DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

ЛЕНИН

ӘСӘРЛӘРИНИН
ТАМ
КҮЛЛИЈЈАТЫ

1

СОВЕТ ИТТИФАГЫ
КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ
МӘРКӘЗИ КОМИТӘСИНИН
ГӘРАРЫ ИЛӘ
ЧАП ЕДИЛИР

*

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ
АЗӘРБАЈЧАН
КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ
МӘРКӘЗИ КОМИТӘСИНИН
ГӘРАРЫ ИЛӘ
ЧАП ЕДИЛИР

ИНСТИТУТ МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА при ЦК КПСС

В. И. ЛЕНИН

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

ИЗДАНИЕ ПЯТОЕ

ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
МОСКВА • 1971

АЗӘРБАЈЧАН КП МК јанында ПАРТИЈА ТАРИХИ ИНСТИТУТУ—
Сов.ИКП МК јанында МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ ИНСТИТУТУНУН
АЗӘРБАЈЧАН ФИЛИАЛЫ

В. И. ЛЕНИН

ӘСӘРЛӘРИНИН ТАМ КҮЛЛИЈЈАТЫ

РУСЧА
БЕШИНЧИ НӘШРИНДӘН
ТӘРЧҮМӘ

АЗӘРБАЈЧАН
ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТЫ
БАКЫ · 1973

В. И. ЛЕНИН

ЧИЛД
1

1893–1894

ӘСӘРЛӘРИН ТАМ КҮЛЛИЈЈАТЫНА МҮГӘДДИМӘ

Совет Иттифагы Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәсинин гәрары илә Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институту В. И. Ленинин Әсәрләринин 55 чилддән ибарәт там күллиҗҗатыны бурахыр.

В. И. Ленинин Әсәрләринин биринчи нәшри партијанын IX гурултајынын гәрары илә 1920-чи илдән 1926-чы иләдәк 20 чилд һәчминдә бурахылмышды. Чәми 26 китаб чыхмышды (6 чилдин һәрәси 2 һиссәдән ибарәт иди) вә бу китабларда В. И. Ленинин 1500-дән чох әсәри чап едилмишди. В. И. Ленинин Әсәрләринин биринчи нәшри һеч дә там дејилди; бураја Ленинин «Искра», «Пролетари», «Правда» гәзетләриндә имзасыз вә ја тәхәллүслә дәрч едилмиш бир чох мәгаләләри дахил едилмәмишди, чүнки бунлары Ленинин јаздығы о заман һәлә мүәјјән олунмамышды. Һәмин нәшрә Ленинин башга әсәрләри вә мәктублары да дахил едилмәмишди.

Әсәрләрин икинчи вә мәзмунча онун ејни олан үчүнчү нәшрләри ССРИ II Советләр гурултајынын вә партијанын XIII гурултајынын гәрары илә 1925-чи илдән 1932-чи иләдәк олан дөврдә бурахылмышды. Бу нәшрләрдән һәр бири 30 чилддән ибарәтдир. Һәмин чилдләрә В. И. Ленинин 2700-дән чох әсәри дахил олмушду. Лакин Әсәрләрин икинчи вә үчүнчү нәшрләри дә там дејилди.

В. И. Ленинин Әсәрләринин дөрдүнчү нәшри партија МК-сынын гәрары илә 1941, 1946—1950-чи илләрдә чыхмышдыр. Бу нәшр 35 чилддән (о чүмләдән ики

чилд мәктублардан) ибarәtdir. Бу нәшрә 2927 әсәр дахил олмушдур. Үчүнчү нәшрә нисбәтән бураја бир чох јени сәнәд дахил едилмишдир (бунлардан 62-си илк дәфә дәрч едилмишдир). Дөрдүнчү нәшр hазырланаркән В. И. Ленинин бүтүн әсәрләринин мәтни илк мә'хәзләрлә јенидән тутушдурулмушду, бунун да сајәсиндә В. И. Ленинин әљазмаларының ачылыб охунмасында ајры-ајры сәhвләр вә јанлышлыглар, hәмчинин әввәлки нәшрләрдә олан чап хәталары арадан галдырылмышды. Дөрдүнчү нәшрдә бир чох әсәрләр јени, daha дәгиг вә там мә'хәзләрә әсасән, мәсәлән, чап мәтни әвәзинә әљазмаларына әсасән, мүхтәсәр гәзет hесабатлары әвәзинә стенограмлара әсасән чап едилмишди. Бүтүн нәшр үчүн ики hиссәдән ибarәt мә'лумат чилди бурахылмыш вә бураја мөвзу көстәричиси, әлифба көстәричиси вә бир сыра башга көстәричиләр дахилдир.

Лакин дөрдүнчү нәшрә бир сыра сәнәдләр вә истәр вахты илә чап олунмуш, истәрсә чап олунмамыш бир чох hазырлыг материаллары дахил едилмәмишди. Марксизм-Ленинизм Институту дөрдүнчү нәшрин абунәчиләринин арзуларыны јеринә јетирәрәк бу нәшрә әлавә олараг 10 чилд бурахыр.

В. И. Ленинин Әсәрләринин там күллиjjаты Ленин әсәрләринин бешинчи нәшридир, бураја үчүнчү вә дөрдүнчү нәшрләрдә чап едилмиш бүтүн материаллар дахилдир, бу исә 3000-дән чох сәнәд тәшкил едир. Әсәрләрин там күллиjjатына Ленинин ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?», «Русијада капитализмин инкишафы», «Нә етмәли?», «Бир аддым ирәли, ики аддым кери», «Демократик ингилабда сосиал-демократијанын ики тактикасы», «Материализм вә емпириокритисизм», «Империализм капитализмин ән јүксәк мәрhәләсидир», «Дөвләт вә ингилаб», «Совет hакимиjjәтинин нөвбәти вәзифәләри», «Пролетар ингилабы вә хаин Каутски», «Коммунизмдә «соллуг» ушаг хәстәлиjи», «Әрзаг верkиси hаггында», «Кооперасија hаггында» вә башга dahиjанә әсәрләри хроноложи ардычыллыгла дахил едилмишдир. Бу нәшрә В. И. Ленинин

«Искра», «Вперјод», «Пролетари», «Сосиал-Демократ», «Правда» гәзетләриндә, болшевик журнал вә мәчмуәләриндә чап едилмиш мәгаләләри, һәмчинин мүхтәлиф рус вә харичи мәтбуат органларында дәрч едилмиш мәгалә вә мүсаһибәләри дахилдир; партија гурултајларында, конфрансларында, Советләр гурултајларында, Коминтернин конгресләриндә В. И. Ленинин мә'рузәләри вә нитгләри, партијанын рәһбәр мәркәзләринин иҹласларында, күтләви ығынчаг вә митингләрдә чыхышлары; В. И. Ленин тәрәфиндән јазылмыш вәрәгәләр, бәјанатлар, мүраҹиәтләр, програм сәнәдләри, гәтнамә лајиһәләри, декретләр, тәбрикләр, мәктублар, телеграмлар, гејдләр, мүстәгим хәтлә данышыгларын јазылары, анкетләр вә башга материаллар да дахил едиләчәкдир.

Әсәрләрин там күллиҹјатына тамамланмыш әсәрләрлә јанашы һазырлыг материаллары: планлар, конспектләр, өтәри гејдләр, кичик јазылар, башга мүәллифләр тәрәфиндән јазылмыш сәнәдләрә дүзәлишләр, һәмчинин башга мүәллифләрин китаблары, китабчалары вә мәгаләләри үзәриндә В. И. Ленинин гејдләри вә ишарәләри, китаблардан, журналлардан вә гәзетләрдән көтүрүлән игтибаслар дахил едилир.

Әсәрләрин там күллиҹјатына «Фәлсәфә дәфтәрләри», «Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир» китабына һазырлыг материалларындан ибарәт олан «Империализмә даир дәфтәрләр» вә «Дөвләт вә ингилаб» китабына һазырлыг материалларыны әһатә едән «Марксизм дөвләт һаггында» дәфтәри дахил едилмишдир.

В. И. Ленинин «Русијада капитализмин инкишафы» китабына һазырлыг материаллары, «Аграр мәсәләсинә даир материаллар», К. Марксын Ф. Енкелслә 1913-чү илдә алман дилиндә нәшр едилән јазышмасынын дөрд чилдини өјрәнәркән В. И. Ленинин чыхардығы конспект бу нәшрә әлавә китаблар шәклиндә бурахыла-чагдыр.

Әввәлки нәшрләрә нисбәтән бешинчи нәшрин чилдләринә «Искра» дөврүнә аид јени материаллар — В. И. Ленинин К. В. Плеханова, Г. М. Кржижановски-

jə, С. И. və И. И. Радченколара, В. Д. Бонч-Бруйевичə мəктублары, биринчи рус ингилабының əрəфəсинə вə бу ингилаб дөврүнə аид олан хејли јени Ленин сənədləри, о чүмлədən партијаның III гурултајының бə'зи материаллары əлавə олунур.

Əсərləрə илк дəфə дахил едилən бир сыра сənədләр иртича илләриндə вə фəһлə һəрəкатының јени ингилаби јүксəлиши дөврүндə В. И. Ленинин фəалиййətинин характеризə едир. Бунлар башлыча олараг К. В. Плеханова, В. А. Карпинскијə, Ф. А. Ротштејнə, Л. Тышкаја вə башгаларына мəктублардыр. Бу мəктубларда В. И. Ленинин партијаны горујуб сахламаг вə мөһкəмлəтмək уғрунда, тəсвиjəчиләрə гаршы, идеја сəндəлəмəләринə вə марксизмдən кери чəкилмək һалларына гаршы мүбаризəси экс олунур.

В. И. Ленинин Əсərләринин там күллиййатына аграр мəсəләсинə вə милли мəсəләjə даир бир чох јени материаллар: мəктублар, планлар, охудуғу китабларын кənарындакы гејдләр, китаблардан көтүрүлən игтибаслар вə бунлара едилən гејдләр, статистика мə'луматлары вə с. дахилдир; бунларын бир чоху илк дəфə чап едилир.

Бу нəшрə биринчи дүнја мүһарибəсинə аид бир сыра јени сənədләр: јазылмамыш «Авропа мүһарибəси вə Авропа сосиализми» китабчасының планы, Симмервалд конфрансының материаллары, хејли мəктуб дахил едилмишдир. Бүтүн бу сənədләр империалист мүһарибəсинə гаршы, сосиал-шовинизмə вə сентризмə гаршы, фəһлəләри бејнəлмиләл чəһətдən бирləшдирмək уғрунда В. И. Ленинин мүбаризəсини экс етдирир.

Əсərләрə илк дəфə олараг Феврал буржуа-демократик ингилабы вə Октјабр сосиалист ингилабы һаггында бир чох сənədләр: 1917-чи ил апрелин 3-дən 4-нə кечən кечə Кшесинскајанын сарајында болшевикләрин јығынчағындакы чыхыша даир материаллар, натамам тəрчүмеји-һал, дағытыја гаршы мүбаризədə игтисади тədбирләр һаггында гətнамənin конспекти, мəктублар вə с. дахил едилмишдир.

Əсərләрə илк дəфə дахил едилən вə Совет дөврүнə аид олан јени сənədләрин чох бөјүк əһəмиййəти вардыр.

Бу сәнәдләрин хејли һиссәси өлкәнин халг тәсәррүфатына рәһбәрлик саһәсиндә В. И. Ленинин фәалијјәтини, тәсәррүфат гуручулуғунун идарә едилмәсинә даир әсас мүддәалары һазырламасыны әкс етдирир. Әсәрләрин там күллијјатына, мәсәлән, «Совет һакимијјәтинин нөвбәти вәзифәләри» адлы мәшһур әсәрин планлары дахил едилмишдир, бу әсәрдә исә В. И. Ленин сосиализм гуручулуғу програмыны вермиш, әмәк мәһсулдарлығынын, сосиализм јарышынын әһәмијјәтини изаһ етмишдир. Бу вә дикәр әсәрләрдә В. И. Ленин тәсәррүфат гуручулугуна рәһбәрликдә демократик мәркәзијјәт принсипини һәртәрәфли ишләјиб һазырламышдыр. Бир сыра сәнәдләрдә В. И. Ленин јерли тәчрүбәни өјрәнмәјин, ону кениш јајмағын зәрурилији һаггында көстәришләр верир, иши нә кими үсулларла јахшылашдырмағын мүмкүн олдуғуну әјани сурәтдә көстәрир.

Бир чох јени сәнәд совет дөвләт апаратынын ишинә һәср едилмишдир. Бу сәнәдләр бүрократизмә гаршы, апараты учузлашдырмаг вә садәләшдирмәк, онун халгла әлагәсини күчләндирмәк вә ән кениш зәһмәткеш тәбәгәләрини дөвләтин идарә олунмасына чәлб етмәк уғрунда, совет ганунларына чидди әмәл етмәк уғрунда В. И. Ленинин мүбаризәсини әкс етдирир. Әсәрләрә «Програмын үмумсијаси һиссәсинин үчүнчү бәндинин лајиһәси (партијанын VIII гурултајынын програм комиссијасы үчүн)» дахилдир, бурада В. И. Ленин пролетар демократијасынын, әсил халг демократијасы олан совет демократијасынын маһијјәтини, буржуа демократијасындан совет демократијасынын әсаслы фәргини парлаг сурәтдә көстәрмишдир.

Харичи һәрби мүдахилә вә вәтәндаш мүһарибәси дөврүнә аид јени сәнәдләр Фәһлә вә Кәндли Мүдафиә Шурасынын сәдри олан В. И. Ленинин әзәмәтли фәалијјәтини, Гызыл Ордуну мөһкәмләтмәјә, мүдахиләчиләри вә дахили әксингилабы дармадағын етмәк үчүн гүввәләри сәфәрбәрлијә алмаға онун јорулмадан гајғы көстәрдијини, һәрби-стратежи планларын вә директивләрин ишләниб һазырланмасына онун рәһбәрлијини характеризә едир.

Əsərlərə ilk dəfə daxil edilən bir sıra sənədlər ictimai-siyasi qurulushu müxtəlif olan dövlətlərin dinc yanashı yashamasы prinsiplərini V. İ. Leninin əsaslandırmasыnы, Sovet dövlətinin xarici siyasətinə onun rəhbərliyini, sülh uğrunda, bütün ölkələrlə ishküzar əlaqələri möhkəmlətmək uğrunda ardıcıl mübarizəsini əks etdirir.

Əsərlərin tam küllijjatында beynəlxalq fəhlə hərəkatына daир materiallar böjük jer tutur. Bu nəshrə: «III Internasionalын vəzifələri haggыnda» məqalənin planы, beynəlxalq vəzijjət və Kommunist Internasionalынын əsas vəzifələri haggыnda Kominternin II konqresində mə'ruzənin planы, Kominternin III konqresinin ishi ilə əlaqədar olan sənədlər, «Bahid məbhə haggыnda tezislərə qejdlər» və başqalarы ilk dəfə daxil edilir.

1922-ci ilin dekabrыnda — 1923-cü ilin janvarыnda Leninin dejib jazdырdыğы çox mühüm sənədlər: «Vəsijjət» adы ilə məshhur olan «Gurultaja məktub», «Dövlət planı komissijasына qanunvericilik funksijalarы verilməsi haggыnda» və «Milliyyətlər və ja «muxtarijjətləshdirmə» məsələsinə daир» məktublar V. İ. Leninin Əsərlərinin tam küllijjatына daxil edilmishdir. Bu sənədlər V. İ. Leninin «Kündəlikdən səhifəciklər», «Kooperasija haggыnda», «Ingilabymыz haggыnda», «Fəhlə-kəndli müfəttishlijini neçə jenidən gurmalыjыğ», «Az olsun, jaxshы olsun» kimi program əhəmijjətinə malik son əsərlərinə jaxындыр.

V. İ. Leninin Əsərlərinin tam küllijjatына ilk dəfə daxil edilən sənədlər həcm e'tibarы ilə 20 cildə gədərdir. Lenin məcmuələrində, jurnal və gəzetlərdə çap edilmish bu sənədlər oxuculara nisbətən az mə'lum idi. Bu sənədlərin Əsərlərə daxil edilməsi onların keniш kütlələr tərəfindən öjrənilməsini daha da asanlashdырыр.

Jeni nəshrdə Leninin bütün sənədləri xronoloji gajdada verilir.

Ancaq o hallarda istisnaja jol verilir ki, müxtəlif zamanlarda jazылmыsh əsərlər arasында üzvi

əlagəni və bytövlyjy sahlamag zərury olsun. Cildlər daxilində bytyn materiallar jazylma tarixinə əsasən (mətnlər və mə'ruzələr — chykysh vachtyna əsasən); jazylma vachty myəjjən edilməmish sənədlər — dərc edilməsi tarixinə əsasən jerləshdirilir. Leninin əsərlərinin planlary və konspektləri, məsələn, «Millətlərin øz mygəddəratyny tə'jin etməsi hygugu haggynda» məgaləsinin planlary, «Imperializm və sosializmdə təfrigə» əsərinin planlary həmin əsərlərin daxil edildiji cildlərdə, cildin «Hazyrlyg materiallary» kimi ymumi ad dashyjan hyсusi bølməsində verilir.

Jazyshma (məktublar, telegramlar, əmrlər, sərəncamlar, bashgalarygna jazylan kagyzlar və s.) hyсusi cildlərdə topланmyshdyr və bytyn nəshrin axyrynda verilir. V. I. Leninin øz gohumlarygna məktublary ajrыca cild təshkil edəchəkdir.

V. I. Leninin Əsərlərinin tam kyllijjatynyn bə'zi cildlərində verilən əlavələrə ərizələr, xahishnamələr və tərchymeji-hala aid bashga materiallar daxil edilir.

Əsərlərin tam kyllijjaty ychyn V. I. Leninin əsərlərinin mətni ilk mə'xəzlərlə: Leninin əljazmalary ilə, Leninin əsərlərinin shəxsən øzy tərəfindən chapa hazyrlanmysh nəshrləri ilə, øz sagлygynda gəzet və jurnallarda dərc edilən məgalələrlə, øzynyn redaktə etdiji stenogramlar və s. ilə jenidən tutushdurulur. V. I. Leninin harichi dillərdə jazdygy əsərlər orijinalyn dilində və rus dilinə tərchymə shəklində chap edilir.

Əsərlərin tam kyllijjatynda V. I. Leninin əsərlərini øjrənməkdə oxuchulara kømək etməli olan elmi mə'lumat apараty: bytyn nəshrə ymumi mygəddimə; hər bir cilddə, həmin cildə daxil edilmish əsərlərin jazyldygy tarixi shəraitin gysa xarakteristikasyny əhatə edən mygəddimə verilir, həmchinin V. I. Leninin bu əsərlərdəki əsas ideјalary inkishaf halynda shərh edilir. Mə'lumat materialyna V. I. Leninin həjat və fəaliјjətinin cilddə əhatə edilən døvrə aid tarixləri; tarixi hadisələrə, ajry-ajry faktlara,

mətbuat organlarına və s. aid qeydlər; adları çəkilən şəxslər haqqında qısa tərcümeyi-hal mə'lumatını əhatə edən adlar göstəricisi, V. İ. Leninin tərəfindən sitat gətirilən və ya adı çəkilən ədəbiyyatın göstəricisi daxildir.

Sənifələrin aşağısında olan qeydlərdə xaricı dillərdəki mətnin tərcümələri, V. İ. Leninin mətndə adı çəkilən və ya sitat gətirilən əsərlərinə bibliografik istinadlar və mətnin müxtəlif şəkilərdə oxunduğu ən mühüm halların variantları verilir.

V. İ. Leninin əsərlərinə redaksiya tərəfindən verilən başlıqlar qalın hərflərlə mötərizə içərisində göstərilmişdir.

* * *

V. İ. Leninin əsərləri misilsiz ideya sərvətidir, ictimai inkişaf qanunları haqqında, kommunizm quruculuğunun yolları haqqında həqiqətən tükənməz bilik mənbəyidir. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının təşkilatçısı və rəhbəri, Sovet sosialist dövlətinin banisi V. İ. Leninin əsərlərində böyük marksizm tə'limi yeni tarixi şəraitdə — imperializm və proletar inqilabları dövründə, kapitalizmdən kommunizmə keçid dövründə daha da inkişaf etdirilmişdir. V. İ. Leninin əsərlərində marksizmin hər üç tərkib hissəsi — fəlsəfə, siyasi iqtisad, elmi kommunizm nəzəriyyəsi daha da inkişaf etdirilmişdir. V. İ. Lenin marksizmi yeni nəticələr və müddəalarla zənginləşdirmiş, onu yeni tarixi dövrə tətbiqən, bu dövrdə fəhlə sinfinin və onun partiyasının qarşısına çıxan yeni vəzifələrə uyğun surətdə yaradıcılıqla inkişaf etdirmişdir. Öz əlməz əsərlərində V. İ. Lenin yeni tarixi dövrün beynəlxalq proletariat qarşısına qoyduğu bütün başlıca məsələlərə cavab vermişdir.

V. İ. Lenin partiya haqqında, onun rəhbər rolu, onun təşkilat əsasları, siyasi və ideoloji əsasları, strategiya və taktikası, onun siyasəti haqqında bütöv bir tə'lim yaratmışdır; proletar partiyası

гурулмасының бејнәлмиләл принсипини әсасландырмышдыр. О даим гејд едирди ки, габагчыл ингилаби нәзәријјә илә силаһланмыш јени типли марксист партијанын рәһбәрлији олмадан фәһлә синфи јени чәмијјәт, коммунизм чәмијјәти гуручусу олмаг е'тибары илә өз тарихи вәзифәсини јеринә јетирә билмәз.

В. И. Ленинин әсәрләри партија сыраларының бирлији, јекдиллији вә сафлығы уғрунда, партијанын күтләләрлә гырылмаз әлагәси уғрунда, ән чидди партија интизамы, партија һәјаты нормаларыны вә башлычасы коллективликдән ибарәт олан партија рәһбәрлији принсипләрини ардычыл һәјата кечирмәк уғрунда онун јорулмадан мүбаризә апардығыны көстәрир.

В. И. Ленин биринчи олараг империализмин дәрин марксист тәһлилини вериб капитализмин сон мәрһәләси олдуғуну көстәрмиш, онун һәлледилмәз зиддијјәтләрини ашкара чыхармышдыр. О һәмин мәрһәләдә капитализмин инкишафының сон дәрәчә гејри-бәрабәр, сычрајышлы характер алдығыны көстәрмиш вә үмумдүнја-тарихи әһәмијјәти олан белә бир нәтичә чыхармышдыр ки, империализм дөврүндә сосиализмин әввәлчә бир нечә өлкәдә вә ја һәтта ајрылыгда көтүрүлән бир өлкәдә гәләбәси мүмкүндүр. Бу даһијанә нәтичә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабында вә ССРИ-дә сосиализм гурулмасында, халг демократијасы өлкәләриндә сосиализм гуручулуғунда ајдын тәсдиг олунмушдур.

В. И. Ленин Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тәчрүбәсини үмумиләшдирәрәк вә онун бејнәлхалг әһәмијјәтини шәрһ едәрәк көстәрмишдир ки, онун башлыча ганунаујғунлуглары вә әламәтләри бүтүн өлкәләрдә сосиалист ингилабы үчүн үмумидир. Ленин јазырды ки, болшевизм дүнја коммунист һәрәкаты үчүн нәзәријјә, програм вә тактика вермишдир. «Болшевизм *һамы үчүн тактика нүмунәси олмаға јарајыр*» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 28-чи чилд, сәһ. 302).

В. И. Ленин марксизмин дөвләт нәзәријјәсини, пролетариат диктатурасы нәзәријјәсини инкишаф етдирмишдир. О әсасландырыб көстәрмишдир ки, пролетариат диктатурасы мәсәләси Марксын тә'лиминдә

başlıca məsələdir. Lenin izah edirdi ki, jalnız sinifləri mübarizəsini qəbul etməyi proletariat diktaturasını qəbul etməyə qədər çatdıran şəxs marksistdir. V. İ. Lenin qeyd edirdi ki, proletariat diktaturası jüksək tipli demokratiyadır, əsil xalq demokratiyasıdır. V. İ. Lenin Rusiya fəhlə sinfinin inqilabi yaradıcılığı ilə meydana kələn Sovetlərdə proletariat diktaturasının dövlət formasını kəşf etdi; həm də o, müxtəlif ölkələrin konkret tarixi şəraitindən asılı olaraq, proletariat diktaturasının siyasi formalarının müxtəlif olacağının labüdlüyünü irəlicədən körüdü; bu isə xalq demokratiyası rejimində parlaq surətdə təsdiq olunur.

V. İ. Lenin SSRİ-də sosializm quruculuğu programını işləyib hazırlamış, kommunizm cəmiyyəti qurmağın yollarını haqqında əsas köstərişlərini vermişdir. Lenin programında ölkənin sosialistcəsinə səviyyələşdirilməsi, ağır sənayenin hər vasitə ilə inkişaf etdirilməsi, bütün xalq təsərrüfatının elektrikləşdirilməsi, kənd təsərrüfatının sosializm əsasları üzərində yenidən qurulması, mədəni inqilabın həyata kecirilməsi nəzərdə tutulurdu. Lenin programının həyata kecirilməsi ölkəmizdə sosializmin qurulmasını ilə, SSRİ-nin güdrətli sosialist sənaye və kolxoz dövlətinə çevrilməsi ilə nəticələndi.

V. İ. Lenin öz əsərlərində proletariatın rəhbər rolu, ictimai inkişafın həlledici güvvəsi olmaq e'tibarı ilə proletariatın kəndlilərlə ittifaqı məsələsini işləyib hazırlamışdır. V. İ. Lenin fəhlə sinfinin rəhbər rol oynamasını şəraitində fəhlə sinfi ilə kəndlilərin ittifaqının dünyada elə ən e'tibarlı güvvə adlandırırdı ki, bu güvvə Kommunist Partiyasının rəhbərliyi altında cəmiyyəti yeni əsaslar üzərində, sosializm əsasları üzərində yenidən qura bilər.

V. İ. Lenin milli məsələnin işlənib hazırlanmasına böyük töhfə vermişdir. O öz əsərlərində millətlərin ayrılıb müstəqil dövlət halında yaşamağa

гәдәр өз мүгәддәратыны тә'јин етмәси һүгугуну мүдафиә едирди. О, пролетар бејнәлмиләлчилији, ичтимаи вә милли зүлмдән азад олмаг уғрунда мүбаризәдә бүтүн милләтләрин фәһлә вә кәндлиләринин ән сых иттифагы принсипләрини ардычыл јеритмәјин зәрурилијини, буржуа милләтчилијинә вә шовинизмә гаршы барышмаз мүбаризәнин зәрурилијини даим гејд едирди.

В. И. Ленин буржуа идеолокијасына гаршы, фәһлә һәрәкатында буржуазијанын акентләри олан тәфтишчиләрә, оппортунистләрә гаршы барышмаз мүбаризә апарыр вә белә бир мүбаризә апармағы өјрәдирди. В. И. Ленин оппортунизми фәһлә һәрәкаты ичәрисиндә башлыча дүшмән һесаб едирди. В. И. Ленинин әсәрләри «легал марксистләрә», «игтисадчылара», меншевикләрә, тротскичиләрә, буржуа милләтчиләринә, анархистләрә гаршы онун мүбаризәсини экс етдирир. Бу мүбаризәнин чох бөјүк бејнәлхалг әһәмиҗҗәти вардыр. В. И. Ленинин бүтүн әсәрләриндә онун еһкамчылыға гаршы, марксизми һәјатдан, практикадан ајрылмыш, доғуб галмыш мүддәалар вә формуллар јығынына чевирмәјә гаршы мүбаризәси дә ана хәтти тәшкил едир.

* * *

В. И. Ленинин Әсәрләринин там күллиҗҗатынын чапдан чыхмасы Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын идеја һәјатында бөјүк һадисәдир. Бу нәшр милјонларла совет адамларына Ленин дүһасынын өлмәз бәһрәләринә даһа дәриндән јијәләнмәкдә вә бунларын һәјата кечирилмәси уғрунда даһа мүвәффәгиҗҗәтлә мүбаризә апармагда көмәк едәчәкдир.

Партијамыз, онун Мәркәзи Комитәси коммунизм чәмиҗҗәти гуручулуғу саһәсиндә бүтүн өз фәалиҗҗәтиндә ленинизмин бөјүк идејаларыны рәһбәр тутур, бунлары һәјата кечирмәк уғрунда јорулмадан мүбаризә апарыр вә марксизм-ленинизм тә'лимини јарадычылыгла инкишаф етдирир. Партија бүтүн өз мүвәффәгиҗҗәтләрини ленинизмә сәдагәти сајәсиндә әлдә етмишдир.

Bütün ölkələrin kommunist və fəhlə partiyalarını marksizm-leninizmi yaradıcılıqla inkişaf etdirirlər. Marksizm-leninizm SSRİ-də kommunizm quruculuğu, sosializm birliyi ölkələrində sosializm quruculuğu təcrübəsi ilə, hələ kapitalizmin hökm sürdüyü ölkələrdə zəhmətkeşlərin mübarizəsi təcrübəsi ilə, milli azadlıq hərəkatının təcrübəsi ilə zənginləşir.

Marksizm-leninizm beynəlmiləl tə'limdir. Onun bütün başəriyyətə parlaq gələcək yolunu göstərən nəcib ideyaları bütün dünyanın zəhmətkeş kütlələri içərisində get-gedə daha geniş yayılır, dünya tarixinin gedişinə get-gedə daha çox tə'sir göstərir. Heç bir qüvvə marksizm-leninizmin müzəffər yürüşünü dayandıra bilməz. Böyük marksizm-leninizm ideyalarının tam təntənəsi labüddür.

Sov.İKP MK yanında
Marksizm-Leninizm İnstitutu

БИРИНЧИ ЧИЛДӘ МҮГӘДДИМӘ

Биринчи чилдә В. И. Ленинин 1893—1894-чү илләрдә — ингилаби фәалијјәтинин башланғыч дөврүндә јаздығы әсәрләр дахилдир.

90-чы илләрдә Русијада сәнаје сүр'әтлә инкишаф едир вә фәһлә синфи артыр, фәһлә һәрәкаты үмумән јүксәлирди. Ири сәнајенин јүксәк дәрәчәдә тәмәркүзләшмәси фәһләләрин сых бирләшмәсинә вә мүтәшәккиллијинә көмәк едирди. Тә'тил мүбаризәси хејли күчләнир. Марксизм идејалары фәһләләр ичәрисинә нүфуз етмәјә башламышды.

Русија фәһлә һәрәкатында јени мәрһәләнин башланмасы Ленинин ады илә бағлыдыр. В. И. Ленин 1893—1894-чү илләрдәки әсәрләриндә XIX әсрин ахырларында өлкәнин ичтимаи-игтисади гурулушунун дәрин марксист тәһлилини вермиш, Русија фәһлә синфи вә сосиал-демократијасынын ингилаби мүбаризәсинин әсас вәзифәләрини мүәјјән етмишдир. Ленин Русија сосиал-демократлары гаршысына марксист партија јаратмаг вәзифәсини гојду. Ленин ингилаби марксизм нәзәријјәсинә јарадычылыгла јанашыб, марксистләр ичәрисиндә биринчи олараг Русијада көзләнилән буржуа-демократик ингилабынын хүсусијјәтләри, онун һәрәкәтверичи күввәләри вә бөјүјүб сосиалист ингилабына кечмәси мәсәләсини ишләјиб һазырлајыр.

Чилдә дахил олан әсәрләрдә В. И. Ленин әсас зәрбәни бу дөврдә Русијада марксизмин вә сосиал-демократ һәрәкатынын јајылмасы јолу үзәриндә башлыча

идеја манеәси олан халгчыларын фәлсәфи вә игтисади бахышларына гаршы, онларын сијаси платформасы вә тактикасына гаршы јөнәлдир. Һәмчинин бу әсәрләриндә Ленин «легал марксизм» нүмајәндәләринин марксизми буржуа руһунда тәһриф етмәләринә гаршы чыхыр.

Биринчи чилдә В. И. Ленинин дөрд әсәри дахилдир: «Кәндли һәјатында јени тәсәррүфат һәрәкаты (В. Ј. Постниковун «Чәнуби рус кәндли тәсәррүфаты» китабы барәсиндә)», «Базарлар мәсәләси дејилән мәсәләјә даир», ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр? («Русское Богатство»ун марксистләрә гаршы мәгаләләринә чаваб)», «Халгчылығын игтисади мәзмуну вә ч. Струвенин китабында онун тәнгиди (Буржуа әдәбијјатында марксизмин әкс етмәси)».

Чилдин әввәлиндә верилән «Кәндли һәјатында јени тәсәррүфат һәрәкаты» мәгаләси В. И. Ленинин әлимиздә олан әдәби әсәрләриндән биринчиси олуб онун фәалијјәтинин Самара дөврүндә, 1893-чү илин јазында јазылмышдыр. Бу мәгалә кәнч Ленинин марксизм нәзәријјәсини кәндли һәјатынын өјрәнилмәсинә нә гәдәр бачарыгла, мүстәгил сурәтдә, дәриндән вә ардычыллыгла тәтбиг етдијини көстәрир. Ленин, Постниковун «Чәнуби рус кәндли тәсәррүфаты» китабында верилән земство статистикасы мә'луматындан истифадә едиб китабын мүәллифини ардычылсызлыг вә методоложи сәһвләр үстүндә тәнгид едәрәк, кәндин вәзијјәтинин марксист характеристикасыны верир, кәнд тәсәррүфатында капитализмин инкишафы просесләрини вә формаларыны ашкара чыхарыр, капитализмин куја тохунмадығы «ичма» кәндлиләри һаггында халгчы әфсанәсини пуч едир. О сүбут едир ки, халгчы нәзәријјәләринин әксинә олараг Русијада капитализм гаршысыалынмаз бир гүввә илә инкишаф едир, һәгигәтдә кәндлиләр бир-бири илә барышмаз синифләрә: кәнд буржуазијасына вә кәнд пролетариатына парчаланмышдыр вә бунлар капитализмдә дағылыб кедән орта кәндлиләр һесабына артырлар. Чох зәнкин материал әсасында Ленин кәндли ичмасынын хырда бур-

жуа характерини, кәндли ичмасыны сосиализмин әсасы һесаб едән халгчы тәсәввүрләрини мә'насызлыгыны вә зәрәрини ашкара чыхарыр. О сүбут едир ки, кәндлиләр ичәрисиндә буржуа игтисади мүнасибәтләри мөһкәм көк салмышдыр.

«Кәндли һәјатында јени тәсәррүфат һәрәкаты» мәгаләси легал мәтбуат үчүн јазылмышды. В. И. Ленин һәмин дөврә аид мәктубларынын бириндә гејд едир ки, бу мәгаләдә шәрһ едилән мүддәалар онун үчүн һәмин мәгаләнин өзүндәкиндә нисбәтән хејли даһа мүһүм вә хејли даһа ирәлиләрә кедән нәтичәләрин әсасыдыр.

В. Ј. Постниковун китабында В. И. Ленин тәрәфиндән едилиб бу чилддә «Һазырлыг материаллары» бөлмәсиндә верилән гејдләр, һесабламалар вә сөзләрин алтындан чәкилән хәтләр өз мәзмунуна көрә «Кәндли һәјатында јени тәсәррүфат һәрәкаты» мәгаләсинә јахындыр. Ленинин бу һесабламаларындан бә'зиләри илк дәфә чап едилир.

1893-чү илин пајызында јазылан «Базарлар мәсәләси дејилән мәсәләјә даир» әсәриндә В. И. Ленин Русијада тәсәррүфат гајдаларынын өјрәнилмәсинә К. Марксын игтисади нәзәријјәсини јарадычылыгла тәтбиг етмәк нүмунәси вермишдир. Марксын «Капитал»ыны дәриндән билмәк әсасында, диалектик методу тәтбиг етмәклә Ленин көстәрмишдир ки, ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн артмасы нәтичәсиндә хырда истеһсалчыларын натурал тәсәррүфаты нечә тәдричән әмтәә тәсәррүфатына, әмтәә тәсәррүфаты өзү дә капиталист тәсәррүфатына чеврилир, бу әмәк бөлкүсү лабүд сурәтдә истеһсалчыларын синфи тәбәгәләшмәси вә дахили базарын бөјүмәси илә нәтичәләнир. Беләликлә, Ленин Русијада капитализмин никишафы үчүн кујә зәмин олмадыгы һаггында арада кәзән халгчы нәзәријјәләрини тәкзиб етмиш вә сүбут етмишдир ки, капитализм артыг «Русијанын тәсәррүфат һәјатында әсас һал» олмушдур (бах: бу чилд, сәһ. 109). Ејни заманда о, Г. Б. Красинин сопралар «легал марксистләр» тәрәфиндән мүдафиә едилән белә иддиаларыны тәнгид етмишдир ки, кујә капиталист истеһсалы изафи дәјәри реаллашдырмаг үчүн зәрури олараг харичи базарлар

тәләб едир вә истеһсал васитәләри истеһсалы истеһлак шејләри истеһсалы илә бағлы дејилдир. Ленин бу чүр бахышларын базарлар мәсәләсинә даир халгчы бахышларындан әслиндә һеч бир шејлә фәргләнмәдијини көстәрмиш вә белә бир фикри гејд етмишдир ки, марксистләр буржуазија үчүн базарлар гајғысына галмаг дејил, буржуазијаја гаршы пролетариатын синфи мүбаризәсини инкишаф етдирмәјин гајғысына галмалыдырлар.

«Базарлар мәсәләси дејилән мәсәләјә даир» әсәриндә Ленин ичтимаи истеһсалын ики бөлмәсинин нисбәти һаггында Марксын мүддәасыны инкишаф етдирмиш вә мүәјјән етмишдир ки, биринчи бөлмәнин даһа чох јүксәлмәси кениш тәкрар истеһсалын игтисади ганунудур. Марксын тәкрар истеһсал схеминә әсасән Ленин техники тәрәгги нәтичәсиндә кениш тәкрар истеһсалда баш верән дәјишикликләри көстәрмишдир.

Биринчи чилддә В. И. Ленинин 1894-чү илин јазында — јајында јазылан ««Халг достлары» нәдир вә сосиал демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» адлы көркәмли әсәри мәркәзи јер тутур.

Либерал халгчылары өз әтрафында бирләшдирән «Русскоје Богатство» журналы вә башга халгчы журналлары 1893-чү илин ахырларында марксизмә гаршы һүчума кечмишдиләр. Бу журналларда чәмијјәт һаггында, ингилаб һаггында, сосиализм һаггында марксизм тә'лимини гәсдән тәһриф едән мәгаләләр чап олунурду; халгчылар рус марксистләринин бахышларыны кобуд шәкилдә тәһриф едирдиләр. Русијада өз мәтбуат органлары олмајан марксистләр ачыг мәтбуатда халгчылара лајигинчә чаваб верә билмирдиләр. Ленинин кизли нәшр едилән китабы халгчылары дармадағын етмәкдә бөјүк рол ојнады. Ингилаби марксизмин бу әсил манифестиндә, онун програм сәнәдиндә елми дүнјакөрүшүнүн, диалектик вә тарихи материализмин, Марксын игтисади тә'лиминин дәрин характеристикасы верилмиш, либерал халгчыларын фәлсәфи, игтисади вә сијаси бахышлары, онларын програм вә тактикасы һәртәрәфли тәнгид едилмишдир. В. И. Ленин көстәрмишди ки, бу сахта «халг достларынын» сијаси

програмы голчомагларын мәнафејини ифадә едир; о, либерал халгчылары ифша едиб көстәрмишди ки, онлар типик ислаһатчыдырлар, онлар чар мүтләгијјәтинә гаршы ингилаби мүбаризә әлејһинә чыхараг, бу мүтләгијјәти синифләрдән јүксәкдә дуран вә халгын вәзијјәтини јахшылашдырмаг игтидарында олан бир шеј кими тәсвир едирдиләр. В. И. Ленин Русијанын хүсуси, гејри-капиталист јолла инкишаф етдији һаггында халгчы нәзәријјәләрини әсассыз вә сәһв олдуғуну ашкара чыхартды вә көстәрди ки, либерал халгчылар кәнддә капиталист истисмары фактларыны гәсдән пәрдәләјирдиләр.

В. И. Ленин өз әсәриндә халгчылыг нәзәријјәчиләрини ифша едәрәк көстәрмишдир ки, онлар сосиолокијада елмә зидд субјектив методун нүмајәндәләридир, ичтимаи инкишаф ганупларыпын објектив характерини вә тарихдә халг күтләләрининн һәлледичи ролуну инкар едән идеалистдирләр. Халгчылар күман едирдиләр ки, тарихин кедишини ајры-ајры «көркәмли» шәхсијјәтләрин арзуларына ујғун олараг истәнилдији кими јөнәлтмәк олар. Ленин бу субјективист бахышлары дармадағын етди вә бунлара ичтимаи һәјатын материалист анлајышыны гаршы гојду; о, чәмијјәт һаггында марксизм тә'лиминин мәзмунуну ачыб көстәрди ки, тарихин кедиши инкишафын објектив ганунлары илә бағлыдыр, ичтимаи инкишафын башлыча һәрәкәтверичи гүввәси халгдыр, синифләрдир вә бунларын мүбаризәси чәмијјәтин инкишафыны мүәјјән едир.

В. И. Ленин ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» әсәриндә илк дәфә оларағ Русија сосиал-демократлары гаршысына марксист фәһлә партијасы јаратмаг вәзифәсини гојду, чаризми, мүлкәдарлары вә бурҗуазијаны девириб коммунизм чәмијјәти јаратмаг үчүн башлыча васитә олмаг е'тибары илә фәһлә синфи илә кәндлиләрин ингилаби иттифагы идејасыны иәрли сүрдү.

В. И. Ленин Русија фәһлә синфинин бөјүк тарихи ролуну гејд едәрәк јазырды: «Сосиал-демократлар да бүтүн диггәтләрини вә бүтүн фәалијјәтләрини фәһлә

синфинә верирләр. О заман ки, фәһлә синфинин габагчыл нүмајәндәләри елми сосиализм идеjаларыны, рус фәһләсинин тарихи ролу идеjасыны мәнимсәjәчәкләр, о заман ки, бу идеjалар кениш jајылачаг вә фәһләләр ичәрисиндә, онларын индики дағыныг игтисади мүбаризәсини шүурлу синфи мүбаризәjә чевирән мөһкәм тәшкилатлар jарадылачаг, — онда рус **ФӘҺЛӘСИ** бүтүн демократик үнсүрләрә башчылыг едәрәк ајаға галхачаг, мүтләгиjjәти jыхачаг вә **РУС ПРОЛЕТАРИАТЫНЫ (БҮТҮН ӨЛКӘЛӘРИН** пролетариаты илә јанашы олараг) *ачыг сиjаси мүбаризәнин дүз jолу илә* **ГАЛИБИJJӘТЛИ КОММУНИСТ ИНГИЛАБЫНА** *доғру апарачагдыр»* (сәһ. 326).

Биринчи чилд 1894-чү илин ахырларында — 1895-чи илин әввәлләриндә Ленинин jаздығы «Халгчылығын игтисади мәзмуну вә ч. Струвенин китабында онун тәнгиди (Буржуа әдәбиjjатында марксизмин экс етмәси)» әсәри илә битир. Ленинин дедиjи кими, бу әсәр бир чох чәһәтдән онун сонракы игтисади әсәрләриниң, хүсусилә «Русиjада капитализмин инкишафы» әсәринин конспектидир. Бу әсәрдә В. И. Ленин көстәрмишдир ки, халгчылар хырда истеһсалчынын мәнафеjи нүмајәндәләридир, халгчылығын мәнбәjи ислаһатдан сонракы капиталист Русиjасында хырда истеһсалчылар синфинин үстүнлүк тәшкил етмәсиндән ибарәтдир. Ленин халгчы бахышларынын өз әввәлки әсәрләриндә вердиjи тәнгидини давам етдирәрәк, «Халгчылығын игтисади мәзмуну вә ч. Струвенин китабында онун тәнгиди» әсәриндә көстәрмишдир ки, либерал халгчыларын игтисади тәләбләри халис буржуа характери дашыjыр, онларын сиjаси програмы утопик вә мүртәчедир, онларын сосиоложи бахышлары идеалист маһиjjәтиндәдир.

Ленин халгчы бахышлары системини кәскин тәнгид етмәклә бирликдә охучуларын диггәтини буржуа ингилабы әрәфәсиндә дуран бир өлкәдә ингилаби демократик чәрәjан олмаг е'тибары илә 60—70-чи илләрдәки халгчылығын марксистләр нәзәриндәки мүсбәт чәһәтләриниә вә тәрәфләриниә чәлб едир.

Бунунла бәрабәр һәмин әсәрдә В. И. Ленин «легал

марксизм» нүмајәндәси П. Струвенин марксизми буржуа руһунда тәһриф етмәсини тәнгид етмишдир. Марксизмин ингилаби мәзмунуну бир кәнара атмаг үчүн «легал марксистләрин» көстәрдикләри чәһдләри Ленин ифша етмиш вә көстәрмишдир ки, «легал марксистләрин» бахышларынын әсасыны капитализмә һагг газандырмагдан вә синфи зиддијјәтләри пәрдәләмәкдән ибарәт олан буржуа објективизми тәшкил едир. Ленин бејнәлхалг тәфтишчилијин рүшејмини струвизмдә, «легал марксизм»дә көрмүшдү. Буржуа објективизминин тәнгиди илә әлагәдар олараг В. И. Ленин ичтимаи елмин, фәлсәфәнин партијалылыгы принсипини әсасландырмышдыр. Ленин көстәрирди: «...материализмдә, нечә дејәрләр, партијалылыг вардыр ки, бу да һәр бир һадисәјә гијмәт вериркән мүәјјән ичтимаи групун нөгтеји-нәзәри үзәриндә ачыг вә ајдын дурмаға мәчбур едир» (сәһ. 440).

В. И. Ленин көстәрмишдир ки, буржуа чәмијјәти шәраитиндә елмдә објективизм дејилән шеј һаким истисмарчы синифләрин тамаһкар синфи мәнафејини пәрдәләмәкдән ибарәтдир. Фәһлә синфи илә ачыг вә гырылмаз сурәтдә бағлы олан марксизм елми чәмијјәти ингилаби јолла дәјишдирмәк ишинә хидмәт едир, ичтимаи инкишаф ганунларыны ашкара чыхармаға чалышыр. Буна көрә марксизм елминин партијалылыгы елмилијә мүтабигдир.

Ленин өз ингилаби фәалијјәтинин һәлә илк дөврүндә мүхтәлиф јалançы сосиалист вә тәфтишчи нәзәријјәчиләринин принсипиал тәнгиди нүмунәсини, фәһлә синфинин мәнафеји уғрунда фәдакар мүбаризә нүмунәсини көстәрмишди. В. И. Ленинин әсәрләри башдан-баша марксизми јарадычылыгла дәрк етмәк руһундадыр, ону Русијанын игтисади вә сијаси вәзијјәтинин тәһлилинә, Русија фәһлә һәрәкаты гаршысына чыхан вәзифәләри мүәјјән етмәјә мәһарәтлә тәтбиг етмәк руһундадыр.

Бу әсәрләр фәһлә һәрәкатындан буржуазијанын мәнафеји үчүн истифадә етмәјә чалышан чохлу мүасир «халг достларыны» вә тәфтишчиләри ифша етмәк ба-

чарығыны бејнәлхалг пролетариата, бүтүн өлкәләрин коммунист вә фәһлә партијаларына өјрәдир.

Биринчи чилдин әлавәләриндә В. И. Ленинин Әсәрләриндә илк дәфә олараг «В. И. Улјановун (Ленинин) 1887—1893-чү илләрдәки әризәләри» верилир. Бу сәнәдләр В. И. Ленинин тәрчүмеји-һалына әлавә материалдыр. Ики әризә: Самара даирә мәһкәмәсинә 1893-чү ил 5 јанвар тарихли әризә вә Самара даирә мәһкәмәси сәдринә 1893-чү ил 16 август тарихли әризә илк дәфә чап едилир.

Сов.ИКП МК јанында
Марксизм-Ленинизм Институту

В. И. ЛЕНИН

1890—1891

ҚӘНДЛИ ҺӘЈАТЫНДА ЈЕНИ ТӘСӘРРҮФАТ ҺӘРӘКАТЫ

В. Ј. ПОСТНИҚОВУН «ЧӘНУБИ РУС ҚӘНДЛИ ТӘСӘРРҮФАТЫ» ҚИТАБЫ БАРӘСИНДӘ[1]

1893-чү илин јазыкда јазылмышдыр

Илк дәфә 1923-чү илдә «Партијанын биринчи гурултајыкын ијирми беш иллијинә даир (1898—1923)» мәчмуәсиндә чап едилмишдир

Әлјазмасындан чап олунур

Новыя хозяйственныя явленія въ крестьянской жизни.

По поводу книги В. Е. Постникова — „Южнорусское крестьянское хозяйство".

I

Вышедшая въ прошломъ году книга В. Е. Постникова — „Южнорусское крестьянское хозяйство" (Москва, 1891 г. Стр. XXXIII + 331) представляетъ изъ себя чрезвычайно подробное и обстоятельное описаніе крестьянскаго хозяйства въ губерніяхъ Таврической, Херсонской и Екатеринославской, преимущественно же въ материковыхъ (степныхъ) уѣздахъ Таврической губерніи. Описаніе это основано, во 1° — и главнымъ образомъ — на данныхъ статистическихъ, собранныхъ земствами трехъ указанныхъ губерній; во 2° на личныхъ наблюденіяхъ автора, произведенныхъ имъ отчасти по поводу службы, от-

---

[1] Авторъ служилъ членомъ-экспертомъ по устройству крестьянскихъ земель въ Таврической губерніи.

В. И. Ленинин «Кəндли һəјатында јени тəсərрүфат һəрəкаты» əсəринин (1893-чү ил) əлјазмасынын биринчи сəһифəси

Кичилдилмишдир.

I

В. Ј. Постниковун инишил чапдан чыхан «Чәнуби рус кәндли тәсәррүфаты» (Москва, 1891-чи ил. Сәh. XXXII + 391) китабы Таврида, Херсон вә Јекатеринослав губерниjаларында, башлыча олараг, Таврида губерниjасынын гит'әдәки (шимал) гәзаларында кәндли тәсәррүфатынын сон дәрәчә мүфәссәл вә әтрафлы тәсвирини верир. Бу тәсвир, биринчиси, — вә башлыча олараг — көстәрилән үч губерниjанын земство статистикасы тәдгигләринә; икинчиси, мүәллифин 1887—1890-чы илләрдә гисмән өз вәзифәсинә көрә*, гисмән дә кәндли тәсәррүфатыны хүсуси олараг өjрәнмәк мәгсәди илә етдиjи шәхси мүшаhидәләринә әсасланмышдыр.

Бүтүн бир рајона даир земство статистикасы тәдгигләрини бирләшдириб бүтөв бир шәклә салмаг вә бунларын нәтичәләрини мүнтәзәм шәкилдә шәрh етмәк тәшәббүсү өзлүjүндә олдугча мараглыдыр, чүнки земство статистикасы[2] кәндлиләрин игтисади вәзиjjәти hаггында чох бөjүк вә ән мүфәссәл материал верир, лакин буну елә бир шәкилдә верир ки, hәмин тәдгигләрин чамаата, демәк олар, hеч бир фаjдасы олмур: земство статистикасы мәчмуәләри там бир нечә чилд чәдвәлдән ибарәтдир (адәтән hәр гәзаjа ајрыча бир чилд hәср едилмиш олур) вә бунлары тәкчә кифаjәт гәдәр ири вә ајдын бөлмәләрдә топламаг үчүн хүсуси олараг чалышмаг лазым кәлир. Земство статистикасы

* Мүәллиф Таврида губерниjасында дөвләт торпагларынын гурулушу ишинә бахан мә'мур гуллуғунда олмушдур.

мә'луматыиы бир јерә топламаг вә бунун үзәриндә ишләмәк лүзуму артыг чохдан һисс олунур. Сон заманлар бу мәгсәдлә «Земство статистикасы јекунлары» нәшр едилмәјә башланмышдыр. Бу нәшрин планы белә дир: кәндли тәсәррүфатыны тәсвир едән мүәјјән бир хүсуси мәсәлә көтүрүлүр вә земство статистикасында бу мәсәләјә даир олан бүтүн мә'луматын јекуну хүсуси сурәтдә тәдгиг едилир; һәм Русијанын гараторпаг чәнубуна, һәм дә гараторпаг олмајан шимала, һәм јалныз әкинчиликлә мәшғул олан губернијалара, һәм дә пешә илә мәшғул олан губернијалара аид мә'лумат бирләшдирилир. «Јекунлар»ын чапдан чыхан ики чилди бу планла тәртиб едилмиш вә биринчиси «кәндли ичмасына» (В. В.), икинчиси исә «кәндлиләрин пај торпағындан кәнар ичарәләринә» (Н. Карышев) һәср едилмишдир[3]. Мә'луматы бир јерә белә топламаг үсулунун дүзкүнлүјүнә шүбһә етмәк олар: әввәлән, игтисади шәраити мүхтәлиф олан мүхтәлиф тәсәррүфат рајонларына аид мә'луматы бир јерә топламаг лазым кәлир (бурада, земство тәдгигләри натамам олдуғуна вә бир чох гәзалар нәзәрә алынмадығына көрә, һәр рајона ајрыча характеристика вермәк чох бөјүк чәтинликләр төрәдир: «Јекунлар»ын 2-чи чилдиндә бу чәтинликләр өзүнү көстәрмишдир; земство статистикасында олан мә'луматы Карышевин ајры-ајры мүәјјән рајонлара бөлмәк тәшәббүсү бир нәтичә вермәмишдир); икинчиси, кәндли тәсәррүфатынын мүәјјән бир чәһәтини ајрыча тәсвир едиб башга чәһәтләринә тохунмамаг әсла мүмкүн дејилдир; мүәјјән бир мәсәләни сүн'и сурәтдә ајырмаг лазым кәлир вә тәсәввүр там олмур. Кәндлиләрин пај торпағындан кәнар ичарәләри пај торпағы ичарәсиндән, кәндлиләрин игтисади груплары һаггында, әкин саһәсинин бөјүклүјү һаггында үмуми мә'луматдан ајры көтүрүлүр; бунлара кәндли тәсәррүфатынын анчаг бир һиссәси кими бахылыр, һалбуки бунлар чох вахт хүсуси саһибкар тәсәррүфатчылығынын ајрыча бир үсулудур. Буна көрә дә тәсәррүфат шәраити јекчинс олан мүәјјән рајон һаггындакы земство статистикасы мә'луматыны бир јерә топламаг, зәннимчә, даһа әлверишли оларды.

Земство статистикасы тәдгигләрини даһа дүзкүн үсулла бир јерә топламаг һаггында өз фикирләрими, «Јекунлар»ы Постниковун китабы илә мүгаjисә етмәкдән ирәли кәлән фикирләрими өтәри изаһ едәркән гејд етмәлиjәм ки, Постников, әслиндә, *јекун вурмаг* мәгсәди күдмәмишдир: о, рәгәм материалыны арха сыраjа кечирәрәк, бүтүн диггәтини тәсвирин долғун вә габарыг олмасына верир.

Мүәллиф өз тәсвиринdә игтисади, инзибати-һүгуги характердә олан мәсәләләр (торпаг сahиблиjи формалары) илә техники характердә олан мәсәләләр (мәрз мәсәләси; тәсәррүфат системи; мәһсул) үзәриндә, демәк олар, ejни дәрәчәдә дурур, лакин игтисади мәсәләләри биринчи јерә кечирмәк ниjjәтиндә олмушдур.

Ч-б Постников Мүгәддимәдә дејир: «Е'тираф етмәлиjәм ки, кәндли тәсәррүфатының техникасына мүмкүн олдуғундан аз диггәт верирәм, лакин она көрә белә едирәм ки, кәндли тәсәррүфатында игтисади характердә олан шәраит, зәннимчә, техникадан даһа мүһүм рол ojнajыр. Бизим мәтбуатымызда... игтисади чәһәтә адәтән е'тинасызлыг көстәрирләр... Әсас игтисади мәсәләләрин, бизим кәндли тәсәррүфатымызда аграр вә мәрз мәсәләләринин тәдгигинә чох аз диггәт верилир. Бу китабда мәһз һәмин мәсәләләри вә хүсусилә аграр мәсәләсини ajдынлашдырмаға даһа чох jер верилир» (Мүгәддимә, с. IX).

Мән дә игтисади мәсәләләрин вә техника мәсәләләринин нисбәтән мүһүм олдуғу һаггында мүәллифин фикринә тамамилә шәрик олараг, өз мәгаләми ч. Постниковун әсәринин анчаг о һиссәсинин шәрһинә һәср етмәк ниjjәтиндәjәм ки, орада кәндли тәсәррүфаты сиjаси-игтисади чәһәтдән тәдгиг едилир*.

Мүәллиф бу тәдгигин башлыча jерләрини мүгәддимәдә белә изаһ едир:

«Сон заманларда кәндли экинчилиjиндә чохлу машын ишләдилмәси вә кәндлиләрин варлы һиссәсиндә

* Мәнә елә кәлир ки, белә бир шәрһ лүзумсуз олмаз, чүнки ч. Постниковун, сон илләрдәки игтисади әдәбиjjатымызда ән көркәмли һадисәләрдән бири олан китабы, демәк олар нәзәри чәлб етмәмишдир. Ола билсин буна сәбәб гисмән одур ки, мүәллиф игтисади мәсәләләрин бөjүк әһәмиjjәти олдуғуну гәбул едирсә дә, бунлары чох рабитәсиз шәкилдә шәрһ едир вә бу шәрһи башга мәсәләләрин тәфсилаты илә ағырлашдырыр.

тәсәррүфатын көзә чарпачаг дәрәчәдә кенишләнмәси аграр һәјатымызда јени бир фаза ачыр вә бу илин ағыр тәсәррүфат шәраити һәмин фазанын инкишафына, шүбһәсиз, јени тәкан верәчәкдир. Тәсәррүфатын һәчми артдыгча вә машын ишләдилдикчә кәндли әмәјинин мәһсулдарлығы вә аиләнин иш габилијјәти хејли јүксәлир ки, бу да индијәдәк, кәндли аиләсинин бечәрә биләчәји саһә мүәјјән едиләркән нәзәрдән гачырылырды...

Кәндли тәсәррүфатында машын ишләдилмәси јашајышда мүһүм дәјишикликләрә сәбәб олур: әкинчиликдә фәһләјә олан тәләби азалдараг вә бизим әкинчиликдәки әһали артыглығыны кәндлиләр үчүн даһа чох һисс едилән бир шәклә саларағ, онунла нәтичәләнир ки, кәнд үчүн артыг олдуғуна көрә кәнарда бир иш ахтармалы вә һәгигәтдә торпагсыз галмалы олан аиләләрин сајыны артырыр. Кәндли тәсәррүфатында ири машынларын тәтбиг едилмәси ејни заманда, мөвчуд әкинчилик үсуллары вә онун екстенсивлији шәраитиндә, кәндлиләрин рифаһыны елә бир јүксәклијә галдырыр ки, буну индијәдәк һеч фикрә дә кәтирмәк олмазды. Кәндли һәјатында јени тәсәррүфат һәрәкатынын күчүнү тә'мин едән чәһәт дә будур. Бу китабын ән биринчи вәзифәси дә чәнуби рус кәндлиләри ичәрисиндәки бу һәрәкаты гејд етмәк вә ајдынлашдырмагдыр» (Мүгәддимә, с. X).

Мүәллифин фикринчә бу јени тәсәррүфат һәрәкатынын нәдән ибарәт олдуғуну шәрһ етмәјә кечмәздән әввәл мән даһа ики шеји гејд етмәлијәм.

Биринчиси, јухарыда гејд едилмишди ки, Постников Херсон, Јекатеринослав вә Таврида губернијалары һаггында мә'лумат верир, лакин јалныз Таврида губернијасы һаггындакы мә'лумат кифајәт гәдәр әтрафлыдыр вә бу мә'лумат да Таврида губернијасынын һәр јеринә аид дејилдир: мүәллиф тәсәррүфат шәраити бир гәдәр фәргли олан Крым һаггында мә'лумат вермир вә Таврида губернијасынын анчаг гит'әдәки үч шимал гәзасы илә — Бердјанск, Мелитопол вә Днепр гәзалары илә кифајәтләнир. Мән анчаг бу үч гәза һаггындакы мә'луматла кифајәтләнәчәјәм.

Икинчиси, Таврида губернијасында руслардан башга алманлар вә болгарлар да јашајырлар, лакин бунларын сајы рус әһалисинә нисбәтән аздыр: Днепр гәзасында олан 19 586 һәјәтдән 113-ү, јә'ни чәми 0,6%-и алман колонистләринин һәјәтләриндән ибарәтдир. Мелитопол гәзасында 34 978 һәјәтдән алманлар вә болгарлар (1 874+285=) 2 159 һәјәт, јә'ни 6,1% тәшкил едирләр. Нәһајәт, Бердјанск гәзасындакы 28 794 һәјәтдән 7 224 һәјәт, јә'ни 25% тәшкил едирләр. Үч гәзадакы 83 358 һәјәтдән колонистләр чәми 9 496 һәјәт, јә'ни $^1/_9$ һиссәјә гәдәрини тәшкил едирләр. Демәли, үмумиҗҗәтлә колонистләрин сајы чох аздыр, Днепр гәзасында исә лап чүз'идир. Мүәллиф колонист тәсәрруфатыны рус тәсәрруфатындан ајырараг, һәмишә ону әтрафлы тәсвир едир. Мән бүтүн бу тәсвирләр үзәриндә дајанмајыб јалныз рус кәндлиләринин тәсәрруфаты илә кифајәтләнирәм. Доғрудур, рәгәм мә'луматында русларла алманлар бирликдә көтүрүлүр, лакин алманларын сајы аз олдуғуна көрә, онларын русларла бирликдә көтүрүлмәси үмуми нисбәтләри дәјишдирә билмәз, белә ки, һәмин мә'лумата әсасән рус кәндли тәсәрруфатыны тәсвир етмәк тамамилә мүмкүндүр. Сон 30 ил әрзиндә Таврида губернијасына көчүб бурада мәскән салан рус әһалисинин башга рус губернијалары кәндлиләриндән фәрги анчаг даһа варлы олмаларындадыр. Бу јерләрдә ичма торпаг саһиблији, мүәллифин дедијинә көрә, «типик вә сабитдир»*; бир сөзлә, колонистләр чыхыларса, Таврида губернијасындакы кәндли тәсәрруфатынын үмуми рус кәндли тәсәрруфаты типиндән һеч бир әсаслы фәрги јохдур.

II

Постников дејир: «Инди аз-чох бөјүк олан һәр бир чәнуби рус кәнди (еһтимал ки, Русијанын чох јерләри һаггында да буну демәк олар) өз әһалисинин ајры-ајры групларынын игтисади вәзиҗҗәти чәһәтдән о гәдәр мүхтәлифдир ки, бүтөв бир ваһид олмаг е'тибары илә

* Анчаг 5 кәнддә һәјәтбәһәјәт торпаг саһиблији вардыр.

ајры-ајры кәндләрин рифаһындан данышмаг вә бу рифаһы орта рәгәмләрлә тәсвир етмәк чох чәтиндир. Белә орта рәгәмләр кәндлиләрин игтисади јашајышыны мүәјјән едән бә'зи үмуми шәраити көстәрир, лакин һәгигәтдә олан бүтүн мүхтәлиф игтисади һаллар һаггында һеч бир тәсәввүр вермир» (с. 106).

Бир гәдәр ашағыда Постников даһа ајдын бир шәкилдә дејир:

«Игтисади рифаһын мүхтәлифлији, әһалинин үмумән нә дәрәчәдә варлы олдуғу мәсәләсинин һәллини олдуғча чәтинләшдирир. Таврида губернијасынын бөјүк кәндләриндән тез кечиб бунлары өтәри көрәнләр адәтән јерли кәндлиләрин чох варлы олдуғу фикринә кәлирләр; лакин бир кәнддә кәндлиләрин јарысы варлылардан ибарәт олуб о бири јарысы даим јохсуллуг чәкирсә, белә бир кәнди варлы кәнд адландырмаг олармы? Һәм дә бу вә ја башга бир кәндин нисбәтән чох вә ја аз варлы олдуғуну һансы әламәтләрлә мүәјјән етмәк лазым кәлир? Ајдындыр ки, бүтүн кәнд вә ја рајон әһалисинин вәзијјәтини көстәрән орта рәгәмләр кәндлиләрин таваначасы һаггында фикир јеритмәк үчүн кифајәт дејилдир. Бу барәдә, *әһалини группара бөләрәк,* анчаг бир чох мә'луматын јекуну әсасында фикир јеритмәк олар» (с. 154).

Белә көрүнә биләр ки, кәндлиләр ичәрисиндәки тәбәгәләшмәнин бурада гејд олунмасында һеч бир јени шеј јохдур: үмумијјәтлә кәндли тәсәррүфатына һәср олунан демәк олар һәр бир әсәрдә бу тәбәгәләшмәдән бәһс олунур. Лакин иш бундадыр ки, адәтән бу факты гејд едиркән, она әһәмијјәт вермирләр, ону әһәмијјәтсиз вә ја һətта тәсадүфи һесаб едирләр, кәндли тәсәррүфаты типини орта рәгәмләрлә көстәриб бу типдән данышмағы мүмкүн һесаб едирләр, бүтүн кәндлиләрә аид мүхтәлиф әмәли тәдбирләрин әһәмијјәтини мүзакирә едирләр. Постниковун китабында белә бахышлара гаршы е'тираз едилдији көрүнүр. О, «ичма дахилиндә ајры-ајры һәјәтләрин игтисади вәзијјәтинин чох мүхтәлиф олдуғуну» (с. 323) көстәрир (һәм дә дәфәләрлә көстәрир) вә «кәндли аләмини, шәһәр зијалыларымызын һәлә индијә гәдәр тәсәввүр етдији кими,

бүтөв вә јекчинс hесаб етмәк чәhди» (с. 351) әлејhинә чыхыр. О дејир: «Сон он илин земство статистикасы тәдгигләриндән ајдын олмушдур ки, бизим кәнд ичмасы hеч дә 70-чи илләрдә бизим публисистләрә көрүндүјү кими јекчинс бир ваhид дејилдир вә сон он илләрдә кәнд ичмасында әhали тәбәгәләшиб игтисади таванасы чох мүхтәлиф олан груплара ајрылмышдыр» (с. 323).

Постников өз фикрини китабын hәр јериндә верилән чохлу мә'луматла тәсдиг едир, биз дә инди бүтүн бу мә'луматы мүнтәзәм сурәтдә бир јерә топламагла мәшғул олмалыјыг ки, hәмин фикрин доғру олуб-олмадығыны јохлајаг вә белә бир мәсәләни hәлл едәк: ким hаглыдыр — кәндлиләри јекчинс бир шеј hесаб едән «шәhәр зијалыларымы», јохса онларын чох мүхтәлиф олдуғуну иддиа едән Постников? вә сонра, бу мүхтәлифлик нә дәрәчә дәриндир? бу мүхтәлифлик кәндли тәсәррүфатының тәкчә бир орта мә'лумат әсасында сијаси-игтисади чәhәтдән үмуми тәсвирини вермәјә мане олурму? бу мүхтәлифлик кәндлиләрин мүхтәлиф тәбәгәләри hаггында әмәли тәдбирләрин тә'сир вә нәтичәләрини дәјишдирә биләрми?

Бу мәсәләләри hәлл етмәк үчүн материал верән рәгәмләри гејд етмәздән әввәл демәк лазым кәлир ки, Постников бүтүн бу кими мә'луматы Таврида губернијасына аид земство статистикасы мәчмуәләриндән көтүрмүшдүр. Земство статистикасы әввәлләрдә сијаһылар тутуланда ичмалара аид мә'луматла кифајәтләнәрәк, hәр бир кәндли hәјәти hаггында мә'лумат топламырды. Лакин тезликлә бу hәјәтләрин әмлак вәзијјәтиндәки фәргләри көрдүләр вә hәјәтбәhәјәт сијаһылар тутмаға башладылар — бу, кәндлиләрин игтисади вәзијјәтини даһа дәриндән өјрәнмәк јолунда атылан илк аддым иди. Сонракы аддым — гурашыг чәдвәлләрә кечмәкдән ибарәт олду: статистикачылар ичма[4] дахилиндә кәндлиләрин мүхтәлиф һүгуги тәбәгәләри арасындакы фәргләрдән кәндлиләрин әмлак вәзијјәтиндәки фәргләрин даһа дәрин олдуғу гәнаәтинә әсасланараг, мәсәлән, кәндлиләри hәр hәјәтә нечә десјатин әкин, нә гәдәр гошгу hејваны, нә гәдәр пај

торпағы вә и. а. дүшдүјүнә көрә группара бөлмәклә кәндлиләрин игтисади вәзијјәтинә даир бүтүн мә'луматы мүәјјән әмлак фәргләри әсасында группара ајырмаға башладылар.

Таврида земство статистикасы кәндлиләри нечә десјатин әкини олдуғуна көрә группара ајырыр. Постников белә күман едир ки, группара бу чүр ајырма «әлверишлидир» (с. XII), чүнки «Таврида гәзаларынын тәсәррүфаты шәраитиндә әкинин һәчми кәндлинин рифаһыны көстәрән ән мүһүм әламәтдир» (с. XII). Постников дејир: «Чәнуби Русијанын чөл јерләриндә кәндлиләр арасында әкинчиликдән башга һәр чүр пешәләр һәләлик нисбәтән әһәмијјәтсиз дәрәчәдә инкишаф етмишдир вә һазырда кәнд әһалисинин чохунун башлыча пешәси тахыл әкининә әсасланан әкинчиликдән ибарәтдир». «Земство статистикасының көстәрдијинә көрә, Таврида губернијасынын шимал гәзаларында јерли кәнд әһалисинин 7,6%-и јалныз пешәкарлыгла мәшғул олур вә бундан башга әһалинин 16,3%-нин өз әкинчилији илә бәрабәр көмәкчи пешәкарлығы вардыр» (с. 108). Доғрудан да, кәндлиләри әкинин һәчминә көрә группара ајырмаг Русијанын һәтта башга јерләри үчүн дә, земство статистикачыларының бу ишдә гәбул етдикләри башга әсаслардан, мәсәлән, һәр һәјәтә нечә десјатин пај торпағы вә ја әкиләп пај торпағы дүшдүјүнә көрә группара ајырмагдан даһа чох дүзкүндүр: бир тәрәфдән, пај торпағының һәчми һәјәтин таванасыны билаваситә көстәрмир, она көрә ки, пај торпағының һәчми анлада ревизијаја[5] алынан вә ја мөвчуд олан кишиләрин сајына көрә мүәјјән олунур вә тәсәррүфат саһибинин таванасы дәрәчәсиндән анчаг долајысы илә асылыдыр, нәһајәт, она көрә ки, кәндли, ола биләр, пај торпағындан истифадә етмир, ону ичарәјә верир вә инвентары олмајанда ондан истифадә едә билмир. Дикәр тәрәфдән, әһалинин башлыча мәшғәләси әкинчиликдирсә, истеһсалы һесаба алмаг үчүн, кәндлинин ишләтдији, сатын алдығы вә сатыша кедән тахылын мигдарыны мүәјјән етмәк үчүн әкин саһәсини мүәјјән етмәк лазымдыр, чүнки бу мәсәләләр ајдынлашдырылмадан кәндли тәсәррүфаты-

ныи чох мүһүм бир чәһәти ајдынлашдырылмамыш галар, онун экинчилик тәсәрруфатының характери, кәнар кәсбкарлыға нисбәтән экинчилик тәсәрруфатының әһәмијјәти вә и. а. ајдын олмаз. Нәһајәт, кәндлиләри груплара ајырмаг үчүн мәһз экин сahәсини әсас көтүрмәк лазымдыр ки, һәјәт тәсәрруфатыны кәндли торпаг сahиблији вә экинчилик нормалары дејилән нормаларла, әрзаг (Nahrungsfläche) вә иш (Arbeitsfläche) нормасы илә мүгајисә етмәк мүмкүн олсун. Бир сөзлә, кәндлиләри экинә көрә груплара ајырмаг нәинки әлверишлидир, һәтта ән јахшысыдыр вә шүбһәсиз зәруридир.

Таврида статистикачылары экинин һәчминә көрә кәндлиләри 6 група бөлүрләр: 1) әкмәјәнләр; 2) һәр һәјәтә 5 десјатинә гәдәр әкәнләр; 3) 5 десјатиндән 10 десјатинә гәдәр әкәнләр; 4) 10 десјатиндән 25 десјатинә гәдәр әкәнләр; 5) 25 десјатиндән 50 десјатинә гәдәр әкәнләр вә 6) 50 десјатиндән чох әкәнләр. Үч гәзада һәјәтләрин сајына көрә бу групларын нисбәти беләдир:

Гәзалар

Һәјәтләрин фаизләри	Бердјанск	Мелитопол	Днепр	Һәр 3 гәзада 1 һәјәтә орта һесабла нечә десјатин әкин дүшүр
	%	%	%	
Әкмәјәнләр	6	7,5	9	—
5 дес-дәк әкәнләр	12	11,5	11	3,5
5—10 дес. »	22	21	20	8
10—25 » »	38	39	41,8	16,4
25—50 » »	19	16,6	15,1	34,5
50 дес-дән чох »	3	4,4	3,1	75

Алманлар чыхылдыгда (бу %-ләр алманлар да дахил олмагла бүтүн әһали һаггында верилмишдир), үмуми нисбәтләр аз дәјишилир: белә ки, мүәллифә көрә Таврида гәзаларында аз әкәнләр (10 десјатинә гәдәр) чәмиси 40%, орта дәрәчәдә әкәнләр (10 десјатиндән 25 десјатинә гәдәр) 40% вә чох әкәнләр 20% тәшкил едир. Алманлар чыхылдыгда исә сонунчу рәгәм аза-

лыб 1/6 олур (16,7% олур, jə'ni чəми 3,3% ашағы дүшүр), аз əкənlərin сајы мүвафиг дəрəчəдə артыр.

Бу групларын мүхтəлифлији дəрəчəсини мүəjjən едиркən, торпаг сəhиблији вə торпагдан истифадə едилмəсиндən башлајаг.

Постников белə бир чədвəл верир (мүəллиф бу чədвəлдə көстəрилən үч торпаг дəрəчəсинин jекунуну hесабламамышдыр (с. 145)):

Кəндли групları	*Həр həјəтə орта hесабла нечə десјатин əкин jери дүшүр*											
	Бердјанск гəзасы				Мелитопол гəзасы				Днепр гəзасы			
	пај торпағы	сатыналма торпаг	ичарəјə көтүрүлмүш	чəми	пај торпағы	сатыналма торпаг	ичарəјə көтүрүлмүш	чəми	пај торпағы	сатыналма торпаг	ичарəјə көтүрүлмүш	чəми
Əкмəјənlər	6,8	3,1	0,09	10	8,7	0,7	—	9,4	6,4	0,9	0,1	7,4
5 дес-дək əкənlər	6,9	0,7	0,4	8,0	7,1	0,2	0,4	7,7	5,5	0,04	0,6	6,1
5—10 дес. »	9	—	1,1	10,1	9	0,2	1,4	10,6	8,7	0,05	1,6	10,3
10—25 » »	14,1	0,6	4	18,7	12,8	0,3	4,5	17,6	12,5	0,6	5,8	18,9
25—50 » »	27,6	2,1	9,8	39,5	23,5	1,5	13,4	38,4	16,6	2,3	17,4	36,3
50 дес-дəн чох »	36,7	31,3	48,4	116,4	36,2	21,3	42,5	100	17,4	30	44	91,4
Гəзада	14,8	1,6	5	21,4	14,1	1,4	6,7	22,2	11,2	1,7	7,0	19,9

Постников дејир: «Бу рəгəмлəр көстəрир ки, Таврида гəзаларында кəндлиләрин daha варлы групу нəинки бөјүк пај торпағындан истифадə едир, — бу, аиләнин бөјүклүјү нəтичəсиндə ола биләр, — ејни заманда ən

чох торпаг сатыш алан вә ән чох торпаг ичарә едән групдур» (с. 146).

Ачыг мәнә елә кәлир, бу барәдә гејд етмәк лазымдыр ки, ашағы групдан јухары група кечдикчә пај торпағының артмасы анлә тәркибиндә артмасы илә *тамам* изаһ едилә билмәз. Постников үч гәзада групларa көрә аиләләрин тәркиби һаггында ашағыдакы чәдвәли верир:

Орта һесабла 1 аиләјә дүшүр

	Бердјанск гәзасы		Мелитопол гәзасы		Днепр гәзасы	
	нечә нәфәр киши вә гадын	ишләјәнләр	нечә нәфәр	ишләјәнләр	нечә нәфәр	ишләјәнләр
5 дес-дәк әкәнләрдә	4,5	0,9	4,1	0,9	4,6	1
5 дес-дәк әкәнләрдә	4,9	1,1	4,6	1	4,9	1,1
5—10 дес. »	5,6	1,2	5,3	1,2	5,4	1,2
10—25 » »	7,1	1,6	6,8	1,5	6,3	1,4
25—50 » »	8,2	1,8	8,6	1,9	8,2	1,9
50 дес-дән чох »	10,6	2,3	10,8	2,3	10,1	2,3
Гәзаларда	6,6	1,5	6,5	1,5	6,2	1,4

Чәдвәлдән көрүнүр ки, ашағы групдан јухары група кечдикчә, һәр һәјәтә дүшән пај торпағының мигдары, һәјәтдә олан кишиләрлә гадынларын вә ишләјәнләрин сајындан даһа сүр'әтлә артыр. Буну, Днепр гәзасында ашағы група аид рәгәмләри 100 ојараг көтүрмәклә көстәрәк:

	пај торпағы	ишләјәнләр	киши вә гадынлар
Әкмәјәнләрдә	100	100	100
5 дес-дәк әкәнләрдә	86	110	106
5—10 дес. »	136	120	117
10—25 » »	195	140	137
25—50 » »	259	190	178
50 дес-дән чох »	272	230	219

Ајдындыр ки, пај торпағынын бөјүклүјү аиләдәки үзвләрин тәркибиндән башга, һәјәтин таванасы илә дә мүәјјән едилир.

Мүхтәлиф групларда сатыналма торпағын мигдарына даир мә'луматы нәзәрдән кечирәндә көрүрүк ки, демәк олар, анчаг 25 десјатиндән артыг әкини олан јухары груплар вә — башлыча олараг — һәр һәјәтә 75 десјатин әкини олан ән ири әкинчиләр торпаг сатын алырлар. Демәли, сатыналма торпаг һаггындакы мә'лумат кәндли групларының мүхтәлифлији һаггында Постниковун фикрини тамамилә тәсдиг едир. Мүәллифин, мәсәлән, 147-чи сәһифәдә: «Тавриda гәзаларынын кәндлиләри 96 146 десјатин торпаг сатын алмышлар»— дејә вердији мә'лумат гәтиҗјән вәзиҗјәтин характеристикасыны вермир: бу торпагларын, демәк олар, һамысы азлыг тәшкил едиб пај торпағы илә ән чох тә'мин едилмиш олан чүз'и бир азлығын, Постниковун дедији кими, «варлы» кәндлиләрин әлиндәдир, белә кәндлиләр исә әһалинин $^1/_5$-индән чох дејилдир.

Ичарә һаггында да ејни сөзләри демәк лазым кәлир. Јухарыдакы чәдвәл ичарәјә көтүрүлмүш торпағын, пај торпағынын вә пај торпағы олмајан торпағын үмуми рәгәмини көстәрир. Мә'лум олур ки, кәндлиләр даһа артыг тә'мин олундугча, ичарәнин гәдәри дә там мүвафиг сурәтдә артыр, демәли, кәндли өз торпағы илә нә гәдәр чох тә'мин олунмушса, бир о гәдәр чох торпаг ичарә едир вә беләликлә дә јохсул кәндли групларыны онлара лазым олан торпаг саһәсиндән мәһрум едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу һал бүтүн Русија үчүн үмуми һалдыр. Проф. Карышев Русијанын земство статистика тәдгигләри кечирилән һәр јериндә кәндлиләрин пај торпағындан кәнар ичарәләрини јекунлашдырараг көстәрир ки, ичарәнин гәдәри ичарәдарын тә'мин олунмасындан билаваситә асылыдыр вә бу үмуми бир ганундур*.

Постников ичарә торпағынын (пај торпағы олмајан

* «Земство статистикасы мә'луматына көрә Русијанын игтисади тәдгигинин јекунлары». II чилд. *Н. Карышев.* Кәндлиләрин пај торпағындан кәнар ичарәләри. Дерпт. 1892. Сәһ. 122, 133 вә башгалары.

торпагларын вә пај торпагларынын бирликдә) нечә бөлүндүјү һаггында даһа әтрафлы рәгәмләр верир ки, мән дә бунлары ашағыда көстәрирәм.

	Бердјанск гәзасы			Мелитопол гәзасы			Днепр гәзасы		
	ичарәдар һәјәтләрин %-и	һәр ичарәдар һәјәтә дүшүр	1 десјатинин гијмәти	ичарәдар һәјәтләрин %-и	һәр ичарәдар һәјәтә дүшүр	1 десјатинин гијмәти	ичарәдар һәјәтләрин %-и	һәр ичарәдар һәјәтә дүшүр	1 десјатинин гијмәти
5 дес-дәк әкәнләрдә	18,7	2,1	11	14,4	3	5,50	25	2,4	15,25
5—10 дес. »	33,6	3,2	9,20	34.8	4,1	5,52	42	3,9	12
10—25 » »	57	7	7.65	59.3	7,5	5.74	69	8,5	4,75
25—50 » »	60 6	16,1	6,80	80.5	16,9	6,30	88	20	3,75
50 дес-дән чох »	78.5	62	4,20	88.8	47,6	3,93	91	48,6	3.55
Гәзаларда	44,8	11,1	5,80	50	12,4	4,86	56,2	12,4	4,23

Биз бурада да көрүрүк ки, орта рәгәмләр вәзијјәтин характеристикасыны гәтијјән верә билмир: мәсәлән, Днепр гәзасында кәндлиләрин 56%-нин торпаг ичарәјә көтүрдүјүнү көстәрәндә, бу ичарә һаггында чох натамам тәсәввүр веририк, чүнки өзүнүн кифајәт гәдәр торпағы олмајан (ашағыда көстәриләчәји кими) групларда ичарәдарларын %-и хејли ашағыдыр —1-чи групда анчаг 25%-дир, һалбуки өз торпағы илә бүсбүтүн тә'мин олунмуш ән јухары груп, демәк олар, намылыгла (91%) торпаг ичарәјә көтүрүр. Һәр 1 ичарәдар һәјәтә десјатин һесабы илә дүшән ичарә торпағынын мигдары арасындакы фәрг даһа бөјүкдүр: ән јухары дәрәчә ән ашағы дәрәчәдән 30—15—24 дәфә артыг торпаг ичарәјә көтүрүр. Ајдындыр ки, бу, ичарәнин өз характерини дә дәјишдирир, чүнки ән јухары дәрәчәнин торпаг ичарәјә көтүрмәси тичарәт мәгсәди илә дир, ашағы дәрәчәнин ичарәјә көтүрмәси исә—ола билсин ки, ағыр еһтијачдан доған бир тәдбирдир. Ичарә һаггы хүсусундакы мә'лумат бу мүлаһизәни тәсдиг едир: мә'лум олур ки, ән ашағы груплар ән јухары дәрәчәјә нисбәтән торпағы даһа гијмәтлә, бә'зән һәтта дөрд гат даһа гијмәтлә (Днепр гәзасында) ичарәјә көтүрүрләр. Бу мүнасибәтлә хатырлатмаг лазым кәлир ки, ичарәнин һәчми азалдыгча ичарә һаггының

артмасы да тәкчә бизим чәнубуи хүсусиҗҗәтини тәшкил етмир: Карышевин әсәри бу ганунун һәр јердә тәтбиг олундуғуну сүбут едир.

Бу мә'лумат һаггында Постников дејир: «Таврида гәзаларында торпаг ичарәҗә көтүрмәклә башлыча олараг, кифајәт гәдәр пај торпағы вә өз хүсуси әкин јери олан варлы кәндлиләр мәшғул олурлар; буну хүсусилә пај торпағындан кәнар торпагларын, җә'ни кәндләрдән даһа узагларда олан саһиб вә хәзинә торпагларының ичарәси һаггында демәк лазым кәлир. Бу исә әслиндә олдугча тәбиидир: даһа узагларда олан торпағы ичарәҗә көтүрмәк үчүн кифајәт гәдәр гошгу һејванына саһиб олмаг лазымдыр, аз варлы кәндлиләрин исә бурада һәтта өз пај торпагларыны бечәрмәк үчүн дә лазыми гәдәр гошгу һејваны јохдур» (с. 148).

Күман едилмәмәлидир ки, ичарәҗә көтүрүлән торпағын бу чүр бөлүнмәси торпағын тәкликдә ичарәҗә көтүрүлмәсиндән асылыдыр. Торпаг чамаат тәрәфиндән ичарәҗә көтүрүлдүкдә вәзиҗҗәт һеч дә дәҗишилмир, һәм дә белә бир садә сәбәбә көрә дәҗишилмир ки, торпаг јенә ејни әсасларла, җә'ни «пула көрә» бөлүшдүрүлүр.

Постников дејир: «Дөвләт әмлакы идарәсинин верки китабларына көрә, 1890-чы илдә үч гәзаның бирләшмә илә ичарәҗә верилән 133 852 десјатин дөвләт торпағындан 84 756 десјатин јарарлы торпаг, җә'ни бүтүн саһәнин 63%-ә гәдәри кәнд чамаатының истифадәсиндә иди. Лакин кәнд чамаатының ичарәҗә көтүрдүјү торпаг нисбәтән аз мигдар тәсәрруфат саһибинин, һәм дә башлыча олараг варлыларын истифадәсиндә иди. Земство тәрәфиндән тутулан һәјәтбаһәјәт сијаһылар бу факты олдугча ајдын көстәрир» (с. 150)*; [17-чи сәһифәдәки чәдвәлә бах. *Ред.*]

Постников бәлә бир нәтичәҗә кәлир: «Беләликлә, ичарә едилән бүтүн әкин јеринин Днепр гәзасында $^1/_2$-дән чоху, Бердјанск гәзасында $^2/_3$-дән чоху, ән чох дөвләт торпағы ичарә едилдији Мелитопол гәзасында исә ичарә едилән саһәнин һәтта $^4/_5$-дән чоху кәндлиләр-

* Постников бу чәдвәлин сон сүтунуну (3 гәза һаггындакы јекунлары) вермир. Чәдвәл һаггында[6] о дејир ки, «ичарә шәртләриндә көрә, кәндлиләр ичарәҗә көтүрүлән торпағын анчаг $^1/_3$ һиссәсини шумлаја биләрләр».

Кәндли группары	Бердјанск гәзасы			Мелитопол гәзасы			Днепр гәзасы			Үч гәзада			
	Мигдары		Һәр ичарәдар һәјәтә дүшүр	Мигдары		Һәр ичарәдар һәјәтә дүшүр	Мигдары		Һәр ичарәдар һәјәтә дүшүр	Мигдары		%-лә	Һәр ичарәдар һәјәтә дүшүр
	ичарәдар һәјәтләр	ичарә торпағы десјатинлә		ичарәдар һәјәтләр	ичарә торпағы десјатинлә		ичарәдар һәјәтләр	ичарә торпағы десјатинлә		ичарәдар һәјәтләр	ичарә торпағы десјатинлә		
5 дес-дәк әкәнләр	39	66	1,7	24	383	16	20	62	3,1	83	511	1	6,1
5—10 дес. »	227	400	1,8	159	776	4,8	58	251	4,3	444	1 427	3	3,2
10—25 » »	687	2 642	3,8	707	4 569	6,4	338	1 500	4,4	1 732	8 711	20	5,0
25—50 » »	387	3 755	9,7	672	8 564	12,7	186	1 056	5,7	1 245	1 375	30	10,7
50 дес-дән чох »	113	3 194	28,3	440	15 365	34,9	79	1 724	21,8	632	20 283	46	32,1
Һәмми	1 453	10 057	7	2 002	29 657	14,8	681	4 593	6,7	4 136	44 307	100	10,7

рин варлы групунун истифадәсиндә иди. Бу гәзаларын һамысында кәндлиләрин ән јохсул групунун (10 десјатинә гәдәр јер әкәнләрин) әлиндә исә чәми 1 938 десјатин вә ја ичарә едилмиш торпагларын 4%-нә гәдәр торпаг вар иди» (с. 150). Сонра мүәллиф чамаатын ичарәјә көтүрдүју торпағын бәрабәр бөлүнмәдији һаггында бир сыра мисаллар кәтирир, лакин булары бурада көстәрмәјә еһтијач јохдур.

Ичарәнин ичарәдарларын таванасындан асылы олдуғу һаггында Постниковун чыхардығы нәтичәләр барәсиндә земство статистикачыларынын буна әкс олан фикрини гејд етмәк олдугча мараглыдыр.

Постников китабын әввәлиндә «Таврида, Херсон вә Јекатеринослав губерниjаларында земство статистикасы ишләри һаггында» өз мәгаләсини вермишдир (с. XI—XXXII). О бурада, Таврида земствосунун 1889-чу илдә нәшр етдији вә бүтүн тәдгигләрә гыса јекун вурулдуғу «Таврида губерниjасынын јаддаш китабчасы»ны да көздән кечирир. Постников бу китабын ичарәјә һәср олунан бөлмәсини тәһлил едәрәк дејир:

«Торпағы чох олан чәнуб вә шәрг губерниjаларымызда земство статистикасы өзләринин хејли паj торпағындан әлавә кәнардан да олдугча чох торпаг ичарәјә көтүрән варлы кәндлиләрин фаизинин хејли јүксәк олдуғуну ашкар етмишдир. Бурада тәсәррүфат аиләнин јалныз өз тәләбатыны тә'мин етмәк дејил, һәмчинин бир гәдәр артыг мәһсул, кәлир көтүрмәк мәгсәди күдүр вә бу кәлир сајәсиндә кәндлиләр өз тикилиләрини јахшылашдырыр, машын әлдә едир, әлавә торпаг сатын алырлар. Бу олдугча тәбии бир арзудур вә бунда һеч бир ејиб јохдур, чүнки бунда һәлә һеч бир голчомаглыг үнсүрү јохдур». [Бурада доғрудан да голчомаглыг үнсүрү јохдур, лакин истисмар үнсүрү, шүбһәсиз, вардыр: варлы кәндлиләр өз тәләбатындан чох артыг торпаг ичарәјә көтүрмәклә, јохсуллара әрзаг еһтијачлары үчүн лазым олан торпағы онларын әлиндән алырлар; тәсәррүфатларыны кенишләндирмәклә, онларын әлавә иш гүввәсинә еһтијачлары олур, одур ки, онлар муздлу әмәкдән истифадә едирләр.] «Лакин земство статистикачыларындан бә'зиләри, көрүнүр,

кәндли һәјатында бу чүр һаллары ганунсуз бир шеј һесаб едәрәк, бунларын әһәмијјәтини азалтмаға вә сүбут етмәјә чалышырлар ки, кәндлиләрин торпаг ичарәјә көтүрмәси башлыча олараг әрзаг еһтијачларындан ирәли кәлир вә варлы кәндлиләр чох торпаг ичарә едирләрсә дә, пај торпағынын гәдәри артдыгча, бу ичарәдарларын %-и һәр һалда даим азалыр» (с. XVII)—«Јаддаш китабчасы»нын тәртибчиси ч. Верпер белә бир фикри сүбут етмәк үчүн *бүтүн* Таврида губернијасында 1—2 ишләјәни вә 2—3 дәнә гошгу һејваны олан кәндлиләри пај торпағынын гәдәринә көрә груплара ајырмышдыр. Мә'лум олмушдур ки, «пај торпағынын бөјүклүјүндән асылы олараг, ичарәдар һәјәтләрин фаизи мүвафиг сурәтдә азалдығы һалда, һәр һәјәтә көрә ичарә едилән торпағын бөјүклүјү аз мүвафиг сурәтдә азалыр» (с. XVIII). Постников тамамилә һаглы олараг дејир ки, белә бир үсул һеч бир шеји сүбут етмир, чүнки кәндлиләрин *бир һиссәси* (ањчаг 2—3 дәнә гошгу һејваны оланлар) әсассыз олараг ајрыча көтүрүлмүш, һәм дә мәһз варлы кәндлиләр һесаба алынмамышдыр, бундан башга — Таврида губернијасынын гит'әдәки гәзалары илә Крымы бир тутмаг олмаз, чүнки бунларда ичарә шәртләри бир чүр дејилдир: Крымда әһалинин $^1/_2$—$^3/_4$-ү, шимал гәзаларында ањчаг 3—4%-и торпагсызлардыр (десјатинчи адлананлардыр). Крымда ичарә үчүн торпаг тапмаг, демәк олар, һәмишә асан олур; шимал гәзаларында исә бә'зән мүмкүн олмур. Буну да гејд етмәк мараглыдыр ки, кәндли һәјатының кәлир көтүрмәк үчүн торпаг ичарә етмәк кими «ганунсуз» тәзаһүрләрини пәрдәләмәк тәшәббүсләринә (әлбәттә, ејни дәрәчәдә мүвәффәгијјәтсиз тәшәббүсләрә) башга губернијаларын земство статистикачыларында да тәсадүф едилмишдир. (Карышевин көстәрилән әсәринә бах.)

Беләликлә, пај торпағы олмајыб кәндлиләр тәрәфиндән ичарәјә көтүрүлән торпагларын бөлүнмәси ајры-ајры кәндли тәсәррүфатлары арасында јалныз кәмијјәт фәргләри дејил (чох ичарә едир, аз ичарә едир), һәмчинин кејфијјәт фәргләри олдуғуну (әрзаг еһтијачы үзүндән ичарә едир; тичарәт мәгсәди илә

ичарә едир) көстәрирсә — буну *пај* торпағынын ичарә едилмәси һаггында даһа артыг демәк лазым кәлир.

Постников дејир: «Тавриданын 3 гәзасында кәндлиләрин бир-бириндән ичарәјә көтүрдүкләри бүтүн әкилән пај торпағынын, 1884—1886-чы илләрдә һәјәтбәһәјат сијаһы тутмаг нәтичәсиндә 256 716 десјатин олдуғу ашкар едилмишдир ки, бу да һәмин гәзаларда кәндлиләрин бүтүн әкилән пај торпағынын $^1/_4$ һиссәсини тәшкил едир, кәндләрдә јашајан разночинләрә, һабелә кәндлиләрин тәркибинә дахил олмајыб һәјәтбәһәјат тутулан сијаһыја алынмалы олмајан мирзәләрә, мүәллимләрә, руһаниләрә вә башга шәхсләрә кәндлиләрин ичарәјә вердикләри саһә дә бураја дахил едилдир. Бүтүн бу торпаглар, демәк олар, бүтөвлүклә варлы груплардан олан кәндлиләр тәрәфиндән ичарәјә көтүрүлүр ки, буну ашағыдакы рәгәмләр көстәрир. Тәсәррүфат саһибләринин өз гоншуларындан нечә десјатин әкилән пај торпағы ичарәјә көтүрдүкләри һәјәтбәһәјат тутулан сијаһылардан белә ашкар олмушдур:

һәјәтә 10 дес-дәк әкәнләр	16 594 дес.,	јә'ни 6%
» 10-дан 25 дес-дәк »	89 526 »	» 35
» 25 дес-дән чох »	150 596 »	» 59
Чәми	256 716 дес.	100%

Ичарәјә верилән бу торпағын ән чоху, һабелә торпаг ичарәјә верәнләрин өзләри әкмәјән, тәсәррүфатсыз вә аз әкән кәндли групуна аиддир. Беләликлә, Таврида гәзалары кәндлиләринин хејли һиссәси (бүтүн әһалинин тәхминән $^1/_3$ һиссәјә гәдәри) гисмән истәмәдијинә көрә, лакин ән чох һалларда, тәсәррүфатдан өтрү лазыми һејваны вә инвентары олмадығына көрә өз пај торпағынын һамысыны әкмир, ону ичарәјә верир вә бунунла да кәндлиләрин даһа варлы олан дикәр һиссәсинин торпагдан истифадәсини артырыр. Торпаг ичарәјә верәнләрин чоху, шүбһәсиз, иши позулан, дүшкүнләшән тәсәррүфат саһибләриндән ибарәтдир» (с. 136—137).

«Таврида губерниjасынын 2 гәзасында (земство ста-

тистикасы Мелитопол гәзасы һаггында мә'лумат вермир) паj торпагларыны ичарәjә верән тәсәррүфат саһибләринин нисби сајыны вә онларын ичарәjә вердикләри әкилән паj торпағының фаизини көстәрән» (с. 135) ашағыдакы чәдвәл јухарыда дејиләнләри тәсдиг едир:

	Бердјанск гәзасы		Днепр гәзасы	
	паj торпағыны ичарәjә верән тәсәррүфат саһибләрinin	ичарәjә верилән паj торпағының	паj торпағыны ичарәjә верән тәсәррүфат саһибләрinin	ичарәjә верилән паj торпағының
	%-и	%-и	%-и	%-и
Әкмәjәнләр	73	97	80	97,1
5 дес-дәк әкәнләр	65	54	30	38,4
5—10 дес. »	46	23,6	23	17,2
10—25 » »	21,5	8,3	16	8,1
25—50 » »	9	2,7	7	2,9
50 дес-дән чох »	12,7	6,3	7	13,8
Гәзаларда	32,7	11,2	25,7	14,9

Кәндлиләрин торпаг саһиблиjиндән вә торпагдан истифадә етмәсиндән инвентарын бөлүнмәсинә кечәк. Постников бирликдә бүтүн үч гәзада груплара көрә гошгу һеjванларының мигдары һаггында белә мә'лумат верир:

	Чәми		*1 һәjәтә орта һесабла нә гәдәр дүшүр*			
	ат	өкүз	гошгу һеjваны	башгалары*	чәми*	гошгу һеjваны олмаjан һәjәтләрин %-и
Әкмәjәнләрдә	—	—	0,3	0,8	1,1	80,5
5 дес-дәк әкәнләрдә	6 467	3 082	1,0	1,4	2,4	48,3
5—10 дес. »	25 152	8 924	1,9	2,3	4,2	12,5
10—25 » »	80 517	24 943	3,2	4,1	7,3	1,4
25—50 » »	62 823	19 030	5,8	8,1	13,9	0,1
50 дес-дән чох »	21 003	11 648	10,5	19,5	30	0,03
Чәми	195 962	67 627	3,1	4,5	7,6	—

* Гарамал һесабы илә.

Бу рәгәмләр өзлүјүндә дәрәчәләрин характеристикасыны вермир — бу характеристика ашағыда, әкинчилијин техникасы тәсвир едиләндә вә кәндлиләрин игтисади дәрәчәләри груплара ајрыланда верилә чәкдир. Бурада јалныз ону гејд едәк ки, кәндли групларында олан гошгу һејванларының мигдарына көрә онларын бир-бириндән фәрги о гәдәр дәриндир ки, ән јухары групларда аилә еһтијачлары үчүн лазым олдуғундан чох артыг, ән ашағы групларда исә мүстәгил сурәтдә тәсәррүфатчылыг етмәјә имкан вермәјәчәк дәрәчәдә аз һејван (хүсусән гошгу һејваны) олдуғуну көрүрүк.

Чансыз инвентарын нечә бөлүндүјү һаггында рәгәмләр тамамилә бунун ејнидир. «Һәјәтбәһәјәт тутулан сијаһылар кәндли инвентарыны котан вә буккерлә һесаблајараг гәзаларын бүтүн әһалисинә анд бу рәгәмләри верир» (с. 214):

	Һәјәтләрин %-и		
	шум аләтләри олмајанлар	ачмаг буккери оланлар	котаны вә с. оланлар
Бердјанск гәзасы	33	10	57
Мелитопол »	37,8	28,2	34
Днепр »	39,3	7	53,7

Бу чәдвәл нә гәдәр бөјүк кәндли групунун *мүстәгил сурәтдә* тәсәррүфатчылыг етмәк имканындан мәһрум олдуғуну көстәрир. Ән јухары групларда вәзијјәтин нечә олдугу, әкинә көрә мүхтәлиф групларда һәр һәјәтә дүшән инвентарын мигдары һаггында ашағыдакы рәгәмләрдән көрүнүр:

	Һәр һәјәтә дүшән инвентар					
	Бердјанск гәзасы		Мелитопол гәзасы		Днепр гәзасы	
	Дашымаг үчүн (араба вә с.)	Шумлаг үчүн (котан вә буккер)	Дашымаг үчүн	Шумлаг үчүн	Дашымаг үчүн	Шумлаг үчүн
5—10 дес. әкәнләрдә	0,8	0,5	0,8	0,4	0,8	0,5
10—25 » »	1,2	1,3	1,2	1	1	1
25—50 » »	2,1	2	2	1,6	1,7	1,5
50 дес-дән чох »	3,4	3,3	3,2	2,8	2,7	2,4

Ән јухары групда инвентарын мигдары ән ашағы групдакындан (мүәллиф 5 десјатинә гәдәр әкини олан групу тамамилә һесабдан атмышдыр) 4—6 дәфә артыгдыр; ишчиләрин сајы* исә јенә һәмин групдакындан $^{23}/_{12}$ дәфә, јә'ни ики дәфәдән аз артыгдыр. Артыг бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, ән јухары груп муздлу фәһлә тутмалы олур, һалбуки ашағы групда һәјәтләрин јарысы шумлама инвентарындан (N. B.** Бу «ашағы» груп — ашағыдан үчүнчүдүр) вә демәли, мүстәгил сүрәтдә тәсәррүфатчылыг етмәк имканындан мәһрумдур.

Тәбиидир ки, торпағын вә инвентарын мигдары чәһәтдән јухарыда көстәрилән фәргләр әкин саһәси мигдарынын да фәргли олмасына сәбәб олур. 6 групун һәр һәјәтинә нечә десјатин әкин дүшдүјү јухарыда көстәрилмишди. Таврида губерниjасы кәндлиләринин әкин саһәсинин үмуми мигдары груплар арасында белә бөлүнүр:

	Әкин десјатинләр	%-лә		
5 дес-дәк әкәнләрдә	34 070	2,4	Әкинин 12%-и әһалинин 40-%дә	
5—10 дес. »	140 426	9,7		
10—25 » »	540 093	37,6	» 38% и »	40%-дә
25—50 » »	494 095	34,3	» 50%-и »	20%-дә
50 дес-дән чох »	230 583	16		
Чәми	1 439 267	100%		

Бу рәгәмләр өзлүјүндә ајдындыр. Јалныз әлавә етмәк лазымдыр ки, аиләнин анчаг әкинчиликлә јашаја билмәси үчүн орта һесабла лазым кәлән әкин саһәсини Постников һәр һәјәтә 16—18 десјатин һесаб едир (с. 272).

III

Мүхтәлиф кәндли групларында онларын әмлак чәһәтдән тә'мин олунмасы дәрәчәсини вә онларын тәсәррүфатынын нәчмини көстәрән мә'лумата кечән фәсилдә јекун вурулмушду. Инди мүхтәлиф кәндли групları

* Јухарыда групlара көрә аиләләрин тәркиби һаггындакы чәдвәлә бах.
** — Nota bene — фикир верин. — *Ред.*

тәсәррүфатының характерини, тәсәррүфатчылыг үсулу вә системини мүәјјән едән мә'лумата јекүн вурмаг лазым кәлир.

Һәр шејдән әввәл, Постниковун белә бир мүддәасы үзәриндә дајанаг ки, «тәсәррүфатын һәчми артдыгча вә машын ишләдилдикчә кәндли әмәјинин мәһсулдарлығы вә аиләнин иш габилијјәти хејли јүксәлир» (с. X). Мүәллиф бу мүддәаны мүхтәлиф игтисади групларда *мүәјјән* әкин саһәсинә нә гәдәр ишләјән вә нә гәдәр гошгу һејваны дүшдүјүнү һесабламагла сүбут едир. Бурада аиләләрин тәркиби һаггында мә'луматдан истифадә етмәк мүмкүн дејилдир, чүнки «ашағы игтисади груплар өз ишләјәнләринин бир һиссәсини кәнарда муздурлуг етмәјә бурахырлар, јухары груплар исә муздурлары ишә көтүрүрләр» (с. 114). Таврида земство статистикасы муздла ишә көтүрүлән вә кәнара бурахылан фәһләләрин сајыны көстәрмир, одур ки, Постников буну ишчи тутан һәјәтләрин мигдары һаггында земство статистикасының мә'луматына вә мүәјјән әкин саһәси үчүн нә гәдәр ишчи лазым олдуғуна әсасланараг, тәхминән һесаблајыр. Постников е'тираф едир ки, бу һесабламалар тамамилә дүрүст ола билмәз, лакин о белә зәнн едир ки, онун һесабламасы анчаг 2 јухары групдакы аиләнин тәркибини хејли дәјишдирә биләр, чүнки галан групларда муздла ишләјәнләрин сајы чох дејилдир. Охучу, аиләләрин тәркиби һаггында јухарыда көстәрилән мә'луматы ашағыдакы чәдвәллә мүгаисә едәрәк, бу бахышын доғру олуб-олмадығыны јохлаја биләр:

Таврида губернијасының үч гәзасында

	1 һәјәтә дүшүр				
	Ишләјәнләр			аиләүзвләри	ишләјәнләр (муздлу ишчиләрлә бирликдә)
	ишә көтүрүлмүш	кәнара бурахылмыш	фәрги		
Әкмәјәнләрдә	239	1 077	— 838	4,3	0,9
5 дес-дәк әкәнләрдә	247	1 484	—1 237	4,8	1,0
5—10 дес. »	465	4 292	—3 827	5,2	1,0
10—25 » »	2 846	3 389	— 543	6,8	1,6
25—50 » »	6 041	—	+6 041	8.9	2,4
50 дес-дән чох »	8 241	—	+8 241	13.3	5
Чәми	18 079	10 242	+7 837	—	—

Биз бу сонунчу сүтуну аиләләрин тәркиби һаггында-кы мә'луматла мүгаjисә едәрәк көрүрүк ки, Постников ашағы групларда фәһләләрин сајыны бир гәдәр азалтмыш вә jухары групларда артырмышдыр. Онун мәгсәди тәсәррүфатын һәчми артдыгча мүәjjән әкин саһәсинә дүшән фәһләләрин сајынын азалдығыны сүбут етмәк олдуғуна көрә, демәли, мүәллифин тәхмини һесабламалары бу азалманы күввәтләндирмәкдән даһа чох зәифләдә биләрди.

Бу илк һесабламадан сонра Постников мүхтәлиф кәндли групларында әкин саһәси илә ишчиләрин, гошгу һеjванларынын вә сонра да үмумиjjәтлә әһалинин мигдары арасындакы нисбәт һаггында белә бир чәдвәл верир (с. 117):

100 десjатин әкинә дүшүр

	Бир чүт гошгу һеjванына дүшән әкин	һәjәтләр	аилә үзвләри (муздлу ишчиләрлә бирликдә)	ишләjәнләр	гошгу һеjваналарынын гәдәри
5 дес-дәк әкәнләрдә	7,1 дес.	28,7	136	28,5	28,2
5—10 дес. »	8,2 »	12,9	67	12,6	25
10—25 » »	10,2 »	6,1	41,2	9,3	20
25—50 » »	12,5 »	2,9	25,5	7	16,6
50 дес-дән чох »	14,5 »	1,3	18	6,8	14
Чәми	10,9 дес.	5,4	36,6	9	18,3

«Беләликлә, кәндлиләрин тәсәррүфат вә шумунун һәчми артдыгча иш күввәсини, адамлары вә мал-гараны сахламаг хәрчи, кәнд тәсәррүфатындакы бу башлыча хәрч прогрессив шәкилдә азалыр вә чох jер әкән групларда әкинин һәр десjатининә дүшән хәрч аз jер әкән груплара нисбәтән тәхминән 2 дәфә аз олур» (с. 117).

Ишчиләр вә гошгу һеjваны үчүн чәкилән хәрчин кәнд тәсәррүфатында башлыча хәрч олдуғуну мүәллиф ашағыда бир меннонит[7] тәсәррүфатынын этрафлы бүдчәсини мисал кәтирмәклә тәсдиг едир: бүтүн хәрчин 24,3%-ни тәсәррүфат үчүн, 23,6%-ни гошгу һеjваны үчүн вә 52,1%-ни ишчиләр үчүн чәкилән хәрч тәшкил едир (с. 284).

Постников тәсәррүфатын һәчми артдыгча әмәк мәһ-

сулдарлығының јүксәлдији һаггында чыхардығы нәтичәјә бөјүк әһәмијјәт верир (бүнү јухарыда онун мүгәддимәсиндән кәтирдијимиз ситат да көстәрир) вә бунун ики мәсәләдә: биринчиси, кәндлиләримизин игтисади мәишәтини вә мүхтәлиф групларда тәсәррүфатын характерини өјрәнмәк мәсәләсиндә; икинчиси, хырда вә ири тәсәррүфатын нисбәти һаггындакы үмуми мәсәләдә доғрудан да мүһүм олдуғуну е'тираф етмәмәк олмаз. Хырда вә ири тәсәррүфатын нисбәти мәсәләси бир чох мүәллифләр тәрәфиндән олдугча долашдырылмышдыр вә бу долашыглығын башлыча сәбәби о иди ки, јекчинс олмајан, мүхтәлиф ичтимаи шәраитдә олан, һәтта тәсәррүфатчылыг типи чәһәтинчә бир-бириндән фәргләнән тәсәррүфатлар мүгајисә едилирди; мәсәлән, кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары истеһсал етмәк васитәси илә кәлир көтүрән тәсәррүфатларла, башга тәсәррүфатларын торпаг еһтијачындан истифадә етмәк васитәси илә кәлир көтүрән тәсәррүфатлар (мәсәлән, 1861-чи ил ислаһатындан[8] билаваситә сонракы дөврдә кәндли тәсәррүфаты илә мүлкәдар тәсәррүфаты) мүгајисә едилирди. Постниковда бу сәһв гәтијјән јохдур вә о, мүгајисә етмәјин әсас гајдасыны: мүгајисә едилән һадисәләрин јекчинс олмасыны јаддан чыхармыр.

Мүәллиф Таврида гәзалары һаггында өз мүддәасыны даһа әтрафлы сүбут едәрәк, әввәлән, һәр бир гәза һаггында, икинчиси, рус әһалиси һаггында, бу әһалинин сајча ән бөјүк групу олан мәһз кечмиш дөвләт кәндлиләри һаггында ајрыча мә'лумат верир (с. 273—274):

Бир чүт гошгу һејванына нечә дессатин әкин дүшүр

	үмумијјәтлә гәзаларда			кечмиш дөвләт кәндлиләри групунда		
	Берд-јанск	Мели-тополь	Днепр	Берд-јанск	Мели-тополь	Днепр
5 дес-дәк әкәнләрдә	8,9	8,7	4,3	—	—	—
5—10 дес. »	8,9	8,7	6,8	8,9	9,1	6,8
10—25 » »	10,2	10,6	9,7	10,3	10,9	9,6
25—50 » »	11,6	12,4	12,3	12,3	12,8	11,9
50 дес-дән чох »	13,5	13,8	15,7	13,7	14,3	15
Орта һесабла	10,7	11,3	10,1	—	—	—

Нәтичә јенә ејнидир: «хырда тәсәррүфатда мүәјјән әкин саһәсинә дүшән гошгу һејванынын нисби сајы, «там» кәндли тәсәррүфатында ејни саһәјә дүшән гошгу һејванынын сајындан 1 $^1/_2$—2 дәфә артыгдыр. Һәјәтбәһәјәт тутулан сијаһылар јенә ејни ганунун бүтүн башга, даһа хырда груплара: кечмиш мүлкәдар кәндлиләринә, ичарәдарлара вә башгаларына да аид олдуғуну, һабелә бир волост вә һәтта бир кәнд бөјүклүкдә олан бүтүн ән хырда рајонларда да белә олдуғуну ашкара чыхарыр» (с. 274).

Әкинин һәчми илә тәсәррүфатын хәрчи арасындакы нисбәт көстәрир ки, башга хәрчләр, јә'ни чансыз инвентар вә мәһсулдар һејван үчүн чәкилән хәрч чәһәтдән дә хырда тәсәррүфатларда вәзијјәт јахшы дејилдир.

1 һәјәтә дүшән чансыз инвентарын вә мәһсулдар һејванын сајынын ашағы груплар јухары група доғру нә кими сүр'әтлә артдығыны јухарыда көрмүшдүк. Бу инвентардан мүәјјән әкин саһәсинә нә гәдәр дүшдүјүнү һесабласаг, ашағы груплар јухары група доғру һәмин инвентарын *азалдығыны* көрәрик (с. 318):

	Һәр 100 дес|атин әкинә дүшүр		
	мәһсулдар һејван	котан вә бүккер	араба
5 дес-дәк әкәнләрдә	42 баш	4,7	10
5—10 дес. »	28,8 »	5,9	9
10—25 » »	24,9 »	6,5	7
25—50 » »	23,7 »	4,8	5,7
50 дес-дән чох »	25,8 »	3,8	4,3
Үч гәзада:	25,5 баш	5,4	6,5

«Бу чәдвәл көстәрир ки, һәјәтин әкини артдыгча, һәмин әкин саһәсинә дүшән ән ири инвентарын (бечәрмә вә дашыма аләтләринин) сајы прогрессив шәкилдә азалыр, бунун үчүн дә јухары групларын тәсәррүфатында һәр десјатинә көрә торпаг бечәрмә аләтләри вә дашыма аләтләри хәрчи нисбәтән аз олмалыдыр. Һәр һәјәтә 10 десјатинәдәк әкини олан груп бир гәдәр истисна тәшкил едир: онун бечәрмә аләтлә-

ри, һәр һәјәтә 16 десјатин әкини олан сонракы групда олдуғундан нисбәтән аздыр, лакин бу да анчаг она көрәдир ки, һәмин групда бир чохлары өз инвентары илә дејил, кираја едилмиш инвентарла ишләјирләр, бу исә инвентар хәрчини һеч дә азалтмыр» (с. 318).

Постников дејир: «Земство статистикасы олдугча ајдын көстәрир ки, кәндли тәсәррүфатының һәчми нә гәдәр бөјүк олурса, әкин торпағының мүәјјән саһәси үчүн бир о гәдәр аз инвентар, ишчи вә гошгу һејваны сахланыр» (с. 162).

Постников бир аз ашағыда дејир: «Әввәлки фәсилләрдә артыг көстәрилмишди ки, Таврида гәзаларында бу һал бүтүн кәндли групларында вә бу јерин бүтүн рајонларында вардыр. Земство статистикасының вердиҗи мә'лумата көрә, кәндли тәсәррүфатында әкинчилијин башлыча саһә тәшкил етдиҗи башга губерниҗаларда да кәндли тәсәррүфатында бу һал ашкара чыхыр. Беләликлә, бу һал кениш җајылыб бир ганун шәкли алыр; бу ганунун исә бөјүк игтисади әһәмиҗјәти вардыр, чүнки бу ганун хырда әкинчилик тәсәррүфатының игтисади мә'насыны хејли дәрәчәдә җох едир» (с. 313).

Постниковун бу сонунчу фикри бир гәдәр вахтындан әввәл сөјләнмиш фикирдир: ири тәсәррүфатларын хырда тәсәррүфатлары сыхышдырыб арадан чыхармасының лабүд олдуғуну сүбут етмәк үчүн ири тәсәррүфатларын даһа фајдалы олдуғуну (мәһсулун даһа учузлуғуну) мүәјјән етмәк кифајәт дејилдир; бунун үчүн бир дә пул (даһа доғрусу: әмтәә) тәсәррүфатының натурал тәсәррүфатдан үстүн олдуғуну мүәјјән етмәк лазымдыр, чүнки мәһсулун базара чыхарылмаҗыб истеһсалчының өзү тәрәфиндән истеһлак едилдиҗи натурал тәсәррүфат шәраитиндә учуз мәһсул базарда даһа мәһсулла үз-үзә кәлмәјәчәк вә буна көрә дә ону сыхышдырыб арадан чыхара билмәјәчәкдир. Бу барәдә исә ашағыда әтрафлы бәһс олунаҹагдыр.

Постников јухарыда мүәјјән едилән ганунун бүтүн Русиҗа тәтбиг олуна биләчәҗини сүбут етмәк үчүн земство статистикасының әһалини әтрафлы сурәтдә игтисади груплара ајырдығы гәзалары көтүрүр вә

мүхтәлиф групларда бир чүт гошгу һејванына вә бир ишчијә нә гәдәр әкин сањәси дүшдүјүнү һесаблајыр. Јенә әввәлки нәтичә алыныр: «кәндли тәсәррүфаты хырда олдугда, әкин сањәси ири тәсәррүфатдакындан $1^1/_2$—2 дәфә артыг фәһлә сахламаг хәрчини өдәмәлидир» (с. 316). Бу истәр Перм губернијасы (с. 314), истәр Воронеж губернијасы, истәр Саратов губернијасы, истәрсә Чернигов губернијасы (с. 315) һаггында доғрудур, буна көрә дә Постников бу ганунун бүтүн Русијаја тәтбиг олуна биләчәјини, шүбһәсиз, сүбут етмишдир.

Инди кәндли тәсәррүфатларынын мүхтәлиф групларынын «кәлир вә хәрчләри» (фәсил IX) вә бу групларын базара мүнасибәти мәсәләсинә кечәк.

Постников дејир: «Мүстәгил бир ваһид тәшкил едән һәр бир тәсәррүфатда торпаг сањәси ашағыдакы 4 һиссәдән ибарәтдир: бир һиссә, ишләјән аиләни вә тәсәррүфатда јашајан ишчиләри тә'мин етмәк үчүн јемәк шејләри истеһсал едир; бу — мәһдуд мә'нада — тәсәррүфатын *јејинти* сањәсидир; о бири һиссә тәсәррүфатда ишләјән һејван үчүн јем верир вә *јем* сањәси адландырыла биләр. Үчүнчү һиссә һәјәтјаны торпагдан, јоллардан, ноһурлардан вә саирәдән, бир дә әкин сањәсинин әкин үчүн тохум верән һиссәсиндән ибарәтдир; бу сањә ејни дәрәчәдә бүтүн тәсәррүфата хидмәт етдијиндән, ону *тәсәррүфат* сањәси адландырмаг олар. Нәһајәт, дөрдүнчү һиссә хам вә ја е'мал олунмуш шәкилдә тәсәррүфатдан чыхарылыб базарда сатылмалы олан тахыл вә битки истеһсал едир. Бу, тәсәррүфатын *тичарәт* вә ја *базар* сањәсидир. Һәр бир хүсуси тәсәррүфатда торпағын һәмин дөрд һиссәјә бөлүнмәси бечәрилән биткиләрин нөвүнә көрә дејил, бунларын башлыча олараг нә мәгсәдлә бечәрилдијинә көрә мүәјјән едилир.

Тәсәррүфатын пул кәлири онун торпағынын тичарәт һиссәси илә мүәјјән олунур, һәм дә бу сањә нә гәдәр бөјүк олурса вә бу сањәдән көтүрүлән мәһсулларын нисби дәјәри нә гәдәр јүксәк олурса, кәнд тәсәррүфат сањаһларынын базара төләби вә өлкәнин өз базары данрәсиндә әкинчиликдән кәнарда сахлаја биләчәји

əməjin miqdary bir o qədər artyq olur, ölkə üçün onun kənd təsərrüfatynын dövlət (verki) və mədəni əhəmijjəti bir o qədər jüksək olur, habelə təsərrüfat sahibinin həm öz xalis kəliri, həm də kənd təsərrüfatына xərc qojmag və onu jaxшylaшdyrmag üçün vəsaiti bir o qədər чox olur» (s. 257).

Postnikovun bu fikrinə чox mühüm bir təchih verilsə, bu fikir tamamilə doğru olardy: müəllif təsərrüfatyn tичarət sahəsinin үmumijjətlə ölkə üçün əhəmijjətindən danышyr, halbuki ajdyndyr ki, burada anчag, pul təsərrüfatynын üstün oldugu, məhsullarын чox hiссəсinin *əmtəə* formasy aldygy bir ölkədən bəhs edilə bilər. Bu шərti unutmag, onu özlüjündə nəzərdə tutulan bir шej hesab etmək, onun müəjjən ölkəjə nə dərəчədə aid edilə bilәчəjinin dүrüst tədgigini bir kənara atmag, — vulgar sijasi igtisad səhvi burahmag demək oldu.

Bütün təsərrüfatdan onun bazar sahəsini ajyrmag чox mühümdür. Dahili *bazar* üçün heч də istehsalчynын үmumijjətlə kəlirinin (həmin istehsalчynын rifahy bunula, jə'ni kəlirlə müəjjən olunur) dejil, onun jalnyz *pul* kəlirinin əhəmijjəti vardyr. Istehsalчynын əlində pul vəsaiti olmasy heч də onun rifahyndan asylы dejildir: öz sahəsindən öz istehlaky üçün tamamilə kifajət qədər məhsul kötürən, lakin natural təsərrüfatla məшgul olan kəndlinin küzərany jaxшydyr, onun pul vəsaiti isə joxdur; jary var-joxdan чyxmyш, özünə lazym olan taxylын anчag az bir hiссəsini torpagdan kötürən və galan taxylы (daha az miqdarda və daha pis kejfijjətdə olsa da) təsadüfi «kəsbkarlygla» əldə edən kəndlinin küzərany jaxшy dejildir, lakin onun pul vəsaiti vardyr. Buradan ajdyndyr ki, kəlirin pul hiссəsini nəzərə almadan kəndli təsərrüfatlarynын və onlarын kəlirli olmasynын bazar üçün əhəmijjəti haggynda jeridilən hər чür fikrin heч bir gijmәti ola bilməz.

Postnikov müxtəlif gruplardan olan kəndlilərin təsərrüfatynda əkin sahəsinin köstərilən dörd hiссəsinin nə böjüklүkdə oldugуnu müəjjən etmək üçün əvvəlчə, biriллik taxыl istehlakyny hesablajarag,

адамбашына орта һесабла 2 четверт тахыл (с. 259) көтүрүр ки, бу да әкин саһәсиндән адамбашына $^2/_3$ десјатин тәшкил едәр. Сонра, һәр ат үчүн јем саһәсини $1^1/_2$ десјатин, әкин саһәсини исә әкин торпағынын 6%-и мигдарында мүәјјән едәрәк, ашағыдакы рәгәмләри әлдә едир* (с. 319):

	100 десјатин әкиндән һәр саһәјә дүшүр				*Көтүрүлән пул кәлири*	
	тәсәррүфат саһәси	јеҹинти саһәси	јем саһәси	тичарәт саһәси	әкинин 1 десјатининә (мәнат һесабы илә)	1 һәјәтә
5 дес-дәк әкәнләрдә	6	90,7	42,3	—39	—	—
5—10 дес. »	6	44,7	37,5	+11,8	3,77	30
10—25 » »	6	27,5	30	36,5	11,68	191
25—50 » »	6	17	25	52	16,64	574
50 дес-дән чох »	6	12	21	61	19,52	1 500

Постников дејир: «Ајры-ајры групларда тәсәррүфатын пул кәлириндәки бу фәрг тәсәррүфатын һәчминин әһәмиҹјәтини кифајәт гәдәр ајдын көстәрир, лакин групларда әкинләрин кәлири арасындакы бу фәрг һәгигәтдә даһа артыг олмалыдыр, чүнки јухары групларын һәр десјатиндән даһа јүксәк мәһсул көтүрдүкләрини вә сатылан тахылын даһа јүксәк дәрәчә дәјәрли олдуғуну зәнн етмәк лазым кәлир.

Бурада кәлири һесаблајыркән тәсәррүфатын бүтүн саһәсини дејил, анчаг әкин саһәсини нәзәрә алмышыг, чүнки Таврида гәзаларынын кәндли тәсәррүфатларында ајры-ајры һејван нөвләри үчүн нә гәдәр башга јерләрдән истифадә едилдији һаггында әлимиздә дүрүст мә'лумат јохдур; лакин анчаг әкинчиликлә мәшғул олан чәнуби рус кәндлисинин пул кәлири, демәк олар, тамамилә әкин саһәсиндән асылы олдуғундан, верилән рәгәмләр кәндлиләрин мүхтәлиф групларынын тәсәррүфатдан көтүрдүкләри пул кәлири

* Постников пул кәлирини мүәјјән етмәк үчүн белә етмишдир: бүтүн тичарәт саһәсиндә ән бәһалы тахыл олан буғда әкилдијини фәрз едәрәк, онун орта мәһсулуну вә гијмәтини билмәклә, бу саһәдән көтүрүлән кәлирин мигдарыны һесабламышдыр.

арасындакы фәрги чох дүрүст көстәрир. Бу рәгәмләр әкинин һәчминдән асылы олараг һәмин кәлирин нә гәдәр чох дәјишилдијини көстәрир. 75 десјатин әкини олан аилә илдә 1 500 маната гәдәр, 34½ десјатин әкини олан аилә илдә 574 манат, 16⅓ десјатин әкини олан аилә исә анчаг 191 манат пул көтүрүр. 8 десјатин јер әкән аилә анчаг 30 манат, јә'ни кәнар пешәкарлыгла мәшғул олмадан тәсәррүфатын пул хәрчини өдәмәк үчүн кифајәт етмәјәчәк бир мәбләғ алыр. Јухарыдакы рәгәмләр тәсәррүфатдан көтүрүлән рентаны һәлә, әлбәттә, көстәрмир, одур ки, бу рентаны мүәјјән етмәк үчүн тәсәррүфатын бүтүн верки, инвентар, тикили хәрчләрини, палтар, ајаггабы алмаг вә и. а. хәрчини бу рәгәмләрдән чыхмаг лазымдыр. Лакин бу хәрчләр тәсәррүфатын һәчминин бөјүмәсинә пропорсионал сүрәтдә артмыр. Аиләни сахламаг хәрчи аилә үзвләринин сајына пропорсионал сүрәтдә артыр, аилә үзвләринин сајы исә, чәдвәлдән көрүндүјү кими, групларда әкин саһәсинин артмасындан хејли јаваш артыр. Бүтүн тәсәррүфат хәрчләринә (торпаг верkиси вә ичарә һаггы верилмәсинә, тикилиләрин вә инвентарын тә'мининә) кәлдикдә, тәсәррүфатдакы бу хәрчләр һәр һалда ән чоху тәсәррүфатын һәчминә пропорсионал сүрәтдә артыр, һалбуки әввәлки чәдвәлдән көрүндүјү кими, тәсәррүфатдан көтүрүлән үмуми пул кәлири әкинин һәчминә даһа чох пропорсионал сүрәтдә артыр. Бунунла бәрабәр, бүтүн бу тәсәррүфат хәрчләри тәсәррүфатын башлыча хәрчи олан иш гүввәси сахламаг хәрчинә нисбәтән һәр һалда чох дејилдир. Беләликлә, биз белә бир һадисәни гејд едә биләрик ки, кәндли тәсәррүфатынын һәчми кичилдикчә, бурада әкинчиликдән көтүрүлән рента һәр десјатинә көрә прогрессив шәкилдә азалыр» (с. 320).

Беләликлә, Постниковун вердији мә'луматдан көрүрүк ки, базара мүнасибәт мәсәләсиндә мүхтәлиф групларда кәндлиләрин әкинчилик тәсәррүфаты чох мүхтәлифдир: јухары груплар (һәр һәјәтә 25 десјатиндән артыг әкини оланлар) артыг тичарәт тәсәррүфаты илә мәшғулдурлар; тахыл истеһсалындан мәгсәд кәлир көтүрмәкдир. Ашағы групларда исә, әксинә, әкинчилик

аиләнин зәрури еһтиҹачларыны тә'мин етмир (бу, һәр һәјәтә 10 десјатинә гәдәр јер бечәрән экинчиләрә аиддир); тәсәррүфатын бүтүн хәрчләри дүрүст һесабланса, белә групларда тәсәррүфатын зәрәр етдиҗи ҹәһин ашкар олар.

Постниковун вердиҗи мә'луматдан белә бир мәсәлә-нин һәлли үчүн дә истифадә етмәк сон дәрәчә мараглыдыр ки, кәндлиләрин мүхтәлиф групларa парчаланмасы илә базара олан тәләбин һәчми арасында нә кими бир мүнасибәт вардыр? Биз билирик ки, бу тә-ләбин һәчми тичарәт саһәсинин бөҗүклүҗүндән асылы-дыр, тичарәт саһәси исә тәсәррүфатын һәчми бөҗүдүк-чә артыр; лакин җухары групларда тәсәррүфатын һәчминин белә бөҗүмәси илә җанашы ашағы групларда тәсәррүфатын һәчми кичилир. Һәјәтләрин сајы чәһәт-дән ашағы группар җухары группардан икигат артыг-дыр: Таврида гәзаларында ашағы группар 40%, җу-хары группар исә анчаг 20%-дир. Үмумиҗәтлә белә бир нәтичә чыхмырмы ки, җухарыда көстәрилдиҗи ки-ми, кәндлиләрин тәсәррүфат групларына парчаланмасы базара олан тәләбин һәчмини азалдыр? Әслиндә биз бу суала тәкчә априор мүлаһизәләрә әсасән мәнфи чаваб вермәҗә һаглыҗыг: иш бундадыр ки, ашағы груп-ларда тәсәррүфатын һәчми аиләнин бүтүн еһтиҹачла-рыны экинчиликлә тә'мин едә билмәҗәчәк гәдәр ки-чикдир; бу ашағы групларын нүмаҗәндәләри ачындан өлмәмәк үчүн өз иш гүввәсини базара чыхармаға олур, чүнки бу гүввәнин сатылмасы онлара мүәҗҗән пул вәсаити верәр, беләликлә дә, тәсәррүфат һәчминин кичилмәси нәтичәсиндә тәләбин азалмасы җерини (бир дәрәчәҗә гәдәр) долдурар. Лакин Постниковун вердиҗи мә'лумат бу суала даһа дүрүст чаваб вермәҗә имкан җарадыр.

Мүәҗҗән бир мигдар экин саһәси, мәсәлән, 1 600 дес-јатинлик бир саһә көтүрәк вә онун ики чүр: әввәлән, игтисади чәһәтдән җекчинс олан кәндлиләр арасында, икинчиси, инди Таврида гәзаларында көрдүҗүмүз ки-ми, мүхтәлиф групларa парчаланмыш кәндлиләр ара-сында бөлүндүҗүнү тәсәввүр едәк. 1-чи һалда, һәр орта кәндли тәсәррүфатына 16 десјатин экин дүшдүҗүнү

фәрз етсәк (Таврида гәзаларында һәгигәтдә дә белә-дир), өз еһтијачларыны әкинчиликлә тамамилә тә'мин едән 100 тәсәрруфат аларыг. Базара олан тәләб. 191×100=19 100 манат олачагдыр. — Икинчи һал: 1 600 десјатин әкин әввәлки 100 һәјәт арасында башга чүр, ја'ни Таврида гәзаларынын кәндлиләри арасында әкин саһәсинин һәгигәтдә бөлүндүју кими бөлүнмүш-дүр: 8 һәјәтин һеч әкини јохдур; 12 һәјәтин һәрәси 4 десјатин; 20 һәјәтин һәрәси 8; 40 һәјәтин һәрәси 16; 17 һәјәтин һәрәси 34 вә 3 һәјәтин һәрәси 75 десјатин әкир (чәми 1 583 десјатин, ја'ни 1 600 десјатиндән һәтта бир гәдәр аз әкин алыныр). Белә бөлкүдә кәндлиләрин чох бөјүк һиссәси (40%-и) бүтүн еһтијачларыны тә'мин етмәк үчүн өз торпағындан кифајәт гәдәр кәлир көтүрә билмәјәчәкдир. Һәр һәјәтә јалныз 5 десјатиндән артыг әкини олан тәсәрруфатлар көтүрүлдүкдә, базара олан пул тәләбинин мәбләғи белә олар: 20·30+40·191+ +17·574+3·1 500=21 350 манат. Белӛликлә, биз көрүрүк ки, там 20 һәјәтин [шүбһәсиз, бунлар да пул кәлири көтүрүр, лакин буну өз мәһсулларыны сатмагдан әлдә етмир] һесаба алынмадығына бахмајараг, әкин саһәсинин 1 535 десјатинә ендирилмәсинә бахмајараг — базара олан пул тәләбинин үмуми мәбләғи артмышдыр[9].

Артыг дејилмишди ки, ашағы игтисади груплардан олан кәндлиләр өз иш гүввәсини сатмаға мәчбурдурлар; јухары групларын нүмајәндәләри исә, әксинә, иш гүввәси сатын алмалыдырлар, чүнки өз ири әкин саһә-ләрини бечәрмәк үчүн онларын өз ишчиләри даһа кифајәт етмир. Инди биз бу мүһүм һадисә үзәриндә даһа әтрафлы дајанмалыјыг. Кәрәк ки, Постников бу һа-дисәни «кәндли һәјатында јени тәсәрруфат һәрәкаты-на» дахил етмир (һәр һалда, өз әмәјинин нәтичәләринә јекун вурдуғу мүгәддимәдә буну гејд етмир), һалбуки бу һадисә варлы кәндлиләрин машын тәтбиг етмәсин-дән вә ја әкин јерини кенишләндирмәсиндән даһа ар-тыг диггәтә лајигдир.

Мүәллиф дејир: «Таврида гәзаларында даһа варлы кәндлиләр муздлу ишчиләрдән үмумијјәтлә чох исти-фадә едирләр вә аиләнин өзүнүн бечәрә биләчәјиндән

чох кениш саһәдә тәсәррүфатчылыг едирләр. Мәсәлән, 3 гәзада бүтүн дәрәчәләрдән олан кәндлиләрин һәр 100 аиләсинин ашағыдакы гәдәри муздлу ишчи сахлајыр:

Әкини олмајанлар	3,8%
5 дес-дәк әкәнләр	2,5
5—10 дес. »	2,6
10—25 » »	8,7
25—50 » »	34,7
50 дес-дән чох »	64,1
Чәми	12,9%

Бу рәгәмләр көстәрир ки, муздлу ишчи сахлајанлар башлыча олараг, әкини хејли чох олан варлы тәсәррүфат саһибләридир» (с. 144).

Аиләләрин тәркиби һаггында јухарыда көстәрилән мә'луматы муздлу ишчиси олмајан (үч гәзанын һәр бириндә ајрыча) вә муздлу ишчиси олан (үч гәзада бирликдә) группара көрә мүгајисә етдикдә көрүрүк ки, һәр һәјәтә 25 десјатиндән 50 десјатинә гәдәр әкән тәсәррүфат саһибләри муздлу ишчи тутмаг јолу илә өз тәсәррүфатларында фәһләләрин сајыны тәхминән $^1/_3$ артырырлар (һәр аиләјә 1,8—1,9 ишчидән 2,4 ишчијә чатдырырлар), һәр һәјәтә 50 десјатиндән артыг әкини олан тәсәррүфат саһибләри исә фәһләнин сајыны тәхминән ики дәфә артырырлар (2,3-дән 5-ә чатдырырлар); мүәллифин һесабына көрә, һәтта ики дәфәдән дә чох артырырлар, чүнки мүәллиф белә һесаб едир ки, 7 129 нәфәр өз адамы олан бу тәсәррүфат саһибләри 8 241-дәк муздлу ишчи тутмалыдырлар (с. 115). Ашағы групларын кәнара хејли чох фәһлә бурахмалы олдуғу елә буидан көрүнүр ки, әкинчилик тәсәррүфаты онларын өз доланачағы үчүн лазыми гәдәр мәһсул верә билмир. Тәәссүф ки, кәнара бурахылан ишчиләрин сајы һаггында әлимиздә дүрүст мә'лумат јохдур. Өз пај торпагларыны ичарәјә верән тәсәррүфат саһибләрининн сајы бу мигдары долајысы илә көстәрә биләр: јухарыда Постниковун белә бир фикри гејд едилмиш-

ди ки, Таврида гəзаларында əһалинин $^1/_3$-ə гədəри өз паj торпағындан там истифадə етмир.

IV

Jухарыда верилəн мə'луматдан көрүнүр ки, Постников аjры-аjры һəjətlərин игтисади вəзиjjətinin «чох мүхтəлиф» олдуғуна даир өз мүддəасыны тамамилə сүбут етмишдир. Бу мүхтəлифлик аjры-аjры групларда кəндлиlərin jалныз əмлакла тə'мин олунмасы дərəчəсинə вə онларын экинlərinin һəчминə дejил, тəсərрүфатын характеринə дə аиддир. Бундан əлавə. Белə мə'лум олур ки, һадисəjə там характеристика вермək үчүн «мүхтəлифлик», «тəбəгələшмə» терминləри кифаjət етмир. Əкəр бир кəндлинин 1 дəнə, башга бир кəндлинин 10 дəнə гошгу һejваны вардырса, биз буну тəбəгələшмə адландырырыг, лакин бир кəндли өзүнү тə'мин едən паj торпағындан əлавə, анчаг истифадə едиб кəлир көтүрмək мəгсəди илə он десjатинlərlə торпаг ичарə едирсə вə бунунла да башга бир кəндлини, өз аилəсини доландырмаг үчүн еһтиjачы олдуғу торпағы ичарə етмək имканындан мəһрум едирсə, — аjдындыр ки, бу хejли бөjүк бир шejдир; биз белə бир вəзиjjəти «аjрылыг» (с. 323), «игтисади мənафеlərin мүбаризəси» (с. XXXII) адландырмалыjыг. Постников бу терминləри ишlədиркən онларын бүтүн əһəмиjjətinə лазымынча гиjмət вермир; о буну да көрмүр ки, һəмин терминlər дə кифаjət етмир. Əһалинин jохсуллашмыш групунун паj торпағыны ичарə етмək, даһа өз тəсərрүфаты илə мəшғул олмаjан кəндлини муздурлуға көтүрмək, — бу, jалныз аjрылыг дejилдир, бу, билаваситə истисмардыр.

Һазырқы кəндлиlər арасында дəрин игтисади аjрылыг олдуғуну гəбул етдиjимиз һалда, кəндлиləри тəкчə əмлакла тə'мин олунмаг дəрəчəсинə көрə бир нечə тəбəгəjə бөлмəклə кифаjətlənə билмəрик. Бүтүн jухарыда көстəрилən мүхтəлифлик кəмиjjət фəргlərindən ибарət олсаjды, белə бир бөлкү кифаjət оларды. Лакин бу белə дejилдир. Əкəр кəндлиlərin бир һиссəсинин экинчиликдən мəгсəди тичарəт мənфəəти вə бунун

да нәтичәси олараг бөјүк пул кәлири көтүрмәкдир, о бири һиссәсинин экинчилији һәтта аиләнин зәрури еһтијачларыны да тә'мин етмирсә, әкәр кәндлиләрин јухары груплары өзләринин јахшылашдырылмыш тәсәррүфатларыны ашағы грунларын вар-јохдан чыхмасы әсасында гурурларса, әкәр варлы кәндлиләр муздлу әмәкдән хејли дәрәчәдә истифадә едир, јохсул кәндлиләр исә өз иш күввәсини сатмаға мәчбур олурларса, — бу, шүбһәсиз, кејфијјәт фәрглиридир, одур ки, инди бизим вәзифәмиз кәндлиләри тәсәррүфатларынын характеринин өзүндәки фәрглиә көрә (тәсәррүфатын характери дедикдә, техникаын дејил, игтисадијјатын хүсусијјәтләрини нәзәрдә тутмагла) груплара бөлмәкдән ибарәт олмалыдыр.

Постников бу сонунчу фәрглиә олдугча аз диггәт вермишдир; буна көрә дә о, «әһалини даһа үмуми шәкилдә груплара бөлмәк» (с. 110) лазым олдуғуну е'тираф едәрәк бу чүр бөлмәјә тәшәббүс едирсә дә, онун бу тәшәббүсү, индичә көрәчәјимиз кими, там мүвәффәгијјәтли һесаб едилә билмәз.

Постников дејир: «Әһалини игтисади груплара даһа үмуми бир шәкилдә бөлмәк үчүн биз башга бир әламәтдән истифадә едәчәјик, бу әламәтин һәр јердә бир чүр игтисади әһәмијјәти олмаса да, кәндлиләрин өзләрини груплара ајырмасына даһа ујғун кәлир ки, белә бир бөлкүнүн бүтүн кәзаларда олдуғуну земство статистикачылары да гејд етмишләр. Бу бөлкү тәсәррүфатчылыг үсуллары чәһәтдән тәсәррүфат саһибләринин мүстәгиллији дәрәчәсинә көрә, һәјәтдәки гошгу һејванларының сајындан асылы олараг едилир» (с. 110).

«Инди Чәнуби Русија рајону кәндлиләрини тәсәррүфат саһибләринин тәсәррүфат мүстәгиллији дәрәчәсинә вә ејни заманда онларын тәсәррүфатчылыг үсулларына көрә ашағыдакы үч башлыча група бөлмәк олар:

1) Гошгулу тәсәррүфат саһибләри вә ја гошгусу, јә'ни там котаны вә ја ону әвәз едәчәк шум аләти олан, һејван кираја көтүрмәдән вә гошгуја ортаглыг етмәдән тарла ишләрини өз һејваны илә көрән тәсәррүфат

сahибләри[10]. Қотан вә ја буккер ишләдән бу тәсәррүфат сahибләринин 3—2 чүт вә ја daha чох гошгу hejваны вә буна мүвафиг олараг, hәјәтдә 3 нәфәр јашлы ишчиси вә ја, hеч олмазса, 2 нәфәр јашлы ишчиси вә бир нәфәр јарыфәhләси олур.

2) Јарыгошгулу вә ја гошгусу ортаглы оланлар, јә'ни мүстәгил гошгу үчүн кифајәт гәдәр hejваны олмадығына көрә, тарла ишләрини ортаглы көрән тәсәррүфат сahибләри. Белә тәсәррүфатчыларын hәјәтиндә бир чүт вә ја $1^1/_2$ чүт, бә'зи hалларда hәтта 2 чүт гошгу hejваны вә буна мүвафиг олараг, бир вә ја ики нәфәр јашлы ишчи олур. Торпаг бәрк оланда вә 3 чүт гошгу hejваны төләб едән котан (вә ја ону әвәз едән буккер) ишләтмәк лазым кәләндә, белә тәсәррүфатчыларын 2 чүт гошгу hejваны олса да, онлар мүтләг ортаг олурлар.

3) Hеч hejваны олмајан вә ја бир гошгу hejваны (өкүз адәтән чүт ишләдилдијинә вә анчаг чүт гошулдуғуна көрә, чох вахт бир аты) олан гошгусуз вә ја «пијада» тәсәррүфат сahибләри. Бунлар өзкәдән hejван кирәјә көтүрмәклә ишләјир вә ја мәhсулун бир hиссәсини алмаг шәрти илә өз торпагларыны ичарәјә верирләр вә бунларын hеч әкини олмур.

Адәтән кәндлиләр өзләрини кәндли hәјатында әсас тәсәррүфат әламәтинә көрә белә груплара ајырырлар ки, hәмин әламәт дә бурада гошгу hejванынын мигдарындан вә гошгу үсулундан ибарәтдир. Лакин груплара бөлә ајырмагда, hәм јухарыда көстәрилән ајры-ајры групларын hәр бири дахилиндә, hәм дә групларын өзләринин бөлкүсүндә бөјүк фәргләр вардыр» (с. 121).

Hәјәтләрин үмуми сајына нисбәтән бу групларын сајча тәркиби, %-лә белә дир (с. 125):

	I	II	III	
	Өз hejваны илә ишләјәнләр	Ортаглы гошгу илә ишләјәнләр	hejван кирәјә көтүрмәклә ишләјәнләр	Әкини олмајанлар
Бердјанск гәзасы	37	44,6	11,7	6,7
Мелитопол »	32,7	46.8	13	7,5
Днепр »	43	34,8	13,2	9

Тәсвир едилән гәзаларда гошгунун тәркибини мүәјјән етмәк үчүн мүәллиф бу чәдвәллә јанашы нәјәтләри, онларда олан гошгу нејванларынын сајына көрә групларa ајырыр:

Нәјәтләрин сајы онларын үмуми сајына нисбәтән %-лә

	Нәјәтдә гошгу нејваны оланлар			Гошгу нејваны олмајанлар
	4 дәнә вә даһа артыг	2—3 дәнә	1 дәнә	
Бердјанск гәзасы	36,2	41,6	7,2	15
Мелитопол »	34,4	44,7	5,3	15,6
Днепр »	44,3	36,6	5,1	14

Демәли, Таврида гәзаларында там гошгу нәјәтдә ән азы 4 дәнә гошгу нејваны олмасыны тәләб едир.

Постниковун кәндлиләри белә групларa ајырмасы о гәдәр дә мүвәффәгијјәтли һесаб едилә билмәз, һәр шејдән әввәл, она көрә ки, бу 3 групун һәр биринин дахилиндә бөјүк фәргләр олдуғу нәзәрә чарпыр.

Мүәллиф дејир: «Чәнуби Русијада гошгулу тәсәррүфат саһибләри групунда бөјүк мүхтәлифлијә раст кәлирик: гошгусу чох олан варлы кәндлиләрлә јанашы гошгусу аз олан даһа јохсул кәндлиләр дә вардыр. Чох гошгусу оланлар да өз нөвбәсиндә тамам (6—8 дәнә вә даһа чох гошгу нејваны) вә натамам (4—6 дәнә) гошгусу оланлара бөлүнүр... «Пијада» тәсәррүфат саһибләри категоријасында да тавана дәрәчәси чох мүхтәлифдир» (с. 124).

Постниковун гәбул етдији бөлкүнүн башга бир ујғунсузлуғу ондан ибарәтдир ки, јухарыда көстәрилдији кими, земство статистикасында әһали, гошгу нејванларының сајына көрә дејил, әкинин һәчминә көрә групларa бөлүнмүшдүр. Буна көрә дә мүхтәлиф групларын әмлак вәзијјәтини дүрүст көстәрә билмәк үчүн әкинин һәчминә көрә бөлкүнү көтүрмәк лазым кәлир.

Постников да әһалини һәмин әламәтә көрә үч група: аз әкән — һәр нәјәтә 10 десјатинә гәдәр әкини олан вә әкини олмајан; орта дәрәчәдә әкән —10—25 десјатин әкини олан вә чох әкән — 25 десјатиндән артыг әкини олан тәсәррүфат саһибләринә бөлүр. Мүәллиф бирин-

чи групу «јохсул», икинчини — орта, үчүнчүсү — варлы груп адландырыр.

Постников бу групларын сај тәркиби һаггында дејир:

«Үмумијјәтлә Таврида кәндлиләри ичәрисиндә (колонистләрдән башга) чох јер әкәнләр, бүтүн һәјәтләрин $^1/_6$ һиссәјә гәдәрини, орта дәрәчәдә әкини оланлар — 40%-ә гәдәрини вә аз әкән һәјәтләрлә әкмәјәнләр—40%-дән бир гәдәр артығыны тәшкил едирләр. Таврида гәзаларынын бүтүн әһалисиндән (колонистләрлә бирликдә) исә $^1/_5$ һиссәси вә ја 20%-ә гәдәри чох јер әкәнләрдән, 40%-и орта дәрәчәдә јер әкәнләрдән, 40%-ә гәдәри дә аз јер әкәнләрдән вә јер әкмәјәнләрдән ибарәтдир» (с. 112).

Демәли, алманларын әлавә едилмәси групларын тәркибини олдугча аз дәјишдирир, буна көрә дә бүтүн гәза һаггындакы үмуми мә'луматдан истифадә етмәк јанлыш олмаз.

Инди бизим вәзифәмиз, ајрылыгда бу группардан һәр биринин игтисади вәзијјәтинә мүмкүн гәдәр даһа дүрүст характеристика вермәкдән вә беләликлә дә кәндлиләр арасында олан игтисади ајрылығын дәрәчәләрини вә сәбәбләрини ајдынлашдырмаға чалышмагдан ибарәт олмалыдыр.

Постников өз гаршысында белә бир вәзифә гојмамышдыр; буна көрә дә онун вердији мә'лумат чох дағынығдыр, группар һаггындакы үмуми фикирләри исә кифајәт гәдәр мүәјјән дејилдир.

Таврида гәзаларында әһалинин $^2/_5$ һиссәсини тәшкил едән ашағы групдан — јохсуллар групундан башлајаг.

Бу групун һәгигәтдә нә гәдәр јохсул олдуғуну (кәнд тәсәррүфатында башлыча истеһсал аләти олан) гошгу һејванынын мигдары илә мүәјјән етмәк ән јахшыдыр. Таврида губернијасынын үч гәзасында чәми 263589 дәнә гошгу һејванындан ашағы групун әлиндә (с. 117)—43 625 дәнәси, јә'ни чәми 17%-и вардыр ки, бу да орта дәрәчәдән $2^1/_3$ дәфә аздыр. Гошгу һејваны олмајан һәјәтләрин %-и һаггында јухарыда мә'лумат верилмишдир (ашағы групун 3 бөлмәсиндә 80%—48%—12%). Постников бу мә'лумата әсасән белә бир

нәтичәјә кәлмишдир ки, «өз һејваны олмајан тәсәррүфат саһибләринин %-и анчаг әкини олмајан вә һәр һәјәтә 10 десјатинә гәдәр әкини олан групларда јүксәкдир» (с. 135). Бу групда әкинин һәчми мал-гараныи сајына мүвафигдир: 962 933 десјатиндән ибарәт бүтүн әкинин (3 гәзада) 146 114 десјатини, јә'ни 15%-и онларын өз торпағында әкилир. Ичарә едилмиш торпағын әлавә едилмәси әкини 174 496 десјатинә чатдырыр, лакин бунунла бәрабәр башга групларда да әкин артдығына көрә, һәм дә ашағы групда олдуғундан даһа чох артдығына көрә, нәтичәдә ашағы групун әкини бүтүн әкинин анчаг 12%-ни тәшкил едир. јә'ни әһалинин $^3/_8$-үндән чохуна әкинин $^1/_8$-и дүшүр. Тавридалынын мәһз орта әкинини мүәллифин нормал (јә'ни аиләнин бүтүн еһтијачларыны тә'мин едән) әкин һесаб етдијини јадымыза салсаг, орта дәрәчәдән $3^1/_3$ дәфә аз әкини олан бу групун нә гәдәр мәғмун едилдијини асанлыгла көрмәк олар.

Чох тәбиидир ки, белә бир шәраитдә бу групун әкинчилик тәсәррүфаты сон дәрәчә ачыначаглы вәзијјәтдәдир: биз јухарыда көрдүк ки, Таврида гәзаларында әһалинин 33—39%-инин — демәли, ашағы групдан оланларын ән чохунун һеч шум аләти јохдур. Инвентарын јохлуғу кәндлиләри торпағы бурахмаға, пај торпагларыны ичарәјә вермәјә мәчбур едир: Постников белә һесаб едир ки, торпағы ичарәјә верән бу кәндлиләрин (тәсәррүфаты, шүбһәсиз, тамамилә позулмуш оланларын) сајы әһалинин $^1/_3$ һиссәјә гәдәрини, јә'ни јенә дә јохсул групун бөјүк чохлуғуну тәшкил едир. Сөзарасы гејд едәк ки, пај торпагларыны белә «сатмаг» (адәтән кәндлиләрин дедији кими) һалларыны земство статистикасы һәр јердә вә чох кениш мигјасда гејд етмишдир. Һәмин факты гејд едән мәтбуат бунун әлејһинә әлач да тапмышдыр; бу әлач пај торпагларынын өзкәнинләшдирилмәсинә јол вермәмәкдир. Постников, јухарыдан сәрәнчам верәнләрин әмринин күчүнә мүәллифләрин халис мә'мурчасына инандығыны ифша едән белә тәдбирләрин һәгиги тәдбир олмадығыны тамамилә һаглы олараг көстәрир. О дејир: «Шүбһәсиздир ки, торпағы ичарәјә вермәји јалныз

гадаған етмәк кәндли мәишәтиниш индики игтисади гурулушунда сон дәрәчә дәрин көк салмыш бу һалы арадан галдыра билмәз. Өз тәсәрруфаты үчүн инвентары вә вәсаити олмајан кәндли һәгигәтдә өз пај торпағындан истифадә едә билмир вә ону тәсәрруфатла мәшғул олмаг үчүн вәсаити олан башга кәндлиләрә ичарәјә вермәлидир. Торпағы ичарәјә вермәји билаваситә гадаған етмәк торпағы кизли, нәзарәтсиз вә ичарәјә верән үчүн индикиндән јәгин ки, даһа пис шәртләрлә ичарәјә вермәјә мәчбур едәр, чүнки торпағы ичарәјә верән ону ичарәјә вермәјә мәчбурдур. Сонра, кәндлиләрин дөвләтә олан верки галыгларыны онлардан алмаг үчүн, онларын пај торпаглары кәнд диванханасы[11] васитәси илә даһа тез-тез ичарәјә верилләр, бу ичарә исә јохсул кәндлиләр үчүн ән аз әлверишли олар» (с. 140).

Бүтүн јохсул групунун тәсәрруфатынын тамамилә дүшкүн һала кәлдији көрүнүр.

Постников дејир: «Јер әкмәјән тәсәрруфат саһибләри илә аз јер әкән вә өз торпағыны башгасындан һејван кирәјә көтүрмәклә бечәрән тәсәрруфат саһибләринин тәсәрруфат вәзијјәти арасында әслиндә бөјүк бир фәрг јохдур. Јер әкмәјәнләр бүтүн торпағыны, аз әкәнләр исә өз торпағынын ачыг бир һиссәсини өз һәмкәндлиләринә ичарәјә верирләр, лакин бунларын һәр икиси *ја* өз һәмкәндлиләринә *муздурлуг едир вә ја* өз һәјәтләриндә јашајараг, *кәнар кәсбкарлыгла* мәшғул олур ки, бунун өзү дә *чох вахт әкинчилик ишләриндән* ибарәт олур. Буна көрә дә *кәндлиләрин һәр ики категоријасыны — әкмәјәнләри вә аз әкәнләри — бирликдә көтүрмәк олар:* бунларын һәр икиси, өз тәсәрруфатлары әлләриндән чыхан, чох вахт ифлас етмиш вә ја ифлас етмәкдә олан, тәсәрруфатчылыг үчүн лазыми һејваны вә инвентары олмајан тәсәрруфат саһибләридир» (с. 135).

Постников бир гәдәр ашағыда дејир: «Тәсәрруфаты олмајан вә јер әкмәјән һәјәтләр чох вахт ифлас етмиш тәсәрруфатлардан ибарәтдирсә, аз јер әкәрәк өз торпағыны ичарәјә верәнләр бириничиләрин күнүнә дүшмәјә намизәддирләр. Һәр бир бөјүк гытлыг вә ја

јанғын, атын итмәси вә башга бу кими тәсадүфи бәдбәхтлик һәр дәфә бу групдан олан тәсәррүфат саһибләринин бир һиссәсини тәсәррүфатсызлар вә муздурлар сырасына салыр. Һәр һансы бир сәбәбә көрә гошгу һејванындан әли чыхан тәсәррүфат саһиби дүшкүнлүјә доғру илк аддым атмыш олур. Торпағы өзкәдән һејван кирәјә көтүрмәклә бечәрмәкдә тәсадүфи, низамсыз һаллар чох олур вә адәтән экини азалтмаға мәчбур едир. Белә кәндлијә, өз һәмкәндлиләри вә јерләрдә борч пул верән кәнд әманәт кассалары е'тибар едиб кредит вермирләр [гејддә дејилир: «Таврида гәзаларынын бөјүк кәндләриндә борч пул верән әманәт ширкәтләри олдугча чохдур, бунлар дөвләт банкындан борч бураҳылан пулла иш көрүрләр, лакин бу ширкәтләрин вердији борч пулдан анчаг варлы вә таваналы тәсәррүфат саһибләри истифадә едирләр»]; белә кәндли «таваналы» кәндлијә нисбәтән ағыр шәртләрлә борч пул алыр. Кәндлиләр дејирләр: «Онун нәји вар ки, она борч да верәсән». Белә кәндли борча дүшдүкдә, хүсусән дөвләтә верки борчу да галмышса, бир бәдбәхтлик үз верән кими, торпагдан да әли чыхыр» (с. 139).

Јохсул групдан олан кәндлиләрин экинчилик тәсәррүфатынын нә гәдәр дүшкүн һала кәлдији һәр шејдән ајдын ондан көрүнүр ки, мүәллиф бу кәндлиләрин тәсәррүфатла мәһз нечә мәшғул олдуглары суалына чаваб вермәкдән бојун гачырыр. Мүәллиф дејир ки, һәр һәјәтә 10 десјатиндән аз јер экән тәсәррүфатларда «экинчилик олдугча тәсадүфи шәраитдәдир вә буна көрә дә она мүәјјән үсул кими характеристика вермәк мүмкүн дејилдир» (с. 278).

Ашағы групдан олан кәндлиләрин тәсәррүфаты һагтында јухарыда верилән характеристикалар нә гәдәр чох олса да, гәтијјән кифајәтләндиричи дејилдир: анчаг мәнфи характеристикалардыр, һалбуки мүсбәт характеристика да олмалыдыр. Биз индијәдәк анчаг ону ешидирдик ки, бу групдан олан кәндлиләри мүстәгил экинчи-тәсәррүфат саһибләри сырасына аид етмәк олмаз, чүнки онларын экинчилији тамамилә дүшкүн һалдадыр, чүнки онларын экин саһәси гәтијјән кифајәт гә-

дәр дејилдир, чүнки, нәһајәт, онлар әкинчиликлә тәсадүфи мәшғул олурлар. Статистикачылар Бахмут гәзасыны тәсвир едиркән көстәрирләр: «Анчаг, тохума еһтијачы олмајан таваналы вә варлы тәсәррүфат саһибләри әкиндә мүәјјән гајда көзләјә биләрләр, јохсуллар исә әлләриндә кечәни әкирләр, һәм дә һарада вә нечә кәлди әкирләр» (с. 278). Лакин ашағы група дахил олан бүтүн кәндлиләр күтләсиндә (Тавриданын 3 гәзасында 30 миндән артыг һәјәтин вә 200 миндән артыг киши вә гадынын) доланачағы тәсадүфи ола билмәз. Әкәр онлар өз тәсәррүфатлары илә доланмырларса, бәс нә илә јашајырлар? Башлыча олараг өз иш гүввәләрини сатмагла. Биз јухарыда көрдүк ки, Постников бу групдан олан кәндлиләр барәсиндә дејир ки, онлар муздурлугла вә кәнар кәсбкарлыгла јашајырлар. Чәнубда пешәкарлыг демәк олар һеч олмадығына көрә бу кәнар кәсбкарлығын чоху әкинчилик пешәләридир вә, демәли, кәнд тәсәррүфаты ишләриндә *муздла* ишләмәкдән ибарәтдир. Ашағы групдан олан кәндлиләрин тәсәррүфатында башлыча хүсуси јјәтин мәһз әмәји сатмагдан ибарәт олдуғуну даһа әтрафлы сүбут етмәк үчүн бу групу, земство статистикасынын бөлдүјү дәрәчәләрлә көздән кечирәк. Јер әкмәјән тәсәррүфат саһибләриндән данышмаға да дәјмәз: бунлар там муздурлардыр. 2-чи дәрәчәдә һәр һәјәтә 5 десјатинә гәдәр (орта һесабла 3,5 десјатин) әкини олан әкинчиләрдир. Әкин јеринин тәсәррүфат, јем, јејинти вә тичарәт саһәләринә јухарыдакы бөлкүсүндән көрүнүр ки, белә бир әкин гәтијјән кифајәт дејилдир. Постников дејир: «Һәр һәјәтә 5 десјатинә гәдәр әкини олан бириичи групун өз әкин јеринидә базар, тичарәт саһәси јохдур; бу груп анчаг муздурлугдан вә с. ибарәт кәнар кәсбкарлыгла јашаја биләр» (с. 319). Ахырынчы дәрәчә — һәр һәјәтә 5—10 десјатин әкини олан тәсәррүфат саһибләри галыр. Суал олунур ки, бу групдан олан кәндлиләрин мүстәгил әкинчилик тәсәррүфаты илә «кәнар кәсбкарлыг» дејилән кәсбкарлыг арасында нә кими мүнасибәт вардыр? Бу суала дүрүст чаваб вермәк үчүн *һәмин групдан* олан тәсәррүфат саһибләринин бир нечә *типик* кәндли бүдчәси һаггында мә'-

луматын әлдә олмасы лазым кәләрди. Постников бүдчәләр һаггында мә'луматын зәрури вә мүһүм олдуғуну тамамилә е'тираф едир, лакин көстәрир ки, «белә мә'луматы топламаг олдугча чәтиндир, бир чох һалларда исә статистикачылар үчүн һеч мүмкүн дә дејилдир» (с. 107). Бу сон фикирлә разылашмаг чох чәтиндир: Москва статистикачылары бир нечә сон дәрәчә мараглы вә мүфәссәл бүдчә мә'луматы топламышлар (бах: «Москва губерниjасына даир статистика мә'луматы мәчмуәси». Тәсәррүфат статистикасы бөлмәси. VI вә VII чилдләр); мүәллифин өзүнүн көстәрдиjи кими, Воронеж губерниjасының бә'зи гәзаларында бүдчә һаггында мә'лумат һәтта һәјәтбәһәјат топланылмышдыр.

Чох тәәссүф ки, бүдчәләр һаггында Постниковун өзүнүн вердиjи мә'лумат гәтиjjән кифајәт дејилдир: о, 7 алман колонистинин вә анчаг бир рус кәндлисинин бүдчәсини мисал кәтирир, һәм дә бу бүдчәләрин һамысы ири әкинчиләрә аиддир (рус әкинчисиндә minimum — 39½ десјатин әкин), jә'ни тәсәррүфаты земство статистикасында олан мә'лумата әсасән кифајәт гәдәр ајдын тәсәввүр едилә биләчәк група аиддир. Постников, «сәфәрдә олдуғу заман даһа чох кәндли бүдчәләри һаггында мә'лумат топлаја билмәдиjинә» тәәссүф едәрәк дејир ки, «бу бүдчәләрин дүрүст мүәjjән едилмәси үмумиjjәтлә асан иш дејилдир. Тавридалылар өз тәсәррүфатлары һаггында чох ачыг мә'лумат верирләр, лакин өз кәлир вә хәрчләрини көстәрән дүрүст рәгәмләри чох вахт өзләри дә билмирләр. Кәндлиләр өз хәрчләрининн үмуми рәгәмини, jахуд ән бөjүк кәлир вә хәрчләрини даһа jахшы хатырлajырлар, лакин хырда рәгәмләр, демәк олар, һәмишә онларын jадындан чыхыр» (с. 288). Лакин хырда чәһәтләри мүфәссәл көстәрилмәсә дә, бир нечә бүдчә топламаг, тәсәррүфат вәзиjjәти һаггында мүәллифин етдиjи ки ми «90-а гәдәр тәсәррүфатын вәзиjjәтинә гиjмәт верән мә'лумат» топламагдан даһа jахшы оларды, чүнки тәсәррүфат вәзиjjәти земствонун һәјәтбәһәјат тутдуғу сиjаһылардан кифајәт гәдәр ајдын олур.

Бүдчәләр олмадығына көрә, нәзәрдән кечирилән

групун тәсәррүфатынын характерини мүәјјән етмәк үчүн әлимиздә анчаг ики чүр мә'лумат вардыр: биринчиси, һәр һәјәтә дүшән вә орта бир аиләнин доланмасы үчүн лазым олан әкинин һәчми һаггында Постниковун һесабламалары; икинчиси, әкин саһәсинин 4 һиссәјә бөлүнмәси һаггында вә јерли кәндлиләрин пул хәрчләринин (илдә һәр аиләјә) орта мәбләғи һаггында мә'лумат.

Постников аиләнин әрзаг еһтијачы, әкин вә мал-гара јеми үчүн нечә десјатин әкин лазым олдуғуну әтрафлы һесаблајараг белә бир гәти нәтичәјә кәлир:

«Үзвләринин сајы вә тәбиәтчә орта дәрәчәдә олуб јалныз әкинчиликлә јашајан вә хәрчини кәлири илә өдәјән бир кәндли аиләсинин, орта мәһсул көтүрмәк шәрти илә, өз әкин саһәсиндә —6½ баш аиләнин әрзаг еһтијачы үчүн 4 десјатин, 3 гошгу атынын јеми үчүн 4½ десјатин, тохум көтүрмәк үчүн 1½ десјатин вә базара тахыл сатмаг үчүн 6—8 десјатин, чәми 16—18 десјатин әкини олмалыдыр. ...Орта тавридалының һәр һәјәтә 18 десјатинә гәдәр әкини вардыр, лакин Тавриданын 3 гәзасында әһалинин 40%-нин әкини һәр һәјәтә 10 десјатиндән аздыр, бунунла белә онлар јенә дә әкинчиликлә мәшғул олурларса, бунун сәбәби анчаг одур ки, онлар өз кәлирләринин бир һиссәсини кәнар кәсбкарлыгдан вә өз торпагларыны ичарәјә вермәкдән көтүрүрләр. Әһалинин бу һиссәсинин тәсәррүфат вәзијјәти нормал вә мөһкәм дејилдир, чүнки чох вахт онун гара ил үчүн еһтијаты олмур» (с. 272).

Нәзәрдән кечирилән групда орта һесабла һәр һәјәтә дүшән әкинин гәдәри 8 десјатин, јә'ни лазым оланын (17 десјатин) јарысындан аз олдуғуна көрә, биз һаглы олараг бу нәтичәјә кәлә биләрик ки, бу групдан олан кәндлиләр өз кәлирләринин чох һиссәсини «кәнар кәсбкарлыгдан», јә'ни өз әмәјини сатмагдан көтүрүрләр.

Башга бир һесаблама: әкин саһәсинин бөлкүсү һаггында Постниковун јухарыда вердијимиз мә'луматындан көрүнүр ки, 8 десјатин әкиндән 0,48 десјатини тохум үчүн; 3 десјатини мал-гара јеми үчүн (бу групда һәр һәјәтә 3 дәнә дејил, 2 дәнә гошгу һејваны дүшүр); 3,576 десјатини аиләнин әрзаг еһтијачы үчүн

олачагдыр (аилә үзвләринин сајы да орта дәрәчәдән ашағыдыр —6½ баш дејил, 5½ баша гәдәрдир); белә ликлә, тичарәт сащәси үчүн 1 десјатиндән аз (0,944) галачагдыр ки, бунун да кәлирини мүәллиф 30 манат һесаб едир. Лакин тавридалының зәрури пул хәрчи бундан хејли чохдур. Мүәллиф дејир ки, пул хәрчләринин мәбләғи һаггында мә'лумат топламаг будҹә һаггында мә'лумат топламагдан хејли асандыр, чүнки бунун чох вахт кәндлиләр өзләри һесаблајырлар. Бу һесабламалардан көрүнүр ки:

«Тавридалылар мүәјјән етмишләр ки, үзвләринин сајы орта дәрәчәдә олан бир аилә, ја'ни ишләјән әрдән, арваддан, 4 ушаг вә јенијетмәдән ибарәт бир аилә, торпаг ичарәјә көтүрмәдән өзүнүн тәхминән 20 десјатинлик торпағында тәсәррүфатла мәшғул олурса, онун иллик зәрури пул хәрчи 200—250 манат мәбләғиндәдир. Һәр шејдә өзүнә корлуг чәкдирән кичик бир аилә үчүн минимум пул хәрчи 150—180 манатлыг бир мәбләғ һесаб едилир. Иллик кәлирини бу рәгәмдән ашағы олмасы мүмкүн һесаб едилмир, чүнки бу јерләрдә бир ишчи өз арвады илә бирликдә муздурлуг едәрәк, јемәк вә мәнзил хәрчи чәкмәјәндә илдә 120 манат әлдә едир, һәм дә мал-гара, инвентар вә саирә үчүн һеч бир хәрч чәкмир, бундан башга өз торпағыны һәмкәндлиләринә ичарәјә вермәкдән «үстәлик» ала биләр» (с. 289). Нәзәрдән кечирилән груп орта дәрәчәдән ашағы олдуғуна көрә, биз пулла едилән орта хәрчи дејил, минимум хәрчи вә һәтта minimum-ун ән ашағы рәгәмини, —150 манат көтүрәчәјик ки, бу да «кәнар кәсбкарлыг» васитәси илә әлдә едилмәлидир. Бу һесабла, нәзәрдән кечирилән група мәнсуб кәндлијә онун өз тәсәррүфаты (30 + 87,5* =) 117,5 манат, өз әмәјини сатмасы исә 120 манат верир. Демәли, биз јенә дә көрүрүк ки, бу груп дан олан кәндлиләр мүстәгил әкинчилик тәсәррүфаты илә өз минимум хәрчләринин анчаг *јарыдан азыны* өдәјә биләрләр**.

* Постниковун һесабламасына көрә — 3½ десјатин јејинти сащәсинин һәр 1 десјатини 25 манатлыг мәнсул верәчәкдир (25×3,5=87,5). с. 272.

** «Русскаја Мысл»ын[12] 1885-чи ил тарихли 9-чу №-синдә ч. Јужаковун һесабламасы («Халг торпаг сащиблији нормалары») белә бир нәтичәни тамамилә тәсдиг едир. Ч-б Јужаков Таврида губернијасында пај торпағының әрзаглыг нормасыны, ја'ни ән ашағы норманы һәр һәјәтә 9 десјатин

Беләликлә, ашағы групун бүтүн бөлмәләриндә тәсәррүфат характеринин нәзәрдән кечирилмәси белә бир гәти нәтичәјә кәтирир ки, кәндлиләрин чохунун бир аз әкини варса да, онларын јашамаг үчүн башлыча вәсаит мәнбәји өз иш гүввәләрини сатмаларыдыр. Бу групдан олан бүтүн кәндлиләр әкинчи-тәсәррүфат сahиби олмагдан daha чох, муздлу фәhләдир.

Постников бу мәсәләни, ашағы групдан олан кәндлиләрин тәсәррүфатынын характери мәсәләсини ирәли сүрмәмиш вә кәнар кәсбкарлығын онларын өз тәсәррүфатларына олан мүнасибәтини ајдынлашдырмамышдыр — бу исә онун әсәринин чох бөјүк нөгсаныдыр. Бунун нәтичәсидир ки, Постников илк бахышда гәрибә көрүнән бир hалын, өз торпағы чох аз олан ашағы груп кәндлиләринин бу торпағы атыб ичарәјә вердикләринин сәбәбини кифајәт гәдәр ајдынлашдырмамышдыр; бунун нәтичәсиндә белә чох бөјүк бир факт тәсәррүфатын үмуми характери илә әлагәләндирилмәмиш галыр ки, ашағы групдан олан кәндлиләрин истehсал васитәләри (јә'ни торпаг вә инвентары) мигдарча орта дәрәчәдән хејли ашағыдыр. Көрдүјүмүз кими, орта мигдарда истehсал васитәләри аиләнин мәhз анчаг зәрури тәләбатыны өдәмәји тә'мин етдијинә көрә, јохсул кәндлиләрин, јухарыда көстәрилдији кими, мәғмун едилмәси онлары белә бир гәти зәрурәт гаршысында гојур ки, өз әмәкләрини сәрф етмәк үчүн hөкмән өзкәләрин истehсал васитәләринә мүрачиәт етсинләр, јә'ни өзләрини сатсынлар.

Икинчи група—әhалинин јенә дә 40%-ни әhатә едән

---

hесаб едир. Лакин ч. Јужаков *анчаг* јеjилән *тахыл* мәhсулуну вә верки̇ләри пај торпағы hесабына дахил едир вә белә күман едир ки, башга хәрчләр кәнар кәсбкарлыгдан әлдә едилән кәлирлә өдәнилир. Земство статистикасынын топладығы будчәләр сүбут едир ки, икинчи нөв хәрчләр бүтүн хәрчләрин јарыдан чохуну тәшкил едир. Мәсәлән, Воронеж губернијасында hәм натура илә, hәм дә пулла чәкилән хәрч hесаба алынмагла, кәндли аиләсинин хәрчи орта hесабла 495,39 манатдыр. Бу мәбләғдән 109,10 манаты мал-гараны сахламаға, [N В. Јужаков мал-гараны әкин јери hесабына дејил, бичәнәкләр вә әлавә бу кими јерләр hесабына сахламағы нәзәрдә тутур], 135,80 манаты јејинти биткиләринә вә верки̇ләрә, 250,49 манаты башга хәрчләрә — палтар, инвентар, ичарә, мүхтәлиф тәсәррүфат ehtijaчлары вә санрәјә сәрф олунур. [«Острог. гәзасы hаггында статистика мә'луматы мәчмуәси»ндә олан 24 будчә.] Москва губернијасында аиләнин иллик орта хәрчи 348,83 манатдыр, бундан 156,03 манаты — әрзаг тахылына вә верки̇ләрә, 192,80 манаты — галан хәрчләрә кедир [Москва статистикачыларынын топладыглары 8 будчәдән орта мә'лумат — I. с. (loco citato — **ситат кәтирилән јердә. *Ред.*)]**

орта група кечирик. Бураја һәр һәјәтә 10 десјатиндән 25 десјатинә гәдәр әкини олан тәсәррүфат саһибләри дахилдирләр. «Орта» термини бу група тамамилә тәтбиг едилә биләр, анчаг белә бир гејд-шәртлә ки, бу групун истеһсал васитәләри орта дәрәчәдән бир гәдәр (азачыг) ашағыдыр: бүтүн кәндлиләр үчүн орта әкин 17 десјатин олдуғу һалда, бурада һәр һәјәтә 16,4 десјатин дүшүр. Мал-гаранын сајы орта һесабла 7,6 дәнә олдуғу һалда, һәр һәјәтә 7,3 дәнә (гошгу һејваны — орта һесабла 3,1 дәнә олдуғу һалда, һәр һәјәтә 3,2 дәнә) дүшүр. Бүтүн әкин јери (пај торпағы, сатыналма торпаг вә ичарә едилмиш торпаг) гәзаларда орта һесабла 20—21 десјатин олдуғу һалда, һәр һәјәтә 17—18 десјатин дүшүр. 1 һәјәтә нечә десјатин әкин дүшдүјүнү Постниковун көстәрдији норма илә мүгајисә едәндә ашкар олур ки, бу групун өз торпағындакы тәсәррүфаты она анчаг доланачағына лазым олан гәдәр мәһсул верә билир.

Бүтүн бу мә'лумата әсасән белә күман етмәк олар ды ки, һәмин групдан олан кәндлиләрин тәсәррүфаты ән мөһкәм тәсәррүфат олмалыдыр: кәндли бүтүн хәрчләрини бу тәсәррүфат васитәси илә өдәјир, кәлир әлдә етмәк үчүн дејил, анчаг ән зәрури төләбатыны өдәмәк үчүн ишләјир. Лакин һәгигәтдә бунун лап әксини көрүрүк: бу групдан олан кәндлиләрин тәсәррүфаты һеч дә мөһкәм дејилдир.

Һәр шејдән әввәл, бу групда әкинин һәчми орта һесабла кифајәт олуб 16 десјатиндир. Демәли, 10 десјатиндән 16 десјатинә гәдәр әкини олан тәсәррүфат саһибләри бүтүн хәрчләрини әкинчиликлә өдәјә билмирләр вә бунлар да кәнар кәсбкарлыға әл атмаға мәчбурдурлар. Биз Постниковун јухарыдакы тәхмини һесабламасындан көрүрүк ки, бу групда 2 846 фәһлә ишә көтүрүлүр вә 3 389 фәһлә, ја'ни ишә көтүрүлән ләрдән 543 нәфәр артыг фәһлә кәнарда ишләмәјә бурахылыр. Демәли, бу групун тәсәррүфатларынын ја рыја гәдәри там тә'мин едилмәмишдир.

Сонра, бу групда һәр һәјәтә 3,2 дәнә гошгу һејваны дүшүр, һалбуки јухарыда көрдүјүмүз кими, гошгу үчүн 4 дәнә һејван төләб олунур. Демәли, бу групдан

олан тәсәррүфат саһибләринин хејли һиссәси торпағы бечәрәркән өз һејваны илә кечинә билмир вә гошгуда ортаг олмаға мәчбурдур. Бу групда гошгусу ортаглы оланларын сајы да $^1/_2$-дән аз дејилдир: она көрә белә зәнн етмәк олар ки, гошгулу тәсәррүфатларын үмуми сајы 40%-ә гәдәрдир вә бунлардан 20%-и јухары варлы група, галан 20%-и исә орта група дүшәр, беләликлә орта групун ән азы $^1/_2$-нин гошгу һејваны олмадығы ашкара чыхачагдыр. Постников бу групда гошгусу ортаглы оланларын дүрүст сајыны көстәрмир. Земство статистикасы мәчмуәләринә бахдыгда, ашағыдакы (ики гәза һаггында)* мә'луматы әлдә едирик.

Әкилмиш бүтүн

	10—25 десјатин әкини олан група чәми		өз һејваны илә	
	һәјәтләр	әкин десјатинлә	һәјәтләр	десјатинлә
Мелит. гәз.	13 789	226 389,21	4 218	79 726,55
Днепр »	8 234	137 343,75	4 029	71 125,2

Беләликлә, һәр ики гәзада орта групда һәјәтләрин аз һиссәси: Мелитопол гәзасында һәјәтләрин $^1/_3$-дән азы; Днепр гәзасында $^1/_2$-дән азы торпағы өз һејваны илә бечәрир. Демәли, һәр 3 гәзада гошгусу ортаглы оланларын сајы һаггында јухарыда верилән рәгәм ($^1/_2$) һәтта олдугча аз көстәрилмиш вә һеч дә артырылмамышдыр. Әлбәттә, торпағы өз һејваны илә бечәрә билмәмәјин өзү тәсәррүфатын мөһкәм олмадығыны кифајәт гәдәр көстәрир, лакин бу мәсәләни ајдынлашдырмаг үчүн гошгу ортаглығыны Постниковун нечә тәсвир етдијини көстәрәк; тәәссүф ки, Постников һәм игтисади, һәм дә мәишәт чәһәтдән мараглы олан бу һадисәјә олдугча аз диггәт верир.

Постников дејир: «Гошгу ортаглығы илә ишләјән тәсәррүфат саһибләринин бечәрдији саһәнин нормасы [өз һејваны илә ишләјән кәндлиләринкиндән] ашағы-

* «Мелит. гәзасы һаггында статистика мә'луматы мәчмуәси» (Таврида губернијасы һаггындакы мәчмуәнин I чилдинә әлавә). Симф. 1885. Сәһ. Б 195. «Днепр гәзасы һаггында статистика мә'луматы мәчмуәси» (Таврида губернијасы һаггындакы мәчмуәнин II чилди). Симф. 1886. Сәһ. Б 123.

дыр, чүнки бунун ејни олан механика ганунуна әсасән бирликдә гошулан 3 атын дартыб чәкмә гүввәси 1 атынкындан 3 дәфә артыг дејилдир. Ола биләр ки, гошгуда ортаглыг едәнләр кәндин мүхтәлиф јерләриндә јашајырлар (башлыча олараг гоһумлар ортаг олурлар), бундан әлавә, ики тәсәррүфат саһибинин (3 тәсәррүфат саһиби дә ортаг олур) тарлаларынын сајы бириничкиндән ики дәфә артыгдыр. Бүтүн бунлар јол кедиб-кәлмәк хәрчини артырыр. [Геjддә дејилир: «Торпаглар бөлүндүкдә, һәр бир һәјәт мүәјјән тахтада өз аилә үзвләринә көрә бүтөв саһә алыр, буна көрә дә аилә үзвләри аз оланларын саһәләри дә кичик олур.

Торпаглар белә бечәрилир

гошгу ортаглығы илә		кирә илә		башга үсулла	
һәјәтләр	десјатинлә	һәјәтләр	десјатинлә	һәјәтләр	десјатинлә
9 201	141 483,26	321	4 405,8	49	773,3
3 835	61 159,05	320	4 352,5	50	707,25

Таврида губернијасында гошгу ортаглығы шәртләри чох мүхтәлифдир. Ортаглардан кимин буккери варса, онун үчүн бир десјатин артыг торпаг, мәсәлән, биринә 10, о биринә исә 11 десјатин торпаг шумланыр вә ја иш заманы буккерин бүтүн тә'мир хәрчи буккери олмајанын үзәринә дүшүр. Ортаг гошулан һејванларын мигдары бәрабәр олмајанда да белә олур: бири үчүн бир күн артыг шумлајырлар вә с. Каменка кәндиндә буккер саһиби јаз мөвсүмүндә 3 манатдан 6 маната гәдәр пул алыр. Гошгусу ортаглы оланлар арасында разылыг һаллары үмумиjjәтлә чох олур».] Разылыға кәлмәк үчүн дә мүәјјән вахт сәрф олунур вә бә'зән бу разылыг иш гуртармаздан әввәл позулур. Бә'зи һалларда гошгусу ортаглы оланларын малаламаг үчүн аты чатышмыр, онда буккердән атлары ачырлар: атларын бә'зисини су кәтирмәјә апарыр, бә'зиләрини дә малаја гошурлар. Јузкуји кәндиндә мәнә дејирдиләр ки, гошгусу ортаглы оланлар чох вахт күндә буккерлә ән чоху 1 десјатин, ја'ни нормадан ики дәфә аз јер јумшалдырлар» (с. 233).

Чанлы инвентарын чатышмамасындан башга, чансыз инвентар да аздыр. Мүхтәлиф групларда 1 һәјәтә дүшән инвентарын мигдары һаггында јухарыдакы чәдвәлдән көрүнүр ки, бүтүн гәзаларда орта групда 1 һәјәтә ән азы 1 шум инвентары дүшүр. Лакин һәгигәтдә һәтта груп дахилиндә дә һамынын инвентары бәрабәр дејилдир. Тәәссүф ки, Постников бу барәдә мә'лумат вермир, буна көрә дә биз земство статистика мәчмуәләриндән истифадә етмәли олуруг. Днепр гәзасында 8 227 һәјәтдән 1 808-нин; Мелитопол гәзасында — 13 789 һәјәтдән 2 954-нүн әсла шум аләти јохдур; 1-чи гәзада мәғмун едилән тәсәррүфатларын %-и =21,9%; 2-чи гәзада —21,4%-дир. Шүбһәсиздир ки, шум аләти олмајан тәсәррүфат саһибләри өз игтисади вәзијјәтләри чәһәтдән ашағы група јахынлашырлар, һалбуки һәр һәјәтә 1-дән артыг шум аләти олан тәсәррүфат саһибләри јухары група јахынлашырлар. Котаны олмајан тәсәррүфат саһибләринин сајы даһа чохдур: Днепр гәзасында 32,5% вә Мелитопол гәзасында 65,5%-дир. Нәһајәт, бу групдан олан тәсәррүфат саһибләриндә тахылјыған машынлар (чүнүби рус кәндлисинин тәсәррүфатында тахылы әл илә јығмаг үчүн кифајәт гәдәр фәһлә олмадығына көрә вә узунзолаг торпаглар[13] үзүндән тахылын араба илә дашынмасы ајларла узандығына көрә бу машынларын чох бөјүк әһәмијјәти вар) лап чүз'и мигдардадыр: Днепр гәзасында бүтүн група 20 (һәр 400 һәјәтә 1 дәнә); Мелитопол гәзасында 178½ (һәр 700 һәјәтә 1 дәнә) отчалан вә тахылбичән машын дүшүр.

Постников бу групдан олан кәндлиләрин тәсәррүфатынын үмуми системини белә тәсвир едир:

«4 башдан аз гошгу һејваны олан тәсәррүфат саһибләри тарлалары бечәрмәк вә әкмәк үчүн һөкмән ортаг олурлар. Бу дәрәчәдән олан тәсәррүфат саһибләринин һәјәтиндә ја 2, ја да бир нәфәр ишчи олур. Тәсәррүфатын кичиклији, гошгу ортаглығы вә инвентарын азлығы үзүндән белә тәсәррүфат саһибләринин нисби иш габилијјәти азалыр. Ортаглар чох вахт торпағы ағыр ишләјән үч каваһынлы хырда буккерлә шумлајырлар. Белә тәсәррүфат саһибләри тахылы гоншуларындан

кирәјә көтүрдүкләри машынла јығырларса, бу машыны анчаг гошулары өз тахылыны бичиб гуртарандан сонра ала билирләр. Тахыл әл илә бичилиб јығыланда даһа узун чәкир, бә'зи һалларда күнәмузд фәһлә тутмағы тәләб едир вә баһа тамам олур. Тәк ишләјән тәсәррүфат саһибләри евдә тә'чили иши оланда вә ја онлар ичтимаи ишләр көрәндә, тарла ишини дајандырырлар. Тәк ишләјән тәсәррүфат саһиби әкини вә шум ишләрини бир дәфәлик гуртармаг истәјән кәндлиләрин чох вахт һәфтәләрлә галдыглары узаг тарлада ишләмәјә кедирсә, аиләсинә баш чәкмәк үчүн тез-тез кәндә, евинә гајытмалы олур» (с. 278). Белә тәк ишләјән тәсәррүфат саһибләри (бир ишчиси оланлар) нәзәрдән кечирилән групда чохлуг тәшкил едирләр ки, бу да Постниковун вердији вә Таврида губерниjасынын һәр 3 гәзасында мүхтәлиф әкин групларында аилә ишчиләринин тәркибини көстәрән ашағыдакы чәдвәлдән көрүнүр (с. 143).

100 һәјәтә дүшүр

	кишн ишчиси олмајанлар	1 ишчиси оланлар	2 ишчиси оланлар	3 вә даһа чох ишчиси оланлар
Әкмәјәнләр	19	67	11	3
5 дес-дәк әкәнләр	9	77,6	11,7	1,7
5—10 дес. »	4,2	74,8	17,7	3,3
10—25 » »	1,7	59	29	10,3
25—50 » »	1,2	40	35,7	23,1
50 дес-дән чох »	0,9	25	34,3	39,8
Чәми	4,3	60,6	24,6	10,5

Бу чәдвәлдән көрүнүр ки, орта групда аиләләрин $^3/_5$-нүн һәрәсиндә 1 ишчи вардыр вә ја һеч ишчи јохдур*.

Орта групун јухары група нисбәтини вә орта групун тәсәррүфатынын үмумиjjәтлә мәһкәмлијини көстәрмәк үчүн, кәндлиләрин әлиндә олан бүтүн торпаг саһәси-

* Постников аиләли (ја'ни чох ишчиси олан) тәсәррүфат саһибләринин тәк ишләјән тәсәррүфат саһибләринә нисбәтән хејли үстүн вәзиjjәтдә олдугларына даир өз мүддәасыны тәсдиг етмәк үчүн Трироговун мәшһур «Ичма вә төјчү» китабына әсасланыр.

нин вә хүсусән әкин саһәсинин группар арасында бөлүнмәси һаггында Днепр гәзасына даир статистика мәчмуәсиндәки мә'луматы верәк*. Белә бир чәдвәл әлдә едирик:

Кәндли группары	Групун тәркиби һүҗәтләрин %-и	Әкилән паj торпағы		Сатыналма торпаг	
		десјатин	%	десјатин	%
Јохсул груп	39,9	56 444,95	25,5	2 003,25	6
Орта груп	41,7	102 793,7	46,5	5 376	16
Варлы груп	18,4	61 844,25	28	26 530,75	78
Чәми	100	221 082,9	100	33 910	100

Бу чәдвәлдән көрүнүр ки, әкилән паj торпағының гәдәри чаһәтдән орта груп бүтүн группардан ирәлидә иди: торпағын 46,5%-и онун әлиндә иди. Паj торпағының кифајәт гәдәр олмамасы кәндлиләри торпаг ичарәјә көтүрмәјә мәчбур етмишдир ки, бунун да нәтичәсиндә кәндлиләрин истифадә етдији торпагын саһәси үмумијјәтлә бир јарым дәфәдән чох артмышдыр. Орта групда торпағын гәдәри *мүтләг* мә'нада да артмыш, лакин *нисби* мә'нада әксилмишдир: инди бүтүн торпаг саһәсинин ањчаг 41,2%-и вә әкинин 43%-и онун әлиндәдир; биринчи јери јухары груп тутмушдур. Демәли, јалныз ашағы груп дејил, орта груп да онларын торпағыны әлләриндән алан јухары групдан билаваситә тәзјиг көрүр.

Бүтүн бу дејиләнләр бизә орта групун игтисади вә-

* Бу мә'лумат волостлара аид едилмәмиш кәндләр дә дахил олмагла бүтүн Днепр гәзасына аиддир. — «Истифадә едилән бүтүн торпаг» графасындакы мә'луматы мән һесабламышам — паj торпағыны, ичарә едилмиш торпағы вә сатыналма торпағы чәмләјәрәк, ичарәјә верилән торпағы бундан чыхмышам. — Днепр гәзасы она көрә көтүрүлмүшдүр ки, бу гәза дем-әк олар бүтүнлүклә руслардан ибарәтдир.

зијјәтинә белә бир характеристика вермәк һаггы верир. Бураја анчаг өз әкинләриндән көтүрдүкләри кәлирлә јашајан әкинчи-тәсәррүфат саһибләри дахилдир; онларын өз әкининин һәчми јерли кәндлиләрин орта

Ичарә едилмиш торпаг		Ичарәјә верилмиш торпаг	Групун истифадә етдији бүтүн торпаг		Әкин саһәси	
десјатин	%		десјатин	%	десјатин	%
7 838,75	6	21 551,25	44 735,7	12,4	38 439,25	11
48 397,75	35	8 311	148 256,45	41,2	137 343,75	43
81 645,95	59	3 039,25	166 981,7	46,4	150 614,45	46
137 882,45	100	32 901,5	359 973,85	100	326 397,45	100

әкининә, демәк олар, бәрабәрдир (вә ја ондан бир гәдәр аздыр) вә аиләнин зәрури тәләбатыны анчаг өдәјә билир. Лакин чанлы вә чансыз инвентарын чатышмамасы вә бәрабәр бөлүнмәмәси нәтичәсиндә орта груплан олан кәндлиләрин тәсәррүфаты мөһкәм дејилдир, зәифдир, хүсусән она көрә ки, јухары групун тәһлүкәли мејли ашағы вә орта группары сыхышдырыб арадан чыхармагдыр.

Варлы кәндлиләри әһатә едән сонунчу — јухары групу көтүрәк. Таврида гәзаларында әһалинин һәр һәјәтә 25 десјатиндән артыг әкини олан $^1/_5$ һиссәси бу група дахилдир. Һәм гошгу һејваны, һәм инвентар, һәм дә пај торпағы вә башга торпаг чәһәтдән бу групун дикәр групларда нәгигәтән нә гәдәр варлы олдуғу һаггында јухарыда кифајәт гәдәр мә'лумат верилмишдир. Бу групдан олан кәндлиләрин орта кәндлиләрдән мәһз нә гәдәр таваналы олдугларыны көстәрмәк үчүн бир дә анчаг әкин һаггында мә'лумат верәк: Днепр гәзасында варлы групда һәр һәјәтә 41,3 десјатин әкин

дүшүр, орта һесабла исә гәзада һәр һәјәтә 17,8 десјатин, јә'ни ики дәфәдән дә аз әкин дүшүр. Умумиҗјәтлә Постников ишин бу чәһәтини, чох әкән кәндлиләрин даһа варлы олдугларыны кифајәт гәдәр әтрафлы ајдынлашдырмышдыр, лакин Постников бундан даһа чох мүһүм олан башга бир мәсәләјә: рајонун үмуми кәнд тәсәррүфаты истеһсалында бу груп тәсәррүфатының нә кими әһәмиҗјәти олдуғуна вә јухары групун газандығы мүвәффәгиҗјәти (башга груплар һесабына) нәјин баһасына әлдә етдијинә, демәк олар, әсла диггәт вермәмишдир.

Иш бундадыр ки, бу груп сајча чох кичикдир: чәмүбун ән варлы вилајәти олан Таврида губернијасында әһалинин анчаг 20%-и гәдәрдир. Буна көрә белә дүшүнмәк оларды ки, бүтүн бу јерләрин тәсәррүфатында һәмин групун әһәмиҗјәти бөјүк дејилдир*. Лакин һәгигәтдә бунун тамамилә әксини көрүрүк: азлыг тәшкил едән бу варлылар кәнд тәсәррүфаты мәһсулларының үмуми истеһсалында үстүн рол ојнајырлар. Тавриданын 3 гәзасында 1 439 267 десјатин бүтүн әкин саһәсинин 724 678 десјатини, јә'ни јарыдан чоху варлы кәндлиләрин әлиндәдир. Ајдындыр ки, бу рәгәмләр јухары групун үстүнлүјүнү һеч дә дүрүст ифадә етмир, чүнки варлы кәндлиләрин көтүрдүјү мәһсул, Постниковун јухарыда вердиҗи характеристикаја көрә, әсла мүнтәзәм тәсәррүфатчылыг етмәјән јохсул вә орта кәндлиләрин көтүрдүјү мәһсулдан хејли јүксәкдир.

Беләликлә, тахыл истеһсал едәнләр башлыча олараг јухары групдан олан кәндлиләрдир, буна көрә дә кәнд тәсәррүфатына верилән һәр чүр характеристикалар, кәнд тәсәррүфатыны јахшылашдырмаг үчүн көрүлән агрономиҗа тәдбирләри һаггындакы рә'јләр вә с. башлыча олараг вә һамыдан артыг (бә'зән һәтта тамамилә) азлыг тәшкил едән таваналы кәндлиләрә аиддир (бу исә олдугча мүһүмдүр вә хүсусилә буну чох вахт нәзәрә алмырлар). Мисал үчүн, јахшылашдырылмыш аләтләрин јајылмасы һаггындакы мә'луматы көтүрәк.

* Мәсәлән, ч. Слонимскин белә бир сөһв бурахараг, Постниковун китабы һаггындакы мәгаләсиндә дејир: «Кәндлиләрин варлы групу јохсул күтләјә нисбәтән һеч дәрәчәсиндәдир вә бә'зи јерләрдә һәтта јох кимидир» («Вестник Јевропы»[14], 1893-чү ил, № 3, сәһ. 307).

Постников Таврида кәндлисинин инвентары һаггында белә мә'лумат верир:

«Кәндли инвентары кичик бир истисна илә алман колонистләриндәки инвентарын ејнидир, лакин аз мүхтәлифдир, гисмән кејфијјәтчә писдир вә буна көрә дә учуздур. Днепр гәзасынын, әналиси сејрәк вә аз олан чәнуб-гәрб һиссәси истисна тәшкил едир; бу јердә һәлә ағачдан гајрылмыш ағыр котан вә дәмир дишли ағач хыш кими ибтидаи малорос инвентары сахланмагдадыр. Таврида гәзаларынын галан рајонунда кәндлиләр һәр јердә јахшылашдырылмыш дәмир котан ишләдирләр. Торпағын бечәрилмәсиндә котанла бәрабәр буккер дә биринчи дәрәчәли јер тутур; буккер бир чох һалларда кәндлиләрин һәтта јеканә шум аләтидир. Лакин буккер чох вахт котанла бәрабәр ишләдилир... Мала һәр јердә дәмир дишли ағач маладан ибарәтдир ки, бу да 2 чүр олур: көтүрүмү 10 фут олан икиатлы мала вә бир саженә гәдәр ени олан биратлы мала... Буккер үч, дөрд вә беш каваһынлы аләтдир... Буккерә чох вахт габаг тәрәфдән тохумсәпән кичик машын гошурлар вә буккерин тәкәри ишләдикчә о да ишләјир. Тохумсәпән машын сәпдикчә, буккер дә тохумун үстүнү торпагла өртүр. Торпағы бечәрмәк үчүн ишләдилән башга аләтләрдән кәндлиләрдә бир дә, тез-тез олмаса да, ағач вәрдәнәјә тәсадүф едилир ки, бу да сәпиндән сонра тарланы һамарламаг үчүн ишләдилир. Тахылбичән машынлар кәндлиләр арасында хүсусилә сон 10 ил әрзиндә јајылмышдыр. Кәндлиләрин дедијинә көрә, варлы кәндләрдә һәјәтләрин $^1/_2$-ә гәдәринин тахылбичән машыны вардыр... Кәндлиләрдә отчалан машына тахылбичән машындан аз тәсадүф едилир... Атла ишләјән дырмыг вә тахылдөјән машын да кәндлиләр арасында аз јајылмышдыр. Тахылсовуран машынлар һәр јердә ишләдилир... Јүк дашымаг үчүн анчаг алман арабасындан вә мажара дејилән узун арабадан истифадә едилир ки, инди бунлары рус кәндләринин чохунда гајырырлар... Тахыл дөјмәк үчүн һәр јердә дашдан гајрылмыш, дишли вә мүхтәлиф узунлугда вәрдәнә ишләдилир» (с. 213—215).

Бу инвентарын нечә бөлүндүјүнү өјрәнмәк үчүн земство статистикасы мәчмуәләринә мүрачиәт етмәк лазым кәлир, һәрчәнд бу мәчмуәләрдә олан мә'лумат да јарымчыгдыр: Таврида статистикачылары аччаг котаны вә буккери, тахылбичән вә отчалан машынлары вә дличанларынын (јә'ни араба вә ја мажаралары) сијаһыја алмышлар. Мелитопол вә Днепр кәзаларына аид мә'луматы бирләшдирдикдә көрүрүк ки, бүтүн котан вә чохағызлы јүнкүл котанларын (46 522) 19 987-си, јә'ни 42,9%-и; 59 478 арабадан 23 747-си, јә'ни 39,9%; нәһајәт, 3 061 тахылбичән вә отчалан машындан 2 841-и, јә'ни 92,8%-и јухары групун әлиндәдир.

Кәндлиләрин јухары групларында әмәк мәһсулдарлыгынын ашағы группара вә орта группара нисбәтән хејли јүксәк олдуғу һаггында јухарыда мә'лумат верилмишди. Инди көрәк ири экинчиләрин тәсәрруфатындакы бу хүсусијјәт һансы техника хүсусијјәтләри илә бағлыдыр.

Постников дејир: «Кәндлиләрин сабиб олуб истифадә етдикләри торпағын гәдәри хејли дәрәчәдә экинчилијин системини вә характерини дә мүәјјән едир. Бунларын бир-бириндән асылылыгы биздә кәндлиләрин тәсәрруфатыны тәдгиг едәнләр тәрәфиндән индијәдәк тәәссүф ки, аз өјрәнилмишдир; бу тәдгигчиләр кәнд әһалисинин бүтүн тәбәгәләриндә кәнд тәсәрруфатыны һәлә јенә дә чох вахт јекчинс бир шеј кими тәсәввүр едирләр. Экинчилик системини бир кәнара гојараг, кәндлиләрин ајры-ајры групларынын тәсәрруфат техникасындакы бу хүсусијјәтләри, Таврида кәзаларыны кәздијим заман өјрәнә билдијим дәрәчәдә гысача јекунлашдырмаға чалышачағам.

Гошгуја ортаглыг етмәдән өз һејваны илә ишләјән тәсәрруфат сабибләри тәсәрруфатда 4—5—6 баш вә даһа чох гошгу һејваны сахлајырлар*, онларын тәсәрруфат вәзијјәти дә чох мүхтәлифдир. Дөрд каваһынлы буккерә 4 баш һејван, беш каваһынлы буккерә исә 5 баш һејван гошмаг лазымдыр. Шумдан сонра тор-

* Варлы групдан олан кәндлиләрин һәр һәјәтә 6—10 дәнә гошгу һејваны вардыр (јухарыја бах).

пағы малаламаг лазым кәлир вә тәсәррүфат саһибинин артыг аты олмаjанда, тарланы дәрһал дејил, шум гуртарандан сонра малаламалы олур, jә'ни тохумун үстүнү бир гәдәр гурумуш торпагла өртмәли олур ки, бу да тохумун чүчәрмәси үчүн әлверишли дејилдир. Шум jери кәнддән узагда оланда вә бураjа су, jем апармаг лазым кәләндә, бир артыг атын олмамасы да иши даjандырыр. Бүтүн бу һалларда кифаjәт гәдәр гошгу һејванынын jохлуғу үзүндән вахт итир, әкин кечикир. Гошгу һејваны чох олдугда вә чох каваһыллы буккер ишләдилдикдә, кәндлиләр өз jерләрини даһа тез өкирләр, әлверишли һавадан даһа jахшы истифадә едирләр, тохумун үстүнү даһа нәм торпагла өртүрләр. Беләликлә, һәjәтиндә 6 дәнә вә даһа jахшысы 7 дәнә гошгу һејваны олан «там» тәсәррүфат саһиби jаз әкини техникасы чәһәтдән үстүн вәзиjjәтдәдир. 7 ат оланда ejни заманда бир беш каваһыллы буккер вә 2 мала ишләjә биләр. Кәндлиләр дејирләр ки, белә тәсәррүфат саһибинин «иши даjанмыр».

Jахшы мәһсул көтүрүлдүкдә тахыл бичининдән сонракы дөврдә, jерли тәсәррүфатда иш гүввәсини ән чох кәркинләшдирмәк лазым кәлдиjи заман, бу тәсәррүфат саһибләринин вәзиjjәтиндәки фәрг даһа мүһүм олур. 6 баш гошгу һејваны олан тәсәррүфат саһиби тахылы дашымагла бир заманда ону дөjүр, тараjа jығмыр, бунунла да вахта вә иш гүввәсинә, әлбәттә, гәнаәт едир» (с. 277).

Бу ири әкинчиләрин тәсәррүфатынын характерини тамамилә тәсвир етмәк үчүн буну да гејд етмәк лазымдыр ки, һәмин групдан олан әкинчиләрин әкини, Постниковун дедиjи кими, «тичарәт» мәгсәди күдән бир ишдир. Тичарәт саһәсинин һәчминә даир jухарыда көстәрилән мә'лумат мүәллифин вердиjи характеристиканы тамамилә тәсдиг едир, чүнки әкин саһәсинин чох һиссәси, jә'ни 25 десjатиндән 50 десjатинә гәдәр әкини олан тәсәррүфатларда бүтүн саһәнин 52%-и вә 50 десjатиндән артыг әкини олан тәсәррүфатларда 61%-и базара чыхармаг үчүн мәһсул верир. Пулла көтүрүлән кәлирин мәбләғи дә буну көстәрир: варлы груп үчүн бу кәлирин һәтта minimum-у — һәр һәjәтә 574 манат-

дыр ки, бу да пулла чәкилән зәрури хәрчдән (200—250 манат) ики дәфәдән дә чох олур; беләликлә артыг пул әмәлә кәлиб јығылыр, тәсәррүфаты кенишләндирмәјә вә јахшылашдырмаға сәрф олунур. Постниковун вердији мә'лумата көрә, «һәр һәјәтә 50 десјатиндән артыг әкини олан даһа варлы кәндлиләрдә» һәтта «малдарлыг саһәләриндән бири олан габа јун гојунчулуғу да сатлыг характер алыр» (с. 188).

Инди, Постниковун јенә кифајәт гәдәр тәһлил етмәдији (һәтта демәк олар һеч тохунмадығы) башга бир мәсәләјә кечәк: кәндлиләрин азлыг тәшкил едән һиссәсинин тәсәррүфат мүвәффәгијјәтләри күтләјә нечә тә'сир едир? Шүбһәсиз, тамамилә мәнфи тә'сир едир: јухарыда верилән мә'лумат (хүсусән ичарә һаггында-кы мә'лумат) буну кифајәт гәдәр сүбут едир, одур ки, бурада анчаг јекун вурмагла кифајәтләнмәк олар. Таврида губернијасынын һәр 3 гәзасында кәндлиләр чәми 476 334 десјатин торпаг (пај торпағы олмајан торпаг вә пај торпағы) ичарә едирләр ки, бунун да 298 727 десјатинини, јә'ни $^3/_5$ һиссәсиндән чохуну (63%-ни) варлы груп көтүрүр. Јохсул групун пајына анчаг 6% вә орта групун пајына 31% дүшүр. Торпаг ичарә етмәјә һамыдан чох 2 ашағы групун — бәлкә дә анчаг бу групларын — еһтијачы олдуғу нәзәрә алынарса (Днепр гәзасында торпаг саһәсинин кәндли груплары арасында бөлүнмәси һаггында јухарыда верилән мә'лумат көстәрир ки, јухары групда тәкчә әкилән пај торпағы «нормал» мигдарда әкин үчүн, демәк олар, кифајәтдир), ајдын олар ки, варлы кәндлиләрин өз әкин јерләрини тичарәт мәгсәди илә кенишләндирмәси нәтичәсиндә һәмин ики ашағы груп торпаг чәһәтдән нә гәдәр бөјүк сыхынты чәкмәлидир*.

Пај торпаглары ичарәсинин бөлкүсү һаггында јухарыда көстәрилән мә'лумат да тамамилә ејни нәтичәләри верир. Пај торпағы ичарәсинин мүхтәлиф груплардан олан кәндлиләр үчүн нә кими әһәмијјәти

* Постников дејир: «Алман јерли кәндлини... өз гоншулуғунда ичарәјә көтүрә биләчәји вә ја сатын ала биләчәји торпагдан мәһрум етмәклә она тәзјиг көстәрир» (с. 292). Ајдындыр ки, варлы рус кәндлиси бу чәһәтдән өз јохсул һәмвәтәниндән даһа чох алман колонистинә јахындыр.

олдуғуну көстәрмәкдән өтрү Постниковун әсәринин IV фәслиндә бу һадисәнин нечә тәсвир олундуғуну бурада гејд едәк.

О дејир: «Инди чәнуби рус кәндлиләринин мәишәтиндә пај торпағы илә кениш ehтикар едилир. Торпағы кирров гојараг, векселлә борч пул алырлар ки, бу да бурада Таврида кәндлиләри арасында чох кениш јајылмышдыр; һәм дә торпагдан көтүрүлән кәлир борч өдәнилинчәјә гәдәр борч верән шәхсә чатыр, торпаг бир илликә, ики илликә вә даһа узун мүддәтә — 8, 9 вә 11 илликә ичарәјә верилир вә ја сатылыр, пај торпагларынын бу чүр ичарәјә верилмәси волост вә кәнд идарәләриндә рәсми сурәтдә гејд едилир. Бөјүк кәндләрдә базар вә бајрам күнләри кәнд идарәләринин бинасы гаршысына сәс-күјлү издиһам јығышдығыны көрүрдүм. Адамларын јығышмасының сәбәбини сорушанда мәнә чаваб верирдиләр ки, гонаглыгдыр, пај торпаглары сатылыр вә кәнд мә'мурлары буну дәфтәрә гејд едирләр... Һәм торпағын ревизијаја алынан адамлара көрә бөлүнүб әсаслы сурәтдә әсла јенидән бөлүнмәдији кәндләрдә, һәм дә торпағын һәгигәтдә нечә баш адам олдуғуна көрә вә әсаслы сурәтдә јенидән бөлүндүјү кәндләрдә пај торпаглары сатылыб башгаларынын истифадәсинә кечир, анчаг бу ахырынчы кәндләрдә торпаг адәтән гыса мүддәтә, јени бөлкүјә гәдәр галмыш мүддәтә сатылыр ки, бу мүддәт дә сон заманлар бурада чох вахт, торпағы јенидән бөлмәк һаггында кәнд чамаатынын гәрары илә габагчадан мүәјјән олунур. Чәнуби рус кәндләриндә инди пај торпағынын бу гајда илә сатылмасы бурада, хүсусән Таврида гәзаларында сајча бу гәдәр чох олан јерли варлы кәндлиләрин ән һәјати мәнафејини тәшкил едир. Һәм дә пај торпағынын сатылмасы, бурада варлы тавридалыларын етдикләри кими, шум јерләрини кенишләндирмәк үчүн башлыча шәртләрдән биридир вә онлара бөјүк игтисади фајда верир. Буна көрә дә инди варлы кәндлиләр өз јашајышларында баш вериб онлары јахынлыгдакы торпаглары чох вахт белә учуз ичарә етмәк имканындан мәһрум едә биләчәк һәр чүр дәјишикликләрә чох һәссас јанашырлар» (с. 140). Сон-

ра дејилир ки, кәндли ишләринә бахан Мелитопол гәза идарәси[15] тәләб етмишдир ки, пај торпагларынын ичарәјә верилдији һәр бир ајрыча һал кәнд чамаатынын разылығы илә олсун; дејилир ки, бу сәрәнчам кәндлиләри олдугча сыхырды вә «бунун нәтичәси һәләлик анчаг ондан ибарәт олмушдур ки, торпаг һаггында мүгавилә дәфтәрләри, гејри-рәсми сурәтдә, еһтимал ки, һәлә јазылыб сахланылырса да, кәнд диванханаларында арадан көтүрүлмүшдүр» (с. 140).

Варлы кәндлиләрин олдугча чох торпаг ичарәјә көтүрдүкләринә бахмајараг, торпаг сатын аланлар да демәк олар тәкчә онлардан ибарәтдир: Днепр гәзасында бүтүн сатыналма торпағын 78%-и, Мелитопол гәзасында үмумијјәтлә 48 099 десјатиндән 42 737 десјатини, јә'ни 88%-и онларын әлиндәдир.

Нәһајәт, кредитдән дә кәндлиләрин анчаг бу дәрәчәси истифадә едир: чәнубдакы кәнд кассалары һаггында мүәллифин јухарыда көстәрилән мә'луматына әлавә олараг, бу кассалара верилән ашағыдакы характеристиканы гејд едәк:

«Инди бизим бә'зи јерләрдә јајылмыш олан, мәсәлән, Таврида кәндләриндә чох олан кәнд кассалары вә пул борч верән әманәт ширкәтләри өз көмәјини башлыча олараг варлы кәндлиләрә көстәрир. Зәнн етмәк олар ки, онларын көмәји әһәмијјәтли дәрәчәдәдир. Бу кассаларын олдуғу јерләрдә тавридалы кәндлиләрдән дәфәләрлә белә данышыглар ешитмишәм: «шүкүр аллаһа, инди чуһудларын әлиндән јахамыз гуртарды», лакин буну таваналы кәндлиләр дејирләр. Аз таваналы кәндлиләр өзләринә замин тапа билмәдикләринә көрә борч пул алмырлар» (с. 368). Кредитин белә иннисара алынмасы һеч дә көзләнилмәз бир шеј дејилдир: кредит сөвдәси мөһләтлә өдәнилән алгы-сатғыдан башга бир шеј дејилдир. Чох тәбиидир ки, өз борчларыны анчаг вәсаити оланлар өдәјә билирләр, чәнуби рус кәндлиләри арасында исә анчаг варлы азлығын вәсаити вардыр.

Бирликдә көтүрүлән башга групларын һамысыны өз мәһсулдар фәалијјәтинин нәтичәләри чәһәтдән өтүб кечән бу групун тәсәррүфатынын характерини там

шәкилдә тәсвир етмәк үчүн анчаг буну хатырлатмаг галыр ки, бу груп ашағы групун нүмајәндәләриниң сатмаға мәчбур олдуғу муздлу әмәкдән «хејли дәрәчәдә» истифадә едир. Бу мүнасибәтлә гејд етмәк лазымдыр ки, кәнд тәсәррүфаты истеһсалында муздлу әмәји дүрүст учота алмаг сон дәрәчә чәтиндир вә бизим земство статистикасы һәлә бу чәтинлијин өһдәсиндән дејәсән кәлә билмәмишдир. Әкинчилик бүтүн ил боју даими вә бәрабәр әмәк дејил, анчаг мүәјјән дөврдә күчлү әмәк тәләб етдијиндә көрә, тәкчә даими муздлу фәһләләрини гејд едилмәси муздлу әмәјин истисмар дәрәчәсини һеч дә көстәрә билмәз, мүвәггәти (чох вахт ишәмузд) фәһләләри һесабламаг исә сон дәрәчә чәтиндир. Постников һәр бир групда олан муздлу фәһләләрин сајыны тәхминән һесаблајаркән, варлы групда 1 ишчи үчүн 15 десјатин әкини иш нормасы көтүрмүшдүр*. Мүәллиф ишләнән саһәнин һәгигәтдә нә гәдәр олдуғуну өз әсәринин VII фәслиндә әтрафлы сүрәтдә нәзәрдән кечирир; бурадан көрүнүр ки, белә бир иш нормасы тахылы анчаг машынла бичдикдә әлдә едилир. Һалбуки һәтта варлы групда да тахылбичән машынларын сајы чох дејилдир: мәсәлән, Днепр гәзасында 10 һәјәтә 1 дәнәјә гәдәр дүшүр, белә ки, машын саһибләриниң өз тахылларыны бичиб гуртардыгдан сонра машынларыны кирәјә вердикләри һаггында мүәллифин дедикләри һәтта нәзәрә алынса да, һәр һалда ашкар олачагдыр ки, кәндлиләрин чох һиссәси машынсыз кечинмәли олур вә демәли, күнәмузд фәһлә тутмалы олур. Буна көрә дә јухары групда муздлу әмәкдән мүәллифин һесаблајыб көстәрдијинә нисбәтән даһа бөјүк өлчүдә истифадә едилмәлидир, белә ликлә дә бу групдан олан кәндлиләрин пулла көтүрдүкләри јүксәк кәлир хејли дәрәчәдә (бәлкә һәтта тамамилә) капитал термининә елми сијаси игтисадын вердији хүсуси мә'нада *капиталдан* көтүрүлән кәлирдир.

* Бу һесабла 1,8—2,3 ишчијә 27—34,5 десјатин дүшүр, варлы групдан олан кәндлиләр исә 34,5—75 десјатин јер әкирләр. Демәли, бу групун үмуми характеристикасы ондан ибарәтдир ки, онун тәсәррүфатының һәчми аиләнин иш нормасындан хејли артыгдыр.

3-чү груп һаггында дејиләнләрә јекун вурараг, онун ашағыдакы характеристикасыны алырыг: истеһсал васитәләри орта дәрәчәдән хејли јүксәк олан вә буна көрә дә әмәји даһа мәһсулдар олан варлы кәндлиләр бүтүн рајонда кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын галан групплардан үстүн, башлыча истеһсалчыларыдыр; бу групун тәсәррүфаты өз характеринә көрә, чох бөјүк дәрәчәдә муздлу әмәји истисмар етмәјә әсасланан тичарәт тәсәррүфатыдыр.

Јерли әһалинин 3 групунун тәсәррүфатындакы сијаси-игтисади фәргләр һаггында верилән гыса хүласә Постниковун китабында чәнуби рус кәндли тәсәррүфаты һаггындакы материалын системә салынмасына әсасланыр. Зәннимчә, бу хүласә сүбут едир ки, кәндлиләри груплара бөлмәдән кәндли тәсәррүфатыны (сијаси игтисад чәһәтдән) өјрәнмәк гәтиҹјән мүмкүн дејилдир. Артыг јухарыда гејд едилдији кими, Постников буну е'тираф едир вә һәтта земство статистикасына ирад тутур ки, земство статистикасы бу иши көрмүр, онун рәгәмләринин чох олдуғуна бахмајараг, комбинасијалары «ајдын дејилдир», чүнки «ағачларын архасында мешәни көрмүр» (с. XII). Постников земство статистикасына белә бир ирад тутмагда чәтин ки, һаглы олсун, чүнки о өзү дә кәндлиләри мүнтәзәм сурәтдә «ајдын» груплара бөлмәмишдир, лакин онун төләбинин дүзкүн олдуғуна шүбһә јохдур. Бир һалда ки, ајры-ајры тәсәррүфатлар арасында јалныз кәмиҹјәт фәрглəри дејил, кеҹфиҹјәт фәрглəринин дə* олдуғу е'тираф едилмишдир, кәндлиләри бир-бириндән «тавана» чәһәтинчә дејил, тәсәррүфатын ичтимаи-игтисади характери чәһәтинчә фәргли груплара бөлмәк сөзсүз зәрури олур. Үмид етмәк олар ки, земство статистикасы бу иши көрмәји ләнкитмәјәчәкдир.

---

* Тәсәррүфатын характери — бири өз истеһлакы үчүндүр, дикәри тичарәт мәгсәди күдүр; әмәји истисмар етмәк характери — бири јашамаг васитәләри әлдә етмәк үчүн башлыча мәнбә олараг өз иш гүввәсини сатмагдан ибарәтдир, дикәри әкинләри аиләнин иш бачарығындан артыг кеничләндирмәјин зәрури нәтичәси олараг иш гүввәси сатын алмагдан ибарәтдир.

V

Постников кәндлиләр арасында игтисади ајрылыг олдуғуну гејд етмәклә кифајәтләнмәјәрәк, бу һадисәнин гүввәтләндијини көстәрир.

О дејир: «Биздә кәндли групларынын таванасында һәр јердә фәрг вардыр вә гәдимдән олмушдур, лакин кәндли әһалинин бу тәбәгәләшмәси сон он илләрдә өзүнү чох кәскин көстәрмәјә башламышдыр вә, көрүнүр, прогрессив сурәтдә артмагдадыр» (с. 130). 1891-чи илин ағыр тәсәррүфат шәраити[16], мүәллифин фикринчә, бу просесә јени бир тәкан вермәли иди.

Суал олунур ки, бүтүн кәндли әһалијә белә чох бөјүк тә'сир көстәрән бу һадисәнин сәбәбләри нәдир?

Постников дејир: «Таврида губернијасы Авропа Русијасында ән чох торпағы олан губернијалардан биридир, бурада кәндлиләрә ән чох торпаг верилмишдир, онун һәр јериндә ичма торпаг саһиблији вардыр, торпаг адамбашына аз-чох бәрабәр бөлүнмүшдүр, экинчилик дә кәнд әһалисинин демәк олар јеканә мәшғәләсидир, бунунла белә бурада һәјәтбәһәјәт тутулан сијаһылар көстәрир ки, кәнд әһалисинин 15%-нин һеч бир гошгу һејваны јохдур вә әһалинин $^1/_3$-ә гәдәринин өз пај торпағыны бечәрмәк үчүн кифајәт гәдәр инвентары јохдур» (с. 106). Мүәллиф сорушур: «Групларарасындакы белә бөјүк фәргә сәбәб нәдир вә, хүсусән, анчаг әкинчилик тәсәррүфаты олдуғу бир шәраитдә әкини вә гошгу һејваны олмајан тәсәррүфат саһибләринин тәсвир етдијимиз рајонда индики гәдәр јүксәк фаиз тәшкил етмәси нәдән ирәли кәлир?» (с. 130).

Постников бу һадисәнин сәбәбләрини ахтармаға башлајараг тамамилә јанлыш јола дүшүр (хошбәхтликдән, бу чох чәкмир) вә «аварачылыгдан», «әјјашлыгдан», һәтта јанғындан вә ат оғурлуғундан данышмаға башлајыр. Јенә дә белә бир нәтичә чыхарылыр ки, «ишин ән мүһүм чәһәтинин» сәбәбләри бунлар дејилдир. Аиләләрин башсыз галмасы, јә'ни јашлы ишчиләрин јохлуғу да һеч бир шеји изаһ етмир: Таврида гәзаларында тәсәррүфаты олмајан (јә'ни әкини олмајан) бүтүн һәјәтләрин анчаг 18%-и башсыз аиләләрдир.

Мүәллиф белә бир нәтичәјә кәлир: «Тәсәрруфатсызлығын башлыча сәбәбләри кәндлиләрин игтисади јашајышынын башга амилләриндә ахтарылмалыдыр» (с. 134). Постников мәһз белә зәнн едир ки, «Ајры-ајры тәсәрруфат саһибләринин кәндли тәсәрруфатыны дүшкүн һала кәтирән бу сәбәбләр ичәрисиндә ән әсаслы һесаб едилә биләчәк вә, тәәссүф ки, земство статистикамыз тәрәфиндән индијәдәк аз ајдынлашдырылмыш олан сәбәб *пај торпагларының* хырдаланмасы вә кәндлиләрин истифадә етдији торпағын һәчминин мәһдуд олмасыдыр, кәндли тәсәрруфатынын орта һәчминин кичилмәсидир» (с. 141). Мүәллиф дејир: «Русијанын игтисади јохсуллуғунун әсас сәбәби кәндлиләрин торпаг саһиблији вә тәсәрруфатынын хырда олмасыдыр ки, бу да кәндли аиләсинин бүтүн иш бачарығындан истифадә етмәјә имкан вермир» (с. 341).

Постниковун бу мүддәасыны ајдынлашдырмаг үчүн,—бу мүддәа нә гәтијјән дүрүст нәфадә едилмәмишдир, чүнки мүәллиф өзү мүәјјән етмишдир ки, кәндли тәсәрруфатының орта һәчми (17—18 десјатин әкин) аиләнин сыхынтысыз јашамасы үчүн кифајәтдир вә тәсәрруфатын һәчми чәһәтдән бүтүн кәндлиләрә үмуми, үчлүктутма характеристика вермәк мүмкүн дејилдир — хатырлатмаг лазымдыр ки, јухарыда о, тәсәрруфатын һәчми артдыгча кәндли әмәји мәһсулдарлығынын јүксәлдијини вә бунун үмуми бир ганун олдуғуну мүәјјән етмишди. Онун һесабламасына көрә, аиләнин (вә гошгу һејванының) иш гүввәсиндән тамамилә истифадә етмәјә аччаг јухары груплар: мәсәлән, Таврида газаларында аччаг варлы кәндлиләр наил олурлар; әһалинин чох бөјүк әксәријјәти исә һәдәр јерә чохлу гүввә сәрф едәрәк «торпағы гејри-мәһсулдар шәкилдә ешәләјир» (с. 340).

Әмәк мәһсулдарлығының тәсәрруфатын һәчминдән асылы олдуғуну вә кәндлиләрин ашағы групларында мәһсулдарлығын сон дәрәчә ашағы олдуғуну мүәллифин тамамилә сүбут етдијиндә бахмајараг, — кәндлиләрин тәбәгәләшмәсинин сәбәбини һәмин ганунда (Постников бу гануну Русија әкинчилијиндә әһали артыглығы, әкинчиликдә әмәјин һәддиндән артыг ол-

масы адландырыр) көрмək олмаз: ахы мəсələ məhz кəндлиләрин нəјə көрə бу гədər мүхтəлиф группара парчаланмыш олмасы үзəриндədир, əкинчиликдəки əһали артыглыгы исə көстərир ки, белə бир парчаланма вардыр; мүəллиф бу анлајышын өзүнү, хырда тəсərрүфатларла ири тəсərрүфатлары вə онларын кəлирини тутушдурмагла əлдə етмишдир. Буна көрə дə: «группардакы бу бөјүк мүхтəлифлијə сəбəб нədир?» суалына əкинчиликдə əһали артыглыгыны көстərмəклə чаваб вермək олмаз. Буну, көрүнүр, Постников да баша дүшүр, лакин о өз гаршысына һəмин һадисəнин сəбəбləрини тədгиг етмək мəгсədини гојмамышдыр, буна көрə дə онун гејдləриндə бир гədər рабитəсизлик вардыр: дүрүст олмајан, јарымчыг мүддəаларла јанашы доғру фикирләр дə вардыр. Мəсələн, о дејир:

«Инди кənд һəјатында торпаг саһиблији зəмининдə баш верən гызғын мүбаризənин кələчəкдə əһали ичəрисиндə ичмачылыг вə разылыг əсасларынын инкишафына көмək едəчəјини көзləмək олмаз. Һəм дə бу мүбаризə тəсадүфи шəраитдən доған мүвəггəти бир мүбаризə дејилдир... Бизə елə кəлир ки, бу мүбаризə ичма ən'ənələри илə кənд һəјатында инкишаф етмəкдə олан фəрдијјətчилијин мүбаризəси дејил, садəчə игтисади мənафеләр мүбаризəсидир ки, бу да мөвчуд азторпаглылыг үзүндən əһалинин бир һиссəси үчүн фəлакəтлə нəтичələнмəлидир» (с. XXXII).

Постников башга бир јердə дејир: «Олдугча ашкар бир һəгигəтдир ки, азторпаглылыг шəраитиндə вə тəсərрүфатын һəчми хырда олдуғу бир шəраитдə, кифајət гədər пешə олмадыгы бир шəраитдə кəндлиләр таһаналы ола билмəзләр вə тəсərрүфатча зəиф оланларын һамысы һəр һалда, кеч-тез кəндли əкинчилијиндən кənара атылмалы олачагдыр» (с. 368).

Һəмин гејдləрдə суалын даһа доғру чавабы, һəм дə əһалинин јухарыда мүəјјən едилмиш тəбəгəләшмəсинə тамамилə ујғун кəлən бир чаваб вардыр. Чаваб белədир: чохлу тəсərрүфатсыз һəјətləрин мејдана чыхмасы вə онларын сајынын артмасы кəндлиләр ичəрисиндəки игтисади мənафеләр мүбаризəсиндən ирəли кəлир.

Бу мүбаризә нә кими бир зәмин үзәриндә вә һансы васитәләрлә едилир? Васитәләрә кәлдикдә, буплар тәкчә торпағын аз-чохлуғундан ибарәт дејилдир (Постниковун индичә көстәрилән гејдләриндән исә белә зәнн етмәк оларды ки, буплар торпағын аз-чохлуғундан ибарәтдир), һәтта бундан даһа артыг, тәсәррүфатын һәчми артандан сонра истеһсал хәрчләринин азалмасындан ибарәтдир ки, бу хүсусда јухарыда кифајәт гәдәр данышылмышдыр. Мүбаризәнин нә кими бир зәмин үзәриндә баш вердијинә кәлдикдә, буну Постниковун белә бир гејди кифајәт гәдәр ајдын көстәрир:

«Тәсәррүфат саһәсинин мүәјјән minimum-у вардыр ки, кәндли тәсәррүфаты бундан ашағы енә билмәз, чүнки онда бу тәсәррүфат фајдасыз вә ја һәтта гејримүмкүн олур. Анлəни вə мал-гараны јемәклә тә'мин етмәк үчүн (?) тәсәррүфатда мүәјјән бир јеһинти мәһсуллары саһәси лазымдыр; кәнар пешәләри олмајан вә ја аз олан тәсәррүфатда бир гәдәр базар саһәси дә лазымдыр ки, орадан көтүрүлән мәһсулу сатмагла кәндли анлəси пул вəсаити əлдə едəрək верkиләри версин, палтар вə ајаггабы алсын, тәсәррүфата лазым олан алətлəр алсын, тикинти вə сапрə хəрчләрини өдəсин. Кәндли тәсәррүфатынын һәчми бу минимумдан ашағы енирсә, о даһа мүмкүн олмур. Бу һалда кәндли, тәсәррүфаты бурахыб муздурлуг етмәји даһа фајдалы һесаб едəчəкдир, чүнки муздурун хəрчи аз олур, тəлəбаты исə үмуми кəлир аз олдугда да даһа јахшы өдəнилə биләр» (с. 141).

Əкəр кəндли бир тəрəфдəн өз əкинини тахыла олан өз тəлəбаты чəрчивəсиндəн хејли артыг кенишлəндирмəји фајдалы һесаб едирсə, бу ондан ирəли кəлир ки, кəндли өз мəһсулуну сата билир. Əкəр кəндли о бири тəрəфдəн тəсəррүфаты бурахыб муздурлуға кетмəји фајдалы һесаб едирсə, бу ондан ирəли кəлир ки, өз тəлəбатының чох һиссəсини өдəмək үчүн онун пул хəрчләмəси, јə'ни мəһсул сатмасы тəлəб олунур*, ла-

* Əкинин јеһинти вə тичарət саһəси һаггында јухарыда көстəрилəн мə'луматы (анчаг бу саһəлəрдəн көтүрүлən кəлир əкинчилијин дејил, əкин-

кин кәндли өз тәсәррүфатынын мәһсулуну сатаркән, базарда рәгибә раст кәлдијинә вә онунла мүбаризә етмәјә күчү чатмадығына көрә, она анчаг бу галыр ки, өз иш гүввәсини сатсын. Бир сөзлә, јухарыда көстәрилән һаллары меҗдана кәтирән зәмин сатлыг мәһсул истеһсал едилмәсидир. Кәндлиләр арасында игтисади мәнафе мүбаризәсини меҗдана кәтирән әсас сәбәб, ичтиман истеһсалы базарын тәнзим етмәси кими гајдаларын олмасыдыр.

Постников «кәндли һәјатында јени тәсәррүфат һәрәкатыны» тәсвир едәндән вә бу һәрәкаты изаһ етмәк тәшәббүсүндән сонра «аграр мәсәләсини» һәлл етмәли олан әмәли тәдбирләри көстәрмәјә кечир. Биз мүәллифин ардынча бу саһәјә кечмәјәчәјик, әввәлән, она көрә ки, бу, тәгдим едилән мәгаләнин планына дахил дејилдир; икинчиси, она көрә ки, Постниковун әсәринин бу һиссәси ән зәиф һиссәдир. Мүәллиф мәһз тәсәррүфат просесләрини изаһ етмәјә чалышдығы заман онун әсәриндә ән чох зиддијјәтләрә вә јарымчыг фикирләрә тәсадүф едилдијини јадымыза салсаг, ахырынчы сөзләри нә үчүн дедијимиз тамамилә ајдын олар; һәмин просесләри тамамилә вә дүрүст изаһ етмәдән исә, мүәјјән әмәли тәдбирләр көстәрмәк һаггында һеч данышыг да ола билмәз.

чинин еһтијачларыны өдәмәјә сәрф олунур. Јә'ни истеһсал хәрчләри дејил, әсил мә'насында кәлирдир). Һабелә әрзаг үчүн сәрф олунан тахылын мигдары илә (һәм кишиләр, һәм дә гадынлар үчүн адамбашына 2 четверт) әлагәдар олараг, тавридалынын пулла чәкдији орта хәрчи һаггындакы мә'луматы мүгајисә ет.

БАЗАРЛАР МӘСӘЛӘСИ ДЕЈИЛӘН МӘСӘЛӘЈӘ ДАИР[17]

1893-чү илин паjызында jазылмышдыр

Илк дәфә 1937-чи ил нојабрын 7-дә «Болшевик» журналынын 21-чи №-синдә чап едилмишдир

Әлјазмасындан чап олунур

По поводу так-называемого вопроса о рынках.

I.

Желает ли у нас в России развиваться и стать развитой капиталистической, когда наша народа будет и будет все больше? Вот для развития капитализма необходимы широкий внутренний рынок, а разорение крестьянства и кустарей значит уменьшение, грозит совершенно закрыть его и сделать невозможным дальнейшее организацию капиталистического производства. Говорят, будто, что превращение натурального хозяйства крестьянства в товарное, капиталистическое создаст себе рынок, но этим-то и доказывается, что на счет оставшихся натуральных хозяйств у мелкого крестьянства

В. И. Ленинин «Базарлар мәсәләси дејилән мәсәлә]ә даир» (1893-чү ил) әсәринин әлјазмасынын биринчи сәһифәси

Кичилдилмишдир

I

Халг күтләси јохсул олдуғу вә кетдикчә даһа чох јохсуллашдығы бир заманда бизим Русијада капитализм инкишаф едә биләрми вә тамамилә инкишаф едәрми? Ахы капитализмин инкишафы үчүн кениш дахили базар лазымдыр, кәндлиләрин вар-јохдан чыхмасы исә бу базары сарсыдыр, ону тамамилә бағламаг вә капиталист гајдаларынын тәшкилинә имкан вермәмәк тәһлүкәсини доғурур. Доғрудур, дејирләр ки, капитализм бизим билаваситә истеһсалчыларын натурал тәсәррүфатыны әмтәә тәсәррүфатына чевирмәклә өзү үчүн базар јарадыр, лакин күман етмәк олармы ки, Гәрбдә көрдүјүмүз кими күдрәтли капиталист истеһсалы биздә јарымдиләнчи көкүндә олан кәндлиләрин натурал тәсәррүфатынын чүз'и галыглары һесабына инкишаф едә билсин? Ајдын дејилдирми ки, күтләнин һәтта тәкчә јохсуллашмасы нәтичәсиндә бизим капитализм өлкәнин бүтүн истеһсалыны әһатә етмәк вә бизим ичтимаи тәсәррүфатын *әсасы* олмаг игтидарында олмајан күчсүз вә зәминсиз бир шејдир?

Әдәбиҹатымызда рус марксистләринә гаршы тез-тез нәли сүрүлән мәсәләләр белә дир; базарын јохлуғу мүлаһизәси Марксын нәзәриҹәсини Русијаја тәтбиг етмәјин мүмкүн олмасы әлејһинә кәтирилән башлыча дәлилләрдән биридир. Арашдырачағымыз *«Базарлар мәсәләси»* рефераты да һәмин дәлилин рәдд едилмәсинә һәср олунмушдур.

II

Референт үчүн әсас мүддәа «капиталист истеһсалынын үмуми вә јеканә һөкмранлығы» мүлаһизәсиндән ибарәтдир. Референт бу мүддәаја әсасланараг «Капитал»ын II чилди XXI фәслинин (3-чү бөлмә — «Бүтүн ичтимаи капиталын тәкрар истеһсалы вә тәдавүлү») мәзмунуну шәрһ едир.

Бурада Марксын өз гаршысына гојдуғу вәзифә белә бир мәсәләни тәдгиг етмәкдир ки, ичтимаи истеһсал, мәһсулун һәм фәһлә вә капиталистләрин шәхси еһтијаҹларыны өдәмәјә сәрф олунан һиссәсинин, һәм дә мәһсулдар капитал үнсүрләри әмәлә кәтирмәк үчүн сәрф олунан һиссәсинин јерини нечә долдурур. Буна көрә дә әкәр I чилддә, *фәрди* капиталын истеһсалы вә тәкрар истеһсалы тәдгиг едиләркән, капиталын вә мәһсулун тәркиб һиссәләрини онларын дәјәринә көрә тәһлил етмәклә кифајәтләнмәк мүмкүн идисә — [«Капитал»ын I чилдиндә көстәрилдији кими, мәһсулун дәјәри c (сабит капиталдан) $+v$ (дәјишән капиталдан) $+m$ (изафи дәјәрдән) ибарәтдир], — бурада мәһсулун өз мадди тәркибинә көрә бөлкүсүнү нәзәрә алмаг лазымдыр, чүнки мәһсулда капитал үнсүрләриндән ибарәт олан һиссә шәхси истеһлак үчүн сәрф олуна билмәз вә әксинә. Буна көрә дә Маркс бүтүн ичтимаи истеһсалы — демәли, бүтүн ичтимаи мәһсулу да, — ики бөлмәјә ајырыр: 1) истеһсал васитәләри, јә'ни мәһсулдар капитал үнсүрләри истеһсалы, — анчаг мәһсулдар истеһлак үчүн сәрф олуна билән әмтәәләр истеһсалы, вә II) истеһлак васитәләри истеһсалы, јә'ни фәһлә синфинин вә капиталистләр синфинин шәхси истеһлакы үчүн сәрф олунан әмтәәләр истеһсалы.

Тәдгиг үчүн ашағыдакы схем әсас көтүрүлүр [әрәб рәгәмләри дәјәр ваһидләрини — мәсәлән, милјон манатлары, Рома рәгәмләри исә ичтимаи истеһсалын көстәрилән бөлмәләрини билдирир. Изафи дәјәр нормасы 100% көтүрүлүр]:

I 4000 c + 1000 v + 1000 m = 6000. { Капитал = 7500 }
II 2000 c + 500 v + 500 m = 3000 { Мәһсул = 9000 }

Әввәлчә фәрз едәк ки, бурада садә тәкрар истеһсалдан бәһс олунур, јә'ни тутаг ки, истеһсал кенишләнмәјәрәк даим әввәлки һәчминдә галыр; бу исә о демәкдир ки, бүтүн үстәлик дәјәр[18] капиталистләр тәрәфиндән гејри-мәһсулдар шәкилдә истеһлак олунур, јығым үчүн дејил, өз шәхси еһтијачлары үчүн хәрчләнир. Белә бир шәрт гојулдугда ајдындыр ки, әввәлән, II 500 v вә II 500 m һәмин II бөлмәнин капиталистләри вә фәһләләри тәрәфиндән истеһлак олунмалыдыр, чүнки бу мәһсул шәхси еһтијачлары өдәмәк үчүн олан истеһлак васитәләри формасындадыр. Сонра, I 4000 с өз натурал формасында һәмин I бөлмәнин капиталистләри тәрәфиндән истеһлак олунмалыдыр, чүнки истеһсал һәчминин дәјишмәз галмасы шәрти, истеһсал васитәләри истеһсалы үчүн ејни капиталын кәлән илә сахланмасыны тәләб едир; демәли, капиталын бу һиссәсинин јерини долдурмаг да һеч бир чәтинлик тәшкил етмир: мәһсулун көмүр, дәмир, машын вә с. кими натурал формада олан мүвафиг һиссәси истеһсал васитәләри истеһсалы илә мәшғул олан капиталистләр арасында мүбадилә едиләчәк вә онлар үчүн јенә әввәлки кими сабит капитал олачагдыр. Беләликлә, I (v+m) вә II с галыр. I 1000 v+I 1000 m—истеһсал васитәләри формасында, II 2000 с исә истеһлак васитәләри формасында олан мәһсулдур. I бөлмәнин фәһлә вә капиталистләри (садә тәкрар истеһсал шәртилә, јә'ни бүтүн үстәлик дәјәрин истеһлак олунмасы шәртилә) 2000 [1000 (v)+1000 (m)] дәјәриндә истеһлак васитәләри истеһлак етмәлидирләр. II бөлмәнин капиталистләри истеһсалы әввәлки һәчмдә давам етдирә билмәк үчүн 2000-лик истеһсал васитәләри әлдә етмәлидирләр ки, өзләриниң сабит капиталынын (2000 II с) јерини долдурсунлар. Бурадан ајдындыр ки, I v+I m кәрәк II с илә мүбадилә едилсин, чүнки бунсуз әввәлки һәчмдә истеһсал мүмкүн дејилдир. Садә тәкрар истеһсалын шәрти белә дир ки, I бөлмәнин дәјишән капиталы илә үстәлик дәјәринин мәчмусу II бөлмәнин сабит капиталына бәрабәр олмалыдыр: I (v+m) = II с. Баш-га сөзлә бу гануну белә ифадә етмәк олар: бир ил

әрзиндә истеһсал едилән *бүтүн јени* дәјәрин мәһмусу (һәр ики бөлмәдә), истеһлак васитәләри формасында олан мәһсулун үмуми дәјәринә бәрабәр олмалыдыр: I (v+m)+II (v+m)=II (c+v+m).

Ајдындыр ки, һәгигәтдә садә тәкрар истеһсал ола билмәз, һәм она көрә ки, бүтүн чәмијјәтин истеһсалы һәр ил әввәлки һәчмдә гала билмәз, һәм дә она көрә ки, јығым капиталист гајдаларынын ганунудур. Буна көрә дә кенишләнән һәчмдә ичтимаи истеһсалын вә ја јығымын нечә әмәлә кәлдијини көздән кечирәк. Јығым олдугда, үстәлик дәјәрин анчаг бир һиссәси капиталистләр тәрәфиндән онларын шәхси еһтијачлары үчүн истеһлак олунур, дикәр һиссәси исә мәһсулдар шәкилдә истеһлак олунур, јә'ни истеһсалы кенишләндирмәк үчүн мәһсулдар капитал үнсүрләринә чеврилир. Буна көрә јығым олдугда, I (v+m)илә II с арасында бәрабәрлик мүмкүн дејилдир: I (v + m) кәрәк II с-дән артыг олсун ки, I бөлмәдә үстәлик дәјәрин (I m) бир һиссәси истеһлак васитәләринә мүбадилә едилмәјиб, истеһсалы кенишләндирмәјә сәрф олунсун. Беләликлә, буну алырыг

А. *Садә тәкрар истеһсал схеми:*

I 4000 c + 1000 v + 1000 m = 6000.
II 2000 c + 500 v + 500 m = 3000.
I (v+m) = II c.

Б. *Јығым үчүн башланғыч схем:*

I 4000 c + 1000 v + 1000 m = 6000.
II 1500 c + 750 v + 750 m = 3000.
I (v+m) > II c.

Инди көрәк, јығым олдуғу шәраитдә ичтимаи истеһсал нечә давам етмәлидир.

Биринчи ил.

I 4000 c+1000 v+1000 m=6000. { Капитал = 7250 }
II 1500 c+ 750 v+ 750 m=3000. { Мәһсул = 9000 }

I (1000 v + 500 m) (садә тәкрар истеһсалда да олдуғу кими) II 1500 c-јә мүбадилә едилир.

I 500 m јығылыр, јә'ни истеһсалы кенишләндирмәјә сәрф едилир, *капитала* чевирилир. Капиталын әввәлки кими сабит капиталла дәјишән капитала бөлкүсү гәбул едилсә, буну аларыг

$$I\ 500\,m = 400\,c + 100\,v.$$

Әлавә сабит капитал (400 c) I бөлмә мәһсулунун өзүндәдир (онун натурал формасы истеһсал васитәләридир); әлавә дәјишән капитал (100 v) исә II бөлмә капиталистләриндән алынмалыдыр, демәли, бу капиталистләр дә јығым әмәлә кәтирмәлидирләр: онлар өз үстәлик дәјәрләриниң бир һиссәсини (II 100 m) истеһсал васитәләринә (I 100 v) мүбадилә едәр вә бу истеһсал васитәләрини әлавә сабит капитала чевирәрләр. Демәли, онларын сабит капиталы 1500 c-дән 1600 c-јә галхыр; бу капиталы ишә салмаг үчүн әлавә иш гүввәси — ***50 v*** — лазымдыр ки, бу да јенә II бөлмә капиталистләринин үстәлик дәјәриндән көтүрүлүр.

I вә II бөлмәләрдә әлавә капиталы илкин капитала бирләшдирдикдә, мәһсулун белә бөлкүсүнү алырыг:

$$I\ 4400\ c + 1100\ v + (500\,m) = 6000.$$
$$II\ 1600\ c + 800\ v + (600\,m) = 3000.$$

Мә'тәризәјә алынмыш үстәлик дәјәр капиталистләрин истеһлак фондудур, јә'ни үстәлик дәјәрин јығым үчүн дејил, капиталистләрин шәхси еһтијачлары үчүн сәрф олунан һиссәсидир.

Әкәр истеһсал әввәлки кими давам етсә, илин ахырында буну аларыг:

$$\left.\begin{matrix} I\ 4400\ c + 1100\ v + 1100\ m = 6600 \\ II\ 1600\ c + 800\ v + 800\ m = 3200 \end{matrix}\right\} \begin{matrix} Капитал = 7900 \\ Мәһсул = 9800 \end{matrix}$$

I (1100 v+550 m) мүбадилә едилир II 1650 c-jə; әлавә 50 c исә 800 II m-дән көтүрүлүр [һәм дә c-нин 50 артмасы v-нин 25 артмасына сәбәб олур].

Сонра, 550 I m әввәлки кими јығылыр:

$$550\ \text{I m} = 440\ \text{c} + 110\ \text{v}$$
$$165\ \text{II m} = 110\ \text{c} + 55\ \text{v}.$$

Инди илкин капитала әлавә капиталы бирләшдирдикдә [I 4400 c-jə — 440 c; I 1100 v-jə — 110 v. II 1600 c-jə — 50 c вә 110 c; II 800 v-jə исә — 25 v — вә 55 v] буну алырыг:

$$\text{I } 4840\ \text{c} + 1210\ \text{v} + (550\ \text{m}) = 6600.$$
$$\text{II } 1760\ \text{c} + 880\ \text{v} + (560\ \text{m}) = 3200.$$

Истеһсал даһа да давам етдикдә буну алырыг:

$$\text{I } 4840\ \text{c} + 1210\ \text{v} + 1210\ \text{m} = 7260 \quad \{\text{Капитал} = 8690$$
$$\text{II } 1760\ \text{c} + 880\ \text{v} + 880\ \text{m} = 3520 \quad \{\text{Мәһсул} = 10780\}$$

вә илаахыр.

Бүтүн ичтимаи капиталын тәкрар истеһсалы мәсәләсиндә Марксын апардығы тәдгигатын нәтичәләри — онун ән мүһүм чәһәтләри — беләдир. Һәмин тәдгигат (гејд етмәк лазымдыр ки,) бурада ән јығчам шәкилдә верилмишдир; Марксын әтрафлы тәһлил етдији бир чох шејдән, — мәсәлән, пул тәдавүлүндән, тәдричлә ашынан әсас капиталын јерини долдурмагдан вә с.— бәһс олунмамышдыр, чүнки бүтүн бунларын көздән кечирилән мәсәләјә билаваситә дәхли јохдур.

III

Марксын бу тәдгигләриндән референт нә кими нәтичәләр чыхарыр? Тәәссүф ки, о чыхардығы нәтичәләри тамамилә дүрүст вә мүәјјән шәкилдә ифадә етмир,

буна көрә дә һәмин нәтичәләри бир-биринә о гәдәр дә ујғун кәлмәјән бә'зи фикирләр әсасында мүәјјән етмәк лазым кәлир. Биз, мәсәлән, бу сөзләри охујуруг:

«Биз бурада көрдүк ки, — дејир референт — I бөлмәдә, истеһсал васитәләри үчүн истеһсал васитәләри истеһсалында јығым нечә әмәлә кәлир: ...бу јығым нә истеһлак шејләри истеһсалынын һәрәкәтиндән, нә дә һеч кәсин шәхси истеһлакынын өзүндән асылы олмајараг әмәлә кәлир» (вәрәг $^{15}/_{3}$).

Әлбәттә, јығымын истеһлак шејләри истеһсалындан «асылы олмадығыны» артыг она көрә демәк олмаз ки, истеһсалы кенишләндирмәк үчүн јени дәјишән капитал вә демәли, истеһлак шејләри дә тәләб олунур; мүәллиф бу сөзләрлә, јәгин, схемин садәчә оларағ белә бир хүсусијјәтини гејд етмәк истәмишдир ки, I с-нин — I бөлмәдәки сабит капиталын — тәкрар истеһсалы II бөлмә илә мүбадилә олмадан әмәлә кәлир, јә'ни чәмијјәтдә һәр ил, мәсәлән, көмүрүн мүәјјән һиссәси јенә дә көмүр чыхармаг үчүн истеһсал олунур. Ајдындыр ки, бу истеһсал (көмүр чыхармаг үчүн көмүр истеһсалы) бир сыра сонракы мүбадиләләрдән кечиб истеһлак шејләри истеһсалы илә әлагәләнәчәкдир: — јохса нә көмүр сәнајечиләри јашаја биләрдиләр, нә дә онларын фәһләләри.

Башга бир јердә референт бундан хејли гәтијјәтсиз данышараг дејир: «Капиталист јығымынын *б а ш л ы ч а* һәрәкәти (ән илк дөврләр истисна олмагла) һеч бир билаваситә истеһсалчыдан асылы олмајараг, әһалинин һеч бир тәбәгәсинин шәхси истеһлакындан асылы олмајараг әмәлә кәлир вә әмәлә кәлмишдир» (в. 8). Артыг бурада, капитализмин тарихи инкишафында истеһсал васитәләри истеһсалынын истеһлак шејләри истеһсалындан анчаг үстүнлүјү көстәрилир. Бу фикир бир дә тәкрар олунур: «Әкәр, бир тәрәфдән, јығымдан өтрү јығым, шәхси истеһлак дејил, мәһсуллар истеһлак капитализм чәмијјәти үчүн типикдирсә, дикәр тәрәфдән, мәһз истеһсал васитәләриндән өтрү истеһсал васитәләри истеһсалы онун үчүн *т и п и к д и р*» (в. $^{21}/_{2}$). Әкәр мүәллиф бунлары көстәрмәклә демәк истәмишдирсә ки, капитализм чәмијјәти өзүндән әввәлки баш-

га игтисади гурулушлардан мәһз машынларын вә машын үчүн лазым олан шејләрин (көмүр, дәмир вә с.) инкишафы илә фәргләнир, — онда бу тамамилә доғрудур. Капитализм чәмиҗҗәти техниканын сәвиҗҗәси чәһәтдән бүтүн башга чәмиҗҗәтләрдән јүксәкдир, техниканын тәрәггиси исә мәһз онда ифадә олунур ки, инсан әмәји машын әмәји гаршысында кетдикчә даһа чох арха сыраја кечир.

Буна көрә дә, референтин кифајәт гәдәр ајдын олмајан фикирләрини тәнгид етмәк әвәзинә, даһа јахшы оларды ки, билаваситә Маркса мүрачиәт едәк вә көрәк, онун нәзәриҗҗәсиндән I бөлмәнин II бөлмә үзәриндә «үстүнлүҗү» нәтичәсини чыхармаг олармы вә бу үстүнлүҗү һансы мә'нада баша дүшмәк лазымдыр.

Марксын јухарыда верилән схеминдән I бөлмәнин II бөлмәдән үстүнлүҗү һаггында һеч бир нәтичә чыхармаг олмаз: орада бунларын һәр икиси јанашы инкишаф едир. Лакин бу схем мәһз техниканын тәрәггисини нәзәрә алмыр. «Капитал»ын I чилдиндә Марксын сүбут етдиҗи кими, техниканын тәрәггиси онда ифадә олунур ки, дәјишән капиталын сабит капитала нисбәти $\left(\frac{v}{c}\right)$ тәдричән азалыр, схемдә исә бу нисбәт дәјишмәз көтүрүлмүшдүр.

Артыг өзлүҗүндә ајдындыр ки, бу дәјишиклик схемә дахил едилсә, онда истеһлак шејләринә нисбәтән истеһсал васитәләринин даһа сүр'әтлә артдығы көрүнәр. Бунунла белә, мәним зәннимчә, әввәлән, мәсәләни даһа ајдын көстәрмәк үчүн, икинчиси дә, бу әсас мүддәадан јанлыш нәтичәләр чыхарыла билмәсинә јол вермәмәк үчүн һәмин һесабламаны вермәк јерсиз олмаз.

[Ашағыдакы чәдвәлдә јығым нормасы дәјишмәз көтүрүлмүшдүр: үстәлик дәјәрин јарысы јығылыр, јарысы да шәхсән истеһлак олунур.]

[Ашағыдакы схеми бурахыб билаваситә сонракы сәһифәдә ондан чыхарылан нәтичәләрә кечмәк олар. Бурада *ə* һәрфи, истеһсалы кенишләндирмәјә сәрф олунан әлавә капиталы, ја'ни үстәлик дәјәрин јығылан һиссәсини көстәрир.]

1-чи ил) I $4000\,c + 1000\,v + 1000\,m = 6000$ ..... v : $(c + v) = 20{,}0\%$
II $1500\,c + 750\,v + 750\,m = 3000$ ..... » » » 33,3%

I $(1000\,v + 500\,m) =$ II $1500\,c$

ə. I $500\,m = 450\,c + 50\,v$ ..... » » » $\frac{1}{10}$

ə. II $60\,m = 50\,c + 10\,v$ ..... » » » $\frac{1}{6}$

I $4450\,c + 1050\,v + (500\,m) = 6000$
II $1550\,c + 760\,v + (690\,m) = 3000$

2-чи ил) I $4450\,c + 1050\,v + 1050\,m = 6550$ ..... » » » 19,2%
II $1550\,c + 760\,v + 760\,m = 3070$ ..... » » » 32,9%

I $(1050\,v + 525\,m) =$ II $1575\,c$

II $(1550\,c + 25\,m)$

ə. II $28\,m = 25\,c + 3\,v$ ..... » » » $\frac{1}{9}$ гəд.

ə. I $525\,m = 500\,c + 25\,v$ ..... » » » $\frac{1}{21}$ »

ə. II $28\,m = 25\,c + 3\,v$ ..... » » » $\frac{1}{9}$ »

I $4950\,c + 1075\,v + (525\,m) = 6550$
II $1602\,c + 766\,v + (702\,m) = 3070$

3-чү ил) I $4950\,c + 1075\,v + 1075\,m = 7100$ ..... » » » 17,8%
II $1602\,c + 766\,v + 766\,m = 3134$ ..... » » » 32,3%

I $(1075\,v + 537\frac{1}{2}\,m) =$ II $1612\frac{1}{2}\,c$

II $(1602\,c + 10\frac{1}{2}\,m)$

ə. II $11\frac{1}{2}\,m = 10\frac{1}{2}\,c + 1\,v$ ..... » » » $\frac{1}{12}$ гəд.

ə. I $537\frac{1}{2}\,m = 517\frac{1}{2}\,c + 20\,v$ ..... » » » $\frac{1}{26}$ »

ə. II $22\,m = 20\,c + 2\,v$ ..... » » » $\frac{1}{11}$

I $5467\frac{1}{2}\,c + 1095\,v + (537\frac{1}{2}\,m) = 7100$

II $1634\frac{1}{2}\,c + 769\,v + (730\frac{1}{2}\,m) = 3134$

4-чү ил) I $5467\frac{1}{2}\,c + 1095\,v + 1095\,m = 7657\frac{1}{2}$ ... » » » 16,7%

II $1634\frac{1}{2}\,c + 769\,v + 769\,m = 3172\frac{1}{2}$ ... » » » 32,0%

вə илаахыр[19].

Инди ичтимаи мәһсулун мүхтәлиф һиссәләринин артмасы һаггындакы бу схемдән чыхан нәтичәләри тутушдураг[20]:

	Истеһсал васитәләри		Истеһсал васитәләри		Истеһлак васитәләри		Бүтүн ичтимаи мәһсул	
	истеһсал васитәләри үчүн	%-лә	истеһлак васитәләри үчүн	%-лә		%-лә		%-лә
1-чи ил	4 000	100	2 000	100	3 000	100	9 000	100
2-чи ил	4 450	111,25	2 100	105	3 070	102	9 620	107
3-чү ил	4 950	123,75	2 150	107,5	3 134	104	10 234	114
4-чү ил	5 467 ½	136,7	2 190	109,5	3 172	106	10 828 ½	120

Белəликлə, биз көрүрүк ки, ән сүр'ətлə истеһсал васитələри үчүн истеһсал васитələри истеһсалы артыр, сонра истеһлак васитələри үчүн истеһсал васитələри истеһсалы вə ән јаваш истеһлак васитələри истеһсалы артыр. «Капитал»ын II чилдиндə Марксын тəдгиглəринə мүрачиət етмədən дə һəмин нəтичəни белə бир ганун əсасында чыхармаг оларды ки, сабит капиталын дəјишən капиталдан сүр'ətлə артмаг мејли вардыр: истеһсал васитələринин чох бөјүк сүр'ətлə артмасы мүддəасы һəмин ганунун бүтүн ичтимаи истеһсала аид бир шəкилдə анчаг башга сөзləрлə ифадə едилмəсидир.

Лакин бəлкə ирəлијə доғру даһа бир аддым атмаг лазымдыр? Əкəр биз v-нин $c+v$-јə нисбətинин даим азалдығыны гəбул етмишдиксə, онда нəјə көрə гəбул етмəјək ки, v сыфра бəрабəр олур, ејни мигдар фəһлə даһа чох мигдарда истеһсал васитələри үчүн кифајət едир? Онда үстəлик дəјəрин јығылан һиссəси билаваситə I бөлмədəки сабит капитала бирləшəр вə II бөлмədə там дурғунлуг олдуғу һалда, ичтимаи истеһсал

анчаг истеһсал васитәләри үчүн истеһсал васитәләри һесабына артар*.

Ајдындыр ки, бу, схемләрдән суи-истифадә етмәк оларды, чүнки белә бир нәтичә ағласығмаз мүлаһизәләрә әсасланыр вә буна көрә дә дүзкүн дејилдир. Күман етмәк олармы ки, *v*-нин *c*-јә нисбәтини азалдан техники тәрәгги анчаг I бөлмәдә ифадә олунуб II бөлмәни там дурғунлугда бурахачагдыр? Һәр бир капиталистдән мәһв олмамаг үчүн өз мүәссисәсини кенишләндирмәји *тәләб едән* капитализм чәмијјәтинин ганунларына ујғундурму ки, II бөлмәдә һеч бир јығым әмәлә кәлмәсин?

Беләликлә, Марксын јухарыда көстәрилән тәдгигләриндән чыхарыла биләчәк јеканә дүзкүн нәтичә ондан ибарәт олар ки, *капитализм чәмијјәтиндә истеһсал васитәләри истеһсалы истеһлак васитәләри истеһсалындан сүр'әтлә артыр.* Артыг дејилдији кими, бу нәтичә һамыја мә'лум олан белә бир мүддәадан билаваситә ирәли кәлир ки, капиталист истеһсалы әввәлки заманлара нисбәтән өлчүлмәз дәрәчәдә јүксәк инкишаф етмиш техника јарадыр**. Маркс — хүсуси олараг бу мәсәлә һаггында — өз фикрини анчаг бир јердә тамамилә мүәјјән сүрәтдә билдирир вә һәмин јер ифадә едилән фикрин дүзкүнлүјүнү тамамилә тәсдиг едир:

«Капитализм чәмијјәтинин бәшиләрдән фәрги һеч дә Сениорун зәнн етдији кими онда дејилдир ки, күја

---

* Мән белә бир һадисәнин ајрыча бир һал кими әсла мүмкүн олмадығыны демәк истәмирәм. Лакин бурада ахы ајры-ајры тәсадүфи һаллардан дејил, капитализм чәмијјәтинин үмуми инкишаф ганунундан бәһс олунур.

Мәсәләнин нәдән ибарәт олдуғуну схемдә изаһ едәчәјәм:

I 4 000 c + 1 000 v + 1 000 m = 6 000
II 1 500 c + 750 v + 750 m = 3 000
I (1 000 v + 500 m) = II 1 500 c
I 500 m калиб I 4000 c илә бирләшәрәк јығылыр;
I 4500 c + 1 000 v + (500 m) = 6 000
II 1 500 c + 750 v + 750 m = 3 000
I 4 500 c + 1 000 v + 1 000 m = 6 500
II 1 500 c + 750 v + 750 m = 3 000
I (1 000 v + 500 m) = II 1 500 c.
I 500 m әввәлки кими јығылыр вә и. а.

** Буна көрә, шәрһ едилән нәтичәни бир гәдәр башга шәкилдә дә ифадә етмәк олар: капитализм чәмијјәтиндә истеһсал (демәли, «базар» да) ја истеһлак шеј ләринин артмасы һесабына, ја да — башлыча олараг — техниканын тәрәггиси һесабына, ја'ни машын әмәјинин әл әмәјини сыхышдырыб арадан чыхармасы һесабына арта биләр, — чүнки *v*-нин *c*-јә нисбәтинин дәјишмәси мәһз әл әмәјинин ролунун азалмасыны ифадә едир.

вәһшинин өз әмәјини сәрф едәрәк, кәлирә, ја'ни истеһлак васитәләринә чевриlә биләчәк һеч бир мәһсул әлдә етмәмәси мәһз онун үстүнлүјү вә хүсусијјәтидир, — фәрг ондадыр ки,

а) капитализм чәмијјәти өз ихтијарында олан иллик иш вахтынын даһа чохуну [Nota bene*], нә әмәк һаггы формасында, нә дә үстәлик дәјәр формасында кәлир ола билмәјән, јалныз капитал олараг ишләнә билән истеһсал васитәләри (ergo** — сабит капитал) истеһсалына сәрф едир» («Das Kapital», II Bd., Seite 436***).

IV

Инди суал олунур, шәрһ едилән нәзәријјәнин «бәднам базарлар мәсәләсинә» нә дәхли вардыр? Ахы һәмин нәзәријјә «капиталист истеһсал үсулунун үмуми вә јеканә һөкмранлығы» еһтималына әсасланыр, «мәсәлә» исә мәһз ондан ибарәтдир ки, Русијада капитализмин там инкишафы «мүмкүндүрмү». Доғрудур, бу нәзәријјә капитализмин инкишафы һаггындакы ади тәсәввүрү тәсһих едир, лакин көрүнүр ки, капитализмин *үмумијјәтлә* нечә инкишаф етдијини ајдынлашдырмаг Русијада капитализмин инкишаф етмәсинин «мүмкүн» (вә зәрури) олмасы мәсәләсини һәлә һеч дә ирәлиләтмир.

Лакин референт капиталист үсулу илә тәшкил олунмуш бүтүн истеһсалын кедиши һаггында Марксын нәзәријјәсини шәрһ етмәклә кифајәтләнмир. О, «капитал јығымында ики *тамамилә мүхтәлиф* мәһәти» фәргләндирмәк лазым олдуғуну көстәрир: «1) капиталист истеһсалынын енинә инкишаф етмәси; бу заман капиталист истеһсалы һазыр әмәк саһәләрини әһатә едәрәк, натурал тәсәррүфаты сыхышдырыб арадан чыхарыр вә онун һесабына кенишләнир; вә 2) капиталист истеһсалынын, белә демәк оларса, дәриининә инкишаф етмәси; бу заман капиталист истеһсалы

* — Фикир верин. *Ред.*
** — Демәли. *Ред.*
*** — «Капитал», II чилд, сәһ. 436[21]. *Ред.*

натурал тәсәррүфатдан асылы олмајараг, јә'ни капиталист истеһсал үсулунун үмуми вә јеканә һөкмранлығы шәраитиндә кечишләнир». Һәләлик бу бөлкүнүн тәнгидинә кириишмәјәрәк билаваситә ону көздән кечирмәкдән башлајаг ки, капитализмин енинә инкишафы дедикдә мүәллиф нәји нәзәрдә тутур: капиталист тәсәррүфатынын натурал тәсәррүфаты әвәз етмәсиндән ибарәт олан бу просесин ајдынлашдырылмасы, рус капитализминин нә сүрәтлә «бүтүн өлкәни әһатә едәчәјини» бизә көстәрмәлидир.

Референт капитализмин енинә инкишафыны ашағыдакы схемлә көстәрир:

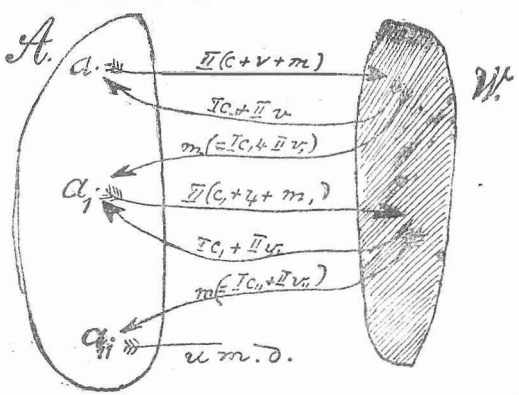

A — капиталистләрдир; *W* — билаваситә истеһсалчылардыр. a, a_1, a_{II} — капиталист мүәссисәләридир.

Охлар мүбадилә едилән әмтәәләрин һәрәкәтини көстәрир. c, v, m — әмтәәләрин дәјәринин тәркиб һиссәләридир.

I, II — әмтәәләрин натурал формасыдыр: I — истеһсал васитәләридир; II — истеһлак васитәләридир.

Референт дејир: «А илә W-нин јерләри арасындакы мүһүм фәрг ондадыр ки, А-да истеһсалчылар өз үстәлик дәјәрләрини мәһсулдар шәкилдә истеһлак едән капиталистләрдир, W-дә исә, өз үстәлик дәјәрләрини (мән бурада мәһсулун дәјәриндә истеһсал васитәләринин вә зәрури јејинти васитәләринин дәјәриндән артыг галан һиссәни нәзәрдә тутурам) гејри-мәһсулдар шәкилдә истеһлак едән билаваситә истеһсалчылардыр.

Схемдәки охлары изләмәклә биз, А-дакы капиталист истеһсалынын W-дәки истеһлак һесабына нечә инкишаф едиб ону тәдричән әһатә етдијини асанлыгла көрәрик». ***a*** капиталист мүәссисәсинин мәһсулу «билаваситә истеһсалчылара» истеһлак шејләри формасында көндәрилир; бунун әвәзиндә «билаваситә истеһсалчылар» сабит капиталы (c) истеһсал васитәләри формасында вә дәјишән капиталы (v) истеһлак васитәләри формасында, үстәлик дәјәри (m) исә әлавә мәһсулдар капитал үнсүрләри: c_1+v_1 формасында гајтарырлар. Бу капитал јени a_1 капиталист мүәссисәси тә'сис едилмәсинә сәрф олунур ки, бу мүәссисә дә јенә өз мәһсулуну «билаваситә истеһсалчылара» истеһлак шејләри формасында көндәрир вә илаахыр. «Капитализмин енинә инкишафыны көстәрән схемдән ашкар олур ки, бүтүн истеһсал «харичи» базарлардакы истеһлакдан, күтләләрин истеһлакындан ән сых сурәтдә асылыдыр (һәм дә, бу күтләләрин һарада, — капиталистләрин гулағы дибиндәми, јохса океанын о тајында бир јердә олдуғунун үмуми нөгтеји-нәзәрдән әсла фәрги јохдур). Ајдындыр ки, ***W***-дәки бүтүн билаваситә истеһсалчылар әмтәә истеһсалчыларына чеврилән кими, ***A***-да истеһсалын кенишләнмәси, јә'ни капитализмин бу истигамәтдә инкишафы гуртарачагдыр, чүнки јухарыда көрдүјүмүз кими, һәр бир јени мүәссисә үчүн (вә ја көһнә мүәссисәнин кенишләнмәси үчүн) ***W***-дә јени истеһлакчылар олмалыдыр. Референт ахырда дејир ки, капиталист јығымы һаггында, јә'ни кениш мигјасда капиталист тәкрар истеһсалы һаггында ади тәсәввүр мәсәләјә анчаг бу чүр бир бахышла кифајәтләнир вә билаваситә истеһсалчыларын олдуғу һеч бир өлкәдән асылы олмајараг, јә'ни харичи базар дејилән базарлардан асылы олмајараг, капиталист истеһсалынын дәрининә инкишаф етдијини ағлына кәтирмир».

Бүтүн бу дејиләнләрдән анчаг онунла разылашмаг олар ки, капитализмин енинә инкишафы һаггындакы бу тәсәввүр вә ону көстәрән схем һәмин мәсәлә һаггындакы ади, халғчы бахышларына тамамилә үјғундур.

Доғрудан да, ади бахышларын бүтүн мә'насызлығы вә мәзмунсузлуғуну јухарыдакы схемдәкиндән daha ачыг вә ајдын көстәрмәк чәтиндир.

«Ади тәсәввүр» бизим капитализмә һәмишә «халг гурулушундан» ајрылыгда, ондан кәнарда дуран бир шеј кими бахмышдыр ки, бу да лап схемдә көстәрилдији кимидир: схемдән гәтијјән көрүнмүр ки, ики «јерин», капиталист јери илә халг јеринин бир-бири илә әлагәси нәдән ибарәтдир. Нәјә көрә *A*-дан көндәрилән әмтәәләр *W*-дә сатыла билир? *W*-дә натурал тәсәррүфатын әмтәә тәсәррүфатына чевирилмәсинә сәбәб нәдир? Мүбадиләјә мүәјјән бир *тәсәррүфат системи* кими дејил, тәсадүфи бир шеј кими бахан ади бахыш бу суаллара һеч бир заман чаваб вермәмишдир.

Сонра, ади бахыш бизим капитализмин һарадан вә нечә әмәлә кәлдијини, схемин дә изаһ етмәдији кими, һеч бир заман *изаһ* етмәмишдир: белә чыхыр ки, куја капиталистләр һәмип «билаваситә истеһсалчылар» ичәрисиндән јетишмәјиб һараданса кәнардан кәлмишләр. Ајдын олмур ки, капиталистләр a, a_1 вә и. а. мүәссисәләр үчүн лазым олан «азад фәһләләри» һарадан әлдә едирләр. Һәгигәтдә бу фәһләләрин мәһз «билаваситә истеһсалчылар» ичәрисиндән әлдә едилдијини һәр кәс билир, схемдән исә һеч көрүнмүр ки, әмтәә истеһсалы *W* «јерини» әһатә едиркән орада азад фәһләләр јарадыр.

Бир сөзлә — еjнилә ади бахыш кими — бу схем дә бизим капиталист гајдаларындакы һадисәләрдә һеч бир шеји изаһ етмир вә буна көрә дә һеч бир шеjә јарамыр. Бу схем тәртиб едиләркән күдүлән мәгсәд,— капитализмин натурал тәсәррүфат һесабына инкишаф едиб бүтүн өлкәни нечә әһатә етдијини ајдынлашдырмаг мәгсәди, — һәмин схем әсасында гәтијјән әлдә едилмир, чүнки референтин өзүнүн дә көрдүjү кими,— «арашдырылан бахыша ардычыл сурәтдә әмәл олунса, белә бир нәтичәjә кәлмәк лазымдыр ки, иш һәр jердә капиталист истеһсал үсулунун инкишаф етмәсинә гәтијјән кәлиб чата билмир».

Бундан сонра анчаг тәәччүб етмәк галыр ки, мүәллиф өзү, гисмән дә олса, бу бахыша шәрик олуб дејир:

«капитализм өз көрпәлик дөврләриндә доғрудан да (?) белә чох асан (sic!?*) үсулла (чох асан үсулла, чүнки бурада hазыр әмәк саһәләри әhатә едилир) инкишаф етмишдир вә гисмән инди дә белә инкишаф етмәкдәдир (??), чүнки јер үзүндә натурал тәсәррүфатын галыглары hәлә вардыр вә әhали артмагдадыр».

Hәгигәтдә исә, бу, капитализмин «чох асан» үсулла инкишафы дејил, анчаг просеси «чох асан үсулла апламагдыр», о гәдәр «чох асан» ки, буна тамамилә апламамаг дејилмәси даhа доғру оларды. Hәр гәбилдән олан Русија халгчылары hәлә индијә гәдәр дә hәмин «чох асан» үсулларла кифајәтләнирләр: онлар, бизим капитализмин нечә мејдана кәлдијини вә нечә фәалијјәт көстәрдијини hеч бир заман *изаһ етмәк* фикринә дүшмәјәрәк, бизим гајдаларын «хәстә чәhәтини», ја'ни капитализми, «сағлам чәhәти» илә — билаваситә истеhсалчыларла, «халгла» тутушдурмагла кифајәтләнирләр; бири сола, икинчиси саға гојулур вә бүтүн бу әлламәлик «инсанларын биркә јашајышы» үчүн нәјин «зәрәрли» вә нәјин «хејирли» олмасы hаггында сентиментал ибарәләрлә баша чатдырылыр.

V

Јухарыда көстәрилән схеми тәсhih етмәк үчүн, hаггында бәhс олунан анлајышларын мәзмунуну ајдынлашдырмагдан башламаг лазымдыр. Әмтәә истеhсалы дедикдә, ичтимаи тәсәррүфатын елә тәшкили нәзәрдә тутулур ки, бурада мәhсуллары бир-бири илә әлагәси олмајан ајры-ајры истеhсалчылар истеhсал едирләр, hәм дә онларын hәр бири мүәјјән бир мәhсул hазырламагда ихтисаслашыр, беләликлә, ичтимаи тәләбаты өдәмәк үчүн мәhсулларын базарда алыныб-сатылмасы лазым кәлир (бу сәбәбдән дә мәhсуллар әмтәә олур). Капитализм дедикдә, әмтәә истеhсалынын елә бир инкишаф мәрhәләси нәзәрдә тутулур ки, бурада јалныз инсан әмәјинин мәhсуллары дејил, инсанын иш

* — белә!? *Ред.*

гүввәсинин өзү дә әмтәә олур. Белӛликлә, капитализмин тарихи инкишафында ики чәһәт мүһүмдүр: 1) билаваситә истеһсалчыларын натурал тәсәррүфатының әмтәә тәсәррүфатына чеврилмәси вә 2) әмтәә тәсәррүфатының капиталист тәсәррүфатына чеврилмәси. Биринчи чеврилмә она көрә әмәлә кәлир ки, ичтимаи әмәк бөлкүсү мејдана кәлир — бир-бири илә әлагәси олмајан [NB: бу, әмтәә тәсәррүфаты үчүн лабүд шәртдир] ајры-ајры истеһсалчылар анчаг бир сәнаје саһәсиндә ихтисаслашырлар. Икинчи чеврилмә она көрә әмәлә кәлир ки, ајры-ајры истеһсалчыларын һәр бири базар үчүн тәкликдә әмтәә истеһсал едәрәк, бир-бири илә рәгабәт апармаға башлајыр: һәр кәс баһа сатмаға, учуз алмаға чалышыр вә бунун зәрури нәтичәси олараг күчлүләр даһа да күввәтләнир вә зәифләр тагәтдән дүшүр, азлыг зәнкинләшир вә күтлә вар-јохдан чыхыр, бу исә мүстәгил истеһсалчыларын муздлу фәһләләрә вә чохлу хырда мүәссисәләрин аз мигдарда ири мүәссисәләрә чеврилмәсинә сәбәб олур. Белӛликлә, схем елә тәртиб олунмалыдыр ки, капитализмин инкишафындакы бу ики чәһәтин һәр икисини, һабелә базарын һәчминдә, јә'ни әмтәәјә чеврилән мәһсулларын мигдарында бу инкишафын әмәлә кәтирдији дәјишиклији көстәрсин.

Ашағыдакы схем дә мәһз бу плана әсасән тәртиб олунмушдур: капитализм инкишафынын *тәкиә бу* көстәрилән чәһәтләринин базара тә'сирини тәһлил етмәк үчүн бүтүн кәнар чәһәтләр (мәсәлән, әһалинин сајы, әмәк мәһсулдарлығы вә бир чох башгалары) нәзәрә алынмамышдыр, јә'ни бу чәһәтләр дәјишилмәз һалда көтүрүлмүшдүр. (Схемә 92 вә 93-чү сәһифәләрдә бах. *Ред.*).

Инди биз, 6 истеһсалчыдан ибарәт ичманын тәсәррүфат системиндәки ардычыл дәјишиклији көстәрән бу схеми арашдыраг. Схемдә, натурал тәсәррүфатын капиталист тәсәррүфатына чеврилмәси мәрһәләләрини көстәрән 6 дөвр верилмишдир.

1-чи дөвр. 6 истеһсалчы вардыр, бунлардан һәр бири өз әмәјини сәнајенин һәр 3 саһәсиндә (***a***-да, ***b***-дә вә ***c***-дә) сәрф едир. Әлдә етдикләри мәһсул (истеһсалчы-

Схемə изаһат:

I—II... — VI — истеһсалчылардыр.

a, b, c — сənаје саһəляридир (мəсəлən, əкинчилик, һасилат сənајеси вə е'мал сənајеси).

$a=b=c=$ 3. $a=b=c$ мəһсулларын дəјəринин кəмијјəти 3-ə (үч дəјəр ваһидинə) бəрабəрдир, бунлардан *1*-и үстəлик дəјəрдир*.

«Базар» сүтунунда, сатылан (вə алынан) *мəһсулларын* дəјəринин кəмијјəти көстəрилир; мə'тəризəдə, сатылан (вə алынан) иш күввəсинин (=и. г.) дəјəринин кəмијјəти көстəрилмишдир.

Бир истеһсалчыдан дикəринə доғру кедən охлар көстərир ки, I-чи икинчинин јанында муздлу фəһлədир.

Садə тəкрар истеһсал нəзəрдə тутулур: капиталистлəр бүтүн үстəлик дəјəри һејри-мəһсулдар шəкилдə истеһлак едирлəр.

	Истеһсалчылар	Истеһсал: сənаје саһəляри *a*	*b*	*c*	Истеһсал: чəми	Натурал истеһлак
1.	I	a	b	c	9	9
	II	a	b	c	9	9
	III	a	b	c	9	9
	IV	a	b	c	9	9
	V	a	b	c	9	9
	VI	a	b	c	9	9
	Јекун	6a	6b	6c	54	54
3.	I	a	—	2c	9	6
	II	a	2b	—	9	6
	III	a	—	2c	9	6
	IV	a	2b	—	9	6
	V	a	—	2c	9	6
	VI	a	2b	—	9	6
	Јекун	6a	6b	6c	54	36
5.	I	2a	—	6c	24	11
	II	½a	½	—	1½	1½
	III	½a	½	—	1½	1½
	IV	2a	6b	—	24	11
	V	½a	½	—	1½	1½
	VI	½a	½	—	1½	1½
	Јекун	6a	6b	6c	54	28

* Дəјəрин сабит капиталы өдəјən һиссəси дəјишмəз гəбул едилмиш вə буна көрə дə нəзəрə алынмамышдыр.

Базар		Истеһсалчылар	Истеһсал сәнаје саһәләри			чәми	Натурал истеһлак	Базар	
Сатыр	Алыр		*a*	*b*	*c*			Сатыр	Алыр
—	—	I	a	—	2c	9	6	3	3
—	—	II	a	$^6/_5$b	$^4/_5$c	9	$8^2/_5$	$^3/_5$	$^3/_5$
—	—	III	a	$^6/_5$b	$^4/_5$c	9	$8^2/_5$	$^3/_5$	$^3/_5$
—	—	IV	a	$^6/_5$b	$^4/_5$c	9	$8^2/_5$	$^3/_5$	$^3/_5$
—	—	V	a	$^6/_5$b	$^4/_5$c	9	$8^2/_5$	$^3/_5$	$^3/_5$
—	—	VI	a	$^6/_5$b	$^4/_5$c	9	$8^2/_5$	$^3/_5$	$^3/_5$
—	—	*Јекун*	6a	6b	6c	54	48	6	6
3	3	I	a		6c	21	10	11	3 (+8 и. г.)
3	3	II	a			3	3	(4 и. г.)	4
3	3	III	a			3	3	(4 и. г.)	4
3	3	IV	a	6b	—	21	10	11	3 (+8 и. г.)
3	3	V	a		—	3	3	(4 и. г.)	4
3	3	VI	a		—	3	3	(4 и. г.)	4
18	18	*Јекун*	6a	6b	6c	54	32	22 (+16 и. г.)	22 (+16 и. г.
13	3 (+10 и. г.)	I	6a	—	—	18	6	12	6 (+6 и. г.)
(5 и. г.)	5	II		—	—	—	—	(6 и. г.)	6
(5 и. г.)	5	III	—	6b	—	18	6	12	6 (+6 и. г.)
13	3 (+10 и. г.)	IV	—		—	—	—	(6 и. г.)	6
(5 и. г.)	5	V	—	—	6c	18	6	12	6 (+6 и. г.)
(5 и. г.)	5	VI	—			—	—	(6 и. г.)	6
26 (+20 и. г.)	26 (+20 и. г.)	*Јекун*	6a	6b	6c	54	18	36 (+18 и. г.)	36 (+18 и. г.)

2.

4.

6.

лардан һәрәсинин ки 9-дур: a+b+c=9) онларын өз тәсәррүфатында өзләринә сәрф едилир. Буна көрә дә биз бурада халис натурал тәсәррүфат көрүрүк; базара әсла мәһсул чыхарылмыр.

2-чи дөвр. 1-чи истеһсалчы өз әмәјинин мәһсулдарлығыны дәјишдирир: ***b*** сәнајесини тәрк едиб әввәлләр бу сәнаје саһәсинә сәрф едилән вахты ***c*** сәнајесинә сәрф едир. Бир истеһсалчынын белә ихтисаслашмасы үзүндән, галанлары ***c*** истеһсалыны ихтисар едирләр, чүнки 1-чи тәсәррүфат саһиби өз истеһлакындан артыг мәһсул истеһсал етмишдир, одур ки, онлар ***b*** истеһсалыны күчләндирирләр ки, 1-чи истеһсалчы үчүн мәһсул истеһсал етсинләр. Мејдана кәлән әмәк бөлкүсү лабүддән әмтәә истеһсалына доғру кедир: 1-чи истеһсалчы 1 c сатыр вә 1 b алыр, галан истеһсалчылар 1 b (5 истеһсалчыдан һәр бири $^1/_5$ b) сатыр вә 1 ***c*** (һәр бири $^1/_5$ *c*) алырлар; базара ***6*** дәјәр баһиди мигдарында мәһсул чыхарылыр. Базарын һәчми ичтимаи әмәјин ихтисаслашдығы дәрәчәјә тамамилә ујғун кәлир: бир ***c*** (1 *c*=3) истеһсалы вә бир ***b*** (1 b=3), јә'ни бүтүн ичтимаи истеһсалын доггузда бир һиссәсинин истеһсалы [18 c (=a=b)] ихтисаслашмыш вә бүтүн ичтимаи мәһсулун $^1/_9$-и базара чыхарылмышдыр.

3-чү дөвр. Әмәк бөлкүсү даһа ирәли кедәрәк ***b*** вә ***c*** сәнаје саһәләриндә тамамилә әһатә едир: истеһсалчылардан үчү анчаг ***b*** сәнајеси илә, үчү дә анчаг ***c*** сәнајеси илә мәшғул олур. Һәрәси 1 *c* (вә ја 1 b), јә'ни 3 дәјәр баһиди сатыр вә јенә 3—1 b (вә ја 1 *c*) алыр. Әмәк бөлкүсүнүн белә күчләнмәси базарын бөјүмәсинә сәбәб олур вә инди базара 18 дәјәр баһиди чыхарылыр. Јенә дә базарын һәчми ичтимаи әмәјин ихтисаслашмасы (=бөлкүсү) дәрәчәсинә тамамилә ујғундур: 3 ***b*** вә 3 ***c*** истеһсалы, јә'ни ичтимаи истеһсалын $^1/_3$-и ихтисаслашмыш вә ичтимаи мәһсулун $^1/_3$-и базара чыхарылмышдыр.

4-чү дөвр артыг капиталист истеһсалыны көстәрир: әмтәә истеһсалынын капиталист истеһсалына чеврилмәси просеси схемә дахил олмамышдыр вә буна көрә дә ајрыча тәсвир едилмәлидир.

Бундан әввәлки дөврдә һәр истеһсалчы әмтәә ис-

тәһсалчысы иди (бурада бәһс олунан анчаг ***b*** вә ***c*** сәнаје саһәләриндә): һәр бири ајрылыгда, тәкликдә, башга истеһсалчылардан асылы олмајараг истеһсал едирди, базар үчүн истеһсал едирди, базарын һәчми исә, ајдындыр ки, онларын һеч биринә мә'лум дејилди. Бир-бири илә әлагәси олмајыб үмуми базар үчүн ишләјән истеһсалчыларын бу мүнасибәтинә рәгабәт дејилир. Өзлүјүндә ајдындыр ки, белә бир шәраитдә истеһсалла истеһлак (тәклифлә тәләб) арасында мүвазинәт анчаг бир сыра дәјишикликләр нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Даһа маһир, зирәк вә күчлү истеһсалчы бу дәјишикликләр нәтичәсиндә даһа чох гүввәтләнәчәк, — зәиф вә мәһарәтсиз истеһсалчы исә әзиләчәкдир. Аз мигдарда адам варланыр, күтлә исә вар-јохдан чыхыр — рәгабәт ганунунун лабүд нәтичәләри белә-дир. Иш бунунла гуртарыр ки, ифлас едән истеһсалчылар тәсәррүфат мүстәгиллијини итириб өз хошбәхт рәгибинин кенишләнмиш мүәссисәсиндә муздла фәһлә-лијә кирирләр. Схемдә дә мәһз бу вәзијјәт көстәрилмишдир. Әввәлдә 6 истеһсалчынын һамысы арасында бөлүнмүш ***b*** вә ***c*** сәнаје саһәләри инди 2 истеһсалчынын (I-чи вә IV-чүнүн) әлиндә тәмәркүзләшмишдир. Галан истеһсалчылар онларын јанында муздла ишлә-јир вә инди даһа өз әмәкләринин бүтүн мәһсулуну де-јил, тәсәррүфат саһибинин мәнимсәдији үстәлик дәјәр чыхылмагла галан һиссәсини алырлар [хатырлатма-лыјам ки, фәрз едилдијинә көрә, үстәлик дәјәр мәһсу-лун $^1/_3$-нә бәрабәрдир, белә ки, 2 ***b*** (=6) истеһсал едән шәхс, тәсәррүфат саһибиндән $^2/_3$—јә'ни 4 алачагдыр]. Нәтичәдә әмәк бөлкүсү күчләнир вә базар бөјүјүр, «күтләнин» «јохсуллашдығына» бахмајараг инди ба-зара 22 чыхарылыр: — муздлу фәһләјә (гисмән) чев-рилмиш олан истеһсалчыларын һәрәсинин инди әлдә етдији мәһсулун чәми даһа 9 дејил, анчаг 7-дир, — о бунун 3-нү мүстәгил тәсәррүфатдан (әкинчилик тәсәр-рүфатындан—***a*** сәнајеси), 4-нү дә муздлу әмәкдән (2 ***b*** вә ја 2 ***c*** истеһсалындан) әлдә едир. Инди мүстәгил тәсәррүфат саһиби олмагдан даһа чох муздлу фәһлә олан бу истеһсалчылар өз әмәкләринин һәр һансы бир

мәһсулуну базара чыхармаг имканыны итирмишләр, чүнки мәһсул һазырламаг үчүн лазым олан истеһсал васитәләри ифлас етмәк нәтичәсиндә онларын әлиндән чыхмышдыр. Онлар «кәсбкарлыға» әл атмаға, јә'ни өз иш гүввәләрини базара чыхармаға вә бу јени әмтәәни сатмагдан әлдә едилән пулла өзләринә лазым олан мәһсулу алмаға мәчбур олмушлар.

Схемдән көрүнүр ки, II вә III, V вә VI истеһсалчыларын һәр бири 4 дәјәр ваһиди гәдәр иш гүввәси сатыр вә ејни мәбләғдә истеһлак шејләри алыр. I вә IV истеһсалчылара — капиталистләрә кәлдикдә, онларын һәрәси 21 дәјәр ваһиди гәдәр мәһсул истеһсал едир; бундан 10-уну [3 (=a) + 3 (=c вә ја b) + 4 (2 *c*-дән вә ја 2 *b*-дән алынан үстәлик дәјәр)] өзү истеһлак едир, 11-ни дә сатыр; онун алдығы әмтәәләр исә 3 (*c* вә ја *b*) +8 (иш гүввәси) гәдәр олур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу һалда биз ичтимаи әмәјин ихтисаслашмасы (5 *b* вә 5 *c* истеһсалы, јә'ни 30 мәбләғиндә истеһсал ихтисаслашмышдыр) дәрәчәси илә базарын һәчми (22) арасында там ујғунлуг көрмүрүк, — лакин схемин дүзкүн олмајан бу чәһәти садә тәкрар истеһсалын* көтүрүлмәсиндән, јә'ни јығымын олмамасындан асылыдыр, буна көрә дә белә чыхмышдыр ки, фәһләләрин әлиндән алынан (һәр капиталистин алдығы 4) үстәлик дәјәрин һамысы *натурал* шәкилдә истеһлак едилир. Капитализм чәмијјәтиндә јығым јохлуғу мүмкүн олмадығына көрә, ашағыда мүвафиг дүзәлиш едиләчәкдир.

5-чи дөвр. Әмтәә истеһсалчыларынын тәбәгәләшмәси әкинчилик сәнајесинә дә (*a*) јајылмышдыр: муздлу фәһләләр башлыча олараг өзкәләрин сәнаје мүәссисәләриндә ишләдикләри үчүн тәсәррүфаты давам етдирә билмәмиш вә ифлас етмишләр: онларын әлиндә әкинчилик тәсәррүфатынын анчаг чүз'и галыглары, әввәлки мигдарын $^1/_2$-ә гәдәри галмышдыр (фәрз етдијимизә көрә, бу мигдар мәһз аиләнин еһтијачларыны өдәмәк үчүн кифајәт иди) — нечә ки, «әкинчи» — кәндлиләримизин чох бөјүк күтләсинин индики әкинләри мүстә-

* Бу ејни дәрәчәдә һәм 5-чи, һәм дә 6-чы дөврләрә аиддир.

гил әкинчилик тәсәррүфатынын анчаг чүз'и төр-төкүнтүсүндән ибарәтдир. Ејнилә ***a*** сәнаједи дә аз мигдарда ири мүәссисәләр һалында тәмәркүзләшмәјә башламышдыр. Инди муздлу фәһләләр даһа өз тахыллары илә кечинә билмәдикләринә көрә, фәһләләрин мүстәгил әкинчилик тәсәррүфаты олмасы үзүндән азалан әмәк һаггы артараг, фәһләјә (өзү тәсәррүфат саһиби өлдүрү заман истеһлак етдијиндән аз мигдарда олса да) тахыл алмаг үчүн пул вәсаити верир: инди фәһлә өзү $1^1/_2$ (=$^1/_2$ а) истеһсал едир вә кәнардан 1 сатын алыр, әввәлки 3 (=а) әвәзинә чәми $2^1/_2$ әлдә едир. Кенишләндирилмиш әкинчилик тәсәррүфатыны өз сәнаје мүәссисәләринә гатмыш олан саһибкар капиталистләрин һәр бири инди 2 ***a*** (=6) истеһсал едир, бунун 2-си әмәк һаггы шәклиндә фәһләләрә дүшүр, 1-и ($^1/_3$ а) — үстәлик дәјәр — исә капиталистләрә чатыр. Капитализмин бу схемдә көстәрилән инкишафы «халгын» «јохсуллашмасы» (фәһләләрин һәр бири 4-чү дөврдә олдуру кими 7 дејил, инди чәми $6^1/_2$ истеһлак едир) вә базарын бөјүмәси илә јанашы кедир, инди базара 26 чыхарылыр. Истеһсалчылардан чохунун «әкинчилик тәсәррүфатынын дүшкүн һала кәлмәси» әкинчилик мәһсуллары базарынын кичилмәсинә дејил, бөјүмәсинә сәбәб олмушдур.

6-чы дөвр. Пешәләрин ихтисаслашмасынын, јә'ни ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн баша чатмасы. Бүтүн сәнаје саһәләри бир-бириндән ајрылмыш вә ајры-ајры истеһсалчыларын ихтисасы олмушдур. Муздлу фәһләләр өз мүстәгил тәсәррүфатларыны тамамилә итирмишләр вә инди анчаг муздлу әмәклә јашајырлар. Нәтичә јенә ејнидир: капитализм инкишаф едир [шәхси тәләбаты өдәјән мүстәгил тәсәррүфат сыхышдырылыб тамамилә арадан чыхарылмышдыр], «күтлә јохсуллашмышдыр» [фәһләләрин әмәк һаггы артмыш олса да, истеһлакы $6^1/_2$-дән 6-ја дүшмүшдүр: онларын һәрәси ***9*** (3а, 3 b 3с) истеһсал едиб бунун $^1/_3$-ни үстәлик дәјәр ојараг саһибкара верирләр] вә базар даһа да бөјүмүшдүр, инди ичтимаи мәһсулун $^2/_3$-си (36) базара чыхарылыр.

VI

Инди көстәрдијимиз схемдән чыхан нәтичәләри јекунлашдыраг.

Биринчи нәтичә ондан ибарәтдир ки, «базар» анлајышы, — Марксын дедији кими, «һәр чүр әмтәә истеһсалынын [демәли, — өзүмүздән әлавә едәк — һабелә капиталист истеһсалынын] үмуми әсасы» олан ичтимаи әмәк бөлкүсү анлајышындан әсла ајрылмаздыр. Ичтимаи әмәк бөлкүсү вә әмтәә истеһсалы һарада вә нә дәрәчәдә мејдана кәлирсә, «базар» да орада вә о дәрәчәдә мејдана кәлир. Базарын һәчми ичтиман әмәјин ихтисаслашмасы дәрәчәси илә сых әлагәдардыр.

«Әмтәә ичтимаи әһәмијјәтә малик олан үмуми еквивалент форманы анчаг пул шәклиндә алыр, пул исә өзкәнин чибиндәдир. Пулу орадан чыхармагдан өтрү әмтәә, һәр шејдән әввәл, пул саһиби үчүн бир истеһлак дәјәри олмалыдыр вә демәли, бу әмтәәнин истеһсалына сәрф олунан әмәк ичтимаи-фајдалы шәкилдә сәрф едилмиш олмалыдыр, башга сөзлә десәк, *ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн бир үзвү олмалыдыр.* Лакин әмәк бөлкүсү тәбии сурәтдә мејдана кәлмиш бир истеһсал организмидир вә бунун тохумалары әмтәә истеһсалчыларының хәбәри олмадан әмәлә кәлмиш вә әмәлә кәлмәкдәдир. Ола билсин ки, әмтәә, јени әмәлә кәлмиш тәләбаты өдәмәли олан вә ја өзүнүн мејдана кәлмәси илә илк дәфә јени тәләбат доғурмалы олан јени нөв әмәјин мәһсулудур. *Әмәк просесиндәки һәр һансы хүсуси бир фәалијјәт, — һәлә дүнән ејни бир әмтәә истеһсалчысының көрдүју чохлу шиләрдән бирини тәшкил едән фәалијјәт, — бу күн, ола биләр, бу просесдән ајрылыр, мүстәгил олур вә мәһз буна көрә дә, өз натамам мәһсулуну мүстәгил бир әмтәә олараг базара көндәрир»* («Das Kapital», I Bd., S. 85*. Курсив мәнимдир).

Белөликлә, капитализм чәмијјәти мөвчуд олдугда, базарын инкишаф һәдләрини ичтиман әмәјин ихтисаслашмасы һәдләри мүәјјән едир. Бу ихтисаслашма исә өз маһијјәтинә көрә техниканын инкишафы кими сон-

* — «Капитал», I чилд, сәһ. 85[22]. *Ред.*

суздур. Мәсәлән, бүтүн мәһсулун мүәјјән бир кичик һиссәсинин һазырланмасына сәрф олунан инсан әмәји мәһсулдарлығынын јүксәлмәси үчүн бу кичик һиссәнин истеһсалы ихтисаслашмалыдыр, күтләви мәһсул бурахан вә буна көрә дә машын ишләдилмәсинә вә саирәјә јол верән (вә сәбәб олан) хүсуси бир истеһсал олмалыдыр. Бу бир тәрәфдән. Дикәр тәрәфдән исә, капитализм чәмиҗјәтиндә техниканын тәрәггиси әмәјин ичтимаиләшмәсиндән ибарәтдир, бу ичтимаиләшмә исә һөкмән истеһсал просесиндә көрүлән мүхтәлиф ишләрин ихтисаслашмасыны, бу ишләрин һәмин истеһсалла мәшғул олан һәр бир мүәссисәдә ајрылыгда тәкрар олунан әлагәсиз, ајры-ајры ишләр һалындан чыхыб јени бир мүәссисәдә топланан вә бүтүн чәмиҗјәтин тәләбатыны өдәмәли олан ичтимаиләшмиш ишләрә чевирилмәсини тәләб едир. Мисал көстәрим.

«Сон заманлар Шимали Америка Штатларында ағач е'малы заводлары кетдикчә даһа артыг ихтисаслашыр, «мәсәлән, аччаг балта сапы вә ја сүпүркә дәстәји, ја да ачма стол гајыраң заводлар мејдана кәлир... Машын ишә дурмадан ирәлиләјир, даим истеһсалын мүәјјән чәһәтини садәләшдирән вә учузлашдыран јени машынлар ихтира олунур... Мәсәлән, мебел гајырмаг ишинин һәр саһәси бир ихтисас олмушдур, хүсуси машынлар вә хүсуси фәһләләр тәләб едир... Араба гајырмаг ишиндә тәкәр чәнбәри хүсуси заводларда (Миссурп, Арканзас, Тенесси), тәкәр дәндәләри Индиана вә Оһајода, тәкәр тоһу Кентукки вә Иллинојсда јенә хүсуси заводларда гајырылыр. Бүтүн бу ајры-ајры һиссәләр, пхтисасы бүтөв тәкәр гајырмагдан ибарәт олан ајрыча заводлар тәрәфиндән алыныр. Беләлпклә, учуз бир арабанын һазырланмасында оча гәдәр завод иштирак едир» (ч. Тверској: «Он ил Америкада». «Вестник Јевроны», 1893, 1. — Ситаты Ник. — онун әсәриндән кәтирирәм, сәһ. 91, гејд 1).

Бурадан белә бир иддианын нә дәрәчәдә доғру олмадығы көрүнүр ки, куја капитализм чәмиҗјәтиндә ичтимаи әмәјин ихтисаслашмасы нәтичәсиндә базарын бөјүмәси, бүтүн натурал истеһсалчылар әмтәә истеһсалчыларына чевирилән кими дәрһал гуртармалыдыр.

Русијада араба истеһсалы артыг чохдан әмтәә истеһсалына чеврилмишдир, лакин тәкәр чәнбәри кими бир шеј һәлә дә һәр бир араба (вә ја тәкәр) мүәссисәсиндә ајрыча истеһсал олунмагдадыр; техника ашағыдыр, истеһсал бир чох истеһсалчылар арасында парчаланмышдыр. Техниканын тәрәггиси истеһсалын мүхтәлиф һиссәләринин ихтисаслашмасына, онларын ичтимаиләшмәсинә вә демәли, базарын бөјүмәсинә сәбәб олмалыдыр.

Бурада бир һашијә чыхмаг лазымдыр. Бүтүн бу дејиләнләр капиталист милләтинин харичи базарлар олмадан јашаја билмәјәчәји мүддәасында һеч дә инкар етмәк демәк дејилдир. Капиталист истеһсалы шәраитиндә истеһсалын истеһлакла мүвазиләти анчаг бир сыра дәјишикликләр нәтичәсиндә әлдә едилир; истеһсал нә гәдәр бөјүксә, онун тә'мин етмәли олдуғу истеһлакчылар нә гәдәр чох исә, бу дәјишикликләр бир о гәдәр күчлү олур. Буна көрә дә ајдындыр ки, бурҗуа истеһсалы јүксәк ихтисаслашма дәрәчәсинә чатанда, даһа милли дөвләт чәрчивәсиндә гала билмәз: рәгабәт капиталистләри кетдикчә истеһсалы кенишләндирмәјә вә чохлу мәһсул сатмаг үчүн өзләринә харичи базарлар ахтармаға мәчбур едир. Ајдындыр ки, бөһранлар дәјәр ганунуну позмадығы кими, капиталист милләти үчүн харичи базарлар олмасы зәрурәти дә белә бир гануну позмур ки, базар әмтәә тәсәррүфаты шәраитиндә ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн садәчә ифадәсидир вә демәли, базар да әмәк бөлкүсү кими сонсуз дәрәчәдә арта биләр. Базар дәрди чәкмәк рус әдәбиҗјатында анчаг о заман мејдана чыхды ки, бизим капиталист истеһсалынын мүәјјән саһәләри (мәсәлән, памбыг парча сәнајеси) тамамилә ихтисаслашма етмишди, демәк олар, бүтүн дахили базары әһатә етмишди вә аз мигдарда бөјүк мүәссисәләр әмәлә кәтирмишди. Базарлар һаггындакы данышыгларын вә «мәсәләләрин» мадди әсасыны мәһз бизим ири капиталист сәнајесинин мәнафеји тәшкил етдијини белә бир факт ән јахшы сүбут едир ки, һәлә һеч кәс «базарларын» јох олмасы үзүнлән бизим кустар сәнајенин мәһв олачағыны пејғәмбәрлик едиб әдәбиҗјатымызда сөјләмәмишдир, һәрчәнд

кустар сәнајеси бир милјард манатлыгдан артыг мәһсул истеһсал едир вә јенә диләнчи көкүнә дүшмүш һәмин «халг» үчүн ишләјир. Базарларын чатышмазлыгы үзүндән сәнајемизин мәһв олачагы һаггындакы фәрјадлар — бизим капиталистләрин ашкар кәләјиндән башга бир шеј дејилдир; беләликлә онлар сијасәтә тәзјиг көстәрирләр вә (өз «ачизликләрини» бир гәдәр баша дүшәрәк) өз чибләринин мәнафејини «өлкәнин» мәнафеји илә ејниләшдирир, һөкүмәти истилачы мүстәмләкә сијасәти јеритмәк јолуна сала билирләр, бу чүр «дөвләт» мәнафејини горумаг хатириндә һөкүмәти һәтта мүһарибәјә сөвг едә билирләр. Мәһз халгчы утопизминин вә халгчы садәдиллијинин сонсуз учурумуна јуварланмаг лазымдыр ки, базарлар һаггындакы фәрјадлары — тамамилә мәһкәмләнмиш вә артыг азғынлашмыш буржуазијанын бу јалançы көз јашларыны — бизим капитализмин «ачизлијини» сүбуту һесаб едәсән!

Икинчи нәтичә ондан ибарәтдир ки, «халг күтләсинин јохсуллашмасы» (халгчыларын базар һаггындакы бүтүн данышдыгларының бу айрылмаз һиссәси) капитализмин инкишафына нәинки мане олмур, әксинә, мәһз онун инкишафыны ифадә едир, капитализм үчүн шәртдир вә ону гүввәтләндирир. Капитализм үчүн «азад фәһлә» лазымдыр, јохсуллашма да мәһз ондан ибарәтдир ки, хырда истеһсалчылар муздлу фәһләләрә чеврилирләр. Күтләнин бу јохсуллашмасы илә јанашы бир овуч истисмарчылар варланыр, хырда мүәссисәләрин ифлас вә тәнәззүл етмәси илә јанашы даһа ири мүәссисәләр гүввәтләнир вә инкишаф едир; һәр ики просес базарын бөјүмәсинә көмәк едир: кечмишдә өз тәсәррүфаты илә доланан «јохсуллашмыш» кәндли инди «кәсбкарлыгла», јә'ни өз иш гүввәсини сатмагла јашајыр; о инди өзүнә лазым олан истеһлак шејләрини (даһа аз мигдарда вә даһа пис кеjфиjjәтли олса да) сатын алмалы олур; дикәр тәрәфдән, бу кәндлинин әлиндән чыхан истеһсал васитәләри азлыгын әлиндә тәмәркүзләшир, *капитала* чеврилир вә истеһсал едилән мәһсул инди базара чыхарылыр. Мәһз бунa көрә дә белә олмушдур ки, ислаһатдан сонракы дөврдә би-

зим кəндлиләрин күтləви сурəтдə мүлкијјətдən məһрум едилмəси, өлкəнин үмуми məһсулдарлығынын азалмасы илə дејил, артмасы* вə дахили базарын бөјүмəси илə јанашы кедирди: белə бир факт һамыја мə'лумдур ки, ири фабрик вə заводларда истеһсал олдугча артмыш, кустар пешəләри хејли кенишләнмишдир, — бунларын һəр икиси башлыча оларағ дахили базар үчүн ишләјир — ејни сурəтдə дахили базарларда тəдавүлдə олан тахылын мигдары чохалмышдыр (өлкə дахилиндə тахыл тичарətинин инкишафы).

Үчүнчү нəтичə — истеһсал васитələри истеһсалынын əһəмијјəти һаггында нəтичə — схемдə дүзəлиш едилмəсини тələб едир. Дејилдији кими, бу схем һеч дə капитализмин бүтүн инкишаф просесини көстəрмир, анчаг əмтəə тəсəррүфатынын натурал тəсəррүфаты вə капиталист тəсəррүфатынын əмтəə тəсəррүфатыны əвəз етмəсинин базарда нечə əкс олундуғуну көстəрир. Буна көрə дə һəмин схемдə јығымдан бəһс олунмамышды. Һалбуки əслиндə капитализм чəмијjəти јығымсыз мөвчуд ола билмəз, чүнки рəгабəт һəр

* Бу, анчаг əкинчилик сəнаjеси һаггында мүбаһисəли көрүнə биләр. Мəсəлəн, ч. Н.—он дејир: «Тахыл истеһсалы тамамилə дүрүн һалдадыр». О анчаг 8 илин (1871—1878-чи илләрин) мə'луматына əсасланараг бу нəтичəни чыхарыр. Бундан даһа узун дөвр һаггындакы мə'лумата бахаг: ајдындыр ки, 8 иллик бир дөвр чох аздыр. 60-чы илләрин мə'луматыны [«Һəрби статистика мəчмуəси», 1871], 70-чи илләрин мə'луматыны (Н.—онун мə'луматы] вə 80-чи илләрин мə'луматыны [«Русиja һаггында мə'лумат мəчмуəси», 1890] мүгаjисə едəк. Бу мə'лумат Авропа Русијасынын 50 губерниjасына аиддир вə картоф да дахил олмагла һəр чүр тахылы əһатə едир.

Илдə орта һесабла / илләр	Əкилмишдир		Јығылмышдыр		Əкин бирə нечə мəһсул вермишдир	Əһали (мин нəфəр)
	мин четверт һесабы илə		мин четверт һесабы илə (тохум чыхылмагла)			
1864—1866-чы илләр (3)	71 696	100	151 840	100	3,12	61 421 (1867-чи ил)	100
1871—1878-чи илләр (8)	71 378	99,5	195 024	128,4	3,73	76 594 (1876-чы ил)	124,7
1883—1887-чи илләр (5)	80 293	111,9	254 914	167,8	4,17	85 395 (1886-чы ил)	139,0

бир капиталисти ифлас етмәк горхусу гаршысында истеһсалы кенишләндирмәјә мәчбур едир. Схемдә дә истеһсалын мәһз бу чүр кенишләндирилмәси көстәрилмишдир: мәсәлән, I истеһсалчы 3-чү дөврлә 4-чү дөвр арасындакы мүддәтдә өз *c* истеһсалыны үч дәфә кенишләндирмишдир: 2 *c*-дән 6 *c*-јә чатдырмышдыр; о әввәлләр мүәссисәдә тәк ишләјирди, инди исә ики муздлу фәһлә илә ишләјир. Ајдындыр ки, истеһсалын белә кенишләндирилмәси јығымсыз ола билмәзди: бир нечә адамлыг ајрыча е'малатхана тикмәк, даһа чох мигдарда истеһсал аләтләри әлдә етмәк, чох мигдарда хаммал алмаг вә бир чох башга шејләр төләб олунурду. Ејни сөзләри *b* истеһсалыны кенишләндирмиш IV истеһсалчы һаггында да демәк олар. Ајры-ајры мүәссисәләрин белә кенишләндирилмәси, истеһсалын тәмәркүзләшмәси һөкмән капиталистләр үчүн истеһсал васитәләри: машынлар, дәмир, көмүр вә с. истеһсалына сәбәб олмалы иди (вә ја буну гүввәтләндирмәли иди—бунларын фәрги јохдур). Истеһсалын тәмәркүзләшмәси әмәк мәһсулдарлыгыны јүксәлтмиш, машын әмәји әл әмәјини әвәз етмиш вә мүәјјән мигдарда фәһләни бајыра атмышдыр. Дикәр тәрәфдән, капиталистләрин инди дәјишән капиталдан даһа сүр'әтлә артмага башлајан сабит капитала чевирдикләри бу машынларын вә башга истеһсал васитәләринин истеһсалы да инкишаф етмишдир. Мәсәлән, 4-чү дөвр 6-чы дөврлә мүгајисә едилсә, истеһсал васитәләри истеһсалынын $1^1/_2$ дәфә артдыгы ашкар олар (чүнки 1-чи һалда сабит капиталын артмасыны төләб едән капиталист мүәссисәләри 2-дир, ахырынчы һалда исә 3-дүр): бу артманы истеһлак шејләри истеһсалынын артмасы илә мүгајисә етдикдә, истеһсал васитәләри истеһсалынын јухарыда дедијимиз кими чох сүр'әтлә артдыгы мејдана чыхмыш олар.

Истеһсал васитәләринин чох сүр'әтлә артмасы һаггындакы бу ганунун бүтүн мә'на вә әһәмијјәти дә анчаг ондадыр ки, әл әмәјинин машын әмәји илә әвәз едилмәси, — үмумијјәтлә машынлы сәнаје шәрантиндә техниканын тәрәггиси, — әсил «истеһсал васитәләри үчүн истеһсал васитәләри» олан көмүр вә дәмир чы-

хармаг истеһсалларынын гүввәтли инкишафыны тәләб едир. Референтин бу ганунун мә'насыны анламадығы вә просеси көстәрән схемләр архасында просесин әсил мәзмунуну нәзәрдән гачырдығы онун ашағыдакы сөзләриндән ајдын көрүнүр: «Кәнардан бахана истеһсал васитәләри үчүн истеһсал васитәләринин белә истеһсалы тамамилә мә'насыз көрүнүр, лакин ахы [sic!] Плјушкинин пул үчүн пул јығмасы да тамамилә мә'насыз бир просес (?!!) иди. Нә онлар нә етдикләрини билир, нә дә бу». Халгчылар мәһз буну — рус капитализминин мә'насызлығыны сүбут етмәјә чалышыб дејирләр ки, куја бу капитализм халгы вар-јохдан чыхарыр, лакин истеһсалын јүксәк тәшкилини јаратмыр. Бунлар, әлбәттә, нағылдыр. Әл әмәјинин машын әмәји илә әвәз олунмасында һеч бир «мә'насыз» шеј јохдур: әксинә, инсан техникасынын бүтүн мүтәрәгги иши дә бундан ибарәтдир. Техника нә гәдәр јүксәк инкишаф едирсә, инсанын әл әмәји дә бир о гәдәр чох сыхышдырылыб арадан чыхарылыр, кетдикчә мүрәккәбләшән бир сыра машынларла әвәз олунур: машынлар вә онлары һазырламаг үчүн лазым олан шејләр өлкәнин үмуми истеһсалында кетдикчә даһа бөјүк јер тутур*.

Бу үч нәтичәјә даһа ики гејд әлавә етмәк лазымдыр. Әввәлән, бу дејиләнләр «капиталист истеһсал үсулунда олан зиддијјәти» әсла инкар етмир, бу зиддијјәт барәсиндә Маркс ашағыдакы сөзләри дејир: «Әмтәә алычылары олмаг е'тибары илә фәһләләр базара чох лазымдырлар. Лакин капитализм чәмијјәтинин мејли өз әмтәәсинин — иш гүввәсинин — сатычысы олан фәһләнин муздуну минимум гијмәтлә мәһдуд етмәкдир» («Kapital», Bd. II, S. 303, № 32**). Артыг јухарыда дејилмишди ки, капитализм чәмијјәтиндә ичтимаи истеһсалын истеһлак шејләри истеһсал едән һиссәси

* Буна көрә дә ајдындыр ки, капитализмин инкишафыны енинә вә дәрининә олан инкишафа бәлмәк дүзкүн дејилдир: бүтүн инкишаф ејни дәрәчәдә әмәк бөлкүсү һесабына давам едир; бу чәһәтләр арасында «мүһүм» фәрг јохдур. Онларын арасында һәгигәтән мөвчуд олан фәрг исә техниканын тәрәггисинин мүхтәлиф мәрһәләләриндән ибарәтдир. Капиталист техникасы инкишафынын ашағы мәрһәләләриндә — садә кооперасија вә мануфактурада — һәлә истеһсал васитәләри үчүн истеһсал васитәләри истеһсалы јохдур: бу истеһсал анчаг јүксәк мәрһәләдә — машынлы ири сәнаје заманы әмәлә кәлир вә сон дәрәчә инкишаф едир.

** — «Капитал», II чилд, сәһ. 303, гејд 32[25]. *Ред.*

дә артмаја билмәз. Истеһсал васитәләри истеһсалынын инкишафы көстәрилән зиддијјәти арадан галдырмыр, ону анчаг керијә атыр. Анчаг капиталист истеһсал үсулунун өзү арадан галдырылдыгда бу зиддијјәт дә арадан галдырыла биләр. Лакин өзлүјүндә ајдындыр ки, бу зиддијјәти Русијада капитализмин там инкишафы үчүн манеә һесаб етмәк (халгчылар белә һесаб етмәји хошлајырлар) тамамилә мә'насыздыр; — һәм дә схемдә бу кифајәт гәдәр изаһ едилмишдир.

Икинчиси, капитализмин бөлүмәси илә «базарын» бөлүмәси арасындакы нисбәт мүзакирә едиләркән, белә бир шүбһәсиз һәгигәти нәзәрдән гачырмаг олмаз ки, капитализмин инкишафы лабүд сурәтдә бүтүн әһалинин вә фәһлә пролетариатын тәләбаты сәвијјәсинин артмасына сәбәб олур. Бу артма мәһсул мүбадиләсинин үмумијјәтлә сүр'әтләнмәсиндән ирәли кәлир, бу исә шәһәр вә кәнд әһалисинин, мүхтәлиф чоғрафи јерләр вә с. әһалисинин даһа тез-тез көрүшмәсинә сәбәб олур. Фәһлә пролетариатын бир јерә топланмасы, јығылмасы да буна сәбәб олур; бу топланма фәһлә пролетариатын шүуруну вә инсанлыг ләјагәти дујғусуну јүксәлдир, она капитализм гајдаларынын сојғунчулуг мејлләринә гаршы мүвәффәгијјәтлә мүбаризә етмәк имканы верир. Тәләбатын артмасынын бу гануну Авропа тарихиндә өзүнү там күввәси илә көстәрмишдир— мәсәлән, XVIII әсрин ахырларындакы франсыз пролетарыны XIX әсрин ахырларындакы франсыз пролетары илә, јахуд 1840-чы илләрдәки* инкилис фәһләсини мүасир инкилис фәһләси илә мүгајисә етмәли. Һәмин ганун Русијада да фәалијјәт көстәрир: ислаһатдан сонракы дөврдә әмтәә тәсәррүфатынын вә капитализмин сүр'әтли инкишафы «кәндлиләрин» тәләбат сәвијјәсинин дә јүксәлмәсинә сәбәб олду: кәндлиләр «даһа тәмиз» (кејим, мәнзил вә с. чәһәтдән) јашамаға башладылар. Шүбһәсиз мүтәрәгги бир һадисә олан бу һадисәни һеч кәсин дејил, мәһз рус капитализминин

* Мүгајисә ет: *Fr. Engels* (Фр. Енкелс. *Ред.*) «1844-чү илдә Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти». Бу, ән дәһшәтли вә мәнфур бир диләнчи (сөзүн әсил мә'насында) көкүнә дүшмәк вә инсан ләјагәти дујғусуну тамамилә итирмәк вәзијјәтидир.

хидмәти һесаб етмәк лазым кәлдијини һеч олмазса һамыја мә'лум олан (бизим кустар пешәләрини вә умумијјәтлә кәндли тәсәррүфатыны тәдгиг едәнләрин һамылыгча гејд етдији) белә бир факт сүбут едир ки, сәнаје јерләриндә јашајан кәндлиләр тәкчә әкинчиликлә мәшғул олан вә капитализмин, демәк олар, тохунмамыш олдуғу кәндлиләрдән «даһа тәмиз» јашајырлар. Ајдындыр ки, бу һал өзүнү һәр шејдән әввәл вә ән асанлыгла, «мәдәнијјәтин» ачыг харичи, заһири тәрәфини гәбул етмәкдә көстәрир, лакин јалныз ч. В. В. кими гаты иртичачылар бу һадисәдән кәдәрләниб онда «тәнәззүлдән» башга һеч бир шеј көрмәјә биләрләр.

VII

«Базарлар мәсәләсинин» әслиндә нәдән ибарәт олдуғуну баша дүшмәк үчүн ән јахшысы, *1-чи* схем (***A*** јеринин капиталистләри илә ***W*** јеринин билаваситә истеһсалчылары арасында мүбадиләјә даир схем) илә *2-чи* схемдә (6 истеһсалчынын натурал тәсәррүфатынын капиталист тәсәррүфатына чеврилмәсинә даир) көстәрилән просес һаггында халгчы тәсәввүрү илә марксист тәсәввүрүнү бир-бири илә мүгајисә етмәкдир.

1-чи схеми гәбул етсәк, өзүмүзә һеч бир шеји ајдынлашдыра билмәјәчәјик. Капитализм нәјә көрә инкишаф едир? о һарадан әмәлә кәлир? Капитализм «тәсадүфи» бир шеј кими көрүнүр, онун мејдана кәлмәси ја *«бизим* лазыми јолла кетмәдијимизә»..., ја да башда отуруб әмр верәнләрин ону «тәтбиг етдикләринә» иснад верилир. Нәјә көрә «күтлә јохсуллашыр»? схем буна да чаваб вермир, халгчылар да чаваб вермәк әвәзинә, «әсрләрлә мүгәддәс олан гурулуш» һаггында, доғру јолдан чыхмаг һаггында сентиментал ибарәләрлә вә мәшһур «сосиолокијада субјектив методун» чох мәһарәтлә ичад етдији башга бу кими бош шејләрлә јахаларыны гуртармаға чалышырлар.

Капитализми изаһ едә билмәмәк вә керчәк вәзијјәти өјрәниб ајдынлашдырмагданса, утопијалары үстүн тутмаг она доғру апарыр ки, капитализмин әһәмијјәти

вә күчүү инкар едилир. Санки капитализм инкишаф үчүн һеч јердән гүввә әлдә едә билмәјән әлачсыз бир хәстәдир. Биз дә бу хәстәнин «истеһсал васитәләри үчүн истеһсал васитәләри» истеһсалы һесабына инкишаф едә биләчәјини десәк, онун вәзијјәтини, демәк олар ки, һисс олунмајачаг дәрәчәдә азачыг јахшылашдырмыш оларыг. Ахы бунун үчүн капитализм техникасынын инкишафы* лазымдыр, амма «биз көрүрүк» ки, мәһз бу инкишаф јохдур. Бүтүн үчүн капитализмин бүтүн өлкәни әһатә етмәси лазымдыр, биз исә көрүрүк ки, «иш капитализмин һәр јердә инкишафына әсла кәлиб чата билмәз».

Әксинә, әкәр биз 2-чи схеми гәбул етсәк, нә капитализмин инкишафы, нә дә халгын јохсуллашмасы бизә бир тәсадүф кими көрүнмәз. Бунлар ичтимаи әмәк бөлкүсүнә әсасланан әмтәә тәсәррүфатынын бөјүмәсинин зәрури пејкләридир. Базар мәсәләси тамамилә арадан галхыр, чүнки базар бу әмәк бөлкүсүнүн вә әмтәә истеһсалынын ифадәсиндән башга бир шеј дејилдир. Капитализмин инкишафы артыг нәинки мүмкүн көрүнүр [референт ән јахшы һалда** буну сүбут едә биләрди], һәтта зәрури көрүнүр, чүнки ичтимаи тәсәррүфат әмәк бөлкүсүнә вә мәһсулун әмтәә формасына әсасландығы үчүн, техниканын тәрәггиси капитализмин гүввәтләнмәсинә вә дәринләшмәсинә сәбәб олмаја билмәз.

Инди суал олунур, нә үчүн мәһз икинчи бахыш гәбул едилмәлидир? бунун дүзкүнлүјүнү көстәрән ме'јар нәдир?

Русијанын мүасир игтисади керчәклијинин фактларыдыр.

2-чи схемдә ағырлыг мәркәзи әмтәә тәсәррүфатындан капиталист тәсәррүфатына кечилмәсиндә, әмтәә истеһсалчыларынын тәбәгәләшиб капиталистләрә вә пролетариата ајрылмасындадыр. Русијанын һазыркы ичтимаи тәсәррүфатындакы һадисәләрә бахсаг, көрә-

---

* Јә'ни хырда сәнаје вәһидләркни ириләринин әвәз етмәси, әл әмәјини машын әмәјинин сыхышдырыб арадан чыхармасы.

** Јә'ни о һалда сүбут едә биләрди ки, истеһсал васитәләри истеһсалынын әһәмијјәтини дүзкүн гијмәтләндирәјди вә доғру анлајајды.

рик ки, бурада мәһз бизим хырда истеһсалчыларын *тәбәгәләшмәси* башлыча јер тутур. Әкинчи кәндлиләри көтүрсәк — мә'лум олар ки, бир тәрәфдән, кәндлиләр күтләви сурәтдә торпағы тәрк едир, тәсәрруфат мүстәгиллијини итирир, дөнүб пролетар олурлар, дикәр тәрәфдән, кәндлиләр әкинләрини даим кенишләндирир вә бечәрмә үсулларыны јахшылашдырырлар. Бир тәрәфдән, кәндлиләр өз әкинчилик инвентарыны (чанлы вә чансыз инвентары) әлдән чыхардыр,—дикәр тәрәфдән, кәндлиләр јахшылашдырылмыш инвентар алыр, машын алмаға башлајырлар вә с. [Мүгајисә ет: *В. В.* «Кәндли тәсәрруфатында мүтәрәгги чәрәјанлар».] Бир тәрәфдән, кәндлиләр торпағы тәрк едир, пај торпагларыны сатыр, ичарәјә верирләр, — дикәр тәрәфдән, јенә дә кәндлиләр пај торпаглары ичарә едир вә хүсуси саһиб торпагларыны ачкөзлүклә сатын алырлар. Бүтүн бунлар һамыја мә'лум олуб чохдан мүәјјән едилмиш фактлардыр* вә бунларын јеканә *изаһы* бизим «ичма» кәндлиләрини дә тәбәгәләшдириб буржуазијаја вә пролетариата ајыран әмтәә тәсәрруфатынын гануналарындадыр. Кустарлары көтүрсәк, — мә'лум олар ки, ислаһатдан сонракы дөврдә нәинки јени пешәләр меј дана кәлмиш вә көһнә пешәләр даһа сүр'әтлә инкишаф етмишдир [бу һадисә — әкинчи кәндлиләрин индичә көстәрдијимиз тәбәгәләшмәсинин нәтичәсидир, кетдикчә артан ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн нәтичәсидир**], бундан әлавә, кустарлар күтләси кетдикчә даһа артыг јохсуллашмыш, вар-јохдан чыхмыш вә тәсәрруфат мүстәгиллијини итирмишдир, һалбуки чүз'и бир азлыг бу күтләнин һесабына варланмыш, күлли мигдарда капитал јығмыш вә бинәкдарлара чеврилмишдир, бунлар да сатышы өз әлләринә алмыш вә ән нәһајәт, бизим кустар пешәләриниң чох бөјүк һиссәсиндә артыг тамам капитализм үсулу илә гурулан *ев системли ири истеһсал* тәшкил етмишләр.

---

* Кәндлиләр өзләри бу просеси чох сәрраст олараг *«кәндлиликдән чыхма»* адландырмышлар. [Бах: «Нижни Новгород губернијасынын 1892-чи илә аид кәнд тәсәрруфаты ичмалы». Н.-Н., 1893, III бурахылыш, сәһ. 186—187.]

** Ч.-б Николај — онун ән бөјүк нәзәри сәһвләриндән бири бу һадисәјә әһәмијјәт вермәмәсиндәдир.

Бизим хырда истеһсалчылар арасында бир-бириндә тамамилә зидд бу ики чәрәјанын олмасы ајдын көстәрир ки, капитализм вә күтләнин јохсуллашмасы бир-бирини нәинки арадан галдырмыр, әксинә, бир-бири үчүн шәртдир, — һабелә гәти сүбут едир ки, капитализм артыг инди Русијанын тәсәррүфат һәјатында әсас һалдыр.

Буна көрә дә, белә демәк гәрибә олмаз ки, «базарлар мәсәләсинин» һәлли мәһз кәндлиләрин тәбәгәләшмәси фактындадыр.

Ону да гејд етмәмәк олмаз ки, бәдиһи «базарлар мәсәләсинин» (ади) гојулушунун өзүндә бир сыра мә'насыз чәһәтләр вардыр. Мәсәләнин ади ифадәси өзү (бах: § I) белә ағласығмаз еһтималлар әсасында гурулмушдур ки, — куја чәмијјәтин тәсәррүфат гајдалары мүәјјән бир груп шәхсин, — «зијалыларын» вә ја «һөкүмәтин» ирадәси илә јарадыла вә ја мәһв едилә биләр (чүнки, јохса белә суаллар да вермәк олмазды: капитализмин инкишаф етмәси «мүмкүндүрмү»? Русијанын капитализм дөврүндән кечмәси «лазымдырмы»? ичманы сахламаг «лазым кәлирми»? вә с.),—куја капитализм халгын јохсуллашмасына јол вермир — куја базар капитализмдән асылы олмајан ајрыча бир шејдир, онун инкишафы үчүн хүсуси бир шәртдир.

Бу мә'насыз чәһәтләри дүзәлтмәдән мәсәләни һәлл етмәк олмаз.

Доғрудан да, фәрз едәк ки, «Русијада халг күтләси јохсул олдуғу вә кетдикчә даһа чох јохсуллашдығы бир заманда бурада капитализм инкишаф едә биләрми?» суалына бириси белә чаваб верир: «Бәли, инкишаф едә биләр, чүнки капитализм истеһлак шејләри һесабына дејил, истеһсал васитәләри һесабына инкишаф едәчәкдир». Ајдын олдуғу үзрә бу чавабын әсасы тамамилә доғру олан белә бир фикирдән ибарәтдир ки, капиталист милләтинин үмуми мәһсулдарлығы башлыча олараг истеһсал васитәләри һесабына (јә'ни истеһлак шејләриндән даһа чох истеһсал васитәләри һесабына) артыр, лакин бу даһа чох ајдындыр ки, кичик дәлил доғру, бөјүк дәлил исә мә'насыз олдугда силлогизмдән дүзкүн нәтичә чыхарыла билмәдији

кими, белә бир чаваб да мәсәләнин һәллини зәррә гәдәр ирәлиләдә билмәз. Белә бир чавабда (бир дә тәкрар едирәм) артыг нәзәрдә тутулур ки, капитализм инкишаф едир, бүтүн өлкәни әһатә едир, јүксәк техника мәһәләсинә (машынлы ири сәнаједә) кечир, һалбуки мәсәлә мәһз капитализмин инкишаф едә биләчәјини вә хырда истеһсал формасынын ири истеһсал формасы илә әвәз олуна биләчәјини инкар етмәк әсасында гурулмушдур.

«Базарлар мәсәләсини» «мүмкүн» вә «лазым» кими фајдасыз мүбаһисәләр саһәсиндән һәгиги шәраит замининдә, буну өјрәнмәк вә *изаһ етмәк* замининдә кечирмәк лазымдыр ки, Русијада тәсәррүфат гајдалары нечә әмәлә кәлир вә нә үчүн башга чүр дејил, мәһз белә әмәлә кәлир.

Јухарыдакы шәрһин әсасыны мәһз нә кими мә'луматын тәшкил етдијини конкрет сүрәтдә көстәрмәк үчүн әлимдә олан материалдан бә'зи мисаллар кәтирмәклә кифајәтләнәчәјәм.

Хырда истеһсалчыларын тәбәгәләшмәсини вә онларын ичәрисиндә тәкчә јохсуллашма просесинин дејил, һәмчинин ири (нисбәтән ири) тәсәррүфат, буржуа тәсәррүфатынын әмәлә кәлмәси просесинин дә олдуғуну көстәрмәк үчүн Авропа Русијасынын мүхтәлиф губернијалара дахил олан үч халис экинчилик гәзасы: Таврида губернијасынын Днепр гәзасы, Самара губернијасынын Новоузенск гәзасы вә Саратов губернијасынын Камышин гәзасы һаггында мә'лумат верәчәјәм. Бу мә'лумат земство статистикасы мәчмуәләриндән көтүрүлмүшдүр. Көтүрүлән гәзаларын типик олмамасы һаггында (тәһкимчилик һүгугуну, демәк олар, һеч көрмәјән вә башлыча олараг ислаһатдан сонракы, «азад» гајдалар заманы мәскунлашан бизим учгарларда тәбәгәләшмә мәркәздәкиндән һәгигәтән даһа сүр'әтли аддымлар атмышдыр) е'тиразлар олачағына гаршы демәлијәм:

1) Таврида губернијасынын гит'әдәки үч гәзасындан Днепр гәзасы она көрә көтүрүлмүшдүр ки, бу гәза тамамилә руслардан ибарәтдир [колонист һәјәтләри 0,6%-дир] вә бурада ичмачы кәндлиләр јашајырлар.

2) Новоузенск гәзасындан анчаг рус (ичма) әһалиси һаггындакы мә'лумат көтүрүлмүшдүр [Бах: «Новоузенск гәзасы һаггында статистика мә'луматы мәчмуәси», с. 432—439. Сүтун *а*], һәм дә «хуторлу» адлананлар, јә'ни ичмадан чыхыб сатыналма вә ја ичарә едилмиш торпаға кечәрәк ајрыча јашајан ичмачы кәндлиләр бураја дахил едилмәмишдир. Фермер тәсәррүфатынын бу билаваситә нүмајәндәләрини* бураја дахил етмәк тәбәгәләшмәни хејли күчләндирәрди.

3) Камышин гәзасында великорус (ичма) әһалиси һаггындакы мә'лумат көтүрүлмүшдүр.

[112-чи сәһ. чәдвәлә бах. *Ред.*]

Мәчмуәләрдә кәндлиләр — Днепр гәзасында — һәр һөјәтә нечә десјатин әкин јери дүшдүјүнә көрә, галанларында исә гошгу һејванынын гәдәринә көрә груплашдырылмышдыр.

Јохсуллар групуна — Днепр гәзасында — әкмәјән вә 10 десјатинә гәдәр әкини олан һәјәтләр; Новоузенск вә Камышин гәзаларында — гошгу һејваны олмајан вә 1 дәнә гошгу һејваны олан һәјәтләр дахил едилмишдир. *Орта* група — Днепр гәзасында 10—25 десјатин әкини олан һәјәтләр; Новоузенск гәзасында 2—4 дәнә гошгу һејваны олан һәјәтләр; Камышин гәзасында 2—3 дәнә гошгу һејваны олан һәјәтләр дахил едилмишдир. *Варлы* група 25 десјатиндән артыг әкини олан (Днепр гәзасы) вә ја 4 дәнәдән артыг гошгу һејваны олан (Новоузенск гәзасы) вә 3 дәнәдән артыг гошгу һејваны олан (Камышин гәзасы) һәјәтләр дахил едилмишдир.

Бу мә'луматдан ајдын көрүнүр ки, бизим әкинчи кәндлиләр вә ичма кәндлиләри ичәрисиндә үмумијјәтлә јохсуллашмаг вә ифлас етмәк просеси дејил, тәбәгәләшиб бурҗуазијаја вә пролетариата ајрылмаг просеси кедир. Кәндлиләрин чох бөјүк күтләси (јохсуллар групу) — орта һесабла $^1/_2$-ә гәдәри — тәсәррүфат мүстәгиллијини итирир. Јерли кәндлиләрин бүтүн әкинчи-

* Доғрудан да 2 294 хуторлунун 123 252 десјатин (јә'ни 1 тәсәррүфатчынын орта һесабла 53 десјатин) әкини вардыр. Онларын 2 662 муздлу ишчиси (вә 234 гадын ишчиси) вардыр. Онларын аты вә өкүзү>40 000. Онларын тәкмилләшдирилмиш аләти чохдур: «Новоузенск гәзасы һаггында статистика мә'луматы мәчмуәсинин» 453-чү сәһифәсинә бах.

Таванаја көрә кәндли группары	Днепр гәзасы					Новоузенск гәзасы					Камышин гәзасы				
	Һәјәтләрин сајы	%-лә	Нечә десјатин әкини вар	%-лә	1 һәјәтә нечә десјатин әкин дүшүр	Һәјәтләрин сајы	%-лә	Нечә десјатин әкини вар	%-лә	1 һәјәтә нечә десјатин әкин дүшүр	Һәјәтләрин сајы	%-лә	Нечә десјатин әкини вар	%-лә	1 һәјәтә нечә десјатин әкин дүшүр
Јохсул груп	7 880	40	38 439	11	4,8	10 504	37	36 007	8	3,4	9 313	54	29 194	20	3,1
					10,9					7,75					5,7
Орта груп	8 234	42	137 344	43	16,6	10 757	38	128 986	29	12	4 980	29	52 735	35	10,6
Варлы груп	3 643	18	150 614	46	41,3	7015[24]	25	284 069	63	40,5	2 881	17	67 844	45	23,5
Јекуну	19 757	100	326 397	100	17,8	28 276	100	449 062	100	15,9	17 174	100	149 773[25]	100	8,7

лик тәсәррүфатынын чох чүз'и һиссәси — әкин саһәсинин вур-тут 13%-и (орта һесабла) бу күтләнин әлиндәдир; һәр һәјәтә 3—4 десјатин әкин дүшүр. Белә бир әкинин нә демәк олдуғуну тәсәввүр етмәк үчүн демәлијик ки, Таврида губернијасында «кәсбкарлыг» дејилән шејә әл атмадан анчаг мүстәгил әкинчилик тәсәррүфаты илә јашамаг үчүн кәндли һәјәтиндә 17—18 десјатин* әкин лазымдыр. Ајдындыр ки, ашағы групун нүмајәндәләри инди өз тәсәррүфаты илә јашамагдан даһа чох кәсбкарлыгла, ја'ни өз иш гүввәсини сатмагла јашајыр. Бу группакы кәндлиләрин вәзијјәтини көстәрән даһа әтрафлы мә'луматы нәзәрдән кечирсәк, көрәрик ки, тәсәррүфаты тәрк едән, пај торпагларыны ичарәјә верән, иш инвентары олмајан вә кәсбкарлыға кедән кәндлиләрин ән чохү мәһз бу группдан оланлардыр. Бу группдан олан кәндлиләр бизим кәнд пролетариатынын нүмајәндәләридир.

Лакин, дикәр тәрәфдән, јенә һәмин ичмачы кәндлиләр ичәрисиндән тамамилә экс характердә олан башга бир груп да ортаја чыхыр. Јухары группдан олан кәндлиләрин әкини ашағы групун әкининдән 7—10 дәфә артыгдыр. Бу әкинләри (һәр һәјәтә 23—40 десјатин) аиләнин тәкчә өз әкинчилик тәсәррүфаты илә еһтијачсыз јашамасы үчүн лазым олан «нормал» әкин мигдары илә мүгајисә етсәк, бундан 2—3 дәфә артыг олдуғуну көрәрик. Ајдындыр ки, бу кәндлиләр мәһз кәлир көтүрмәк үчүн, тахыл алвери етмәк үчүн әкинчиликлә мәшғул олурлар. Бу кәндлиләр хејли пул јығыб бу пулу тәсәррүфаты јахшылашдырмаға вә бечәрмәни тәкмилләшдирмәјә сәрф едирләр, мәсәлән, кәнд тәсәррүфаты машынлары вә јахшылашдырылмыш аләтләр алырлар: мәсәлән, Новоузенск гәзасында тәсәррүфат саһибләринин үмумијјәтлә 14%-нин; јухары груп кәндлиләриндән исә тәсәррүфат саһибләринин 42%-нин јахшылашдырылмыш аләтләри вардыр (белә ки, гәзадакы јахшылашдырылмыш әкинчилик аләти олан бүтүн һәјәтләрин 75%-и јухары групун пајына дүшүр) вә «кәндлиләрдә» олан бүтүн јахшылашды-

* Самара вә Саратов губернијаларында јерли әһали аз таваналы олдуғуна көрә бу норма бир јарым дәфә ашағы олачагдыр.

рылмыш алətlərin 82%-и onlarын əlindədir*. Jухары групдан олан кəндлиlər əkinlərini daha тəkчə өз иш гүввələri илə beчərə bilmir və буна көрə дə муздла fəhlə tутмалы олурлар: мəсələn, Новоузенск гəsasында jухары групдан олан тəсərrүfat sahibləriniн 35%-и daimi муздлу fəhlə sахлajыр (буraja, мəсələn, бичин вə с. үчүн тутулан fəhlələr дахил dejилдир); Днепр гəsasында да белədir. Бир сөзlə, артыг jухары групун кəndлиləri, шүbhəsiz, буржуазија olмушлар. Артыг onларын күчү башга istehsalчыlары sojмагда dejил (sələмчиlərin və «голчомагларын» күчү исə буndадыр), istehsalы мүстəгил тəшкил etмəkдədир**: кəndлиlərin чəми 1/5 hиссəsini тəшкил edən бу групун əlində əkin sahəsiniн 1/2-dən чоху topланмышдыр [мən hər 3 гəza үчүн үмуми орта мигдары көтүрүрəм]. Бу кəndлиlərin əмək məhsulдарлығының (jə'ni көтүрдүкləri məhsulun), торпагда ешələnən ашағы груп пролетарларынын əмək məhsulдарлығындан мүгajисə edилмəjəчək dərəчədə jүксək олдуғу нəsərə alынса, — белə бир нəтичə чыхармамаг олмаз ки, тахыл istehsalынын башлыча hərəkətveriчi гүввəsi кənd буржуазијасыдыр.

Кəndлиlərin белə parчalanыb буржуазија илə пролетариата ajрылмасы [халғчылар бу просесdə «күтлəniн jохсуллашмасындан» башга heч бир шej көрмүрлəр] «базарын» həчминə, jə'ni тахылын *əmtəəjə* чevрилən hиссəsinиn мигдарына нə kими тə'sir көстərməli иди? Ajдындыр ки, тахылын бу hиссəsi хejли артмалы иди, чүнки jухары груп кəndлиlərinin тахылы onларын өз ehtijaчlары үчүн лазым kəldijindən олдугча артыг иди və бу тахыл базара kedirdi; диkər тərəfdən, ашағы групун нүмajəndələri kəsbkarлыгла əldə etдикləri пула əlavə тахыл алмалы идиlər.

Бу мəsələjə даир дүрүст mə'lumat vermək үчүн, daha земство статистикасы мəчмуələrinə dejил, В. J. Пост-

---

* Үмумиjjətlə гəzada kəndлиlərin 5 724 jахшылашдырылмыш alətи вардыр.

** Əlbəttə, бу да sojмаға əsasланыр, лакин daha мүстəгил istehsalчылары dejил, fəhlələri sojмаға əsasланыр.

никовун «Чәнуби рус кәндли тәсәрруфаты» әсәринә мүрачиәт етмәли олачағыг. Постников земство статистикасы мә'луматына әсасән Таврида губернијасынын гит'әдәки 3 гәзасынын (Бердјанск, Мелитопол вә Днепр гәзаларынын) кәндли тәсәрруфатыны тәсвир едир вә бу тәсәрруфаты кәндлиләрин мүхтәлиф групларына көрә тәһлил едир [кәндлиләр әкин саһәсинин гәдәринә көрә 6 категоријаја бөлүнмүшдүр: 1) әкмәјәнләр; 2) 5 десјатинәдәк әкәнләр; 3) 5 десјатиндән 10 десјатинәдәк әкәнләр; 4) 10—25 десјатин әкәнләр; 5) 25—50 десјатин әкәнләр вә 6) 50 десјатиндән артыг әкәнләр]. Мүәллиф мүхтәлиф групларын базара мүнасибәтини тәдгиг едәркән һәр бир әкинчи тәсәрруфатынын әкин саһәсини ашағыдакы 4 һиссәјә бөлүр: 1) *тәсәрруфат саһәси* — Постников әкин саһәсинин әкин үчүн лазыми тохум верән һиссәсини белә адландырыр; 2) *јејинти саһәси* — ишләјән аилә үзвләринин вә ишчиләрин јемәси үчүн тахыл верир; 3) *јем саһәси* — гошгу һејваны үчүн јем верир вә нәһајәт, 4) *тиҹарәт* вә ја *базар* саһәси әмтәәјә чеврилиб базарда өзкәләрә сатылан мәһсул верир. Ајдындыр ки, анчаг сонунчу саһә *пул* кәлири верир, галанлары исә натурал кәлир верир, ја'ни тәсәрруфатын өзүндә истеһлак едилән мәһсул верир.

Постников кәндлиләрин мүхтәлиф әкин групларында бу саһәләрдән һәр бириниң һәчмини һесаблајараг белә бир чәдвәл верир: [116-чы сәһ. чәдвәлә бах. *Ред.*]

Биз бу рәгәмләрдән көрүрүк ки, тәсәрруфат нә гәдәр бөјүк олурса, бир о гәдәр артыг әмтәә характери алыр, тахылын бир о гәдәр чох һиссәсини [групларә көрә 12—36—52—61%-ни] сатыш үчүн истеһсал едир. Башлыча әкинчиләр, 2 јухары групдан олан кәндлиләр (бүтүн әкинин $^1/_2$-дән чоху онлардадыр) бүтүн өз әкинчилик мәһсулунун јарысындан чохуну [52 вә 61%-ни] өзкәләрә сатырлар.

Кәндлиләр буржуазија илә пролетариата ајрылмасајдылар, башга сөзлә десәк, әкин саһәси бүтүн «кәндлиләр» арасында «бәрабәр» бөлүнсәјди, онда *бүтүн* кәндлиләр орта групдан (10—25 десјатин әкәнләр групундан) олардылар вә бүтүн тахылын анчаг 36%-и,

	100 десјатин әкиндән дүшүр				Пул кәлири көтүрүлүр		Таврида губернијасынын 3 гәсәсында		Һәр группда орта һесабла әкинин гәдәри
	тәсәррүфат саһәсинә	јеһинти саһәсинә	јем саһәсинә	тичарәт саһәсинә	1 десјатин әкинә	1 һәјәтә	нечә десјатин әкин вар	бундан тичарәт саһәсинә дүшүр	
					(манатла)				
5 дес.-дәк әкәнләрдә	6	90,7	42,3	—39	—	—	34 070	—	3,5 д.
5—10 дес. »	6	44,7	37,5	+11,8	3,77	30	140 426	16 851	8 »
10—25 » »	6	27,5	30	36,5	11,68	191	540 093	194 433	16,4 «
25—50 » »	6	17,0	25	52	16,64	574	494 095	256 929	34,5 »
50 дес.-дән чох »	6	12,0	21	61	19,52	1500	230 583	140 656	75 »
Јекуну	6			42			1 439 267	608 869	17—18 дес.

Чәдвәлә даир гејд:

1) Постниковда ахырынчыдан әввәлки сүтун јохдур; ону мән һесабламышам.

2) Постников пул кәлиринин мигдарыны мүәјјән етмәк үчүн бүтүн тичарәт саһәсиндә буғда әкилдијини фәрз едир вә тахылын орта мәһсулдарлығыны вә орта гијмәтини һесаблајыр.

јә'ни 518 136 десјатин әкинин мәһсулу (1 439 267-нин 36%-и=518 136) базара чыхарыларды. Инди исә, чәдвәлдән көрүндүјү кими, базара бүтүн тахылын 42%-и, 608 869 десјатинин мәһсулу кедир. Беләликлә, «күтләнин јохсуллашмасы», кәндлиләрин 40%-нин (јохсул груп, јә'ни 10 десјатинәдәк әкәнләр групу) тәсәрруфатынын тамамилә тәнәззүл етмәси вә кәнд пролетариатынын әмәлә кәлмәси базара *90 мин** десјатин әкин мәһсулунун чыхарылмасына сәбәб олмушдур.

Мән һеч дә демәк истәмирәм ки, кәндлиләрин тәбәгәләшмәси нәтичәсиндә «базарын» бөјүмәси анчаг бундан ибарәт олмушдур. Һеч дә јох. Биз көрдүк ки, мәсәлән, кәндлиләр јахшылашдырылмыш аләтләр алыр, јә'ни јығдыглары пулу «истеһсал васитәләри истеһсалына» сәрф едирләр. Биз көрдүк ки, тахылдан башга, дикәр бир әмтәә — инсанын иш гүввәси дә базара чыхарылмышдыр. Мән бүтүн бунлары јалныз она көрә хатырлатмырам ки, һәмин мисалы хүсуси мәһдуд бир мәгсәдлә кәтирмишдим: көстәрмәк истәмишдим ки, бизим Русијада күтләнин вар-јохдан чыхмасы әмтәә вә капиталист тәсәрруфатынын һәгигәтән гүввәтләнмәсинә сәбәб олур. Мән гәсдән, әмтәә тәдавүлүнә һәр јердә вә һәмишә һәр шејдән кеч вә һәр шејдән јаваш чәлб олунан тахыл кими бир мәһсулу көтүрмүшдүм. Буна көрә мисал кәтирилән јерләр дә халис әкинчилик јерләри иди.

Инди башга мисал, халис сәнаје саһәсинә, Москва губернијасына аид бир мисал кәтирәчәјәм. Кәндли тәсәрруфаты земство статистикачылары тәрәфиндән «Москва губернијасы һаггында статистика мә'луматы мәчмуәси»нин VI вә VII чилдләриндә тәсвир едилмишдир; бурада кустар пешәләри һаггында бир сыра чох көзәл очеркләр вардыр. Мән *«Кружевачылыг пешәси»*** очеркинин бир јерини көстәрмәклә кифајәтләнәчәјәм ки, бу да ислаһатдан сопракы дөврдә кәндли пешәләринин нә јолла вә нәјә көрә хүсуси сүр'әтлә инкишаф етдијини изаһ едир.

* 90 733 дес.=бүтүн әкин саһәсинин 6,3%-нә.

** *«Москва губерниjасы һаггында статистика мә'луматы мәчмуәси».* Тәсәрруфат статистикасы бөлмәси. VI чилд, II бурахылыш. Москва губерниjасындакы пешәләр. II бурахылыш. Москва. 1880.

Кружевачылыг пешәси бу әсрин 20-чи илләриндә Подолск гәзасының Воронов волостундакы 2 гоншу кәнддә мејдана кәлмишдир. «Бу пешә 1840-чы илләрдә јаваш-јаваш башга јахын кәндләрә јајылмаға башлајыр, ањчаг һәлә бөјүк бир рајону әһатә етмир. Лакин 60-чы илләрдән башлајараг, хүсусән сон 3—4 илдә сүр'әтлә әтрафа јајылыр».

Инди бу пешәнин мөвчуд олдугу 32 кәнддә о белә мејдана кәлмишдир:

2	кәнддә—	1820-чи илдә.
4	»	— 1840-чы илдә.
5	»	— 1860-чы илләрдә.
7	»	— 1870—1875.
14	»	— 1876—1879.

Очеркин мүәллифи дејир: «Белә бир һалы, јә'ни бу пешәнин мәһз сон илләрдә бөјүк сүр'әтлә јајылмасы һалыны доғуран сәбәбләрә диггәт јетирсәк, көрәрик ки, бир тәрәфдән, һәмин мүддәтдә кәндлиләрин јашајыш шәраити хејли писләшмиш, дикәр тәрәфдән дә, әһалинин — онун даһа әлверишли шәраитдә олан һиссәсинин — тәләбаты хејли артмышдыр».

Мүәллиф бунu тәсдиг етмәк үчүн Москва земство статистикасындан ашағыдакы рәгәмләри көтүрүр ки, мән дә бу рәгәмләри чәдвәл шәклиндә верирәм*. [119-чу сәһ. чәдвәлә бах. *Ред.*]

Мүәллиф сөзүнә давам едиб дејир: «Бу рәгәмләр чох көзәл көстәрир ки, һәмин волостда атларын, инәкләрин вә даварын *үмуми* мигдары артмышдыр, лакин рифаһын бу јахшылашмасы ајры-ајры шәхсләрә, мәһз 2—3 вә даһа чох аты олан тәсәррүфат саһибләри категоријасына аиддир...

...Демәли, биз көрүрүк ки, нә инәји, нә дә аты олмајан кәндлиләрин сајының артмасы илә бәрабәр, торпағы даһа әкмәјәнләрин дә сајы артыр: онларын нә һејваны, нә дә лазыми гәдәр күбрәси вардыр; торпаг күчдән дүшүр, ону әкмәјә дәјмәз; өзүнү, аиләсини тә'мин

* Инәкләрин бөлкүсү һаггындакы мә'луматы атмышам (нәтичә еһнидир) вә фаиз һесабыны әлавә етмишәм.

Подолск гәзасынын Воронов волосту:

Воронов волостунда	Тәсәррүфат саһибләринин сајы	Мигдары		Һәр 100 нәфәрә дүшүр			Тәсәррүфат саһибләринин сајы					Тәсәррүфат саһибләринин атларынын сајы				Пај торпағы олан тәсәррүфат саһибләринин сајы			
		ат	ишәк	ат	ишәк	дәвә	атсызлар	1 аты оланлар	2 аты оланлар	3 аты оланлар	3-дән чох аты оланлар	1 аты оланлар	2 аты оланлар	3 аты оланлар	3-дән чох аты оланлар	Чәми	пај торпағыны бечәрир		Тахыл әкмәјәнләр
																	әкә	муәјјәд ишчи нисб	
1869-чу илдә вар иди	1 233	1 473	1 472	22	22	30	276 22 %	567 46 %	298 24 %	70 6 %	22 2 %	567 39 %	596 40 %	210 14 %	100 7 %	1 067	900 84 %	92 9 %	75 7 %
1877-чи илдә вар иди	1 244	1 607	1 726	25	27	38	319 26 %	465 37 %	313 25 %	95 8 %	52 4 %	465 29 %	626 39 %	285 18 %	231 14 %	1 166	965 82,5 %	5 0,5 %	196 17 %

етмәк үчүн, ачындан өлмәмәк үчүн тәкчә кишиләрин пешә илә мәшғул олмасы кифајәт дејилдир, — ахы онлар кечмишдә дә, әкинчилик ишләриндән бош галан вахтларында пешә илә мәшғул олурдулар — аиләнин башга үзвләринин дә кәнар кәсбкарлыгла газанч ахтармасы лазым кәлир...

... Чәдвәлләрдә вердијимиз рәгәм мә'луматы бизә башга бир һадисәни дә көстәрди; бу кәндләрдә 2—3 аты, инәји олан адамларын да сајы *артмышдыр*. Демәли, бу кәндлиләрин рифаһы јахшылашмышдыр, лакин биз бунунла бирликдә демишдик ки, «филан кәндин башдан-баша бүтүн гадынлары, ушаглары пешә илә мәшғул олурлар». Белә бир һала сәбәб нәдир?.. Бу һалы ајдынлашдырмаг үчүн һәмин кәндләрин һәјатына нәзәр јетирмәли, бу кәндләрдә ев шәраити илә јахындан таныш олмалыјыг, онда бәлкә дә, баша дүшмәк олар ки, сатыш үчүн әмтәә истеһсал етмәјә нә үчүн бу гәдәр күчлү мејл көстәрилир?

Биз бурада, әлбәттә, әтрафлы сурәтдә тәдгиг етмәјәчәјик ки, нә кими әлверишли шәраитдә кәндли әһалиси ичәрисиндән кет-кедә даһа күчлү шәхсләр, аиләләр мејдана кәлир, онларын рифаһ һалы нә кими шәраит нәтичәсиндә јараныр вә артыг бир дәфә әлдә едилмиш олан бу рифаһ нә кими ичтимаи шәраит нәтичәсиндә сүр'әтлә јүксәлә билир вә јүксәлиб о дәрәчәјә чатыр ки, кәнд әһалисинин бир һиссәсини дикәр һиссәсиндән хејли фәргләндирир. Кәндин ән ади һалларындан бирини көстәрмәклә бу просеси изләмәк кифајәтдир. Кәндлиләрдән бири кənddә өз һәмкәндлиләри арасында сағлам, күчлү, зирәк, чалышган бир адам кими танынмыш олур; онун аиләси бөјүкдүр, оғланлары кетдикчә даһа чох олур, бунлар да јенә бәдәнчә мөһкәм вә фәрасәтлидирләр; онлар ајрылмајараг һамысы бир јердә јашајыр, 4—5 адамлыг пај торпағы алырлар. Ајдындыр ки, бу пај торпағыны бечәрмәк үчүн аиләдә ишләјә биләнләрин һәр һалда һамысынын ишләмәси лазым кәлмир. Буна көрә дә 2—3 оғул кәнарда вә ја өз олдуглары јердә даим пешә илә мәшғул олур вә јалныз от чалыны заманы гыса мүддәтә пешәни бурахыб тарла ишләриндә аиләјә

көмәк едир. Аиләнин ајры-ајры үзвләринин газанчы бөлүнмәјәрәк онларын үмуми малы олур; башга шәраит әлверишли олдугда бу газанч аиләнин тәләбатыны өдәјән хәрчләрдән хејли чох олур. Пул артырылыр ки, бунун да сајәсиндә аилә пешә илә daha јахшы шәраитдә мәшғул ола билир: нағд пула биринчи әлдән хам материал ала билир, истеһсал етдији әмтәәни јахшы гијмәтә кетдији заман сата билир, «иш верән» һәр чүр адамларын, алверчиләрин васитәчилији олмадан кечинә билир вә с.

Бир-ики фәһлә тутмаг мүмкүн олур вә ја мүстәгил сурәтдә бир ишлә мәшғул олмаг имканындан тамамилә мәһрум олмуш јохсул кәндлиләрә евдә көрмәк үчүн иш вермәк мүмкүн олур. Мисал кәтирдијимиз күчлү аилә бу вә дикәр бу кими шәраит сајәсиндә тәкчә өз әмәјиндән мәнфәәт көтүрмәкдән daha артыг имкан әлдә етмиш олур. Әлбәттә, биз бурада, белә аиләләр ичәрисиндән голчомаг, мүфтәхор ады илә мәшһур олан шәхсләрин јетишдији һаллардан бәһс етмирик, кәндли әһалиси ичәрисиндә олан јалныз ән ади һаллары нәзәрдән кечиририк. Мәчмуәнин II чилдиндә вә VI чилдинин 1-чи бурахылышында верилән чәдвәлләр ајдын көстәрир ки, кәндлиләрин бир һиссәсинин вәзијјәти писләшдикчә, дикәр кичик һиссәсинин вә ја ајры-ајры кәндлиләрин рифаһы чох вахт јүксәлир.

Пешә илә мәшғул олмаг кенишләндикчә, кәнар јерләрлә, шәһәрлә, көтүрдүјүмүз мисалда Москва илә әлагә дә артыр вә Москванын бә'зи гајдалары јавашјаваш кәндә јајылыр вә әввәлчә мәһз һәмин варлы аиләләрдә өзүнү көстәрир. Самовар, лазыми шүшә вә чини габ-гачаг, «тәмиз» кејим ортаја чыхыр. Бу тәмиз кејим кишиләрдә чарыг әвәзинә узунбоғаз чәкмә кејмәкдән башланырса, гадынлар башмаг вә чәкмә илә бәрабәр, нечә дејәрләр, daha тәмиз палтар кејмиш олурлар; гадынлар һәр шејдән әввәл алабәзәк, әлван чит, өрпәк, нахышлы јун шал вә башга бу кими гәшәнк шејләрлә марагланырлар...

... Кәндли аиләсиндә «лап гәдимдән» гајда белә дир ки, арвад әринә, өзүнә вә ушагларына палтар һазырлајыр... Нә гәдәр ки, кәндлиләр өзләри кәтан әкирди-

ләр, парчанын вә кејим үчүн лазым олан башга шејләрин алынмасына аз пул сәрф етмәк лазым кәлирди, бу пул исә тојуг, јумурта, көбәләк, киләмејвә сатмагла, евдә артыг галмыш бир кәләф сапы вә ја бир парча артыг киши сатмагла әлдә едилирди. Галан шејләрин һамысы евдә истеһсал олунурду. Көтүрдүјүмүз мисалда Воронов волосту кәндләриндә кружевачылыг пешәсинин чох ләнк инкишаф етмәсинә сәбәб дә мәһз бу шәртләрдир, јә'ни кәндли гадынлардан тәләб олунан бүтүн ләвазиматын евдә истеһсал едилмәси вә гадынларын тарла ишләриндән бош галан бүтүн вахтларыны бу шејләри һазырламаға сәрф етмәләридир. Кружеваны башлыча олараг јахшы тә'мин олунмуш вә ја үзвләри чох олан аиләләрин гызлары тохујурдулар, бу аиләләрдә олан бүтүн гадынларын кәтан әјирмәклә, киш тохумагла мәшғул олмасы лазым кәлмирди. Лакин учуз чит, миткал јаваш-јаваш киши сыхышдырыб арадан чыхармаға башлады; буна башга шәртләр дә әлавә олду: каһ кәтан јахшы мәһсул вермир, каһ да әринә гырмызы читдән бир көјнәк вә өзүнә гәшәнк «дон» (сарафан) тикмәк истәјир, нәтичәдә кәндли палтары үчүн евдә мүхтәлиф киш, јајлыг тохумаг адәти кет-кедә сыхышдырылыб арадан чыхыр вә ја олдугча азалыр. Гисмән, евдә тохунан парчаларын арадан чыхмасы вә бунларын фабрикләрдә тохунан парча илә әвәз олунмасы тә'сири алтында кејим өзү дә дәјишилир...

... Әһалинин чохунун сатлыг әмтәә истеһсал етмәјә вә бу истеһсалда һәтта ушаг әмәјиндән дә истифадә етмәјә чалышмасы зәрурәтини доғуран сәбәб дә будур».

Диггәтли мүшаһидәчинин сәмими сөјләдији бу сөзләр бизим кәндли күтләси ичәрисиндә ичтимаи әмәк бөлкүсү просесинин нечә давам етдијини, бунун әмтәә истеһсалыны (демәли, базары да) күввәтләндирмәјә нечә сәбәб олдуғуну вә бу әмтәә истеһсалынын өз-өзүнә, јә'ни истеһсалчы илә базар арасында јаратдығы мүнасибәтләр күчүнә инсан иш күввәсинин алыныб-сатылмасының «ән ади бир һал» олмасына нечә сәбәб олдуғуну ајдын көстәрир.

VIII

Ахырда бу мүбаһисәли мәсәләни, — абстраксијалар, схемләр вә формулларла, дејәсән, һәддән артыг ағырлашдырылан бу мәсәләни, — «ади бахышларын» әнҹени вә ән көркәмли нүмајәндәләриндән биринин мүһакимәләрини арашдырмагла ишыгландырмаг, бәлкә дә, јерсиз олмаз.

Мән ч. Николај — ондан данышырам*.

О, Русијада капитализмин инкишафы үчүн ән бөјүк «манеәни» дахили базарын «кичилмәсиндә», кәндлиләрин алычылыг габилијјәтинин «азалмасында» көрүр. О дејир ки, пешәләрин капиталистләшмәси евдәмә'мулат истеһсалыны сыхышдырыб арадан чыхармышдыр; кәндли өзүнә пулла палтар алмаға мәчбур олмушдур. Буна пул тапмаг үчүн кәндли чох торпаг әкмәјә башламыш вә пај торпағы кифајәт етмәдијинә көрә, әкин саһәсини сәмәрәли тәсәррүфатын тәләб етдијиндән чох артыг кенишләндирмишдир; торпагын ичарә пулуну биабырчы бир дәрәчәјә галдырмыш вә ән нәһајәт вар-јохдан чыхмышдыр. Капитализм өзү өзүнә гәбир газмыш, «халг тәсәррүфатыны» 1891-чи илдәки дәһшәтли бөһрана кәтириб чатдырмыш вә... зәмини олмадығындан, «һәмин јолла кетмәкдә» давам етмәјә игтидары олмадығындан дајаныб дурмушдур. Русија «әсрләр боју давам едән халг гурулушундан *бизим* узаглашдығымызы» баша дүшдүјү үчүн инди... «ири истеһсалы ичмаја чаламаг» һаггында башда отуруб әмр верәнләрдән сәрәнчамлар көзләјир.

«Һәмишә тәзә» (Русија халгчылары үчүн тәзә) олан бу нәзәриҹҹәнин мә'насызлығы нәдәдир?

Ондадырмы ки, бу нәзәриҹҹәнин мүәллифи «истеһсал васитәләри үчүн истеһсал васитәләри истеһсалынын» әһәмиҹҹәтини баша дүшмүр? Әлбәттә, јох. Ч-б Ник. — он бу гануну јахшы билир вә һәтта һәмин ганунун биздә дә өзүнү көстәрдијини гејд едир (сәһ. 186, 203—204). Доғрудур, өзү өзүнә зидд кетмәк габилиј-

* Әлбәттә, бурада оның әсәрини баштан-баша арашдырмагдан һеч данышыг ола билмәз — бунун үчүн ајрыча бир әсәр лазымдыр, — бурада онун севдији дәлилләрдән анчаг *бири* арашдырылачагдыр.

јәти олан ч. Ник. — оп бә'зән (мүгајисә ет: с. 123) бу гануну унудур, лакин ајдындыр ки, белә зиддијјәтләри дүзәлтмәк мүәллифин јеритдији (јухарыда көстәрилән) әсас мүһакимәни гәтијјән дүзәлтмәзди.

Онун нәзәријјәсинин мә'насызлығы бундадыр ки, о бизим капитализми изаһ едә билмир вә бу капитализм һаггындакы мүһакимәләрини халис ујдурмалар үзәриндә гурур.

Ч-б Ник. — он фабрик мәһсулларының евдә истеһсал едилән мәһсуллары сыхышдырыб арадан чыхармасы үзүндән ифлас етмиш «кәндлиләри» һәјатдакы бүтүн һадисәләрә бир нәфәр кими јанашан, өз дахилиндә һәмрә'ј олан, јекчинс бир шеј һесаб едир.

Һәгигәтдә белә бир шеј гәтијјән јохдур. Мәһсулдар ваһидләр (кәндли һәјәтләри) бир-бириндән ајры олмасајды, Русијада әмтәә истеһсалы мејдана кәлә дә билмәзди вә һәр кәс билир ки, бизим кәндлиләрин һәр бири һәгигәтдә тәсәррүфатла тәкликдә вә башгаларындан асылы олмајараг мәшғул олур; өз хүсуси мүлкијјәтинә кечән мәһсулу өз шәхси мүлаһизәси илә истеһсал едир; «базарла» тәкликдә әлагәјә кирир.

Көрәк, «кәндлиләр» ичәрисиндә вәзијјәт нечәдир.

«Кәндли пула еһтијач һисс едәрәк әкини һәддиндән артыг кенишләндирир вә вар-јохдан чыхыр».

Лакин јалныз әкин үчүн тохуму олан, кифајәт гәдәр чанлы вә чансыз инвентары олан таваналы кәндли әкини кенишләндирә билир. *Бу кими* кәндлиләр (бунлар исә, мә'лум олдуғу кими, азлыг тәшкил едирләр) доғрудан да әкини артырыр вә өз тәсәррүфатларыны о гәдәр кенишләндирирләр ки, һәтта ишчи көтүрмәдән бунун өһдәсиндән кәлә билмирләр. Кәндлиләрин чохунун исә нә һеч бир еһтијаты, нә дә кифајәт гәдәр истеһсал васитәләри олмадығына көрә, тәсәррүфаты кенишләндирмәклә өз пул еһтијачыны өдәмәјә әсла имканы јохдур. *Белә бир* кәндли пул әлдә етмәк үчүн «кәсбкарлыға» кедир, јә'ни даһа өз мәһсулуну дејил, өз иш гүввәсини базара чыхарыр. Кәсбкарлыға кетмәк, тәбиидир ки, әкинчилик тәсәррүфатынын даһа да тәнәззүл етмәсинә сәбәб олур вә нәтичәдә бу кәндли өз пај торпағыны өзүнүн олдуғу ичмада варлы бир

кәндлијә ичарәјә верир, о да өз тәсәррүфатыны бөјүдүр вә ичарә етдији пај торпағындан көтүрдүју мәһсулу, ајдындыр ки, өзү истеһлак етмәк дејил, *базара* көндәрир. Беләликлә, «халг јохсуллашыр», капитализм артыр вә базар бөјүјүр. Лакин бу аздыр. Тамамилә өзүнүн кенишләндирилмиш әкинчилик тәсәррүфаты илә мәшғул олан бизим бу варлы кәндли даһа әввәлки кими өзү үчүн, мәсәлән, ајаггабы истеһсал едә билмир: ајаггабыны сатын алмаг онун үчүн даһа әлверишлидир. Јохсуллашмыш кәндлијә кәлдикдә, о да сатыналма ајаггабы кејмәли олур: о даһа өз тәсәррүфатында өзүнә садәчә она көрә ајаггабы истеһсал едә билмир ки, онун даһа өз тәсәррүфаты јохдур. Ајаггабы тәләби вә тахыл тәклифи мејдана кәлир; бу тахыл, өз тәсәррүфатынын мүтәрәггилији илә ч. В. В.-ни валеһ едән тәсәррүфатчы кәндлинин артыг истеһсал етдији тахылдыр. Ајаггабы истеһсал едән гоншу кустарлар да әкинчиләрин индичә көстәрдикләриниз вәзијјәтиндә олурлар: тәнәззүл едән тәсәррүфат олдугча аз тахыл вердијинә көрә, сатын тахыл алмаг үчүн истеһсалы кенишләндирмәк лазымдыр. Ајдындыр ки, јенә дә анчаг пул артыра билән кустар, јә'ни азлығын нүмајәндәси истеһсалы кенишләндирир; о, фәһлә тутмаға вә ја евдә көрмәк үчүн јохсул кәндлиләрә иш пајламаға имкан тапыр. Кустарларын чохунун нүмајәндәләри исә истеһсалы кенишләндирмәји фикирләринә дә кәтирә билмәзләр: онлар севинәрләр ки, варланмыш бинәкдар онлара «иш версин», јә'ни өз јеканә әмтәәләри олан иш гүввәләрини сатмаг үчүн алычы тапа билсинләр. Јенә дә халг јохсуллашыр, капитализм артыр вә базар бөјүјүр; ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн даһа да инкишаф етмәсинә вә дәринләшмәсинә јени тәкан верилир. Бу һәрәкат һарада гуртарачагдыр? Бунун һарада башландығыны һеч кәс дејә билмәдији кими, һарада гуртарачағыны да һеч кәс дејә билмәз; бунун әһәмијјәти дә јохдур. Әһәмијјәтлиси одур ки, биз гаршымызда чанлы бир үзви просес көрүрүк, әмтәә тәсәррүфатының инкишафы вә капитализмин бөјүмәси просесини көрүрүк. Кәндләрдә «кәндлиликдән чыхма» бизә бу просесин башланғычыны, онун

доғулушуну, онун илк мәрһәләләрини көстәрир; шәһәрләрдәки ири капитализм бизә бу просесин сонуну, онун мејлләрини көстәрир. Бу һадисәләри бир-бириндән ајырсаныз, онлары тәкликдә вә бир-бириндән асылы олмајараг көздән кечирсәниз, — јеритдијиниз мүһакимәнин ахырыны бир јерә чатдыра билмәзсиниз, бу һадисәләрин һеч бирини, нә халгын јохсуллашмасыны, нә дә капитализмин артмасыны изаһ едә билмәзсиниз.

Лакин бу заман чох һалларда елә олур ки, әввәли вә ахыры олмајан бу чүр мүһакимә јеридән мүәллифләр просеси изаһ едә билмәјәрәк тәдгиги јарымчыг гојур вә һеч бирини анламадыглары ики һадисәдән бирини [әлбәттә, мәһз «тәнгиди сүрәтдә дүшүнән шәхсијјәтин мә'нәви чәһәтчә инкишаф етмиш дујғусуна» зидд олан һадисәни] «мә'насыз», «тәсадүфи», «һавадан асылы» адландырырлар.

Ајдындыр ки, әслиндә анчаг онларын өз мүһакимәләри «һавадан асылыдыр».

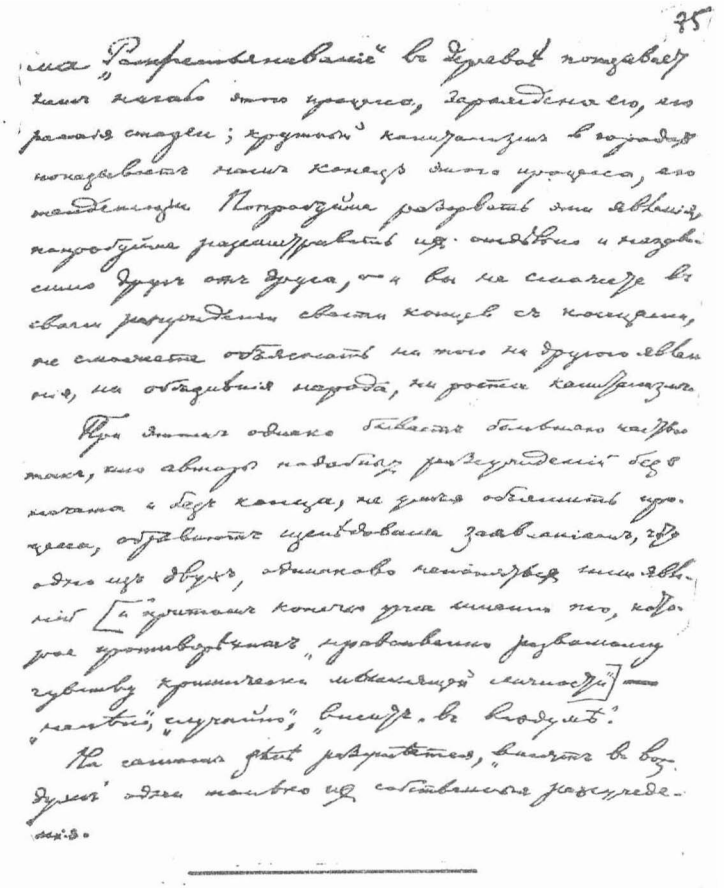

В. И. Ленинин «Базарлар мәсәләси дејилән мәсәләјә даир» (1893-чү ил) әсәринин әлјазмасынын сон сәһифәси

Кичилдилмишдир.

«ХАЛГ ДОСТЛАРЫ» НӘДИР ВӘ СОСИАЛ-ДЕМОКРАТЛАРА ГАРШЫ ОНЛАР НЕЧӘ МҮБАРИЗӘ ЕДИРЛӘР?

(«РУССКОЈЕ БОГАТСТВО» НУН МАРКСИСТЛӘРӘ ГАРШЫ МӘГАЛӘЛӘРИНӘ ЧАВАБ)[26]

1894-чү илин јазында—јајында јазылмышдыр

1894-чү илдә һектографда чап едилмишдир

1894-чү ил һектограф нәшриндән мәтниндән чап олунур

I

БУРАХЫЛЫШ

«Русскоје Богатство»[27] сосиал-демократлара гаршы hүчүма кечмишдир. Һәлә кечән илки 10-чу №-синдә һәмин журналын башчыларындан бири олан ч-б Н. Михајловски «бизим марксист вә ја сосиал-демократ адлананларымыза» гаршы «мүбаһисә» ачылачағыны хәбәр вермишди[28]. Сонра ч. С. Кривенконун «Мәдәни фәрдләр һаггында» (№ 12) вә ч. Н. Михајловскинин «Әдәбијјат вә һәјат» адлы мәгаләләри («Р. Б.». 1894-чү ил 1 вә 2-чи №-ләри) чыхды. Бизим игтисади керчәклијимизә журналын өз бахышларына кәлдикдә, бу бахышлары ч. С. Јужаков «Русијанын игтисади инкишафы мәсәләләри» адлы мәгаләдә (11 вә 12-чи №-ләрдә) ән этрафлы шәрһ етмишдир. Өз журналында үмумијјәтлә һәгиги «халг достларының» идеjалары вә тактикасыны әкс етдирмәк иддиасында олан бу чәнаблар сосиал-демократијанын ән гәддар дүшмәнләридир. Бу «халг достларына», онларын марксизми тәнгид етмәсинә, онларын идеjаларына, онларын тактикасына диггәт jетирмәjә чалышаг.

Ч-б Н. Михајловски ән чох марксизмин нәзәри әсасларына диггәт верир вә буна көрә дә тарихин материалист анлајышынын тәһлили үзәриндә хүсуси олараг дајаныр. Ч-б Михајловски бу доктринаны шәрһ едән кениш марксизм әдәбијјатынын мәзмунуну үмуми шәкилдә вердикдән сонра өз тәнгидинә белә бир ибарә илә башлајыр.

О дејир: «Һәр шејдән әввәл, өз-өзүнә белә бир суал гаршыја чыхыр: Маркс тарихи материалистчәсинә анладығыны һансы әсәриндә шәрһ етмишдир? «Капитал»да о бизә мәнтиг гүввәсини дәрин биликлә, һәм бүтүн игтисади әдәбијјаты, һәм дә мүвафиг фактлары әтрафлы тәдгиг етмәклә бирләшдирмәк нүмунәчији вермишдир. О, игтисад елминин чохдан унудулмуш вә ја инди һеч кәсә мә'лум олмајан нәзәриччәчиләрини ортаја чыхармыш вә фабрик мүфәттишләринин һесабатларында вә ја мүхтәлиф хүсуси комиссијалардакы експертләрин вердикләри мә'луматда ән хырда тәфсилата да диггәт јетирмишдир; бир сөзлә, гисмән өз игтисади нәзәриччәләрини әсасландырмаг, гисмән дә мисалларла нүмајиш етдирмәк үчүн күлли мигдарда факт материалыны инчәдән-инчәјә арашдырмышдыр. Әкәр о, тарихи просеси «тамамилә јени» шәкилдә анламағы јаратмыш, бәшәриччәтин бүтүн кечмишини јени нөгтеји-нәзәрдән изаһ етмиш вә индијәдәк мөвчуд олан бүтүн фәлсәфи-тарихи нәзәриччәләрә јекун вурмушса, әлбәттә, буну да ејни чидд-чәһдлә етмишдир; тарихи просес һаггында мә'лум олан бүтүн нәзәриччәләри һәгигәтән јенидән нәзәрдән кечириб тәнгиди сурәтдә тәһлил етмишдир, үмумдүнја тарихинә даир күлли мигдарда факт үзәриндә ишләмишдир. Марксизм әдәбијјатында чох ади бир һал олараг Дарвинлә едилән мүгајисә бу фикри даһа артыг тәсдиг едир. Дарвинин бүтүн әсәри нәдир? Бир-бири илә ән сых сурәтдә бағлы олуб там Монблан гәдәр факт материалына јекун вуран бир нечә үмумиләшдиричи идејадыр. Бәс Марксын мүвафиг әсәри һансыдыр? Белә бир әсәр јохдур. Һәм дә нәинки Марксын белә бир әсәри јохдур, һәтта марксизм әдәбијјатынын сајча бүтүн кенишлијинә вә чох јајылдығына бахмајараг, бүтүн бу әдәбијјатда да белә бир әсәр јохдур».

Бүтүн бу ибарә «Капитал»ын вә Марксын чамаат нчәрисиндә нә гәдәр аз баша дүшүлдүјүнү билмәк үчүн сон дәрәчә характеркидир. Онлар шәрһин сон дәрәчә сүбутлу олмасы гаршысында ачиз галараг, Марксын гаршысында баш әјир, ону тә'рифләјирләр, ејни заманда да доктринанын әсас мәзмунуну тама-

милә нәзәрдән гачырырлар вә һеч бир шејдән хәбәрләри јохмуш кими, «субјектив сосиолокијанын» көһнә бајатыларыны давам етдирирләр. Бу мүнасибәтлә, Марксын игтисади нәзәријјәси һаггында Каутскинин өз китабында сечиб вердији чох доғру бир епиграфы хатырламамаг олмаз:

Wer wird nicht einen Klopstock loben?
Doch wird ihn jeder lesen? Nein.
Wir wollen weniger erhoben
Und fleissiger gelesen sein!*.

Лап белә дир ки, вар! Ч-б Михајловски кәрәк Марксы аз тә'рифләјәди, амма ону даһа артыг бир сә'лә охујајды, јахуд, даһа јахшысы, охудуғуна даһа чидди фикир верәјди.

Ч-б Михајловски дејир ки, «Маркс «Капитал»да бизә мәнтиг гүввәсини дәрин биликлә бирләшдирмәк нүмунәчији вермишдир». Бир марксист гејд етмишдир ки, ч. Михајловски бу ибарәсиндә бизә парлаг бир ибарәни мәзмун бошлуғу илә бирләшдирмәк нүмунәчији вермишдир. Һәм дә бу гејд тамамилә һаглыдыр. Доғрудан да, Марксын бу мәнтиг гүввәси өзүнү нәдә көстәрмишдир? Бу мәнтиг гүввәси нә кими нәтичәләр вермишдир? Ч-б Михајловскинин һәмин ибарәсини охујаркән зәнн етмәк олар ки, бүтүн бу гүввә сөзүн ән дар мә'насында «игтисади нәзәријјәләрә» сәрф едилмишдир, — вәссалам. Һәм дә — Марксын өз мәнтиг гүввәсини көстәрдији саһәнин мәһдуд чәрчивәсини даһа кәскин гејд етмәк үчүн, ч. Михајловски «ән хырда тәфсилата», ичәдән-ичәјә «арашдырмаға», «һеч кәсә мә'лум олмајан нәзәријјәчиләрә» вә с. күч верир. Белә чыхыр ки, куја Маркс бу нәзәријјәләри гурмаг үсулларына һеч бир мүһүм вә гејд едилмәјә лајиг јенилик кәтирмәмиш, куја игтисад елминин һүдудуну әввәлки игтисадчыларда олдугу кими сахлајараг ону кенишләндирмәмиш, бу елмин өзүнүн «тамамилә јени» анлајышыны јаратмамышдыр. Һалбуки «Капитал»ы

* — Клопштоку ким тә'рифләмир? Лакин ону һәр кәс охујармы? Јох. Биз истәрдик ки, бизә аз һөрмәт етсинләр, лакин јаздыгларымызы сә'лә охусунлар! (Лессинг). *Ред.*

охумуш олан һәр кәс билир ки, бу әсла доғру дејилдир. Бу мүнасибәтлә, ч. Михајловскинин 16 ил бундан әввәл бајағы буржуа бахышлы ч. Ј. Жуковски илә мүбаһисә едиркән, Маркс һаггында јаздығыны хатырламамаг олмаз[29]. О вахт зәманәми башга иди, һиссијјатмы даһа тәзә иди, лакин һәр һалда ч. Михајловскинин мәгаләсинин руһу да, мәзмуну да тамамилә башга иди.

1877-чи илдә ч. Михајловскинин фикри белә иди: ««Бу әсәрин сон мәгсәди — мүасир чәмијјәтин инкишаф ганунуну (әслиндә: Das ökonomische Bewegungsgesetz — игтисади һәрәкәт ганунуну) көстәрмәкдир»— дејә К. Маркс өз «Капитал»ы һаггында гејд едир вә өз програмына чидди әмәл едир». Инди — тәнгидчинин е'тираф етдијинә көрә — чидди әмәл едилән бу програма јахындан нәзәр салаг. Бу програм «мүасир чәмијјәтин инкишафының игтисади ганунуну көстәрмәкдән» ибарәтдир.

Бу ифадәнин өзү бизи һаһат тәләб едән бир нечә суал гаршысында гојур. Марксдан әввәлки игтисадчыларын һамысы үмумијјәтлә чәмијјәтдән бәһс етдикләри һалда, нәјә көрә о, «мүасир (modern)» чәмијјәтдән данышыр? «Мүасир» кәлмәсини о нә мә'нада ишләдир, бу мүасир чәмијјәти һансы әламәтләринә көрә хүсуси олараг ајырыр? Сонра — чәмијјәтин игтисади һәрәкәт гануну нә демәкдир? Биз игтисадчылардан ешитмәјә адәт етмишик ки, — «Русское Богатство»нун мәнсуб олдуғу мүһитин публисистләри вә игтисадчыларынын севдији идејалардан бири дә елә будур — јалныз дәјәр истеһсалы тәкчә игтисади ганунлара табедир, һалбуки бөлүшдүрмә куја сијасәтдән асылыдыр, һакимијјәтин, зијалыларын вә с. чәмијјәтә көстәрдији тә'сирин нәдән ибарәт олачағындан асылыдыр. Бәс Маркс чәмијјәтин игтисади һәрәкәт ганунундан нә мә'нада бәһс едир вә бунунла јанашы олараг һәмин гануну Naturgesetz — тәбиәт гануну адландырыр? Буну нечә анламалы, ахы һәмвәтәнләримиз олан бунча чохлу сосиолог јығын-јығын кағыз үзәриндә јазмышдыр ки, ичтимаи һадисәләр сәһәси тәбии-тарихи һадисәләр сәһәсиндән хүсуси олараг ајрылыр, буна көрә дә ичтимаи һадисәләри тәдгиг етмәк үчүн «сосиолоки-

јада субјектив метод» кими тамамилә ајрыча бир метод тәтбиг етмәк лазым кәлир?

Һеjрәт едилән бүтүн бу һаллар тәбии вә зәрури олараг баш верир вә әлбәттә, «Капитал»дан бәһс едиркән јалныз тамамилә надан оланлар бунлардан јан кечә биләрләр. Бу мәсәләләрдән баш чыхармаг үчүн, әввәлчә «Капитал»ын јенә һәмин мүгәддимәсиндән, — чәмиси бир нечә сәтир ашағыда олан даһа бир парчаны көтирәк.

Маркс дејир: «Мәним нөгтеји-нәзәрим бундан ибарәтдир ки, мән игтисади-ичтимаи формасијанын инкишафына тәбии-тарихи бир просес кими бахырам»[30].

«Капитал»ын, ешитдијимиз кими, чидди ардычыллыгла вә сон дәрәчә бөјүк бир мәнтиг гүввәси илә јеридилән әсас идејасынын мәһз бундан ибарәт олдуғуну көрмәк үчүн, һеч олмазса, мүгәддимәдән көтирилән икичә јери садәчә мүгајисә етмәк кифајәтдир. Бүтүн бунларла әлагәдар олараг, һәр шејдән әввәл, ики чәһәти гејд едәк: Маркс јалныз бир «ичтимаи-игтисади формасијадан», капитализм формасијасындан бәһс едир, јә'ни дејир ки, һеч бир башга формасијанын дејил, анчаг бу формасијанын инкишаф ганунуну тәдгиг етмишдир. Бу биринчиси. Икинчиси дә, Марксын өз нәтичәләрини чыхармаг үсулларыны гејд едәк: бу үсуллар, индичә ч. Михајловскидән ешитдијимиз кими, «мүвафиг фактлары инчәдән-инчәјә арашдырмагдан» ибарәт иди.

Инди «Капитал»ын бу әсас идејасыны — бизим субјектив философун бу гәдәр мәһарәтлә јан кечмәк истәдији бу идејаны арашдырмаға кечәк. Игтисади-ичтимаи формасија анлајышы әслиндә нәдән ибарәтдир? вә белә бир формасијанын инкишафыны нә сурәтлә тәбии-тарихи просес һесаб етмәк олар вә лазымдыр? — инди гаршымызда дуран суаллар бах бунлардыр. Мән көстәрмишдим ки, көһнә (Русија үчүн јох) игтисадчылар вә сосиологлар нөгтеји-нәзәриндән ичтимаи-игтисади формасија анлајышы тамамилә артыгдыр: онлар үмумијјәтлә чәмијјәтдән бәһс едир, Спенсерләрлә мүбаһисә едирләр ки, үмумијјәтлә чәмијјәт нәдир, үмумијјәтлә чәмијјәтин мәгсәд вә маһиј-

јәти нәдән ибарәтдир вә с. Һәмин субјектив сосиологлар бу кими мүһакимә јеридәркән белә дәлилләрә әсасланырлар ки, чәмиjjәтин мәгсәди онун бүтүн үзвләринин фајдасындан ибарәтдир, буна көрә дә әдаләт филан чүр гурулуш олмасыны тәләб едир вә бу идеал («Сосиолокија бир гәдәр утопијадан башламалыдыр» — субјектив методун мүәллифләриндән бири олан ч. Михајловскинин бу сөзләри онларын үсулларынын маһиjjәтини чох көзәл көстәрир) гурулуша уjғун олмајан гајдалар нормал дејилдир вә арадан галдырылмалыдыр. Мәсәлән, ч. Михајловски белә бир мүһакимә јеридир: «Сосиолокијанын мүһүм вәзифәси инсан тәбиәтинин бу вә ја башга бир тәләбатыны тә'мин едән ичтимаи шәраити ајдынлашдырмагдан ибарәтдир». Сиз көрүрсүнүз ки, бу сосиологу анчаг инсан тәбиәтини тә'мин едән чәмиjjәт марагландырыр, һеч дә һәр һансы ичтимаи формасијалар, һәм дә «инсан тәбиәтинә» уjғун олмајараг азлыгын чохлуғу әсарәт алтына алмасы кими һадисә үзәриндә гурула биләчәк ичтимаи формасијалар марагландырмыр. Сиз һабелә көрүрсүнүз ки, бу сосиологун нөгтеји-нәзәринчә, чәмиjjәтин инкишафына тәбии-тарихи бир просес кими бахмаг һаггында данышыг да ола билмәз. (Јенә һәмин ч. Михајловски белә мүһакимә јеридир: «Сосиолог бир шеји арзу олунан вә ја арзу олунмајан һесаб етдикдә, һәмин арзу олунан шеји һәјата кечирмәк вә арзу олунмајаны арадан галдырмаг» — «филан вә филан идејалары һәјата кечирмәк шәраитини тапмалыдыр»). Бундан әлавә, һәтта инкишаф һаггында да данышыг ола билмәз, анчаг «арзу олунан» шеjдән мүхтәлиф узаглашмалар һаггында, «нөгсанлар» һаггында данышыг ола биләр ки, бунлар да тарихдә онун нәтичәсиндә... онун нәтичәсиндә әмәлә кәлирди ки, инсанлар ағыллы дејилдиләр, инсан тәбиәтинин нә тәләб етдијини јахшы анлаја билмирдиләр, бу чүр ағлабатан гајдалары һәјата кечирмәк шәраитини тапа билмирдиләр. Ајдын ишдир ки, ичтимаи-игтисади формасијаларын инкишафынын тәбии-тарихи просеси һаггында Марксын әсас идеjасы сосиолокија адланмыш иддиасында олан бу ушагчасына өjүд-нәсиһәти көкүн-

дән сарсыдыр. Бәс Маркс бу әсас идеjаны нечә һазырламышдыр? Маркс буну, ичтимаи һәjатын мүхтәлиф саһәләриндән игтисади саһәни ajырмаг васитәси илә, бүтүн ичтимаи мүнасибәтләр ичәрисиндән бүтүн дикәр мүнасибәтләри мүәjjән едән әсас, илк мүнасибәтләри— *истеһсал мүнасибәтләрини* ajырмаг васитәси илә һазырламышдыр. Маркс өзү бу мәсәлә һаггында өз мүһакимәләринин кедишини белә тәсвир етмишдир:

«Мәни бүрүмүш олан шүбһәләри һәлл етмәк үчүн көрдүjүм биринчи иш Һекелин һүгуг фәлсәфәсини тәнгиди сурәтдә арашдырмагдан ибарәт олду[31]. Һәмин иш мәни бу нәтичәjә кәтирди ки, сиjаси формалар кими, һүгуги мүнасибәтләр дә тәкчә бир һүгуги вә сиjаси әсаслардан һасил едилә билмәз вә бунларла изаһ едилә билмәз; бунлары инсан руһунун үмуми инкишафы дејилән шеjлә изаһ етмәк вә бундан һасил етмәк даһа аз мүмкүндүр. Бунларын көкү тәкчә мадди, һәjати мүнасибәтләрдәдир ки, бунларын да мәчмусуну Һекел, 18-чи әср инкилис вә франсыз мүәллифләри кими, «мүлки чәмиjjәт» адландырыр. Мүлки чәмиjjәтин анатомиjасыны исә сиjаси игтисадда ахтармаг лазымдыр. Сиjаси игтисады өjрәнмәjимин мәни кәтириб чыхартдығы нәтичәләр гысача белә ифадә олуна биләр. Мадди истеһсалда инсанлар бир-бири илә мүәjjән мүнасибәтләрә, *истеһсал мүнасибәтләринә* кирмәли олурлар. Бу мүнасибәтләр һәмишә онларын игтисади күввәләринин һәмин вахт мәһсулдарлыгда чатдығы инкишаф пилләсинә уjғун олур. Бу истеһсал мүнасибәтләринин мәчмусу чәмиjjәтин игтисади гурулушуну, реал әсасыны тәшкил едир ки, сиjаси вә һүгуги үстгурум онун үзәриндә jүксәлир вә она ичтимаи шүурун мүәjjән формалары уjғун олур. Беләликлә, истеһсал гаjдасы һәjатын ичтимаи, сиjаси вә халис мә'нәви просесләри үчүн шәрт олур. Онларын мөвчуд олмасы нәинки инсан шүурундан асылы дејилдир, әксинә, инсан шүурунун өзү онлардан асылыдыр. Лакин мәһсулдар күввәләр өз мәһсулдарлығынын мүәjjән инкишаф пилләсиндә инсанларын бир-бири илә олан истеһсал мүнасибәтләри илә тоггушур. Бунун да нәтичәсиндә

һәмин гүввәләр истеһсал мүнасибәтләринин һүгуги ифадәсинә дә, јә'ни мүлкиҗәт гајдаларына да зидд олмаға башлајыр. Онда истеһсал мүнасибәтләри мәһсулдарлыға даһа уҗун кәлмир вә ону сыхышдырмаға башлајыр. Бурадан — ичтимаи чевриліш дөврү мејдана кәлир. Игтисади әсас дәҗишдикдә, онун үзәриндә јүксәлән бүтүн бөјүк үстгурум да аз-чох ләнк вә ја сүр'әтлә дәҗишир. Бу чеврилишләри нәзәрдән кечирәркән, истеһсал шәраитиндә әмәлә кәлән вә тәбии-елми чәһәтдән мүәјјән едилмәли олан мадди дәҗишикликлә һүгуги, сијаси, дини, бәдии вә фәлсәфи, бир сөзлә — идеоложи формалардакы дәҗишиклији бир-бириндән һәмишә чидди сурәтдә фәргләндирмәк лазымдыр ки, тоггушма фикри дә инсан шүуруна бу формаларда дахил олур вә тоггушма үстүндә һәмин формаларда кизли сурәтдә мүбаризә кедир. Ајрыча бир адам һаггында биз онун өзүнүн өз барәсиндә нә дүшүнмәсинә көрә фикир јеритмирик; һәмчинин чеврилишләр дөврү һаггында да һәмин дөврүн өз мәнлик шүуруна көрә фикир јеритмәк олмаз. Әксинә, бу мәнлик шүуру мадди һәјатын зиддиҗјәтләри, истеһсал шәраити илә мәһсулдарлыг шәраити арасындакы тоггушма әсасында изаһ едилмәлидир... Үмуми шәкилдә нәзәрдән кечирилән Асија, антик, феодал вә ән јени буржуа истеһсал гајдаларына чәмиҗјәтин игтисади формасијалары тарихиндә мүтәрәгги дөврләр кими бахыла биләр»[32].

Сосиолокијада бу материализм идејасы өзлүүндә даһијанә бир идеја иди. Әлбәттә, *һәлә* бу анчаг бир һипотеза иди, лакин илк дәфә олараг, тарихи вә ичтимаи мәсәләләрә чидди елми сурәтдә јанашмаг имканы јарадан бир һипотеза иди. Бу вахтадәк сосиологлар истеһсал мүнасибәтләри кими ән садә вә ибтидаи мүнасибәтләрә енә билмәјәрәк, билаваситә сијаси-һүгуги формалары тәдгиг етмәјә вә өјрәнмәјә кириширдиләр, бу формаларын мүәјјән заманда бәшәриҗјәтин бу вә ја башга идејаларындан мејдана кәлдији фактына раст кәлир — вә бурадача дајанырдылар; белә чыхырды ки, куја инсанлар ичтимаи мүнасибәтләри шүурлу сурәтдә јарадырлар. Лакин Contrat Social[33]

идеjасында (бүтүн утопик сосиализм системләриндә бу идеjаның изләри чох көзә чарпыр) өзүнүн там ифадәсини тапан бу нәтичә бүтүн тарихи мүшаһидәләрә тамамилә зидд иди. Һеч вахт белә бир шеj олмамыш вә инди дә белә бир шеj jохдур ки, чәмиjjәт үзвләри jашадыглары ичтимаи мүнасибәтләрин мәчмусуну, әсасы филан шеjдән ибарәт олан мүәjjән, бүтөв бир шеj кими тәсәввүр етсинләр; әксинә, күтлә бу мүнасибәтләрә шүурсуз олараг уjғунлашыр вә ajрыча тарихи ичтимаи мүнасибәтләр олан бу мүнасибәтләр һаггында о дәрәчәдә тәсәввүрү jохдур ки, мәсәлән, инсанлар арасында бир чох әсрләр бојu мөвчуд олмуш мүбадилә мүнасибәтләринин изаһы анчаг ән сон заманларда верилмишдир. Материализм тәһлили давам етдириб дәринләшдирәрәк, инсанын һәмин ичтимаи идеjаларынын мәншәjинә чатдырмагла, бу зиддиjjәти арадан галдырмышдыр, идеjалар кедишинин шеjләр кедишиндән асылы олдуғу һаггында онун чыхартдығы нәтичә дә елми психолокиjа илә бир jерә сыға билән jеканә нәтичәдир. Сонра, башга бир тәрәфдән дә, бу һипотеза илк дәфә олараг сосиолокиjаны елм дәрәчәсинә jүксәлтмишдир. Бу вахтадәк сосиологлар ичтимаи һадисәләрин мүрәккәб кәләфиндә мүһүм һадисәләри мүһүм олмаjан һадисәләрдән ajырмагда чәтинлик чәкирдиләр (бу — сосиолокиjада субjективизмин көкүдүр) вә бунларын арасында һәдд гоjмаг үчүн објектив бир ме'jар тапа билмирдиләр. Материализм *истеһсал мүнасибәтләрини* чәмиjjәтин гурулушу кими ajырмагла вә сосиолокиjаjа тәтбиг едилә биләчәjи субjективистләр тәрәфиндән инкар едилән үмум елми тәкрарланма ме'jарыны бу мүнасибәтләрә тәтбиг етмәк имканы вермәклә, там објектив бир ме'jар вермиш олду. Нә гәдәр ки, субjективистләр идеоложи-ичтимаи мүнасибәтләрлә (jә'ни әмәлә кәлмәздән әввәл инсанларын шүурундан* кечән мүнасибәтләрлә) кифаjәтләнирдиләр, мүхтәлиф өлкәләрин ичтимаи һадисәләриндәки тәкрарланманы вә дүзкүнлүjү көрә билмирдиләр

* Бурада, әлбәттә, һеч бир башга мүнасибәтләрин дејил, һәмишә *ичтимаи* мүнасибәтләрин дәрк едилмәсиндән бәһс олунур.

вә онларын елми, олса-олса, бу һадисәләри тәсвир етмәкдән, һам материал јығмагдан ибарәт олурду. Мадди ичтимаи мүнасибәтләрин тәһлили (јә'ни инсанларын шүурундан кечмәдән әмәлә кәлән мүнасибәтләрин тәһлили: инсанлар мәһсуллары мүбадилә едиркән истеһсал мүнасибәтләриндә кирир вә һеч дә дүшүнмүрләр ки, бурада ичтимаи истеһсал мүнасибәти вардыр) — мадди ичтимаи мүнасибәтләрин тәһлили бирдән-бирә, тәкрарланманы вә дүзкүнлүјү көрмәк вә мүхтәлиф өлкәләрин гајдаларыны бир әсас *ичтимаи формасија* анлајышы һалында үмумиләшдирмәк имканы верди. Анчаг белә бир үмумиләшдирмә, ичтимаи һадисәләри тәсвир етмәкдән (вә идеал нөгтеји-нәзәриндән гијмәтләндирмәкдән) онлары чидди елми сурәтдә тәһлил етмәјә кечмәк имканы верди ки, бу тәһлил дә, мисал үчүн дејәк, бир капиталист өлкәсини башгасындан фәргләндирән чәһәтләри ајырыр вә онларын һамысы үчүн үмуми олан чәһәтләри тәдгиг едир.

Нәһајәт, үчүнчүсү, бу һипотеза бир дә она көрә илк дәфә оларағ *елми* сосиолокија үчүн имкан јаратды ки, анчаг ичтимаи мүнасибәтләри истеһсал мүнасибәтләри илә, истеһсал мүнасибәтләрини исә мәһсулдар гүввәләрин сәвиҗәси илә изаһ етмәк ичтимаи формасијаларын инкишафыны тәбии-тарихи просес кими тәсәввүр етмәк үчүн мөһкәм бир әсас вермишдир. Һәм дә өзлүјүндә ајдындыр ки, белә бир бахыш олмадан ичтимаи елм дә ола билмәз. (Субјективистләр, мәсәлән, тарихи һадисәләрин ганунаујғунлуғуну е'тираф етдикләри һалда, бу һадисәләрин тәкамүлүнә тәбии-тарихи бир просес кими баха билмирдиләр, — һәм дә мәһз она көрә баха билмирдиләр ки, инсанын ичтимаи идејалары вә мәгсәдләрини мадди ичтимаи мүнасибәтләрлә изаһ едә билмәјәрәк, бу идејалар вә мәгсәдләр үзәриндә дајаныб дурурдулар.)

Лакин 40-чы илләрдә бу һипотезаны ирәли сүрмүш олан Маркс материалы фактлара әсасән (буна nota bene*) тәдгиг етмәјә башлајыр. О, ичтимаи-игтисади формасијалардан бирини — әмтәә тәсәррүфаты систе-

* фикир верин.

мини — көтүрүр вә сон дәрәчә чохлу мә'лумат (азы 25 ил тәдгиг етдији мә'лумат) әсасында бу формасијанын јашамасы вә инкишафы гануплары нын ән әтрафлы тәһлилини верир. Бу тәһлил чәмијјәт үзвләри арасында тәкчә истеһсал мүнасибәтләри илә кифајәтләнмишдир: Маркс мәсәләни изаһ етмәк үчүн һәмин истеһсал мүнасибәтләри харичиндә олан һәр һансы бир чәһәтә бир дәфә дә олса мүрачиәт етмәјәрәк, көрмәјә имкан верир ки, ичтимаи тәсәррүфатын әмтәә гурулушу нечә инкишаф едир, бу гурулуш ичтимаи тәсәррүфатын капиталист гурулушуна нечә чеврилиб антагонист (артыг инди истеһсал мүнасибәтләри дахилиндә) буржуазија вә пролетариат синифләрини јарадыр, ичтимаи әмәјин мәһсулдарлығыны нечә инкишаф етдирир вә беләликлә дә һәмин капиталист гурулушунун өз әсасларына гәти зидд чыхан бир үнсүрү нечә мејдана кәтирир.

«Капитал»ын *скелети* белә дир. Лакин бүтүн иш бундадыр ки, Маркс бу скелетлә гане олмамышдыр, ады мә'нада тәкчә «игтисади нәзәријјә» илә кифајәтләнмәмишдир, — һәмин ичтимаи формасијанын гурулушуну вә инкишафыны *анчаг* истеһсал мүнасибәтләри илә *изаһ етмәклә* бәрабәр, һәр јердә вә даим бу истеһсал мүнасибәтләринә ујғун олан үстгурумлары изләмиш, скелетә чан вә ган вермишдир. «Капитал»ын бу гәдәр бөјүк мүвәффәгијјәт газанмасына да сәбәб мәһз о олмушдур ки, «алман игтисадчысынын» бу китабы охучуја бүтүн капиталист ичтимаи формасијасыны чанлы шәкилдә көстәрмишдир — онун мәишәт чәһәтләрини, синифләрин истеһсал мүнасибәтләринә мәхсус антагонизминин фе'лән ичтимаи тәзаһүрүнү, капиталистләр синфинин һөкмранлығы кешијиндә дуран буржуа сијаси үстгурумуну, буржуа азадлыг, бәрабәрлик вә с. идејаларыны, буржуа аилә мүнасибәтләрини көстәрмишдир. Инди ајдындыр ки, Дарвин илә мүгајисә тамамилә дүрүстдүр: «Капитал» — «бир-бири илә ән сых сүрәтдә бағлы олуб там Монблан гәдәр факт материалына јекун вуран бир нечә үмумиләшдиричи идејадан» башга бир шеј дејилдир. Һәм дә әкәр бириси «Капитал»ы охујаркән бу үмумиләшдиричи идеја-

лары көрә билмәмишсә, daha бунун тәсири, көрдүјүмүз кими, һәмин идеjалары һәтта мүгәддимәдә дә көстәрмиш олан Марксда деjилдир. Бундан әлавә, белә бир мүгаjисә jалныз заһири чәһәтдән деjил (нәдәнсә бу чәһәт ч. Михаjловскини хүсусилә марагландырмышдыр), дахили чәһәтдән дә доғрудур. Нечә ки, Дарвин һеjван вә битки нөвләрини һеч бир рабитәси олмаjан, тәсадүфи, «аллаһ тәрәфиндән jарадылмыш» вә дәjишмәз бир шеj һесаб едән бахыша сон гоjмуш вә нөвләрин дәjишкәнлиjини, онларын арасында ирсилик олдуғуну мүәjjән едәрәк, биолокиjаны илк дәфә там елми зәмин үзәриндә гурмушдур. Маркс да чәмиjjәти башда отуруб әмр верәнләрин (вә jа, һеч фәрги jохдур, чәмиjjәтин вә һөкумәтин) иradәси илә һәр чүр дәjишилә билән, тәсадүфи төрәjән вә дәjишән механики фәрдләр агрегаты һесаб едән бахыша сон гоjмуш вә мүәjjән истеһсал мүнасибәтләринин мәчмусу олмаг е'тибары илә ичтимаи-игтисади формасија аnлаjышыны мүәjjән едәрәк, бу формасиjаларын инкишафының тәбии-тарихи бир просес олдуғуну мүәjjән едәрәк, сосиолокиjаны илк дәфә елми зәмин үзәриндә гурмушдур.

Инди — «Капитал» мејдана көлдији вахтдан бәри — тарихи материалистчәсинә анламаг daha бир һипотеза деjил, елми сүрәтдә сүбут едилмиш бир мүддәадыр вә нә гәдәр ки, мүәjjән бир ичтимаи формасиjанын jашамасы вә инкишафы — һәм дә һәр һансы бир өлкәнин вә jа халғын, jахуд һәтта синфин вә с. jашаjышыны деjил, мәһз ичтимаи формасиjанын jашамасыны вә инкишафыны елми сүрәтдә изаһ етмәк үчүн башга бир тәшәббүс едилмәмишдир,—«мүвафиг фактлары» материализмин едә билдији кими, низама сала биләчәк, еjни илә дә мүәjjән формасиjанын чанлы мәнзәрәсини верәрәк, чидди елми сүрәтдә изаһ едә биләчәк бир тәшәббүс едилмәмишдир, — о вахтадәк тарихи материалистчәсинә анламаг ичтимаи елм сиһоними олачагдыр. Материализм һеч дә ч. Михаjловскинин дүшүндүjү кими «тарихи әсасән елми сүрәтдә анламаг» деjил, ону jеканә елми сүрәтдә анламагдыр.

Инди — бундан daha күлмәли бир һадисә тәсәввүр

едә биләрсинизми: бә'зи адамлар тапылмышдыр ки, онлар «Капитал»ы охујуб орада материализм тапа билмәмишләр! Һаны о? — дејә ч. Михајловски сәмими бир һејрәтлә сорушур.

О, «Коммунист манифести»ни охумуш, амма көрмәмишдир ки, орада мүасир гајдалар — һәм һүгуги, һәм сијаси, һәм аиләви, һәм дини, һәм дә фәлсәфи гајдалар материалистчәсинә изаһ едилир, һәтта сосиализм вә коммунизм нәзәријјәләри тәнгид едиләндә дә, бу нәзәријјәләрин көкү филан вә филан истеһсал мүнасибәтләриндә ахтарылыр вә тапылыр.

О, «Фәлсәфә јохсуллуғу»ну охумуш, амма көрмәмишдир ки, орада Прудонун сосиолокијасы материализм нөгтеји-нәзәриндән арашдырылыр, ән мүхтәлиф тарихи мәсәләләрин Прудон тәрәфиндән тәклиф едиләп һәлли материализм принсипләри әсасында тәнгид едилир, бу мәсәләләри һәлл етмәк үчүн һарада әсас ахтармаг һаггында мүәллифин өз көстәришләринин һамысы истеһсал мүнасибәтләринә әсасланмагдан ибарәтдир.

О, «Капитал»ы охумуш, амма көрмәмишдир ки, гаршысында бир ичтимаи формасијанын — һәм дә ән мүрәккәб ичтимаи формасијанын — материализм методу илә елми тәһлилинин нүмунәси, һамылыгча гәбул едилмиш вә кимсә тәрәфиндән мисли верилмәмиш нүмунәси дурур. Буна көрә дә о отуруб дәрин мә'налы бир суал үзәриндә бәрк фикрә кедиб дејир: «Маркс тарихи материалистчәсинә анладығыны һансы әсәриндә шәрһ етмишдир?»

Маркса бәләд олан һәр кәс ч. Михајловскинин бу суалына башга бир суалла чаваб верәрди: Маркс тарихи материалистчәсинә анладығыны һансы әсәриндә шәрһ етмәмишдир? Лакин ч. Михајловски, Марксын материалист тәдгигләриндән, јәгин, анчаг о заман хәбәр тутачагдыр ки, бу тәдгигләр Карејев кими бирисинин историософик бир әсәринин «игтисади материализм» бөлмәсиндә мүвафиг нөмрәләрлә көстәрилмиш олсун.

Лакин һәр шејдән гәрибә будур ки, ч. Михајловски Марксы «тарихи просесә аид бүтүн мә'лум нәзәријјә-

ләри көздән кечирмәмәкдә» (sic!*) тәгсирләндирир. Бу лап мәзәли шеjдир. Бәс бу нәзәриjjәләрин $^{9}/_{10}$ hиссәси нәдән ибарәт иди? Халис априори, ehкамчы, абстракт олан белә мүддәалардан ибарәт иди ки, чәмиjjәт нәдир, тәрәгги нәдир? — вә с. (Гәсдән ч. Михаjловскинин ағлына батыб үрәjинә jатан мисаллар кәтирирәм.) Ахы бу кими нәзәриjjәләр елә мөвчуд олдуғуна көрә jарарсыздыр, өз өсас үсулларына көрә, башдан-баша вә тамамилә метафизик олдуғуна көрә jарарсыздыр. Ахы чәмиjjәт нәдир, тәрәгги нәдир? — суалларындан башламаг ахырдан башламаг демәкдир. Бир hалда ки, сиз hәлә hеч бир ичтимаи формасиjаны хүсуси олараг өjрәнмәмишсиниз, hәтта бу анлajышы мүәjjән едә билмәмишсиниз, hәр hансы ичтимаи мүнасибәтләри фактлара әсасән чидди сурәтдә өjрәнмәjә, објектив сурәтдә тәhлил етмәjә hәлә hәтта jанаша билмәмишсиниз, үмумиjjәтлә чәмиjjәт вә тәрәгги анлajышыны hарадан ала биләрсиниз? Бу, метафизиканын ән ајдын әламәтидир ки, hәр бир елм дә бундан башлajырды: нә гәдәр ки, фактлары өjрәнә билмирдиләр, hәмишә a priori** үмуми нәзәриjjәләр уjдурурдулар ки, булар да hәмишә сәмәрәсиз галырды. Метафизик-кимjачы hәлә кимjа просесләрини фактлара әсасән тәдгиг етмәjи бачармадығы заман кимjәви гоhумлуғун нә кими бир гүввә олдуғу hаггында нәзәриjjә уjдурурду. Метафизик-биолог hәjатын вә hәjат гүввәсинин нә олдуғундан данышырды. Метафизик-психолог о барәдә мүhакимә jеридирди ки, руh нәдир? Бурада үсулун өзү мә'насыз иди. Психик просесләри ајрыча ајдынлашдырмадан руh hаггында мүhакимә jеритмәк олмаз: бурада тәрәгги мәhз ондан ибарәт олмалыдыр ки, руhун нә олдуғу hаггында үмуми нәзәриjjәләр вә фәлсәфи мүддәалар бир jана атылсын, бу вә jа башга психик просесләри характеризә едән фактларын өjрәнилмәси елми зәмин үзәриндә гурула билсин. Буна көрә ч. Михаjловскинин иттиhамы тамамилә она бәнзәjир ки, бүтүн өмрү боjу руh нә-

* — белә! *Ред.*
** — габагчадан, тәчрүбәдән асылы олмајараг. *Ред.*

дир? — мәсәләси һаггында (һеч бир, һәтта ән садә психик һадисәнин дә изаһыны дүзкүн билмәдән) «тәдгигләр» јазан бир метафизик-психолог алим психолоҝу тәгсирләндирмәјә башласын ки, руһ һаггындакы бүтүн мә'лум нәзәријјәләри көздән кечирмәмишдир. Бу алим психолог руһ һаггындакы фәлсәфи нәзәријјәләри бир кәнара атыб билаваситә психик һадисәләрин мадди субстратыны — әсәб просесләрини өјрәнмәјә башламыш вә тутаг ки, филан психик просесин вә ја просесләрин тәһлили вә изаһыны вермишдир. Инди будур, бизим метафизик-психолог бу әсәри охујур, тә'рифләјир — просесләр јахшы тәсвир едилмиш, фактлар јахшы өјрәнилмишдир, дејир, — лакин разы галмыр. Психолокијаны бу алимин тамамилә јени шәкилдә анладығы һаггында, елми психолокијаның хүсуси методу һаггында һәр јанда кедән данышыглары ешидәндә, о һәјәчана кәлир, — бу философ гызышыб дејир — бағышлајын, ахы бу јени метод һансы әсәрдә шәрһ едилмишдир? Ахы бу әсәрдә «тәкчә фактлар» вардыр. Ахы «руһ һаггындакы бүтүн мә'лум фәлсәфи нәзәријјәләрин» көздән кечирилдијинин бурада һеч әсәр-әламәти дә јохдур? Бу һеч мүвафиг бир әсәр дејилдир!

Ејни илә «Капитал» да метафизик-сосиолог үчүн, әлбәттә, мүвафиг бир әсәр дејилдир, бу метафизик-сосиолог чәмијјәтин нә олдуғу һаггында априори мүлаһизәләрин сәмәрәсиз олдуғуну көрмүр, бу чүр үсулларын, тәдгиг вә изаһ әвәзиндә, чәмијјәт анлајышы пәрдәси архасында ја инкилис алверчисинин буржуа идејаларыны, ја да Русија демократынын мешшан-сосиалист идеалларыны ишә вердијини вә бундан артыг бир шеј олмадығыны баша дүшмүр. Буна көрә дә бүтүн бу фәлсәфи-тарихи нәзәријјәләр сабун көпүјү кими мејдана кәлиб елә чә дә партлајараг, ән јахшы һалда өз зәманәсинин ичтимаи идеја вә мүнасибәтләринин әламәти олурду вә һеч олмазса ајры-ајры, лакин һәгиги («инсан тәбиәтинә ујғун олан» јох) ичтимаи мүнасибәтләри инсанын *анламасыны* зәррә гәдәр дә ирәлилә тмирди. Бу чәһәтдән Марксын ирәлијә доғру атдығы олдугча бөјүк аддым мәһз ондан ибарәт

иди ки, үмумијјәтлә чәмијјәт вә тәрәгги һаггындакы бүтүн бу мүһакимәләри бир кәнара атыб *бир* чәмијјәтин вә *бир* тәрәггинин — капитализм чәмијјәти вә тәрәггисинин *елми* тәһлилини вермишдир. Буна көрә дә ч. Михајловски ону ахырдан дејил, башдан башламагда, сон нәтичәләрдән дејил, фактларын тәһлилиндән башламагда, үмумијјәтлә ичтимаи мүнасибәтләрин нәдән ибарәт олдуғу һаггында үмуми нәзәријјәләрдән дејил, ајрыча, тарихән мүәјјән ичтимаи мүнасибәтләри өјрәнмәкдән башламагда тәгсирләндирир! О сорушур: «бәс мүвафиг әсәр һаны?» Ај әлламә субјектив сосиолог!!

Бизим субјектив философ тәкчә материализмин һансы әсәрдә әсасландырылмыш олдуғу мәсәләсиндә һејрәтләнмәклә кифајәтләнсәјди, — јенә дәрд јары иди. Лакин о, — тарихи материалистчәсинә анламағын јалныз әсасландырылмасыны дејил, һәтта шәрһини дә һеч јердә тапмадығына бахмајараг (бәлкә дә мәһз тапмадығына көрә) — бу доктринаја онун һеч заман ирәли сүрмәдији иддиалары иснад вермәјә башлајыр. Марксын тарихи тамамилә јени шәкилдә *анламағы* ирәли сүрдүјү һаггында Блосдан ситат кәтирдикдән сонра, о һеч чәкинмәдән дејир ки, куја бу нәзәријјә «бәшәријјәтә өз кечмишини ајдынлашдырдығы», «бәшәријјәтин бүтүн (sic!!?) кечмишини» изаһ етмиш олдуғу вә с. иддиасында имиш. Бу ки башдан-баша сахтакарлыгдыр! Бу нәзәријјә һеч бир башга гурулушу дејил, тәкчә капитализм ичтимаи гурулушуну изаһ етмәк иддиасындадыр. Материализми бир ичтимаи формасијанын тәһлил вә изаһына тәтбиг етмәк бу гәдәр парлаг нәтичә вермишсә, онда тамамилә тәбиидир ки, тарихдә материализм даһа һипотеза дејил, елми сүрәтдә јохланылмыш нәзәријјә олур; тамамилә тәбиидир ки, һәтта фактлара әсасән хүсуси сүрәтдә өјрәнилмәмиш вә этрафлы тәһлил едилмәмиш башга ичтимаи формасијалара да белә бир метод тәтбиг етмәк зәруридир, — нечә ки, кифајәт гәдәр факт һаггында сүбут олунмуш трансформизм идејасы бүтүн биолокија саһәсинә аиддир, һалбуки ајры-ајры һејван вә битки нөвләринин трансформасијасыны һәләлик гәти сүрәтдә

мүәjjән етмәк мүмкүн олмамышдыр. Трансформизм һеч дә нөвләрин әмәлә кәлмәсинин «бүтүн» тарихини изаһ етмәк дејил, буну изаһ етмәк үсулларыны анчаг елми бир јүксәклијә галдырмаг иддиасында олдуғу кими, тарихдә материализм дә һеч бир заман һәр шеји изаһ етмәк иддиасында олмамыш, анчаг тарихи изаһ етмәкдә, Марксын дедији кими («Капитал») «јеканә елми» үсулу көстәрмәк иддиасында олмушдур[34]. Ч-б Михајловскинин нә гәдәр дәрин, чидди вә әдәбли мүбаһисә үсуллары ишләтдијини ондан билмәк олар ки, о, тарихдә материализмә «һәр шеји изаһ етмәк», «бүтүн тарихи гыфыллара ачар» тапмаг кими чәфәнк иддиалар (Михајловскинин мәгаләләри мүнасибәти илә Марксын јаздығы «мәктубда»[35] дәрһал вә әлбәттә, чох кәскин сүрәтдә рәдд етдији иддиалар) иснад вермәклә Марксы әввәлчә тәһриф едир, сонра да өзүнүн ујдурдуғу бу иддиалара истеһза едир вә нәһајәт, материалистләрин анладығы мә'нада сијаси игтисадын «һәлә јарадылмалы олдуғу» вә «ондан алдығларымызын һамысынын» капитализм чәмиjjәти тарихиндән «ибарәт олдуғу»[36] һаггында Енкелсин фикрини ејни илә вердикдән сонра, — она көрә ејни илә ки, бу дәфә нағыл етмәк дејил, ситат кәтирилмишдир, — белә бир нәтичә чыхарыр ки, «игтисади материализмин әһатә етдији саһә бу сөзләрлә чох даралдылмыш олур»! Адамда нә гәдәр һәдсиз садәлөвһлүк вә ја һәдсиз ловғалыг олмалыдыр ки, бу чүр һоггабазлыгларын нәзәрә чарпмадан кечәчәјини үмид етсин! Әввәлчә Марксы тәһриф етмиш, сонра өз јаланына истеһза етмиш, даһа сонра Енкелсин фикирләрини ејни илә вермиш — индн дә утаныб гызармадан билдирир ки, бу фикирләр игтисади материализмин әһатә етдији саһәни даралдыр!

Ч-б Михајловскинин бу истеһзасынын нә чешиддән вә нә кејфиjjәтдә олдуғуну ашағыдакы мисалдан көрмәк олар: ч. Михајловски дејир ки, «Маркс онлары»,— ја'ни игтисади материализм нәзәриjjәсинин әсасларыны — «һеч jердә әсасландырмыр». «Доғрудур, Маркс Енкелслә бирликдә фәлсәфи-тарихи вә тарихи-фәлсәфи характердә бир әсәр јазмаг фикриндә иди вә һәтта јазмышды да (1845—1846-чы илләрдә), лакин бу әсәр

heч бир заман чап едилмәмишдир. Енкелс дејир: «Бу әсәрин биринчи hиссәси[37] тарихи материалистчәсинә анламағын шәрhиндән ибарәтдир, бу шәрh анчаг, о заман бизим игтисади тарих сahәсиндәки билиjимизин нә гәдәр кифаjәтсиз олдуғуну көстәрир». Беләликлә,— дејә ч. Михаjловски нәтичә чыхарыр — «елми сосиализмин» вә игтисади материализм нәзәриjjәсинин әсас маддәләри елә бир заманда кәшф едилмиш вә сонра «Манифест»дә шәрh едилмишди ки, мүәллифләрдән биринин өз е'тирафына көрә о заман онларын белә бир иш үчүн лазым олан билиjи зәиф иди».

Доғрудан да белә бир тәнгид әчәб көзәл дејилми! Енкелс дејир ки, онларын игтисади «тарихә» даир билиjи зәиф иди, буна көрә дә өзләринин «үмуми» тарихи-фәлсәфи характерли әсәрини чап етдирмирдиләр. Ч-б Михаjловски буну елә jозур ки, «елми сосиализмин әсас маддәләрини» hазырламаг «кими бир иш үчүн», jә'ни *буржуа* гурулушунун hәлә «Манифест»дә верилмиш елми тәнгиди үчүн онларын билиjи зәиф имиш. Ики шеjдән биридир: jа ч. Михаjловски бүтүн тарих фәлсәфәсини әhатә етмәк тәшәббүсү илә буржуа режимини елми сурәтдә изаh етмәк тәшәббүсү арасындакы фәрги баша дүшә билмир, jа да зәиф едир ки, сиjаси игтисады тәнгид етмәк үчүн Маркс вә Енкелсин билиjи кифаjәт гәдәр дејилмиш. Бу hалда о чох гәддар адамдыр ки, бу билиjин кифаjәтсизлиjи hаггында бизи өз мүлаhизәләри илә, өз тәchuhләри вә әлавәләри илә таныш етмир. Маркс вә Енкелсин өз тарихи-фәлсәфи әсәрини чап етдирмәjәрәк, вар гүввәләрини бир ичтимаи гурулушун елми тәhлилинә вермәк гәрары анчаг елми вичданлылығын ән jүксәк дәрәчәсини көстәрир. Маркс вә Енкелс өз бахышларыны hазырламаг үчүн, куjа кифаjәт гәдәр биликләри олмадығыны бојунларына алдыглары hалда бу бахышлары шәрh етдикләри hаггындакы һәмин әлавәчиjә ч. Михаjловскинин истеhза етмәк гәрары анчаг нә ағыл, нә дә әдәб варлығына дәлаләт етмәjән мүбahисә үсулларыны көстәрир.

Башга бир нүмунә: «Тарих нәзәриjjәси олмаг е'тибары илә игтисади материализми әсасландырмаг

үчүн, — дејә ч. Михајловски көстәрир, — Марксын alter ego-су* олан Енкелс даһа чох иш көрмүшдүр. Онун ајрыча тарихи әсәри, «Морганын бахышлары илә әлагәдар олараг (im Anschluss) аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји» әсәри вардыр. Бу «Anschluss» сөз дәрәчә гәрибә бир шејдир. Америкалы Морганын китабы, Маркс вә Енкелс игтисади материализмин әсасларыны е'лан едәндән бир чох илләр сонра вә ондан гәтијјән асылы олмајараг мејдана чыхмышдыр». Инди будур, куја «игтисади материалистләр» бу китаба «гошулмушлар», һәм дә тарихдән әввәлки заманларда синифләр мүбаризәси олмадығына көрә, онлар тарихи материалистчәсинә анламаг формулуна белә бир «тәсһиһ» вермишләр ки, мадди сәрвәтләр истеһсалы илә јанашы олараг, инсанын өзүнүн истеһсалы, јә'ни мәһсулдарлыг чәһәтдән әмәјин һәлә чох аз инкишаф етмиш олдуғу ибтидаи дөврдә биринчи дәрәчәли рол ојнајан ушаг истеһсалы һәлледичи амилдир.

Енкелс дејир: «Морганын бөјүк хидмәти ондадыр ки, Шимали Америка һиндлиләринин гәбилә әлагәләриндә гәдим јунан, Рома вә керман тарихинин индијәдәк һәлледилмәз олан ән мүһүм сирләринин ачарыны тапмышдыр»[38].

Бу мүнасибәтлә ч. Михајловски дејир: «Беләликлә, 40-чы илләрин ахырларында тарихи тамамилә јени шәкилдә, материалистчәсинә вә һәгигәтән елми сурәтдә анламаг зәрурәти кәшф вә е'лан едилмишди вә Дарвинин нәзәриҗҗәси мүасир тәбиәтшүнаслыг үчүн нә етмишсә, о да тарих елми үчүн ејни шеји етмишдир». Лакин тарихи материалистчәсинә анламаг зәрурәти, — дејә сонра ч. Михајловски бир даһа тәкрар едир, — һеч заман елми сурәтдә әсасландырылмамышдыр. «Бу, һәлә ки бир чох вә мүхтәлиф факт материалы әсасында јохланмамышдыр («Капитал» — «мүвафиг олмајан» бир әсәрдир: орада тәкчә фактлар вә чох зәһмәтли тәдгигләр вардыр!), һәтта һеч олмазса башга фәлсәфи-тарихи системләри тәнгид вә рәдд етмәк

* — бәнзәри, охшары. *Ред.*

јолу илә дә кифајәт гәдәр әсасландырылмамышдыр», Енкелсин «Herrn E. Dührings Umwälzung der Wissenschaft»* китабы «анчаг өтәри сөјләнилән чох ағыллы тәшәббүсләрдән ибарәтдир», буна көрә дә ч. Михајловски бу әсәрдә бәһс едилән бир чох мүһүм мәсәләләрдән тамамилә јан кечмәји мүмкүн һесаб едир, һалбуки бу «чох ағыллы тәшәббүсләр» «утопијалардан башлајан» сосиолокијаларын мәзмунсузлуғуну чох ағыллы шәкилдә көстәрир; һалбуки игтисади гајдалары сијаси-һүгуги гајдаларын мүәјјән етдијини көстәрән вә «Русскоје Богатство»дакы публисист чәнабларын бу гәдәр сә'ј илә јеритдикләри «зоракылыг нәзәријјәси» һәмин әсәрдә әтрафлы тәнгид едилмишдир. Доғрудан да, ахы бир әсәр һаггында һеч бир шеј ифадә етмәјән бир нечә ибарә ортаја атмаг, бу әсәрдә материалистчәсинә һәлл едилмиш һеч олмазса бирчә мәсәләни чидди сурәтдә арашдырмагдан чох асандыр; бу һәмчинин горхусуздур, чүнки сензура бу китабын тәрчүмәсинин чыхмасына, јәгин ки, һеч заман јол вермәз вә ч. Михајловски, өз субјектив фәлсәфәси үчүн горхмајараг, бу китабы чох ағыллы китаб адландыра биләр.

Марксын «Капитал»ы һаггындакы рә'ј (дил инсана өз фикрини кизләтмәкдән вә ја бош бир шеји фикир шәклинә салмагдан өтрү верилмиш олдуғуну нүмајиш етдирмәк үчүн) даһа характерик, даһа ибрәтлидир. ««Капитал»да тарихи мәзмунда парлаг сәһифәләр вардыр, **амма** (бу гәрибә бир «аммадыр»! Бу һәтта «амма» дејил, мәшһур «mais»дир ки, буну да рус дилинә тәрчүмә етдикдә бу демәкдир: «гулаг алындан јухарыда битмәз») китабын мәгсәдинә көрә бу сәһифәләр мүәјјән бир тарихи дөврә һәср едилмишдир вә игтисади материализмин әсас мүддәаларыны тәсдиг етмәк дејил, садәчә мүәјјән бир груп тарихи һадисәләрин игтисади чәһәтинә тохунур». Башга сөзлә: елә мәһз капитализм чәмијјәтини өјрәнмәјә һәср едилән «Капитал» бу чәмијјәтин вә онун үстгурумларынын материалист тәһлилини верир, **«амма»** ч. Михајловски бу тәһлилдән јан кечмәји үстүн тутур: көрүр-

* — «Ч б Ј. Дүрингин елмдә јаратдығы чевриліш», *Ред.*

сүнүзмү, бурада анчаг «бир» дөврдән бәһс олунур, ч. Михајловски исә бүтүн дөврләри әһатә етмәк, һәм дә елә әһатә етмәк истәјир ки, бунларын һеч бириндән ајрыча бәһс етмәсин. Ајдындыр ки, бу мәгсәдә чатмаг үчүн, ја'ни бүтүн дөврләри әһатә едиб әслиндә һеч бир дөврдән бәһс етмәмәк үчүн бирчә јол вардыр, о да «парлаг» вә бош үмуми фикирләр вә ибарәләр јолудур. Ибарәләрлә јаха гуртармаг мәһарәтиндә исә һеч ким ч. Михајловскијә чата билмәз. Белә чыхыр ки, Марксын тәдгигләриндән маһијјәтчә (ајрыча олараг) бәһс етмәјә дәјмәзмиш, чүнки Маркс «игтисади материализмин әсас мүддәаларыны тәсдиг етмәк дејил, садәчә мүәјјән бир груп тарихи һадисәләрин игтисади чәһәтинә тохунур». Нә дәрин бир фикир! — «Тәсдиг етмир», «садәчә тохунур»! — Доғрудан да, һәр бир мәсәләни ибарә илә өртүб-басдырмаг нә садә шеј имиш! Мәсәлән, Маркс һүгуги бир дөвләтин мүлки һүгуг бәрабәрлији, азад мүгавилә вә башга бу кими әсаслары үчүн әмтәә истеһсалчылары мүнасибәтләринин нечә тәмәл тәшкил етдијини дәфәләрлә көстәрмишсә, — бу нә демәкдир? о бунунла материализми тәсдигми едир, јохса она «садәчә» тохунур? Бизим философ маһијјәтчә чаваб вермәкдән өзүнә мәхсус бир тәвазө'карлыгла имтина едир вә өзүнүн парлаг данышмаг вә һеч бир шеј демәмәк кими «чох ағыллы тәшәббүсләриндән» билаваситә нәтичәләр чыхарыр.

Һәмин нәтичәдә дејилир: «Тәәччүблү дејилдир ки, үмумдүнја тарихини ајдынлашдырмаг иддиасында олан бир нәзәриҗҗә е'лан едиләндән 40 ил сонра, гәдим јунан, Рома вә алман тарихи бу нәзәриҗҗә үчүн һәлл едилмәмиш сирр олараг галмышды: һәм дә бу сирләрин ачарыны, әввәлән, игтисади материализм нәзәриҗәсинә тамамилә јад олуб бу нәзәриҗҗәдән һеч бир хәбәри олмајан бир адам, икинчиси исә — гејри-игтисади бир амил васитәси илә вермишдир. Игтисади материализмин әсас формулу илә, һеч олмазса, ифадә рабитәсини сахламаг үчүн Енкелсин ишләтдији «инсанын өзүнү истеһсал етмәк», ја'ни ушаг истеһсалы термини бир гәдәр гәрибә тә'сир бағышлајыр. Лакин

о е'тираф етмәјә мәчбур олмушдур ки, бәшәриҹјәтин һәјаты бир чох әсрләр боју бу формул әсасында гурулмамышды». Доғрудан да ч. Михајловски, Сиз чох «мүәммалы» мүбаһисә едирсиниз! Нәзәриҹјә ондан ибарәт иди ки, тарихи «ајдынлашдырмаг» үчүн әсасы идеоложи мүнасибәтләрдә дејил, мадди ичтимаи мүнасибәтләрдә ахтармаг лазымдыр. Кифајәт гәдәр факт материалынын јохлугу бу үсулу Авропанын ән гәдим тарихинин бә'зи чох мүһүм һадисәләриндән, мәсәлән, кентил гурулушунун[39] тәһлилинә тәтбиг етмәјә имкан вермирди, бу сәбәбдән дә һәмин гурулуш бир сирр олараг галмагда иди*. Лакин Америкада Морганын топладығы зәнкин материал она кентил гурулушунун маһиҹјәтини тәһлил етмәк имканы верир; о да белә нәтичә чыхармышдыр ки, бу гурулушун изаһыны идеоложи (мәсәлән, һүгуги вә ја дини) мүнасибәтләрдә дејил, мадди мүнасибәтләрдә ахтармаг лазымдыр. Ајдын ишдир ки, бу факт материалист методун парлаг сүбутудур — башга бир шеј дејилдир. Буна көрә дә, ч. Михајловски бу доктринаја *ирад тутуб* дејәндә ки, әввәлән, ән чәтин тарихи сирләр ачарыны игтисади материализм нәзәриҹјәсинә «тамамилә јад олан» бир адам тапмышдыр, — анчаг тәәччүб етмәк олар ки, адамлар өз хејирләринә олан шеји тамамилә зәрәрләринә олан шејдән ајырмағы нә гәдәр дә бачармырлар. Икинчиси — дејә, бизим философ мүһакимә јеридир ки, ушаг истеһсалы игтисади амил дејилдир. Лакин Сиз Марксын вә ја Енкелсин һансы әсәриндә охумушсунуз ки, онлар һөкмән игтисади материализмдән бәһс етсинләр? Онлар өз дүнјабахышларыны характеризә едиркән, бүтүн садәчә материализм адландырырдылар. Онларын (мәсәлән, һеч олмазса јухарыда Марксдан көтирилән ситатда тамамилә ајдын ифадә едилмиш) әсас идејасы бундан ибарәт иди ки, ичтимаи мүнасибәтләр мадди мүнасибәтләрә вә идеоложи мүнасибәтләрә бөлүнүр. Идеоложи мүнасибәтләр мадди

* Ч-б Михајловски бурада да истеһза етмәк үчүн фүрсәти әлдән вермир: ја'ни дејир ки, бу нечә олур, бир тәрәфдән тарихи елми шәкилдә анламагдан бәһс едилир, дикәр тәрәфдән дә гәдим тарих сирдир! Ч-б Михајловски, Сиз һәр бир дәрсликдән өјрәнә биләрсиниз ки, кентил гурулушу мәсәләси изаһ едилмәк үчүн бир чох нәзәриҹјәләрин мејдана кәлмәсинә сәбәб олмуш ән чәтин мәсәләләрдәндир.

мүнасибәтләр үзәриндә анчаг үстгурумдур, мадди мүнасибәтләр инсанын ирадә вә шүурундан асылы олмајараг вә онун өз варлығыны давам етдирмәк үчүн көстәрдији фәалијјәтин (нәтичәси) формасы кими әмәлә кәлир. Јухарыда кәтирилән ситатда Маркс дејир ки, сијаси-һүгуги формаларын изаһыны «мадди һәјат мүнасибәтләрдә» ахтармаг лазымдыр. Олмаја ч. Михајловски елә зәнн едир ки, ушаг истеһсалындакы мүнасибәтләр идеоложи мүнасибәтләрдәндир? Бу хүсусда ч. Михајловскинин вердији изаһат о гәдәр характеркдир ки, бунун үзәриндә дајанмаға дәјәр. О дејир: «Биз ушаг истеһсалы үзәриндә нә гәдәр баш сындырараг, онунла игтисади материализм арасында, һеч олмазса, ифадә рабитәси тапмаға чалышсаг да, ушаг истеһсалы ичтимаи һәјат һадисәләринин кәләфи ичәрисиндә башга һадисәләрлә, о чүмләдән игтисади һадисәләрлә нә гәдәр чәлпәшик дүшсә дә, онун өз физиоложи вә психик көкләри вардыр. (Ч-б Михајловски, Сиз сүдәмәр ушагларамы нағыл едирсиниз ки, ушаг истеһсалынын физиоложи көкләри вардыр!? Ахы дилә басмаг нә үчүндүр?) Бу да бизә хатырладыр ки, игтисади материализм нәзәриччәчиләри јалныз тарихи дејил, психолокијаны да ахыра гәдәр тәдгиг етмәмишләр. Һеч бир шүбһә јохдур ки, гәбилә рабитәләри мәдәни өлкәләр тарихиндә өз мә'насыны итирмишдир, лакин буну билаваситә чинси мүнасибәтләр вә аилә мүнасибәтләри һаггында чәтин ки ејни јәгинликлә сөјләмәк мүмкүн олсун. Әлбәттә, бу мүнасибәтләр үмумијјәтлә мүрәккәбләшмәкдә олан һәјатын тәзјиги алтында чох дәјишилмишдир, лакин мүәјјән диалектик мәһарәт сајәсиндә сүбут етмәк оларды ки, јалныз һүгуги мүнасибәтләр дејил, игтисади мүнасибәтләр өзү дә чинси мүнасибәтләр вә аилә мүнасибәтләри үзәриндә үстгурумдур. Биз бунунла мәшғул олмајачағыг, лакин һәр һалда ирс системини көстәрәчәјик».

Нәһајәт, бизим философ бош ибарәләр аләминдән*

* Доғрудан да, белә бир үсула башга нә ад вермәк олар ки, материалистләрә ирад тутуб дејирләр: онлар тарихи ахыра гәдәр тәдгиг етмәмишләр, лакин өзләри материалистләр тәрәфиндән мүхтәлиф тарихи мәсәләләрә верилмиш чохлу материалист изаһатын *гәтијјән һеч бирини* араштырмаға төшәббүс етмирләр? јахуд дејирләр ки, сүбут етмәк оларды, лакин биз бунунла мәшғул олмајачағыг.

чыхыб, јохланмаг имканы верән вә «дилә басмагла» ишин маһијјәтини бу гәдәр асанлыгла пәрдәләмәјә јол вермәјән мүәјјән фактлара јанашмаг хошбәхтлијинә наил олмушдур. Инди көрәк Марксын тәнгидчиси ирс системинин чинси мүнасибәтләр вә аилә мүнасибәтләри үзәриндә үстгурум олдугуну нә чүр субут едир. Ч-б Михајловски белә мүһакимә јеридир: «Игтисади истеһсал мәһсуллары («Игтисади истеһсал мәһсуллары»!! Нә гәдәр дә сабадлы дејилмишдир! нә гәдәр дә аһәнкдар дејилмишдир! бу нә гәдәр дә ишчә бир дилдир!) ирси олараг кечир вә ирс системинин өзү дә мүәјјән дәрәчәјә гәдәр игтисади рәгабәт факты илә бағлыдыр. Лакин, әввәлән, мадди олмајан сәрвәтләр дә ирси олараг кечир, — бу да ушаглара аталар рүһунда тәрбијә вермәк гајғысында өзүнү көстәрир». Беләликлә, ушаг тәрбијәси ирс системинә дахил имиш! Мәсәлән, Русија мүлки ганунларында белә бир маддә вардыр ки, «ата-аналар ев тәрбијәси илә онлары (ушаглары) әхлагча јетишдирмәјә вә һөкумәтин нијјәтләринә јардым етмәјә чалышмалыдырлар». Олмаја бизим философ ирс системи буна дејир? — «икинчиси дә, — һәтта јалныз игтисади саһәни нәзәрдә тутдугда да, — ирс олараг кечән истеһсал мәһсуллары олмадыгда ирс системи мүмкүн олан бир шеј олмадығы кими, «ушаг истеһсалы» мәһсуллары да олмадыгда, — бунларсыз вә бунлара билаваситә говушан мүрәккәб вә кәркин психикасыз да — бу систем мүмкүн олан шеј дејилдир». (Јох, сиз бир дилә фикир верин: мүрәккәб психика ушаг истеһсалы мәһсулларына «говушур»! Нә гәдәр дә көзәлдир!) Беләликлә, ирс системи оңа көрә аилә мүнасибәтләри вә чинси мүнасибәтләр үзәриндә үстгурумдур ки, ушаг истеһсалы олмадан ирс мүмкүн дејилмиш! Бу ки лап Американы кәшф етмәкдир! Индијәдәк һамы күман едирди ки, көрәк јемәк зәрурәти мүлкијјәт системини изаһ едә билмәјәчәји кими, ушаг истеһсалы да ирс системини изаһ едә билмәз. Индијәдәк һамы белә күман едирди ки, мәсәлән, Русијада маликанә системи[40] тәрәгги етдији дөврдә торпаг ирсән кечә билмәздисә (чүнки торпаг анчаг шәрти бир мүлкијјәт һесаб олу-

нурду), бунун изаһыны о заманкы ичтимаи гурулушун хүсусијјәтләриндә ахтармаг лазымдыр. Көрүнүр, Ч. Михајловскинин зәнниндә, мәсәлә садәчә бундадыр ки, о заман мүлкәдарын ушаг истеһсалы мәһсулларына говушан психика о гәдәр дә мүрәккәб дејилмиш.

Биз мә'лум бир кәламы башга чүр ифадә едәрәк дејә биләрик, «халг достунун» үзүнү гашыјын — алтындан буржуа чыхар. Доғрудан да, ирс системинин ушагларын тәрбијәси илә, ушаг истеһсалы психикасы вә с. илә әлагәси һаггында Ч. Михајловскинин бу мүһакимәләринин бундан башга нә мә'насы ола биләр ки, ирс системи дә ушаг тәрбијәси кими әбәди, зәрури вә мүгәддәсдир! Доғрудур, Ч. Михајловски «ирс системинин мүәјјән дәрәчәјә гәдәр игтисади рәгабәт факты илә бағлы олдуғуну» демәклә, өзү үчүн гачмаг јолу сахламаға чалышмышдыр — лакин ахы бу, суала мүәјјән чаваб вермәкдән јаха гуртармаг чәһдиндән, һәм дә јарарсыз васитәләрлә едилән чәһддән башга бир шеј дејилдир. Биз бу фикри нечә нәзәрә ала биләрик ки, ирсин мәһз һансы «мүәјјән дәрәчәјә гәдәр» рәгабәтдән асылы олдуғу һаггында бизә бирчә кәлмә дә сөјләнмәмишдир? әсла ајдынлашдырылмамышдыр ки, рәгабәтлә ирс системи арасындакы бу әлагә мәһз нә илә изаһ олунур? Доғрудан да, ирс системи олмасы үчүн хүсуси мүлкијјәт мејданда олмалыдыр, хүсуси мүлкијјәт исә анчаг мүбадилә ортаја чыхдыгда әмәлә кәлир. Онун әсасыны бу тәшкил едир ки, ичтимаи әмәкдә ихтисаслашма төрәјир вә мәһсуллар базарда өзкәнинкиләшдирилир. Мәсәлән, нә гәдәр ки, ибтидаи һинди ичмасынын бүтүн үзвләри өзләринә лазым олан бүтүн мәһсуллары бирликдә истеһсал едирдиләр, — хүсуси мүлкијјәт дә мүмкүн дејилди. Елә ки, ичмаја әмәк бөлкүсү дахил олду вә ичма үзвләринин һәр бири тәкликдә мүәјјән бир мәһсул һасил етмәклә мәшғул олмаға вә ону базарда сатмаға башлады, онда әмтәә истеһсалчыларынын мадди чәһәтдән белә ајрылығынын ифадәси хүсуси мүлкијјәт системи олду. Хүсуси мүлкијјәт дә, ирс дә елә ичтимаи гајдалар категоријасыдыр ки, бу заман артыг ајрыча, хырда (моногам) аиләләр әмәлә кәлмишди вә мүбадилә инкишаф етмәјә

башламышды. Ч-б Михајловскинин кәтирдији мисал онун сүбут етмәк истәдијинин мәһз әксини сүбут едир.

Ч-б Михајловски даһа бир факт көстәрир — бу да јенә бир нөв инчидир! О, материализми тәсһиһ етмәкдә давам едиб дејир: «Гәбилә әлагәләринә кәлдикдә, бунлар мәдәни халгларын тарихиндә гисмән доғрудан да истеһсал формалары тә'сиринин шүалары ичәрисиндә зәифләмишдир (јенә дә һијлә, һәм дә даһа ачыг бир һијлә. Мәһз һансы истеһсал формалары? Бош бир ибарә!), гисмән дә өзүнүн давамыны вә үмумиләшмәсини тәшкил едән милли әлагәләр һалында кенишләнмишдир». Демәли, милли әлагәләр гәбилә әлагәләринин давамындан вә үмумиләшмәсиндән ибарәтмиш! Ч-б Михајловски чәмијјәт тарихи һаггында өз тәсәввүрләрини, көрүнүр, кимназистләрә өјрәдилән ушаг нағылларындан көтүрүр. Бу чәфәнк доктрина дејир: чәмијјәт тарихи бундан ибарәтдир ки, әввәлчә, һәр бир чәмијјәтин өзәјини тәшкил едән аилә вар имиш*, сонра бу аилә — куја — бөјүјүб тајфа олмуш, тајфа да бөјүјүб дөвләт олмушдур. Әкәр ч. Михајловски бу ушаг чәфәнкијатыны тәкәббүрлә тәкрар едирсә, бу, — бүтүн башга шејләрдән әлавә, — анчаг ону көстәрир ки, онун һеч олмазса һətта Русија тарихинин кедиши һаггында азачыг да тәсәввүрү јохдур. Әкәр гәдим Русијада гәбилә һәјаты олдуғундан бәһс етмәк оларса, шүбһәсиз, орта әсрләрдә, Москва чарлығы дөврүндә бу гәбилә әлагәләри даһа јох иди, јә'ни дөвләт һеч дә гәбилә иттифагларына дејил, јерли иттифаглара әсасланырды: мүлкәдарлар вә монастырлар мүхтәлиф јерләрдән кәндли гәбул едирдиләр вә бу сурәтлә дүзәлән ичмалар халис әрази иттифаглары иди. Лакин о заман сөзүн әсил мә'насында милли әлагәләрдән чәтин ки бәһс етмәк оларды: дөвләт ајры-ајры «торпаглара», гисмән дә һətта кнјазлыглара бөлүнмүшдү ки, бунлар да кечмиш мухтарижјәтин чанлы изләрини, идарә етмәк хүсусижјәтләрини, бә'зән өз

* Бу халис буржуа идеjасыдыр: дағыныг, хырда аиләләр анчаг буржуа режиминдә һөкмран олмушлар; тарихдән әввәлки заманларда бу чүр аиләләр әсла јох иди. Буржуа үчүн, мүасир гаjдаларын әламәтләрини бүтүн заманлара вә халглара аид етмәкдән даһа характерик бир шеj јохдур.

хүсуси гошунларыны (јерли бојарлар мүһарибәјә өз полклары илә кедирдиләр), хүсуси көмрүк сәрһәдләрини вә и. а. сахламышды. Бүтүн белә вилајәтләрин, торпагларын вә кнјазлыгларын доғрудан да фе'лән бир там һалында бирләшмәси Русија тарихинин анчаг јени дөврү үчүн (тәхминән 17-чи әсрдән е'тибарән) характеркдир. Мөһтәрәм ч. Михајловски, һәмин бирләшмәјә сәбәб, гәбилә әлагәләри, һәтта онларын давамы вә үмумиләшмәси дејилди: буна сәбәб вилајәтләр арасында күчләнмәкдә олан мүбадилә, тәдричлә артмагда олан әмтәә тәдавүлү, кичик јерли базарларын бир Үмумрусија базары һалында тәмәркүзләшмәси иди. Бу просесин рәһбәр вә саһибләри тачир-капиталистләр олдуғуна көрә, бу мнлли әлагәләрин јаранмасы буржуа әлагәләри јаранмасындан башга бир шеј дејилди. Ч-б Михајловски көстәрдији һәр ики фактла анчаг өз дедикләрини батил едиб һечә чыхармыш вә бизә буржуа бајағылығы нүмунәләриндән башга бир шеј вермәмишдир — она көрә *бајағылыглары* дејирик ки, ирс системини ушаг истеһсалы вә онун психикасы илә, миллијјәти исә гәбилә әлагәләри илә изаһ етмишдир; она көрә *буржуа* дејирик ки, тарихән мүәјјән бир ичтимаи формасијанын (мүбадиләјә әсасланан формасијанын) категоријаларыны вә үстгурумларыны ушаг тәрбијәси вә «билаваситә» чинси әлагәләр гәдәр үмуми вә әбәди олан категоријалар һесаб етмишдир.

Бурада сон дәрәчә характерик чәһәт одур ки, бизим субјектив философ ибарәләрдән конкрет фактлара кечмәк истәјән кими, палчыға батмышдыр. Һәм дә, көрүнүр, о өзүнү о гәдәр дә тәмиз олмајан бу јердә чох көзәл һисс едир: отуруб өзүнә бәзәк верир вә әтрафа чиркаб сычрадыр. Мәсәлән, белә бир мүддәаны тәкзиб етмәк истәјир ки, тарих синфи мүбаризә епизодлары силсиләсиндән ибарәтдир, — одур ки, бунун «ифратчылыг» олдуғуну дәрин мә'налы бир әда илә бәјан едиб дејир: «Синфи мүбаризә мәгсәди илә тәшкил олунуб Маркс тәрәфиндән тә'сис едилән бејнәлхалг фәһлә чәмијјәти франсыз вә алман фәһләләринин бир-бирини гырыб талан етмәсинә мане олмады», бунунла

да куја сүбут олунурмуш ки, материализм «милли һејсијјәт вә милли нифрәт иблисиндән» јахасыны гуртара билмәмишдир. Һәмин иддиа бүтүн көстәрир: тәнгидчи әсла анламамышдыр ки, бу нифрәтин башлыча әсасыны тичарәт вә сәнаје буржуазијасынын чох реал мәнафеји тәшкил едир вә милли һиссин мүстәгил бир амил олдуғундан бәһс етмәк ишин маһијјәтини анчаг пәрдәләмәк демәкдир. Һәм дә, бизим философун миллијјәт һаггында нә кими дәрин бир тәсәввүрү олдуғуну көрдүк. Ч-б Михајловски Интернасионала[41] халис Буренин[42] истеһзасындан башга бир јолла јанаша билмир: «Маркс — доғрудур, дағылмыш да олса, јенидән доғулачаг бејнәлхалг фәһлә чәмијјәтинин башчысыдыр». Әлбәттә, бир адам ки, бејнәлхалг һәмрә'јлијин пес plus ultra*-сыны, «Русскоје Богатство»нун 2-чи №-синдә дахили һәјат хроникачысынын мешшан бајағылығы илә јахыб-јајдығы кими, «әдаләтли» мүбадилә системиндә көрсүн вә анламасын ки, истәр әдаләтли, истәрсә әдаләтсиз мүбадилә үчүн һәмишә буржуазијанын һөкмранлығы олмалыдыр вә лазымдыр, мүбадиләјә әсасланан тәсәррүфат гурулушу мәһв едилмәдән бејнәлхалг тоггушмаларын кәсилмәси мүмкүн дејилдир,— онда Интернасионала истеһза етмәјин сәбәби ајдындыр. Онда ајдындыр ки, ч. Михајловски белә садә бир һәгигәти һеч чүр өз бејнинә сығышдыра билмир ки, милли нифрәтлә мүбаризә етмәкдән өтрү, һәр бир ајрыча өлкәдә залымлар синфинә гаршы мүбаризә үчүн мәзлумлар синфини тәшкил едиб бирләшдирмәкдән, бејнәлхалг капитала гаршы мүбаризә үчүн белә милли фәһлә тәшкилатларыны бир бејнәлхалг фәһлә ордусу һалында бирләшдирмәкдән башга мүбаризә васитәси јохдур. Фәһләләрин бир-бирини гырмасына Интернасионалын мане ола билмәдијинә кәлдикдә, мүтәшәккил пролетариатын мүһарибә едән һаким синифләрә һәгиги мүнасибәтини көстәрән Коммуна һадисәләрини ч. Михајловскијә хатырлатмаг кифајәтдир.

Ч-б Михајловскинин бүтүн бу мүбаһисәсиндә хүсусилә биабырчы чәһәт онун мәһз үсулларыдыр. Әкәр о,

* — ән сон дәрәчә. *Ред.*

Интернасионалын тактикасындан разы дејилсә, әкәр о, Авропа фәһләләринин тәшкили үчүн әсас олан идеjалара шәрик дејилсә, — һеч олмазса, бунлары билаваситә вә ачыг тәнгид едәрәк, мәгсәдә даһа уjғун тактика һаггында, даһа дүзкүн көрүшләр һаггында өз тәсәввүрләрини шәрһ едәjди. Ахы һеч бир мүәjjән, ајдын е'тираз едилмир, анчаг ашыб-дашан ибарәләр дәрjасынын һәр jери мә'насыз истеһзаларла долудур. Буну нечә дә чиркаб адландырмаjасан? хүсусән, Интернасионалын идеjалары вә тактикасыны легал сурәтдә мүдафиә етмәjә Русиjада jол верилмәдиjи нәзәрә алынарса, буну нечә дә чиркаб адландырмаjасан? Ч-б Михаjловски рус марксистләри илә мүбаһисә едәндә дә ејни үсуллары ишләдир: рус марксистләринин бу вә ја башга мүддәасыны ачыг вә мүәjjән сурәтдә тәнгид етмәк үчүн бунлары вичданла вә дүрүст ифадә етмәкдә өзүнү зәһмәтә салмаjараг, марксист дәлилләри ичәрисиндә ешитмиш олдуғу ајры-ајры парчалардан јапышмағы вә бунлары тәһриф етмәji үстүн тутур. Өзүнүз дүшүнүн: «Маркс о гәдәр ағыллы вә о гәдәр алим иди ки, ичтимаи һадисәләрин тарихи зәрурәти вә ганунаујғунлуғу идеjасыны мәһз өзүнүн кәшф етмиш олдуғуну күман етмәзди... Ашағы пилләләрдә (марксист пилләкәнинин ашағы пилләләриндә)* буну билмирләр (билмирләр ки, «тарихи зәрурәт идеjасы Маркс тәрәфиндән ихтира вә ја кәшф едилмиш бир јенилик дејил, чохдан мүәjjән олунмуш бир һәгигәтдир») вә ја, һеч олмазса, бу һәгигәтин мүәjjән едилмәсинә әсрләрдән бәри сәрф едилмиш әгли гүввә вә енеркијаны ајдын тәсәввүр етмирләр».

Ајдындыр ки, бу кими бәјанат марксизм һаггында илк дәфә ешидән чамаата доғрудан да тә'сир бағышлаја биләр вә бу чамаат јаныында тәнгидчи өз мәгсә-

* Бу мә'насыз термин мүнасибәти илә гејд етмәк лазымдыр ки, ч. Михаjловски Марксы ајрыча көстәрир (Маркс о гәдәр ағыллы вә о гәдәр алим иди ки, тәнгидчимиз онун бу вә ја башга бир мүддәасыны билаваситә вә ачыг тәнгид едә билмир), сонра Енкелси көстәрир («о гәдәр дә jарадычы бир зәка дејилдир»), даһа сонра Каутски кими аз-чох мүстәгил адамлары, — вә галан марксистләри көтүрүр. Белә дәрәчәләрә ајырманын ахы нә кими чидди бир әһәмиjjәти ола биләр? Әкәр тәнгидчи, Марксы шәрһ едәнләрлә разы дејилсә, — онлары Маркса әсасән тәсһih етмәсинә ким мане олур? О гәтиjjән белә бир шеj етмир. Көрүнүр, о, дүзлу данышмаг гәсдинә дүшмүш, лакин шит чыхмышдыр.

динə: təhриф етмək, лаға гојмаг вə «галиб кəлмək» (дејилдијинə көрə, ч. Михајловскинин мəгаләләри һаггында «Р. Б. — во» əмəкдашлары бу фикирдəдирлəр) мəгсəдинə асанлыгла чата биләр. Маркса азачыг бəләд олан һəр кəс бу үсулларын тамамилə сахта вə уjдурма олдуғуну дəрһал көрəр. Марксла разылашмамаг олар, лакин онун кечмиш сосиалистлəрə нисбəтəн *јенилик* олан өз бахышларыны тамамилə ајдын ифадə етдијини инкар етмək олмаз. Јенилик бундан ибарəт иди ки, кечмиш сосиалистлəр өз бахышларыны əсасландырмаг үчүн мүасир режимдə күтлəлəрə зүлм едилдијини көстəрмəjи, һəр кəсин өз һасил етдијини алачағы бир гурулушун үстүнлүjүнү көстəрмəjи, «инсан тəбиəтинə», мəнтигли мə'нəви һəjат анлајышына вə и. а. бу идеал гурулушун уjғун олдуғуну көстəрмəjи кифаjət һесаб едирдиләр. Маркс белə бир сосиализмлə кифаjətлəнмəjи мүмкүн һесаб етмирди. Маркс мүасир гурулушу характеризə етмəклə, она гиjмəт вермək вə ону писləмəклə кифаjətлəнмəjəрək, ону елми сурəтдə изаһ етмиш, Авропадакы вə Авропадан кəнардакы мүхтəлиф дөвлəтлəрдə мүхтəлиф олан бу мүасир гурулушун үмуми əсасдан — капитализм ичтимаи формасијасындан ибарəт олдуғуну көстəрмиш вə бунун јашајыб инкишаф етмəси ганунларыны објектив сурəтдə тəһлил етмишдир (о һəмин гурулушда истисмарын *зəрури* олдуғуну көстəрмишдир). Һəмчинин Маркс, бөjүк утопик сосиалистлəрин вə онларын мискин тəглидчиləри олан субjектив сосиологларын иддиасы илə — инсан тəбиəтинə тəкчə сосиализм гурулушунун уjғун олдуғу иддиасы илə дə кифаjətлəнмəjи мүмкүн һесаб етмирди. Маркс капитализм гурулушунун ejни *објектив* тəһлили илə сүбут едирди ки, бу гурулушу сосиализм гурулушуна чевирмək бир *зəрурəтдир*. (Буну онун нечə сүбут етдијн вə ч. Михајловскинин она нечə е'тираз етдији мəсəләсинə биз һəлə гајытмалы олачағыг). Марксистлəрин тез-тез зəрурəти əсас көстəрмələри дə бундан ирəли кəлир. Ч-б Михајловскинин мəсəләни тəһриф етдији көз габағындадыр: о, нəзəриjjəнин бүтүн фактик мəзмунуну, бүтүн маһиjjətини атмыш вə иши елə көстəрмишдир ки, куjа

бүтүн нәзәријјә тәкчә бир «зәрурәт» кәлмәсиндән ибарәтдир («мүрәккәб әмәли ишләрдә тәкчә она әсасланмаг олмаз»), куја бу нәзәријјәнин *сүбуту* ондан ибарәт имиш ки, тарихи зәрурәт белә тәләб едир. Башга сөзлә, о, доктринанын мәзмунундан јан кечиб онун тәкчә адындан јапышмышдыр вә өзү әлләшиб Марксын нәзәријјәсини «садәчә сәтһи даирәчијә» чевирдији һалда, инди бу нәзәријјәјә јенә истеһза етмәјә башлајыр. Биз, әлбәттә, бу истеһзаны изләмәјәчәјик, чүнки бунун нә олдуғу илә артыг кифајәт гәдәр таныш олмушуг. Гој ч. Буренини әјләндирмәк вә севиндирмәк үчүн мајаллаг вурсун (Буренинин «Новоје Времја»да[43] ч. Михајловскинин башыны сығалламасы әбәс јерә дејилдир), гој Марксла саламлашдыгдан сонра она хәлвәтчә һүрсүн ки, «онун утопистләр вә идеалистләрлә мүбаһисәси онсуз да биртәрәфлидир», јә'ни бу мүбаһисәнин дәлилләри марксистләр тәрәфиндән тәкрар едилмәдән дә биртәрәфлидир. Биз бу одалара һүрмәкдән башга һеч бир ад верә билмәрик, чүнки бу мүбаһисәјә гаршы әсла *һеч бир* фактик, мүәјјән вә јохланыла биләчәк е'тираз ирәли сүрүлмәмишдир, буна көрә дә, — һәмин мүбаһисәни рус сосиализми мәсәләләринин һәлли үчүн сон дәрәчә мүһүм һесаб едәрәк бу мөвзуја даир нә гәдәр һәвәслә мүсаһибәјә киришсәк дә, — һәр һалда бу һүрмәјә чаваб верә билмәрик вә анчаг чијнимизи атыб дејә биләрик:

Бәрәкалла гувәтличә алабаш,
Филин үстә әчәб кедир бирбаш!

Ч-б Михајловскинин бунун далысынча тарихи зәрурәт һаггында кәлән мүһакимәси дә марагсыз дејилдир, чүнки «бизим мәшһур сосиологун» (бу ады бизим «мәдәни чәмијјәтин» либерал нүмајәндәләри ч. В. В. илә бәрабәр Михајловскијә дә вермишләр) әсил идеја багажыны гисмән дә олса ашкара чыхарыр. О, «тарихи зәрурәт идејасы илә шәхси фәалијјәтин әһәмијјәти арасындакы ихтилафдан» бәһс едир: ичтимаи хадимләр өзләрини хадим сајмагда јанылырлар, чүнки онлар «хидмәт етдирилирләр», онлар «тарихи зәрурәтин имманент ганунларынын тә'сири илә әсрарәнкиз аләм-

дән һәрәкәтә көтирилән ојунчаглардыр» — бу идеjадан куjа белә бир нәтичә чыхыр, буна көрә дә һәмин идеjа «сәмәрәсиз» вә «jајғын» адландырылыр. Ч-б Михајловскинин бүтүн бу чәфәнкиjаты — ојунчаглары вә с. — һарадан алдығы, jәгин, һәр охучуjа ајдын дејилдир. Иш бундадыр ки, детерминизмлә мә'нәвиjjат арасында, тарихи зәрурәтлә шәхсиjjәтин әһәмиjjәти арасында ихтилафлар идеjасы субjектив философун ән чох севдиjи мәшғәләләрдән биридир. Бу ихтилафы мә'нәвиjjат вә шәхсиjjәтин ролу хејринә һәлл етмәк үчүн о, бир јығын кағыз јазыб позмуш вә һәдсиз сентименталмешшан чәфәнкиjаты сөjләмишдир. Һагигәтдә исә бурада һеч бир ихтилаф jохдур: ону ч. Михајловски уjдурмушдур, чүнки о горхур (һәм дә әсассыз олмајараг горхур) ки, детерминизм онун бу гәдәр севдиjи мешшан әхлагыны зәминдән мәһрум етсин. Детерминизм идеjасы инсан һәрәкәтләринин зәрурәтини мүәjjән едәрәк, ирадә азадлығы һаггындакы чәфәнкиjаты рәдд едәрәк, инсанын нә зәкасыны, нә вичданыны, нә дә әмәлләринин гиjмәтләндирилмәсини һеч дә пуч етмир. Тамамилә әксинә, һәр шеjи азад ирадә үзәринә jүкләмәк дејил, чидди вә дүзкүн гиjмәт вермәк анчаг детерминизм бахышы әсасында мүмкүндүр. Һабелә тарихи зәрурәт идеjасы да тарихдә шәхсиjjәтин ролуну әсла сарсытмыр: бүтүн тарих шүбһәсиз хадим олан шәхсиjjәтләрин фәалиjjәтиндән әмәлә кәлир. Шәхсиjjәтин ичтимаи фәалиjjәтини гиjмәтләндирдикдә мејдана чыхан әсил мәсәлә ондан ибарәт олур ки, бу фәалиjjәтин мүвәффәгиjjәт газанмасы үчүн нә кими шәраит лазымдыр? бу фәалиjjәтин өзүнә зидд һәрәкәтләр дәрјасында боғулан тәкчә бир һәрәкәт олуб галмајачағына нә кими тә'минат вардыр? Сосиал-демократларын вә галан рус сосиалистләринин мүхтәлиф шәкилдә һәлл етдикләри мәсәлә дә бундан ибарәтдир: сосиализм гурулушуну һәjата кечирмәjә јөнәлдилән фәалиjjәт чидди сәмәрә вермәк үчүн күтләләри нә чүр чәлб етмәлидир? Ајдындыр ки, бу мәсәләнин һәлли ачығча вә билаваситә Русијада ичтимаи күввәләрин груплашмасы һаггында, Русијада кечәкли jи тәшкил едән синифләр мү-

баризәси һаггында тәсәввүрдән асылыдыр — јенә дә ч. Михајловски мәсәләнин јалныз јан-јөрәсинә доланараг, ону дүзкүн ирәли сүрмәјә, бу вә ја башга чүр һәлл етмәјә һәтта тәшәббүс дә етмәмишдир. Мәсәләнин сосиал-демократчасына һәлли, мә'лум олдуғу кими, белә бир бахыша әсасланыр ки, Русијанын игтисади гајдалары буржуа чәмијјәти һесаб едилир вә бундан гуртулмаг үчүн, буржуа гурулушунун өз маһијјәтиндән зәрури сүрәтдә доған јеканә бир чыхыш јолу ола биләр, — бу да пролетариатын буржуазијаја гаршы синфи мүбаризәсидир. Ајдындыр ки, чидди тәнгид дә ја бизим гајдалары буржуа гајдасы һесаб едән бахыш әлејһинә вә ја бу гајдаларын маһијјәти вә инкишаф ганунлары һаггында тәсәввүр әлејһинә чеврилмәлидир, — лакин ч. Михајловски чидди мәсәләләрә тохунмағы һеч фикринә дә кәтирмир. О белә мәзмунсуз ибарәчиликлә јахасыны гуртармағы үстүн тутур ки, зәрурәт һәддиндән артыг үмуми бир мө'тәризәдир вә с. Ахы Сиз, ч. Михајловски, гуру балыг кими, һәр бир идејанын әввәлчә бүтүн мәзмунуну бир кәнара атсаныз, сонра јердә галан габығы илә әлләшсәниз, бу идеја һәддиндән артыг үмуми бир мө'тәризә олар! Зәманәмизин һәгигәтән чидди вә кәскин мәсәләләрини пәрдәләјән һәмин габыг сәһәси ч. Михајловскинин ән чох севдији сәһәдир, буна көрә дә о, мәсәлән, хүсуси бир ифтихарла гејд едир ки, «игтисади материализм гәһрәманлар вә чамаат мәсәләсинә е'тинасызлыг көстәрир вә ја буну јанлыш ишыгландырыр». Көрүрсүнүзмү — мүасир рус керчәклијинин мәһз һансы синифләрин мүбаризәсиндән ибарәт олдуғу вә нә кими зәмин үзәриндә әмәлә кәлдији мәсәләси — ч. Михајловски үчүн, еһтимал, чох үмумидир — буна көрә дә о бу мәсәләдән јан кечир. Амма гәһрәманла чамаат арасында нә кими мүнасибәтләр олдуғу мәсәләси — бу чамаатын фәһләләрдәнми, кәндлиләрдәнми, фабрикчиләрдәнми, мүлкәдарларданмы ибарәт олдуғуна фәрг гојмајараг — ону сон дәрәчә марагландырыр. Бәлкә дә, бунлар «мараглы» мәсәләләрдир, лакин материалистләри вар гүввәләрини зәһмәткеш синфин азад едилмәси илә билаваситә әлагәдар олан

мәсәләләри һәлл етмәјә јөнәлтмәк үстүндә төһмәтләндирмәк филистерлик елминин һәвәскары олмаг демәкдир, вәссалам. Ч-б Михајловски материализм һаггындакы «тәнгидинин» (?) ахырында фактлары бир даһа јанлыш көстәрмәјә чәһд едир вә бир даһа сахтакарлыға әл атыр. Ч-б Михајловски «Капитал»ын үзәриндән рәсми игтисадчыларын сүкутла кечдикләри һаггында Енкелсин фикринин[44] доғрулуғуна шүбһә етдијини билдирәрәк (һәм дә буну әсасландырмаг үчүн белә гәрибә бир мүлаһизә ирәли сүрүлмүшдүр ки, Алманијада чохлу университет вардыр!) дејир: «Маркс һеч дә мәһз бу охучулары (фәһләләри) нәзәрдә тутмамыш вә елм адамларындан да бә'зи шејләр көзләмишдир». Гәтијјән доғру дејилдир: Маркс буржуа елм нүмајәндәләринин гәрәзсизлијинә вә елми тәнгидинә нә гәдәр аз бел бағланыла биләчәјини чох көзәл баша дүшүрдү, одур ки, «Капитал»ын 2-чи нәшринин сөзардында бу барәдә өз фикрини тамамилә ајдын сөјләмишдир. Маркс орада дејир: «Алман фәһлә синфинин кениш даирәләриндә «Капитал»ын тез баша дүшүлмәси мәним әмәјим үчүн ән јахшы мүкафатдыр. Игтисади мәсәләләрдә буржуа нөгтеји-нәзәриндә дуран ч. Мејер Франса-Пруссија мүһарибәси заманы чапдан чыхан китабчасында чох доғру бир фикир сөјләмишдир ки, алманларын ирси хүсусијјәти һесаб олунан бөјүк нәзәри тәфәккүр исте'дады (der grosse theoretische Sinn) елмли дејилән синифләр арасында тамамилә јох олмуш, лакин алман фәһлә синфи ичәрисиндә јенидән чанланыр»[45].

Сахтакарлыг јенә материализмә гаршы чеврилмиш вә тамамилә биринчиси кими гурулмушдур. «Нәзәријјә (материализм нәзәријјәси) һеч бир заман елми сүрәтдә әсасландырылмамыш вә јохланмамышдыр». Бу тезис. — Сүбуту: «Енкелсин, Каутскинин вә бә'зи башгаларынын әсәрләриндә олан ајры-ајры тарихи мәзмунлу јахшы сәһифәләр дә (Блосун һөрмәтә лајиг әсәриндәки кими) игтисади материализм ады олмадан кечинә биләрди, чүнки (диггәт јетирин: «чүнки»!) ишдә (sic!) бу аккордда игтисади сим үстүн олса да, һәмин сәһифәләрдә ичтимаи һәјатын бүтүн мәчмусу

нәзәрә алыныр». Нәтичә...: «игтисади материализм елмдә өзүнү доғрултмамышдыр».

Бунлара бәләдик! Ч-б Михајловски нәзәриҗҗәнин әсасландырылмыш олмадығыны сүбут етмәк үчүн әввәлчә ону тәһриф едәрәк, она ичтимаи һәјатын бүтүн мәчмусуну нәзәрә алмамаг кими мә'насыз бир нијјәт иснад верир, — һалбуки тамамилә әксинә, материалистләр (марксистләр) ичтимаи һәјатын јалныз игтисади чәһәтини дејил, бүтүн чәһәтләрини тәһлил етмәк зәрурәтини биринчи олараг ирәли сүрмүш сосиалистләрдир*, — сонра гејд едир ки, материалистләр ичтимаи һәјатын бүтүн мәчмусуну «ишдә» игтисадиҗјатла «јахшы» изаһ етмишләр (бу да ашкар сурәтдә мүәллифин зәрәринә олан бир фактдыр) — вә, нәһајәт, белә бир нәтичә чыхарыр ки, материализм «өзүнү доғрултмамышдыр». Лакин, ч. Михајловски, сизин сахтакарлыгларыныз өзүнү чох көзәл доғрултмушдур!

Материализми «тәкзиб» етмәк үчүн ч. Михајловскинин кәтирдиҗи дәлилләр анчаг бунлардыр. Тәкрар едирәм, бурада һеч бир тәнгид јохдур, анчаг бош бир иддиалы наггаллыг вардыр. Истәдиҗиниз һәр кәсдән сорушсаныз ки, — бәс ч. Михајловски истеһсал мүнасибәтләринин галан мүнасибәтләр үчүн әсас тәшкил етдиҗи һаггындакы бахыш әлеҗһинә нә кими е'тираз етмишдир? Марксын материализм методу илә һазырладығы анлајышын — ичтимаи формасиҗа вә бу

* Бу, «Капитал»да вә сосиал-демократларын тактикасында, кечмиш сосиалистләрә нисбәтән тамамилә ајдын ифадә олунмушдур. Маркс игтисади чәһәтлә кифајәтләнмәмәк тәләбини ачыгча ирәли сүрүрдү. 1843-чү илдә Маркс нәшри нәзәрдә тутулан журналын[46] програмыны гејд едәркән Рукеҗә јазмышды: «Сосиализм принсипи бүтөвлүкдә јенә дә анчаг бир чәһәти тәшкил едир... Биз исә башга чәһәтә, инсанын нәзәри варлығына да еһни дәрәчәдә диггәт вермәлијик, демәли, дини, елми вә саирәни тәнгидимизин һәдәфи етмәлијик... *Дин* бәшәриҗҗәтин нәзәри вурушмаларынын фөһрүстүнү тәшкил етдиҗи кими, *сиҗаси дөвләт* дә бәшәриҗҗәтин өмәли вурушмаларынын фөһрүстүнү тәшкил едир. Беләликлә, сиҗаси дөвләт өз формасы чәрчивәсиндә sub specie rei publicae (сиҗаси нөгтеји-нәзәрдән) бүтүн ичтимаи вурушмалары, тәләбаты, мәнафеји ифадә едир. Буна көрә, хүсуси сиҗаси мәсәләнин өзүнү — мисал үчүн, синф системи илә нүмаҗәндәлик системи арасындакы фәрги — тәнгид һәдәфи етмәк һеч дә hauteur des principes (принсипләр јүксәклиҗиндән. *Ред.*) енмәк демәк дејилдир, чүнки бу мәсәлә инсанын һөкмранлығы илә хүсуси мүлкиҗҗәтин һөкмранлығы арасындакы фәрги *сиҗаси* дилдә ифадә едир. Демәли, тәнгидчи бу сиҗаси мәсәләләрә нәинки тохуна биләр, һәтта тохунмалыдыр (гаты сосиалистә исә бу мәсәләләр һеч бир диггәтә лајиг олмаҗан мәсәлә кими көрүнүр)»[47].

формасијаларын инкишафынын тәбии-тарихи просеси анлајышынын доғрулуғуну о, нә илә тәкзиб етмишдир? мүхтәлиф тарихи мәсәләләр һаггында лап өзүнүн көстәрдији мүәллифләрин вердикләри материалист изаһатын јанлышлығыны нечә сүбут етмишдир? — онда һәр кәс белә чаваб вермәли олачагдыр: һеч бир шәкилдә е'тираз етмәмиш, һеч бир шејлә тәкзиб етмәмиш, һеч бир јанлышлыг көстәрмәмишдир. О анчаг мәсәләнин јан-јөрәсиндә долаңараг, ишин маһијјәтини ибарәләрлә пәрдәләмәјә чәһд етмиш вә ејни заманда чүрбәчүр бош бәһанәләр ујдурмушдур.

«Р. Б. — во»нун 2-чи №-синдә марксизми тәкзиб етмәкдә давам едән белә бир тәнгидчидән чидди бир шеј көзләмәк чәтиндир. Бүтүн фәрг бундадыр ки, онун сахтакарлыг мәһарәти даһа түкәнмишдир вә инди өзкәләринкиндән истифадә етмәјә башлајыр.

Әввәлчә о, ичтимаи һәјатын «мүрәккәблијиндән» дәм вурур: јә'ни, мәсәлән, галванизм игтисади материализмлә дә әлагәдар едилир, чүнки Галванинин тәчрүбәләри Һекелә дә «тә'сир көстәрмишдир». Әчәб дәрин ағлы вар! Ејни мүвәффәгијјәтлә ч. Михајловскини дә Чин императору илә әлагәдар етмәк оларды! Бурадан анчаг белә бир нәтичә чыхыр ки, чәфәнкијат данышмагдан һәзз алан адамлар вар, бундан башга нә нәтичә чыхармаг олар?!

Ч-б Михајловски давам едиб дејир: «Һадисәләрин тарихи кедишинин үмумијјәтлә гавранылмаз маһијјәтини игтисади материализм доктринасы да гаврамамышдыр, һәрчәнд көрүнүр, бу доктрина 2 дајаға: истеһсал вә мүбадилә формаларынын һәр шеји мүәјјән едән әһәмијјәтинин кәшфинә вә диалектик просесин мүбаһисәсиз олдуғуна әсасланыр».

Белəликлə, материалистлəр диалектик просесин «мүбаһисəсиз олдуғуна» əсасланырлар! јə'ни өз сосиоложи нəзəријјəлəрини Һекелин триадалары[48] илə əсасландырырлар. Биз бурада марксизмин Һекел диалектикасында иттиһам едилдијини көрүрүк, бу шаблон иттиһам Марксын буржуа тәнгидчиләри тәрәфиндән, дејәсән, чох чејнәнилмиш иттиһамдыр. Бу чәһаблар доктрина әлејһинә маһијјәтчә Һеч бир е'тираз едə бил-

мәҹәрәк, Марксын ифадә үсулундан ҹапышырдылар, нәзәриҹәнин мәншәјинә һүчум едәрәк, бунунла онун маһијјәтини пуча чыхармаг фикриндә идиләр. Ч-б Михаҹловски дә бу чүр үсуллара әл атмагдан чәкинмир. Енкелсин Дүрингә гаршы әсәринин[49] бир фәсли ч. Михаҹловски үчүн бәһанә олмушдур. Енкелс Марксын диалектикасына һүчум едән Дүрингә е'тираз едәрәк дејир ки, Маркс һеч вахт һеч бир шеји Һекел триадалары илә «сүбут» етмәји һеч фикринә дә кәтирмәмишдир, Маркс анчаг һәгиги просеси өҹрәнмиш вә тәдгиг етмишдир, нәзәриҹәнин һәгигәтә ујғун олмасыны нәзәриҹә үчүн јеканә ме'јар олараг гәбул етмишдир. Бә'зән һәр һансы бир ичтимаи һадисәнин инкишафы Һекелин: мүддәа — инкар — инкарын инкары схеминә ујғун кәлирдисә, бурада тәәччүб едиләчәк һеч бир шеј јохдур, чүнки тәбиәтдә бу үмумиҹјәтлә надир бир шеј дејилдир. Бундан сонра Енкелс тәбиитарихи саһәдән (тохумун инкишафы) вә ичтимаи саһәдән — әввәлчә ибтидаи коммунизм, сонра — хүсуси мүлкиҹјәт вә даһа сонра әмәјин капиталистчәсинә ичтимаиләшдирилмәси; ја да әввәлчә примитив материализм, сонра — идеализм вә нәһајәт, — елми материализм кәлдији вә с. кими мисаллар кәтирмәјә башлајыр. Һәр кәсә ајдын олдуғу кими, Енкелсин дәлилләринин әсас чәһәти бундадыр ки, материалистләрин вәзифәси һәгиги тарихи просеси доғру вә дүрүст тәсвир етмәкдир, диалектика үзәриндә исрар етмәк, триаданын доғрулуғуну сүбут едән мисаллар сечмәк исә, — елми сосиализмин јетишмәси үчүн әсас тәшкил етмиш Һекелчилијин галыгларындан, онун ифадә үсулунун галыгларындан башга бир шеј дејилдир. Доғрудан да, бир һалда ки, триадаларла бир шеј «сүбут етмәјин» мә'насыз олдуғу вә бу һеч кимин фикринә дә кәлмәдији гәти сурәтдә дејилмишдир, — онда «диалектик» просесләрин мисал кәтирилмәсинин нә әһәмиҹјәти ола биләр? Ајдын дејилдирми ки, бу, доктринанын мәншәјини көстәрмәк демәкдир вә башга һеч бир шеј дејилдир. Ч-б Михаҹловски өзү буну һисс едәрәк дејир ки, нәзәриҹәнин мәншәјини она ајыб тутмаг олмаз. Лакин Енкелсин мүһакимәләриндә нәзәриҹәнин

мәншәјиндән даһа артыг бир шеј көрмәк үчүн, көрүнүр, сүбут етмәк лазым иди ки, материалистләр һеч олмазса бир тарихи *мәсәләни* мүвафиг фактлара әсасән дејил, триадалар васитәси илә һәлл етмишләр. Ч-б Михајловски буну сүбут етмәк тәшәббүсүндә олмушдурму? Гәтијјән јох. Әксинә, о өзү е'тираф етмәја мәчбур олмушдур ки, «Маркс бош диалектик схемә фактлардан ибарәт о гәдәр мәзмун вермишдир ки, һеч бир шеји дәјишдирмәдән бу схеми һәмин мәзмундан бир габын гапағы кими көтүрмәк олар» (бурада ч. Михајловскинин кәләчәк һаггында етдији истисnадан ашағыда һәлә бәһс едәчәјик). Әкәр белә дирсә, онда ч. Михајловски һеч бир шеји дәјишдирмәјән бу гапагла нә үчүн бу гәдәр сә'ји әлләшир? Нә үчүн дејир ки, материалистләр диалектик просесин мүбаһисәсиз олдуғуна «әсасланырлар»? Һәмин гапагла мүбаризә едәрәк, нә үчүн ачыгча јалан олдуғу һалда дејир ки, елми сосиализмин «әсасларындан» биринә гаршы мүбаризә едир?

Өзлүјүндә ајдындыр ки, триада мисалларыны ч. Михајловскинин нә чүр арашдырдығы үзәриндә дајанмајачағам, чүнки тәкрар едирәм, бунун нә елми материализмә, нә дә рус марксизминә һеч бир дәхли јохдур. Лакин бир мәсәлә мараглыдыр: марксистләрин диалектикаја мүнасибәтини бу чүр тәһриф етмәк үчүн ч. Михајловскинин һәр һалда нә кими әсаслары вармыш? Ики әсасы вармыш: әввәлән, ч. Михајловски һеч билмир һарада бишиб, елә дејир бир чөмчә дә бураја төк; икинчиси, ч. Михајловски даһа бир сахтакарлыг ишләтмишдир (вә ја, даһа доғрусу, Дүрингдән мәнимсәмишдир).

Ad 1)*. Марксизм әдәбијјатыны охујаркән ч. Михајловски даим ичтимаи елмдә «диалектик метода», јенә дә ичтимаи мәсәләләр саһәсиндә (бурада да ачыг бу саһәдән бәһс олунур) «диалектик тәфәккүрә» вә с. раст кәлмишдир. Садәдилликдән (јалныз садәдилликдән олса, јенә јахшыдыр) о белә һесаб етмишдир ки, бу метод бүтүн сосиолокија мәсәләләриниn

* — 1-чи маддәјә дамр. *Ред.*

Һекел триадасы ганунлары илә һәлл етмәкдән ибарәтдир. Мәсәләјә азаҹыг да олса диггәтлә јанашсајды, бу тәсәввүрүн мә'насыз олдуғуну јәгин етмәјә билмәзди. Маркс вә Енкелс метафизик методун әксинә олараг, мәһз сосиолокијадакы елми метода диалектик метод дејирдиләр, бу метод исә ондан ибарәтдир ки, ҹәмијјәтә (механики сурәтдә бирләшмиш вә буна көрә дә ајры-ајры ичтимаи үнсүрләрин һәр ҹүр ихтијари комбинасијаларына јол верән бир шеј кими дејил), даим инкишафда олан ҹанлы бир организм кими бахылыр, бу организми өјрәнмәк үчүн һәмин ичтимаи формасијаны тәшкил едән истеһсал мүнасибәтләрини објектив сурәтдә тәһлил етмәк, онун јашамасы вә инкишафы ганунларыны тәдгиг етмәк лазымдыр. Диалектик методун метафизик метода (метафизик метод анлајышына, шүбһәсиз, сосиолокијада субјектив метод да дахилдир) мүнасибәтини биз ашағыда ч. Михајловскинин өз мүһакимәләриндән мисаллар кәтирмәклә көстәрмәјә ҹалышаҹағыг. Инди исә анҹаг буну гејд едәк ки, диалектик методун тә'рифи вә тәсвирини истәр Енкелсдә (Дүрингә гаршы мүбаһисәдә. Русҹасы: «Сосиализмин утопијадан елмә доғру инкишафы»), истәрсә Марксда («Капитал»да мүхтәлиф гејдләр вә 2-ҹи нәшрә «Сөзарды»; «Фәлсәфә јохсуллуғу»)[50] охумуш олан һәр кәс көрәр ки, Һекелин триадаларындан һеч данышыг да јохдур, бүтүн иш ичтимаи тәкамүлә ичтимаи-игтисади формасијаларын инкишафынын тәбии-тарихи просеси кими бахмагдан ибарәтдир. Сүбут үчүн, «Вестник Јевропы»нын 1872-ҹи ил тарихли 5-ҹи №-синдә («К. Марксын сијаси игтисади тәлгид нөгтеји-нәзәри» адлы мәгаләдә)[51] диалектик метода верилиб Маркс тәрәфиндән «Капитал»ын 2-ҹи нәшринә «Сөзарды»нда ситат кәтирилән тәсвири бурада, in extenso*, гејд едәҹәјәм. Маркс орада дејир ки, онун «Капитал»да ишләтдији метод пис баша дүшүлмүшдүр. «Алман ресензентләри, әлбәттә, бағырышыб әсәрдә Һекел софистикасы олдуғундан дәм вурурдулар». Буна көрә дә Маркс өз методуну даһа ајдын шәрһ етмәк үчүн, бу методун һәмин мәга-

* — тамамилә, бүтөвлүкдә. *Ред.*

ләдәки тәсвирини гејд едир. Орада белә дејилир: Маркс үчүн бир шеј мүһүмдүр, бу да тәдгиг етдији һадисәләрин ганунуну тапмагдан ибарәтдир, һәм дә онун үчүн бу һадисәләрин дәјишилмәси, инкишафы, бунларын бир формадан башга бир формаја, бир ичтимаи мүнасибәтләр гајдасындан башга бир ичтимаи мүнасибәтләр гајдасына кечмәси гануну хүсусилә мүһүмдүр. Буна көрә дә Маркс бир шеја чалышыр ки, бу да онун үчүн башланғыч вә даҗаг нөгтәләри олан фактлары мүмкүн гәдәр тамамилә долғун шәкилдә мүәјјән едәрәк, ичтимаи мүнасибәтләрин мөвчуд гајдаларының зәрурилијини дүрүст елми тәдгигат васитәси илә көстәрмәкдир. Бу мәгсәд үчүн о, һазыркы гурулушун зәрурилијини сүбут едәрәк, бунунла бирликдә, адамларын инаныб-инанмадыгларындан, дәрк едиб-етмәдикләриндән асылы олмајараг, габагкы гурулушдан лабүд сурәтдә јетишмәли олан башга бир гурулушун да зәрурилијини сүбут едирсә, тамамилә кифајәтдир. Маркс ичтимаи һәрәката инсанларын ирадә, шүур вә ниҗҗәтләриндән нәинки асылы олмајан, һәтта әксинә, онларын ирадә, шүур вә ниҗҗәтләрини мүәјјән едән ганунлара табе бир тәбии-тарихи просес кими бахыр. (Мәһз инсанын өз гаршысына шүурлу «мәгсәдләр» гојдуғуна, мүәјјән идеаллары рәһбәр тутдуғуна көрә, ичтимаи тәкамүлү тәбии-тарихи тәкамүлдән ајыран ч. субјективистләрин диггәтинә.) Әкәр шүурлу үнсүр мәдәниҗҗәт тарихиндә бу гәдәр табе бир рол ојнајырса, онда өзлүјүндә ајдындыр ки, бу мәдәниҗҗәтин өзүндән бәһс едән бир тәнгид шүурун һәр һансы бир формасына вә ја һәр һансы бир нәтичәсинә һәр шејдән аз әсасланабиләр. Башга сөзлә, бу тәнгид үчүн һеч дә идеја дејил, јалныз харичи, објектив һадисә башланғыч нөгтә тәшкил едә биләр. Тәнгид мүәјјән бир факты идеја илә дејил, башга бир фактла мүгајисә етмәкдән вә тутушдурмагдан ибарәт олмалыдыр; тәнгид үчүн анчаг бу мүһүмдүр ки, һәр ики факт мүмкүн гәдәр дүрүст тәдгиг едилмиш олсун вә бунлар бир-биринә нисбәтән инкишафын мүхтәлиф моментләрини тәмсил етсин, һәм дә хүсусилә лазымдыр ки, бүтүн мә'лум һаллар, бунларын ардычыллығы вә инкишафын мүх-

тәлиф пилләләри арасындакы рабитә дә ejни дүрүстлүклә тәдгиг едилмиш олсун. Маркс мәhз игтисади hәjат гануларынын кечмиш үчүн дә, инди үчүн дә ejни олдуғу идеjасыны рәдд едир. Әксинә, hәр бир тарихи дөврүн өз гануларыны вардыр. Игтисади hәjат биолоkијанын башга сahәләриндәки инкишаф тарихинә бәнзәр бир hадисәдир. Кечмиш игтисадчылар игтисади гануларыны физика вә кимjа гануларыны илә мүгаjисә едиркән, бу игтисади гануларын тәбиәтини анламырдылар. Даhа дәрин тәhлил көстәрир ки, hejван вә битки организмләри кими, ичтимаи организмләр дә бир-бириндән олдугча фәрглидир. Маркс капитализм игтисади гурулушуну бу нөгтеjи-нәзәрдән тәдгиг етмәjи өз гаршысына мәгсәд гоjараг, бунунла да игтисади hәjатын hәр чүр дүрүст тәдгигинин күдмәли олдуғу мәгсәдн чидди елми шәкилдә ифадә едир. Белә бир тәдгигин елми әhәмиjjәти hәмин ичтимаи организмин мejдана кәлмәсини, jашамасыны, инкишафыны вә өлмәсини, онун даha jүксәк башга бир организмлә әвәз олунмасыны тәнзим едән хүсуси (тарихи) ганулары ајдынлашдырмагдан ибарәтдир.

«Капитал» hаггында сајсыз-hесабсыз журнал вә гәзет мәгаләләри ичәрисиндә диалектик метода верилән вә Марксын ахтарыб тапдығы тәсвир бах беләдир, буну Маркс она көрә алман дилинә тәрчүмә етмишдир ки, метода верилән бу характеристика, өзүнүн деднји кими, тамамилә дүрүстдүр. Суал олунур, ч. Михаjловскинин белә чәнкавәрликлә мүбаризә етдиjи триадалардан, трихотомиjалардан, диалектик просесин мүбаhисәсизлиjиндән вә с. чәфәнкиjатдан бурада бирчә кәлмә дә олса данышылырмы? Һәм дә Маркс бу тәсвирдән сонра ачыгча дејир ки, онун методу Һекелин методуна «тамамилә әксдир». Һекелин фикринчә, идеjанын инкишафы, триаданын диалектик гануларына көрә, керчәклиjин инкишафыны мүәjjән едир. Ајдындыр ки, анчаг бу hалда триадаларын әhәмиjjәтиндән, диалектик просесин мүбаhисәсизлиjиндән бәhс етмәк олар. Маркс дејир ки, мәним фикримчә, әксинә: «идеал олан мадди оланын анчаг ин'икасыдыр». Беләликлә, бүтүн иш «hазыры вә онун зәрури

инкишафыны позитив сурәтдә анламагдан» ибарәтдир: триадалар үчүн анчаг филистерләри марагландыра билән гапаг вә габыг кими ролдан башга бир рол да галмыр (јенә һәмин сөзардында Маркс дејир: «мән Һекелин дилини јамсылајырдым»). Инди суал олунур, белә бир адам һаггында нә фикирдә олмалыјыг ки, о, елми материализмин «дајагларындан» бирини, јә'ни диалектиканы тәнгид етмәк арзусуна дүшмүш вә нәдән десәниз, һәтта гурбагалардан вә Наполеондан да бәһс етмишдир, анчаг бу барәдә бәһс етмәмишдир ки, һәмин диалектика нәдән ибарәтдир, чәмијјәтин инкишафы доғруданмы тәбии-тарихи бир просесдир? ичтимаи-игтисади формасијалары хүсуси ичтимаи организм һесаб едән бу материалист анлајышы дүзкүндүрмү? бу формасијалары објектив тәһлил етмәк үсуллары доғрудурму? доғруданмы ичтимаи идејалар ичтимаи инкишафла мүәјјән олунур? вә и. а. Бу һалын тәкчә анламамагдан ирәли кәлдијини дүшүнмәк олармы?

Ad 2)*. Диалектиканы белә «тәнгид» етдикдән сонра ч. Михајловски, Һекел триадасы «васитәси илә» бу кими сүбутетмә үсулларыны Маркса испад верир вә бунлара гаршы, әлбәттә, мүвәффәгијјәтлә мүбаризә едир. О дејир: «Кәләчәк һаггында чәмијјәтин имманент ганунлары анчаг диалектик сурәтдә гојулмушдур». (Јухарыда көстәрилән истисна да бундан ибарәтдир.) Капитализмин инкишафы ганунларына көрә мүлкијјәтдән мәһрум едәнләрин мүлкијјәтдән мәһрум едиләчәкләриниң лабүд олдуғу һаггында Марксын мүлаһизәси «анчаг диалектик характер» дашыјыр. Торпағын вә капиталын ичмалығы һаггында Марксын «идеалы» «лабүдлүк вә шүбһәсизлик мә'насында, Һекелин үч һиссәли силсиләсиниң анчаг ахырында дурур».

Бу дәлил *тамамилә* Дүрингдән *көтүрүлмүшдүр*, бу-ну о өз «Kritische Geschicthe der Nationalökonomie und

* — 2-чи маддәјә даир. *Ред.*

des Sozialismus» (3-te Aufl., 1879. S. 486—487)* адлы әсәриндә јеридирди. Һәм дә ч. Михајловски Дүринг һаггында бирчә кәлмә дә демир. Бир дә, бәлкә, Марксы белә тәһриф етмәк фикринә о мүстәгил сурәтдә кәлиб чатмышдыр?

Дүрингә ән көзәл чавабы Енкелс вермишдир, Енкелс Дүрингин тәнгидини дә ситат кәтирдијинә көрә, биз дә Енкелсин бу чавабы илә кифајәтләнәчәјик[52]. Охучу көрәчәкдир ки, бу чаваб тамамилә ч. Михајловскијә дә аиддир.

Дүринг дејир: ««Бу тарихи очерк (Инкилтәрәдә ибтидаи капитал јығымы дејилән јығымын кенезиси) Марксын китабынын һәлә нисбәтән јахшы јеридир вә елми дајаглардан әлавә, диалектика голтуг ағачларына да архаланмасајды, даһа јахшы оларды. Һекелин инкары инкары бурада — даһа јахшы вә даһа ајдын дәлилләр олмадығына көрә — мамача ролу ојнајыр вә онун көстәрдији хидмәт сајәсиндә кәләчәк кечмишин дәринликләриндән чыхыб азад олур. 16-чы әсрдән е'тибарән фәрди мүлкијјәтин көстәрилән јолла арадан галхмасы биринчи инкардыр. Бундан сонра башга бир инкар кәләчәкдир ки, бу да инкары инкардан вә ејни заманда «фәрди мүлкијјәтин» бәрпа олунмасындан, лакин торпаг вә әмәк аләтләри үзәриндә үмуми саһибликә әсасланан даһа јүксәк формада бәрпа олунмасындан ибарәтдир. Бу јени «фәрди мүлкијјәти» ч-б Маркс ејни заманда «ичма мүлкијјәти» адландырырса, Һекелин али вәһдәти дә өзүнү мәһз бунда көстәрир вә бу вәһдәтдә зиддијјәт арадан галхыр (aufgehoben — Һекелин хүсуси терминидир), јә'ни Һекелин чинасы илә десәк, нә гәдәр мүһафизә олунурса, о гәдәр дә өтүб кечилир.

...Белә ликлә, мүлкијјәтдән мәһрум едәнләрин мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси, тарихи керчәклијин өз мадди харичи шәраитиндә санки автоматик мәһсулудур... Чәтин ки, лап бирчә нәфәр дә олса ағыллы адам Һекелин инкары инкар кими һоггабазлыгларына инан-

* — «Милли игтисадын вә сосиализмин тәнгиди тарихи» (3-чү нәшри, 1879, Сәһ. 486—487). *Ред.*

маг әсасында торпаг вә капитал үзәриндә ичма сahиблијинин зәрурилијини јәгин етмиш олсун. Әслиндә Марксын тәсәввүрләриндәки думанлы ејбәчәрлик, Һекелин диалектикасы кими елми материалдан нәләр hазырлана биләчәјини, јахуд — daha доғрусу — бу материалдан нә кими мә'насызлыглар әмәлә кәләчәјини билән бир адамы тәәччүбләндирә билмәз. Бу шејләрә бәләд олмајанлар үчүн ачыг демәлијәм ки, Һекелдә биринчи инкар катехизисдән көтүрүлән күнah мәфhуму ролуну, икинчи инкар исә бағышланмаг илә нәтичәләнән али бир вәhдәт ролу ојнајыр. Әлбәттә, фактларын мәнтигини, дин сahәсиндәки көтүрүлмүш бу кими охшарлыг hоггабазлыглары әсасында гурмаг олмаз... Ч-б Маркс фәрди мүлкијјәт вә ејни заманда ичма мүлкијјәти идеjасындан ибарәт өз долашыг идеjасы илә кифајәтләнир вә бу дәрин мә'налы диалектик тапмачаны һәлл етмәк вәзифәсини өз тәрәфдарларына hәвалә едир». Ч-б Дүринг белә дејир.

Енкелс бурадан нәтичә чыхарыр ки, демәли, Маркс ичтимаи ингилабын зәрурилијини, торпаг үзәриндә вә әмәклә истеhсал едилән истеhсал васитәләри үзәриндә ичма мүлкијјәти јаратмаг зәрурилијини Һекелин инкары инкарына әл атмадан сүбут едә билмир; о өз сосиалист нәзәриjjәсини диндән көтүрүлмүш бу кими охшарлыг hоггабазлыглары әсасында гурараг белә бир нәтичәjә кәлир ки, Һекелин дедиjи арадан галдырылмыш зиддиjjәтин али вәhдәти олмагла, кәләчәк чәмиjjәтдә ејни заманда һәм фәрди мүлкијјәт, һәм дә ичма мүлкијјәти мөвчуд олачагдыр»*.

* Дүрингин бахышларына верилән белә бир тә'рифин ч. Михаjловскиjә дә тамамилә аид олдуғуну онун «К. Маркс ч. Ј. Жуковскинин мүhакимәси гаршысында» адлы мәгаләсинин ашағыдакы парчасы да сүбут едир. Ч-б Михаjловски Марксын хүсуси мүлкијјәт мүдафиәчиси олдуғуну иддиа едән ч. Жуковскиjә е'тираз едәрәк, Марксын бу схемини көстәриб ону белә изah едир: «Маркс өз схеминә Һекел диалектикасынын hамыја мә'лум олан ики hоггасыны дахил етмишдир: әввәлән, схем Һекел триадасы гануну илә гурулмушдур; икинчиси, синтезис эксликләрин: фәрди мүлкијјәтлә ичма мүлкијјәтинин ејниjjәтиnә әсасланыр. Демәли, бурада «фәрди» кәлмәси хүсуси мә'нада, сырф шәрти олараг диалектик просесин үзвү мә'насындадыр вә онун үзәриндә әсла hеч бир шеj гурмаг олмаз». Буну, рус охучулары гаршысында «сангвиник» Марксы буржуа ч. Жуковскидән мүдафиә едәклап јахшы нијjәтли бир адам сөjләмишдир. Бу јахшы нијjәтләрлә дә о, Марксы белә изah едир ки, куја Маркс просес hаггындакы тәсәввүрүнү «hоггабазлыгла» әсасландырмышдыр! Ч-б Михаjловски бурадан өзү үчүн белә фаjдалы бир нәтичә чыхара биләр ки, hәр hансы бир иш үчүн тәкчә јахшы нијjәтин олмасы бир гәдәр аздыр.

Инкарын инкарыны һәләлик бир тәрәфә гојаг вә бу «ејни заманда һәм фәрди мүлкијјәтә, һәм дә ичма мүлкијјәтинә» бир нәзәр салаг. Ч-б Дүринг буну «думан» адландырыр вә — нә гәдәр тәәччүблү олса да — бунда о һәгигәтән һаглыдыр. Анчаг бәдбәхтликдән, һеч дә Маркс дејил, јенә дә ч. Дүринг өзү бу «думан» ичәрисиндәдир... О, Һекелә әсасән Марксы тәсһиһ едәрәк, она али бир мүлкијјәт вәһдәтини иснад верир, һалбуки Маркс бу барәдә бир кәлмә дә данышмамышдыр.

Маркс белә дејир: «Бу — инкарын инкарыдыр. Бу инкар јенидән фәрди мүлкијјәт јарадыр, лакин буну капитализм дөврүнүн наилијјәтләри әсасында, јә'ни азад ишчиләрин кооперасијасы әсасында, онларын торпаг вә истеһсал етдикләри истеһсал васитәләри үзәриндә ичма саһиблији әсасында јарадыр. Ајры-ајры адамларын шәхси әмәјинә әсасланан дағыныг хүсуси мүлкијјәтин капиталист хүсуси мүлкијјәтинә чеврилмәси, фе'лән ичтимаи истеһсал просесинә әсасланмагда олан капиталист хүсуси мүлкијјәтинин ичтимаи мүлкијјәтә чеврилмәсиндән, әлбәттә, олдугча узун сүрән, чәтин вә ағыр бир просесдир». Вәссалам. Беләликлә, мүлкијјәтдән мәһрум едәнләри мүлкијјәтдән мәһрум етмәк јолу илә јарадылан гурулуш, торпаг үзәриндә вә ишчиләрин өзләринин јаратдыглары истеһсал васитәләри *үзәриндә* ичма саһиблијинә «әсасланан» фәрди мүлкијјәти бәрпа етмәк кими характеризә едилир. Алман дилини (һабелә рус дилини, ч. Михајловски, чүнки тәрчүмә тамамилә дүрүстдүр), баша дүшән һәр бир адам үчүн бунун мә'насы о демәкдир ки, ичма мүлкијјәти торпағы вә башга истеһсал васитәләрини, фәрди мүлкијјәт исә галан мәһсуллары, јә'ни истеһлак шејләрини әһатә едир. Мәсәләни һәтта 6 јашлы ушагларын да баша дүшә билмәси үчүн исә Маркс 56-чы сәһифәдә (русча нәшриндә 30-чу сәһифәдә)[53] «үмуми истеһсал васитәләри илә ишләјиб өз фәрди иш гүввәләрини бир ичтимаи иш гүввәси кими планаујғун сурәтдә сәрф едән азад инсанлар иттифагы», јә'ни сосиалистчәсинә тәшкил едилмиш бир ичма олдуғуну фәрз едиб дејир: «Әмәјин бүтүн

мәһсулу ичтимаи мәһсулдур. Бу мәһсулун бир һиссәси јенидән истеһсал васитәләри олур. *Һәмин һиссә ичтимаи мәһсул олараг галыр.* Дикәр һиссәси исә иттифагын үзвләри тәрәфиндән јашајыш васитәләри кими истеһлак олунур. *Буна көрә дә бу һиссә онларын арасында бөлүшдүрүлмәлидир».* Ахы бу, ч. Дүринг үчүн дә кифајәт гәдәр ајдын олмалыдыр.

Ејни заманда һәм фәрди мүлкиҹјәт, һәм дә ичма мүлкиҹјәти, — бу думанлы ејбәчәр фикир, Һеҝел диалектикасындан алынан бу мә'насызлыг, һәлл едилмәсини Марксын өз тәрәфдарларына һәвалә етдиҗи бу долашыглыг, бу мүәммалы диалектик тапмача јенә дә ч. Дүрингин өз сәрбәст ичады вә үдүрмасыдыр...

Енкелс сөзүнә давам едәрәк, дејир ки, инди көрәк Марксда инкарын инкары нә кими рол ојнајыр? Маркс 791-чи вә сонракы сәһифәләрдә (русча нәшриндә 648-чи вә сонракы сәһифәләрдә)[54] ибтидаи капитал јығымы дејилән јығым һаггындакы игтисади вә тарихи тәдгигинин әввәлки 50 сәһифәдә (русча нәшриндә — 35 сәһифәдә) шәрһ едилән сон нәтичәләрини мүгајисә едир. Капитализм дөврүнә гәдәр, һәр һалда Инкилтәрәдә, ишчинин өз истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкиҹјәтинә әсасланан хырда истеһсал вар иди. Орада ибтидаи капитал јығымы дејилән шеј, һәмин билаваситә истеһсалчылары мүлкиҹјәтдән мәһрум етмәкдән, јә'ни онларын өз әмәјинә әсасланан хүсуси мүлкиҹјәти мәһв етмәкдән ибарәт олмушдур. Онун мәһв едилмәси она көрә мүмкүн олмушду ки, бу хырда истеһсал јалныз истеһсалын вә чәмиҹјәтин мәһдуд вә ибтидаи чәрчивәсинә сыға билир вә мүәјјән инкишаф пилләсиндә өзүнүн мәһв едилмәсинин мадди тәмәлини өзү јарадыр. Онун мәһв едилмәси, фәрди вә дағыныг истеһсал аләтләринин тәмәркүзләшмиш ичтимаи истеһсал аләтләринә чеврилмәси капиталын илкин тарихидир. Ишчиләр пролетар едилдикдән, онларын истеһсал васитәләри исә капитала чеврилдикдән сонра вә капиталист истеһсал үсулу мүстәгил јашамаға башладыгдан сонра, әмәјин даһа да ичтимаиләшдирилмәси, торпағын вә башга истеһсал васитәләринин (капитала) чеврилмәси, демәли, хүсуси мүл-

кијјәтчиләрин даһа да мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси јени шәкил алыр. «Даһа инди өз тәсәррүфаты илә мәшғул олан ишчи дејил, бир чох фәһләни истисмар едән капиталист мүлкијјәтдән мәһрум едилмәли олур. Бу мүлкијјәтдән мәһрум етмәк просеси капиталист истеһсалынын өз имманент ганунларынын тә'сири илә, капиталын тәмәркүзләшмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Бир капиталист бир чох капиталисти әзиб мәһв едир. Бу тәмәркүзләшмә вә ја бир чох капиталисти аз мигдарда капиталистин мүлкијјәтдән мәһрум етмәси илә јанашы олараг, әмәк просесинин кооператив формасы кетдикчә даһа кениш инкишаф едир, елмин технолокијада шүурлу сурәтдә тәтбиги, торпагдан планаујғун сурәтдә истифадә олунмасы, әмәк аләтләринин јалныз ичма гајдасы илә ишләдилә билән әмәк аләтләринә чевриlмәси вә бүтүн истеһсал васитәләриндән гурашыг истифадә олунан ичма истеһсал васитәләри кими ишләтмәклә бу васитәләрә гәнаәт едилмәси инкишаф едир. Бу чевриlмәнин бүтүн хејрини гәсб едиб инһисара алан капитал магнатларынын сајынын даим азалмасы илә бирликдә, күтләви јохсуллуг, зүлм, көләлик, тәнәззүл вә истисмар артыр, һабелә капиталист истеһсал просеси механизминин өзүнүн өјрәтдији, бирләшдириб тәшкил етдији вә даим артан фәһлә синфинин һиддәти дә артыр. Капитал, онунла бирликдә вә онун сајәсиндә чошгун тәрәгги етмиш истеһсал үсулу үчүн бухов олур. Истеһсал васитәләриндән тәмәркүзләшмәси вә әмәјин ичтиманлашдырылмәси елә бир нөгтәјә чатыр ки, даһа өз капиталист габығына сыға билмир. Бу габыг партлајыр. Капиталист хүсуси мүлкијјәтинин сону чатыр. Мүлкијјәтдән мәһрум едәнләрин өзләрини мүлкијјәтдән мәһрум едирләр».

Инди мән охучудан сорушурам ки, бәс һаны бурада һијләкәр диалектика ујдурмалары вә фикир һәрчмәрчлији, һаны анлајышларын гарышдырылмасы вә бүтүн фәргләрин сыфыр дәрәчәсинә ендирилмәси, һаны мө'минләр үчүн олан диалектика мө'чүзәләри, һаны ч. Дүринин дедијинә көрә, Марксын өз шәрһини баша

чатдырмаг үчүн һөкмән истифадә етмәк мәчбуријјәтиндә олдуғу һеkелин логос нәзәријјәси мигјасындакы һоггабазлыглар? Маркс тарихи јолла сүбут едир вә бурада мүхтәсәр хүласә шәклиндә көстәрир ки, вахтилә хырда истеһсал өз инкишафы нәтичәсиндә өзүнүн мәһв олмасы үчүн шәраит һазырладығы кими, инди дә капиталист истеһсалынын өзү елә бир мадди шәраит јаратмышдыр ки, бунун нәтичәсиндә мәһв олмалыдыр. Тарихи просес белӛдир вә бу просесин ејни заманда диалектик бир просес олдуғу мејдана чыхырса, бу ч. Дүрингә нә гәдәр мәш'үм көрүнсә дә, бунун күнаһы Марксда дејилдир.

Маркс јалныз өз тарихи-игтисади сүбутуну башa чатдырандан сонра сөзүнә давам едәрәк јазыр: «Капиталист истеһсал вә мәнимсәмә үсулу, демәли, һабелә капиталист хүсуси мүлкијјәти, хүсуси әмәјә әсасланан фәрди мүлкијјәтин биринчи инкарыдыр. Капиталист истеһсалыны онун өзү тәбии-тарихи бир просес зәрурәти илә инкар едир. Бу исә инкарын инкарыдыр» вә и. а. (јухарыда ситат кәтирилдији кими).

Белӛликлә, Маркс бу просеси инкарын инкары адландырыркән һеч фикрinә дә кәтирмир ки, бунu онун тарихи зәрурилији үчүн бир сүбут һесаб етсин. Әксинә: о һәмин просесин индијәдәк гисмән артыг һәгигәтән вүчуда кәлмиш олдуғуну, гисмән дә һәлә вүчуда кәлӛчәјини тарихән сүбут етдикдән сонра, јалныз бундан сонра һәмин просесә характеристика вериб дејир ки, бу просес мүәјјән диалектик ганун әсасында баш верән бир просесдир. Вәссалам. Белӛликлә, ч. Дүринг јенә дә, тамамилә өзүндән уjдуруб иддиа едир ки, куја бурада инкарын инкары мамача вәзифәсини көрүр вә бунун сајәсиндә кәлӛчәк кечмишин дәринликләриндән чыхыб азад олур; јахуд куја Маркс тәләб едир ки, торпаға вә капитала ичма саһиблијинин зәрури олдуғуну инкарын инкары ганунуна инанмаг әсасында јәгин едән олсун» (сәһ. 125).

Охучу көрүр ки, Енкелсин Дүрингә вердији бүтүн бу чох көзәл чаваб тамамилә ч. Михајловскијә дә аиддир, чүнки ч. Михајловски дә ејни илә белә иддиа едир ки, Марксын фикринчә, кәлӛчәк мәһз Һекел

силсиләсинин ахырында дурмушдур вә бунун лабүдлүјүнә олан јәгинлик ашчаг е'тигада әсаслана биләр*.

Дүринглә ч. Михајловски арасында олан бүтүн фәрг ашағыдакы 2 кичик маддәдән ибарәтдир: биринчиси будур ки, Маркс һаггында ағзы көпүкләнмәдән данышса билмәјән Дүринг буна бахмајараг, өз «Тарих»инин сонракы параграфында һәр һалда хатырлатмағы лазым билмишдир ки, сөзардында[55] Маркс һекелчиликдә иттиһам олунмасыны гәти сурәтдә рәдд едир. Ч-б Михајловски исә, Марксын диалектик метод дејәркән нәји нәзәрдә тутдуғу һаггындакы бу (јухарыда көстәрилән) тамамилә мүәјјән вә ајдын сөзләрин үзәриндән сүкутла кечмишдир.

Икинчиси, Ч-б Михајловскинин икинчи орижиналлығы бундан ибарәтдир ки, бүтүн диггәтини фе'л заманларының ишләдилмәсинә вермишдир. Маркс кәләчәкдән бәһс едиркән, нә үчүн индики заман формасы ишләдир? — дејә бизим философ галибләрә мәхсус бир әда илә сорушур. Мөһтәрәм тәнгидчи, буну сиз һәр бир грамматика китабындан өјрәнә биләрсиниз: сизә дејәрләр ки, кәләчәк лабүд вә шүбһәсиз сајылдыгда, кәләчәк јеринә индики заман формасы ишләнир. Лакин белә нә үчүн, бу кәләчәк нәјә көрә шүбһәсиздир?— дејә ч. Михајловски нараһат олур вә һәтта сахтакарлығы да һаглы чыхара биләчәк гәдәр шиддәтли бир һәјәчан көстәрмәк истәјир. — Маркс бу хүсусда да тамамилә гәти чаваб вермишдир. Бу чавабы кафи вә ја дүзкүн һесаб етмәмәк олар, лакин онда, һекелчилик һаггында чәфәнкијат сөјләмәк дејил, бу чавабын *мәһз нәдә* вә *мәһз нәјә көрә* јанлыш олдуғуну көстәрмәк лазымдыр.

Бир заман варды ки, ч. Михајловски бу чавабын нәдән ибарәт олдуғуну нәинки өзү билирди, һәтта бу-

---

* Зәннимизчә бу мүнасибәтлә гејд етмәк артыг олмаз ки, Енкелсин бүтүн бу изаһаты онун тохум һаггында, Руссонун нәзәријјәси вә диалектик просесин башга мисаллары һаггында бәһс етдији фәсилдә дәрч едилмишдир. Марксизми, һекел диалектикасыны ишә салмагда иттиһам етмәјин мә'насыз олдуғуну анламаг үчүн бу мисаллары Енкелсин (бу әсәрин әлјазмасыны ирәличәдән охумуш олан Марксын да) белә ајдын вә гәти бәјанаты илә тутушдурмағын өзү, дејәсән, тамамилә кифајәт иди ки, триадаларла бир шеј *сүбут етмәк* вә ја һәгиги просесин тәсвиринә бу триадаларын «шәрти үзвләрини» гатмаг һаггында һеч данышыг да ола билмәз.

ну башгаларына да өјрәдирди. 1877-чи илдә о белә јазырды: ч. Жуковски кәләчәк һаггында Марксын мүддәасыны әсаслы олараг шүбһәли һесаб едә биләрди, лакин «Марксын сон дәрәчә бөјүк әһәмијјәт вердији» әмәјин ичтимаиләшдирилмәси мәсәләсиндән јан кечмәјә онун «мә'нәви һаггы јох иди». Әлбәттә! 1877-чи илдә Жуковскинин мәсәләдән јан кечмәјә мә'нәви һаггы јох иди, 1894-чү илдә ч. Михајловскинин исә белә бир мә'нәви һаггы вардыр! Ола биләр, — quod licet Jovi, non licet bovi*?!

Бу ичтимаиләшдирмәнин баша дүшүлмәси һаггында вахтилә «Отечественные Записки»[56] тәрәфиндән сөјләнмиш гәрибә бир фикри бурада хатырламаја билмәрәм. Бу журналын 1883-чү ил тарихли 7-чи №-синдә кәләчәк һаггында Марксын «мүддәасыны» ејни илә ч. Михајловски кими, шүбһәли сајан ч. Посторонны адлы бирисинин «Редаксијаја мәктуб»у дәрч едилмишди. Бу чәнаб белә мүһакимә јеридир: «Әслиндә капитализмин һөкмранлығы шәраитиндә әмәјин ичтимаи формасы бундан ибарәтдир ки, бир нечә јүз вә ја бир нечә мин фәһлә бир бинада јонур, дөјүр, фырладыр, гојур, көтүрүр, чәкир вә даһа бир чох башга ишләр көрүр. Бу режимин үмуми характери исә «һәр кәс өзү үчүн, аллаһ исә һамы үчүн» мәсәли илә көзәл ифадә олунур. Даһа әмәјин ичтимаи формасының бураја нә дәхли вар?»

Бах бурадан дәрһал көрүнүр ки, бу адам мәсәләнин нәдә олдуғуну баша дүшмүшдүр! «Әмәјин ичтимаи формасы» «бир бинада ишләмәкдән» «ибарәт» имиш!! Рус журналларынын һәлә ән јахшыларындан бириндә бу чүр чох әчаиб фикирләр јеридилдикдән сонра — бизи инандырмаг истәјирләр ки, «Капитал»ын нәзәри һиссәси елм тәрәфиндән үмумән гәбул едилмишдир. Бәли, «Капитал» әлејһинә азачыг да чидди бир е'тираз етмәкдә ачиз галан «үмумән гәбул едилмиш елм» «Капитал»ын гаршысында баш әјмәјә башламышдыр вә ејни заманда ән елементар бир наданлыг көстәрмәклә, мәктәб игтисадынын көһнә бајағылыгларыны тәк-

* — Јупитерә чаиз олан шеј, өкүзә чаиз дејилдир. *Ред.*

рар етмәкдә давам едир. Бу мәсәлә үзәриндә бир гәдәр дајанмаг лазым кәлир ки, ч. Михајловскинин һәмишәки адәтинә көрә тамамилә јаи кечмиш олдуғу ишин маһиҗјәтини она көстәрәк.

Капиталист истеһсалынын әмәји ичтимаиләшдирмәси һеч дә инсанларын бир бинада ишләмәсиндән ибарәт дејил (бу, просесин анчаг кичик бир һиссәсидир), ондан ибарәтдир ки, капиталларын тәмәркүзләшмәси илә јанашы олараг, ичтимаи әмәк ихтисаслашыр, сәнајенин һәр бир мүәјјән саһәсиндә капиталистләрин сајы азалыр вә хүсуси сәнаје саһәләринин сајы артыр; — ондан ибарәтдир ки, чохлу дағыныг истеһсал просесләри ваһид бир ичтимаи истеһсал просесиндә бирләшир. Мәсәлән, әкәр кустар тохучулуғу дөврүндә хырда истеһсалчылар өзләри иплик әјирир вә ондан парча тохујурдуларса, о заман сәнаје саһәләри аз иди (әјиричилик вә тохучулуг бирләшмиш иди). Лакин истеһсалы капитализм ичтимаиләшдирирсә, хүсуси сәнаје саһәләриниң сајы артыр: иплик ајрыча әјирилир, парча ајрыча тохунур; истеһсалын бу чүр ајрылығының вә тәмәркүзләшмәсинин өзү јени саһәләрин мејдана кәлмәсинә — машын истеһсалына, даш көмүр чыхарылмасына вә и. а. сәбәб олур. Инди даһа чох ихтисаслашмыш олан һәр бир сәнаје саһәсиндә капиталистләрин сајы кетдикчә даһа чох азалыр. Бу о демәкдир ки, истеһсалчылар арасында ичтимаи әлагә кетдикчә даһа чох мөһкәмләнир, истеһсалчылар бир там һалында бирләширләр. Дағыныг хырда истеһсалчыларын һәр бири ејни заманда бир нечә иш көрүрдү вә буна көрә дә нисбәтән башгаларындан асылы дејилдиләр: мәсәлән, әкәр кустар өзү кәтан әкир, өзү әјирир вә тохујурдуса, — башгаларындан, демәк олар, асылы дејилди. «Һәр кәс өзү үчүн, аллаһ исә һамы үчүн» мәсәли, јә'ни базар дәјишикликләри анархијасы да белә хырда, дағыныг әмтәә истеһсалчылары режиминдә (вә анчаг бу режимдә) өзүнү доғрултурду. Капитализм сајәсиндә әмәјин әлдә едилән ичтимаиләшдирилмәси шәраитиндә исә иш тамамилә башгадыр. Парча истеһсал едән фабрикчи иплик әјирән фабрикчидән асылыдыр; бу

өзү дә памбыг әкдирән плантатор капиталистдән, машынгајырма заводу саһибиндән, даш көмүр мә'дәни саһибиндән асылыдыр вә и. а. вә и. а. Нәтичәдә белә олур ки, һеч бир капиталист башгалары олмадан кечинә билмир. Ајдын ишдир ки, «һәр кәс өзү үчүн» мәсәли белә бир режимә әсла тәтбиг олуна билмәз: бурада артыг һәр кәс һамы үчүн вә һамы һәр кәс үчүн ишләјир (буна көрә дә аллаһа нә көјләрдәки фантазија шәклиндә, нә дә јердәки «гызыл дана» шәклиндә даһа јер галмыр). Режимин характери тамамилә дәјишир. Дағыныг хырда мүәссисәләр олдуғу режим заманы бу мүәссисәләрдән биринин ишдә дајанырдыса,— бу, чәмијјәт үзвләринин јалныз аз бир мигдарына тә'сир едирди, үмуми гарышыглыг төрәтмирди вә буна көрә дә һамынын диггәтини чәлб етмирди, ишә ичтимаи мүдахиләјә сәбәб олмурду. Лакин чох ихтисаслашмыш бир сәнаје саһәсинә мәхсус олан, буна көрә дә аз гала бүтүн чәмијјәт үчүн ишләјән вә өзү дә бүтүн чәмијјәтдән асылы олан бөјүк бир мүәссисәдә (садәлик үчүн ичтимаиләшмәнин зирвә нөгтәсинә чатмыш олдуғу һалы көтүрүрәм) иш дајанарса — онда чәмијјәтин бүтүн галан мүәссисәләриндә дә иш дајанмалыдыр, чүнки онлар лазым олан мәһсуллары анчаг бу мүәссисәдән ала билирләр — бүтүн өз әмтәәләрини анчаг бу мүәссисәнин әмтәәләри мејданда олдугда сата билирләр. Беләликлә, бүтүн истеһсаллар бир ичтимаи истеһсал просесиндә бирләшир, һалбуки һәр бир истеһсал ајрыча бир капиталист тәрәфиндән идарә едилир, онун кефиндән асылыдыр, ичтимаи мәһсуллары онун хүсуси мүлкијјәтинә верир. Мәкәр ајдын дејилдирми ки, истеһсал формасы мәнимсәмә формасына барышмаз сурәтдә зидд олур? Мәкәр ашкар дејилдирми ки, мәнимсәмә формасы истеһсал формасына ујғунлашмаја билмәз, онун кими ичтимаи форма, јә'ни сосиалист формасы алмаја билмәз? «Отеч. Записки»нин әлламә филистери исә бүтүн мәсәләни бир бинада ишләмәкдән ибарәт билир. Доғрудан да о, гашғајырдығы јердә көз чыхартмышдыр! (Мән анчаг мадди просеси, тәкчә истеһсал мүнасибәтләринин дәјишмәсини тәсвир едәрәк, просесин ичтимаи чәһәтинә,

фәһләләрин бирләшмәсинә, бир јерә топланмасына вә тәшкил олунмасына тохунмадым, — чүнки бу, төрәмә, икинчи дәрәчәли бир һадисәдир.)

Әкәр Русија «демократларына» бу кими ибтидаи шејләри изаһ етмәк лазым кәлирсә, — бунун сәбәби одур ки, онлар боғазларына гәдәр мешшан идејаларында батыб галдыглары үчүн мешшан гајдаларындан башга гајдалары әсла тәсәввүрләринә кәтирә билмирләр.

Лакин ч. Михајловскијә гајыдаг. Капитализмин инкишафынын өз ганунларына көрә сосиализм гурулушунун лабүд олдуғу һаггында нәтичәни әсасландырмаг үчүн Марксын ирәли сүрдүју фактлара вә мүлаһизәләрә гаршы ч. Михајловски нә е'тираз етмишдир? О көстәрмишдирми ки, һәгигәтдә — ичтимаи тәсәррүфатын әмтәә тәсәррүфаты кими тәшкилиндә — ичтимаи әмәк просесинин ихтисаслашмасы, капиталларын вә мүәссисәләрин тәмәркүзләшмәси, бүтүн әмәк просесинин ичтимаиләшдирилмәси артмыр? Хејр, о, һәмин фактлары тәкзиб едәчәк һеч бир шеј көстәрмәмишдир. О, капитализм чәмијјәтинә әмәјин ичтимаиләшдирилмәси илә барышмаз олан анархијанын хас олдуғу мүддәасыны сарсытмышдырмы? Бу барәдә о һеч бир шеј демәмишдир. О сүбут етмишдирми ки, бүтүн капиталистләрин әмәк просесинин бир ичтимаи әмәк просеси һалында бирләшмәси хүсуси мүлкијјәтлә бир араја сыға биләр? бу зиддијјәтдән чыхмаг үчүн Марксын көстәрдији јолдан башга бир јол мүмкүндүр вә ола биләрми? Јох, бу барәдә о бирчә кәлмә дә демәмишдир.

Бәс онун тәнгиди нәјә әсасланыр? Сахтакарлыгларa, һијләләрә вә анчаг чахчах кими сәс салан ибарәләр јығынына.

Доғрудан да, белә үсуллара башга нә ад верәсән ки, тәнгидчи, — тарихин үч ардычыл аддымы һаггында габагча чохлу һәрзә сөјләдикдән сонра, — чидди бир әда илә Маркса белә бир суал верир: «бәс сонра?», ја'ни просесин онун тәсвир етдији сон мәрһәләсиндән сонра тарих нечә кедәчәкдир. Бујурун, Маркс әдәби вә ингилаби фәалијјәтинин лап әввәлиндән сосиоло-

кија нәзәриjjәсиндән олан тәләбләрини тамамилә аjдын сурәтдә билдирмишдир: бу нәзәриjjә һәгиги просеси дүрүст тәсвир етмәлидир — вәссалам (мәсәлән: коммунистләрин нәзәриjjәсинин ме'jары һаггында «Коммунист манифести»ндә дејиләнләрлә мүгаjисә ет[57]). Маркс өз «Капитал»ында бу тәләбә чох чидди әмәл етмишдир: о, капиталист ичтимаи формасијасынын елми тәһлилини өз гаршысына вәзифә гоjараг, — буну сүбут етмәклә нөгтәни гоjмушдур ки, бу гурулушун көзүмүз гаршысында һәгигәтән давам едән инкишафының филан мејли вардыр, бу гурулуш һөкмән мәһв олмалы вә башга, даһа jүксәк бир гурулуша чеврилмәлидир. Ч-б Михаjловски исә Маркс доктринасынын бүтүн маһиjjәтиндән jан кечәрәк, белә чох ахмаг бир суал верир: «бәс сонра?» Һәм дә мә'налы шәкилдә әлавә едиб дејир: «Мән ачыг е'тираф етмәлиjәм ки, Енкелсин чавабыны чох да аjдын тәсәввүр етмирәм». Лакин биз, ч. Михаjловски, ачыг е'тираф етмәлиjик ки, белә бир «тәнгидин» руһуну вә үсулларыны тамамилә аjдын тәсәввүр едирик!

Jаһуд даһа белә бир мүһакимә: «Марксын дедиjи өз әмәjинә әсасланан фәрди мүлкиjjәт орта әсрләрдә, һәтта игтисади мүнасибәтләр саһәсиндә дә нә ваһид, нә дә үстүн бир амил дејилди. Онунла jанашы бир чох башгалары да вар иди, лакин Марксын тәфсиринә көрә (ч. Михаjловскинин тәһрифинә көрә дејилми?) диалектик метод бу мүлкиjjәтә гаjытмағы тәклиф етмир... Јәгин ки, бүтүн бу схемләр тарихи керчәклиjин вә jа һәтта онун тәкчә пропорсијаларынын мәнзәрәсини вермир, анчаг инсан ағлынын һәр шеjи кечмиш, индики вә кәләчәк һалында дүшүнмәк мејлинә уjғун кәлир». Ч-б Михаjловски, Сизин һәтта сахтакарлыг үсулларыныз да үрәк буландырачаг гәдәр jекрәнкдир! Әввәлчә, капитализмин инкишафынын һәгиги просесини мүәjjән етмәк иддиасында олуб һеч бир башга иддиада олмаjан Маркс схеминә* һәр шеjи триада-

* Орта әсрләрин игтисади гаjдаларынын башга чәһәтләри мәһз она көрә атылмышдыр ки, бу чәһәтләр феодализм ичтимаи формасијасына аид иди, һалбуки Маркс тәкчә *капитализм* формасијасыны тәдгиг едир. Өз халис шәклиндә капитализмин инкишаф просеси (мәсәлән, Инкилтәрәдә) һәгигәтән хырда, дарғыныг әмтәә истеһсалчыларынын вә онларын фәрди әмәк мүлкиjjәти режиминдән башланмышдыр.

ларла сүбут етмәк ниҹәтиниң сырымышдыр, сонра да геҹд едир ки, Марксын схеми ч. Михаҹловскинин бу схемә гурашдырдығы плана уҹун кәлмир (3-чү мәрһәлә биринчи мәрһәләнин бүтүн галан чәһәтләрини атараг, ҹалныз *бир* чәһәтини бәрпа едир) вә лап һәҹасызлыгла белә бир нәтичә чыхарыр ки, «схем, јәгин, тарихи керчәклијин мәнзәрәсини вермир»!

Мүстәсна һалларда олса да, дүзкүн ситат кәтирмәји бачармаҹан (Дүринг һаггында Енкелсин ифадәси илә десәк) белә бир адамла чидди мүбаһисә мүмкүндүрмү? Схемин доғру олмадығыны бирчә шеҹдә көстәрмәҹә һеч тәшәббүс дә етмәдән, «јәгин» схем керчәклиҹә уҹун дејилдир, — дејә чамааты инандырмаға чалышырларса, бурада е'тираз етмәк олармы?

Ч-б Михаҹловски марксист бахышларының һәгиги мәзмунуну тәнгид етмәк әвәзиндә өз аглыны кечмиш, индики вә кәләчәк категоријалары илә мәшг етмәҹә сәрф едир. Мәсәлән, Енкелс ч. Дүринги «әбәди һәгигәтләрини» е'тираз едәрәк дејир ки, «һазырда бизә» үч чүр әхлаг «тәблиғ едирләр»: христиан-феодал әхлагы, бүржуа әхлагы вә пролетар әхлагы; беләликлә дә кечмишин, индинин вә кәләчәҹин өз әхлаг нәзәриҹәси вардыр[58]. Ч-б Михаҹловски бу барәдә белә мүһакимә јеридир: «мәним фикримчә, тарихин һәмишә үч чүр дөврә бөлүнмәсинин һамысының әсасыны мәһз кечмиш, инди вә кәләчәк категоријалары тәшкил едир». Нә дәрин бир фикир! Ахы ким билмир ки, һәр һансы бир ичтимаи һадисәҹә онун ишкишаф просесиндә бахылса, бу һадисәдә һәмишә кечмишин галыглары, индинин әсаслары вә кәләчәҹин рүшеҹмләри олачагдыр? Лакин мәкәр Енкелс, мәсәлән, иддиа етмәк фикриндә олмушдурму ки, әхлаг тарихи (ахы о анчаг «инди» һаггында бәһс едирди) көстәрилән үч чәһәтдән ибарәтдир? феодал әхлагындан әввәл, мәсәлән, көләлик әхлагы, бундан да габаг ибтидаи коммунизм ичмасының әхлагы олмамышдыр? Әхлаг идеҹаларының мүасир чәрәҹанларыны материалистчәсинә изаһ етмәк васитәси илә онлары ајдынлашдырмаг үчүн Енкелсин етдији тәшәббүсү чидди тәнгид етмәк әвәзиндә, — ч. Михаҹловски бизә ән бош ибарәчилик тәгдим едир!

Ч-б Михајловски өз «тәнгидинин» әввәлиндә дејир ки, тарихи материалистчәсинә анламағын һансы әсәрдә шәрһ едилдијини билмир; онун бу чүр «тәнгид» үсуллары мүнасибәти илә бүтүн хатырлатсаг, бәлкә дә, фајдасыз олмаз ки, бир заман мүәллиф бу әсәрләрдән бирини билирди вә она дүзкүн гијмәт вермәји бачарырды. 1877-чи илдә ч. Михајловски «Капитал» һаггында белә дејирди: «Әкәр «Капитал»дан Һекел диалектикасының ағыр, јөндәмсиз вә кәрәксиз гапағы көтүрүләрсә (Бу нә гәрибә шејдир? Нәјә көрә 1877-чи илдә «Һекел диалектикасы» «кәрәксиз» иди, 1894-чү илдә исә көстәрилир ки, материализм «диалектик просесин мүбаһисәсизлијинә» архаланыр?), биз бу әсәрин башга мәзијјәтләриндән асылы олмајараг, орада формаларын өз варлығынын мадди шәраитинә мүнасибәти кими үмуми бир мәсәләнин һәлли үчүн чох көзәл һазырланмыш материал олдуғуну вә бу мәсәләнин мүәјјән саһә үчүн чох көзәл гојулдуғуну көрәрик». — «Формаларын өз варлығының мадди шәраитинә мүнасибәти» — ахы бу мәһз ичтимаи һәјатын мүхтәлиф чәһәтләринин нисбәти мәсәләсидир, идеолоҗи ичтимаи мүнасибәтләрин мадди ичтимаи мүнасибәтләр үзәриндә үстүрүм олмасы мәсәләсидир ки, материализм доктринасы да бу мәсәләни мүәјјән шәкилдә һәлл етмәкдән ибарәтдир. Сонрасына бахаг.

«Әслиндә *бүтүн «Капитал»* (курсив мәнимдир) ону тәдгиг етмәјә һәср едилмишдир ки, бир дәфә әмәлә кәлмиш ичтимаи форма кетдикчә нечә инкишаф едир, өз типик чәһәтләрини нечә күввәтләндирир, кәшфләри, ихтиралары, истеһсал үсулларынын јахшылашдырылмасыны, јени базарлары вә елми дә өзүнә табе едәрәк, ассимилјасија едәрәк, бунлары өзү үчүн нечә ишләдир вә нәһајәт, нечә олур ки, мадди шәраитин сонракы дәјишмәләринә бу форма давам кәтирә билмир».

Гәрибә һадисәдир! 1877-чи илдә «бүтүн «Капитал»» мүәјјән ичтимаи форманын материалистчәсинә тәдгигинә һәср едилмишди (материализм ичтимаи формалары мадди шәраитлә изаһ етмәкдән ибарәт дејилсә, бәс нәдән ибарәтдир?), — 1894-чү илдә исә белә

олмушдур ки, һәтта бу материализмин шәрһини һарада, һансы әсәрдә ахтармаг лазым кәлдији дә мә'лум дејилдир!

1877-чи илдә «Капитал»да, «мадди шәраитин сонракы дәјишилмәләринә бу формаһы (јә'ни капиталист формасының? доғру дејилми?) давам кәтирә билмәдијинин» (буна фикир верин) «тәдгиги» вар иди, — 1894-чү илдә исә белә олмушдур ки, гәтијјән һеч бир тәдгигат јохдур, мәһсулдар гүввәләрин сонракы инкишафына капиталист формасынын давам кәтирә билмәјәчәји әгидәси исә — «Һекел триадасынын анчаг ахырына» әсасланыр! 1877-чи илдә ч. Михајловски јазырды ки, «мүәјјән ичтимаи форманын өз варлығынын мадди шәраитинә мүнасибәтләринин тәһлили мүәллифин мәнтиг гүввәсинин вә дәрин билијинин абидәси олараг *әбәди* (курсив мәнимдир) галачагдыр», — 1894-чү илдә исә о е'лан едир ки, материализм доктринасы һеч бир заман вә һеч бир јердә елми сурәтдә јохланылмамыш вә әсасландырылмамышдыр!

Гәриб һадисәдир! Доғрудан да ахы бу нә демәкдир? Нә олмушдур?

Ики һадисә олмушдур: биринчиси, азадлығын буржуалығына көрә бу азадлыгдан «хорлајан», рус һәјатынын антагонистлијини сә'јлә пәрдәләмиш «алныачыг либераллара» гаршы мүбаризә едән вә кәндли ингилабы хүљасында олан 70-чи илләрдәки *рус,* кәндли сосиализми тамамилә позулмушдур вә кәндли тәсәррүфатынын мүтәрәгги чәрәјанларында «руһландырычы тәәссүрат» көрүб бу чәрәјанларла бәрабәр кәндлиләрин күтләви сурәтдә мүлкиҗјәтдән мәһрум едилдијини (вә һәмин чәрәјанларын бундан асылы олдуғуну) јаддан чыхаран бајағы бир мешшан либерализми доғурмушдур. — Икинчиси, 1877-чи илдә ч. Михајловски өз вәзифәсинә — «сангвиник» (јә'ни ингилабчы сосиалист) Марксы либерал тәнгидчиләрдән мүдафиә етмәк вәзифәсинә о гәдәр үјмушду ки, Марксын методу илә өз методунун бир јерә сығмадығыны көрмәмишди. Лакин диалектик материализм илә субјектив сосиолокија арасындакы бу барышмаз зиддијјәти она изаһ етдиләр — Енкелсин мәгаләләри вә

китаблары изаһ етди, рус сосиал-демократлары изаһ етдиләр (Плехановун ч. Михајловскини дәфәләрлә чох сәрраст тәнгид етдијинә тәсадүф олунур) — ч. Михајловски дә мәсәләјә јенидән бахмаға чидди киришмәк әвәзиндә, садәчә баш апармышдыр. Марксы алгышламаг (1872 вә 1877-чи илләрдә онун етдији кими)[59] әвәзинә инди шүбһәли тә'рифләр гапысы алтындан она һүрүр вә «игтисади чәһәтдән ән зәиф оланын горунмасы» илә, мал анбарлары илә вә кәнддә јахшылашдырмаларла, музејләрлә, кустарлар үчүн артелләрлә вә с. хошнијјәтли мешшан тәрәггиләри илә кифајәтләнмәк истәмәјән — вә «сангвиник», ичтимаи ингилаб тәрәфдары олараг галмаг истәјән, һәгиги ингилабчы олан ичтимаи үнсүрләри өјрәтмәк, онлара рәһбәрлик етмәк вә онлары тәшкил етмәк истәјән рус марксистләринә гаршы һај-күј гопарыр вә онлары писләјир.

Узаг кечмишә белә гысача нәзәр салдыгдан сонра, Марксын нәзәриҗҗәсинин ч. Михајловски тәрәфиндән «тәнгидинин» арашдырылмасыны, дејәсән, гуртармаг олар. Буна көрә дә јекун вурмаға вә тәнгидчинин «дәлилләрини» хүласә етмәјә чалышаг.

Онун дағыдыб пуча чыхармаг истәдији доктрина, әввәлән, тарихи материалистчәсинә анламаға вә икинчиси, диалектик метода әсасланыр.

Биринчијә көлдикдә, тәнгидчи һәр шејдән әввәл демишдир ки, материализмин һансы әсәрдә шәрһ едилдијини билмир. О һәмин шәрһи һеч јердә тапмајараг, материализмин нә олдуғуну өзү ујдурмаға башламышдыр. Бу материализмин һәдсиз иддиалары олдуғуну анлатмаг үчүн о белә бир шеј ујдурмушдур ки, күја материалистләр бәшәриҗҗәтин бүтүн кечмишини, индисини вә көләчәјини изаһ етмиш олдугларыны иддиа едирләр, — сонра, марксистләрин әсил бәјанаты илә јохланаркән онларын јалныз бир ичтимаи формасијасыны изаһ олунмуш һесаб етдикләри ајдын оланда исә — тәнгидчи бу гәрара көлмишдир ки, материалистләр материализмин гүввәдә олдуғу даирәни даралдырлар, бунунла да күја өзләрини батил едирләр. О һәмин материализмин назырланмасы үсулларыны анлатмаг үчүн белә бир шеј ујдурмушдур ки,

куја материалистләр елми сосиализм һазырламаг кими бир нш үчүн биликләринин зәиф олдуғуну өзләри бојунларына алмышлар, һалбуки Маркс вә Енкелс үмумијјәтлә игтисади тарих сањәсиндә биликләринин зәиф олдуғуну е'тираф етмиш (1845—1846-ҹы илләрдә) вә биликләринин зәифлијини сүбут едән бу әсәри һеч вахт чап етдирмәмишдиләр. Бу мүгәддимәләрдән сонра бизә тәнгид дә тәгдим едирләр: «Капитал» онунла мәһв едилмишдир ки, анҹаг бир дөврдән бәһс едир, тәнгидчијә исә бүтүн дөврләр лазымдыр, бир дә онунла мәһв едилмишдир ки, «Капитал» игтисади материализми әсасландырмыр, ондан анҹаг бәһс едир, — бу дәлилләр, көрүнүр, о гәдәр тутарлы вә чиддидир ки, материализмин һеч бир заман елми сурәтдә әсасландырылмадығыны е'тираф етмәк лазым кәлмишдир. Сонра материализм әлејһинә белә бир факт көстәрилмишди ки, һәмин доктрина ја бүсбүтүн јад олуб тарихдән әввәлки заманлары тамамилә башга бир өлкәдә тәдгиг едән бир адам да јенә материалист нәтичәләрә кәлмишдир. Даһа сонра, ушаг истеһсалынын материализмлә тамамилә јанлыш олараг әлагәләндирилдијини, бунун анҹаг сөз күләшдирмәк олдуғуну көстәрмәк үчүн, — тәнгидчи сүбут етмәјә башламышдыр ки, игтисади мүнасибәтләр чинси вә аилә мүнасибәтләри үзәриндә үстүрумдур. Һәм дә бурада чиддди тәнгидчинин материалистләрә нәсиһәт олараг вердији көстәришләр бизә белә бир дәрин һәгигәти өјрәтди ки, ушаг истеһсалы олмадан ирс мүмкүн дејилдир, һәмин ушаг истеһсалы мәһсулларына мүрәккәб психика «гошулур» вә ушаглар аталарынын руһунда тәрбијә алырлар. Биз ејни заманда ону да өјрәндик ки, милли әлагәләр гәбилә әлагәләринин давамы вә үмумиләшмәсидир. Тәнгидчи, материализм һаггында өз нәзәри ахтарышларыны давам етдирәрәк, мүшаһидә етмишдир ки, марксистләрин бир чох дәлилләринин мәзмуну бундан ибарәтдир: күтләләрин дүчар олдуглары зүлм вә истисмар буржуа режиминдә «зәруридир» вә бу режим «зәрури» олараг сосиализм режиминә чеврилмәлидир, — буна көрә дә, тәнгидчи дәрһал е'лан етмишдир ки, зәрурәт (инсанларын мәһз

нәји зәрури сајдыглары дејилмәзсә) чох үмуми бир мө'тәризәдир, буна көрә дә марксистләр мистик вә метафизикдирләр. Тәнгидчи буну да демишдир ки, Марксын идеалистләрлә мүбаһисәси «биртәрәфлидир», анчаг бирчә кәлмә дә демәмишдир ки, бу идеалистләрин бахышынын субјектив метода мүнасибәти нечәдир вә онлара Марксын диалектик материализми нечә јанашыр.

Марксизмин икинчи дајағы олан диалектик метода кәлдикдә — чәсарәтли тәнгидчинин бирчә тәканы кифајәт имиш ки, бу дајаг јыхылсын, һәм дә тәкан чох сәрраст олмушдур: тәнгидчи ағлакәлмәз бир сә'јлә әлләшиб чалышараг тәкзиб етмәк истәмишдир ки, куја триадаларла бир шеј сүбут етмәк мүмкүн имиш, — анчаг бунун үзәриндән сүкутла кечмишдир ки, диалектик метод һеч дә триадалардан ибарәт дејилдир, сосиолокијада мәһз идеализм вә субјективизм үсулларыны инкар етмәкдән ибарәтдир. Дикәр тәкан хүсуси олараг Маркса гаршы јөнәлдилмишди: гочаг ч. Дүрингин көмәји илә тәнгидчи белә бир ағлакәлмәз чәфәнкијаты Маркса иснад вермишдир ки, куја Маркс капитализмин мәһв олмасы зәрурәтини триадалар васитәси илә сүбут едирмиш, сонра да тәнгидчи бу чәфәнкијата гаршы галибијјәтлә вурушмушдур.

«Бизим мәшһур сосиологун» парлаг «гәләбәләри» дастаны белә дир! Доғрудан да бу гәләбәләри сејр етмәк нә гәдәр дә «ибрәтлидир» (Буренин), белә дејилми?

Маркс доктринасынын тәнгидинә билаваситә дәхли олмајан, лакин тәнгидчинин идеалларыны вә керчәклик һаггындакы анлајышыны ајдынлашдырмаг үчүн чох мараглы олан бир чәһәтә дә бурада тохунмамаг олмаз. Бу, тәнгидчинин Гәрбдә фәһлә һәрәкатына мүнасибәтидир.

Јухарыда ч. Михајловскинин белә бир бәјанаты гејд олунмушду ки, материализм «елмдә» (бәлкә алман «халг достларынын» елминдә?) өзүнү доғрултмамышдыр, лакин бу материализм, — дејә ч. Михајловски мүһакимә јеридир, — «фәһлә синфи ичәрисиндә доғрудан да чох сүр'әтлә јајылыр». Бәс ч. Михајловски бу

факты нечә изаһ едир? О дејир: «Игтисади материализмин, нечә дејәрләр, енишә мүвәффәгијјәт газанмасына, тәнгиди сүрәтдә јохланмамыш шәкилдә јајылмасына кәлдикдә, бу мүвәффәгијјәтин әсас сәбәби елм дејил, кәләчәјә доғру ачылан перспективләрин мүәјјән етдији јашајыш тәчрүбәсидир». Кәләчәјә доғру ачылан перспективләрин «мүәјјән етдији» тәчрүбә һаггында бу јөндәмсиз ибарәнин бундан башга нә мә'насы ола биләр ки, материализм кечәклији дүзкүн изаһ етдијинә көрә дејил, бу кечәкликдән перспективә тәраф јөнәлдијинә көрә јајылмагдадыр? Даһа сонра дејилир: «Бу перспективләр онлары мәнимсәјән алман фәһлә синфиндән вә бу синфин мүгәддәратында гызғын иштирак едәнләрдән нә билик тәләб едир, нә дә тәнгиди фикир ишләтмәк. Бу перспективләр анчаг е'тигад тәләб едир». Башга сөзлә, материализмин вә елми сосиализмин енишә јајылмасы бу доктринанын фәһләләрә даһа јахшы кәләчәк вә'д етмәсиндән асылы имиш! Ахы бу изаһын бүтүн чәфәнклијини вә сахталығыны көрмәк үчүн Гәрбдә сосиализмин вә фәһлә һәрәкатынын тарихи илә азачыг таныш олмаг кифајәтдир. Һәр кәс билир ки, әслиндә елми сосиализм һеч вахт һеч бир кәләчәк перспективи тәсвир етмәмишдир: елми сосиализм мүасир буржуа режимини тәһлил етмәклә, капиталист ичтимаи гурулушунун инкишаф мејлләрини тәдгиг етмәклә кифајәтләнмишдир — вәссалам. «Биз дүнјаја демирик, — дејә Маркс һәлә 1843-чү илдә јазмыш вә бу програмы дүрүст јеринә јетирмишдир, — биз дүнјаја демирик: «мүбаризәдән әл чәк; сәнин бүтүн мүбаризән — бош шејдир», биз она һәгиги мүбаризә шүары веририк. Биз дүнјаја анчаг, әслиндә нәјин уғрунда мүбаризә етдијини көстәририк, шүур исә елә бир шејдир ки, дүнја буну истәсә дә, истәмәсә дә әлдә *етмәлидир*»[60]. Һәр кәс билир ки, мәсәлән, «Капитал» — елми сосиализми шәрһ едән бу башлыча вә әсас әсәр — кәләчәк һаггында ән үмуми ишарәләрлә кифајәтләнәрәк, анчаг инди артыг мејданда олуб ичәрисиндән кәләчәк гурулуш доған үнсүрләри изләјир. Һәр кәс билир ки, кәләчәјин перспективләри чәһәтдән кечмиш сосиалистләр даһа чох

шеј вермишләр; онлар бәшәријјәти инсанларын мүбаризәсиз кечинәчәкләри, онларын ичтимаи мүнасибәтләринин истисмар үзәриндә дејил, инсан тәбиәти шәраитинә ујғун һәгиги тәрәгги әсаслары үзәриндә гурулачағы гајдаларын мәнзәрәси илә чәлб етмәк истәјәрәк, кәләчәк чәмијјәти бүтүн тәфәррүаты илә тәсвир едирдиләр. Лакин — там бир сыра чох исте'дадлы адамларын бу идеjалары шәрһ етмәсинә вә ән мөһкәм әгидәли сосиалистләрин олмасына бахмајараг, — онларын нәзәријјәләри һәјатдан кәнарда, онларын програмлары сијаси халг һәрәкатындан кәнарда галмагда иди, нәһајәт ири машынлы сәнаје фәһлә пролетариат күтләләрини сијаси һәјат бурулғанына чәлб етди вә бу пролетариатын мүбаризәсинин һәгиги шүары тапылды. Бу шүары ч. Михајловскинин чох кечмишләрдә — 1872-чи илдә — дедији кими, «утопист дејил, чидди, бә'зән һәтта сәрт алим» Маркс тапды, һәм дә әсла һәр һансы перспективләр васитәси илә дејил, мүасир буржуа режиминин елми тәһлили васитәси илә, бу режим мөвчуд олдугча истисмарын *зәрури* олдуғуну ајдынлашдырмаг васитәси илә, бу режимин инкишаф ганунларыны тәдгиг етмәк васитәси илә тапды. Әлбәттә, ч. Михајловски «Русскоје Богатство»нун охучуларыны инандырмаға чәһд едә биләр ки, бу тәһлили башга дүшмәк үчүн нә билик, нә дә баш ишләтмәк лазым дејилдир, лакин һәмин тәһлил васитәси илә мүәјјән едилмиш ади һәгигәтләри ч. Михајловскинин өзүнүн әсла анламадығыны көрдүк (вә онун әмәкдашы олан игтисадчыда[61] даһа чох көрәчәјик) ки, белә бир бәјанат, шүбһәсиз, анчаг тәбәссүм доғура биләр. Машынлы ири капиталист сәнајеси һарада вә нә гәдәр инкишаф етсә, фәһлә һәрәкатынын да мәһз орада вә о дәрәчәдә инкишаф едиб јајылдығы мүбаһисәсиз бир факт олараг галыр; — сосиализм доктринасы мәһз о һалда мүвәффәгијјәт газаныр ки, инсан тәбиәтинә ујғун ичтимаи шәраит һаггындакы мүһакимәләри бураһараг, мүасир ичтимаи мүнасибәтләри материалистчәсинә тәһлил етмәјә, индики истисмар режиминин зәрурилијини ајдынлашдырмаға башлајыр.

Ч-б Михајловски материализмин фәһләләр арасында

мүвәффәгиjjәтинин һәгиги сәбәбләрини, бу доктринанын «перспективләрә» олан мүнасибәтинә һәгигәтин тамамилә әксинә олан бир характеристика вермәк васитәси илә пәрдәләмәjә чалышандан сонра, инди Гәрби Авропа фәһлә һәрәкаты идеjаларыны вә тактикасыны ән бajағы шәкилдә вә мешшанчасына лаға гоjмаға башлajыр. Көрдүjүмүз кими, капитализм гурулушунун әмәjи ичтимаиләшдирмәк нәтичәсиндә сосиализм гурулушуна чевриләчәjинин лабүд олдуғу һаггында Марксын сүбутларына гаршы ч. Михajловски һеч бир чә дәлил дә кәтирә билмәмишдир, — бунунла белә о ән әдәбсиз бир истеһза илә дејир ки, куjа «пролетарлар ордусу» капиталистләрин мүлкиjjәтдән мәһрум едилмәсини һазырлajыр, «бунун ардынча да һәр чүр синфи мүбаризә кәсиләчәк вә jер үзүндә әмин-аманлыг вә инсанларда хеjирхаһлыг башланачагдыр». Сосиализми һәjата кечирмәк үчүн ч. Михajловски бундан чох-чох садә вә доғру jоллар билир: анчаг лазымдыр ки, «халг достлары» «арзу олунан игтисади тәкамүлүн» «ajдын вә гәти» jолларыны даһа әтрафлы көстәрсинләр — о заман jәгин ки, бу «халг достларыны» «әмәли игтисади проблемләри» һәлл етмәjә «чағырарлар» (ч. Јужаковун «Русиjанын игтисади инкишафы мәсәләләри» мәгаләсинә бах, «Р. Б.» № 11), һәләлик исә... һәләлик фәһләләр көзләмәли, «халг достларына» бел бағламалы вә «әсассыз jерә өзләринә күвәнмәjиб» истисмарчылара гаршы мүстәгил мүбаризәjә башламамалыдырлар. Бизим мүәллиф һәмин «әсассыз jерә өзләринә күвәнмәjи» бүсбүтүн мәһв етмәк истәjәрәк, «аз гала чиб лүғәтинә сығышан бу елмә» гаршы дәриндән һиддәтләнир. Доғрудан да нә бөjүк дәһшәт: елм һара — бир гуруш гиjмәти олуб чибә сығышан сосиал-демократ китабчалары һара!! Ајдын дејилдирми ки, елми анчаг истисмар олунанлара өз азадлыглары уғрунда мүстәгил мүбаризә етмәjи өjрәтдиjинә көрә, синифләрин антагонизмини пәрдәләjиб бүтүн иши өз өһдәләринә көтүрмәк истәjән һәр чүр «халг достларындан» узаглашмағы өjрәтдиjинә көрә гиjмәтләндирән вә буна көрә дә бу елми, филистерләрә бу гәдәр пәртлик верән учуз китабча-

ларда шәрһ едән адамлар нә гәдәр әсассыз олараг өзләринә күвәнирләр. Фәһләләр өз мүгәддәратыны «халг достларына» тапшырсайдылар, иш беләми оларды, онлар фәһләләрә бир чох чилдләрдән ибарәт әсил университет вә филистер елмини көстәрәрдиләр, фәһләләри инсан тәбиәтинә уjгун олан ичтимаи гурулушла әтрафлы таныш едәрдиләр, анчаг бу шәртлә ки,... фәһләләр көзләмәjә разы олаjдылар вә белә әсассыз jерә өзләринә күвәниб өзләри мүбаризәjә башламаjаjдылар!

Ч-б Михаjловскинин «тәнгидинин» даһа үмумиjjәтлә Марксын нәзәриjjәси әлеjһинә дejил, хүсуси олараг рус сосиал-демократлары әлеjһинә чеврилән икинчи һиссәсинә кечмәздән әввәл мүәjjән бир нашиjә чыхмалы олуруг. Иш бундадыр ки, ч. Михаjловски, — Марксы тәнгид едиркән, онун нәзәриjjәсини нәинки дүрүст шәрһ етмәjә чалышмадығы, һәтта ону тамамилә тәһриф етдиjи кими, — ejни илә дә рус сосиал-демократларынын идеjаларыны лап вичдансызлыгла тәһриф едир. Һәгигәти бәрпа етмәк лазымдыр. Бүтүн кечмиш рус сосиалистләринин идеjаларыны сосиал-демократларын идеjалары илә тутушдурмаг васитәси илә етмәк ән чох мүнасибдир. Биринчиләрин шәрһини, «Русскаjа Мысл»ын 1892-чи ил тарихли 6-чы №-синдә ч. Михаjловскинин дәрч едилмиш бир мәгаләсиндән көтүрүрәм; о һәмин мәгаләдә jенә марксизмдән бәһс етмиш (һәм дә — она ирад тутараг гejд едәк — сензура нәзарәти алтында олан мәтбуатда анчаг буренинчәсинә мүзакирә едилә биләчәк мәсәләләрә әл атмаjараг, — марксистләри һәр чүр чиркаба гарышдырмаjараг, — абырлы бир тәрздә бәһс етмиш) вә марксизмин әксинә олараг — вә jа, әксинә олмаса да, һәр һалда, онунла jанашы олараг — өз бахышларыны шәрһ етмишдир. Мән, әлбәттә, әсла нә ч. Михаjловскини ичтимәк, jә'ни ону сосиалистләр сырасына дахил етмәк, нә дә ч. Михаjловскини рус сосиалистләри илә бәрабәр тутмагла бу сосиалистләри инчитмәк истәмирәм: анчаг мәним фикримчә, онларын да, онун да *дәлил*

кәтирмәк үсулу аслиндә бир-бириниң ejнидир, фәрг исә әгидәниң мөһкәмлиjи, ачыглығы вә ардычыллығы дәрәчәсиндәдир.

Ч-б Михаjловски «Отечественные Записки»нин идеjаларыны шәрһ едәрәк jазмышдыр: «Биз торпағын әкинчиjә вә әмәк аләтләринин истеһсалчыjа мәхсус олмасыны мә'нәви-сиjаси идеаллар сырасына дахил етмишик». Көрдүjүмүз кими, чыхыш нөгтәси ән jахшы иҹjәтли бир шеj олуб ән хош арзуларла долудур... «Биздә һәлә дә давам едән орта әср әмәк формалары* олдугча сарсымышдыр, лакин биз һеч бир либерал вә jа гejри-либерал доктриналар хатиринә онлара гәти сон гоjмаг үчүн әсас көрмәдик».

Гәрибә мүһакимәдир! Ахы һәр һансы «әмәк формалары» анчаг башга формаларла әвәз олунмаг нәтиҹәсиндә сарсыjа биләр; һалбуки бу jени формалары тәһлил вә изаһ етмәjә, һабелә jени формаларын көһнә формалары сыхышдырыб арадан чыхармасынын сәбәбләрини ајдынлашдырмаға бизим мүәллифин һәтта тәшәббүс етдиjини дә көрмүрүк (буну онун һәмфикирләриндән һеч бириндә дә көрмәздик). Бу парчанын икинчи һиссәси даһа чох гәрибәдир: «доктриналар хатиринә бу формалара сон гоjмаг үчүн биз әсас көрмәдик». Бәс әмәк формаларына «сон гоjмаг», jә'ни чәмиjjәтин үзвләри арасында мүәjjән истеһсал мүнасибәтләрини jенидән гурмаг үчүн «бизим» (jә'ни сосиалистләрин — jухарыдакы гejдә бах) әлимиздә нә кими васитәләр вардыр? Бу мүнасибәтләри доктрина әсасында дәjишдирмәк, доғрудан да бош фикир дejилдирми? Сонрасыны динләjәк: «бизим вәзифәмиз өз милли зәминимиздән һөкмән «орижинал» бир мәдәниjjәт jетишдирмәк дejилдир, лакин вәзифәмиз Гәрб мәдәниjjәтини бүтөвлүкдә, ону дидишдирмәкдә олан бүтүн зиддиjjәтләрлә бирликдә өз арамыза кәтирмәк дә дejилдир: jахшы шеjи мүмкүн олан һәр

* Башга бир jердә мүәллиф изаһ етмишдир: «Орта әср әмәк формаларыны тәкчә ичма торпаг саһиблиjиндән, кустар сәнаjесиндән вә артел тәшкилатындан ибарәт зәнн етмәмәлидир. Бунларын һамысы, шүбһәсиз, орта әср формаларыдыр, лакин торпағын вә jа истеһсал аләтләринин ишчиjә мәхсус олмасының бүтүн нөвләри дә орта әср формаларындан һесаб едилмәлидир».

јердән көтүрмәк лазымдыр, бу јахшы шејин өзүмүзүнмү, јохса өзкәнинми олдуғу исә принсип мәсәләси дејил, әмәли чәһәтдән әлверишлилик мәсәләсидир. Дејәсән, бу о гәдәр садә, ајдын вә анлашыглыдыр ки, һеч данышмағына да дәјмәз». Доғрудан да, бу нә гәдәр садә имиш! Јахшы шеји һәр јердән «көтүрмәк»— вәссалам, иш дә гуртарар кедәр! Орта әср формаларындан истеһсал васитәләриниң ишчијә мәхсус олмасыны «көтүрмәк», јени формалардан (јә'ни капиталист формаларындан) исә азадлыг, бәрабәрлик, мааријф вә мәдәнијјәти «көтүрмәк». Һеч данышмағына да дәјмәз! Сосиолокијада субјектив метод бурада тамамилә көз габағындадыр: сосиолокија утопијадан — торпағын ишчијә мәхсус олмасындан — башлајыр вә арзу олунан шејин һәјата кечирилмәси шәртләрини көстәрир: јахшыны филан вә филан јердән «көтүрмәк». Бу философ ичтимаи мүнасибәтләрә халис метафизикчәсинә, бу вә ја башга тә'сисатын садәчә механики агрегаты, бу вә ја башга һадисәләрин садәчә механики бирләшмәси кими бахыр. О һәмин һадисәләрдән бирини — орта әср формаларында торпағын әкинчијә мәхсус олмасыны — ајырыб көтүрүр вә күман едир ки, кәрпичи бир бинадан башга бинаја көчүрмәк мүмкүн олдуғу кими, бу һадисәни дә һәр чүр башга формалара көчүрмәк олар. Ахы бу, ичтиман мүнасибәтләри тәдгиг етмәк дејил, тәдгиг олунмалы материалы ејбәчәр һала салмаг демәкдир: ахы торпағын әкинчијә, сизин күман етдијиниз кими, ајрыча вә мүстәгил сурәтдә мәхсус олмасы һәгигәтдә мә'лум дејилдир: бу — о заманкы истеһсал мүнасибәтләри һалгаларындан анчаг биридир, бу мүнасибәтләр исә ондан ибарәт иди ки, торпаг ири торпаг саһибләри, мүлкәдарлар арасында бөлүнмүшдү, мүлкәдарлар кәндлиләрә бу торпагдан она көрә верирдиләр ки, онлары истисмар етсинләр, белә ки, торпаг натурал әмәк һаггы кими бир шеј иди: кәндлинин мүлкәдардан өтрү изафи мәһсул истеһсал едә билмәси үчүн торпаг кәндлијә лазыми мәһсул верирди; торпаг мүлкәдарын хејринә кәндлиләрин мүкәлләфијјәтләр дашымасы үчүн бир фонд иди. Нәјә көрә мүәллиф бу истеһсал мүнасибәтләри системини

изләмәмиш, анчаг бир һадисәни ајырыб көтүрмәклә кифајәтләнмиш вә белӛликлә дә ону тамамилә јанлыш бир шәкилдә көстәрмишдир? Она көрә ки, мүәллиф ичтимаи мәсәләләрә јанашмағы бачармыр: о (тәкрар едирәм ки, ч. Михајловскинин мүһакимәләриндән, *бүтүн* рус сосиализмини тәнгид етмәк үчүн анчаг бир мисал кими истифадә едирәм) һеч дә о заманкы «әмәк формаларыны» *изаһ етмәк,* онлары мүәјјән истеһсал мүнасибәтләри системи кими, мүәјјән ичтимаи формасија кими көстәрмәк мәгсәдини гаршысына гојмур. Маркс демишкән, чәмиҗәтә јашајыб инкишаф едән чанлы бир организм кими бахмағы тәләб едән диалектик метод мүәллифә јабанчыдыр.

О, көһнә әмәк формаларыны јени әмәк формаларынын сыхышдырыб арадан чыхармасынын сәбәбләри мәсәләсини гәтиҗјән гаршысына гојмајараг, бу јени формалар һаггында јеритдиҗи мүһакимәсиндә тамамилә ејни сәһви төкрар едир. Онун үчүн торпағын әкинчиҗә мәхсус олмасыны бу формаларын «сарсытдығыны», җә'ни үмуми шәкилдә десәк, истеһсалчынын истеһсал васитәләриндән ајрылмасында ифадә олундуғуну гејд етмәк — вә буну идеала ујғун кәлмәдиҗи үчүн писләмәк кифајәтдир. Онун мүһакимәси јенә дә тамамилә мә'насыздыр: о тәкчә бир һадисәни (торпагсызлашманы) ајырыр вә буну ичтимаи мүнасибәтләрин башга бир системинин, — әмтәә истеһсалчылары арасында лабүд олараг рәгабәт, бәрабәрсизлик доғуран, бә'зиләринин вар-јохдан чыхмасына, бә'зиләринин исә варланмасына сәбәб олан *әмтәә тәсәррүфатына* әсасланмыш системин үнсүрү кими көстәрмәјә һеч тәшәббүс дә етмир. О бир һадисәни — күтләнин вар-јохдан чыхмасыны гејд етмиш, дикәрини — азлығын варланмасыны — бир кәнара атмыш вә бунунла өзүнү онларын һәр икисини анламаг имканындан мәһрум етмишдир.

Белә үсуллара һәлә бир дә — «ән долғун һәјат мәсәләләринә чаваб ахтармаг» ады верир («Р. Б.» № 1, 1894-чү ил), һалбуки тамамилә әксинә, о, керчәклиҗи изаһ етмәји, онун үзүнә дик бахмағы бачармајараг вә истәмәјәрәк, — варлынын јохсула гаршы мүбаризә

етдији һәјатын мәсәләләриндән рүсвајчылыгла садә утопијалар аләминә гачмышдыр; буна о — «һәјат мәсәләләринә, онларын мүһүм вә мүрәккәб олан реал керчәклијинин көзәл гојулушунда чаваб ахтармаг» («Р. Б.» № 1) ады верир, һалбуки һәмин реал керчәклији тәһлил вә изаһ етмәјә әслиндә һеч тәшәббүс дә етмәмишдир.

Бунун әвәзиндә мүәллиф бизә мүхтәлиф ичтимаи формасијалардан ән мә'насыз шәкилдә гопарылан ајры-ајры үнсүрләрдән гурашдырылмыш бир утопија вермишдир — орта әср формасијасындан филан шеји, «јени» формасијадан филан шеји көтүрмүшдүр вә и. а. Ајдындыр ки, бүтә әсасланан бир нәзәриҗҗә һәгиги ичтимаи тәкамүлдән кәнарда галмаја билмәзди, белә бир садә сәбәбә көрә ки, бизим утопистләр филан вә филан јерләрдән көтүрүлән үнсүрләрдән гурашдырылмыш ичтимаи мүнасибәтләр ичәрисиндә дејил, кәндлинин голчомаға (тәсәррүфатлы кәндлијә), кустарын бинәкдара, фәһләнин фабрикчија мүнасибәтини мүәјјән едән вә онларын әсла анламадыглары ичтимаи мүнасибәтләр ичәрисиндә јашамалы вә ишләмәли олмушлар. Онларын анламадығы бу мүнасибәтләри өз идеалларына көрә дәјишдирмәк тәшәббүс вә чәһдләри боша чыхмаја билмәзди.

«Рус марксистләри доғулан» заман Русијада сосиализмә даир мәсәләнин вәзиҗҗәтинин ән үмуми хүласәси белә дир.

Онлар кечмиш сосиалистләрин субјектив үсулларыны мәһз тәнгид етмәкдән башламышдылар; онлар истисмарын олдуғуну гејд етмәклә вә ону писләмәклә кифајәтләнмәјәрәк, ону *изаһ етмәк* истәмишләр. Онлар Русијанын ислаһатдан сонракы бүтүн тарихинин күтләнин вар-јохдан чыхмасындан вә азлығын варланмасындан ибарәт олдуғуну көрәрәк, техниканын һәр јердә тәрәггі етмәси илә јанашы хырда истеһсалчыларын чох бөјүк өлчүдә мүлкиҗҗәтдән мәһрум едилдијини мүшаһидә едәрәк, әмтәә тәсәррүфаты һарада вә нә дәрәчәдә инкишаф едиб мөһкәмләнирсә, бир-бирінин там әкси олан бу чәрәјанларын да орада вә о дәрәчәдә әмәлә кәлиб гүввәтләндијини көрәрәк, — бу

нәтиҹәјә кәлмәјә билмәздиләр ки, бу, күтләләрин мүлкиҗјәтдән мәһрум едилмәсини вә онлара зүлм едилмәсини *зәрури олараг* доғуран буржуа (капиталист) ичтимаи тәсәрруфат гурулушудур. Онларын әмәли програмы билаваситә бу әгидәјә әсасланырды: бу програм пролетариатын буржуазијаја гаршы мүбаризәсинә, җохсул синифләрин варлылара гаршы мүбаризәсинә, ән далда-бучаг кәнддән башлајараг, ән јени вә мүкәммәл фабрикәдәк, Русијанын игтисади керчәклиҗинин башлыча мәзмунуну тәшкил едән бу мүбаризәјә гошулмагдан нбарәт иди. Нечә гошулмалы? — бунун чавабыны онлара јенә керчәклиҗин өзү верди. Капитализм сәнајенин башлыча саһәләрини машынлы ири сәнаје мәрһәләсинә чатдырмышдыр; беләликлә истеһсалы ичтимаиләшдирәрәк, јени гајдалар үчүн мадди шәраит јаратмыш вә ејни заманда јени бир ичтимаи күввә: фабрик-завод фәһләләри, шәһәр пролетариаты синфини јаратмышдыр. Өз игтисади маһиҗјәтинә көрә Русијанын бүтүн зәһмәткеш әһалисинин истисмары кими буржуа истисмарына мә'руз галан бу синиф ејни заманда өз гуртулушу чәһәтдән хүсусилә әлверишли шәраитдәдир: бу синиф бүтүнлүклә истисмар үзәриндә гурулмуш көһнә чәмиҗјәтә даһа һеч бир шејлә бағлы дејилдир; онун әмәк шәраитинин өзү вә јашајыш вәзиҗјәти ону тәшкил едир, дүшүндүрүр, сијаси мүбаризә мејданына чыхмасына имкан верир. Тәбиидир ки, сосиал-демократлар бүтүн диггәтләрини бу синфә вердиләр, бүтүн үмидләрини она бағладылар, өз програмыны онун синфи мәнлик шүурунu инкишаф етдирмәјә һәср етдиләр, бүтүн фәалиҗјәтләрини, онун мүасир режимә гаршы ачыг сијаси мүбаризәјә галхмасына јардым көстәрмәјә вә бүтүн рус пролетариатыны бу мүбаризәјә чәлб етмәјә доғру јөнәлтдиләр.

Инди көрәк ч. Михајловски сосиал-демократлара гаршы нечә мүбаризә едир. Онларын нәзәри бахышларына гаршы нә е'тираз едир? онларын сијаси сосиалист фәалиҗјәтинә гаршы нә е'тираз едир?

Тәнгидчи марксистләрин нәзәри көрүшләрини белә шәрһ едир:

«Һәгигәт — куја марксистләрин дедијинә көрә — бундан ибарәтдир ки, тарихи зәрурәтин имманент ганунларына әсасән Русија өз капиталист истеһсалыны, онун бүтүн дахили зиддијјәтләри илә, ири капиталларын хырда капиталлары удмасы илә бирликдә инкишаф етдирәчәк, ејни заманда, торпагдан ајры салынмыш кәндли дөнүб пролетар олачаг, бирләшәчәк, ичтиманләшәчәк, белəликлə дə һалва бишиб һазыр олачаг вə бирчə о галачаг ки, аг күнə чыхарылмыш бәшәриҗҗәт ону јесин».

Бујурун бахын, — демәли, марксистләр керчәклији анламагда «халг достларындан» һеч бир шејлә фәрглəнмирләр, фәрг јалныз кәләчәк һаггындакы тәсəввүрдәдир: көрүнүр, марксистләр индинин мәсәләси илә әсла мәшғул олмајараг, анчаг «перспективлә» мәшғул олурлар. Ч-б Михајловскинин мәһз бу фикирдә олдуғуна шүбһə ола билмəз; о дејир: марксистләр «тамамилə əминдирләр ки, онларын кәләчәк һаггындакы тәсəввүрләриндə һеч бир утопик шеј јохдур, һəр шеј чидди елмин тәләбләринə əсасən өлчүлүб бичилмишдир», нəһајət, даһа ајдын дејир: марксистләр «абстракт тарихи схемин гәтилијинə инаныр вə е'тигад едирләр».

Бир сөзлə, бу, марксистләрин көрүшләринə гаршы мəһиҗҗәтчə һеч бир е'тираз едə билмəјənләрин һамысының чохдан бəри онлара гаршы ирəли сүрдүјү ən чејнəнмиш вə ən бајағы бир иттиһамдыр. «Марксистләр абстракт тарихи схемин гәтилијинə е'тигад едирләр»!!

Бу ки башдан-баша јалан вə ујдурмадыр!

Марксистләрдəн һеч бири һеч вахт вə һеч бир јердə белə бир дəлил кәтирмəмишдир ки, Русијада капитализм «олмалыдыр», «чүнки» бу капитализм Гəрбдə олмушдур вə и. а. Марксистләрдəн һеч бири һеч вахт Марксын нəзəриҗҗəсини үмумən мəчбури олан фəлсəфи-тарихи бир схем һесаб етмəмиш, буна мүəјјən ичтиман-игтисади формасијанын изаһындан артыг бир шеј кими бахмамышдыр. Тəкчə бир субјектив фило-

соф ч. Михајловски Марксы о гәдәр анлаја билмәмишдир ки, онда үмуми фәлсәфи бир нәзәријјә көрмүш вә бунун чавабында Марксдан тамамилә ајдын бир изаһат алмышдыр ки, о, үнваны сәһв салмышдыр. Һеч вахт һеч бир марксист өз сосиал-демократ бахышларыны Марксын нәзәријјәсинин керчәкликлә вә индики, јә'ни Русијадакы ичтиман-игтисади мүнасибәтләрин тарихи илә ујғунлуғундан башга һеч бир шејлә әсасландырмамышдыр вә әсасландыра да билмәзди, чүнки нәзәријјәјә верилән бу тәләб «марксизмин» баниси олан Марксын өзү тәрәфиндән тамамилә ајдын вә гәти сүрәтдә билдирилмиш вә бүтүн нәзәријјә үчүн әсас көтүрүлмүшдүр.

Әлбәттә, ч. Михајловски, абстракт тарихи схемә мәһз е'тигад едилдијини «өз гулаглары илә» ешитдијиндә әсасланараг һәмин бәјанаты истәдији гәдәр тәкзиб едә биләр. Лакин ч. Михајловскинин өз мүсаһибләриндән чүрбәчүр чәфәнкијат ешитдијинин биз сосиал-демократлара вә ја һәр һансы башгасына нә дахли вар? Бу анчаг ону сүбут етмирми ки, ч. Михајловски өзү үчүн чох мүвәффәгијјәтлә мүсаһибләр сечир? Әлбәттә, чох ола биләр ки, чох дәрин ағла малик философун бу чох дәрин ағыллы мүсаһибләри өзләрини марксист, сосиал-демократ вә с. адландырмышлар — лакин ким билмир ки, инди (чохдан мүшаһидә едилдији кими) һәр бир әчлаф «гырмызы» дона кирмәји севир?* Әкәр ч. Михајловски о гәдәр көзүачыгдыр ки, «дона кирән» белә адамлары марксистләрдән сечә билмир вә ја Марксы о гәдәр дәриндән башa дүшмүшдүр ки, онун бүтүн өз доктринасы үчүн ән чидди сүрәтдә ирәли сүрдүју бу ме'јары («көзүмүз гаршысында баш верән шејләри» ифадә етмәји) көрмәмишдир, — онда бу да јенә анчаг ону сүбут едир ки, ч. Михајловски ағыллы дејилдир, вәссалам.

Һәр һалда, әкәр ч. Михајловски *сосиал-демократлара* гаршы мәтбуатда мүбаһисәјә галхышырдыса, — бу ады чохдан дашыјан, һәм дә тәкликдә дашыјан вә

* Бүтүн бунлар јазыларкән, ч. Михајловскинин абстракт тарихи схемләрә е'тигад едилдијини доғрудан да ешитмиш олдуғу вә әсла јалан сөјләмәдији нәзәрдә тутулмушдур. Лакин бу хүсусда бир шеји гејд етмәји мүтләг лазым билирәм: бабалы өз бојнуна.

буна көрә башгаларыны онунла гарышдырмаг мүмкүн олмајан, һабелә Плеханов вә онун дәрнәји[62] кими өз әдәби нүмајәндәләри олан сосиалистләр групуну нәзәрдә тутмалы иди. Әкәр о белә етсәјди, — һәр бир аз-чох вичданлы адам исә, әлбәттә, белә етмәли иди,— вә һеч олмазса илк сосиал-демократ әсәринә, Плехановун: «Бизнм ихтилафларымыз» китабына нәзәр салсајды, — онун лап илк сәһифәләриндә мүәллифин бүтүн дәрнәк үзвләри адындан бу гәти бәјанатыны көрәрди:

«Биз һеч бир һалда өз програмымыза бөјүк бир адамын ады илә» (јә'ни Марксын ады илә) «нүфуз газандырмаг истәмирик». Рус дилини баша дүшүрсүнүзмү, ч. Михајловски? Абстракт схемләрә е'тигад едилмәси илә Русијадакы ишләр һаггында фикир јеритмәкдә Марксын һәр чүр нүфузуну инкар етмәк арасындакы фәрги баша дүшүрсүнүзмү?

Сиз баша дүшүрсүнүзмү ки, мүсаһибләриниздән еһтимәк хошбәхтлијинә наил олдуғунуз биринчи мүлаһизәни марксист мүлаһизәси кими гәләмә вермәклә вә сосиал-демократијанын көркәмли үзвләриндән бириниң бүтүн груп адындан чап олунмуш бәјанатына әһәмијјәт вермәмәклә, — шәрәфсиз бир иш көрмүшсүнүз?

Даһа сонра бундан да гәти бәјанат верилир. Плеханов дејир:

«Тәкрар едирәм, мүасир Русија керчәклијинә гијмәт вермәк мәсәләсиндә ән ардычыл марксистләр арасында ихтилаф ола биләр»; бизим доктринамыз — «бу елми нәзәриҗјәни чох мүрәккәб вә долашыг ичтимаи мүнасибәтләрин тәһлилинә тәтбиг етмәк үчүн илк тәчрүбәдир».

Дејәсән, бундан ајдын данышмаг чәтиндир: марксистләр Марксын нәзәриҗјәсиндән, шүбһәсиз, анчаг гијмәтли үсуллары көтүрүрләр ки, бунсуз ичтимаи мүнасибәтләри ајдынлашдырмаг мүмкүн дејилдир, демәли, бу мүнасибәтләрә өзләринин гијмәт вермәси ме'јарыны әсла абстракт схемләрдә вә башга бу кими чәфәнкијатда дејил, верилән гијмәтин доғрулуғунда вә керчәклијә ујғунлуғунда көрүрләр.

Јахуд бәлкә, сиз белә дүшүнүрсүнүз ки, мүәллиф белә бәјанат вериркән, һәгигәтдә башга чүр дүшүнүрмүш? Лакин бу доғру дејилдир. Онун мәшғул олдуғу мәсәлә бундан ибарәт иди ки, «Русијанын капиталист инкишаф фазасындан кечмәси кәрәкдирми?» Демәли, һәмин мәсәлә һеч дә марксистчәсинә дејил, бу кәрәкліјин ме'јарларыны башда отуруб әмр верәнләрин сијасәтиндәми, јаинки «чәмијјәтин» фәалијјәтиндәми вә ја «инсан тәбиәтинә ујғун» олан чәмијјәтин идеалындамы вә саир бу кими лаггыртыда көрән бизим чүрбәчүр вәтән философларынын субјектив методларына әсасән ифадә олунмушдур. Инди суал олунур: абстракт схемләрә е'тигад едән бир адам бу суала нечә чаваб верәли иди? Јәгин ки, диалектик просесин мүбаһисәсизлијиндән, Марксын нәзәријјәсинин үмуми-фәлсәфи әһәмијјәтиндән, фазадан кечмәјин һәр өлкә үчүн лабүдлүјүндән... вә и. а. вә и. а. бәһс етмәјә башларды.

Бәс Плеханов нечә чаваб вермишдир?

Ајчаг бир марксистин верә биләчәји кими чаваб вермишдир:

О, көрәклик мәсәләсини ајчаг субјективистләри мәрагландыра биләчәк мә'насыз бир шеј кими кәнара атыб һәмишә јалныз әсил иҹтимаи-игтисади мүнасибәтләрдән, бунларын әсил тәкамүлүндән бәһс етмишдир. Буна көрә дә дүзкүн гојулмајан бу суала билаваситә чаваб вермәјәрәк, әвәзиндә белә чаваб вермишдир: «Русија капитализм јолуна *кирмишдир*».

Ч-б Михајловски исә абстракт тарихи схемә е'тигад едилмәсиндән, зәрурәтин имманент ганунларындан вә саир бу кими ағласығмаз бош шејләрдән алиманә бир әда илә дәм вурур! Буну да «сосиал-демократлара гаршы мүбаһисә» адландырыр!!

Һеч баша дүшә билмирәм — әкәр мүбаһисәчи бу имишсә, онда бәс кола һүрән кимдир?!

Ч-б Михајловскинин јухарыда ситат кәтирилән мүһакимәси мүнасибәти илә буну да гејд етмәмәк олмаз ки, о, сосиал-демократларын бахышларыны елә шәрһ едир ки, куја «Русија өзүнә мәхсус капиталист истеһсалыны *инкишаф етдирәчәкдир*». Көрүнүр, бу фило-

софун фикринчә, Русијада «өзүнә мәхсус» капиталист истеһсалы јохмуш. Мүәллиф дејәсәи белә бир фикрә шәрик олур ки, рус капитализми јалныз 1,5 милјон фәһлә чәрчивәсиндә галыр, — азад әмәјин бүтүн галан истисмарыны һансы һесаба дахил етдикләри мә'лум олмајан бизим «халг достларыныи» бу ушаг идејасына ашағыда һәлә раст кәләчәјик. «Русија өзүнә мәхсус капиталист истеһсалыны онун бүтүн дахили зиддијјәтләри илә бирликдә инкишаф етдирәчәк, ејни заманда торпагдан ајры салынмыш кәндли дөнүб пролетар олачагдыр». Дәрнә кетдикчә, сәһв артыр! Демәли, Русијада «дахили зиддијјәтләр» јохдурму? јә'ни, ачыг дедикдә, халг күтләләри бир овуч капиталистләр тәрәфиндән истисмар едилмирми? Әһалинин бөјүк чохлуғу вар-јохдан чыхмырмы вә бир овуч шәхсләр варланмырмы? Кәндли һәлә бундан сонрамы торпагдан ајры салыначагдыр? Бәс Русијанын ислаһатдан сонракы бүтүн тарихи, кәндлиләрин күтләви сүрәтдә вә һеч јердә мисли көрүнмәмиш бир сүр'әтлә мүлкијјәтдән мәһрум едилмәсиндән ибарәт дејилдирми? Бу чүр шејләри ачыг демәк үчүн бөјүк чәсарәт лазымдыр. Ч-б Михајловскидә исә белә бир чәсарәт вардыр: «Маркс һазыр бир пролетариаты вә һазыр бир капитализми тәһлил едирди, биз исә буилары һәлә јаратмалыјыг». Русија һәлә пролетариат јаратмалы имиш?! Күтләләрин бу гәдәр чыхылмаз јохсуллуг ичәрисиндә олмасы, зәһмәткешин бу гәдәр һәјасызлыгла истисмар едилмәси е'тибары илә јеканә бир өлкә олан Русијада, — јохсулларынын вәзијјәтинә көрә Инкилтәрә илә (һәм дә һаглы олараг) мүгајисә едилән Русијада, мәсәлән, тахыл ихрачынын кетдикчә артмасы илә јанашы олараг, милјонларла халгын даим ачлыг чәкдији Русијада пролетариат јохмуш!!

Зәннимчә, белә классик сөзләринә көрә ч. Михајловскијә һәлә сағлығында һејкәл гојмаг лазымдыр!*

Лакин биз һәлә ашағыда көрәчәјик ки, Русијада

---

* Лакин бәлкә ч. Михајловски бурада да јајынмаг истәјәрәк дејәчәк: мән һеч дә демәк истәмишәм ки, Русијада үмумијјәтлә пролетариат јохдур, анчаг ону демәк истәмишәм ки, бурада капитализм пролетариаты јохдур? — Еләми? Елә исә бәс буну нә үчүн демәмишсиниз? Ахы *бүтүн*

зәһмәткешләрин дөзүлмәз вәзијјәтинә ријакарлыгла көз јуммаг, бу вәзијјәти анчаг «сарсымыш» кими көстәрәрәк, бүтүн ишләрин доғру јола салынмасы үчүн «мәдәни чәмијјәтин» вә һөкумәтин сә'ј көстәрмәсини кифајәт һесаб етмәк «халг достларынын» дайми вә ән ардычыл тактикасыдыр. Бу гочаглар белә күман едирләр ки, зәһмәткеш күтләнин вәзијјәтинин пис олдуғуна вә бу пислијин зәһмәткеш күтләсинин вәзијјәтинин «сарсылмыш» олмасындан ирәли кәлмәјиб, күтләнин бир овуч истисмарчы тәрәфиндән һәјасызлыгла гарәт едилмәсиндән ирәли кәлдијинә көз јумсалар, бу истисмарчылары көрмәмәк үчүн дәвәгушу кими башларыны кола сохсалар, — бу истисмарчылар јох оларлар. Сосиал-демократлар онлара дејәндә ки, бу — керчәк вәзијјәти көрмәкдән горхмаг — рүсвајчы бир горхаглыгдыр, сосиал-демократлар һәмин истисмар фактыны чыхыш нөгтәси олараг көтүрүб дејәндә ки, бу фактын јеканә мүмкүн олан изаһы рус чәмијјәтинин, халг күтләсини пролетариата вә буржуазијаја парчалајан буржуа гурулушундадыр, һәмин буржуазијанын һөкмранлыг органындан башга бир шеј олмајан рус дөвләтинин синфи характериндәдир, буна көрә дә *јеканә чарә* пролетариатын буржуазијаја гаршы синфи мүбаризәсиндән ибарәтдир, — онда бу «халг достлары» фәрјад гопарыб дејирләр ки, сосиал-демократлар халгы торпагсызлашдырмаг истәјирләр!! бизим халг игтисади гурулушумузу дағытмаг истәјирләр!!

Инди биз ән азы әдәбсиз олан бу «мүбаһисәнин» ән биабырчы јеринә, јә'ни сосиал-демократларын сијаси фәалијјәтинин ч. Михајловски тәрәфиндән «тәнгидинә» (?) кәлиб чатырыг. Һәр кәс баша дүшүр ки, сосиалистләрин вә тәшвигатчыларын фәһләләр арасындакы фәалијјәти бизим легал мәтбуатда вичданла мүзакирә едилә билмәз, одур ки, сензура нәзарәти алтында олан намуслу мәтбуатын бу саһәдә көрә биләчәји

мәсәлә дә елә бундан ибарәтдир ки: рус пролетариаты ичтимаи тәсәррүфатын буржуа гурулушуна мәхсус пролетариатдырмы, јохса башга чүр пролетариатдыр? Ким мүгәссирдир ки, бүтүн ики мәсәлә бојунча бу јеканә чидди вә мүһүм мәсәлә һаггында сиз *бирчә кәлмә* демәјәрәк, чүрбәчүр чөрәк сөјләмәји үстүн тутмушсунуз, һәм дә ағзыныза кәләни демишсиниз?

јеканә иш «нәзакәтлә сусмагдан» ибарәтдир. Ч-б Михајловски бу чох ади бир шәрти унутмуш вә охучу күтләсинә мүрачиәт етмәкдә әлиндә олан инһисардан сосиалистләрә чиркаб јағдырмаг үчүн истифадә етмәкдән чәкинмәмишдир.

Лакин бу өткәм тәнгидчијә гаршы мүбаризә үчүн легал журналистикадан башга дикәр васитәләр дә тапылар!

Ч-б Михајловски өзүнү садәләвһ көстәриб дејир: «Мәним баша дүшдүјүмә көрә, рус марксистләрини үч дәрәчәјә бөлмәк олар: тамашачы марксистләр (просеси кәнардан сејр едәнләр), пассив марксистләр (анчаг «доғум әзабларыны јүнкүлләшдирирләр». Бунлар «торпагда әјләшән халгла мәрагланмырлар, истеһсал васитәләриндән артыг ајрылмыш олаилара диггәт верир вә үмид бәсләјирләр») вә фәал марксистләр (кәндини даһа да вар-јохдан чыхмасында ачыгча иштирак едәнләр)».

Бу нә демәкдир?! Ахы ч. тәнгидчи билмәмиш олмаз ки, рус марксистләри сосиалист олуб керчәклијә белә бир нәзәрлә бахырлар: бу, капитализм чәмиjjәтидир вә ондан гуртулмаг үчүн бирчә чарә вардыр, бу да пролетариатын буржуазијаја гаршы сиjаси мүбаризәсидир? Бәс нә сүрәтлә вә нәјә әсасән ч. тәнгидчи онлары мә'насыз бир бајағылыгла бир јерә гатыр? Марксистләр терминини марксизмин ән ибтидаи вә әсас мүддәаларыны јәгин ки, гәбул етмәјән адамлара, һеч вахт вә һеч бир јердә ајрыча бир груп кими чыхыш етмәмиш, һеч вахт вә һеч бир јердә өзләринин ајрыча бир програмыны ирәли сүрмәмиш адамлара аид етмәјә онун нә һаггы (әлбәттә, мә'нәви һаггы) вардыр?

Ч-б Михајловски бу кими биабырчы үсуллара һагг газандырмаг үчүн өзүнә бир сыра гачмаг јоллары сахламышдыр.

Ч-б Михајловски јүксәк чәмиjjәтдән олан аваралара мәхсус бир јүнкүллүклә истеһза едиб дејир: «Бәлкә дә бунлар һәгиги марксист дејилдирләр, лакин бунлар өзләрини марксист сајыр вә е'лан едирләр». Һарада вә нә вахт е'лан етмишләр? Петербургун либерал вә радикал салонларындамы? Шәхси мәктуб-

лардамы? Тутаг ки, белӛдир. Елә исә, онларла өз салонларынызда вә өз мәктубларынызда данышын! Лакин сиз һеч вахт вә һеч бир јердә (марксизм бајрағы алтында) чамаат гаршысында чыхыш етмәјән адамларын әлејһинә мәтбуатда вә чамаат гаршысында чыхыш едирсиниз. Бунунла белә сиз чәсарәт едиб дејирсиниз ки, *сосиал-демократлара* гаршы мүбаһисә едирсиниз, һалбуки өзүнүз дә билирсиниз ки, бу ады сосиалист ингилабчылардан анчаг *бир* груп дашыјыр вә башга һеч кәси бу групла гарышдырмаг олмаз!*

Ч-б Михајловски кәлӛјинин үстү ачылмыш бир кимназист кими јахасыны ғуртармаға чалышыр: Мәним бурада һеч бир тәгсирим јохдур, мән «өз гулағымла ешитмишәм, өз көзүмлә көрмүшәм» — дејә охучулара сүбут етмәјә чалышыр. Чох көзәл! Биз һәвәслә инанырыг ки, сизин көзүнүзүн габағында бајағы вә әчлаф адамлардан башга һеч кәс јохдур, лакин бунун биз сосиал-демократлара нә дәхли вар? Ким билмир ки, јалныз сосналист фәалијјәтинин дејил, азачыг мүстәгил вә намуслу олан һәр чүр ичтимаи фәалијјәтин дә сијаси тә'гибә сәбәб олдуғу «индики заманда», бу вә ја башга бир бајраг алтында: народнајаволјачылыг, марксизм вә ја, һәтта, мәсәлән, конститусијачылыг бајрағы алтында һәгигәтән ишләјән һәр адама, өз либерал горхаглығыны бу ад алтында пәрдәләјән онларча ибарәчи дүшүр вә ола биләр, өз хүсуси ишләрини дүзәлдән бир нечә нәфәр дә ашкар әчлаф дүшүр? Ајдын дејилдирми ки, анчаг ән алчаг бир бајағылыг бу мәсәләкләрдән һәр һансы бириндә белә бир факты ирад тута биләрди ки, онун бајрағыны һәр чүр әчлафлар ләкәләјир (һәм

* Ч-б Михајловскидә тәсадүф олунан һеч олмазса бир *факт* көстәришә үзәриндә дајаначағам. Онун мәгаләсинин охуғуш олан һәр кәс разылашмалыдыр ки, о. ч. Скиортсову да («Ачлыгларын игтисади сәбәбләри»нин мүәллифини) «марксистләр» сырасына дахил едир. Һалбуки бу ч-б өзү өзүнү белә адландырмыр вә сосиал-демократларын нөгтеји-нәзәринчә, онун ән бајағы буржуј олуб бундан артыг бир шеј олмадығыны көрмәк үчүн сосиал-демократларын әсәрләри илә ән азачыг танышлыг кифајәтдир. Бир адам ки өз тәрәғғи лајиһәләрини һәср етдији ичтимаи мүһитин буржуа мүһити олдуғуну вә буна көрә дә бүтүн «тәсәрруфат јахшылашмаларыны», һәтта кәндли тәсәрруфатында һәгигәтән мүшаһидә олунан јахшылашмаларын азлығын вәзијјәтини јахшылашдырмаг вә күтләләри пролетарлашдырмаг буржуа тәрәғғиси олдуғуну анламыр, — даһа онун нәји марксистдир! Бир адам ки, өз лајиһәләри илә мүрачиәт етдији дөвләтин анчаг буржуазијаја јардым етмәјә вә пролетариаты әзмәјә гадир олан синфи бир дөвләт олдуғуну анламыр, — даһа онун нәји марксистдир!

дә чамаат гаршысында дејил, кизлиндә ләкәләјир)? Ч-б Михајловскинин бүтүн шәрһи башдан-баша мә'наны позмаг, тәһриф вә сахтакарлыг силсиләсидир. Биз јухарыда көрдүк ки, ч. Михајловски сосиал-демократларын әсас көтүрдүкләри «һәгигәтләри» бүсбүтүн тәһриф етмиш вә елә шәрһ етмишдир ки, марксистләрдән һеч бири һеч вахт вә һеч бир јердә бунлары белә шәрһ етмәмиш вә шәрһ едә дә билмәзди. Әкәр о, рус керчәклијини сосиал-демократларын һәгигәтдә нә чүр анладыгларыны шәрһ етсәјди, көрмәјә билмәзди ки, бу бахышлара *анчаг бирчә јоллу* — пролетариатын синфи мәнлик шүурунун инкишафына јардым етмәк, пролетариаты мүасир режим әлејһинә сијаси мүбаризә үчүн тәшкил етмәк вә бирләшдирмәк јолу илә «үјгунлашмаг» олар. Лакин онун бир һиҹләси дә галмышдыр. Тәһгир олунмуш мә'сум бир адам кими көзүнү ријакарлыгла көјә дикиб шит бир диллә дејир: «Буну ешитмәкдән чох шадам, лакин нәјә гаршы протест етдијинизи анламырам» («Р. Б.»нин 2-чи №-синдә о белә дә дејир). «Пассив марксистләр һаггындакы рә'јими даһа диггәтли охујун, онда көрәрсиниз ки, мән дејирәм: етика нөгтеји-нәзәриндән һеч бир е'тираз ола билмәз».

Бу да, әлбәттә, габагкы мискин һиҹләләри чејнәјиб төкмәкдән башга бир шеј дејилдир.

Зәһмәт олмаса дејин көрәк, сосиал-ингилабчы халгчылығы (башгасы исә һәлә мејдана чыхмамышдыр— белә бир дөврү көтүрүрәм) тәнгид етдијини е'лан едәрәк, тәхминән ашағыдакы шејләри сөјләјән бир адама сиз нә ад верәрдиниз:

«Мәним анладығыма көрә, халгчылар үч дәрәчәјә ајрылырлар: ардычыл халгчылар, онлар кәндлинин идејаларыны тамамилә гәбул едир вә онун арзуларына тамамилә мүвафиг олараг, көтәји, арвад дөјмәји үмумиләшдирир вә үмумијјәтлә гамчы вә дәјәнәк һөкүмәтинин бир заман халг сијасәти адландырылан ән ирәнч сијасәтини јеридирләр; сонра нечә дејәрләр, горхаг халгчылар кәлир ки, бунлар кәндлинин рә'ји илә марагланмырлар вә анчаг Русијаја јабанчы олан ингилаби һәрәкаты чәмијјәтләр вә с. васитәси илә Ру-

сијаја көчүрмәјә чалышырлар, — һәм дә горхаг халгчыны асанлыгла ардычыл вә ја чәсарәтли халгчыја чевирә билән јол сүрүшкәнлији олмаса, буна гаршы етика нөгтеји-нәзәриндән һеч бир е'тираз ола билмәз; вә нәһајәт — чәсарәтли халгчылар кәлир ки, буплар тәсәррүфатлы кәндлинин халг идеалларыны тамамилә һәјата кечирирләр вә буна көрә дә лазымынча голчомаглыг етмәк үчүн торпагда әјләширләр», — бүтүн намуслу адамлар буну, әлбәттә, алчаг вә бајағы бир тәһгир адландырардылар. Ејни заманда әкәр белә шејләр сөјләјән адамы халгчылар һәмин мәтбуатда тәкзиб етмәјә имкан тапмамышларса; һәм дә әкәр һәмин халгчыларын идејалары бу вахтадәк анчаг гејри-легал сурәтдә шәрһ едилмишсә вә буна көрә дә бир чохларынын бу барәдә дүрүст анлајышы олмамышса вә халгчылар һаггында дејиләп һәр шејә асанлыгла инана билмишләрсә, — онда һамы шәрик оларды ки, белә бир адам...

Бурада гојулмалы олан кәлмәни, ола билсин, ч. Михајловски өзү дә һәлә лап унутмамышдыр.

Лакин даһа бәсдир! Ч-б Михајловскинин һәлә бир чох бу кими бөһтанлары галыр, лакин мән һәмин чиркабда әлләшмәк, ора-бурада сәпәләнмиш ишарәләри топламаг, онлары мүгајисә етмәк, һеч олмазса бирчә чидди е'тираз ахтармаг гәдәр јоручу, сәмәрәсиз вә бош бир иш тәсәввүр етмирәм.

Бәсдир!

Апрел 1894.

НАШИРЛӘРДӘН[63]

Мәгаләнин мәтниндә охучу бә'зи мәсәләләрин даһа этрафлы тәһлил едилмәјини көстәрән гејдләр көрмәкдир, һалбуки әслиндә бу тәһлил јохдур.

Бунун сәбәби одур ки, нәшр олунан мәгалә «Русское Богатство»нун марксизм һаггындакы мәгаләләринә чавабын јалныз биринчи һиссәсини тәшкил едир. Вахтын чох аз олмасы бу мәгаләнин вахтында чыхмасына мане олмушдур, һалбуки бундан артыг ләнкитмәји мүмкүн һесаб етмирик: биз онсуз да 2 ај кечикмишик. Буна көрә дә бүтүн мәгаләнин чап олунуб гуртармасыны көзләмәјәрәк, һәләлик ч. Н. Михајловскинин «тәнгидинин» тәһлилини нәшр етмәји гәрара алырыг.

Һазырланмагда олан 2-чи вә 3-чү нәшрләрдә охучу һәмин тәһлилдән башга, Русија игтисади һәјатынын очерки илә вә бунун нәтичәси олмаг е'тибары илә «сосиал-демократларын идејалары вә тактикасы» илә әлагәдар олараг, «Русское Богатство»нун дикәр башчылары олан Јужаков вә С. Кривенко чәнабларынын ичтимаи-игтисади бахышларынын да тәһлилини көрмәкдир.

ҺӘМИН НӘШРӘ ДАИР[64]

Һәмин нәшр ejни илә биринчи нәшрин тәкрарыдыр. Мәтнин јазылмасында гәтиjjән иштиракымыз олмадығына көрә, онда һәр һансы бир дәjишиклик етмәjә өзүмүзү һаглы билмәдик вә анчаг нәшриjjат иши илә кифаjәтләндик. Бизи бу ишә вадар едән сәбәб белә бир jәгинлиjимиз олмушдур ки, бу әсәр сосиал-демократ тәблиғатымызын бир гәдәр чанланмасына хидмәт едәр.

Биз бу фикирдәjик ки, һәмин тәблиғат ишинә хидмәт етмәjә һазыр олмаг сосиал-демократ әгидәсинин лабуд нәтичәси олмалыдыр, буна көрә дә һәмин китабча мүәллифинин бүтүн һәмфикирләринә мүрачиәтлә тәклиф едирик ки, истәр бу әсәрин, истәрсә үмуми jјәтлә бүтүн марксист тәблиғаты органларының мүмкүн гәдәр кениш јајылмасына һәр васитә илә (әлбәттә, хүсусән, jенидән нәшр етмәк васитәси илә) јардым көстәрсинләр. Индики вахт белә бир јардым үчүн хүсусилә мүнасибдир. «Русское Богатство»нун бизә гаршы фәалиjjәти кетдикчә даһа өткәм характер алыр. Бу журнал сосиал-демократ идеjаларынын чамиjjәтдә јајылмасынын гаршысыны алмаға чалышараг, бизи пролетариатын мәнафеjинә лагеjдлик көстәрмәкдә вә күтләләрин вар-jохдан чыхмасы үзәриндә исрар етмәкдә ачыгча тәгсирләндирмәк дәрәчәсинә чатмышдыр. Чәсарәтлә күман едирик ки, журнал белә үсулларла анчаг өзүнә зәрәр вурур вә бизим гәләбәмизи һазырлајыр. Лакин унутмаг лазым деjилдир ки, бөһтанчыларын өз бөһтанларыны ән кениш сурәтдә

тәблиғ етмәк үчүн һәр чүр мадди васитәләри вардыр. Онларын әлиндә бир нечә мин нүсхәлик журнал, онларын ихтијарында гираәтханалар вә китабханалар вардыр. Буна көрә дә вар гүввәмизлә чалышыб дүшмәнләримизә сүбут етмәлијик ки, имтијазлы вәзијјәтдә олмаг үстүнлүү дә бөһтанларын мүвәффәгијјәтини һәр заман тә'мин етмир. Тамамилә әмин олдуғумузу билдиририк ки, буна гүввәмиз чатачагдыр.

Ијул 1894.

III

БУРАХЫЛЫШ

Выпускъ III.

Что такое „друзья народа“ и какъ они воюютъ противъ соціал демократовъ

Сентябрь 1894

Изданіе
провинціальной группы
соціал-демократовъ

В. И. Ленинин «Халг достлары» нәдир
вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?»
(1894-чү ил) китабынын III бурахылышынын һектограф нәшринин чилди

Кччилдилмишдир

Ахырда јенә сосиал-демократлара гаршы ачыгча мүбаризәјә галхышан даһа бир «халг досту» илә, ч. Кривенко илә таныш олаг.

Анчаг биз онун мәгаләләрини («Мәдәни фәрдләр барәсиндә» — 1893-чү ил 12-чи №-дә вә «Јолдан мәктублар» 1894-чү ил 1-чи №-дә), Михајловски вә Јужаков чәнабларынын мәгаләләрини тәһлил етдијимиз кими тәһлил етмәјәчәјик. Орада онларын мәгаләләрини бүтүнлүклә тәһлил етмәк зәрури иди ки, биринчи нәлда — материализм вә үмумијјәтлә марксизм әлејһинә онларын е'тиразларынын мәзмунуну; икинчи нәлда — онларын сијаси игтисад нәзәријјәләрини ајдын тәсәввүр едәк. Инди «халг достлары» һаггында там тәсәввүрүмүз олмасы үчүн онларын тактикасы илә, онларын әмәли тәклифләри илә, онларын сијаси програмы илә таныш олмалыјыг. Онлар бу програмы һеч јердә нәзәри бахышлары кими ачыг, ардычыл вә долғун шәкилдә шәрһ етмәмишләр. Буна көрә дә мән һәмин програмы журналын мүхтәлиф мәгаләләриндән көтүрмәјә мәчбурам; журналын әмәкдашлары исә о гәдәр һәмрә'јдирләр ки, онларын арасында зиддијјәтләрә тәсадүф едилмәз. Ч-б Кривенконун јухарыда көстәрилән мәгаләләриндән анчаг башгаларына нисбәтән даһа чох бәһс едәчәјәм, чүнки һәм бу мәгаләләр даһа чох материал верир, һәм дә журнал үчүн ч. Михајловски типик сосиолог вә ч. Јужаков типик игтисадчы олдуғу кими, бу мәгаләләрин мүәллифи дә типик практикдир, сијасәтчидир.

Лакин онларын програмына кечмәздән әввәл, даһа бир нәзәри чәһәт үзәриндә дајанмаг сөзсүз лазым кәлир. Јухарыда биз көрдүк ки, ч. Јужаков халг тәсәррүфатына јардым едән халг ичарәси вә с. һаггында бош ибарәләрлә јахасыны гуртармаға чалышыб экинчиләримизин игтисадијјатыны анламадығыны бу ибарәләрлә пәрдәләјирди. О, пешәләрдән бәһс етмәјәрәк, ири фабрик-завод сәнајесинин артмасы һаггындакы мә'луматла кифајәтләнмишдир. Инди ч. Кривенко кустар пешәләри һаггында тамамилә бу чүр ибарәләри тәкрар едир. О, «бизим халг сәнајесини», јә'ни кустар сәнајесини ачыгча капиталист сәнајесинә гаршы гојур (№ 12, с. 180—181). О дејир: «Халг истеһсалы (sic!) ән чох һалларда тәбии сүрәтдә мејдана кәлир», капиталист сәнајеси исә «чох вахт сүн'и сүрәтдә јарадылыр». Башга бир јердә о, «хырда халг сәнајесини» «ири, капиталист сәнајесинә» гаршы гојур. Әкәр сиз биринчинин хүсусијјәтинин нәдән ибарәт олдуғуну сорушсаныз, — анчаг буну өјрәнәрсиниз ки, һәмин сәнаје «хырдадыр»* вә әмәк аләтләри истеһсалчы илә бирләшмишдир (бу сон тә'рифи ч. Михајловскинин јухарыда көстәрилән мәгаләсиндән көтүрүрәм). Лакин бу һәлә һеч дә онун игтисади гурулушуну мүәјјән етмир вә сонра — бу гәтијјән доғру дејилдир. Ч-б Кривенко, мәсәлән, дејир ки, «хырда халг сәнајеси һәлә индијә гәдәр дә ири капиталист сәнајесиндән хејли чох үмуми мәһсул верир вә даһа артыг ишчи мәшғул едир». Мүәллиф, көрүнүр, 4 милјон нәфәрә вә башга бир һесаба көрә 7 милјон нәфәрә чатан кустарларын сајы һаггындакы мә'луматы нәзәрдә тутур. Лакин ким билмир ки, бизим кустар пешәләримизин игтисадијјатының үстүнлүк тәшкил едән формасы ири истеһсалыя ев системидир? ким билмир ки, кустарларын чоху истеһсалда һеч дә мүстәгил дејил, тамамилә асылы, табе бир мөвге тутур, өз материалы илә дејил, кустара анчаг әмәк һаггы верән тачирин материалы илә ишлә-

* Бир дә анчаг буну өјрәнмәк олар: «ондан әсил (sic!) халг сәнајеси инкишаф едә биләр».—дејә ч. Кривенко көстәрир. Кечмәк вәзифәти дүзкүн вә ајдын характеризә етмәк әвәзиндә, бош вә мә'насыз сөзләр сөјләмәк «халг достларының» адн үсулудур.

јир? Бу формаһын үстүн олдуғу һаггында кы мә'лумат ахы һәтта легал мәтбуатда да верилмишдир. Мәсәлән, мәшһур статистикачы С. Харизоменовун «Јуридически Вестник»дәки[65] көзәл әсәрини (1883-чү ил, 11 вә 12-чи №-ләр) көстәрәчәјәм. С. Харизоменов кустар пешәләринин ән чох инкишаф етдији мәркәзи губерниjаларда бу пешәләр һаггында кы мә'лумата јекун вураraг, ири истеһсалын ев системинин, jә'ни шүбһәсиз капиталист сәнаје формасынын сөзсүз үстүн олдуғу нәтичәсинә кәлмишдир. О дејир: «Хырда мүстәгил сәнајенин игтисади ролуну мүәjjән едәрәк, биз белә нәтичәләрә кәлирик: Москва губерниjасында кустар сәнајесинин иллик дөврижjәләринин 86,5%-ини ири истеһсалын ев системи верир вә анчаг 13,5%-ни хырда мүстәгил сәнаје верир. Владимир губернијасының Александров вә Покров гәзаларында кустар сәнајесинин иллик дөврижjәләринин 96%-и ири истеһсалын ев системинин вә мануфактураның пајына дүшүр вә анчаг 4%-ни хырда мүстәгил сәнаје верир».

Мә'лум олдуғу кими, бу мә'луматы һеч кәс тәкзиб етмәк фикринә дүшмәмишдир вә бу мә'луматы тәкзиб етмәк дә олмаз. Бу фактларын үстүндән сүкутла нечә кечмәк олар, онлары нечә гејд етмәмәк олар, бу сәнајени капиталист сәнајесинә гаршы гојуб нечә «халг» сәнајеси адландырмаг вә ондан әсил сәнаје инкишаф едә биләчәjиндән нечә данышмаг олар?

Фактлара белә ачыгча е'тинасызлыг көстәрилмәси анчаг бирчә шејлә изаһ олуна биләр ки, бу да бүтүн Русија либераллары кими, «халг достларының» да Русијада синифләрин антагонизмини вә зәһмәткешин истисмар едилдијини пәрдәләмәјә, бунларын һамысыны анчаг садәчә «гүсурлар» шәклиндә көстәрмәјә олан үмуми мејлидир. Бәлкә, әлавә олараг, сәбәб бир дә, мәсәлән, ч. Кривенконун «Павлово бычаг истеһсалы» «јарымсәнәт характерли истеһсал» адландырмагла мәсәлә һаггында көстәрдији дәрин биликдир. «Халг достларының» мәсәләни тәһриф етмәсинин нә дәрәчәјә чатдығы мисилсиз бир шејдир! Павлово бычагчылары сифаришлә дејил, базар үчүн ишләдикләри һалда, бурада сәнәт характериндән нечә данышмаг

олар? Тачир Нижни Новгород јармаркасына көндәрмәк үчүн кустара мә'мулат сифариш едәндә, ч. Кривенко белә һаллары мәкәр сәнәт сырасына дахил етмирми? Бу чох гәрибә олса да, јәгин, әслиндә белә дир.

Доғрудан да бычаг истеһсалы, истеһсалчыларын мүстәгил (сәһирән мүстәгил) олдуғу хырда кустар формасыны (Павловодакы башга истеһсаллара нисбәтән) ән аз сахламышдыр. Н. Ф. Анненски дејир: «Сүфрә вә иш бычаглары истеһсалы* артыг хејли дәрәчәдә фабрик вә ја, даһа доғрусу, мануфактура истеһсалына јахынлашыр». Нижни Новгород губерниjасында сүфрә бычағы гајырмагла мәшғул олан 396 нәфәр кустардан анчаг 62 нәфәри (16%) базар үчүн, 273 нәфәри (69%) сәһибкар үчүн** вә 61 нәфәри (15%) муздлу фәһлә сифәти илә ишләjир. Демәли, кустарларын анчаг 1/6 һиссәси сәһибкар тәрәфиндән билаваситә әсарәт алтына алынмамышдыр. Бычаг истеһсалынын башга бөлмәсинә — гатланан (гәләмjонан) бычаг истеһсалына кәлдикдә, — jенә һәмин мүәллифин дедиjинә көрә, — бу истеһсал, «сүфрә бычағы илә гыфыл арасында орта бир jер тутур: бурада усталарын артыг чох һиссәси сәһибкар үчүн ишләjир, лакин бунларла јанашы оларақ, базар үчүн ишләjән бир чох мүстәгил кустар да вардыр».

Нижни Новгород губерниjасында бу чүр бычаг истеһсалында чәми 2 552 кустар ишләjир ки, бунлардан 48%-и (1 236) базар үчүн, 42%-и (1 058) сәһибкар үчүн вә 10%-и (258) муздлу фәһлә сифәти илә ишләjир. Демәли, бурада да мүстәгил (?) кустарлар азлыг тәшкил едирләр. Базар үчүн ишләjәнләр дә, әлбәттә, анчаг сәһирән мүстәгилдирләр, һәгигәтдә исә, бунлар да ejни дәрәчәдә бинәкдарлар *капиталынын* әсарәти алтындадырлар. Нижни Новгород губерниjасындакы бүтүн Горбатов гәзасында, — 21 983 ишчинин, jә'ни

* Бу истеһсал галанларынын һамысындан бөjүкдүр вә Павлово мә'мулатынын үмуми мәблағи 2 750 мин манат олдуғу һалда, 900 мин манатлыг мә'мулат верир.

** Jә'ни кустарлара материал вә ишләмәjә көрә ади әмәк һаггы верән тачир үчүн.

*мөвчуд олан бүтүн ишчиләрдән** 84,5%-нин пешә илә мәшғул олдуғу ҝәзада пешәләр һаггында мә'луматы көтүрсәк, ашағыдакы рәгәмләри аларыг (пешә игтисадиҹҹаты һаггында анчаг металчылыг, көнчүлүк, сәррачлыг, кечәчилик вә кәндир әјирмә пешәләриндә чалышан 10 808 фәһлә һаггында дүрүст мә'лумат вардыр): кустарларын 35,6%-и базар үчүн; 46,7%-и сафибкар үчүн вә 17,7%-и муздла ишләјир. Беләликлә, *биз бурада да ири истеһсалын ев системинин үстүн олдуғуну көрүрүк, елә мунасибәтләрин үстүн олдуғуну көрүрүк ки, бурада әмәк капиталын әсарәти алтындадыр.*

«Халг достлары» бу кими фактларын үстүндән белә асанлыгла кечирләрсә, бу бир дә она көрәдир ки, онлар капитализми анламагда — капиталист=машынлы ири тәсәррүфатла мәшғул олан дөвләтли вә тәһсилли сафибкардыр—дејән адн вулгар тәсәввүрләрдән ирәли кетмәмишләр вә бу анлајышын елми мәзмунуну билмәк истәмирләр. Әввәлки фәсилдә биз, ч. Јужаковун капитализмә, садә кооперасија вә мануфактура үзәриндән кечәрәк, билаваситә машынлы сәнаједән башладығыны көрдүк. Бу үмумән јајылмыш бир сәһвдир вә белә бир нәтичәјә дә кәтириб чыхарыр ки, бизим кустар пешәләринин капиталист гурулушуна е'тинасызлыг көстәрирләр.

Ајдындыр ки, ири истеһсалын ев системи сәнајенин капиталист формасыдыр: бурада һәмин форманын бүтүн әламәтләри вардыр — әмтәә тәсәррүфаты артыг јүксәк инкишаф пилләсиндәдир, истеһсал васитәләри ајры-ајры шәхсләрин әлиндә тәмәркүзләшмишдир, өз истеһсал васитәләри олмајан вә буна көрә дә өзкәләрин истеһсал васитәләри илә ишләјән, өзләри үчүн дејил, капиталист үчүн ишләјән фәһлә күтләси мүлкиҹҹәтдән мәһрум едилир. Ашкардыр ки, пешәнин гурулушу е'тибары илә бу халис капитализмдир; машынлы ири сәнајеҹә нисбәтән онун хүсусиҹҹәти, техники

* Оријинал Русија игтисадчылары рус капитализмини фабрик фәһләләринин сајы илә өлчәрәк (sic!) һеч чәкинмәдән бу ишчиләри вә бунлар кими сајсыз-һесабсыз ишчиләри кәнд тәсәррүфаты илә мәшғул олан вә капиталын зүлмүндән дејил, «халг гурулушуна» (???!!) сүн'и тәҹҹүг көстәрилмәсиндән әзаб чәкән әһали сырасына дахил едирләр.

чәһәтдән инкишаф етмәмәсидир (башлыча олараг, әмәк һаггының биабырчы дәрәчәдә ашағы олмасы илә изаһ едилир) вә фәһләләрин әлиндә хырдача торпаг тәсәррүфатының галмасыдыр. Бу сонунчу чәһәт, «халг достларыны» хүсусилә чох дарыхдырыр, чүнки онлар әсил метафизикләрә лајиг сурәтдә белә чылпаг, билаваситә зиддијјәтләрлә дүшүнмәјә адәт етмишләр: «һә, һә — јох, јох, бундан артыг нә варса, шејтан әмәлидир».

Торпагсыз фәһләләр вар — капитализм вардыр; торпаға саһибдирләр — капитализм јохдур; онлар бу тәсәлливеричи фәлсәфә илә кифајәтләнәрәк, тәсәррүфатын бүтүн ичтимаи гурулушуну нәзәрдән гачырырлар, үмумән мә'лум олан белә бир факты унудурлар ки, торпаг саһиби олмалары бу торпаг саһибләринин сон дәрәчә јохсуллуғуну һеч дә арадан галдырмыр, онлар өзләри кими дикәр торпаг саһибләри — «кәндлиләр» тәрәфиндән ән һәјасыз сурәтдә гарәт едилирләр.

Дејәсән, онлар һеч билмирләр ки, капитализм — нисбәтән ашағы инкишаф пилләләриндә оларкән — фәһләни һеч јердә торпагдан тамамилә ајыра билмәмишдир. Гәрби Авропа һаггында Маркс белә бир ганун мүәјјән етмишдир ки, анчаг машынлы ири сәнаје фәһләни тамамилә мүлкијјәтдән мәһрум едир. Буна көрә дә ајдындыр ки, «халгын торпаға саһиб олдуғуну» дәлил көстәрмәклә биздә капитализмин олмадығыны иддиа едән вә арада кәзән мүһакимәләрин һеч бир мә'насы јохдур, чүнки садә кооперасија вә мануфактура капитализми һеч јердә вә һеч бир заман ишчини торпагдан тамамилә ајырмагла әлагәдар олмамыш, лакин бунун нәтичәсиндә, әлбәттә, капитализм олмагдан әсла чыхмамышдыр.

Русијада машынлы ири сәнајеҗә кәлдикдә — сәнајемизин ән ири вә мүһүм саһәләри исә сүр'әтлә бу шәклә дүшүр, — бүтүн хүсусијјәтимизлә бәрабәр, биздә дә бу сәнаје бүтүн галан капиталист Гәрбиндәки ејни хассәјә маликдир, бу сәнаје фәһләнин торпагла әлагәсинин галмасына артыг гәтијјән дөзмүр. Демәлијик ки, бу факты, дүрүст статистика мә'луматына

әсасән Дементјев сүбут етмиш вә (Марксдан әсла асылы олмајараг) бу мә'луматдан белә бир нәтичә чыхармышдыр ки, механики истеһсал ишчинин торпагдан тамамилә ајрылмасы илә сых әлагәдардыр. Бу тәдгиг бир даһа сүбут етди ки, Русија капиталист өлкәсидир, бурада зәһмәткешин торпагла әлагәси о гәдәр зәиф вә хәјалидир, варлының (пул саһиби, бинәкдар, варлы кәндли, мануфактурачы вә с.) гүдрәти артыг о гәдәр мөһкәмдир ки, «кәндлинин» (?? чохдан бәри иш гүввәсини сатмагла јашајанын) дөнүб халис фәһлә олмасы үчүн техниканын даһа бир аддым атмасы кифајәтдир*. Лакин бизим кустар пешәләримизин игтисади гурулушуну «халг достларының» анламамасы һеч дә бунунла битмир. Һәтта «саһибкар үчүн» иш көрүлмәјән пешәләр һаггында да онларын тәсәввүрү әкинчи һаггындакы тәсәввүрү кими сәһвидир (бүнү биз јухарыда көрмүшдүк). Бу исә тамамилә тәбиидир, чүнки сијаси игтисад мәсәләләри һаггында фикир јеритмәјә вә гајдалар гојмага кириишән бу чәпәбләр, дејәсән, јалныз бүнү билирләр ки, дүнјада истеһсал васитәләри вардыр вә бунлар зәһмәткешлә бирләшдирилә «билөр» — бу, чох јахшыдыр; лакин зәһмәткешдән бунлар ајрыла да «билөр» — бу исә чох писдир. Белә шеј ләрлә чох ирәли кетмәк олмаз.

Ч-б Кривенко, капиталистләшән вә капиталистләшмәјән (бурада «хырда истеһсал азад мөвчуд ола билөр») пешәләрдән бәһс едәрәк, бүнү да көстәрир ки, бә'зи истеһсалларда «истеһсала чәкилән әсас хәрч» чох чүз'идир, буна көрә дә бурада хырда истеһсал мүмкүндүр. О, кәрпич истеһсалыны мисал кәтириб дејир ки, бу истеһсала чәкилән хәрчин дәјәри заводларын иллик дөврииҹәсиндән куја 15 дәфә аз ола билөр.

Бу, мүәллифин көстәрдији аз гала јеканә факт олдуғундан (тәкрар едирәм ки, керчәклији ачыг вә дүзкүн гијмәтләндириб тәһлил етмәкдән горхараг, меш-

* Ири истеһсалын ев системи нәинки капиталист системидир, һәтта әк пис капиталист системидир ки, бу да зәһмәткешин ән күчлү истисмарыны, фәһләләрин азад олмаг уғрунда мүбаризә етмәләринә ән аз имкан верилмәси илә бирләшдирир.

шанлыг... «идеаллары» аләминә гапылмағы үстүн тутмаг субјектив сосиолокијанын ән характер чәһәтидир), — «халг достларынын» керчәклик һаггындакы тәсәввүрләринин нә гәдәр јанлыш олдуғуну көстәрмәк үчүн биз дә бу факты көтүрәк.

Кәрпиччилик пешәси (ағ килдән кәрпич гајырмаг) Москва земствосунун тәсәррүфат статистикасында тәсвир едилмишдир («Мәчмуә», VII чилд, I бурахылыш, 2-чи һиссә вә и. а.). Бу пешә башлыча олараг Богородск гәзасынын 3 волостундадыр, бурада 1402 фәһләси (аилә фәһләләри* 567 = 41% вә муздлу 835—59%) вә иллик истеһсал мәбләғи 357 000 манат олан 233 мүәссисә вардыр. Бу пешә чохдан мејдана кәлмишдир, лакин сон 15 илдә сатышы хејли асанлашдыран дәмирјол чәкилмәси сајәсиндә хүсусилә инкишаф етмишдир. Дәмирјол чәкилинчәјә гәдәр башлыча ролу истеһсалын аилә формасы ојнајырды; бу истеһсал формасы инди муздлу әмәјин истисмарындан кери галыр. Бу пешә дә хырда сәнәчиләрин сатыш чәһәтинчә ири сәнәчиләрдән асылы олмасындан азад дејилдир: «пул вәсаити чатышмадығына» көрә хырда сәнәчиләр кәрпичи јеријәчә (бә'зән «чиј» һалында — биширилмәдән) чох учуз гијмәтлә ири сәнәчиләрә сатырлар.

Лакин, һәр мүәссисә фәһләләринин сајы вә иллик истеһсал мәбләғи көстәрилән һәјәтбәһәјат кустар сијаһысынын очеркә әлавә едилмәси нәтичәсиндә бизим бу асылылығы нәзәрә алмадан пешәнин тәшкили илә дә таныш олмага имканымыз вардыр.

Әмтәә тәсәррүфатының капиталист тәсәррүфаты олдуғу, јә'ни мүәјјән инкишаф пилләсиндә лабүд сурәтдә капиталист тәсәррүфатына чеврилдији ганунунун бу пешәјә тәтбиг едилиб едилә билмәјәчәјини ајдынлашдырмаг үчүн мүәссисәләри ирилијинә көрә мүгајисә етмәлијик: мәсәлә, истеһсалдакы роллары, муздлу әмәјин истисмар едилмәси чәһәтдән мәһз ири мүәссисәләрлә хырда мүәссисәләрин гаршылыглы мүнасибәти үзәриндәдир. Фәһләләрин сајыны әсас көтүрәрәк,

* «Аилә» фәһләси дедикдә, муздлу фәһләнин әксинә олараг, тәсәррүфат саһиби олан аиләләрин ишләјән үзвләри нәзәрдә тутулур.

кустар мүәссисәләрини үч група бөлүрүк: I) 1—5 фәһләси (аиләдән олаилар вә муздлу фәһләләр бирликдә) олан мүәссисәләр; II) 6—10 фәһләси оланлар вә III) 10-дан артыг фәһләси оланлар.

Һәр групда мүәссисәләрин ирилијини, фәһләләрин тәркибини вә истеһсалын мәбләғини көздән кечирдикдә, белә бир мә'лумат әлдә едирик:

Фәһләләрин сајына көрә кустар групалары	1 мүәссисәдә фәһләләрин орта сајы	Фаиз		1 фәһләнин иллик истеһсалы	Фаизлә бөлкү			Мүтләг рәгәмләр		
		Муздлу фәһләләри олан мүәссисә	Муздлу фәһләләр		Мүәссисәләр	Фәһләләр	Истеһсал мәбләғи	Мүәссисәләрин сајы*	Фәһләләрин сајы	Истеһсал мәбләғи (манатла)
I. 1—5 фәһләси олан	2,8	25	19	251	72	34	34	167/43	476/92	119 500
II. 6—10 » »	7,3	90	58	249	18	23	22	43/39	317/186	79 000
III. 10-дан чох » »	26,4	100	91	260	10	43	44	23/23	609/557	158 500
Јекуну	6	45	59	254	100	100	100	233/105	1 402/835	357 000

Бу кичик чәдвәлә диггәтлә бахсаныз, пешәләрин буржуачасына вә ја, бунун ејни олараг, капиталистчәсинә тәшкил олундуғуну көрәрсиниз: мүәссисәләр ириләшдикчә әмәк мәһсулдарлығы јүксәлир** (орта груп истисиадыр), муздлу әмәјин истисмар едилмәси шиддәтләнир***, истеһсалын тәмәркүзләшмәси артыр****.

Өз тәсәрруфатыны, демәк олар, тамамилә муздлу әмәк әсасында гуран үчүнчү груп бүтүн мүәссисәләрин

---

* Мәхрәч муздлу фәһләси олан мүәссисәләрин сајыны вә муздлу фәһләләрин сајыны көстәрир. — Сонракы чәдвәлдә дә белә дир.

** Бир фәһлә илдә I група 251 манатлыг, II-дә 249 манатлыг, III-дә 260 манатлыг мәһсул истеһсал едир.

*** Муздлу фәһләси олан мүәссисәләрин фаизи I групда 25%, II-дә 90% вә III-дә 100%-дир; муздлу фәһләләрин фаизи —19%—58%—91%-дир.

**** I групда мүәссисәләрин 72%-нә истеһсалын 34%-и; II-дә 18%-инә 22%-и; III-дә 10%-инә 44%-и дүшүр.

јалныз 10%-ини өз әлиндә сахладығы һалда, истеһсалын үмуми мәбләғинин 44%-ни өз әлинә алмышдыр.

Чохлуғун (муздлу фәһләләр) мүлкиҗҗәтдән мәһрум едилмәси илә әлагәдар олараг, истеһсал васитәләринин азлыг әлиндә белә тәмәркүзләшмәси исә һәм хырда истеһсалчыларын бинәкдарлардан (ири сәнаҗечиләр өзләри бинәкдардырлар) асылы олдуғуну, һәм дә бу пешәдә әмәјин әсарәт алтына алындығыны бизә изаһ едир. Демәли, биз көрүрүк ки, зәһмәткешин мүлкиҗҗәтдән мәһрум едилмәсинин вә истисмар олунмасының *сәбәби* истеһсал мүнасибәтләринин өзүндәдир.

Мә'лум олдуғу кими, рус сосиалист-халгчылары әкс фикирдә олараг, кустар пешәләриндә әмәјин әсарәт алтында олмасының сәбәбини истеһсал мүнасибәтләриндә дејил (бу мүнасибәтләрин истисмара јол вермәјән бир әсас үзәриндә гурулдуғу е'лан едилирди), бунлардан кәнарда — сиҗасәтдә, мәһз аграр, верки вә и. а. сиҗасәтиндә көрүрдүләр. Суал олунур, инди, демәк олар, бир јанлыш фикир кими сабитләшән бу фикир нәјә көрә давам едирди вә нәјә көрә давам етмәкдәдир? Кустар пешәләриндәки истеһсал мүнасибәтләри һаггында *башга бир* тәсәввүрүн һөкм сүрмәсинә көрәми? Әсла јох. Бу фикир анчаг, *игтисади гурулушун һәмин, һәгиги формаларына дүрүст вә мүәјјән характеристика вермәк үчүн* һеч бир тәшәббүс едилмәмәси нәтичәсиндә давам едир; анчаг онун сајәсиндә давам едир ки, истеһсал мүнасибәтләрини ајрыча көтүрмүрләр вә бунлары мүстәгил тәһлил етмирләр. Бир сөзлә, бу фикир анчаг, ичтимаи елмин јеканә елми методуну, ја'ни материалист методу анламамага көрә давам едир. Инди бизим көһнә сосиалистләрин нә кими мүһакимә јеритдикләри дә ајдын олур. Кустар пешәләри һаггында онлар истисмарын сәбәбини истеһсал мүнасибәтләриндән *кәнарда* олан һадисәләрә иснад верирләр; ири капитализмә, фабрик-завод капитализминә кәлдикдә, онлар көрмәјә билмәздиләр ки, *орада* — истисмарын сәбәби мәһз истеһсал мүнасибәтләриндәдир. Барышмаз бир әкслик, ујғунсузлуг мејдана чыхырды, кустар пешәләринин истеһсал мүнасибәтләриндә (бунлар һеч тәдгиг дә едилмирди!) капи-

тализмә мәхсус һеч бир шеј олмадығы һалда, бу ири капитализмин һарадан әмәлә кәлә билдији анлашылмаз ғалырды. Нәтичә тәбиидир: кустар сәнајеси илә капиталист сәнајесинин әлагәләрини анламајараг, «халг сәнајеси» адландырдыглары кустар сәнајесини «сүн'и сәнаје» адландырдыглары капиталист сәнајесинә ғаршы гојурлар. Капитализмин бизим «халг гурулушуна» зидд олдуғу идејасы, — бу гәдәр кениш јајылан вә бу јахынларда ч. Николај—он тәрәфиндән јенилә шдирилиб јахшылашдырылмыш шәкилдә рус чамаатына тәгдим едилән идеја мејдана чыхыр. Белә бир идеја, бүтүн һәдсиз мәнтигсизлијинә бахмајараг, анчаг мүһафизәкарлыг нәтичәсиндә давам едир: фабрик-завод капитализми һаггында онун һәгигәтән нә олдуғуна әсасән, кустар сәнајеси һаггында исә онун нә «ола биләчәјинә» әсасән, биринчиси һаггында истеһсал мүнасибәтләринин тәһлилинә әсасән, — икинчиләр һаггында исә истеһсал мүнасибәтләрини ајрыча нәзәрдән кечирмәк тәшәббүсүндә дә олмадан, ишн бирбаш сијасәт аләминә кечирмәклә тәсәввүр әлдә едирләр. Бу истеһсал мүнасибәтләрини тәһлил етсәк, дәрһал көрәрик ки, «халг гурулушу» ишкишаф етмәмиш һалда, рүшејм һалында олса да, ејни капиталист истеһсал мүнасибәтләриндән ибарәтдир, — бүтүн кустарлары бир-бириндә бәрабәр һесаб етмәк кими садәлөвһ јанлыш фикирдән әл чәкилиб онларын арасындакы фәрглөр дүрүст көстәрилсә, — онда ашкар олар ки, фабрик вә завод «капиталисти» илә «кустар» арасындакы фәрг бә'зән бир «кустар» илә о бириси арасында олан фәргдән аздыр, — *капитализм «халг гурулушуна» зидд дејил, онун доғрудан-доғруја, ән јахын вә билаваситә давамы вә инкишафыдыр.*

Лакин бәлкә дә көтүрүлән бу мисалы мүвафиг билмәзләр? дејәрләр ки, бурада мүздлу фәһләләрин фаизи үмумијјәтлә чох јүксәкдир?* Лакин иш бундадыр ки, бурада һеч дә мүтләг рәгәмләр дејил, бу рәгәмләрин ашкара чыхардығы *мүнасибәтләр,* мәһијјәтчә буржуа

* Бу чәһәт Москва губерниjасы пешәләри һаггында чәтин ки доғру олсун, лакин ғалан Русиjанын бундан аз инкишаф етмиш пешәләри һаггында, бәлкә дә, доғрудур.

мүнасибәтләри олан вә буржуалыгы истәр кәскин, истәрсә дә зәиф нәзәрә чарпдыгда өз буржуалыгыны итирмәјән мүнасибәтләр мүһүмдүр.

Истәсәниз, башга бир мисал — гәсдән, буржуалыгы зәиф олан бир мисал — кәтирәрәм, ч. профессорун дедијинә көрә «халис ев пешәси» олан сахсычылыг пешәсини (Москва губернијасы пешәләри һаггында ч. Исајевин китабындан) мисал кәтирәрәм. Бу пешә, әлбәттә, хырда кәндли пешәләриндән бири сајыла биләр: онун техникасы чох садәдир, аваданлыгы чох чүз'идир, һәр јердә ишләдилиб зәрури олан шејләр истеһсал едир. Кустарлары, бундан әввәлки мисалдакы кими ејни мә'луматы вермәклә һәјәтбәһәјат сијаһыја алмаг нәтичәсиндә Русијанын хырда, «халг» пешәләринин бүтүн чох бөјүк күтләси үчүн шүбһәсиз тамамилә типик олан бу пешәнин дә игтисади гурулушуну тәдгиг етмәк имканымыз вардыр. Кустарлары — I) 1—3 фәһләси олан (аилә фәһләләри илә муздлу фәһләләр бирликдә); II) 4—5 фәһләси олан; III) 5-дән артыг фәһләси олан груплара бөлүрүк вә ејни гајда илә һесаблајырыг:

Фәһләләрин сајына көрә кустар груплары	1 мүәссисәдә фәһләләрин орта сајы	Фанз		1 фәһләнин илдик истеһсалы	Фанзаја бөлкү			Мүтләг рәгәмләр		
		Муздлу фәһләләри олан мүәссисә	Муздлу фәһләләр		Мүәссисәләр	Фәһләләр	Истеһсал мәбләғи	Мүәссисәләрин сајы	Фәһләләрин сајы	Истеһсал мәбләғи (манатла)
I. 1—3 фәһләси олан	2,4	39	19	468	60	38	36	72/28	174/33	81 500
II. 4—5 » »	4,3	48	20	493	27	32	32	33/16	144,29	71 800
III. 5-дән чох » »	8,4	100	65	533	13	30	32	16/16	134/87	71 500
Јекуну	3.7	49	33	497	100	100	100	121/60	452/149	224 800

Ајдындыр ки, бу пешәдә дә *мүнасибәтләр* — белә мисаллардан истәнилдији гәдәр кәтирмәк оларды —

буржуа мүнасибәтләридир: әмтәә тәсәрруфаты зәмининдә еjни тәбәгәләшмәни, һәм дә спесифик капиталист тәбәгәләшмәсини көрүрүк ки, бу да муздлу әмәjни истисмарына кәтириб чыхарыр, бу истисмар исә артыг, бүтүн мүәссисәләрин $^1/_8$ һиссәсини вә фәһләләрин 30%-ни әһатә етдиjи һалда бүтүн истеһсалын, демәк олар, $^1/_3$ һиссәсини өз әлинә топламыш вә әмәк мәһсулдарлығы орта дәрәчәjә нисбәтән хejли jүксәк олан jухары групда башлыча рол ojнajыр. Артыг тәкчә бу истеһсал мүнасибәтләри бинәкдарларын мejдана кәлмәсини вә күчлү олмасыны бизә изаһ едир. Ири вә даһа кәлирли мүәссисәләри олуб өзкә әмәjиндән «халис» кәлир көтүрән (сахсычыларын jухары групунда һәр мүәссисәjә 5,5 муздлу фәһлә дүшүр) азлығын «пул jығдығыны» көрүрүк, һалбуки чохлуг вар-jохдан чыхыр вә һәтта хырда тәсәрруфат саһибләри (муздлу фәһләләр һәлә бир jана галсын) өзләрини тә'мин едә билмирләр. Хырда тәсәрруфат саһибләринин әввәлкиләр тәрәфиндән әсарәт алтына алынмачағы мә'лум вә лабүддүр, — һәмин истеһсал мүнасибәтләри мәһз капиталист характериндә олдуғуна көрә лабүддүр. Һәмин мүнасибәтләр бундан ибарәтдир ки, әмтәә тәсәрруфатының тәшкил етдиjи ичтимаи әмәjин мәһсулу хүсуси шәхсләрин әлинә кечир вә онларын әлиндә зәһмәткешә зүлм етмәк вә ону әсарәт алтына алмаг аләти олур, күтләни истисмар етмәк һесабына шәхси варланма васитәси олур. Һәм дә күман етмәjин ки, мүнасибәтләрин һәмин характери һәлә зәиф инкишаф етдиjинә көрә, истеһсалчыларын вар-jохдан чыхмасы илә jанашы кедән *капитал* jығымы әһәмиjjәтсиз дәрәчәдә олдуғуна көрә, бу истисмар, бу әсарәт өзүнү зәиф көстәрир. Тамамилә әксинә. Бу анчаг, истисмарын даһа кобуд формалар, тәһкимчилик формалары алмасына доғру кедир, она доғру кедир ки, капитал фәһләнин иш гүввәсини өз дәjәринә садәчә сатын алмаг jолу илә ону өзүнә һәлә билаваситә табе едә билмәдиjинә көрә, зәһмәткеши там бир сәләмчилик мәнкәнәләри тору илә бүрүjүр, ону голчомаг үсуллары илә өзүнә бағлajыр вә нәтичәдә ону гарәт едәрәк jалныз үстәлик дәjәри дejил, һәтта әмәк һаггының да олдугча бөjүк һиссәси-

ни әлиндән алыр, бундан да әлавә ону күтләшдирәрәк һәтта өз «сәһибини» дәјишдирмәк имканыны да әлиндән алыр, ону әлә саларағ мәчбур едир ки, она иш «вермәсини» (sic!) мәрһәмәт һесаб етсин. — Ајдындыр ки, һеч бир фәһлә һеч бир заман өз вәзијјәтини «әсил», «халг» сәнајесиндәки «мүстәгил» рус кустарынын вәзијјәти илә әвәз етмәјә разы олмазды. Бу да ајдындыр ки, Русија радикалларынын севдикләри бүтүн тәдбирләр ја зәһмәткешин истисмар едилмәсинә вә капитал әсарәтиндә галмасына азачыг да тохунмајараг, тәк-тәк едилән тәчрүбә олуб галар (артеллар), ја зәһмәткешләрин вәзијјәтини писләшдирәр (пај торпагларынын өзкәнинләшдирилмәзлији), ја да, нәһајәт, индики капиталист мүнасибәтләрини анчаг сафлашдырар, инкишаф етдирәр вә мөһкәмләндирәр (техниканын јахшылашдырылмасы, кредитләр вә с.).

Лакин «халг достлары» һеч вахт ағылларына сығышдыра билмәзләр ки, кәндли пешәкарлығы үмумијјәтлә чүз'и олдуғу, мүәссисәләр нисбәтән кичик вә әмәк мәһсулдарлығы сон дәрәчә ашағы олдуғу, техника ибтидаи вә муздлу фәһләләр аз олдуғу бир заманда бу пешәкарлыгда *капитализм* олсун. Онлар әсла ағылларына сығышдыра билмирләр ки, *капитал* инсанлар арасында мүәјјән мүнасибәтдир, мүгајисә едилән категоријалар чох вә ја аз инкишаф етмиш оланда да белә галан мүнасибәтдир. Буржуа игтисадчылары буну һеч вахт анлаја билмәмишләр: онлар капитала белә бир тә'риф верилмәсинә гаршы һәмишә е'тираз етмишләр. Јадымдадыр, «Русскаја Мысл»да онлардан бири Зиберин китабындан (Марксын нәзәријјәси һаггында) бәһс едәркән, бу тә'рифи (капитал — мүнасибәтдир) гејд едиб нида ишарәләри гојмуш вә һиддәтләнмишди.

Буржуа режими категоријаларыны әбәди вә тәбии һесаб етмәк буржуа философларынын ән характерик чәһәтидир; буна көрә онлар, капитал үчүн дә, мәсәлән, белә тә'рифләр көтүрүрләр ки, куја капитал истеһсалын давам етдирилмәси үчүн ығылмыш әмәкдир, — јә'ни онлар капиталы инсан чәмијјәти үчүн әбәди бир категорија кими мүәјјән едирләр, бу сурәтлә

дә белә бир хүсуси, тарихән мүәјјән игтисади формасијаны пәрдәләјирләр ки, әмтәә тәсәррүфатынын тәшкил етдији һәмин *ыгылмыш әмәк* зәһмәт чәкмәјәнин әлинә кечир вә өзкә әмәјини истисмар етмәк васитәси олур. Буна көрә дә онлар мүәјјән истеһсал мүнасибәтләри системини тәһлил вә тәдгиг етмәк әвәзинә, — мешшан әхлагы сентименталлыгы илә гарышыг һалда һәр чүр гурулуша тәтбиг едилә биләчәк бир сыра бајағы фикирләр ирәли сүрүрләр.

Инди бахын көрүн, — «халг достлары» нәјә көрә бу сәнајени «халг сәнајеси» адландырырлар, нәјә көрә ону капиталист сәнајесинә гаршы гојурлар? Јалныз она көрә ки, бу чәнаблар мешшанларын идеологудурлар вә һеч тәсәввүрләринә дә кәтирә билмирләр ки, һәмин хырда истеһсалчылар әмтәә тәсәррүфаты системиндә јашајыр вә тәсәррүфатчылыг едирләр (буна көрә дә мән бу чәнаблары мешшан адландырырам) вә онларын базара мүнасибәтләри зәрури вә лабүд олараг онлары буржуазија илә пролетариата парчалајыр. Бизим «халг» пешәләриндән нә чыха «биләчәји» һаггында бошбоғазлыг етмәкдәнсә, онларын әсил гурулушуну тәдгиг етсәјдиниз, — көрәрдик, *Русијада азачыг да олса инкишаф етмиш бир кустар сәнајеси саһәси тапа* биләрдинизми ки, *капиталистчәсинә гурулмуш олмасын.*

Әкәр сиз азлыгын истеһсал васитәләрини нисбәтән алдығынын, чохлугун бу васитәләрдән мәһрум едилдијинин вә муздлу әмәјин истисмар олундугунун (үмумијәтлә дедикдә — әмтәә тәсәррүфатынын тәшкил етдији ичтимаи әмәк мәһсулуну хүсуси шәхсләрин мәнимсәмәси — капитализмин әсил маһијјәти бах бундан ибарәтдир) бу анлајыш үчүн зәрури вә кифајәт едән әламәтләр олдугу илә разы дејилсинизсә, — онда зәһмәт чәкин капитализмә «өз» тә'рифинизи верин вә онун тарихини «өзүнүз» шәрһ един.

Һәгигәтдә бизим кустар «халг» пешәләринин гурулушу капитализмин үмуми инкишаф тарихинин көзәл тәсвирини верир. Һәмин гурулуш капитализмин төрәмәсинин, рүшејмини, мәсәлән, бәсит кооперасија формасында (сахсычылыг пешәсиндә јухары груп) бизә

ајдын көстәрир, сонра көстәрир ки, әмтәә тәсәрруфаты сајәсиндә ајры-ајры шәхсләрин әлиндә «јығылан пул» нечә *капитала* чевриләрәк, әввәлчә сатышы инһисара алыр («бинәкдарлар» вә тачирләр), чүнки анчаг бу «јығылан пул» саһибләриндә топдансатыш үчүн лазым олуб малын узаг базарларда сатылмасыны көзләмәјә имкан верән вәсаит вардыр; сонра көстәрир ки, һәмин тичарәт капиталы чохлу истеһсалчыны нечә әсарәт алтына алыб капиталист мануфактурасыны, ири истеһсалын капиталист ев системини тәшкил едир; нәһајәт, көстәрир ки, базарын кенишләнмәси, рәгабәтин күчләнмәси техниканын јүксәлмәсинә сәбәб олур, бу тичарәт капиталы сәнаје капиталына чеврилиб машынлы ири истеһсал тәшкил едир. Һәмин капитал мөһкәмләниб милјонларла зәһмәткеши, бүтөв рајонлары өз әсарәти алтына аландан сонра, — билаваситә вә чәкинмәдән һөкумәтә тәзјиг көстәрмәјә вә ону өз нөкәри етмәјә башлајанда исә, — бизим дәрин ағыллы «халг достлары» «капитализмин тәтбиг едилдији», онун «сүн'и сурәтдә јарадылдығы» һаггында фәрјад гопарырлар!

Нә дејәсән, әчәб вахтында баша дүшмүшләр!

Беләликлә, ч. Кривенко халг сәнајеси, әсил, дүзкүн вә с. сәнаје һаггындакы ибарәләри илә садәчә белә бир факты пәрдәләмәјә чалышмышдыр ки, бизим кустар пешәләри мүхтәлиф инкишаф пилләләриндә олан ејни капитализмдир. Кәндли ислаһатыны тәдгиг етмәк әвәзинә — мәшһур манифестин[66] әсас мәгсәди вә с. һаггында ибарәләр сөјләјән, ичарәни тәдгиг етмәк әвәзинә — ону халг ичарәси адландыран, капитализмин дахили базарынын нечә әмәлә кәлдијини тәдгиг етмәк әвәзинә — базарларын јохлуғу үзүндән капитализмин һөкмән мәһв олачағы вә и. а. һаггында философлуг едән ч. Јужаковун әсәриндә бу үсулларла артыг кифајәт гәдәр таныш олмушуг.

Чәнаб «халг достларынын» фактлары нә дәрәчәдә тәһриф етдикләрини көстәрмәк үчүн даһа бир мисал үзәриндә дајаначағам*. Бизим субјектив философлар

* Доғрудур, бу мисал кәндлиләрин тәбәгәләшмәсинә аиддир вә бу хүсусда чох данышылмышдыр, лакин сосиал-демократларын күјә керчәк

бизә о гәдәр кеч-кеч дүрүст фактлар көстәрирләр ки, онларын көстәрдикләри ән дүрүст фактлардан бирини, — ч. Кривенконун Воронеж кәндли бүдчәләринә истинад етмәсини (1894-чү ил № 1) гејд етмәмәк һагсызлыг оларды. Биз бурада, онларын өзләрининн сечмиш олдуглары мә'луматы мисал кәтирмәклә ајдын јәгин едә биләрик ки, керчәк вәзијјәт һаггында рус радикалларынын вә «халг достларынынмы», јохса рус сосиал-демократларынын тәсәввүрү даһа дүзкүндүр.

Воронеж земствосу статистикачысы ч. Шербина Острогожск гәзасынын кәндли тәсәррүфаты һаггындакы өз тәсвиринә 24 типик кәндли тәсәррүфаты бүдчәсини әлавә едиб бунлары мәтндә тәһлил едир*.

Ч-б Кривенко һәмин тәһлили тәкрар едир, лакин көрмүр вә ја, даһа доғрусу, көрмәк истәмир ки, бу тәһлил үсуллары бизим экинчи кәндлиләрин игтисадијјаты һаггында тәсәввүр әлдә етмәк үчүн әсла јарамыр. Иш бундадыр ки, һәмин 24 бүдчәдә тамамилә мүхтәлиф тәсәррүфатлар — һәм варлы, һәм орта, һәм дә јохсул тәсәррүфатлар тәсвир едилир ки, буну ч. Кривенко өзү дә көстәрир (сәһ. 159), лакин ејни заманда ч. Шербина кими, о да анчаг, тәсәррүфат саһибләринин ән мүхтәлиф типләрини бирләшдирән *орта* рәгәмләрә әсасланыр вә беләликлә, онларын тәбәгәләшмәсини тамамилә пәрдәләјир. Бизим хырда истеһсалчынын тәбәгәләшмәси исә о гәдәр үмуми, о гәдәр бөјүк бир фактдыр ки, (сосиал-демократлар рус сосиалистләриниин диггәтини чохдан бәри бу факта чәлб етмәкдәдирләр. Плехановун әсәрләринә бах) һәтта ч. Кривенконун сечмиш олдуғу аз мигдар мә'луматда да тамамилә ајдын мејдана чыхыр. Кәндлиләрин *тәсәррүфатындан* бәһс едәркән, онлары тәсәррүфатларынын һәчминә көрә, тәсәррүфатчылыг типинә көрә дәрәчә-

вәзијјәтлә дејил, «кәләчәк һаггында хәјалларла» марагландыгларыны демәјин нә гәдәр һәјасыз бир јалан олдуғуну вә «халг достларынын» бизимлә мүбаһисәдә бизим көрүшләримизин маһијјәти үзәриндән кечмәклә вә бош ибарәләрлә јаханларыны гуртармаға чалышмагла нә гәдәр фырылдагчылыг етдикләринн ајдын көстәрмәк үчүн *онларын өзләриниин верdикләри мә'луматы* арашдырмағы лазым көрүрәм.

* «Воронеж губернијасына даир статистика мә'луматы мәчмуәси». II чилд. II бурахылыш. Острогожск гәзасында кәндли тәсәррүфаты. Воронеж, 1887. — Бүдчәләрин өзү әлавәләрдәдир, сәһ. 42—49. Тәһлили «Кәндли тәсәррүфатларынын тәркиби вә бүдчәләри» адлы XVIII фәсилдәдир.

ләрә ајырмаг әвәзинә, — о да, ч. Шербина кими, қәндлиләри һүгуги дәрәчәләрә көрә: кечмиш дөвләт кәндлиләринә вә кечмиш мүлкәдар кәндлиләринә ајырараг, бүтүн диггәтини бириичиләрин ахырынчылара нисбәтән даһа варлы олдугуна верир вә нәзәрдән гачырыр ки, һәмин дәрәчәләр дахилиндә кәндлиләр арасындакы фәрг дәрәчәләрә көрә олан фәргдән хејли артыгдыр*. Буну сүбут етмәк үчүн һәмин 24 бүдчәни үч група бөлүрәм: а) хүсуси олараг 6 варлы кәндлини, сонра б) 11 орта таваналы кәндлини (Шербинада №№ 7—10, 16—22) вә в) 7 јохсул кәндлини (Шербинаның чәдвәлиндә 11—15, 23—24 №-ли бүдчәләр) ајырырам. Ч-б Кривенко, мәсәлән, дејир ки, 1 тәсәррүфатын хәрчи кечмиш дөвләт кәндлиләриндә 541,3 манат, кечмиш мүлкәдар кәндлиләриндә исә 417,7 манатдыр. О бурада нәзәрдән гачырыр ки, һәмин хәрч мүхтәлиф кәндлиләрдә һеч дә бәрабәр дејилдир: мәсәлән, кечмиш дөвләт кәндлиләриндән 84,7 манат хәрчи олан да, бундан *он гат артыг* — 887,4 манат (һәтта 1456,2 манат хәрчи олан колонист алман нәзәрә алынмаса да) хәрчи олан да вардыр. Белә кәмијјәтләрин чәмләнмәсиндән алынан орта рәгәмин нә мә'насы ола биләр? Әкәр биз јухарыда көстәрдијим дәрәчәләрә олан бөлкүнү көтүрсәк, көрәрик ки, 1 тәсәррүфатын хәрчи орта һесабла варлыда — 855,86 манат, орта кәндлидә — 471,61 манат, јохсулда исә — 223,78 манатдыр**.

Фәрг тәхминән 4 : 2 : 1 нисбәтиндә олачагдыр.

Сонрасына бахаг. Ч-б Кривенко Шербинаның јолу илә кедәрәк, кәндлиләрин мүхтәлиф һүгуги дәрәчәләриндә шәхси тәләбата чәкилән хәрчләрин гәдәрини көстәрир: мәсәлән, кечмиш дөвләт кәндлиләриндә битки јемәкләри хәрчи адамбашына илдә —13,4 манат, кечмиш мүлкәдар кәндлиләриндә исә — 12,2 манат

* Ањчаг өз әкинчилик тәсәррүфаты илә јашајан вә муздур сахлајан кәндлинин тәсәррүфаты, — муздурлугла јашајан вә газанчынын $^3/_5$ һиссәсини муздурлугдан көтүрән кәндлинин тәсәррүфатындан тип е'тибары илә, шүбһәсиз, фәрглидир. Бу 24 тәсәррүфат сајыны арасында исә бунларын һәр икисиндән вардыр. Өзүнүз бир дүшүнүн, муздурлары муздур сахлајан тәсәррүфат сајыбларын илә бирликдә чәмләшдирәк үмуми орта рәгәми әсас көтүрсәк, бу нечә бир «елм» олар!

** Орта аиләнин бөјүк-кичиклијиндәки фәрг даһа аздыр: 1 аилә — а) 7,83, б) 8,36, в) 5,28 нәфәр дүшүр.

тәшкил едир. Һалбуки игтисади дәрәчәләрә көрә рәгәмләр белә дир: а) 17,7; б) 14,5 вә в) 13,1. Әт вә ағарты јемәкләри хәрчи адамбашына — кечмиш мүлкәдар кәндлиләриндә —5,2 манат; кечмиш дөвләт кәндлиләриндә—7,7 манат тәшкил едир. Дәрәчәләрә көрә: 11,7—5,8—3,6. Ајдындыр ки, һүгуги дәрәчәләрә көрә һесабламаг чох бөјүк фәргләри анчаг пәрдәләјир вә башга һеч бир шеј вермир. Буна көрә дә ајдындыр ки, бу һесаб һеч бир шеја јарамыр. Ч-б Кривенко дејир ки, кечмиш дөвләт кәндлиләринин кәлири кечмиш мүлкәдар кәндлиләринин кәлиријндән 53,7% артыгдыр: үмуми орта һесабла — 539 манат (24 бүдчәдән), бу дәрәчәләрә көрә исә —600 манатдан бир гәдәр артыг вә 400 маната гәдәрдир. Һалбуки таванаја көрә кәлир белә дир: а) 1053,2 манат; б) 473,8 манат; в) 202,4 манат —ја'ни фәрг 3 : 2 дејил, 10 : 2-дир.

Ч-б Кривенко дејир: «Кечмиш дөвләт кәндлиләринин кәндли тәсәррүфатларының капитал дәјәри —1060 манат, кечмиш мүлкәдар кәндлиләринкиндән исә —635 манатдыр». Дәрәчәләрә көрә исә*: а) 1737,91 манат; б) 786,42 манат вә в) 363,38 манатдыр — фәрг јенә дә 3 : 2 дејил, 10 : 2-дир. Мүәллиф *кәндлиләри* һүгуги дәрәчәләрә бөлмәклә өзүнү һәмин *кәндлиләрин* игтисадијјаты һаггында дүзкүн тәсәввүр әлдә етмәк имканындан мәһрум етмишдир.

Таванаја көрә мүхтәлиф кәндли типләринин тәсәррүфатларыны нәзәрдән кечирсәк, көрәрик ки, варлы аиләләрин орта һесабла 1053,2 манат кәлири вә 855,86 манат хәрчи, ја'ни 197,34 манат халис кәлири вардыр. Орта аиләнин 473,8 манат кәлири, 471,61 манат хәрчи, ја'ни һәр тәсәррүфата 2,19 манат халис кәлири вардыр (бурада һәлә кредитләр вә верки галыглары һесаба алынмыр) — ајдындыр ки, бу аилә өзүнү күчлә тә'мин едә билир: 11 тәсәррүфатдан 5-и кәсирлидир. Ашағы, јохсул групун тәсәррүфаты ачыгча зәрәр чыхарыр: онун кәлири 202,4 манат олдуғу һалда, хәрчи 223,78

* Инвентарла тә'мин олунмаг фәрги хүсусилә бөјүкдүр: 1 тәсәррүфатын инвентарынын дәјәри орта һесабла 54,83 манатдыр. Лакин варлыларда ики гат артыгдыр! — 111,80 манатдыр, јохсулларда исә үч дәфә аздыр —16,04 манатдыр. Орта кәндлиләрдә 48,44 манатдыр.

манатдыр, јә'ни 21,38 манат кәсири вардыр*. Ајдындыр ки, әкәр биз бу тәсәррүфатлары бирләшдирәрәк үмуми орта рәгәм көтүрсәк (халис кәлир 44,11 манатдыр), керчәк вәзијјәти тамамилә тәһриф етмиш оларыг. Онда биз (ч. Кривенко кими) белә бир фактын үстүндән кечмиш оларыг ки, халис кәлир көтүрән варлы кәндлиләрин алтысы да муздур (8 нәфәр) сахлајыр — бу факт исә онлара халис кәлир вериб онлары «пешәләрә» әл атмаг зәрурәтиндән, демәк олар, тамамилә азад едән өз әкинчилик тәсәррүфатларының характерини (фермерлијә кечир) бизә ајдынлашдырыр. Бу тәсәррүфат саһибләри (һамысы бирликдә) бүдчәләринин анчаг 6,5%-ни (6 319,5 манатдан 412 манатыны) пешәләрлә өдәјирләр, һәм дә бу пешәләр— ч. Шербинанын бир көстәришинә көрә — «чарвадарлыг» вә ја һәтта «чодарлыг» кими пешәләрдән ибарәтдир, јә'ни бу пешәләр нәинки асылы олмағы көстәрмир, әксинә, башгаларынын истисмар едилмәсини нәзәрдә тутур (мәһз ахырынчы һалда: «јығылан пул» тичарәт *капиталына* чеврилир). Бу тәсәррүфат саһибләринин 320 манат (5%) кәлир верән 4 сәнаје мүәссисәси вардыр**.

Орта кәндлиләрин тәсәррүфаты башга типлидир: көрдүјүмүз кими, онлар өзләрини күчлә тә'мин едә билирләр. Әкинчилик онларын еһтијачларыны өдәмир вә кәлирләринин 19%-ни пешә адланан ишләр верир. Бунларын нечә бир пешә олдуғуну ч. Шербинанын мәгаләсиндән өјрәнирик. Бу пешәләр 7 тәсәррүфат саһиби һаггында көстәрилмишдир: онлардан јалныз икиси мүстәгил пешә әмәји илә (дәрзилик вә көмүр басмагла) мәшғулдур, галан 5-и иш гүввәсини сатыр («ашағылара бичинчилијә кедирди», «араг заводуна фәһләлијә кедир», «јајын гызғын иш вахтында күнәмузд ишләјир», «чобанлыға кедир», «јерли маликанәдә ишләјирди»). Бунлар даһа јарымкәндли, јарымфәһләдирләр. Қәнар ишләр онлары тәсәррүфатдан

* Гејд етмәк мараглыдыр ки, муздурларын 7 јохсул тәсәррүфат саһибиндән икисинин — бүдчәси кәсирсиздир; бир аиләнин кәлири 99 манат, хәрчи 93,45 манатдыр. Бир муздурун јејиб-ичмәји, палтары вә ајаггабысы саһибин һесабынадыр.

** I әлавәјә бах (бу чилдин, 327-чи сәһифәси. *Ред.*).

ајырыр вә бунунла да тәсәррүфатларыны тамамилә позур.

Јохсул кәндлиләрә кәлдикдә, онларда әкинчилик артыг тамамилә зәрәр чыхарыр; бүдчәдә «пешәләрин» әһәмиҹҹәти даһа чох артыр (кәлирин 24%-ни верир) вә бу пешәләр, демәк олар, тамамилә (бир тәсәррүфат сайыбиндән башга) иш күввәсини сатмагдан ибарәтдир. Бунлардан икисинин «пешәси» (муздурлуг) үстүнлүк тәшкил едиб кәлирләринин $^2/_3$ һиссәсини верир.

Бурадан ајдындыр ки, бунлар тамамилә тәбәгәләшмәкдә олан хырда истеһсалчылардыр вә бунларын јухары груплары буржуазија сыраларына, ашағы груплары пролетариат сыраларына кечир. Ајдындыр ки, әкәр биз үмуми орта рәгәмләри көтүрсәк, бунларын һеч бирини көрмәрик вә кәндин игтисадиҹҹаты һаггында һеч бир тәсәввүр әлдә етмәрик.

Анчаг бу сахта орта рәгәмләрә әсасланмасы мүәллифә белә үсул ишләтмәк имканы вермишдир. Һәр кәзада кәндли тәсәррүфатынын үмуми типиндә бу типик тәсәррүфатларын мөвгејини мүәјјән етмәк үчүн ч. Шербина кәндлиләрин ај торпағы чәһәтдән груплашмасыны көтүрүр вә мә'лум олур ки, көтүрүлән 24 тәсәррүфат (үмуми орта һесабла) рифаһ чәһәтдән кәзада олан орта тәсәррүфатдан тәхминән $^1/_3$ гәдәр ҹүксәкдир. Бу һесабламаны кифаҹәтләндиричи сајмаг олмаз, һәм она көрә ки, бу 24 тәсәррүфат сайыби ичәрисиндә чох бөҹүк фәрглөр көрүнүр, һәм дә она көрә ки, ај торпағына әсасән груплашдырма кәндлиләрин тәбәгәләшмәсини пәрдәләјир: кәндли «рифаһынын әсас сәбәбинин ај торпағындан ибарәт» олдуғу һаггында мүәллифин мүддәасы гәтиҹҹән доғру деҹилдир. Һәр кәс билир ки, ичма дахилиндә торпағын «бәрабәр» бөлүнмәси ичманын атсыз үзвләриниң торпағы бурахмасына, ону ичарәҹә вермәсинә, кәнар ишә кетмәсинә вә дөнүб пролетар олмасына, аты чох оланларын исә әлавә чохлу торпаг ичарә едиб ири, кәлирли тәсәррүфатла мәшғул олмасына азачыг да мане олмур. Әкәр биз, мәсәлән, бизим 24 бүдчәни көтүрсәк, көрәрик ки, бир варлы кәндли, 6 десјатин ај торпағы олдуғу һал-

да, чәми — 758,5 манат, орта кәндли — 7,1 десјатин пај торпағы олдуғу һалда — 391,5 манат вә јохсул кәндли — 6,9 десјатин пај торпағы олдуғу һалда — 109,5 манат кәлир көтүрүр. Үмумијјәтлә биз көрдүк ки, мүхтәлиф групларда кәлирин нисбәти 4 : 2 : 1-дир, һалбуки пај торпағының нисбәти белә олачагдыр: 22, 1 : 9,2 : 8,5 = 2,6 : 1,08 : 1. Бу тамамилә ајдындыр, чүнки биз, мәсәлән, көрүрүк ки, варлы кәндлиләрин һәр һәјәтә 22,1 десјатин пај торпағы олдуғу һалда, һәрәси үстәлик 8,8 десјатин торпаг ичарә едир, һалбуки орта кәндлиләрин пај торпағы бундан аз (9,2 десјатин) олдуғу һалда, даһа аз — 7,7 десјатин торпаг ичарә едирләр, јохсулларын исә даһа аз пај торпағы (8,5 десјатин) олдуғу һалда, чәми 2,8 десјатин торпаг ичарә едирләр*. Буна көрә ч. Кривенко: «Тәәссүф ки, ч. Шербинанын вердији мә'лумат јалныз губернијада дејил, һәтта гәзада да үмуми вәзијјәти көстәрмәк үчүн дүрүст бир өлчү ола билмәз» — дејәндә, бунун чавабында јалныз ону демәк олар ки, анчаг үмуми орта рәгәмләр чыхармаг кими јанлыш бир үсула әл атдыгда (ч. Кривенко бу үсула һеч әл атмамалы иди), бу мә'лумат өлчү ола билмәз, үмумијјәтлә дедикдә исә, ч. Шербинанын вердији мә'лумат о гәдәр кешиш вә гијмәтлидир ки, дүзкүн нәтичәләр чыхартмага имкан верир — вә ч. Кривенко бунu етмәмишсә, даһа ч. Шербинаны тәгсирләндирмәмәлидир.

Ч-б Шербина, мәсәлән, 197-чи сәһифәдә кәндлиләри пај торпағына көрә дејил, гошгу һејванына көрә груплашдырыр, јә'ни һүгуги әламәтә көрә дејил, тәсәррүфат әламәтинә көрә груплашдырыр, — вә бу груплашдырмаја әсасән тамамилә һаглы олараг белә демәк олар ки, һәмин көтүрүләп 24 типик тәсәррүфатын мүхтәлиф дәрәчәләри арасындакы мүнасибәтләр бүтүн гәзада олан мүхтәлиф игтисади групларын мүнасибәтләри илә тамамилә јекчинсдир.

---

* Әлбәттә, мән демәк истәмирәм ки, пај торпағының бөјүк әһәмијјәти олдуғу фикрини *тәкчә* 24 тәсәррүфат һаггында мә'лумат тәкзиб едә биләр. Лакин јухарыда бир нечә гәзә һаггында мә'лумат верилмишди ки, бу да һәмин фикри тамамилә тәкзиб едир[67].

Һәмин группалашдырма белә дир:*

Воронеж губернијасынын Острогожск гәзасы

Гошгу һејваныныи сајына көрә тәсәррүфат саһибләри группалары	Сајы		1 һәјәтә дүшүр			Орта анлә (нечә баш)	Һәјәтләрин фонзи					
	Тәсәррүфат саһибләри	Онларын %-и	Гарамалын сајы	торпаг (дес. илә)			Муздуру олан	Тичарәт-сәнајe мүәссисәләри олан	Анлә ишчиси олмајан	Ишчиси олмајан	Торпаг бечәрмәјән	Инвентары олмајан
				Пај торпағы	Ичарә торпағы							
I. Гошгу һејваны олмајанлар	8 728	26,0	0,7	6,2	0,2	4,6	0,6	4,0	9,5	16,6	41,6	98,5
II. 1 дәнә гошгу һејваны олан-лар	10 510	31,3	3,0	9,4	1,3	5,7	1,4	5,4	1,4	4,9	2,9	2,5
III. 2—3 дәнә гошгу һејваны оланлар	11 191	33,3	6,8	13,8	3,6	7,7	8,3	12,3	0,4	1,3	0,4	—
IV. 4 дәнә вә даһа чох гошгу һејваны оланлар	3 152	9,4	14 3	21,3	12,3	11,2	25,3	34,2	0,1	0,4	0,3	—
Чәми	33 581	100,0	4,4	11,2	2,5	6,7	5,7	10,0	3,0	6,3	11,9	23,4
24 типик тәсәррүфатдан** муздурлар			0,5	7,2	0	4,5						
јохсуллар			2,8	8,7	3,9	5,6						
ортабабалар			8,1	9,2	7,7	8,3						
варлылар			13,5	22,1	8,8	7,8						
Чәми:			7,2	12,2	6,6	7,3***						

* Ч.-б Шербина 24 тәсәррүфатдан әлдә етдији орта рәгәми пај торпағына көрә группалара һансы үсулларла мүгајисә етмишсә, 24 типик тәсәррүфат да бүтүн гәзадакы тәсәррүфат дәрәчәләри илә ејни үсулларла мүгајисә едилмишдир.

** Бурада јохсуллардан ики муздур ајрыча көтүрулмүшдүр (Шербинанын 14 вә 15 №-ли будчәләри), белә ки, анчаг 5 јохсул галыр.

*** Һәмин чәдвәл һаггында бүну да гејд етмәмәк олмаз ки, пај торпағының чохалдығына *бахмајараг*, бурада да тавана артдығча, ичарәјә көтүрүлән торпағын да артдығыны көрүрүк. Беләликлә, пај торпағының әсас әһәмијјәти олдуғу фикринин дөгру олмадығы даһа бир гәза һаггында верилән мә'луматла тәсдиг олунур. Групун тавanасы артдығча, әксинә, һәмин групун бүтүн торпаг саһиблијиндә пај торпағы һиссәсинин азалдығыны көрүрүк. Пај торпағыны ичарә торпағы илә чәмләјәрәк, бу јекуна нисбәтән пај торпағының %-ини һесабладыгда, группара көрә белә мә'лумат алырыг: I) 96,8%; II) 85.0%; III) 79,3%; IV) 63,3%. Белә бир һал исә тамамилә ајдындыр. Биз билирик ки, азадлыг ислаһатындан сонра Русијада торпаг әмтәә олмушдур. Кимин пулу варса, һәмишә торпаг сатын ала биләр: пај торпағыны да сатын алмаг лазымдыр. Ајдындыр ки, варлы кәндлиләр торпағы өз әлләриндә тәмәркүзләшдирирләр вә бу тәмәркүзләшмә пај торпағының алыныб-сатылмасына гаршы олан орта әср маневләри нәтичәсиндә өзүнү ичарә шәклиндә даһа артыг көстәрир. Белә маневләрә тәрәфдар олан «халг достлары» анламырлар ки, бу мә'насыз мүртәче

Һеч бир шүбһә ола билмәз ки, үмумиҗәтлә вә орта һесабла 24 типик тәсәррүфат гәзада олан кәндли тәсәррүфаты типиндән јүксәкдир. Лакин биз бу үјдурма орта рәгәмләр әвәзинә игтисади дәрәчәләри көтүрсәк, мүгаҗисә үчүн имканымыз олар.

тәдбир јохсулларын вәзиҗјәтини ањчаг писләшдирир: вар-јохдан чыхмыш, инвентардан мәһрум олмуш кәндлиләр торпагларыны һәр һалда ичарәјә вермәлидирләр вә белә ичарәјә вермәји (вә ја сатмағы) гадаған етмәк торпағын ја кизли сурәтдә, ја'ни ичарәјә верән үчүн даһа пис шәртләрлә ичарәјә верилмәсинә, ја да јохсулларын торпагы «чамаата», ја'ни јенә һәмин голчомаға мүфтә вермәләринә сәбәб олачагдыр.

Ағыллара дүшүб бәднам олан бу «өзкәнинләшдирилмәзлик» һаггында Гурвичин чох доғру бир мүһакимәсини бурада гејд етмәјә билмәрәм:

«Бу мәсәләдән баш чыхартмаг үчүн кәндли торпағыны сатын аланларын ким олдуғуна нәзәр јетирмәлијик. Биз көрдүк ки, четверт торпаг саһәләринин ањчаг аз бир һиссәсини тамирләр алмышлар. Үмумиҗјәтлә десәк, задәканларын сатдығы хырда саһәләри тәкчә кәндлиләр алырлар. Демәли, бу мәсәлә јалныз кәндлиләрин мүнасибәтләринә аиддир вә нә задәканларын, нә дә капиталистләр синфинин мәнафејинә тохунмур. Чох ола биләр ки, белә һалларда рус һөкүмәти халгчылара мәрһәмәт едиб бир сәдәгә атсын. Шәрг патриархал гәҗјумлуғунун (oriental paternalism) ејбәчәр бир дөвләт-сосиалист прокибиснонизми илә белә гәрибә бирләшмәси (me'salliance) чәтин ки, мәһз мәрһәмәт едилмәси нәзәрдә тутулан адамларын мүхалифәтинә сәбәб олмасын. Кәндин тәбәгәләшмәси просеси, јәгин, харичдән дејил, өз дахилиндән әмәлә көлдији үчүн, — кәндли торпағынын өзкәнинләшдирилмәзлији ичманын варлы үзвләри хејринә јохсулларын садәчә әвәзи өдәнилмәдән мүлкиҗјәтдән мәһрум едилмәси демәк олар.

Биз көрүрүк ки, өз торпағыны өзкәнинләшдирмәк һүгугу олан четверт[68] кәндлиләри арасында көчмәләрин %-и ичма торпаг саһиблији олан кечмиш дөвләт кәндлиләри арасында олдуғундан хејли јүксәк иди: мәсәлән, Раненбург гәзасында (Рјазан губернијасы) көчмәләрин фаизи бириичиләр ичәрисиндә 17%, икиичиләр ичәрисиндә 9% иди. Данков гәзасында бириичиләр ичәрисиндә 12%, икиичиләр ичәрисиндә 5% иди. Бу фәрг нәдән ирәли кәлир? Бир конкрет мисал буну ајдынлашдырыр:

«1881-чи илдә, Григоровун кечмиш тәһкимлиләриндән 5 тәсәррүфат саһибиндән ибарәт хырда бир ичма Данков гәзасынын Бакилдино кәндиндән көчмүшдү. Бу ичма 30 десјатиндән ибарәт өз торпағыны бир варлы кәндлијә 1 500 маната сатмышды. Көчәнләрин јашамаг үчүн евдә һеч бир шеји јох иди вә онларын чоху иллик фәһлә иди» («Статистика мә'луматы мәчмуәси», II һиссә, с. 115, 247). Ч.-б Григорјевнн вердији мә'лумата көрә («Рјазан губернијасы кәндлиләринин көчмәләри») кәндлинин 6 десјатинлик орта бир торпаг саһәсинин гиҗмәти олан 300 манат — бир кәндли анләсиннн Чәнуби Сибирдә әкинчилик тәсәррүфаты гурмасы үчүн кифаҗәтдир. Белә ликлә, бүсбүтүн вар-јохдан чыхмыш бир кәндлинин өз ичма торпаг саһәсини сатараг, јени бир јердә әкинчи олмаг имканы вар иди. Мәрһәмәтли бүрократија ишә гарышыб мүгавимәт көстәрмәсәјди, ата-бабаларын мүгәддәс адәтләриндә олан һөрмәт белә бир тамаһ гаршысында чәтин ки давам кәтирә биләрди.

Кәндлиләрин көчмәси мәсәләсиндәки бахышларына көрә мәни бу јахынларда тәгсирләндирдикләри кими («Северны Вестник», 1892, №5, Богдановскинин мәгаләси), әлбәттә, јенә дә бәдбинликдә тәгсирләндирәчәкләр. Адәтән тәхминән белә мүһакимә јеридирләр: тутаг ки, иш, һәјата тамамилә ујғун шәкилдә һәгигәтдә олдуғу кими тәсвир едилмишдир, лакин зәрәрли нәтичәләрә (көчмәнин зәрәрли нәтичәләринә) сәбәб кәндлиләрин нормал олмаҗан шәраитидир, нормал шәраитдә исә е'тиразын (көчмә әлеjһинә) «күчү олмазды». Лакин бәдбәхтликдән һәгигәтән «нормал олмаҗан» бу шәраит өзбашына ннкишаф едир, «нормал» шәраит јаратмаг исә кәндлиләрин хејрхаһларындан асылы дејилдир» (көстәрилән әсәр, сәһ. 137)[69].

Биз көрүрүк ки, типик тәсәррүфатларда муздурлар гошгу һејваны олмајан тәсәррүфат саһибләриндән бир гәдәр ашағыдырлар, лакин онлара чох јахындырлар. Јохсул тәсәррүфат саһибләри 1 дәнә гошгу һејваны оланлара чох јахындырлар (әкәр мал-гара 0,2 әскикдирсә, — јохсулларда 2,8, бир аты оланларда 3 исә— о бири тәрәфдән бүтүнлүкдә торпаг — һәм пај торпағы, һәм дә ичарә едилмиш торпаг бир гәдәр артыгдыр —10,7 десјатинә мүгабил 12,6 десјатиндир). Орта тәсәррүфат саһибләри 2—3 дәнә гошгу һејваны олан тәсәррүфат саһибләриндән чох аз јүксәкдирләр (онларын мал-гарасы бир аз артыгдыр; торпағы бир гәдәр әскикдир), варлы тәсәррүфат саһибләри исә 4 дәнә вә даһа артыг гошгу һејваны оланлара јахынлашараг онлардан бир аз *ашағыдырлар*. Демәли, биз һаглы олараг белә бир нәтичә чыхара биләрик ки, гәзада дүзкүн, кәлирли әкинчилик тәсәррүфаты олан вә кәнар кәсбкарлыға еһтијачы олмајан тәсәррүфат саһибләри үмумијјәтлә 0,1-дән аз дејилдир. (Буну гејд етмәк мүһүмдүр ки, бу кәлир пулдан ибарәтдир вә демәли, әкинчилијин тичарәт характериндә олдуғуну нәзәрдә тутур.) Бунлар өз тәсәррүфатларында ишләрин хејли һиссәсини муздлу фәһләләрә көрдүрүрләр: һәјәтләрин азы $^1/_4$ һиссәси даими муздур сахлајыр, һәлә нә гәдәр дә мүвәггәти күнәмуздчу ишләтдикләри мә'лум дејилдир. Сонра, гәзада тәсәррүфат саһибләринин јарыдан чоху (0,6-ја гәдәри: аты олмајан вә бир аты оланлар, 26% + 31,3% = 57,3%) тәсәррүфатлары ачыгча зәрәр чыхаран, демәли, вар-јохдан чыхан, даим вә дурмадан мүлкијјәтдән мәһрум едилән јохсуллардыр. Бунлар өз иш гүввәсини сатмаға мәчбурдурлар, һәм дә кәндлиләрин $^1/_4$ һиссәјә гәдәри инди әкинчиликдән даһа чох муздлу әмәклә јашајыр. Галанлары орта кәндлиләрдир, бунлар торпаг тәсәррүфатыны биртәһәр, даим кәсирлә идарә едирләр, буна кәнар кәсбкарлығы әлавә едирләр, демәли, онларын тәсәррүфаты азачыг да олса сабит дејилдир.

Мән бу рәгәмләр үзәриндә гәсдән бу гәдәр мүфәссәл дајандым ки, керчәк вәзијјәти ч-б Кривенконун нә гә-

дәр тәһриф олунмуш бир шәкилдә тәсвир етдијини көстәрим. О чох дүшүнмәдән үмуми орта рәгәмләри көтүрүр вә онлара әсасланыр: ајдындыр ки, нәтичәдә јалныз ујдурма дејил, ачыгча сахта бир шеј мејдана чыхыр. Биз көрдүк ки, мәсәлән, бир варлы кәндли (типик бүдчәләрдән) өз халис кәлири илә (+197,34) *доггуз* јохсул һәјәтинин кәсирини өдәјир (—21,38×9= =—192,42), белә ки, гәзадакы 10% варлы кәндлиләр нәинки 57% јохсулларын кәсирини өдәјә биләр, бир гәдәр дә артыг кәлир верә биләр. Одур ки, ч. Кривенко 24 тәсәррүфатда орта бүдчәдән 44,14 манат — кредит вә верки галыгларыны чыхдыгда исә 15,97 манат — мәбләғиндә бу чүр артыг кәлир һасил едир, буна көрә дә орта вә ортадан ашағы тәсәррүфат саһибләринин садәчә «дүшкүнләшмәсиндән» бәһс едир. Һалбуки дүшкүнләшмәкдән һәгигәтдә анчаг орта кәндлиләр һаггында бәһс етмәк олар*, јохсуллар күтләсинә кәлдикдә исә, онларын билаваситә *мүлкијјәтдән мәһрум едилдијини* вә бунунла бәрабәр истеһсал васитәләринин нисбәтән ири вә сабит тәсәррүфатлары олан азлығын әлиндә тәмәркүзләшдијини көрүрүк.

Бу сонунчу чәһәтә е'тинасызлыг көстәрмәк, һәмин бүдчәләрин ашағыдакы чох мараглы бир хүсусијјәтини дә мүәллифин көрмәсинә мане олмушдур: бу бүдчәләр ејни дәрәчәдә сүбут едир ки, *кәндлиләрин тәбәгәләшмәси дахили базар јарадыр*. Бир тәрәфдән, јухары групдан ашағы група кәлдикчә пешәләрдән, јә'ни башлыча олараг иш күввәси сатышындан һасил олан кәлирин (варлы, орта вә јохсул кәндлиләрин бүтүн бүдчәсинин 6,5% — 18,8% —23,6%-ини тәшкил едир) әһәмијјәти артыр. Дикәр тәрәфдән, ашағы груплардан јухары груплара кетдикчә әкинчилијин әмтәә характери (көрдүјүмүз кими, һәтта даһа чох: *буржуа характери)* артыр, сатылан тахылын фаизи артыр: бүтүн тәсәррүфат саһибләринин әкинчиликдән көтүрү-

* Һәлә бу да чәтин ки доғру ола, чүнки дүшкүнлүк сабитлији мүвәггәти вә тәсадүфи итирмәк демәкдир, орта кәндлиләр исә, көрдүјүмүз кими, һәмишә гејри-сабит бир вәзијјәтдәдирләр, вар-јохдан чыхмаг дәрәчәсиндәдирләр.

ләи кәлири дәрәчәләрә көрә белә дир: *а)* $\frac{3\,861{,}7}{1\,774{,}4}$, *б)* $\frac{3\,163{,}8}{899{,}9}$, *в)* $\frac{689{,}9}{175{,}25}$. Мәхрәч кәлирин пул һиссәсини* көстәрир, бу һиссә јухары дәрәчәдән ашагы дәрәчәјә кәлдикчә 45,9 %—28,3 %—25,4 % тәшкил едир.

Биз бурада јенә мүлкиҗјәтдән мәһрум едилән кәндлиләрин әлиндән чыхан истеһсал васитәләринин нечә *капитала* чевриддијини ајдын көрүрүк.

Ајдындыр ки, ч. Кривенко бу чүр истифадә едилмиш вә ја, даһа доғрусу, ејбәчәрләшдирилмиш материалдан дүзкүн нәтичәләр чыхара билмәмишдир. О, дәмирјол вагонунда онунла кедән бир новгородлу кәндлидән ешитдикләринә әсасән һәмин јерләрин кәндли тәсәрруфатының пул характерини тәсвир едәрәк, белә һагглы бир нәтичә чыхартмаға мәчбур олур ки, мәһз бу шәраит, әмтәә тәсәрруфаты шәранти «хүсуси бачарыглар» «јетишдирир», јеканә бир сә'ј: «учуз јығмаг (от чалыны)», «баһа сатмаг» (сәһ. 156)** сә'ји доғурур. Бу шәраит, «тичарәт исте'дадлары ојадан (доғрудур!) вә тәкмилләшдирән» бир «мәктәбдир», «Исте'дадлы адамлар мејдана кәлир вә бунлардан Колупајевләр, Деруновлар вә башга истисмарчылар чыхыр***, садәләвһләр вә авамлар исә керидә галыр, дүшкүнләшир, вар-јохдан чыхыр вә дөнүб муздур олурлар» (сәһ. 156).

Тамамилә башга шәраитдә олан губернија — әкинчилик (Воронеж) губернијасы һаггындакы рәгәмләр

* Әкинчиликдән көтүрүлән пул кәлирини мүәјјән етмәк үчүн (Шербинә бу кәлири көстәрмир) чох мүрәккәб һесабламалар ишләтмәк лазым кәлди. Тахылдан көтүрүлән бүтүн кәлирдән, мүәллифин дедијинә көрә мал-гара үчүн јемә сәрф олунан күләшдән вә самандан көтүрүлән кәлири чыхмаг лазым иди. Мүәллиф өзү дә XVIII фәсилдә бунлары чыхыр, лакин 24 тәсәрруфат һаггындакы рәгәмләр үчүн дејил, гәзаја аид јекун рәгәмләри үчүн чыхыр. Дәндән көтүрүлән кәлирин (бүтүн тахылдан, ја'ни һәм дәндән, һәм дә күләшлә самандан көтүрүлән кәлирә нисбәтән) фаизини мүәллифин јекун рәгәмләри әсасында мүәјјән етдим вә бу фаизә көрә күләшин вә самәни чыхдым. Бу фаиз човдар үчүн 78,98 %, бүғда үчүн 72,67 %, јулаф вә арпа үчүн 73,32 %, дары вә гарабашаг үчүн 77,78 %-дир. — Сонра да сатылан тахылын мигдары, өз тәсәрруфатында ишләнән тахылын мигдарыны чыхмагла мүәјјән еднлмишдир.

** Јенә орада ч. Кривенко лап һаглы олараг дејир: «Ишчиш учуз тутмаг вә ондан мәнфәәт көтүрмәк лазымдыр».

*** Ч-б Јужаков! Бу нә ишлир: сизин јолдашыныз дејир ки, «истисмарчылар» «исте'дадлы адамлардан» јетишир, амма Сиз инандырмаға чалышырдыныз ки, адамлар анчаг «тәнгидн зәкаја» малик олмадыгларына көрә истисмарчы олурлар? Чәнаблар, бу һеч јахшы дејилдир; бир журналда бир-биринизи батил едирсиниз!

дə ejни нəтичəляри верир. Белə көрүнə биляр ки, мəсəлə лап ajдындыр: үмумиjjəтлə өлкəнин вə хүсусилə «ичма» «кəндлиляринин» игтисадиjjатынын əсас чəhəти олмаг е'тибары илə əмтəə тəсərрүфаты системи ajдын сурəтдə мejдана чыхыр, hабелə бу *факт* да мejдана чыхыр ки, həмин əмтəə тəсərрүфаты, *мəhз* бу *тəсərрүфат* «халгы» вə «кəндлиляри» парчалajыб пролетариата (вар-jохдан чыхырлар, дөшүб муздур олурлар) вə буржуазиjaja (истисмарчылара) ajырыр, jə'ни капиталист тəсərрүфатына чеврилир. Лакин «халг достлары» hеч бир заман *керчəклиjə* ачыг көзлə бахмаға вə həр шеjи өз ады илə адландырмаға чəсарəт етмирлəр (бу чох «кəскиндир»)! Одур ки, ч. Кривенко дejир:

«Бə'зиляри белə бир гajданы тамамилə тəбии hесаб едирлəр (истеhсал мүнасибəтлəрини капиталист характеринин тамамилə тəбии нəтичəси hесаб едирлəр, — дejə əлавə етмək лазым иди. Онда бунунла «бə'зиляринин» фикри дүрүст ифадə едилмиш оларды вə онда бу фикрин гаршысында бош ибарəлəрлə jаха гуртармаг мүмкүн олмазды, ишин маhиjjəтини арашдырмаг лазым кəлəрди. О заман ки мүəллиф «бə'зиляри» илə мүбаризə етмəjи хүсуси мəгсəд олараг гаршысына гоjмамышды, о өзү дə е'тираф етмəли олмушду ки, пул тəсərрүфаты мəhз елə бир «мəктəбдир» ки, орадан «исте'дадлы» истисмарчылар вə «садəлөвh» муздурлар чыхыр) вə буну капитализмин гаршысыалынмаз вəзифəси сajырлар. (Бəли, əлбəттə! Мəhз «мəктəбə» вə орада ағалыг едəн «истисмарчылара» вə онларын инзибатчы вə зиjалы нөкərлəринə гаршы мүбаризə етмəjи лазым билмək — капитализми гаршысыалынмаз hесаб етмək демəкдир. Амма капитализм «мəктəбинə» вə истисмарчылара əсла тохунмамаг вə онун капиталист нəтичəлярини jарымчыг либерал тəдбирləри васитəси илə арадан галдырмаг арзусунда олмаг — həгиги «халг досту» олмаг демəкдир!) Биз буна бир гəдəр башга чүр бахырыг. Капитализм бурада шүбhəсиз əhəмиjjəтли бир рол ojнajыр ки, биз буну jухарыда көстərмишдик (бу, истисмарчылар вə муздурлар мəктəби hаггында мəhз jухарыда гejд олу-

нан фикирдир), лакин демәк олмаз ки, онун ролу о гәдәр кениш вә һәлледичидир, халг тәсәррүфатында әмәлә кәлән дәјишикликлярдә башга амилляр олмамышдыр, кәләчәкдә исә һеч бир башга чарә јохдур» (сәһ. 160).

Будур, бујурун көрүн! Мүасир гурулуша дүрүст вә ачыг характеристика вермәк әвәзинә, *кәндлиләрин* нә сәбәбә истисмарчыларла вә муздурлара ајрылдыглары суалына мүәјјән чаваб вермәк әвәзинә, — ч. Кривенко һеч бир мә'насы олмајан ибарәләрлә јахасыны гуртармаға чалышыр. «Демәк олмаз ки, капитализмин ролу һәлледичидир». — Бүтүн мәсәлә дә мәһз ондадыр ки, буну демәк олар, ја олмаз.

Өз фикрини мүдафиә етмәк үчүн Сиз көстәрмәли идиниз ки, нәји һансы башга сәбәбләр *һәлл едир*, сосиал-демократларын көстәрдикләри чарәдән, јә'ни пролетариатын истисмарчылара гаршы синфи мүбаризәсиндән башга нә кими *чарә* ола биләр*. Лакин һеч бир шеј көстәрилмир. Бәлкә мүәллиф буну мәһз ашағыдакы сөзләрлә көстәрдијини зәнн едир? Бу, нә гәдәр мәзәли олса да, «халг достларындан» һәр шеј көзләмәк лазымдыр.

«Дүшкүнләшәнләр, көрдүјүмүз кими, һамыдан әввәл, торпағы аз олан зәнф тәсәррүфатлардыр» — мәһз 5 десјатиндән аз пај торпағы оланлардыр. «15,7 десјатин пај торпағы олан типик дөвләт кәндлиләринин тәсәррүфатлары исә сабитдир... Доғрудур, белә бир кәлир (80 манат халис кәлир) көтүрмәк үчүн онларын һәрәси әлавә олараг даһа 5 десјатин торпаг ичарә едир, лакин бу һал онларын мәһз нәјә еһтијачы олдуғуну көстәрир».

Бәс «азторпаглылыг» дејилән шеји капитализмлә бирләшдирән бу «тәсһиһ» нәдән ибарәт олур? Ондан ибарәт олур ки, аза малик оланлар бу азы да итирирләр, варлылар (15,7 десјатин торпағы оланлар) исә

* Әкәр пролетарнатын буржуазијаја гаршы синфи мүбаризәси идејасыны башa дүшмәјә, «садәлөвһ вә авам» кәнд муздурлары дејил, һәләлик анчаг шәһәр фабрик-завод фәһләләри габилдирләрсә, ја'ни мәһз «гәдим әсасларла» вә «ичма рүһу» илә сых әлагәдар олан һамин гәшәнк кејфијјәтләри итирмиш адамлар габилдирләрсә, — бу һал рус капитализминин мүтәрәгги, ингилаби иш көрдүјү һаггында сосиал-демократларын нәзәријјәсинин анчаг доғру олдуғуну сүбут едир.

daha артыг әлдә едирләр*. Бу ки бә'зиләринин варjохдан чыхдыгы, дикәрләринин варландыгы мүддәасыны башга сөзләрлә бош-бошуна тәкрар етмәкдир!! Азтөрпаглылыг һаггындакы бу мәзмунсуз ибарәләрдән daha әл чәкмәк лазымдыр, буплар һеч бир шеjи изаһ етмир (чүнки паj торпағыны кәндлиләрә һавајы вермирләр, сатырлар) вә ачыг просеси тәсвир едир, һәм дә дүрүст тәсвир етмир, чүнки тәкчә торпагдан дејил, үмумиjjәтлә истеһсал васитәләриндән данышмаг вә кәндлиләрдә бу васитәләрин «аз» олмасындан дејил, ондан данышмаг лазымдыр ки, кәндлиләр һәмин истеһсал васитәләриндән *азад едилир,* артмагда олан капитализм кәндлиләри *мүлкиjjәтдән мәһрум едир.* Ч-б Кривенко өз фәлсәфәсини белә гуртарыр: «Биз һеч дә демәк истәмирик ки, кәнд тәсәррүфаты һәр чүр шәраитдә «натурал» һалында вә е'мал сәнаjесиндән ајрылыгда галмалыдыр вә гала биләр (jенә ибарәләр! мүбаһисә олмасыны вә демәли, әкинчилиjин е'мал сәнаjесиндән ајрылмасыны нәзәрдә тутан пул тәсәррүфаты мәктәбинин һазырда мөвчуд олдуғуну индичә бсjнуна алмаға мәчбур олан Сиз дејилдиниздими? Jенә дә бу галмалы олан вә гала билән һаггындакы јајғынлашдырма нәjә лазымдыр?), биз ачыг ону дејирик ки, сүн'и сүрәтдә ајрыча сәнаје јаратмаг сәмәрәсиздир (көрәсән кимрылыларын вә павловолуларын сәнаjеси «ајрычадырмы»? вә ону ким, нечә вә нә вахт «сүн'и сүрәтдә јаратмышдыр»?), ишчи торпагдан вә истеһсал аләтләриндән тәкчә капитализмин тә'сири алтында дејил, ондан әввәл кәлән вә она јардым едән башга амилләрин дә тә'сири алтында ајрылыр».

Бурада јәгин jенә белә бир дәрин фикир jеритмәк истәнилирмиш ки, ишчи торпагдан ајрылырса вә торпаг истисмарчының әлинә кечирсә, бу ондан ирәли кәлир ки, биринчинин торпағы «аздыр», икинчининки исә «чохдур».

Һәм дә белә бир фәлсәфә сосиал-демократлары «мәһдуд көрүшлү олмагда» тәгсирләндириб дејир ки,

* Мән һәлә белә бир тәсәввүрүн мә'насызлығындан данышмырам ки, куjа ejни мигдарда паj торпағы олан кәндлиләр дә «истисмарчылара» вә «мүздурлара» бөлүнмүрләр, куjа онлар бәрабәрдирләр.

онлар һәлледичи сәбәби капитализмдә көрүрләр!.. Кәндлиләрин вә кустарларын тәбәгәләшмәси үзәриндә мәһз она көрә бир даһа белә мүфәссәл даjандым ки, сосиал-демократларын мәсәләни нечә тәсәввүр вә нечә изаһ етдикләрини әjани шәкилдә ajдынлашдырмаг лазым иди. Көстәрмәк лазым иди ки, субjектив сосиологуп: кәндлиләр «jохсуллашдылар», «һәвәскарлар» вә «истисмарчылар» исә «мәнфәәти өзләри үчүн көтүрдүләр» — дejә тәсәввүр етдиjи фактлар материалистин нөгтеjи-нәзәринчә әмтәә истеһсалчыларынын буржуа тәбәгәләшмәсидир, әмтәә тәсәррүфатынын өз күчүнүн зәрури олараг доғурдуғу тәбәгәләшмәдир. Көстәрмәк лазым иди ки, варлыларла jохсуллар арасында Русиjанын һәр jериндә, jалныз фабрик вә заводларда дejил, ән далдабучаг кәнддә дә мүбаризә кетдиjи вә бу мүбаризәнин һәр jердә, әмтәә тәсәррүфаты зәмининдә мejдана кәлән буржуазиjа илә пролетариатын мүбаризәси олдуғу мүддәаси (jухарыда, I бурахылышда* гejд едилән мүддәа) һансы фактлара әсасланыр. Бизим кәндлиләрин вә кустарларын тәбәгәләшмәси, кәндлиликдән чыхмасы, — земство статистикасы кими көзәл материал сајәсиндә дүрүст тәсвир едилә билән бу тәбәгәләшмә, — рус керчәклиjинә даир мәһз сосиал-демократ анлаjышынын доғру олдуғуну *фактла* сүбут едир; бу анлаjыша көрә кәндли вә кустар «гәти» мә'нада *хырда истеһсалчыдыр,* jә'ни *хырда буржуадыр.* Бу мүддәа, көһнә кәндли сосиализминә нисбәтән **ФӘҺЛӘ СОСИАЛИЗМИ** нәзәриjjәсинин әсас маддәси адландырыла биләр; көһнә кәндли сосиализми нә хырда истеһсалчынын jашадығы бу шәраити — әмтәә тәсәррүфаты шәраитини, нә дә һәмин истеһсалчынын бу зәмин үзәриндә капиталист тәбәгәләшмәсини анламырды. Буна көрә дә, сосиал-демократизми чидди тәнгид етмәк истәjән бир адам өз дәлилләрини мәһз бу әсас үзәриндә гурмалы вә көстәрмәли иди ки, Русиjа сиjаси игтисад чәһәтдән әмтәә тәсәррүфаты системи тәшкил етмир, кәндлиләрин тәбәгәләшмәси бу зәмин үзәриндә баш вермир, әһали күтләсинин мүл-

* Бах: бу чилд, сәһ. 200—201. *Ред.*

кијјәтдән мәһрум едилмәси вә зәһмәткешин истисмар едилмәси бизим ичтимаи тәсәррүфатын (о чүмләдән дә кәндли тәсәррүфатынын) буржуа, капиталист гурулушу илә дејил, башга бир шејлә изаһ едилә биләр.

Буjурун, көстәрин, чәнаблар!

Сонра, сосиал-демократ нәзәријјәсини нүмајиш етдирмәк үчүн мәһз кәндли вә кустар тәсәррүфаты һагғындакы мә'луматы көтүрмәји мүнасиб көрдүjүмә даһа бир әсас вардыр. Әкәр «халг достларынын» көрүшләрини тәнгид едиркән мән онларын идеjаларыны марксизм идеjалары илә тутушдурмагла кифајәтләнсәjдим, бу, материалист методундан узаглашмаг оларды. Бундан әлавә, «халгчылыг» идеjаларыны изаһ етмәк, бу идеjаларын һазыркы ичтимаи-игтисади мүнасибәтләримиздәки **МАДДИ** әсасыны көстәрмәк лазымдыр. Бизим кәндлиләрин вә кустарларын игтисадиjjатынын мәнзәрә вә мисаллары һәмин «кәндлинин», — о «кәндлинин» ки, «халг достлары» онун идеологу олмаг истәjирләр, — нә олдуғуну көстәрир. Онлар бизим кәндин игтисадиjjатынын буржуалығыны сүбут едир, бунунла да «халг достларыны» мешшанлыг идеологлары сырасына дахил етмәjин дүзкүнлүjүнү тәсдиг едир. Бундан әлавә: һәмин мәнзәрә вә мисаллар бизим радикалларын идеjалары вә програмлары илә хырда буржуазијанын мәнафеjи арасында ән сых рабитә олдуғуну көстәрир. Радикалларын програмлары мүфәссәл арашдырылдыгдан сонра даһа да ајдынлашмыш олачаг мәһз бу рабитә, радикал идеjаларынын бизим «чәмиjjәтдә» бу гәдәр кениш jајылмасынын сәбәбләрини бизә көстәрир; jенә бу рабитә «халг достларынын» сиjаси нөкәрчилиjини вә күзәштләрә кетмәjә һазыр олдугларыны да чох jахшы изаһ едир.

Ичтимаи һәjатымызда капитализмин мәһз ән аз инкишаф етдиjи вә халгчыларын өз нәзәријјәләри үчүн адәтән материал көтүрдүкләри чәһәтләрин игтисадиjjаты үзәриндә белә мүфәссәл дајанмаға, нәһајәт, даһа бир әсас вар иди. Сосиал-демократиjаjа гаршы бизим чамаат арасында ән чох jајылмыш е'тиразлардан биринә маһиjjәтчә, һәмин игтисадиjjаты тәдгиг вә тәсвир етмәклә чаваб вермәк даһа асан иди. Бизим радикал-

лар капитализмин «халг гурулушуна» зидд олдуғу һаггындакы ади идеjаны әсас тутараг вә сосиал-демократларын ири капитализми мүтәрәгги һадисә һесаб етдикләрини вә мүасир сојғунчулуг режиминә гаршы мүбаризәдә мәһз она архаланмаг истәдикләрини көрәрәк, әтрафлы фикирләшмәдән, сосиал-демократлары тәгсирләндириб дејирләр ки, онлар кәндли әһали күтләсинин мәнафеjинә е'тинасызлыг көстәрирләр, «һәр кәндлини фабрик газанында гајнатмаг» истәjирләр вә и. а.

Бүтүн бу мүһакимәләр мәһз белә бир там мәнтигсиз вә гәрибә үсула әсасланыр: капитализм һаггында фикир jеридәндә онун һәгигәтдә нә олдуғуну, кәнд һаггында фикир jеридәндә исә, онун нә «ола биләчәjини» әсас көтүрүрләр. Ајдындыр ки, буна ән jахшы чаваб— онлара *керчәк* кәнди, онун *керчәк* игтисадиjjатыны көстәрмәкдир.

Һәр кәс бу игтисадиjjата гәрәзсиз, елми сүрәтдә нәзәр салса, е'тираф етмәли олар ки, кәнд Русиjасы ајры-ајры хырда рајонларын ичтимаи-игтисади һәjатына истигамәт верән хырда, дағыныг базарлар (вә jа мәркәзи базарын хырда шө'бәләри) системиндән ибарәтдир. Һәм дә бу рајонларын һәр бириндә биз, үмумиjjәтлә базарын тәнзим етдиjи ичтимаи-игтисади гурулуша хас олан бүтүн һадисәләри көрүрүк: вахтилә бәрабәр олан билаваситә патриархал истеһсалчыларын варлылара вә jохсуллара парчаландығыны көрүрүк, зәһмәткешә тор гуран вә онун бүтүн ганыны соран *капиталын,* хүсусән тичарәт капиталынын меjдана кәлдиjини көрүрүк. Кәндли игтисадиjjатынын бизим радикаллар тәрәфиндән верилән тәсвирини сиз кәндин тәсәррүфат һәjаты һаггындакы илк мәнбәләрдән көтүрүлән дүрүст мә'луматла мүгаjисә етдикдә, бу кими базарларын һәр бириндә гајнашан бир jығын хырда алверчиләрдән, бүтүн бу шибаjлардан, ивашлардан, jерли кәндлиләрин билмирәм даһа нә кими ләгәбләр вердиjи адамлардан, базарларда ағалыг едән вә зәһмәткешә амансыз зүлм едән бир jығын хырда истисмарчылардан тәнгид едилән көрүшләр системиндә бәһс олунмадығы сизи һеjрәтләндирир. «Бунлар даһа

кəндли дејил, алверчидирлəр» — дејə адəтəн буклары садəчə бир кəнара бурахырлар. — Бəли, сиз тамамилə haглысыныз: бунлар — «daha кəндли дејилдирлəр». Лакин буjурун бүтүн бу «алверчиляри», jə'ни дүрүст сиjаси игтисад дили илə дедикдə, тичарəт тəсəррүфаты илə мəшғул олан вə гисмəн дə олса өзкə əмəjини мəнимсəjənляри хүсуси бир група аjырын, буjурун həмин групун игтисади гүввəсини вə рајонун бүтүн тəсəррүфатында онун родуну дүрүст рəгəмляpлə ифадə един: сонра, буjурун, мүгабил група бүтүн о адамлары аjырын ки, онлар да «daha кəндли дејилдирлəр», чүнки онлар өз иш гүввəсини базара апарыр, чүнки онлар өзү үчүн дејил, өзкə үчүн ишлəjир,—буjурун, гəрəзсиз вə чидди тəдгигин бу ən адi тəлəбляpини jеринə jетирин, — онда буржуа тəбəгəляшмəсинин елə ајдын бир мəнзəрəсини көрəрсиниз ки, «халг гурулушу» əфсанəсиндəн тəкчə хатирə галар. Бу бир jығын хырда кəнд истисмарчылары дəhшəтли бир гүввəдир, хүсусəн она көрə дəhшəтлидир ки, онлар зəhмəткеши тəкбəтək, бир-бир əзирлəр, зəhмəткеши өзляpинə бағлаjыр вə həр чүр гуртулуш үмидини кəсирлəр; бунлар она көрə дəhшəтли гүввəдир ки, тəсвир олунан системə мəхсус ашағы əмək мəhсулдарлығының вə əлагə jохлуғунун доғурдуғу кəнд авамлыгы шəраитиндə həмин истисмар jалныз əмəjин гарəт едилмəсиндəн ибарəт олмагла галмыр, hабелə шəхсиjjətин кəнддə даим тəсадүф едилəн кобуд тəhгир едилмəсиндəн ибарəтдир. Бах, бу *керчək* кəнди бизим капитализмлə мүгаjисə етсəниз, онда баша дүшəрсиниз ки, сосиал-демократлар нə сəбəбə бизим капитализмин фəалиjjətини, онун бу хырда, дағыныг базарлары бирляшдириб бир Үмумрусиjа базарына чевирмəсини, бир jығын хошниjjət хырда истисмарчыларын əвəзинə бир овуч ири «вəтəн дајаглары» jаратмасыны, əмəjи ичтимаиляшдириб онун мəhсулдарлығыны артырмасыны, зəhмəткешин jерли ганичəнляpə бу табелиjини арадан галдырыб ири *капитала* табе етмəсини мүтəрəгги hесаб едирлəр. Бу табелик, — əмəjин əсарəт алтына алынмасының, гырылманын, вəhшиляшмəнин, гадын вə ушаг организмляpинин шикəст едилмəсинин вə и. а. бүтүн дəhшəт-

ләринә бахмајараг, — бу табелик о биринә нисбәтән мүтәрәггидир, чүнки бу табелик **ФӘҺЛӘНИН ФИКРИНИ ОЈАДЫР**, сәссиз вә тутгун наразылығы шүурлу протестә чевирир, дағыныг, хырда, мә'насыз ғијамы бүтүн зәһмәткеш халғын азадлығы уғрунда мүтәшәккил сиңфи мүбаризәјә чевирир ки, бу мүбаризә дә өз күчүнү бу ири капитализмин варлығы шәраитиндән алдә едир, буна көрә дә шүбһәсиз **ҺӨКМӘН МҮВӘФФӘГИЈЈӘТ** газанача ғыны үмид едә биләр.

Сосиал-демократлар кәндли күтләсинә е'тинасызлыг көстәрилмәси иттиһамына там һаглы олараг Карл Марксын бу сөзләри илә чаваб верә биләрләр:

> *«Тәнгид, зәнчири бәзәјән хәјали чичәкләри зәнчирдән она көрә гопармамышдыр ки, бәшәријјәт бу буховлары, һәр чүр фантазија вә һәр чүр фәрәһдән мәһрум бир шәкилдә дашымагда давам етсин, она көрә гопармышдыр ки, бәшәријјәт зәнчири атсын вә әлини чанлы чичәјә узатсын»*[70].

Рус сосиал-демократлары бизим кәнди бәзәјән хәјали чичәкләри гопарырлар, тәгдисләрә вә фантазијаларә гаршы мүбаризә едирләр, өзләринә гаршы «халғ достларының» бу гәдәр дәрин ифрәт бәсләмәсинә **сәбәб** олан дағыдычы иш көрүрләр, — буплары она көрә етмирләр ки, кәндли күтләси индики мәзлумлуг, гырылма вә мәһкумлуг вәзијјәтиндә галсын, она көрә едирләр ки, пролетариат һәр јердә зәһмәткешин әлголуну бағлајан зәнчирин нәдән ибарәт олдуғуну баша дүшсүн, бунун нечә һазырландығыны баша дүшсүн вә бу зәнчирләри гырыб атмаг, һәгиги чичәјә әл узатмаг үчүн бу зәнчирләрә гаршы мүбаризәјә галха билсин.

Рус сосиал-демократлары бу идејаны зәһмәткеш синфин, өз вәзијјәтинә көрә синфи мәнлик шүуру алдә етмәји вә синфи мүбаризәјә башламағы бачаран јеканә нүмајәндәләри ичәрисиндә јаранда, — онлары тәгсирләндириб дејирләр ки, онлар кәндлини газанда гајнатмаг истәјирләр.

Һәм дә кимләр тәгсирләндирир?

О адамлар ки, зәһмәткеши азад етмәк јолундакы

үмидләрини «һөкүмәтә» вә «чәмиjjәтә», jә'ни һәр jердә зәһмәткешләрин әл-голуну бағламыш буржуазиjанын органларына бағлajырлар!

Бу чүр ирадәсиз адамлар һәлә бир ловғаланыб сосиал-демократларын идеалсызлыгындан дәм вурурлар!

Нәзәри бахышлары илә, дejәсән, һәддән артыг мәшғул олдугумуз «халг достларынын» сиjаси програмына кечәк. Онлар нә кими тәдбирләрлә «jанғыны сөндүрмәк» истәjирләр? Сосиал-демократларын, күjа, jанлыш көстәрдикләри чарә әвәзиндә онлар нә кими бир чарә билирләр?

Ч-б Jужаков «Торпаг назирлиjи» адлы мәгаләсиндә («Р. Б—во», № 10) дejир: «Кәндли банкыны jенидән тәшкил етмәк, мәскунлашдырма идарәси дүзәлтмәк, халг тәсәррүфатынын мәнафеjи үчүн дөвләт торпаглары ичарәсини гаjдаjа салмаг,.. ичарә мәсәләсини һазырламаг вә тәнзим етмәк, — халг тәсәррүфатыны бәрпа етмәjин вә ону төрәмәкдә олан плутократиjанын игтисади зоракылыгындан (sic!) горумагын програмы бундан ибарәтдир». «Игтисади ишкишаф мәсәләләри» мәгаләсиндә исә, бу «халг тәсәррүфатыны бәрпа етмәк» програмы ашағыдакы «бирinчи, лакин зәрури аддымларла» тамамланыр: — «инди кәнд ичмасынын әл-голуну бағлаjан һәр чүр манеәләри арадан галдырмаг; ичманы гәjjумлугдан азад етмәк, ичтимаи әкинә кечмәк (әкинчилик пешәсини ичтимаиләшдирмәк) вә торпагдан һасил едилән хаммалын ичмалыгла е'малыны ишкишаф етдирмәк». Кривенко вә Карышев чәнаблары да әлавә едирләр: «учуз кредит, артел тәсәррүфат формасы, сатышын тә'мин олунмасы, саһибкар газанчы олмадан кечинмәк имканы (бу хүсусда ашағыда аjрыча бәһс олуначаг), даһа учуз мүһәррикләр вә башга техники jахшылашдырмалар ихтира етмәк», нәһajәт, — «музеjләр, анбарлар, комиссиjачы конторлары».

Бу програма фикир верин, көрәрсиниз ки, бу чәнаблар тамамилә вә бүтүнлүклә мүасир чәмиjjәт зәмининдә (jә'ни өзләри дәрк етмәдән капиталист гаjдалары

зәмининә) кечирләр вә ону көзәјиб јамамагла ишин ичиндән чыхмаг истәјирләр, анламырлар ки, онларын бүтүн тәрәггиләри — учуз кредит, техниканын јахшылашдырылмасы, банклар вә с. — буржуазијаны ачыг гүввәтләндириб инкишаф етдирә биләр.

Ник. — он, әлбәттә, тамамилә һаглы олараг, — бу исә онун ән гијмәтли мүддәаларындан биридир вә «халг достлары» буна е'тираз етмәјә билмәздиләр, — дејир ки, һазыркы гурулуш зәмининдә һеч бир ислаһатла ишә көмәк етмәк олмаз, кредит дә, көчүрмәләр дә, верки ислаһатлары да, бүтүн торпағын кәндлиләрин әлинә кечмәси дә, — һеч бир шеји әсаслы сурәтдә дәјишдирә билмәз, әксинә, бунлар инди һәддән артыг «гәјјумлуг» үзүндән, тәһкимчи тә'дијәләринин галыглары, кәндлиләрин торпаға тәһким олмасы вә и. а. үзүндән ләнкимәкдә олан капиталист тәсәррүфатыны гүввәтләндирмәли вә инкишаф етдирмәлидир. Ник.— он дејир ки, кредитин екстенсив инкишафыны арзу едән (вә идеја чәһәтдән шүбһәсиз «халг досту» олан) кн. Василчиков кими игтисадчылар да «либерал игтисадчыларын», јә'ни буржуа игтисадчыларынын истәкликләрини арзу едирләр, «капиталист мүнасибәтләринин мөһкәмләнмәсинә вә инкишафына чалышырлар». Онлар бизим истеһсал мүнасибәтләримизин (башга сөзлә, кәндлиләрдә дә) антагонистлијини баша дүшмүрләр вә бу антагонизми ачыг јола чыхартмаға чалышмаг әвәзиндә, бу антагонизм үзүндән әсарәт алтына дүшәнләрә билаваситә гошулмаг вә бунларын мүбаризәјә галхмасына көмәк етмәјә чалышмаг әвәзиндә, — һамыны нәзәрдә тутан, барышдырма вә бирләшдирмәни нәзәрдә тутан тәдбирләрлә мүбаризәни јатыртмаг һәсрәтиндәдирләр. Бүтүн бу тәдбирләрдән нә кими нәтичә чыха биләчәји ајдындыр: бүтүн бу кредитләрдән*, јахшылашдырмалардан, банклардан вә с. «тәрәггиләрдән» ачыг тә-

* Бу идеја — капиталист мүнасибәтләри мөвчуд икән (бу мүнасибәтләрин олдуғуну исә, көрдүјүмүз кими, «халг достлары» даһа инкар едә билмирләр) кредит васитәси илә «халг тәсәррүфатына», јә'ни хырда истеһсалчыларын тәсәррүфатына јардым етмәк идејасы — нәзәри сијаси игтисадын ади һәгигәтләрини анламамағы көстәрән бу мә'насыз идеја, ики стул арасында отурмаға чалышан бу чәнабларын нәзәриҗәсинин бајағылығыны тамамилә ајдын көстәрир.

сәрруфаты саһманлы вә сабит олмагла бәрабәр мүәјјән «артыг пулу» олаһы, јә'ни чүз'и бир азлыг, хырда буржуазија нүмајәндәсинин истифадә едә биләчәјини јәгин етмәк үчүн тәбәгәләшмә һаггында јухарыда көтирилән мисаллары јада салмаг кифајәтдир. Буна көрә сиз кәндли банкыны вә башга бу кими тә'сисатлары нечә јеһидән тәшкил етсәниз дә, белә бир әсас вә башлыча факта зәррә гәдәр тохуна билмәјәчәксиниз ки, әһали күтләси мүлкиҗҗәтдән мәһрум едилмишдир вә едилмәкдәдир, онун нәһики саһманлы бир тәсәрруфат дүзәлтмәјә, һәтта өзүнү доландырмага да вәсаити јохдур.

Еjни илә буну «артелләр», «ичтиман әкин» һаггында да демәк лазымдыр. Чl-б Јужаков буллары «әкинчилик пешәсини ичтимаиләшдирмәк» адландырыр. Әлбәттә, бу анчаг күлүнч бир шеjдир, чүнки ичтимаиләшдирмәк үчүн истеһсалы тәк бир кәнд дахилиндә тәшкил етмәк кифајәт деjилдир, чүнки бунун үчүн көрәк истеһсал васитәләрини инһисара алаг вә Русијаның һазыркы ичтиман тәсәрруфатыны истигамәт верән «истисмарчылар» мүлкиҗҗәтдән мәһрум едилсин. Бунун үчүн исә бош мешшан нәсиһәтләри деjил, мүбаризә, мүбаризә вә јенә дә мүбаризә лазымдыр.

Буна көрә дә бу чүр тәдбирләр онларда тә'сирсиз либерал јарымтәдбирләрлә чевриллр вә инсанпәрвәр буржуаларын сәхавәти үзүндән мә'насыз галараг фајда вермәкдән артыг зәрәр вурур, чүнки бу тәдбирләр капиталист мүнасибәтләринин үмуми әсасы үзәриндә ајры-ајры шәхсләрин вәзиҗҗәтини анчаг чох әһәмиjjәтсиз вә чүз'и дәрәчәдә јахшылашдыра биләчәjи һалда, истисмар олунанлары мүбаризәдән јајындырыр. Әсил мүбаризәни көсмәк үчүн, Русија һәjатындакы антагонизми бу чәнабларын өртүб-басдырмасынын, һәм дә, әлбәттә, ән хош ниjjәтләрлә, jә'ни мәһз елә ниjjәтләрлә ки, буллар чәһәннәмә апарыб чыхарыр, өртүб-басдырмасынын нә кими русвајчы дәрәчәjә чатдығыны ч. Кривенконун ашағыдакы мүһакимәси көстәрир:

«Зиjалылар фабрикчиләрин мүәссисәләринә рәһбәрлик едирләр, халг сәнајесинә дә рәһбәрлик едә биләрләр».

Онларын бүтүн фәлсәфәси белә бир мөвзу үзәриндә сызылдамагдан ибарәтдир ки, мүбаризә вә истисмар вардыр, амма әкәр ...әкәр истисмарчылар олмасајды, бу олмаја да «биләрди». Доғрудан да, мүәллиф өзүнүн бу мә'насыз ибарәси илә нә демәк истәмишдир? Мәкәр инкар етмәк олармы ки, Русијанын универсситетләри вә дикәр тәдрис мүәссисәләри һәр ил, онлары анчаг доландырачаг адам ахтаран «зијалылар» (??) бурахыр? Мәкәр инкар етмәк олармы ки, бу «зијалылары» сахламаг үчүн лазым олан вәсаит инди Русијада анчаг буржуа азлығын әлиндәдир? Әкәр «халг достлары» десәләр ки, зијалылар буржуазијаја хидмәт «етмәјә биләрдиләр» — онда доғруданмы Русијада буржуа зијалылары јох олар? Бәли, *әкәр* бу зијалылар буржуа зијалылары олмасајдылар, хидмәт етмәјә «биләрдиләр». «Әкәр» Русијада буржуазија вә капитализм олмасајды, бу зијалылар буржуа зијалылары олмаја «биләрдиләр»! Беләликлә, бу адамлар бүтүн өз өмрүнү анчаг бу «әкәрләр» вә «һәркаһларла» кечирир! Бир дә, бу чәнаблар капитализмә нәинки һәлледичи әһәмијјәт вермәкдән имтина едирләр, үмумијјәтлә капитализмдә һеч бир пис чәһәт дә көрмәк истәмирләр. Бә'зи «нөгсанлар» кәнар едилсә, онда бунлар капитализм шәраитиндә, бәлкә, һеч дә пис јашамазлар Ч-б Кривенконун белә бир бәјанатына нә дејәрсиниз:

«Капиталист истеһсалы вә пешәләрин капиталистләшмәси һеч дә елә бир дарваза дејилдир ки, онун васитәси илә е'мал сәнајеси халгын әлиндән анчаг чыхыб кедә билсин. Сөз јох ки, о кедә биләр, лакин халг һәјатына кирә дә биләр, кәнд тәсәрруфатына вә һасилат сәнајесинә јахынлаша да биләр. Бунун үчүн бир нечә комбинасија мүмкүндүр вә буна, башга дарвазалар кими һәмин дарваза да хидмәт едә биләр» (161). Ч-б Михајловскијә нисбәтән ч. Кривенконун бә'зи чох јахшы кејфијјәтләри вардыр. Мәсәлән, сөзү ачыг демәк вә дедијиндән дөнмәмәк. О јердә ки, ч. Михајловски мөвзунун әтрафында фырланыб онун өзүнә тохунмадан сәлис вә ојнаг чүмләләрлә сәһифәләр долусу јазы јазарды, — орада ишчил вә ишкүзар ч. Кри-

венко балтаны көкүндән вурур вә вичдан әзабы чәкмәдән өз көрүшләринин бүтүн мә'насызлығыны тамамилә ачыб охучуларын гаршысына гојур. Бујурун, бахын: «капитализм халг һәјатына кирә биләр». Јә'ни зәһмәткеши истеһсал васитәләриндән ајырмадан капитализм мүмкүн имиш! Доғрудан да бу чох гәшәнкдир; инди биз, «халг достларының» нә истәдикләрини, һәр һалда, тамамилә ајдын тәсәввүр едирик. Онлар капитализмсиз әмтәә тәсәррүфаты олмасыны истәјирләр, елә капитализм истәјирләр ки, орада мүлкиҗҗәтдән мәһрум едилмәк вә истисмар олмасын, инсанпәрвәр мүлкәдарларын вә либерал инзибатчыларын ганады алтына сығыныб динчликдә мә'насыз өмүр сүрән тәкчә мешшанлар олсун. Һәм дә бунлар, Русијаја мәрһәмәт көстәрмәк ниҗҗәтиндә олан департамент мә'муруна мәхсус чидди бир әда илә елә бир гурулуш комбинасијалары гурашдырмаға галхышырлар ки, орада нә шиш јансын, нә кабаб. Бу комбинасијаларын характери һаггында тәсәввүр әлдә етмәк үчүн јенә һәмин мүәллифин 12-чи №-дәки мәгаләсинә («Мәдәни фәрдләр һаггында») мүрачиәт етмәлијик. Ч-б Кривенко, көрүшүр ки, артыг өзүнүн «әмәли игтисади проблемләри һәлл етмәјә» «дә'вәт едилмиш» олдуғуну зәнн едәрәк, дејир: «Сәнајенин артел вә дөвләт формасы, бурада тәсәввүр едилә биләчәк шејләрин һеч дә һамысы дејилдир. Мәсәлән, белә бир комбинасија мүмкүндүр». Сонра нағыл едилир ки, «Р. Богатство» редаксијасына бир нәфәр техник көлмиш вә Дон вилајәтинин техники истисмары үчүн хырда (ән чоху 100 манатлыг) сәһмләри олан сәһмдар мүәссисәси јаратмаг лајиһәсини вермишдир. Лајиһә мүәллифинә тәклиф едилмишдир ки, лајиһәни тәхминән белә дәјишдирсин: «сәһмләр хүсуси шәхсләрин дејил, кәнд чәмиҗҗәтләринин малы олсун, һәм дә бу чәмиҗҗәтләрин әһалисинин мүәссисәләрдә ишләјәчәк һиссәси ади әмәк һаггы алсын, кәнд чәмиҗҗәтләри исә һәмин һиссәнин торпагла әлагәсини тә'мин етсин».

Әчәб инзибати даһиликдир, дејилми! Капитализм әчәб хош бир садәлик вә асанлыгла халг һәјатына дахил едилир вә онун пис чәһәтләри арадан галдырыл-

лыр! Анчаг ишн елә гурмаг лазымдыр ки, кәнд варлылары чәмиҗәт васитәси илә сәһмләр алсынлар* вә мүәссисәдән кәлир көтүрсүнләр; бу мүәссисәләрдә «әһалинин» торпагла әлагәси тә'мин олунмуш «һиссәси» ишләсин, — елә бир «әлагә» ки, бу торпағын мәһсулу илә јашамаға имкан вермир (јохса ким «ади әмәк һаггына» ишләр?), лакин адамы јеринә бәнд еләмәк үчүн, ону мәһз јерли капиталист мүәссисәсинә гул етмәк үчүн вә бир сәһибкары бурахыб башгасынын јанына кетмәк имканыны онун әлиндән алмаг үчүн кифајәтдир. Мән сәһибкар, капиталист демәкдә тамамилә һаглыјам, чүнки сәһмәткешә *әмәк һаггы* верән бир адамы башга чүр адландырмаг олмаз.

Ола билсин ки, әсла диггәтәлајиг олмајан белә бир чәфәнкијат үзәриндә бу гәдәр узун дајандығыма көрә охучу мәндән наразыдыр. Лакин бағышлајын. Һәрчәнд бу, чәфәнкијатдыр, лакин тәдгиг едилмәси фајдалы вә лазым олан чәфәнкијатдыр, чүнки Русијаныи һәгиги ичтимаи-игтисади мүнасибәтләрини әкс етдирир, буна көрә дә биздә ән чох јајылыб сосиал-демократларын һәлә узун мүддәт һесабламалы олачаглары ичтимаи идејалардандыр. Иш ондадыр ки, Русијада тәһкимчилик, феодал истеһсал үсулундан капиталист истеһсал үсулуна кечилмәси сәһмәткеш үчүн елә бир вәзијјәт төрәтмиш вә гисмән инди дә төрәтмәкдәдир ки, кәндли торпагла өзүнү доландырмаға вә *мүлкәдарын хејринә олан мүкәлләфијјәтләри јеринә јетирмәјә* имканы олмадығындан (*бу мүкәлләфијјәтләри* исә *о һәлә бу күнәдәк јеринә јетирмәкдә-*

* Мүәллиф сәһмләрин чәмиҗәтин малы олачағыны шәрт гојмасына бахмајараг, мән сәһмләри варлыларын алмасындан данышырам, чүнки мүәллиф сәһмләрин һәр һалда пулла алыначағындан бәһс едир, пул исә анчаг варлылардадыр. Буна көрә, торпағын чәмиҗәт төрәфиндән сатын алынмасы вә ја ичарә едилмәси, бу торпағын варлылар төрәфиндән ичһисара алынмасыны азачыг да олса арадан галдыра билмәдији кими, бурада да ишин чәмиҗәт васитәси илә идарә едилиб-едилмәјәчәјиндән асылы олмајараг, анчаг варлылар пул вериб сәһм ала биләрләр. Сонра, кәлири (дивиденди) дә пул верән адам алмалыдыр, — јохса сәһм сәһмлијиндән чыхар. Бир дә, мән мүәллифин төклнфини белә башa дүнүрәм ки, кәлирин мүәјјән һиссәси «фәһләләрин торпагла әлагәсини тә'мин етмәк» үчүн ајрылачагдыр. — Әкәр мүәллиф буну дејил (һәрчәнд онун дедиҗиндән лабуд олараг белә чыхыр), варлыларын сәһмләрә пул верәрәк дивиденд алмајачагларыны нәзәрдә тутурса, — онда мүәллифин лајиһәси варлыларын анчаг өз варыны јохсулларла бөлүшмәсиндән нәрәт олур. Бу исә, милчәкләри гырмаг үчүн белә бир күлмәли чарә көстәрмәјә охшајыр: милчәји тутуб сал габа, о саат өләр.

дир) «кәнар кәсбкарлыға» әл атмаға мәчбур олурду, бу кәсбкарлыглар исә әввәлләр, јахын кечмишдә ја мүстәгил пешә әмәји шәклиндә иди (мәсәлән, чарвадарлыг), ја да, пешәләр чох зәиф инкишаф етдијинә көрә, нисбәтән бабат музд верилән гејри-мүстәгил әмәк шәклиндә иди. Бу вәзијјәт кәндлиләрин, индикинә нисбәтән бир гәдәр бабат күзәраныны тә'мин едирди, јүз мин нәчиб полисмејстерин вә төрәниб рус торпағыны өз әлинә топлајан буржуаларын сајәсиндә сакитчә ағыр өмүр сүрән тәһкимли халгын күзәраныны тә'мин едирди.

Одур ки, «халг достлары» бу гурулушу чох тә'рифләјир, онун пис чәһәтләрини садәчә бир кәнара атыб һәсрәтини чәкирләр, она көрә «һәсрәтини чәкирләр» ки, һәгигәтдә бу гурулуш артыг чохдан јохдур, әкинчи кәндлиләрин күтләви сурәтдә мүлкијјәтдән мәһрум едилмәсини доғурмуш вә габагкы «кәнар кәсбкарлыглары» боллуча тәклиф едилән ишләк «әлләрин» ән азғын сурәтдә истисмар едилмәсинә чевирмиш олан капитализм һәмин гурулушу чохдан дағытмышдыр.

Бизим мешшанлыг чәнкавәрләри кәндлиләрин мәһз торпагла «әлагәсини» сахламаг истәјирләр, тәһкимчилик һүгугуну исә истәмирләр, һалбуки һәмин әлагәни тә'мин едән јалныз тәһкимчилик һүгугу иди, тәһкимчилик һүгугуну да анчаг әмтәә тәсәрруфаты вә бу әлагә имканыны арадан галдыран капитализм дағытмышдыр. Онлар елә кәнар кәсбкарлыг олмасыны истәјирләр ки, кәндлини торпагдан ајырмасын, — базар үчүн ишләдикдә — рәгабәт доғурмасын, *капитал* јаратмасын вә әһали күтләсини бу капитала әсир етмәсин. Онлар сосиолокијада субјектив метода садиг галараг, орадан да, бурадан да јахшыны «көтүрмәк» истәјирләр, — һәгигәтдә исә бу ушаг арзусу, сөз јох ки, анчаг, керчәклијә е'тинасызлыг көстәрән мүртәче хәјалпәрәстлијә доғру апарыр, белә бир нәтичәјә доғру апарыр ки, јени гајдаларын һәгигәтән мүтәрәгги, ингилаби чәһәтләрини анламағы вә онлардан истифадә етмәји бачармырлар, хош кечмишин јарытәһкимчи, јарыазад әмәк гајдаларыны, истисмар вә зүлмүн бүтүн дәһшәтләри илә долу олуб бу вәзијјәтдән чыхмаға

heч бир имкан вермәјән бу гајдалары әбәдиләшдирмәк тәдбирләрини рәғбәт көстәрирләр.

«Халг достларыны» иртичачылар сырасына дахил едән бу изаһатын доғрулуғуну сүбут етмәк үчүн ики мисал көстәрәчәјәм.

Москва земство статистикасында К. адлы бир ханымын тәсәррүфатының (Подолск губасында) тәсвирини охуја биләрик; бу исә (тәсвир јох, тәсәррүфат) Москва статистикачыларыны да, јадымдан чыхмамышса, ч. В. В.-ни дә һејран етмишди (онун бу хүсусда бир журнал мәгаләсиндә јаздығы јадымдадыр).

К. ханымын бу бәднам тәсәррүфатыны, ч. В. Орлов өзүнүн севдији белә бир мүддәаны «тәчрүбәдә инандырычы сүрәтдә тәсдиг едән бир факт» кими ирәли сүрүр ки, куја «кәндли әкинчилијинин јахшы вәзијјәтдә олдуғу јердә хүсуси торпаг саһибләринин тәсәррүфаты да јахшы идарә олунур». Бу ханымын малыканәси һаггында ч. Орловун нағыл етдикләриндән көрүнүр ки, бу ханым өз тәсәррүфатыны јерли кәндлиләри ишләтмәклә идарә едир, кәндлиләр гышда борч алмыш олдуглары үн вә с. әвәзиндә ханымын торпағыны бечәрирләр, ханым да кәндлиләрин чох гајғысына галыр, онлара көмәк едир, белә ки, инди бу кәндлиләр волостда иши ән јахшы олан кәндлиләрдир, онларын тахылы «тәгрибән тәзә тахыл чыхана гәдәр чатыр (кечмишдә исә гышдакы Никола бајрамына гәдәр дә чатмырды)».

Суал олунур, «ишин белә гурулмасы, кәндли илә торпаг саһибинин мәнафеји арасындакы әкөлиј» ч. Н. Каблуковун дүшүндүјү кими (чилд V, с. 175) вә ч. В. Орловун дүшүндүјү кими (чилд II, с. 55—59 вә башгалары) арадан галдырырмы? Ајдындыр ки, јох, чүнки К. ханым өз кәндлиләринин әмәји илә јашајыр. Демәли, истисмар әсла арадан галдырылмамышдыр. Истисмар олунанларла јахшы рәфтар едилмәси архасында истисмары көрмәмәк К. ханым үчүн бағышлана биләр, игтисадчы-статистикачы үчүн исә әсла бағышланмаздыр; бу һалдан вале олан белә игтисадчы-статистикачы тамамилә Гәрбдәки Menschenfreunde-ләрә*

* — «инсанпәрвәрләр», филантроплар. *Ред.*

бәрабәрләшмиш олурлар, чүнки онлар капиталистин фәһлә илә хош рәфтар етмәсиндән валеһ олурлар, фабрикчинин фәһләләр үчүн чан јандырмасы, фәһләләр үчүн истеһлак дүканлары, мәнзил вә с. дүзәлтмәси һадисәләрини һејранлыгла нағыл едирләр. Белә «фактларын» варлығындан (вә, демәли, «мүмкүн олмасындан») мәнафе әкслијинин олмадығы нәтичәсинә кәлмәк—ајры-ајры ағачлары көрүб мешәни көрмәмәкдир. Бу биринчиси.

Икинчиси дә, ч. Орловун нағыл етдикләриндән көрүрүк ки, К. ханымын кәндлиләри «көзәл мәһсул сајәсиндә (мүлкәдар ханым онлара јахшы тохум вермишдир) мал-гара әлдә етмиш» вә «сәһманлы» тәсәррүфат дүзәлтмишләр. Тәсәввүр един ки, бу «сәһманлы тәсәррүфат сәһибләри», «тәгрибән» дејил, тамамилә сәһманлы тәсәррүфат сәһиби олмушлар: онларын тахылы тәзә тахыл чыхана гәдәр «тәгрибән» дејил вә «чохуна» дејил, тамамилә вә һамысына чатыр. Фәрз едәк ки, бу кәндлиләрин кифајәт гәдәр торпағы олду вә инди малик олмадыглары (әчәб сәһманлы тәсәррүфатлардыр!) «отлаглары да, нахыр јоллары да» вардыр ки, буплары да К. ханымдан ичарәјә көтүрүб әвәзиндә онун үчүн ишләјирләр. Доғруданмы ч. Орлов елә күман едир ки, о замап—јә'ни кәндли тәсәррүфаты һәгигәтән сәһманлы олсајды — бу кәпдлиләр «К. ханымын маликанәсиндә бүтүн ишләри» индики кими, «диггәтлә, вахтында вә тез» көрәрдиләр? Јахуд, олмаја, бир ана мәһәббәти илә сәһманлы кәндлиләрин сыхыб сујуну чыхаран мәрһәмәтли ханыма миннәтдарлыг һисси дә, отлаг вә нахыр јолу олмадан кечинә билмәјән кәндлиләрин индики чыхылмаз вәзијјәти гәдәр күчлү бир тәкан олачагдыр?

Ајдындыр ки, «халг достларының» идеалары да маһијјәтчә мәһз белә дир: мешшанлығын әсил идеологлары олмаг е'тибары илә онлар истисмарын мәһв едилмәсини дејил, јумшалдылмасыны истәјирләр, мүбаризә дејил, барышыг истәјирләр. Онларын кениш идеаллары, — мәһдуд көрүшлү сосиал-демократлара бу гәдәр чанфәшанлыгла һүчум едиркән әсасландыглары бу идеаллар, — мүлкәдарлар вә капиталистләр

гаршысында «мүкәлләфиҗҗәт» дашыјан «саһманлы» кәндлиләрлә кифаҗәтләнир, тәки мүлкәдарлар вә капиталистләр бу кәндлиләрә әдаләтлә јанашсынлар.

Башга бир мисал. Ч-б Јужаков өзүнүн «Русијада халг торпаг саһиблији нормалары» адлы хејли мәшһур мәгаләсиндә («Русскаја Мысл», 1885, № 9) «халг» торпаг саһиблијинин, ја'ни, бизим либералларда ишләдилән терминолоскија илә десәк, капитализмә вә истисмара јол вермәјән торпаг саһиблијинин нә мигдарда олмасы лазым кәлдији һаггында өз көрүшләрини шәрһ етмишдир. Инди — ч. Кривенко мәсәләни бу гәдәр көзәл изаһ етдикдән сонра — биз билирик ки, о да «капитализми халг һәјатына тәтбиг етмәк» нөгтеји-нәзәриндән бахырмыш. О, «халг» торпаг саһиблији minimum-у олараг елә пај торпағыны көтүрүрдү ки, бунлар «таҳыл еһтијачыны вә тә'дијәләри»* өдәјә билсин, јердә галанны исә, «кәсбкарлыгла» әлдә етмәк олармыш... Башга сөзлә десәк, о, кәндлинин торпагла әлагә сахлајараг икитәрәфли истисмар едилмәси илә, ја'ни гисмән мүлкәдар тәрәфиндән — «пај торпағы» васитәси илә, гисмән дә капиталист тәрәфиндән — «кәсбкарлыг» васитәси илә истисмар едилдији вәзиҗҗәтлә ачыгча разылашмышдыр. Хырда истеһсалчылар икитәрәфли истисмар олунурлар вә ејни заманда онлар үчүн елә бир јашајыш шәраити јарадылмышдыр ки, бу шәраит лабүд сүрәтдә авамлыг вә дүшкүнлүк доғурараг, мәзлумлар синфинин нәинки галиб кәлмәк, һәтта мүбаризә едә билмәк үмидини дә кәсир; хырда истеһсалчыларын бу вәзиҗҗәти, — бу јарыморта әср вәзиҗҗәти, — «халг достларының» көрүш даирәси вә идеалларының пес plus ultra-сыдыр. Инди будур, елә ки капитализм Русијанын ислаһатдан сонракы бүтүн тарихи әрзиндә бөјүк бир сүр'әтлә ингишаф едәрәк көһнә Русијанын бу дајағы-

* Бу хәрчлә кәндли бүдчәсинин јердә галан һиссәси арасындакы нисбәти кестәрмәк үчүн јенә һәмин Острогожск газасынын 24 бүдчәсини мисал кәтирәчәјәм. Анланын орта хәрчи (һәм натурал хәрчи, һәм дә пул хәрчи) 495 манат 39 гәпикдир. Бундан 109 манат 10 гәписи мал-гараны сахламага, 135 манат 80 гәпији битки јемәкләринә вә веркиләрә, галан 250 манат 49 гәписи исә — јердә галан хәрчләрә — гејри-битки јемәкләринә, палтара, инвентара, имарәјә вә саирәјә кедир. Ч-б Јужаков мал-гара хәрчини бичәнәк вә башга јардымчы истифадәли јерләр һесабына дахил едир.

ны, — патриархал, јарытәһкимли кәндлиләри — көкүндән чәкиб чыхармаға башлады, — бу кәндлиләри орта әср, јарыфеодал шәраитиндән чыхарараг, ән јени шәраитә, халис капитализм шәраитинә кечирмәјә башлады, онлары ата-баба јурдуну тәрк едиб иш ахтармаг үчүн бүтүн Русијаны кәзиб долашмаға мәчбур етди, јерли «иш верәнә» гул олмағы арадан галдырмаға башлады, бу һиҹләкәр адамын гарәтчилијинин дејил, үмумиҹјәтлә истисмарын, синфи истисмарын әсасының һарада олдуғуну көстәрмәјә башлады, — елә ки капитализм, әзилмиш вә һејван вәзиҹјәтинә салынмыш кәндли әһалини кетдикчә мүрәккәбләшмәкдә олан ичтимаи-сијаси һәјат кирдабына күтләви сурәтдә чәкмәјә башлады, — онда бизим бу чәпкавәрләр фәрјад гопарыб аһ-зар етмәјә башладылар ки, дајаглар јыхылыб дағылды. Бу кечмиш хош күнләр үчүн онлар инди дә фәрјад гопарыб аһ-зар етмәкдәдирләр, һәрчәнд артыг инди адам кәрәк кор олсун ки, бу јени һәјат тәрзинин ингилаби чәһәтини көрмәсин, капитализмин, көһнә истисмар режими илә һеч бир әлагәси олмајан вә бу режим әлејһинә мүбаризә етмәк имканына малик олан јени бир ичтимаи күввә јаратдығыны көрмәсин.

Лакин «халг достларында» мүасир гајдалары һәр һансы бир дәрәчәдә әсаслы дәјишдирмәк арзусунун һеч изи дә көрүнмүр. Онлар һазырки зәмин үзәриндә либерал тәдбирләри илә лап кифајәтләнирләр, ч. Кривенко исә белә тәдбирләр ичад етмәк сәһәсиндә әсил бир вәтән помпадуруна[71] мәхсус инзибатчылыг истеʼдады көстәрир.

О, «бизим халг сәнајемизи» «әтрафлы өјрәнмәк вә әсаслы сурәтдә дәјишдирмәк» лүзумундан бәһс едәрәк дејир: «Үмумиҹјәтлә бу мәсәлә хүсуси тәдгигат апарылмасыны вә истеһсалларын, халг һәјатына тәтбиг едилә билән (sic!!) вә тәтбиг едилмәси бәʼзи чидди чәтинликләрә раст кәлән группара бөлүнмәсини тәләб едир».

Белә группара бөлмәјин бир нүмунәсини бизә јенә дә ч. Кривенко верир, пешәләри капиталистләшмәјәнләрә, артыг капиталистләшмиш олаплара вә «өз вар-

лығы уғрунда ири сәнаје илә мүбаризә едә» биләнләрә ајырыр.

Бу инзибатчы белә бир гәрара кәлир: «Биринчи һалда хырда истеһсал азад јашаја биләр» вә өз тәрәддүдләри илә хырда истеһсалчылары буржуазијаја вә пролетариата ајыран базардан азад ола биләрми? јерли базарларын кенишләнмәсиндән вә бөјүк бир базара чәлб едилмәсиндән азад ола биләрми? техниканын тәрәггисиндән дә азад ола биләрми? Ја да, бәлкә, техниканын бу тәрәггиси — әмтәә тәсәррүфаты шәраитиндә — капиталист тәрәггиси олмаја да биләр? — Сонунчу һалда мүәллиф «истеһсалын ири формада да тәшкил олунмасыны» тәләб едир; о дејир: «Ајдын ишдир ки, артыг бурада истеһсалын һәмчинин ири формада да тәшкил олунмасы лазымдыр, әсас капитал вә дөврији капиталы, машынлар вә и. а. лазымдыр вә ја бу шәртләри башга бир шејлә: учуз кредитлә, лүзумсуз васитәчилији арадан галдырмагла, артел тәсәррүфат формасы илә вә сәһибкар газанчы олмадан кечинмәк имканы илә, сатышын тә'мин едилмәси илә, даһа учуз мүһәррикләр вә башга техники јахшылашдырмалар ихтира етмәклә, ја да, нәһајәт, әвәзи башга бир хејирлә өдәниләчәји тәгдирдә, әмәк һаггыны бир гәдәр әксилтмәклә әвәз етмәк лазымдыр».

Бу, «халг достларына», онларын сөздә кениш идеалларына, ишдә исә басмагәлиб либерализминә характеристика вермәк үчүн ән характерик бир мүһакимәдир. Көрдүјүнүз кими, бизим философ нә аз, нә дә чох, сәһибкар газанчы олмадан кечинмәк имканындан вә ири тәсәррүфат тәшкилиндән башлајыр. Чох көзәл: бу, мәһз сосиал-демократларын да истәдији **ШЕЈДИР.** Лакин «халг достлары» буна нечә наил олмаг истәјирләр? Ахы сәһибкарсыз ири тәсәррүфат тәшкил етмәк үчүн, биринчиси, ичтимаи тәсәррүфатын әмтәә тәсәррүфаты кими тәшкилини јох етмәк вә ону ичма, коммунизм тәшкили илә әвәз етмәк лазымдыр ки, истеһсалын тәнзимчиси, инди олдуғу кими, базар олмасын, истеһсалчыларын өзләри олсун, фәһлә чәмијјәтинин өзү олсун, истеһсал васитәләри хүсуси шәхсләрин малы дејил, бүтүн чәмијјәтин малы олсун.

Хүсуси *мәнимсәмә формасынын* ичмә мәнимсәмә формасы илә белә әвәз едилмәси, ајдынлыр ки, *әввәлчә истеһсал формасынын* дәјишдирилмәсини тәләб едир, хырда истеһсалчыларын дағынлыг, хырда, әлаһиддә истеһсал просесләринин *бир ичтимаи мәһсулдар просес* һалында бирләшдирилмәсини тәләб едир, бир сөзлә, мәһз капитализмин јаратдығы мадди шәрантин олмасыны тәләб едир. Лакин «халг достлары» ахы һеч дә капитализмә архаланмаг нијјәтиндә дејилдирләр. Бәс онлар нә чүр һәрәкәт етмәк нијјәтиндәдирләр? Мә'лум дејилдир. Онлар әмтәә тәсәррүфатыны јох етмәји һеч дилләринә дә кәтирмирләр: көрүнүр ки, онларын кениш идеаллары ичтимаи истеһсалын бу системи чәрчивәсиндән әсла кәнара чыха билмир. Сонра, ахы саһибкар газанчыны јох етмәк үчүн саһибкарлары мүлкијјәтдән мәһрум етмәк лазымдыр, чүнки онларын «газанчылары» мәһз истеһсал васитәләрини инһисара алмаларындан ирәли кәлир. Вәтәнимизин даҗагларыны белӛликлә мүлкијјәтдән мәһрум етмәк үчүн ахы буржуа режиминә гаршы халгын ингилаби һәрәкаты лазымдыр, бу һәрәката исә анчаг, һәмин режимлә һеч бир әлагәси олмаҗан фәһлә пролетариат гадирдир. Лакин «халг достлары» һәр һансы бир мүбаризәни һеч фикирләринә дә кәтирмирләр, һәмин саһибкарларын өз низибати органларындан башга дикәр чәмијјәт хадимләринин ола биләчәјини вә олмасы зәрурәтини һеч күман да етмирләр. Ајдын шеј дир ки, онлар әсла «саһибкар газанчына» гаршы чидди чыхыш етмәк нијјәтиндә дејилдирләр: буну ч. Кривенко садәчә олараг ағзындан гачырмышдыр. Одур ки, дәрһал өз сәһвини дүзәлдир: «саһибкар мәнфәәти олмадан кечинмәк имканы» кими бир шеји ахы «башга бир шејлә» дә, мәһз кредитлә, сатышын тәшкили илә, техника јахшылашдырмалары илә «таразлашдырмаг» олар. Демәли, һәр шеј там гајдасынча дүзәлир: чәнаб саһибкарларын мүгәддәс «газанч» һүгугуну мәһв етмәк, онларын хатиринә дәјәчәк белә бир шеји етмәк әвәзиндә, — мүлајим либерал тәдбирләри мејдана чыхыр ки, бунлар анчаг, мүбаризә үчүн капитализмә даһа јахшы силаһ верәр, бизим хырда

«халг» буржуазијасыны анчаг гүввәтләндирәр, мөһкәмләндирәр вә инкишаф етдирәр. «Халг достларының» анчаг һәмин хырда буржуазијаның мәнафејини мүдафиә етдикләринә һеч бир шүбһә галмамаг үчүн ч. Кривенко бир дә ашағыдакы гәшәнк изаһаты верир. Белә мә'лум олур ки, саһибкар газанчынын јох едилмәсини... «әмәк һаггыны әксилтмәклә» «таразлашдырмаг» олармыш!!! Илк бахышда елә көрүнә биләр ки, бу бир чәфәнкијатдыр. Амма јох. Бу, мешшанлыг идеjаларыны ардычыл jеритмәкдир. Мүәллиф ири капиталын хырда капиталла мүбаризәси кими бир факты мүшаһидә едир вә һәгиги «халг досту» олмаг е'тибары илә, әлбәттә, хырда... *капиталын* тәрәфини сахлајыр. Мүәллиф ону да ешитмишдир ки, хырда капиталистләрин мүбаризәси үчүн ән күчлү васитәләрдән бири әмәк һаггыны әксилтмәкдир, бу, иш күнүнү узатмагла јанашы олараг, Русијада да бир чох истеһсалларда тамамилә гәти гејд едилмиш вә тәсдиг олунмуш бир фактдыр. Одур ки, мүәллиф хырда... *капиталистләри* һәр нечә олурса олсун хилас етмәји арзу едәрәк, «әвәзи башга бир хејирлә өдәнилмәји тәгдирдә әмәк һаггыны бир гәдәр әксилтмәји» тәклиф едир! «Газанчылары» һаггында әввәлчә куја ки, гәрибә шејләр дејилән чәнаб саһибкарлар тамамилә архајын ола биләрләр. Саһибкарлара *гаршы* — әмәк һаггыны әксилтмәк лајиһәсини ирәли сүрән бу даһи инзибатчыны, зәннимчә, онлар һәвәслә һәтта малијjә назири вәзифәсинә гојардылар.

Иш әмәли мәсәләләрә көчәндә, «Р. Богатство»нун инсанпәрвәр-либерал инзибатчыларының өз халис буржуа сифәтләрини дәрһал нечә көстәрдикләринә даир дә мисал кәтирмәк олар. «Р. Богатство»нун 12-чи №-синин «Дахили һәјат хроникасы»нда инһисардан бәһс олунур.

Мүәллиф дејир: «Инкишаф етмиш сәнајенин идеаллары инһисардан вә синдикатдан ибарәтдир». Сонра мүәллиф тәәччүбләнир ки, биздә «капиталларын күчлү рәгабәти» олмадығы һалда, бу чүр тә'сиатлар биздә дә мејдана кәлмәкдәдир. «Нә гәдәр, нә дә нефт сәнајеси һәлә хүсуси бир инкишаф дәрәчәсинә чатма-

мышдыр. Башга өлкәләрә нисбәтән биздә бу мәһсуллардан һәр истеһлакчыја дүшән мигдарын һеч дәрәчәсиндә олдуғуна фикир верилсә, истәр гәнд, истәрсә керосин истеһлакы биздә һәлә демәк олар, рүшејм һалындадыр. Адама белә кәлир ки, бу сәнаје саһәләринин инкишаф етмәси үчүн һәлә чох бөјүк мејдан вардыр вә онлар һәлә чохлу капитал уда биләр».

Характерикдир ки, мәһз бурада — әмәли мәсәләдә— мүәллиф дахили базарын кичилмәси һаггында «Р. Богатство»нун чох севдији бир идејаны јаддан чыхартмышдыр. Мүәллиф бу базарын кәләчәкдә кичилмәк дејил, һәлә олдугча чох инкишаф едәчәјини е'тираф етмәјә мәчбур олмушдур. Мүәллиф Гәрблә мүгајисә едәрәк бу нәтичәјә кәлир, чүнки орада истеһлак даһа чохдур. Нә сәбәбә? — О сәбәбә ки, мәдәнијјәт даһа јүксәкдир. — Бәс бу мәдәнијјәтин мадди әсаслары нәдән ибарәтдир, капиталист техникасынын инкишафындан, инсанлары даһа тез-тез бир-бири илә үз-үзә кәтирән, ајры-ајры јерләрин орта әср ајрылығыны арадан галдыран әмтәә тәсәррүфатынын вә мүбадиләнин артмасындан ибарәт дејилми? Мәсәлән, Франсада бөјүк ингилабдан габаг, јә'ни орта әср кәндлиләринә јахын бир вәзијјәтдә олан Франса кәндлиләринин кәнд буржуазијасына вә пролетариата ајрылмасы һәлә гуртармамыш олдуғу заман Франсанын мәдәнијјәти бизим мәдәнијјәт дәрәчәсиндә дејилдими? Әкәр мүәллиф рус һәјатына бир гәдәр диггәтлә бахсајды, мәсәлән, белә бир факты көрмәјә билмәзди ки, капитализмин инкишаф етмиш олдуғу јерләрдә кәндли әһалинин тәләбаты халис әкинчилик јерләриндәкинә нисбәтән хејли јүксәкдир.. Буну бизим кустар пешәләримизин тәдгиги илә мәшғул оланларын һамысы, бу пешәләрин инкишаф едиб әһалинин бүтүн һәјатында пешә изи бурахмаг дәрәчәсинә чатдығы бүтүн һалларда јекдилликлә гејд едирләр*.

«Халг достлары» бу чүр «хырда чәһәтләрә» әсла

* Мисал үчүн, әтраф кәндләрдә јашајан кәндлиләрә нисбәтән Павлово кустарларыны көтүрүрәм. Григорјевин вә Анненскинин әсәрләринә бах. — Гәсдән јенә, куја хүсуси «халг гурулушунун» мөвчуд олдуғу бир кәнди мисал кәтирирәм.

фикир вермирләр, чүнки бурада онлар мәсәләни «садәчә» мәдәниҗҗәтлә вә ја үмуми җҗәтчә мүрәккәбләшмәкдә олан һәјатла изаһ едирләр, бу мәдәниҗҗәтин вә бу мүрәккәбләшмәнин мадди әсаслары мәсәләси үзәриндә исә һәтта һеч дүшүнмүрләр. — Һалбуки онлар һеч олмазса бизим кәндин игтисадиҗҗатына нәзәр салсајдылар, е'тираф етмәјә мәчбур олардылар ки, дахили базары јарадан мәһз кәндлиләрин буржуазијаја вә пролетариата ајрылмасыдыр.

Јәгин, онлар белә күман едирләр ки, базарын бөјүмәси һәлә һеч дә буржуазијанын артмасы демәк дејилдир. Јухарыда гејд етдијимиз дахили һәјат хроникачысы өз фикрини давам етдирәрәк дејир: «Биздә истеһсал үмуми җҗәтлә зәиф инкишаф етмиш олдуғундан, ишсүзарлыг вә тәшәббүс олмадығындан, иннисар ***өлкәнин гүввәләринин*** инкишафы үчүн јени бир әнкәл олар». Мүәллиф түтүн иннисарындан бәһс едиркән һесаблајыб мүәјјән едир ки, «бу иннисар *халг* тәдавүлүндән 154 милјон манат көтүрәр». Бурада артыг ачыгча нәзәрдән гачырылыр ки, бизим тәсәррүфат гурулушумузун әсасы мәһз әмтәә тәсәррүфатыдыр, бунун рәһбәри исә, һәр јердә олдуғу кими, биздә дә буржуазијадыр. Мүәллиф иннисарын буржуазијаны сыхышдырмасындан бәһс етмәк әвәзиндә «өлкәдән» бәһс едир, әмтәә тәдавүлүндән, буржуа тәдавүлүндән данышмаг әвәзиндә,—«халг» тәдавүлүндән* данышыр. Бу анлајышлар арасындакы фәрг нә гәдәр бөјүк олса да, буржуа һеч бир заман һәмин фәрги дәрк етмәјә гадир дејилдир. Бу фәргин доғрудан да нә дәрәчәдә ашкар олдуғуну көстәрмәк үчүн мән, «халг достларынын» нәзәриндә нүфузлу сајылан бир журналдан,— «Отечественные Записки»дән мисал көтирәчәјәм. Журналын 1872-чи ил тарихли 2-чи №-синдә «Плутократија вә онун әсаслары» адлы мәгаләдә охујуруг:

«Марлонун вердиҗи характеристикаја көрә плутократијанын ән мүһүм әламәти — либерал дөвләт формасыны вә ја, һеч олмазса, әлдә етмәк сәрбәстлиҗи

* Бу чүр сөз ишләдилмәсинн мүәллиф үчүн хүсусилә оңа көрә тәгсир һесаб етмәк лазымдыр ки, «Р. Богатство» буржуа сөзүнү «халг» сөзүнә гаршы ишләтмәји севир.

принсипини севмәсидир. Биз бу әламәти көтүрсәк вә чәми 8—10 ил бундан әввәл нәләр олдуғуну тәсәввүр етсәк, либерализм сahәсиндә чох бөјүк мүвәффәгиjjәтләр газанмыш олдуғумузу көрәрик... Сиз hансы бир гәзети вә ја журналы көтүрсәниз, бунларын hамысы, кәрәк ки, чох вә ја аз дәрәчәдә демократик принсипи тәмсил едир, hамысы халгын мәнафеји уғрунда чарпышыр. Лакин демократик көрүшләрлә јанашы вә hәтта бу көрүшләрин пәрдәси алтында (буна *фикир верин*) бә'зән гәсдән вә ја истәмәдән плутократија мејлләри јеридилир».

Мүәллиф С.-Петербург вә Москва тачирләринин малиjjә назирinә мүрачиәтини мисал кәтирир; бу мүрачиәтдә Русија буржуазијасынын hәмин ән мөhтәрәм силки адындан назирә, «Русијанын малиjjә вәзиjjәтини јеканә сәмәрәли фәалиjjәт олан хүсуси фәалиjjәти мүмкүн гәдәр daha артыг кенишләндирмәк үзәриндә әсасландырдығы» үчүн тәшәккүр едилир. Мәгаләнин мүәллифи белә бир нәтичә чыхарыр: «Бизим чәмиjjәтдә плутократија үнсүрләри вә ниjjәтләри, шүбhәсиз ки, вардыр, hәм дә кифаjәт гәдәрдир».

Көрүрсүнүзмү — сизин узаг кечмишдәки, ја'ни бөјүк азадлыг ислahатының (ч. Јужаковун кәшф етдиjинә көрә «халг» истehсалының pahат вә дүзкүн инкишаф jолларыны ачмалы олдуғу hалда, hәгигәтдә анчаг плутократијанын инкишаф jолларыны ачан бу ислahатын) бағышладығы тә'сир hәлә тәзә вә чанлы олдуғу замандакы сәләфләриниз өзләри Русијада хүсуси ишкүзарлығын плутократик характердә, ја'ни буржуа характериндә олдуғуну е'тираф етмәjә билмәмишләр.

Бәс Сиз буну нә үчүн jаддан чыхармышсыныз? Нә сәбәбә «ишкүзарлыг вә тәшәббүсүн» инкишафы сајәсиндә «халг» тәдавүлүндән вә «өлкәнин гүввәләринин» инкишафындан бәhс едиркән, Сиз бу инкишафын антагонистлиjиндән данышмырсыныз? бу ишкүзарлығын вә бу тәшәббүсүн истисмарчы характериндән данышмырсыныз? Инhисарлара вә с. бу кими тә'сисатлара гаршы, әлбәттә, данышмаг олар вә лазымдыр, чүнки бунлар, шүбhәсиз, зәhмәткешин вәзиjjәтини писләшдирир, — лакин jаддан чыхармаг лазым дејилдир ки,

зәһмәткеши бүтүн бу орта әср буховларындан башга, бир дә даһа күчлү, ән јени буржуа буховлары сарымышдыр. Шүбһәсиз ки, инһисарларын ләғв едилмәси бүтүн «халг» үчүн фајдалы олар, чүнки буржуа тәсәррүфаты өлкәнин игтисадијјаты үчүн әсас оландан бәри — орта әср гајдаларынын бу галыглары капитализм фәлакәтләринә даһа ачы фәлакәтләри, орта әср фәлакәтләрини дә әлавә едир. Шүбһәсиз ки, буржуа чәмијјәтини онун ирс алмыш олдуғу јарытәһкимчи буховларындан тәмизләмәклә фәһлә синфинин әл-голуну ачмаг үчүн, буржуазијаја гаршы онун мүбаризәсини асанлашдырмаг үчүн һәмин галыглары һөкмән мәһв етмәк лазымдыр вә нә гәдәр тез, нә гәдәр әсаслы сурәтдә мәһв едилсә, о гәдәр јахшыдыр.

Бах мәһз белә демәк вә һәр шеји өз ады илә адландырмаг лазымдыр, демәк лазымдыр ки, инһисарлары вә һәр чүр башга орта әср әнкәлләрини (Русијада исә бунлар сајсыз-һесабсыздыр) ләғв етмәк фәһлә синфи үчүн, буржуа гурулушу әлејһинә онун мүбаризәсини асанлашдырмаг үчүн һөкмән зәруридир. Вәссалам. Орта әср, тәһкимчи тә'сисатлары әлејһинә бүтүн «халгын» мәнафе бирлији архасында анчаг буржуалар, һәмин «халг» ичәрисиндә буржуазија илә пролетариат арасындакы дәрин вә барышмаз антагонизми јаддан чыхара биләрләр.

Бурасы да вар ки, «халг достларыны» бунунла утандырмаг фикринә дүшмәк мә'насыз бир шеј оларды, чүнки онлар кәндә нәләр лазым олдуғу һаггында, мәсәлән, белә шејләр дејирләр:

«Бир нечә ил бундан әввәл, — дејә ч. Кривенко нағыл едир, — бә'зи гәзетләр, кәндә нә кими ихтисаслар вә нечә зијалы адамлар лазым олдуғуну мүзакирә етдикләри заман, сијаһы чох бөјүк вә мүхтәлиф чыхырды, демәк олар, бүтүн һәјаты әһатә едирди: докторларын вә гадын һәкимләрин ардынча фелдшерләр, онларын ардынча вәкилләр, вәкилләрин ардынча мүәллимләр, китабхана вә китаб тичарәти тәшкил едәнләр, агрономлар, мешәчиләр, үмумијјәтчә кәнд тәсәррүфаты илә мәшғул олан адамлар, ән мүхтәлиф ихтисаслара малик олан техникләр (бу чох кениш вә һәлә,

демәк олар, әл дәjмәмиш бир саһәдир), кредит мүәссисәләри, мал анбарлары дүзәлдәнләр вә бунлара рәһбәрлик едәнләр вә и. а. кәлирди».

Һеч олмазса, иши билаваситә игтисади саһә илә әлагәдар олан «зиjалылар» (??) үзәриндә, һәмин мешәчиләр, агрономлар, техникләр вә и. а. үзәриндә дajанаг. Доғрудан да, бу адамлар кәндә нә гәдәр лазымдырлар! Амма **ҺАНСЫ** кәндә? — ajдындыр ки, торпаг саһибләри кәндиндә, «пул jығмыш» олан вә ч. Кривенконун илтифат едиб «зиjалылар» адландырдығы бүтүн бу сәнәткарларын хидмәтинин һаггыны верә биләчәк тәсәррүфатлы кәндлиләр кәндиндә лазымдыр. *Бу* кәндин доғрудан да артыг чохдан бәридир һәм техникләрә, һәм кредитә, һәм дә мал анбарларына бөjүк еһтиjачы вардыр — бүтүн игтисади әдәбиjjат буну сүбут едир. Лакин сajча даһа чох олан башга бир кәнд дә вардыр ки, «халг достлары» буну тез-тез хатырласajдылар, пис олмазды; бу кәнд нәинки «зиjалыларын» әмәjинин һаггыны вермәк үчүн «jығылмыш пулу» олмаjан, һәтта ачындан өлмәмәк үчүн кифajәт гәдәр тахылы да олмаjан, вар-jохдан чыхмыш, чылпаг галмыш вә тамамилә сојулмуш кәндлиләр кәндидир. Сиз *белә бир* кәндә *мал анбарлары илә* jардым етмәк истәjирсиниз!! Бизим биратлы вә атсыз кәндлиләр ораjа, һәмин мал анбарларына нә гоjачаглар? Өз палтарларынымы?—онлар өз палтарларыны 1891-чи илдә, сизин инсанпәрвәр-либерал ресептинизлә һәлә о заман өз евләриндә, мejханаларында вә дүканларында әсил «мал анбарлары» дүзәлдән кәнд вә шәһәр голчомагларынын jанында киров гоjмушлар. Инди бунларын олса-олса бирчә ишләк «әлләри» галмышдыр. Лакин бу мал үчүн һәтта Русиja мә'мурлары да һәлә индиjәдәк «мал анбарлары» уjдурмамышлар...

Бу «демократларын» сон дәрәчә бajағылашдығына бундан даһа ajдын сүбут нә ола биләр ки, онлар «кәндлиләр» ичәрисиндәки техники тәрәггиjә бу гәдәр валеһ олур вә һәмин «кәндлиләрин» күтләви сурәтдә мүлкиjjәтдән мәһрум едилмәсинә көз jумурлар. Ч-б Карышев, мәсәлән, «Р. Богатство»нун 2-чи №-синдә («Илк геjдләр», § XII) кәндли тәсәррүфатында «тәк-

милләшмә вә јахшылашма» һалларындан, «кәндли тәсәррүфатында јахшы нөв тохумларын јајылмасы»— Америка јулафы, ваза човдары, клејдесдал јулафы вә саирәнин јајылмасы һалларындан күтбејин бир либерала мәхсус һејранлыгла бәһс едир. «Бә'зи јерләрдә кәндлиләр тохум үчүн ајрыча кичик бир торпаг саһәси ајырыр вә бу торпағы диггәтлә һазырладыгдан сонра әл илә бурада сечмә тохум әкирләр». «Аләт вә машынлары јахшылашдырмаг саһәсиндә бир чох вә ән мүхтәлиф јениликләр» — тохалар, јүнкүл котанчыглар, тахылдөјән машынлар, тахылсовуран машынлар, чешидләмә машынлары мүшаһидә олунур*. Фосфорит, јаш пејин, көјәрчин пејини вә с. кими «күбрә нөвләринин артдығы» көстәрилир. «Мүхбирләр кәндләрдә фосфорит сатмаг үчүн јерли земство анбарлары дүзәлтмәк үзәриндә тә'кид едирләр», — ч. Карышев дә ч. В. В.-нин «Кәндли тәсәррүфатында мүтәрәгги чәрәјанлар» әсәриндән ситат кәтирәрәк (ч. Кривенко да она истинад едир), көпүл ачан бүтүн бу тәрәгги мүнасибәти илә лап чошур.

«Анчаг мүхтәсәр шәрһ едә билдијимиз бу хәбәрләр руһландырычы вә ејни заманда кәдәрләндиричи тә'сир бағышлајыр... Она көрә руһландырычыдыр ки, јохсуллашмыш, борча дүшмүш, хејли һиссәси атсыз галмыш бу халг бош отурмур, мә'јус олмур, пешәсини дәјишдирмир, торпаға сәдагәтли галыр, баша дүшүр ки, өзүнүн гүввәси, кәләчәји, сәрвәти бу торпагдадыр, бу торпаға лајигинчә бахмагдадыр. (Бәли, әлбәттә! Өзлүјүндә ајдын шејдир ки, бу фосфоритләри, чешидләмә машынларыны, тахылдөјән машынлары, клејдесдал јулафы тохумуну ахы мәһз бу јохсуллашмыш, атсыз галмыш кәндли сатын алыр! Нә гәдәр sancta simplicitas!** Лакин буну јазан ахы институт тәләбәси дејил, профессордур, сијаси игтисад докторудур!! Јох, нә дејирсиниз дејин, бурада иш тәкчә мүгәддәс садә-

* Новоузенск гәзасында бу јахшылашдырылмыш аләтләрин нечә бөлүнмүш олдуғуну охучуја хатырладырам: кәндлиләрин 37%-нә (јохсуллара), 28 мин һәјәтдән 10 мининә 5 724 аләтдән 7-си, јә'ни 1/8%-и дүшүр! Аләтләрин 1/5 һиссәси, һәјәтләрин анчаг 1/4 һиссәсини тәшкил едән варлыларын инһисарындадыр

** — Нә мүгәддәс садәдиллик! *Ред.*

дилликлә изаһ едилә билмәз.) О, торпаға һәмин лајигинчә бахмаг үсулларыны гызғын сурәтдә ахтарыр, јени јоллар, бечәрмә үсуллары, тохумлар, аләтләр, күбрәләр ахтарыр, она чөрәк верән торпағын мүнбитләшмәсинә јардым едә билән һәр шеји ахтарыр, билир ки, торпаг кеч-тез бунун бирә-јүз әвәзини верәчәкдир*... Бу хәбәрләр она көрә кәдәрли тә'сир бағышлајыр (бәлкә сиз күман едирсиниз ки, «халг досту» кәндлиләрин күтләви сурәтдә мүлкијјәтдән мәһрум едилмәсиндән, белӛликлә дә торпағын тәсәррүфатлы кәндлиләрин әлиндә тәмәркүзләшмәсиндән, торпағын *капитала, јахшылашдырылмыш* тәсәррүфатын тәмәлинә чеврилмәсиндән, бүтүн бу тахылдөјән машынлар, чешидләмә машынлары, тахылсовуран машынлар саһәсиндә чалышыб вәтән «ишкүзарлығына» мүвәффәгијјәт газандыран «азад» вә «учуз» «әлләрин» базара чыхарылмасындан һеч олмазса бурада бәһс едәчәкдир? — әсла), она көрә кәдәрли тә'сир бағышлајыр ки... мәһз бизим өзүмүзү ојатмаг лазымдыр. Кәндлинин өз тәсәррүфатыны бу чүр јүксәлтмәк сә'ләринә бизим көмәјимиз һаны? Бизим үчүн елм, әдәбијјат, музејләр, анбарлар, комиссијачы конторлары вардыр. (Доғрудан, чәнаблар, лап бир-бириниң јанындача јазылмышдыр: «елм» вә «комиссијачы конторлары»... «Халг достларыны» кәрәк онлар сосиал-демократларла мүбаризә етдикләри заман тәдгиг етмәјәсән, чүнки бу заман онлар «ата-баба идеалларынын» чыр-чындырындан тикилмиш палтар кејирләр, онлары һәр күн кејдикләри палтарларда, күндәлик һәјатын мәсәләләрини әтрафлы мүзакирә етдикләри заман тәдгиг етмәк лазымдыр. Онда сиз бу мешшанлыг идеологларынын бүтүн симасыны вә әмәлләрини көрә биләрсиниз.)

* Мөһтәрәм ч. профессор, сиз чох һаглы олараг дејирсиниз ки, јахшылашдырылмыш тәсәррүфат, «мә'јус олмајан» вә «торпаға сәдагәтли галан» бу «халга» *бирә-јүз* әвәз верәчәкдир. Лакин еј бөјүк сиҹаси игтисад доктору, сиз көрмүрсүнүзмү ки, бүтүн бу фосфоритләри вә и. а. алмаг үчүн «кәндли» ачлыг чәкән дилән чи күтләдән көрәк *артыг* пула маллик олмаг чәһәтчә фәргләнсин, пул исә ахы хүсуси адамларын әлинә кечән *ичтимаи* әмәк мәһсулудур; — көрмүрсүнүзмү ки, бу чүр јахшылашдырылмыш тәсәррүфат мүгабилиндә һасил олан «әвәзин» мәнимсәнилмәси *өзкә* әмәјини мәнимсәмәкдән ибарәт олачагдыр; — көрмүрсүнүзмү ки, анчаг ән мискин буржуа гујруглары бу боллуча әвәзни мәнбәјинин «бош отурмајан», «она чөрәк верән торпағы мүнбитләшдирән» тәсәррүфат саһибинин шәхси сә'ји һесаб едирләр?

Кәндли үчүн буна бәнзәр бир шеј вармы? Әлбәттә, ембрионлар вардыр, лакин нәдәнсә булар чох ләнк инкишаф едир. Кәндли нүмунә истәјир, — һаны бизим тәчрүбә тарлаларымыз, нүмунәви тәсәррүфатларымыз? Кәндли әдәбијјат ахтарыр, — һаны бизим агрономјадан популјар әдәбијјатымыз?.. Кәндли күбрә, алət, тохум ахтарыр, — һаны биздә бүтүн бу шејләрин земство анбарлары, топдан тәдарүкүмүз, алмаг вә ја јмаг ишләрини асанлашдыран васитәләримиз?.. Һарадасыныз, ај хадимләр, хүсуси хадимләр вә земство хадимләри? Кәлин ишләјин, вахт чохдан јетишмишдир, кәлин.

Рус халгы сизә
Үрәкдән тәшәккүр едәр!»

Н. Карышев («Р. Б-во», № 2, с. 19).

Будур, бу хырда «халг» буржујларының өз мешшанлыг тәрәггиләриндән мәст олан достлары!

Адама слә кәлир ки, *кәндлиләри* дахилдән һәмрә'ј вә јекчинс бир там кими тәсәввүр етмәјин мә'насызлығыны вә кәндли һәјатында һамынын гејд етдији бүтүн тәрәггиләрин буржуа характердә олдуғуну јәгин етмәк үчүн һәтта, кәндимизин игтисадијјатыны тәһлил етмәдән дә, јени игтисади тарихимизин көзә чарпан бир фактына, ја'ни кәндли тәсәррүфатында гејд едилән тәрәггиләрлә бир заманда *кәндлиләрин* чох бөјүк мигјасда мүлкијјәтдән мәһрум едилдији фактына диггәт јетирмәк кифајәтдир! Лакин «халг достлары» бүтүн булары көрмүрләр. Онлар көһнә рус ичтимаинигилаби халгчылыгынын бүтүн јахшы чәһәтләрини итириб онун ән бөјүк сәһвләринин биринән бәрк-бәрк јапышмышлар, бу сәһв — кәндлиләр ичәрисиндәки синфи антагонизми анламамагдан ибарәтдир.

Гурвич чох тутарлы дејир: «70-чи илләрин халгчысында кәндлиләрин өз ичәрисиндәки синфи антагонизм һаггында һеч бир тәсәввүр јох иди, бу антагонизми о јалныз «истисмарчы» — голчомаг вә ја мүфтәхор илә онун истисмар етдији вә тамамилә коммунизм әһваливүһијјәсиндә олан кәндли арасындакы мүнасибәтләр-

дән ибарәт һесаб едирди*. Глеб Успенски өз скептисизминдә тәк галараг үмуми хәјала истеһзалы тәбәссүмлә чаваб верирди. Кәндлиләрә чох көзәл бәләд олуб һадисәләрин әсил маһиҗҗәтинә диггәт јетирмәк кими бөјүк бир артист исте'дадына малик олан бу шәхс көрмәјә билмәзди ки, фәрдиҗҗәтчилик јалныз сәләмчилә борчлу арасында дејил, үмумиҗҗәтлә кәндлиләр арасында да игтисади мүнасибәтләрин әсасы олмушдур. «Русскаја Мысл»ын 1882-чи ил 1-чи №-синдә онун «Һамы бир тәндә»[72] мәгаләсинә бах (һәмин әсәр, сәһ. 106).

Лакин 60-чы вә 70-чи илләрдә, — кәндин игтисадиҗјаты һаггында нисбәтән дүрүст мә'луматын һәлә чох аз олдуғу, — кәндин тәбәгәләшмәси һәлә бу гәдәр ајдын ашкара чыхмадығы бир заманда бу чүр хәјала гапылмаг мүмкүн вә һәтта тәбии идисә, — инди адам көрәк гәсдән көзүнү јумсун ки, бу тәбәгәләшмәни көрмәсин. Сон дәрәчә характерикдир ки, мәһз ахыр заманларда, кәндлиләрин вар-јохдан чыхмасы, көрәк ки, өз сон нөгтәсинә чатмыш олдуғу бир заманда, кәндли тәсәррүфатында мүтәрәгги чәрәјанлар һаггында һәр тәрәфдән сөзләр ешидилмәкдәдир. Ч-б В. В. (бу да һеч шүбһәсиз «халг достудур») бу мөвзуда бүтөв бир китаб јазмышдыр. Һәм дә сиз ону гынајыб дејә биләмәзсиниз ки, фактлары јалныш көстәрмишдир. Әксинә, факт, — кәндлиләр ичәрисиндә техника, әкинчилик тәрәггиси олдуғу факты шүбһәсиздир, лакин кәндлиләрин күтләви сурәтдә мүлкиҗјәтдән мәһрум едилдији факты да ејни дәрәчәдә шүбһәсиздир. «Халг достлары» бүтүн диггәтләрини она верирләр ки, «кәндли» она чөрәк верән торпағы мүнбитләшдирмәкдә она көмәк едә биләчәк јени бечәрмә үсулларыны нечә бир чанфәшанлыгла ахтарыр; лакин «халг достлары» медалын тәрс үзүнү, һәмин «кәндлинин» чанфәшанлыгла торпагдан ајры салындығыны нәзәрдән гачырырлар. Онлар дәвәгушу кими башларыны кола сохуб кизләдирләр ки, керчәклији көрмәсинләр, мәһз кәндлиләрин

* Башга бир јердә Гурвич дејир: «Кәнд ичмасы дахилиндә антагонист ичтимаи синифләр әмәлә кәлмишдир» (с. 104). Мән јухарыда гејд едилмиш фактлара анчаг бир әлавә олараг Гурвичдән ситат кәтирирәм.

әлиндән чыхарылан торпағын капитала чеврилдији просесини, дахили базар јаранмасы просесини, шаһиди олдуглары бу просесләри көрмәсинләр*. Бујурун, бизим ичма кәндлиләримиз ичәрисиндә бир-бириндә тамамилә әкс олан бу ики просесин *мөвчуд олдугуну* ашкар един, бујурун, *изаһ един* ки, бу просесләрә сәбәб чәмијјәтимизин буржуа чәмијјәти олмасы дејилдир! Бу мүмкүндүрмү! Тә'рифнамәләр охумаг вә инсанпәрвәр-хејирхаһ ибарәләр јағдырмаг — будур онларын бүтүн «елминин», онларын бүтүн сијаси «фәалијјәтинин» әввәли вә ахыры.

Һәм дә онлар мүасир гурулушу белә мүлајим бир либераллыгла јамамағы һәтта там бир фәлсәфә дәрәчәсинә галдырырлар. Ч-б Кривенко әлламәликлә дејир: «Кичик бир чанлы иш бөјүк бир аварачылыгдан хејли јахшыдыр». — Һәм јени, һәм дә ағыллы сөздүр. Сонра да сөзүнә давам едәрәк дејир — «кичик иш һеч дә кичик мәгсәдин синоними дејилдир». «Фәалијјәтин кенишләнмәсинә» вә нәтичәдә кичик бир ишин «дүзкүн вә јахшы ишә» чеврилмәсинә мисал олараг бир ханымын мәктәбләр ачмаг фәалијјәти, — сонра вәкилләрин кәндлиләр арасында фәалијјәти, бу фәалијјәтлә фитнәчиләрин сыхышдырылмасы, — вәкилләрин мүттәһимләри мүдафиә етмәк үчүн даирә мәһкәмәләриниң сәјјар сессијалары илә бирликдә әјаләтә кетмәси ehтималы, — нәһајәт, артыг бәләд олдуғумуз кустар анбарлары тәшкили көстәрилир: бурада фәалијјәтин (бөјүк мәгсәд дәрәчәсинә гәдәр) кенишләнмәси «ән чох кур мәнтәгәләрдә земстволарын биркә гүввәси илә» анбарлар тикилмәсиндән ибарәт олмалыдыр.

Бунлар һамысы, әлбәттә, чох јүксәк, инсанпәрвәр вә либерал ишләрдир — она көрә «либерал» ишләрдир ки, буржуа тәсәррүфат системини бүтүн орта әср әнкәлләриндән тәмизләр, бунунла да бу системә гаршы фәһләнин мүбаризәсини асанлашдырар, системин

---

* «Јени бечәрмә үсуллары» мәһз она көрә «чанфәшанлыгла» ахтарылмаға башланыр ки, тәсәррүфат саһиби олан кәндли даһа ири тәсәррүфаты идарә етмәли олур. Көһнә үсулларла исә ири тәсәррүфатын өһдәсиндән кәлмәк мүмкүн дејилдир; — мәһз она көрә ки, рәгабәт јени үсуллар ахтармаға мәчбур едир, чүнки әкинчилик кетдикчә даһа чох әмтәә характери, буржуа характери алмагдадыр.

өзүнә исә бу кими тәдбирләр, шүбһәсиз, нәинки тохунмаз, һәтта, әксинә, ону гүввәтләндирәр — һәм дә бунларын һамысыны бүтүн рус либерал әдәбиjjатында чохдан бәри охумагдаjыг. «Р. Б.-во»дакы чәнаблар бизи мәчбур етмәсәjдиләр, бу «либерализмин мүлаjим башланғычларыны» сосиал-демократлара **ГАРШЫ** вә онлар һаггында мисал олараг ирәли сүрмәсәjдиләр, һәм дә сосиал-демократлара ирад тутуб онлары «аталарын идеалларындан» үз дөндәрмәкдә тәгсирләндирмәсәjдиләр, буна гаршы һеч чыхыш етмәjә дәjмәзди. Белә олдугда биз демәjә билмәрик ки, бу чүр мүлаjим вә сәлигәли *либерал* (jә'ни буржуазиjаjа хидмәт едән) фәалиjjәти тәклиф етмәклә вә көстәрмәклә сосиал-демократлара гаршы е'тираз етмәк азы-азы мәзәли бир шеjдир. Аталар вә онларын идеаллары һаггында исә геjд етмәк лазымдыр ки, рус халгчыларынын көһнә нәзәриjjәләри нә гәдәр jанлыш, нә гәдәр утопик олса да, һәр һалда онлар бу чүр «либерализмин мүлаjим башланғычларына» **ШҮБҺӘСИЗ** мәнфи jанашырдылар. Бу сонунчу ифадәни ч. Н. К. Михаjловскинин: «К. Марксын китабынын русча нәшри һаггында» («Отечественные Записки», 1872-чи ил, № 4) сәрләвһәли мәгаләсиндән көтүрүрәм; бу мәгалә (онун индики jазыларына нисбәтән) чох мараглы, чанлы вә ширин jазылмышдыр вә бизим кәнч либераллары инчитмәмәк тәклифинә гаршы чошгун протест едир.

Лакин бу, чохдан, о гәдәр чохдан олмуш бир ишдир ки, «халг достлары» бунларын һамысыны артыг тамамилә унутмушлар вә өз тактикалары илә ајдын көстәрмишләр ки, сијаси тә'сисатлары материалистчәсинә тәнгид етмәдикдә, мүасир дөвләтин синфи характерини анламадыгда, — сијаси радикализмдән сијаси оппортунизмә анчаг бир аддым галмыш олур.

Бу оппортунизмдән бир нечә нүмунә көстәрәк:

«Дөвләт әмлакы назирлијинин торпаг назирлијинә чеврилмәси, — дејә ч. Јужаков е'лан едир, — бизим игтисади инкишафымызын кедишинә дәрин бир тә'сир көстәрә биләр, лакин jалныз бә'зи мә'мурларын jерләринин дәjишдирилмәсиндән ибарәт олуб гала да биләр» («Р. Б.» № 10).

Дeмәли, бүтүн мәсәлә ондан асылыдыр ки, кимләри «чағырачаглар»—халг достларынымы, јохса мүлкәдар вә капиталист мәнафејинин нүмајәндәләрини. Мәнафеләрин өзүнә тохунмамаг да олар.

«Дөвләт мүдахиләсинин биринчи тәбии вәзифәси, игтисади чәһәтдән ән зәиф оланы игтисади чәһәтдән күчлү оландан горумагдыр» — дејә һәмин ч. Јужаков јенә орада сөзүнә давам едир вә онун фикрини дахили һәјат хроникачысы «Р. Б-во»нун 2-чи №-синдә ејни ифадәләрлә тәкрар едир. Бу инсанпәрвәр чәфәнкијаты* онун да өз бәрабәри олан һәмфикирләри кими, Гәрби Авропа либерал вә радикал мешшанлыг идеологлары кими анладығына һеч бир шүбһә јери гојмамаг үчүн јухарыда гејд олунан сөзләрдән сонра әлавә едир:

«Гладстон ландбилләри[73], фәһләләрин Бисмарк үсулу илә сығорта едилмәси, фабрик мүфәттишлији, бизим кәндли банкы идејасы, көчмәләр тәшкили, голчомаглара гаршы тәдбирләр, бунларын һамысы — игтисади чәһәтдән ән зәиф оланы горумаг мәгсәди илә дөвләт мүдахиләсинин мәһз бу принсипини тәтбиг етмәк тәшәббүсләридир».

Бунун бир шеји јахшыдыр ки, ачыг дејилмишдир. Мүәллиф бурада ачыгча дејир ки, ч. Гладстонлар вә Бисмарклар кими, о да мөвчуд ичтимаи мүнасибәтләр зәмининдә дурмаг истәјир, — о да мүасир чәмијјәт әлејһинә (јә'ни буржуа чәмијјәти әлејһинә — бунун буржуа чәмијјәти олдуғуну исә Гладстонларын вә Бисмаркларын Гәрби Авропадакы тәрәфдарлары анламадыглары кими, о да анламыр) мүбаризә етмәк дејил, ону јамамаг, көзәмәк истәјир. Онларын бу әсас нәзәри бахышларына тамамилә ујғун олан бир чәһәт дә будур ки, онлар ислаһатлар васитәсини бу мүасир чәмијјәт зәмининдә бөлүјүб бу чәмијјәтдәки һөкмран синифләрин мәнафејини горујан бир органда — дөвләтдә көрүрләр. Онлар бу дөвләти лап һәр шеји гадир олуб бүтүн синифләрдән јүксәкдә дуран бир шеј са-

* Она көрә чәфәнкијатдыр ки, «игтисади чәһәтдән күчлүнүн» гүввәси бир дә, сијаси һакимијјәти өз әлиндә сахламасындадыр. Бунсуз о өз игтисади һөкмранлыгыны әлиндә сахлаја билмәзди.

јырлар, ондан јалныз зәһмәткешә «көмәк етмәсини» дејил, (ч. Кривенкодан ешитдијимиз кими) һабелә әсил, дүзкүн гајдалар јаратмасыны да көзләјирләр. Лакин ашкардыр ки, халис мешшанлыг идеологлары олан бу адамлардан, башга бир шеј көзләмәк дә олмаз. Мешшанлығын әсас вә характерик хүсусијјәтләриндән бири, ону мәһз иртичачы сиииф едән бир хүсусијјәти будур ки, истеһсал шәраитинин өзүнүн нәтичәсиндә дағыныг дүшмүш, тәкләнмиш, мүәјјән бир јерә вә мүәјјән бир истисмарчыја бағланмыш хырда истеһсалчы, бә'зән өзү дә истисмардан вә зүлмдән бир пролетар гәдәр әзаб чәкдији һалда, бу истисмарын вә зүлмүн синфи характерини анлаја билмир, бурҗуа чәмијјәтиндә дөвләтин дә һөкмән синфи дөвләт олачағыны анлаја билмир*.

Лакин, мөһтәрәм ч. «халг достлары», бәс нәдәндир ки, һөкумәтимиз индијәдәк, — һәмин азадлыг ислаһатындан сонра исә хүсуси бир сә'јлә, — јалныз бурҗуазијаны вә капитализми «мүдафиә етмиш, горумуш вә јаратмышдыр»? Нәдәндир ки, куја синифләрдән јүксәкдә дуран бу мүтләг һөкумәтин белә пис фәалијјәти мәһз, дахили һәјатда әмтәә тәсәррүфатының, тичарәтин вә сәнајенин инкишаф етдији тарихи дөврә тәсадүф етмишдир? Нә сәбәбә сиз белә күман едирсиниз ки, дахили һәјатдакы бу сонунчу дәјишикликләр сонрадан әмәлә кәлмәдир, һөкумәтин сијасәти исә бунлардан әввәлдир, һалбуки биринчи дәјишикликләр о гәдәр дәриндән баш вермәкдә иди ки, һөкумәт бунлары һәтта көрмүрдү вә бунлара гаршы мин чүр манеә төрәдирди, дахили һәјатын башга шәраитиндә һәмин «мүтләг» һөкумәтин өзү башга бир синфи «мүдафиә едирди», «горујурду» вә «јарадырды»?

---

* «Халг достлары» мәһз она көрә ән гәддар иртичачыдырлар ки, дејирләр: дөвләтин тәбии вәзифәси игтисадн чәһәтдән зәиф оланы горумагдыр (онларын гоча гарылара јарашан бајағы нәсиһәтинә көрә иш белә *олмалыдыр*), һалбуки Русијанын бүтүн тарихи вә дахилн сијасәти көстәрир ки, бизим дөвләтин вәзифәси анчаг тәһкимчи мүлкәдарлары вә ири бурҗуазијаны горумаг вә *«игтисади чәһәтдән зәиф оланлар»* өзләрини мүдафиәјә галхышдыгда онлара ән вәһши үсулларла диван тутмагдыр. Бу исә, әлбәттә, онун *тәбии* вәзифәсидир, чүнки тәһкимчи-бурҗуа рүһу мүтләгијјәтин вә бүрократијанын илијинә ишләмишдир вә игтисади саһәдә бурҗуазија, фәһләни «гузу кими динч» сахлајыб тәкбашына һөкмранлыг сүрүр вә идарә едир.

Һејф ки, «халг достлары» һеч бир заман өзләринә бу чүр суаллар вермирләр! Ахы бүтүн бунлар — материализм вә диалектикадыр, «һекелчиликдир», «мистика вә метафизикадыр». Онлар анчаг белә күман едирләр ки, бу һөкумәтдән јахшыча вә нәзакәтлә хаһиш едилсә, о һәр иши јахшыча јолуна гоја биләр. Нәзакәт чәһәтдән исә инсафән «Р. Богатство» хүсуси јер тутур: һәгигәтән бу журнал азачыг да олса мүстәгил һәрәкәт етмәји бачармамаг чәһәтдән һәтта рус либерал мәтбуаты ичәрисиндә дә фәргләнир. Өзүнүз дејин:

Ч-б Јужаков «дуз верҝисинин ләғвини, чан верҝисинин ләғвини вә өдәнч тә'дијәләринин әксилдилмәсини» «халг тәсәррүфаты үчүн чидди бир јүнкүллүк» адландырыр. Әчәб јүнкүллүкдүр! — Јахшы, бәс дуз верҝисинин ләғви илә бәрабәр бир ығын јени долаји верҝиләр гојулмадымы вә көһнә верҝиләр артырылмадымы? Чан верҝисинин ләғви илә бәрабәр кечмиш дөвләт кәндлиләринин тә'дијәләри, өдәнч верилмәсинә кечирмәк пәрдәси алтында артырылмадымы? Өдәнч тә'дијәләринин әксилдилмәси дејилән бәдиам тәдбирдән сонра (бунунла дөвләт һәтта өдәнч әмәлијјатындан көтүрдүјү мәнфәәтләри дә кәндлиләрә вермәди) — тә'дијәләрлә торпаг кәлири арасындакы ујғунсузлуг, јә'ни тәһкимчи төјчүләринин ачыгча давамы һәлә инди дә галмырмы! — Еҗб етмәз! Бурада ахы вачиб олан шеј анчаг «илк аддымдыр», «принсипдир», сонрадан исә... сонрадан бир дә хаһиш етмәк олар!

Лакин бунлар һамысы һәлә чичәкләридир. Мејвәләри исә бах будур:

«80-чы илләр халгын јүкүнү јүнкүлләшдирди (бу көстәрилән тәдбирләрлә һа), бунунла да халгы варлыдан чыхмагдан хилас етди».

Бу да өз лакеј һәјасызлығы чәһәтдән классик бир ибарәдир ки, буну олса-олса анчаг ч. Михајловскинин јухарыда көстәрилмиш бәјанаты илә: биз һәлә пролетариаты јаратмалыјыг ифадәси илә јанашы гојмаг олар. Бу мүнасибәтлә, Русија либералынын тәкамүлүнү Шедринин нечә тутарлы тәсвир етдијини хатыр-

ламамаг олмаз. Бу либерал әввәлчә јухарыда отуруб әмр верәнләрдән хаһиш едир ки, «мүмкүн гәдәр» ислаһат кечирилсин; сонра диләнчи кими јалварыб дејир: «һеч олмазса, бир шеј верин», ахырда исә «рәзаләтә ујғун» әбәди вә дәјишмәз бир мөвге тутур. Доғрудан да, «халг достлары» һаггында нечә демәјәсән ки, онлар белә бир әбәди вә дәјишмәз мөвге тутмушлар, чүнки онлар милјонларла халгын чәкдији ачлығын, — һөкумәтин әввәлчә алверчи хәсислији илә вә сонра јенә дә алверчи горхаглығы илә јанашдығы бу ачлығын, — тәзәчә тә'сири алтында мәтбуатда дејирләр ки, һөкумәт халгы вар-јохдан чыхмагдан хилас етди!! Бир нечә ил даһа кечәр, кәндлиләр даһа артыг сүр'әтлә мүлкијјәтдән мәһрум едиләр, һөкумәт торпаг назирлији тәшкилинә бир-ики мүстәгим веркинин ләғвини вә бир нечә долајы верки гојулмасыны әлавә едәр; сонра ачлыг 40 милјонлуг халгы бүрүјәр, — онда да бу чәнаблар јенә ејни шејләри јазарлар: будур, көрүрсүнүзмү, 50 милјон дејил, 40 милјон адам ачлыг чәкир; сәбәби одур ки, һөкумәт халгын јүкүнү јүнкүлләшдирмишдир вә халгы гәти вар-јохдан чыхмагдан хилас етмишдир, сәбәби одур ки, һөкумәт «халг достларының» сөзүнә гулаг асмыш вә торпаг назирлији тәшкил етмишдир!

Башга бир мисал:

«Р. Б-во»нун дахили һәјат хроникачысы 2-чи №-дә Русијанын «хошбәхтликдән» (sic!) керидә галмыш вә «өз игтисади гурулушуну һәмрә'јлик* принсипи үзәриндә әсасландырмаг үчүн лазым олан үнсүрләри сахлајан» бир өлкә олдуғу һаггында данышараг дејир ки, буна көрә Русија «бејнәлхалг мүнасибәтләрдә игтисади һәмрә'јлик кечирә» биләр вә Русијанын шәксиз «сијаси үстүнлүјү» онун бу шансларыны күввәтләндирир!!

Рус халгы өз өлкәсиндә әзилмиш икән ону Гәрбдә халглары әзмәк аләти олмаг кими бир рүсвајчылыға чатдырмыш бу Авропа жандармы, һәр чүр иртичанын

* Кимләрин арасында? мүлкәдарла кәндлининми арасында? тәсәррүфатлы кәндли илә лүтүнмү арасында? фабрикчи илә фәһләнинми арасында? Бу классик «һәмрә'јлик принсипинин» баша дүшмәк үчүн јада салмаг лазымдыр ки, сәнајекарла фәһлә арасында һәмрә'јлик «әмәк һаггыны азалтмагла» әлдә едилир.

даими вә ән сәдагәтли дајағы олан бу жандарм игтисади һәмрә'јлик кечирән бир гүввә мәгамына гојулур!

Бу даһа һәр бир әндазадан кәнардыр! Ч-б «халг достлары» бүтүн либераллары чаја сусуз апарыб сусуз кәтирәрләр. Онлар һөкумәтдән јалныз хаһиш етмәк дејил, һөкумәти јалныз тә'рифләмәк дејил, она пәрәстиш едирләр, она сәчдә едирләр, елә бир чанфәшанлыгла сәчдә едирләр ки, бу садиг бәндәләрин алынларынын јерә дәјмәсинин сәсини кәнардан ешидәндә адамы дәһшәт көтүрүр.

Филистерә алманча верилән тә'риф јадыныздадырмы?

Was ist der Philister?
Ein hohler Darm,
Voll Furcht und Hoffnung,
Daß Gott erbarm*

Бу тә'риф бизим ишләрә бир аз ујғун кәлмир. Аллаһ... аллаһ биздә лап икинчи бир јер тутур. Амма јухарыда отуруб әмр верәнләр исә — башга шејдир. Она көрә дә әкәр биз бу тә'рифдә «аллаһ» кәлмәсинин јеринә «јухарыда отуруб әмр верәнләр» кәлмәләрини гојсаг, — Русијанын инсанпәрвәр-либерал «халг достларынын» идеја дәрәчәсинин, мә'нәви сәвијјәсинин вә вәтәндашлыг чәсарәтинин ән дүрүст ифадәсини көрәрик.

«Халг достлары» һөкумәт һаггындакы бу сон дәрәчә мә'насыз бир бахыша, «зијалы» адлананлара олан мүвафиг мүнасибәтләрини дә әлавә едирләр. Ч-б Кривенко јазыр: «Әдәбијјат»... кәрәк «һадисәләри өз ичтимаи мә'насына көрә гијмәтләндирсин вә хејирли иш үчүн олан һәр бир фәал тәшәббүсү руһландырсын. Әдәбијјат һәмишә демишдир вә јенә дә дејир ки, мүәллимләр, докторлар, техниклэр чатышмыр, халг хәстәләнмәкдә, јохсуллашмагдадыр (техниклэр азлыг едир!), савадсыздыр вә и. а; одур ки, јашыл столлар башында отурмагдан, һәвәскар тамашаларында иштирак етмәкдән вә задәкан башчылары евиндә ба-

* — Филистер нә демәкдир? Бош бир бағырсагдыр, ичи горху илә вә аллаһын мәрһәмәтинә үмидлә долудур (Көте). *Ред.*

лыг пирогу јемәкдән безмиш адамлар кәлиб надир бир фәдакарлыгла (бирчә дүшүнүн: ахы бунлар јашыл столлардан, тамашалардан вә пироглардан әл чәкмишләр!) вә бир чох манеәләрә бахмајараг ишә киришдикдә әдәбијјат онлары алгышламалыдыр».

Икичә сәһифә ашағыда о, «јени әсаснамә илә гурулан земство идарәләри рәиси, бәләдијјә рәиси, земство идарәләри сәдри вә үзвү вәзифәсинә кедиб-кетмәмәк мәсәләси гаршысында тәрәддүд едән» адамлары, тәчрүбәли көһнә хидмәтчијә мәхсус ишчил бир чиддијјәтлә мәзәммәт едир. «Вәтәндашлыг тәләбләри вә вәзифәләри дүшүнчәсинин инкишаф етмиш олдуғу бир чәмијјәтдә (гулаг асын, чәнаблар: бу ки, лап мәшһур Русија помпадурларының, Баранов вә ја Косич кимиләрин нитгләринә бәрабәрдир!) нә белә тәрәддүдләр мүмкүн оларды, нә дә ишә белә мүнасибәт, чүнки бу чәмијјәт һәр бир ислаһаты, әкәр бу ислаһатын чанлы чәһәтләри варса, өз билдији кими ассимилијасија едәрди, ја'ни мәгсәдәујғун чәһәтләриндән истифадә едәрди вә бунлары инкишаф етдирәрди; лүзумсуз чәһәтләрини исә чансыз һәрфә чевирәрди вә әкәр ислаһатда һеч бир чанлылыг јохдурса, о заман бу ислаһат тамамилә јабанчы бир чисим олуб галарды».

Буна нә ад верәсән! Белә дәјәрсиз бир оппортунизм дә чыхыб өзүнү бу гәдәр тә'рифләјир! Әдәбијјатын вәзифәси — кинли марксистләр һаггында салон гијбәтләри топламаг, һөкумәтә, халгы гәти сурәтдә вар-јохдан чыхмагдан хилас етдији үчүн сәчидә етмәк, јашыл столлар архасында отурмагдан безмиш адамлары алгышламаг, «чамааты» һәтта земство рәиси вәзифәси кими вәзифәләрдән дә чәкинмәмәјә өјрәтмәкдир... Көрәсән мәним охудуғум нәдир? «Неделја»дыр[74], јохса «Новоје Времја»? — Јох, охудуғум Русијанын габагчыл демократларынын органы олан «Русскоје Богатство»дур...

Бах бу кими чәнаблар «аталарын идеалларындан» дәм вурур вә иддиа едирләр ки, мәһз онлар Франсанын бүтүн Авропаја сосиализм идејалары[75] јајдығы заманларын вә бу идејаларын мәнимсәнмәси Русијада Кертсенин, Чернышевскинин көрүшләри вә нәзәриҗә-

ләрини јаратдығы заманларын ән'әнәләрини горујурлар. Бу лап биабырчылыгдыр вә әкәр «Русскоје Богатство» чох мәзәли олмасајды, белә бир журналын сәһифәләриндә бу чүр бәјанатлар анчаг гәһгәһәјә сәбәб олмасајды, бу биабырчылыг сон дәрәчә һиддәтләндиричи оларды вә адама ағыр кәләрди. Бәли, сиз бу идеаллары ләкәләјирсиниз! Доғрудан да, Каутскинин: «о заман һәр бир сосиалист шаир иди вә һәр бир шаир — сосиалист», — дејә чох тутарлы характеристика вермиш олдуғу дөврдәки сосиалистләрин, илк рус сосиалистләринин бу идеаллары нәдән ибарәт иди.

— *Рус һәјатынын хүсуси укладына, ичма гурулушуна инам;* белә*ликлә дә — кәндли сосиалист ингилабының мүмкүнлүјүнә инам* — бах онлары руһландыран, онларча вә јүзләрлә адамы һөкумәтә гаршы гәһрәманчасына мүбаризәјә галдыран бу иди. Һәм дә сосиал-демократлары сиз гынајыб дејә билмәзсиниз ки, куја онлар өз заманының бу ән јахшы адамларының бөјүк тарихи хидмәтини гијмәтләндирә билмирдиләр, онларын хатирәсинә дәрин һөрмәт бәсләмирдиләр. Лакин мән сиздән сорушурам: һаны инди бу инам? — Инди бу инам јохдур, һәм дә о дәрәчәдә јохдур ки, кечән ил ч. В. В. ичманын халга һәмрә'ј фәалијјәт тәрбијәси вермәсиндән, алтруизм һиссләри очағы олмасындан вә с. дәм вурмаға башладығы заман[76] — һәтта ч. Михајловски дә вичдан әзабы дујуб ч. В. В.-ни утана-утана мәзәммәт едирди ки, «ичмамызын алтруизмлә әлагәдарлығыны сүбут едәчәк бир *тәдгигат* јохдур»[77]. Доғрудан да, белә бир тәдгигат јохдур. Амма нә дејәрсиниз ки: — бир заман варды — һеч бир тәдгигат олмадығы һалда да адамлар инанырдылар, һәм дә дәрин бир е'тигадла инанырдылар.

Нечә? нә үчүн? нә әсасла?..

— «һәр бир сосиалист шаир иди вә һәр бир шаир — сосиалист».

Сонра — һәмин ч. Михајловски әлавә едәрәк дејир— бүтүн вичданлы тәдгигатчылар бу фикрә шәрикдирләр ки, кәнд парчаланыр, бир тәрәфдән чохлу пролетариат, о бири тәрәфдән исә бир овуч «голчомаг» әмәлә кәлир вә бу «голчомаглар» јердә галан әһалини өз

тәпиҗи алтында сахлаҗырлар. О јенә дә һаглыдыр: кәнд доғрудан да парчаланыр, һәтта кәнд чохдан тамамилә парчаланмышдыр. Онунла бирликдә көһнә рус кәндли сосиализми дә парчаланмыш вә өз јерини бир тәрәфдән фәһлә сосиализминә вермишдир; о бири тәрәфдән исә — позғунлашыб бајағы мешшан радикализминә чеврилмишдир. Бу чеврилмәјә позғунлашмагдан башга бир ад вермәк олмаз. Кәндли һәјатынын хүсуси гурулушу, инкишафымызын там орижинал јоллары һаггындакы доктринадан бир нөв мәзмунсуз бир еклектизм ортаја чыхмышдыр вә бу даһа инкар едә билмир ки, әмтәә тәсәррүфаты игтисади инкишафын әсасы олмушдур, бөјүјүб капитализмә чеврилмишдир; лакин бу еклектизм бүтүн истеһсал мүнасибәтләринин буржуа характерини көрмәк истәмир, бу гурулушда синфи мүбаризәнин зәрури олдуғуну көрмәк истәмир. *Кәндлиләри мүасир чәмиҗјәтин әсасларына гаршы* сосиалист ингилабына *галдырмағы** нәзәрдә тутан сијаси програмдан — *мүасир чәмиҗјәтин әсасларыны сахламаг шәрти илә* кәндлиләрин вәзиҗјәтини көзәмәји, «јахшылашдырмағы» нәзәрдә тутан бир програм төрәмишдир.

Әслиндә, артыг бүтүн бу дедикләримиз «Русское Богатство»дакы чапаблардан, онлар сосиал-демократлары «дармадағын етмәјә» галхышдыгда нә кими «тәнгид» көзләнилә биләчәји һаггында мүәјјән бир тәсәввүр верә биләрди. Рус керчәклијини сосиал-демократларын нә чүр апладыгларыны доғру вә вичдан ла шәрһ етмәк үчүн (әкәр хүсусән игтисади чәһәт габарыг көстәрилсәјди, әкәр онларын бүтүн «мүбаһисәсиндә» ишләдилән умуми ифадәләрлә, гисмән Езоп дили ифадәләри илә данышылсајды, сензура чәһәтдән бу тамамилә мүмкүн оларды) вә бу анлајыша маһијјәтчә е'тираз етмәк үчүн, бу анлајышдан чыхарылан әмәли нәтичәләрин дүзкүнлүјүнә е'тираз етмәк үчүн әсла

* Әслиндә бизим көһнә ингилаби програмларын һамысы, — һеч олмаз са бакунинчиләрдән һә гијамчылардан[78] башлајараг халгчылара вә народнајаволҷачылара[79] гәдәр, — бундан ибарәт олмушдур; ахы кәләчәк Земство мәчлисинә[80] кәндлиләрин ән чох сосиалист көндәрәчәкләринә народнајаволҷачыларын да инамы һеч дә әһәмиҗјәтсиз јер тутмурду.

heч бир тәшәббүс көстәрилмир. Онлар бунун әвәзиндә абстракт схемләр вә буплара инанмаг һаггында, һәр өлкәнин... фазасындан кечмәси лүзумуна инанмаг вә ч. Михајловскидә артыг кифајәт гәдәр көрүб таныш олдугумуз саир бу кими чәфәнкијат һаггында әп мәзмунсуз ибарәләрлә јаха гуртармағы үстүн тутурлар. Ејни заманда ачыгча тәһрифләрә дә тәсадүф олунур. Ч-б Кривенко, мәсәлән, дејир ки, Марксын «е'тирафына көрә арзу едилдикдә (?!! Демәли, *Маркса көрә,* ичтимаи-игтисади мүнасибәтләрин тәкамүлү инсанларын ирадәсиндән вә шүурундан асылы имиш?? Бу нечә шејдир — һәдсиз бир наданлыгмы, јохса мисилсиз бир һәјасызлыгдыр?!) вә лазыми фәалијјәт көстәрилдикдә капитализм һәнкамәләриндән јан кечиб мәгсәдә даһа ујгун олан башга јолла (sic!!!) кетмәк бизим үчүн мүмкүндүр».

Бизим чәнкавәр бу чәфәнкијаты сөјләмәјә ачыгча бир сахтакарлыг васитәси илә имкан тапмышдыр. Ч-б Кривенко «К. Марксын мәктубу»ндан — бу мәшһур мәктубдан («Јурид. Вест.», 1888-чи ил, № 10) ситат кәтирир; мәктубун ситат кәтирилән бу јеріндә Маркс «капитализм гурулушу әзабларыны чәкмәмәји» Русија үчүн мүмкүн сајан Чернышевскијә бөјүк һөрмәт бәсләдијини сөјләјир; ч. Кривенко дырнаг ишарәсини бағладыгдан сонра, јә'ни Марксын («о (Чернышевски) мәсәләнин сонунчу һәлли мә'насында өз фикрини сөјләјир» чүмләси илә гуртаран) сөзләрини ејни илә тәкрар етдикдән сонра — әлавә едир: «Маркс дејир ки, мән дә бу бахышлара *шәрикәм* (курсив ч. Кривенконундур)» (сәһ. 186, № 12).

Һәгигәтдә исә Маркс демишдир: «Буна көрә дә мөһтәрәм тәнгидчимин мәним бу «бөјүк рус алими вә тәнгидчисинә» бәсләдијим һөрмәтә әсасән онун бу мәсәләдәки бахышларына шәрик олдугуму сөјләмәјә әсасы аз олдугу кими, рус «беллетристинә» вә панславистинә[81] гаршы мәним мүбаһисә чыхышыма әсасән һәмин бахышлары рәдд етдијими сөјләмәјә дә әсасы аздыр» («J. B.», 1888-чи ил, № 10, сәһ. 271).

Беләликлә, Маркс дејир ки, ону Русијанын хүсуси

инкишафы һаггындакы идеjаның әлеjһдары сајмаға ч. Михајловскинин һаггы jох иди, чүнки Маркс бу идеjанын тәрәфдарларына да һөрмәт бәсләjир, — ч. Кривенко исә буна белә башга бир мә'на верир ки, куја Маркс бу хүсуси инкишафы «гәбул едирди». Ачыгча тәһрифдир. Марксын jухарыда ситат кәтирилән бәjанаты тамамилә ајдын көстәрир ки, о, маһиjjәт е'тибары илә чаваб вермәк истәмир: «ч. Михајловски бир-бириндә зидд олан икн мүлаһизәдән һансыны истәсә әсас көтүрә биләрди, jә'ни үмумиjjәтлә мәним рус ишләри һаггында бахышыма даир чыхартдығы нәтичәләри бу мүлаһизәләрдән һеч биринин үзәриндә гурмаға әсасы jох иди». Һәм дә бу мүлаһизәләрин јанлыш изаһа сәбәб олмамасы үчүн Маркс мәһз һәмин «мәктубда» өз нәзәриjjәсинин Русиjаjа нә чүр тәтбиг олуна биләчәjи суалына ајдын чаваб вермишдир. Бу чаваб хүсусилә ајдын көстәрир ки, Маркс маһиjjәт е'тибары илә чаваб вермәк, мәсәләнин һәлли үчүн jеканә васитә олан Русиjа фактларыны тәһлил етмәк истәмир. Маркс белә чаваб вермишдир: «Әкәр Русиjа, Гәрби Авропа милләтләри кими капиталист милләти олмаға чалышырса, — сон илләр әрзиндә исә бу чәһәтдән о өзүнә чох зиjан вурмушдур, — габагча өз кәндлиләринин әһәмиjjәтли һиссәсини пролетарлара чевирмәдән буна наил ола билмәз»[82].

Кәрәк ки, бу даһа лап ајдындыр: мәсәлә мәһз бундан ибарәт иди ки, Русиjа капиталист милләти олмаға чалышырмы, онун кәндлиләри вар-jохдан чыхырмы — капиталист гајдалары, капиталист пролетариаты jаранмасы просеси вардырмы; Маркс исә дејир ки, «әкәр» Русиjа капиталист милләти олмаға чалышырса, бунун үчүн кәндлиләрин әһәмиjjәтли һиссәсини пролетарлара чевирмәк лазымдыр. Башга сөзлә десәк, Марксын нәзәриjjәси мә'лум өлкәләрин тәсәррүфат гајдаларынын тәкамүлүнү тәдгиг вә изаһ етмәкдән ибарәтдир вә бу нәзәриjjәнин Русиjаjа «тәтбиги» анчаг ондан ибарәт ола биләр ки, **МАТЕРИАЛИСТ** методун вә **НӘЗӘРИ** сиjаси игтисадын һазырланмыш үсулларындан **ИСТИФАДӘ ЕДӘРӘК**, Русиjанын истеһсал

мүнасибәтләри вә онларын тәкамүлү **ТӘДГИГ ЕДИЛСИН***.

Јени методолокија вә сијаси игтисад нәзәријјәсинин hазырланмасы ичтимаи елмин елә бөјүк бир тәрәггиси, сосиализмин ирәлијә доғру елә бөјүк бир аддымы демәк иди ки, «Капитал» мејдана кәләндән сонра, «Русијада капитализмин мүгәддәраты» мәсәләси рус сосиалистләри үчүн, демәк олар, дәрhал башлыча нәзәри мәсәлә олду; бу мәсәлә әтрафында ән гызғын мүбаhисәләр кедирди, ән мүhүм програм мүддәалары бундан асылы олараг hәлл едилирди. Һәм дә диггәтәлајиг бир hалдыр ки, Русијанын капиталистчәсинә тәкамүлү мәсәләсини тәсдигедичи мә'нада hәлл едән вә бүтүн Русијанын игтисади керчәклијинин фактлары илә әсасландыран хүсуси бир груп сосиалистләр мејдана кәлдији заман (10 ил бундан әввәл), — бу груп маhијјәтчә ачыг вә мүәјјән бир тәнгидлә, ејни үмуми методоложи вә нәзәри әсаслары гәбул едән вә мүвафиг фактлары башга чүр изаh едән тәнгидлә гаршыланмады.

«Халг достлары» марксистләрә гаршы там бир hүчум башладыгда да, дәлилләрини фактларын тәhлили үзәриндә гурмурлар. Онлар, 1-чи мәгаләдә көрдүјүмүз кими, ибарәләрлә јаха гуртармаға чалышырлар. Ејни заманда ч. Михајловски фүрсәти әлдән гачырмајараг атмача илә дејир ки, марксистләр арасында фикир бирлији јохдур, онлар өз араларында разылыға кәлә билмәмишләр. Одур ки, «бизим мәшhур» Н. К. Михајловски «hәгиги» вә «кејри-hәгиги» марксистләр hаггында ишләтдији бу атмача мүнасибәти илә лап үрәкдән күлмәкдәдир. Марксистләр арасында там фикир бирлији олмадығы доғрудур. Лакин ч. Михајловски бу факты, әввәлән, доғру көстәрмәмишдир, икинчиси исә, бу факт рус сосиал-демократијасынын зәифлијини дејил, мәhз күчүнү вә hәјатилијини сүбут едир. Иш бурасындадыр ки, сон заманларын хүсусилә

* Тәкрар едирәм ки, бу нәтичә, «Коммунист манифести»ни, «Фәлсәфә јохсуллугу»ну вә «Капитал»ы охумуш олан hәр кәс үчүн ајдын олмаја билмәзди вә анчаг ч. Михајловски үчүн буну ајрыча изаh етмәк лазым кәлди.

характерик чәһәти одур ки, сосиалистләр сосиал-демократ бахышына мүхтәлиф јолларла кәлиб чатырлар, буна көрә дә әсас вә башлыча мүддәа илә, јә'ни Русијанын тәһкимчилик гурулушундан төрәмиш бир буржуа чәмијјәти олдуғу, бу чәмијјәтин сијаси формасынын синфи дөвләтдән ибарәт олдуғу вә зәһмәткешин истисмар едилмәсинә сон гојмаг үчүн јеканә јолун пролетариатын синфи мүбаризәсиндән ибарәт олдуғу мүддәасы илә дапышыгсыз шәрик олдуглары һалда, — бир чох тәфәррүат мәсәләләриндә, һәм дәлил кестәрмәк үсуллары чәһәтдән, һәм дә рус һәјатынын бу вә ја башга һадисәләринин тәфсилатыны изаһ етмәк чәһәтдән бир-бири илә разылашмырлар. Буна көрә дә мән ч. Михајловскини габагчадан севиндириб дејә биләрәм ки, мәсәлән, бу өтәри гејдләрдә бәһс едилән мәсәләләр — кәндли ислаһаты, кәндли әкинчилијинин вә кустар пешәләринин игтисадијјаты, ичарә вә с. мәсәләләр — һаггында да индичә көстәрилән вә бүтүн сосиал-демократлар үчүн үмуми олан әсас мүддәа дахилиндә мүхтәлиф рә'јләр вардыр. «Јүксәк һәгигәтләри», мәсәлән: кәндли ислаһаты Русија үчүн дүзкүн инкишафын рahат јолларыны ача *биләрди,* — дөвләт, капитализм мәнафејинин пүмајәндәләрини дејил, «халг достларыны» чағыра *биләрди,* — ичма әкинчилији вә онунла бирликдә е'мал сәнајесини ичтимаиләшдирә *биләрди* вә кустар бу сәнајени при истеһсал дәрәчәсинә чатдыра *биләрди, — халг* ичарәси *халг* тәсәррүфатына јардым едәрди, — дејән бу кими «јүксәк һәгигәтләри» јекдил гәбул етмәклә сакитләшән адамларын фикир бирлији — бу хош вә тә'сирли фикир бирлији елә адамларын фикир ихтилафы илә әвәз олунмушдур ки, онлар Русијанын мүәјјән истеһсал мүнасибәтләри системи олмаг е'тибары илә *керчәк, мөвчуд* игтисади гурулушунун изаһыны, онун *керчәк* игтисади тәкамүлүнүн, сијаси вә һәр чүр башга үстгурумларынын изаһыны ахтарырлар.

Буна көрә дә әкәр белә бир иш һәмрә'j сијаси фәалијјәти дә шүбһәсиз мүәјјән едән үмуми бир мүддәаны мүхтәлиф нөгтеји-нәзәрләрдән е'тираф етмәјә сәбәб олурса, бу сәбәбдән һәмин үмуми мүддәа ону гәбул

едәнләрин өзләрини **«СОСИАЛ-ДЕМОКРАТ»** сајмаға вә адландырмаға һагг вермәклә вә буна мәчбур етмәклә бәрабәр, мүхтәлиф мә'нада һәлл олунан бир чох хүсуси мәсәләләрдә фикир ајрылыгларына һәлә кениш мејдан верирсә — бу, әлбәттә, рус сосиал-демократијасынын ачыгчаг күчүнү вә һәјатилијини сүбут едир*.

Һәм дә бу ишин шәраити о гәдәр писдир ки, бундан бетәринин ағла кәтирмәк чәтиндир: ајры-ајры ишләри бирләшдирәчәк бир орган јохдур вә ола да билмәз; бизим полис шәраитиндә шәхси әлагә сахламаг сон дәрәчә чәтиндир. Ајдындыр ки, сосиал-демократлар тәфсилат һаггында лазымынча данышыб разылыға кәлә билмирләр, бир-биринә зидд чыхырлар...

Доғру дејилми ки, бу һәгигәтән күлүнчдүр?

Ч-б Кривенконун сосиал-демократларла «мүбаһисәсиндә» белә бир чәһәт тәәччүб догура биләр ки, о, бир нөв «неомарксистләрдән» дәм вурур. Бә'зи охучу белә күман едә биләр ки, сосиал-демократлар арасында парчаланма кими бир шеј әмәлә кәлмишдир, көһнә сосиал-демократлардан «неомарксистләр» ајрылмышлар. — Әсла белә дејилдир. Һеч кәс, һеч јердә вә һеч бир заман марксизм адындан чамаат гаршысында чыхыш едиб рус сосиал-демократларынын нәзәријјәләрини вә програмларыны тәнгид етмәмиш вә башга бир марксизми мүдафиә етмәмишдир. Иш бундадыр ки, ч. Кривенко вә ч. Михајловски марксистләр һаггында чүрбәчүр салон гијбәтләри ешитмишләр, өз либерал башыбошлугларыны марксизмлә пәрдәләјән мүхтәлиф либераллары көрмүшләр вә онлара әсасланараг өзләринә мәхсус әлламәлик вә әда илә марксистләри «тәнгид» етмәјә галхышмышлар. Һеч дә тәәччүблү дејил ки, бу «тәнгид» башдан-баша күлүнч вә чиркин һәрәкәтләр силсиләсиндән ибарәтдир.

---

* Белә бир садә сәбәбә көрә ки, һәмин мәсәләләр бу вахтадәк *әсла һәлл едилмирди.* Доғрудан да, «халг ичарәси халг тәсәррүфатына јардым едир» демәји вә ја мүлкәдар тәбәгәсинин кәндли инвентары илә бечәрилмәси системини: «кәндли, өз истиглалијјәтини мүстәгил кәндли үчүн гурбан вермиш олан мүлкәдардан күчлү чыхмышдыр»; «кәндли ири истеһсалы мүлкәдарын әлиндән алмышдыр»; «әкинчилик мәдәнијјәтинин формасы уғрунда мүбаризәдә халг галиб чыхыр» дејә тәсвир етмәји ахыр ичарә мәсәләсинин һәлли адландырмаг олмаз. Бу, «Капитализмин мүгәддәраты»нда «бизим мәшһур» ч. В. В.-нин либерал бошбоғазлығыдыр.

Ч-б Кривенко дејир: «Ардычыл олмаг үчүн буна мүсбәт чаваб вермәк лазымдыр» (јә'ни «капиталист сәнајесинин инкишафына чалышмаг лазым кәлмирми» — суалына) вә «нә кәндли торпағыны сатын алмагдан, нә дә дүкан вә мејханалар ачмагдан чәкинмәк лазым дејилдир», «думада чохлу мејханачынын мүвәффәгијјәтинә севинмәк, кәндли тахылыны сатын алан даһа чохлу бинәкдара јардым етмәк» лазымдыр.

Доғрусу, бу лап мәзәлидир. Бујурун, белә бир «халг достуна» дејин ки, Русијанын һәр јериндә зәһмәткешин истисмар едилмәси маһијјәтчә капиталист истисмарыдыр, тәсәррүфатлы кәндлиләр вә бинәкдарлар, кәндлиләрин тәбәгәләшмәсинин буржуа маһијјәтини сүбут едән филан вә филан сијаси-игтисади әламәтләрә әсасән капитализм нүмајәндәләри сајылмалыдырлар, — буну десәниз о, фәрјад гопарар, буну ағласығмаз бир һәрзә адландырар, Гәрби Авропа формуллары вә абстракт схемләринин кор-корана гәбул едилдији һаггында бағырмаға башлар (ејни заманда «һәрзә» дәлилләринин һәгиги мәзмуну үзәриндән бөјүк бир сә'ләлә кечәр). Кинли марксистләрин төрәтмәк истәдикләри «дәһшәтләри» бәзәмәк лазым кәлдикдә исә, јүксәк елми вә саф идеаллары бир кәнара бурахмаг да олар, е'тираф етмәк дә олар ки, кәндли тахылыны вә торпағыны сатын алыб јыған бинәкдарлар јалныз өзкә малындан истифадә етмәк «һәвәскарлары» дејил, капитализмин әсил нүмајәндәләридир.

Бујурун бу «халг достуна» сүбут един ки, рус буржуазијасы истеһсал васитәләрини тәкчә өз әлинә топладығы үчүн инди халг әмәјини һәр јердә өз әлиндә сахламагдан башга, һөкүмәтә дә тәзјиг көстәрир, онун сијасәтинин буржуа характерини төрәдир, бу сијасәтә буржуа характери вердирир вә онун буржуа характерини мүәјјән едир, — буну етсәниз «халг досту» тамамилә өзүндән чыхыб бизим һөкүмәтин һәр шејә гадир олдуғу һаггында бағырмаға башлар, дејәр ки, анчаг ишин бәд кәтирмәси вә бәдбәхт бир тәсадүф нәтичәсиоларағ һөкүмәт јенә дә «халг достларыны» дејил, капитализм мәнафејинин нүмајәндәләрини «чағырыр»,

капитализми сүн'и сурәтдә јајыр... Хәлвәтдә исә өзләри е'тираф етмәјә мәчбур олурлар ки, думадакы мејханачылар, јә'ни куја синифләрдән јүксәкдә дуран бу һөкумәтин үнсүрләриндән бири мәһз капитализмин нүмајәндәләридир. Лакин, чәнаблар, бизим Русијада капитализмин мәнафеји доғрудандамы јалныз «думада» вә јалныз «мејханачылар» тәрәфиндән тәмсил олунмушдур?..

Чиркин һәрәкәтләрә кәлинчә, бунлары ч. Михајловскидә олдуғча чох көрмүшүк, инди дә јенә ч. Кривенкода көрүрүк; ч. Кривенко, мәсәлән, нифрәт бәсләдији сосиал-демократизми мәһв етмәк арзусу илә дејир ки, «бә'зиләри заводлара кедир (һәм дә техники ишдә вә конторда јахшы вәзифәләр дүшәндә) вә дејирләр ки, буну, мәһз капитализм просесини сүр'әтләндирмәк идејасына көрә едирләр». Әлбәттә, бу кими лап әдәбсиз шејләрә һеч чаваб вермәјә еһтијач да јохдур. Бурада анчаг нөгтә гојмаг олар.

Ејни руһда давам един, чәнаблар, чәсарәтлә давам един! Император һөкумәти, индичә сиздән ешитдијимиз кими, халгы гәти ифласдан хилас етмәк үчүн (һәрчәнд нөгсанлы) тәдбирләр көрән бу һөкумәт, сизи өз бајағылыг вә наданлығынызын үстүнүн ачылмасындан хилас етмәк үчүн, даһа һеч бир нөгсаны олмајан тәдбирләр көрәр. «Мәдәни чәмијјәт» әввәлки кими јенә дә балыг пирогу илә јашыл стол арасындакы фасиләдә кичик гардашдан һәвәслә сөһбәт ачар вә онун вәзијјәтини «јахшылашдырмаг» үчүн инсанпәрвәр лајиһәләр тәртиб едәр; онун нүмајәндәләри сиздән мәмнунијјәтлә өјрәнәрләр ки, земство рәисләри вәзифәсинә вә ја кәндли чибинин башга нәзарәтчиләри вәзифәләринә кечмәклә онлар вәтәндашлыг тәләбләринә вә вәзифәләринә дәрин шүурла јанашырлар. Давам един! Сизин үчүн јалныз раһатлыг дејил... ч. Буренинләрин дили илә тәсвиб вә тә'рифләр дә тә'мин олунмушдур.

Ахырда, јәгин ки, бир чох охучуларын фикринә кәлән бир суала чаваб вермәк, кәрәк ки, јерсиз олмаз. Бу кими чәнабларла бу гәдәр узун-узады дапышмаға

дәјәрдими? онларын илтифат едиб мүбаһисә адландырдыглары вә сензура тәрәфиндән мүдафиә едилән бу либерал чиркабы селинә әслиндә чаваб вермәјә дәјәрми?

Мәнә елә қәлир ки, чаваб вермәјә дәјәрди, әлбәттә, онларын хатири үчүн дејил вә «мәдәни» чамаатын хатири үчүн дејил, рус сосиалистләринин бу һүчумдан өзләри үчүн ала биләчәкләри вә алмалы олдуглары фајдалы ибрәт дәрси хатиринә чаваб вермәјә дәјәрди. Бу һүчум ән ајдын вә ән инандырычы сүрәтдә сүбут едир ки, Русијанын ичтимаи инкишафында демократизмлә сосиализмин ајрылмаз, гырылмаз бир там кими бирләшмиш олдуғу вахт (мәсәлән, Чернышевскинин дөврүндә олдуғу кими) һәмишәлик кечиб кетмишдир. Русијада демократларын идејалары илә сосиалистләрин идејалары арасында куја дәрин бир кејфијјәт фәрги олмадығы һаггында бә'зи јерләрдә һәлә бу вахтадәк рус сосиалистләри арасында давам едән вә онларын нәзәриҗҗәләринә дә, әмәли ишинә дә чох пис тә'сир едән идеја үчүн инди әсла һеч бир зәмин јохдур.

Тамамилә әксинә: бу идејалар арасында там бир учурум вардыр вә рус сосиалистләри буну чохдан баша дүшмәли идиләр, демократларын идејалары илә **ӘЛАГӘНИ ТАМАМ** вә **ГӘТИ ҚӘСМӘЈИН ЛАБҮД** вә **ТАМ ЗӘРУРИ ОЛДУҒУНУ** баша дүшмәли идиләр.

Көрәк, доғрудан да, һәмин рус демократы бу идејанын доғулдуғу заманларда нә иди вә инди нә олмушдур. Белә бир мүгајисә үчүн «халг достлары» бизә кифајәт гәдәр материал верирләр.

Ч-б Ник. — онун утопизминә гаршы алман нәшрләриндән бириндә мәгалә јазмыш ч. Струвенин әлејһинә (онун: «Русијанын капиталист инкишафы мәсәләсинә даир», Zur Beurtheilung der kapitalisichen Entwicklung Rußlands мәгаләси «Sozialpolitisches Centralblatt»-да[83] дәрч едилмишдир, III, № 1, 2 октјабр 1893-чү ил) ч. Кривенконун һәрәкәти бу чәһәтдән сон дәрәчә мараглыдыр. Ч-б Кривенко ч. Струвеје она көрә һүчум едир ки, куја о, «ичма вә пај торпағы тәрәфдары» оланларын идејаларыны (онун дедијинә көрә «халис утопија тәбиәтиндә» олан) «милли сосиализмә» аид

едир. Куја сосиализмдә тәгсирләндирилмәк — бу дәһшәтли иттиһам мәһтәрәм мүәллифи лап гәзәбләндирир. О дејир:

«Ичмаја вә пај торпағына мәкәр башга (Кертсендән, Чернышевскидән вә халгчылардан башга) һеч кәс тәрәфдар олмамышдыр. Бәс кәндлиләр һаггында гапун тәртиб едиб ичманы, кәндлиләрин тәсәррүфат мүстәгиллијини ислаһат үчүн әсас көтүрмүш оланлар, бәс тарихимизи, мүасир мәишәтимизи тәдгиг едиб һәмин принсипләрин хејринә данышанлар, бәс бу принсипләрә, демәк олар, бизим бүтүн чидди вә мө'тәбәр мәтбуатымызын тәрәфдар олмасы — доғруданмы бунларын һамысы, «милли сосиализм» адланан јанлыш јолун гурбаныдыр?»

Сакит олун, мәһтәрәм ч. «халг досту»! Сиз сосиализмдә тәгсирләндирилмәкдән, белә бир дәһшәтли иттиһамдан о гәдәр горхмушсунуз ки, һәтта зәһмәт чәкиб ч. Струвенин «кичик мәгаләчијини» дә диггәтлә охумамышсыныз. Доғрудан да, «ичма вә пај торпағы» тәрәфдарларыны сосиализмдә тәгсирләндирмәк нә гәдәр бөјүк бир һагсызлыг оларды! Инсаф един, бурада сосиализмдән нә вар? Сосиализм ахы зәһмәткешин истисмар едилмәсинә гаршы протест вә мүбаризәја, бу истисмары тамамилә мәһв етмәк үчүн едилән мүбаризәја дејилир, — «пај торпағына тәрәфдар олмаг» исә, кәндлиләрин кечмишдә өз әлләриндә олмуш бүтүн торпаглар үчүн өдәнч вермәләринә тәрәфдар олмаг демәкдир. Һәтта өдәнч верилмәсинә тәрәфдар олмаг дејил, ислаһатдан әввәл кәндлиләрин әлиндә олан бүтүн торпагларын онларда пулсуз сахланмасына тәрәфдар олдугда да, бурада һәлә сосиализмдән әсла һеч бир шеј јохдур, чүнки торпаг үзәриндә (феодализм дөврүндә әмәлә кәлмиш) мәһз бу кәндли мүлкијјәти Гәрбдә һәр јердә, һабелә бизим Русијада* буржуа чәмијјәти үчүн әсас олмушдур. Ичма ичәрисиндә зәһмәткешин истисмар едилмәсинин көзәлчә төрәјиб јашадығыны һәр кәс билдији һалда, «ичма тәрәфдары олмағын» — јә'ни ади торпаг бөлкүсү үсулларына

* Субут — кәндлиләрин тәбәгәләшмәси.

полисин гарышмасына протест етмәјин нәји сосиализмдир? Бу ки, «сосиализм» сөзүнү һәддиндән артыг јајғынлашдырмаг демәкдир: бу һалда, кәрәк ки, ч. Победоностсеви дә сосиалистләр сырасына дахил етмәк лазым кәләр!

Ч-б Струве һеч дә белә дәһшәтли бир һагсызлыг етмир. О, *халгчыларын* «милли сосиализминин утопик олдуғундан» данышыр, кимләри халгчы һесаб етдијини исә — ондан көрмәк олар ки, Плехановун «Бизим ихтилафларымыз» әсәрини халгчыларла мүбаһисә адландырыр. Плеханов, шүбһәсиз ки, сосиалистләрлә, «чидди вә мө'тәбәр» рус мәтбуатына һеч бир дәхли олмајан адамларла мүбаһисә едирди. Она көрә дә ч. Кривенконун халгчылара аид оланы өзүнә аид етмәјә әсла һаггы јох иди. Әкәр о өз мәсләки һаггында һөкмән ч. Струвенин рә'јини билмәк истәјирдисә, — онда мән тәәччүб едирәм ки, нә үчүн ч. Струвенин мәгаләсинин ашағыда көстәрилән јеринә диггәт вермәмиш вә ону *«Р. Богатство» үчүн тәрчүмә етмәмишдир:*

«Капитализм инкишаф едиб ирәлиләдикчә, — мүәллиф дејир, — индичә тәсвир етмиш олдуғумуз дүнјакөрүшү (халгчыларын дүнјакөрүшү) өз зәминини итирмәлидир. Бу дүнјакөрүшү ја позулуб (wird herabsinken) күзәштә кедә билән вә күзәштә кетмәји ахтаран чох әһәмијјәтсиз бир ислаһатлар мәсләкинә* чевриләр — буна үмид доғуран әламәтләр дә чохдан вардыр, — ја да һәгиги инкишафын лабүд олдуғуну е'тираф едәр вә бурадан зәрури сурәтдә доған нәзәри вә әмәли нәтичәләри чыхарар, — башга сөзлә, утопистликдән чыхар».

Әкәр ч. Кривенко биздә јалныз күзәштә кедә билән мәсләкин әламәтләриндән һарада олдуғуну дујмурса, онда мән она мәсләһәт көрәрдим ки, «Русское Богатство»ја, бу журналын нәзәри көрүшләринә нәзәр салсын; бу көрүшләр халгчылыг нәзәријјәси гырынтыларыны Русијанын капиталист инкишафынын гәбул едилмәси илә гурашдырыб јапышдырмаг кими ачыз

* Ziemlich blasse kompromißlüstige und kompromißsüchtige Reformrichtung — русча буну, кәрәк ки, белә дә демәк олар: мәдәнијјәтчилик опортунизми.

тәшәббүсдән башга бир шеј дејилдир; мәсәләнәт көрәрдим ки, бу журналын мөвчуд капитализм гурулушу зәмининдә хырда истеһсалчыларын тәсәрруфатыны јахшылашдырмағы вә бәрпа етмәји нәзәрдә тутан сијаси програмына нәзәр салсын*.

Халгчылығын позулуб мешшанлыг оппортунизминә чеврилмәси — сон замапларда бизим үмумијјәтлә ичтимаи һәјатымызын ән характерик вә әламәтдар һадисәләриндән биридир.

Доғрудан да әкәр «Р. Б.-во»нун програмынын мәзмунуну, — бүтүн бу көчүрмәләрин вә ичарәнин тәнзимини, бүтүн бу учуз кредитләри, музејләри, анбарлары, техниканын јахшылашдырылмасыны, артелләри вә ичтимаи әкинләри көтүрсәк, — көрәрик ки, бу програм бүтүн «чидди вә мө'тәбәр мәтбуатда», јә'ни тәһкимчи органларына вә ја рептилијалара[84] мәнсуб олмајан бүтүн либерал мәтбуатында доғрудан да чох јајылмышдыр. Бүтүн бу тәдбирләрин зәрури, фајдалы, вачиб, «зәрәрсиз» олдуғу идејасы бүтүн зијалылар арасында дәрин көк салмыш вә сон дәрәчә кепиш јајылмышдыр: буна сиз әјаләтләрдә чыхан вәрәгләрдә вә гәзетләрдә дә, һәр чүр земство тәдгигләриндә, мәчмуәләриндә, тәсвирләриндә вә и. а. вә саирәдә тәсадүф

* Үмумијјәтлә ч. Кривенконун ч. Струвеја гаршы мүбаризә апармаг тәшәббүсү ачыначаглы бир тә'сир бағышлајыр. Бу, мәнијјәтчә е'тираз етмәкдә ушаг кими ачиз галмаг вә јенә ушаг кими ачыгланмагдан башга бир шеј дејилдир. Мәсәлән, ч. Струве дејир ки, ч. Ник. —он «утопистдир». Ејни заманда ч. Струве ону нә үчүн белә адландырдығыны тамамилә ајдын көстәрир: 1) чүнки о, «Русијанын һагиги инкишафына» е'тинасызлыг көстәрир; 2) чүнки о, бизим дөвләтин синфи характерини анламаган «чәмијјәтә» вә «дөвләтә» мүрачиәт едир. Ч-б Кривенко буна нә кими е'тираз едә биләр? О инкар едирми ки, бизим инкишафымыз доғрудан да капиталист инкишафыдыр? бу инкишафын башга бир инкишаф олдуғуну дејирми? — дејирми ки, бизим дөвләтимиз синфи дөвләт дејилдир? Јох. бу мәсәләләрә о әсла тохунмадан кечмәји вә өзүнүн үјдурдуғу «шаблонлар» әлејһинә күлүнч бир гәзәбля мүбаризә етмәји үстүн тутур. Даһа бир мисал. Ч-б Струве ч. Ник. — она, синфи мүбаризәни анламамасындан башга, нәзәриччәсиндә «халис игтисади фактлар» саһәсиндән олан бөјүк сәһвләри дә ирад тутур. Ч-б Струве буну да көстәрир ки, ч. Ник — он бизим әкинчи олмајан әһалинин азлығындан бәһс едиркән, «көрмүр ки, Русијанын капиталист инкишафы мәһз бу 80% (Русијанын кәнд әһалиси) илә 44% (Америкапын кәнд әһалиси) арасындакы фәрги тәрәззүлашдырачагдыр: онун тарихи вәзифәси, демәк олар ки, бундан ибарәтдир» Ч-б Кривенко, биринчиси, садәчә капитализмин кәнд әһалисини азалтмаг тәмајүлүндән бәһс олундуғу һалда, кәндлиләри «бизим» (?) горпагсызлашдырмаг вәзифәмиздән бәһс етмәклә бу јери тәһриф едир. икинчиси тә, әсил мәсәләдән (кәнд әһалисинин азалмасына сәбәб олмајачаг бир капитализм мүмкүндүрмү?) бир кәлмә дә данышмајараг, «әзбәрчиләр» ә. с. һаггында бошбоғазлыг етмәја башлајыр. Бах: Әлавә II (Бу чилдин, 334-чү сәһифәси. *Ред.*).

едәрсиниз. Шүбһәсиздир ки, *буну* халгчылыг һесаб етсәк, мүвәффәгијјәт чох бөјүк вә мүһүм әсасиздир.

Анчаг бурасы вар ки, бу һеч дә (сөзүн көһнә, ади мә'насында) халгчылыг дејилдир, һәм дә бу мүвәффәгијјәт, бу чох кениш даирәдә јајылмаг халгчылығы бајағылашдырмаг баһасына әлдә едилмишдир, бизим либерализмә кәскин сурәтдә мүхалиф олан сосиал-ингилаби халгчылығы бу либерализмлә бирләшән, јалныз хырда буржуазијанын мәнафејини ифадә едән мәдәнијјәтчилик оппортунизминә чевирмәк баһасына әлдә едилмишдир.

Буну јәгин етмәк үчүн, кәндлиләрин вә кустарларын тәбәгәләшмәсинин јухарыда тәсвир едилмиш мәнзәрәләрини нәзәрдән кечирмәк кифајәтдир, — бу мәнзәрәләр исә һеч дә ајры-ајры вә ја јени фактлары тәсвир етмәк дејил, бизим кәндләрдә мөвчуд олдуғуну әлејһдарларын да инкар етмәдикләри «истисмарчылар» вә «муздурлар» «мәктәбини» сијаси игтисад дили илә ифадә етмәк тәшәббүсүндән ибарәтдир. Ајдындыр ки, «халгчылыг» тәдбирләри хырда буржуазијаны анчаг гүввәтләндирә биләр; јахуд (артелләр вә ичтимаи әкинләр) чох әһәмијјәтсиз бир јарымчыг тәдбир олмалыдыр, «мәктәбин» өзүнә әсла тохунмадығы үчүн Авропанын һәр јериндә либерал буржуазијанын бу гәдәр нәвазишлә тәтбиг етдији ачыпачаглы бир експеримент олараг галмалыдыр. Јенә һәмин сәбәбә көрә бу чүр тәрәггиләр әлејһинә һеч ч. Јермоловлар вә ч. Виттеләр дә бир сөз дејә билмәзләр. Тамамилә әксинә. Илтифат един, чәнаблар! «Зијалылары» ингилаби фәалијјәтдән (антагонизми габарыг көстәрмәкдән, буну пролетариата анлатмагдан, бу антагонизми билаваситә сијаси мүбаризә јолуна чыхартмаг тәшәббүсләриндән) узаглашдырыб антагонизми бу чүр көзәмәјә, барышыға, бирләшмәјә доғру јөнәлтмәк хатириндә онлар сизә «тәчрүбә үчүн» һәтта пул да верәрләр. Илтифат един!

Халгчылығы белә позулмаг дәрәчәсинә чатдыран просес үзәриндә бир гәдәр дајанаг. Бу нәзәријјә јенә дә әмәлә кәлдикдә, өз ибтидаи шәклиндә кифајәт гәдәр мүкәммәл иди — халг һәјатының хүсуси гурулуша малик олмасы тәсәввүрүнү әсас тутан бу нәзәријјә

«ичма» кәндлисинин коммунист институтларынә инанырды вә буна көрә дә кәндлиләри сосиализм уғрунда һәгиги мүбариз һесаб едирди — лакин бу нәзәрижә, бир тәрәфдән, нәзәри чәһәтдән һазырланмамышды, Русија һәјатынын фактлары илә әсасландырылмамышды, о бири тәрәфдән дә, кәндлинин еһтимал олунан бу кејфијјәтләринә әсаслана биләчәк бир сијаси програм тәтбиг етмәк тәчрүбәси јох иди.

Нәзәриҗҗәнин инкишафы да бу ики истигамәтдә, нәзәри вә әмәли истигамәтләрдә кетди. Нәзәри фәалијјәт торпаг *саһиблијинин* башлыча олараг о формасыны тәдгиг едирди ки, бунда коммунизм әламәтләри көрмәк истәјирдиләр; бу фәалијјәт исә ән этрафлы, ән зәнкин факт материалы верди. Лакин торпаг *саһиблијинин* әсасән формасына аид олан бу материал кәндин *игтисадијјатыны* тамамилә тәдгигчиләрин нәзәриндән гачырды. Бу исә хүсусән она көрә тәбии иди ки, әввәлән, ичтимаи елмдәки метод һаггында тәдгигчиләрин мөһкәм бир нәзәрижәси, јә'ни истеһсал мүнасибәтләрини ајырыб хүсуси тәдгиг етмәк лүзумуну ајдынлашдыран нәзәриҗҗәси јох иди; икинчиси исә, топланмыш факт материалы кәндлиләрин ән биринчи еһтијачларыны, кәндли тәсәррүфатына ағыр тә'сир көстәрән ән биринчи фәлакәтләри ачыг вә билаваситә көстәрирди. Буна көрә дә тәдгигчиләрин бүтүн диггәти бу фәлакәтләри, азторпаглылығы, ағыр верки-ләри, кәндлиләрин һүгугсузлуғуну, сыхышдырылыб күтләшдирилмәсини тәдгиг етмәјә верилмишди. Бүтүн бунлар о гәдәр зәнкин материал әсасында вә о гәдәр кениш бир тәфәррүатла тәсвир, тәдгиг вә изаһ едилмишди ки, әкәр дөвләтимиз синфи дөвләт олмасајды, әкәр онун сијасәтини һаким синифләрин мәнафеји дејил, «халг еһтијачларынын» әдаләтли мүзакирәси мүәјјән етсәјди, әлбәттә, бу дөвләт һәмин фәлакәтләри арадан галдырмағын зәрури олдуғуну мин дәфә јәгин етмиш олмалы иди. Чәмиҗҗәтин вә дөвләтин «фикрини дәјишдирмәк» мүмкүн олдуғуна инанан садәлөвһ тәдгигчиләр өз топладыглары фактларын тәфәррүаты ичәрисиндә тамамилә батыб галмыш, белә ликлә дә бир шеји — кәндин сијаси-игтисади гурулушуну нә-

зәрдән гачырмышдылар, бу ән јахын вә билаваситә фәлакәтләрин һәгигәтән ағыр тә'сир көстәрдији тәсәрруфатын әсас зәминини нәзәрдән гачырмышдылар. Нәтичәдә, тәбии олараг, белә чыхды ки, аз торпаглылыг вә и. а. үзүндән ағыр вәзијјәтдә олан тәсәрруфатын мәнафејини мүдафиә етмәк, бу тәсәрруфаты әлиндә сахлајан синфин мәнафејини мүдафиә етмәкдән ибарәт олду, ичма *дахилиндәки* мөвчуд ичтимаи-игтисади мүнасибәтләр шәраитиндә, өлкәнин мөвчуд тәсәрруфат системи шәраитиндә исә тәкчә бу синиф давам кәтириб инкишаф едә биләрди.

Истисмары арадан галдырмаг үчүн әсас вә дајаг ола биләчәк бир системин тәдгигинә јөнәлдилән нәзәри иш елә бир програм һазырланмасына сәбәб олду ки, бу, хырда буржуазијанын, ја'ни мәһз бу истисмар гајдаларынын архаландығы синфин мәнафејини ифадә едир!

Ејни заманда әмәли ингилаби иш дә тамамилә көзләнилмәз бир истигамәтдә инкишаф едирди. Кәндлинин коммунист инстинктләринә олан инам, тәбии олараг, сосиалистләрдән тәләб едирди ки, сијасәти тә'хирә салыб «халг ичәрисинә кетсинләр». Бир чох ән чалышган, ән исте'дадлы ишчиләр бу програмы һәјата кечирмәјә киришдиләр вә бунлар, кәндлинин коммунист инстинктләри һаггындакы тәсәввүрүн садәдиллик олдуғуну тәчрүбәдә јәгин етмәли олдулар. Һәм дә бу гәрара кәлдиләр ки, иш кәндлидә дејил, һөкумәтдәдир, — буна көрә дә бүтүн фәалијјәт һөкумәт әлејһинә мүбаризәјә јөнәлдилди, бу мүбаризәни исә, тәкчә зијалылар вә бә'зән онлара гошулан *фәһләләр* апарырдылар. Бу мүбаризә әввәлләр сосиализм наминә апарылырды вә белә бир нәзәриччәјә әсасланырды ки, халг сосиализмә һазырдыр вә һакимијјәти садәчә әлә кечирмәклә јалныз сијаси ингилаб дејил, һәмчинин ичтимаи ингилаб да едилә биләр. Сон заманлар бу нәзәриччә, көрүнүр, артыг һәр чүр е'тибарыны итирир вә народнајаволјачыларын һөкумәтә гаршы мүбаризәси радикалларын сијаси азадлыг уғрунда мүбаризәсинә чеврилир.

О бири тәрәфдән исә, демәли, көрүлән иш әввәлчә

нәзәрдә тутулан мәгсәдә тамамилә әкс нәтичәләр верди; о бири тәрәфдән исә јалныз радикал буржуа демократијасынын мәнафејини ифадә едән бир програм мејдана чыхмыш олду. Әслини десәк, бу просес һәлә баша чатмамышдыр, лакин, дејәсән, артыг тамамилә мүәјјәнләшмишдир. Халгчылыгын белә инкишафы тамамилә тәбии вә лабүд иди, чүнки доктрина кәндли тәсәррүфатынын хүсуси (ичма) уклады һаггында халис әфсанәви бир тәсәввүр үзәриндә гурулмушду: әфсанә керчәкликлә үз-үзә кәләндә пуч олду вә кәндли сосиализминдән хырда буржуа кәндлиләринин радикал-демократик нүмајәндәлији мејдана чыхды.

Демократын тәкамүлүндән мисаллар кәтирирәм:

Ч-б Кривенко дејир: «Чалышмаг лазымдыр ки, һәр шеја гадир адам олмаг әвәзинә Умумрусија мигјасында анчаг тутгун бир шәкилдә чошан көзәл дујғулара малик олуб, нә һәгиги фәдакарлыға, нә дә һәјатда мөһкәм бир иш көрмәјә габил олмајан ирадәсиз бир адама чеврилмәјәсән». Чох көзәл нәсиһәтдир; көрәк бу нәсиһәт нәјә тәтбиг едилир. Ч-б Кривенко сөзүнә давам едәрәк дејир: «Бу ахырынчы чәһәтдән мән белә бир тәәссүфлү факт билирәм»: Русијанын чәнубунда, «кичик гардаша ән јахшы нијјәтләр вә мәһәббәт бәсләјән» кәнчләр јашајырдылар; кәндлијә һәр чәһәтдән диггәт јетирилир вә һөрмәт едилирди; ону аз гала јухары башда отурдурдулар, онунла бир гашыгла хөрәк јејирдиләр, мүрәббә вә печенјеја гонаг едирдиләр; һәр шеј үчүн она башгаларынын вердијиндән артыг пул верирдиләр, она һәм борч пул, һәм «чај пулу», һәм дә елә белә пул верирдиләр. Авропа гурулушундан, фәһлә чәмијјәтләриндән вә и. а. данышырдылар. Һәмин јердә Шмидт адында бир мүдир вә ја даһа доғрусу, садәчә бағбан олан бир кәнч алман да јашајырды; онун һеч бир һуманитар идејасы јох иди, лап мәһдуд формал тәбиәтли бир алман иди (sic??!!)» вә и. а. Дејир ки, бу адамлар 3—4 ил бурада јашадыгдан сонра һәрәси бир тәрәфә чыхыб кедир. Арадан даһа 20 ил кечир вә мүәллиф бу јерә кәлдикдә, хәбәр тутур ки, «ч. Шмидт» (фајдалы фәалијјәтинә көрә бағбан Шмидтдән дөнүб ч. Шмидт олмуш бу адам) кәндли-

ләрә үзүмчүлүк өјрәтмишдир, бу исә инди кәндлиләрин һәрәсинә илдә 75—100 маната гәдәр «мүәјјән бир кәлир» верир; буна көрә дә ч. Шмидт һаггында «јахшы хатирә» галмышдыр, «кәндлијә анчаг јахшы һиссләр бәсләјән вә онун үчүн әһәмијјәтли (!) һеч бир иш көрмәјән чәнаблар һаггында исә бир хатирә дә галмамышдыр».

Әкәр һесабласаг ајдын олар ки, тәсвир едилән һадисәләр 1869—1870-чи илләрдә баш вермишдир, јә'ни тәхминән мәһз о заманларда баш вермишдир ки, рус сосиалист-халгчылары «Авропа гурулушуну» ән габагчыл, ән бөјүк хүсусијјәтини — Интернационалы[85] Русијаја кечирмәјә чәһд едирдиләр.

Ајдындыр ки, ч. Кривенконун һекајәси чох кәскин бир тә'сир бурахыр, буна көрә дә, о, дәрһал һашијә чыхмаға чалышыб белә изаһ едир:

«Әлбәттә, бунунла мән демирәм ки, Шмидт бу чәнаблардан јахшыдыр, мән ону дејирәм ки, Шмидт, бүтүн башга нөгсанларына бахмајараг, јенә дә бу јердә вә әһали арасында нәјин сајәсиндә даһа мөһкәм бир из бурахмышдыр. (Демирәм ки, јахшыдыр, дејирәм даһа мөһкәм бир из бурахмышдыр, — бу нә чәфәнкијатдыр?!) Һабелә мән демирәм ки, о, мүһүм бир иш көрмүшдүр, әксинә, онун көрдүјү иши ән хырда, өтәри вә онун үчүн һеч бир агырлыгы олмајан бир иш кими, лакин шүбһәсиз һәјати бир иш нүмунәси кими көстәрирәм».

Көрдүјүнүз кими, бу һашијә чох икимә'налыдыр, лакин әсил мәсәлә онун икимә'налы олмасында дејилдир, бундадыр ки, мүәллиф бир фәалијјәтин нәтичәсизлијини башга бир фәалијјәтин мүвәффәгијјәтинә гаршы гојуркән, јәгин ки, бу ики чүр фәалијјәтин истигамәти арасында әсаслы фәрг олдуғуну һеч фикринә дә кәтирмир. Бүтүн мәтләб бундадыр вә мүасир демократын симасыны тә'јин етмәк үчүн һәмин һекајәни олдугча характерик едән дә будур.

Ахы бу кәнчләр кәндлијә «Авропа гурулушу вә фәһлә чәмијјәтләри» һаггында данышаркән, јәгин ки, бу кәндлини ичтимаи һәјат формаларыны дәјишдирмәјә галдырмаг истәјирдиләр (бәлкә мәним бурада

чыхартдығым бу нәтичә сәһвдир, лакин зәннимчә, бунун гапуны бир нәтичә олдуғуна һәр кәс шәрик олар, чүнки ч. Кривенконун јухарыда гејд олунан һекајәсиндән лабүд сурәтдә белә чыхыр), һәр чүр либерал тәрәггиләри мүнасибәти илә баш верән үмуми шадлыгла бәрабәр, зәһмәткешин белә биабырчасына истисмар вә мәһкум едилмәсини доғуран мүасир чәмијјәтә гаршы кәндлини ичтимаи ингилаба галдырмаг истәјирдиләр. «Ч-б Шмидт» исә һәгиги бир тәсәррүфат саһиби олмаг е'тибары илә, башга тәсәррүфат саһибләринә өз тәсәррүфат ишләрини дүзәлтмәкдә анчаг көмәк етмәк истәмишдир, вәссалам. Бәс бир-биринә тамамилә әкс олан бу ики фәалијјәти нечә мүгајисә етмәк, тутушдурмаг олар? Ахы бу тамамилә она бәнзәр ки, бир бинаны учурмаға чалышан бир адамын фәалијјәтинин мүвәффәгијјәтсизлијини, бу бинаны мөһкәмләндирмәк истәјән башга бир адамын фәалијјәтинин мүвәффәгијјәти илә мүгајисә едәсән! Мүәјјән мә'насы олан бир мүгајисә үчүн бахмаг лазым иди ки, халг ичәрисинә кедән бу кәнчләрин кәндлиләри ингилаба галдырмаг тәшәббүсү нә сәбәбә белә мүвәффәгијјәтсиз олмушду, — сәбәб о дејилдими ки, бу кәнчләр сәһв тәсәввүрә әсасланыб зәнн едирдиләр ки, зәһмәткеш вә истисмар олунан әһалинин нүмајәндәси мәһз «кәндлиләрдир», һалбуки һәгигәтдә кәндлиләр хүсуси бир синиф дејилдир (бу јалныз, тәһкимчилик һүгугунун дағылмасы дөврүнүн долајы тә'сири илә изаһ едилә биләи бир хүљадыр, о заман кәндлиләр доғрудан да бир *синиф* кими, лакин анчаг тәһкимчилик чәмијјәтинин бир синфи кими чыхыш едирдиләр), чүнки кәндлиләрин өз ичәрисиндә буржуазија вә пролетариат синифләри әмәлә кәлир, — бир сөзлә, көһнә сосиалист нәзәријјәләрини вә сосиал-демократлар тәрәфиндән бунларын тәнгидини арашдырмаг лазым иди. Ч-б Кривенко исә бунун әвәзиндә дәридән чыхараг сүбут етмәјә чалышыр ки, «чәнаб Шмидтин» иши — «шүбһәсиз, һәјати бир ишдир». Бағышларсыныз, мөһтәрәм ч. «халг досту», нә үчүн сиз ачыг гапыны дөјүрсүнүз? Буна ким шүбһә едир? Үзүм бағы салмаг вә ондан 75—100 ма-

нат кәлир көтүрмәк — доғрудан да бундан һәјати нә ола биләр?*.

Мүәллиф изаһ етмәјә башлајыр ки, әкәр тәк бир тәсәррүфат саһиби өзү үчүн үзүм бағы салса, бу — дағыныг фәалијјәт олар, бир нечә тәсәррүфат саһиби белә етдикдә исә бу — кичик бир иши һәгиги, дүзкүн ишә чевирән үмумиләшдирилмиш вә јајылмыш бир фәалијјәт олар, *нечә ки, мәсәлән,* А. Н. Енкелгардт[86] јалныз өзү фосфорит ишләтмәк дејил, һабелә башгалары арасында да фосфорит истеһсалыны тәтбиг етмишдир.

Доғру дејилми, бу демократ чох әчәбдир!

Кәндли ислаһаты һаггындакы фикирләр саһәсиндән дә бир мисал көтүрәк. Демократизмлә сосиализмин ајрылмаз олдуғу дөврүн, — јухарыда гејд едилән бу дөврүн демократы Чернышевски һәмин ислаһата нә чүр бахырды? Өз фикрини ачыг билдирмәјә имканы олмадығына көрә о *сусурду,* һазырланылан ислаһаты исә ишарәләрлә белә характеризә едирди:

«Тутаг ки, мән сизин хөрәјинизә ишләнән азугә еһтијатыны гәбул едиб сахламаг арзусунда идим. Өзлүјүндә ајдындыр ки, әкәр мән буну мәһз сизә һөрмәт бәсләдијимә көрә едирдимсә, демәли, бу чәһдимлә мән белә фәрз едирдим ки, бу азугә сизиндир вә бундан биширилән хөрәк сизин үчүн јахшы вә фајдалыдыр. Бирдән мән хәбәр тутурам ки, бу азугә һеч дә сизин дејилмиш вә бундан һазырланан һәр хөрәк үчүн сиздән алынан пула нәинки хөрәјин өзү дәјмәз (бу сөзләр ислаһатдан *габаг* јазылмышдыр. Ч-б Јужаковлар исә *инди* ишәндырмаға чалышырлар ки, бу ислаһатын әсас принсипи кәндлиләри тә'мин етмәкдир!!), *һәтта бу пулу сиз сон дәрәчә сыхынты чәкмәдән верә дә билмәзсиниз — бир тәсәввүр един ки, онда мән нә һала дүшүрәм. Бу гәдәр гәриба кәшфләрдән сонра мәним ағлыма нә кими фикирләр кәлир?.. Фајдалы олмасы*

* Бу «һәјати» ишин, кәндлиҗә Авропа чәмиҗјәтләриндән данышан *һәмин* кәнчләрә тәклиф етсәјдиниз, көрәрдиниз онлар сизи нечә гаршыларды-лар! Сизә нечә көзәл бир рәдд чавабы верәрдиләр! Инди материализмдән вә диалектикадан горхдуғунуз кими, онларын да идејаларындан бағрыныз чатлајачаг гәдәр горхардыныз!

үчүн шәраит тә'мин едилмәмиш бир шидән өтрү чалышмагда мән нә гәдәр ахмаг имишәм! Мүлкиҗәтин мүәҗҗән әлләрә чатачағыны, һәм дә фајдалы шәртләрлә чатачағыны габагчадан јәгин етмәдән, бу мүлкиҗәтин һәмин әлләрдә сахланмасы үчүн ахмагдан башга ким чалышар? ... Мәним севдиҗим адама анчаг зәрәр җетирән бүтүн бу азугәнин пуча чыхмасы даһа јахшыдыр! Сизи анчаг вар-җохдан чыхаран бир шүн тамамилә батмасы даһа јахшыдыр!»

Мән о јерләри нәзәрә чарпдырырам ки, бунлар Чернышевскинин өз дөврүндәки керчәклиҗи дәриндән вә чох јахшы анладығыны, кәндли тә'диҗәләринин нә олдуғуну анладығыны, рус ичтимаи синифләринин антагонистлиҗини анладығыны чох габарыг көстәрир. Онун бу чүр халис ингилаби идејалары сензура нәзарәти алтында олан мәтбуатда шәрһ етмәк бачарығыны да гејд етмәк әһәмиҗҗәтлидир. О ејни шеҗләри өз кизли әсәрләриндә дә јазырды, лакин ишарәсиз јазырды. «Мүгәддимәҗә мүгәддимә»дә Волкин дејир (Чернышевски өз фикирләрини онун дили илә ифадә едир):

«Гој кәндлиләри азад етмәк ишы мүлкәдар партиҗасынын өһдәсинә верилсин. Бунун бөјүк бир фәрги җохдур»;* мүсаһиби исә, — әксинә, бунун чох бөјүк фәрги вардыр, чүнки мүлкәдар партиҗасы кәндлиләрә торпаг верилмәсинин әлејһинәдир — дејәндә о белә бир гәтиҗәтлә чаваб верир:

«Јох, фәрг чох бөјүк дејил, чүз'идир. Кәндлиләрә торпаг өдәнчисиз верилсәјди, фәрги чох бөјүк оларды. Бир шеји адамын әлиндән алмагла алмамаг арасында фәрг вардыр, бу шејин әвәзиндә ондан пул аллаг исә һәмин шеји онун әлиндән аллаг демәкдир. Мүлкәдар партиҗасынын планы тәрәггичиләрин планындан анчаг онунла фәргләнир ки, даһа садә вә даһа мүхтәсәрдир. Буна көрә һәмин план һәтта даһа јахшыдыр. Әнкәлләри даһа аз олар, јәгин ки, кәндлиләр үчүн ағырлығы да аз олар. Кәндлиләрдән һәр кәсин пулу

* Плехановун «Сосиал-Демократ»дакы[87]. «Н. Г. Чернышевски мәгаләсиндән ситат кәтирирәм.

варса, өзү үчүн торпаг алар. Кимин пулу јохдурса—даһа ону торпаг алмаға мәчбур етмәјә дә лүзум јохдур. Бу онларын ањлаг вар-јохдан чыхарар. Өдәнч вермәк өзү дә—сатын алмаг демәкдир».

Мәһз Чернышевски кими даһи олмаг лазым иди ки, о заман, һәлә кәндли ислаһатынын кечирилдији дөврдә (о заман бу ислаһат һәтта Гәрбдә дә һәлә кифајәт гәдәр ишыгландырылмамышды) бу ислаһатын әсас буржуа характерини бу гәдәр ајдын баша дүшәсән, баша дүшәсән ки, артыг о заман рус «чәмијјәтиндә» вә «дөвләтиндә» зәһмәткешә гәти дүшмән олан вә шүбһәсиз, кәндлиләрин вар-јохдан чыхарылмасыны вә мүлкијјәтдән мәһрум едилмәсини габагчадан гәрарлашдыран ичтимаи синифләр һөкмдарлыг вә һөкмранлыг едирдиләр. Һәм дә Чернышевски баша дүшүрдү ки, бизим антагонист ичтимаи мүнасибәтләримизи пәрдәләјән һөкумәтин мөвчуд олмасы, зәһмәткешләрин вәзијјәтини хүсусилә писләшдирән дәһшәтли бир бәладыр.

«Доғрусуну десәк,—дејә Волкин сөзүнә давам едир,—*јахшысы будур, гој торпагсыз азад едилсинләр».* (Јә'ни тәһкимчи-мүлкәдарлар биздә бу гәдәр күчлүдүрләрсә јахшысы будур, һәмин тәһкимчилик мәнафејини ријакар мүтләгијјәт һөкумәтинин күзәштләри илә пәрдәләмәкдәнсә, ачыг, дүз данышсынлар вә сөзләрини ахырадәк десинләр.)

«Мәсәлә елә гојулмушдур ки, мән һәтта кәндлиләрин азад едилиб-едилмәјәчәји үстүндә, хүсусән дә онлары кимин, либералларынмы вә ја мүлкәдарларын азад едәчәји үстүндә гызышмаг үчүн бир сәбәб көрмүрәм. Мәнчә фәрги јохдур. Һәтта мүлкәдарлар етсәләр даһа јахшыдыр».

«Үнвансыз мәктублар»дан: *«Кәндлиләри азад етмәкдән дәм вурурлар... Белә бир ши үчүн гүввә һаны? Һәлә гүввә јохдур. Бир ши үчүн гүввә јох икән о шеј киришмәк олмаз. Көрүрсүнүзмү, ши һараја доғру кедир: азад етмәјә башлајачаглар. Бундан нә чыхачағыны өзүнүз дүшүнүн, јеринә јетирә билмәјәчәјин бир*

ишә кириширдикдә бундан нә чыхыр. Иши корлајачагсан — ичиндән рәзаләт чыхачаг»[88].

Чернышевски баша дүшүрдү ки, тәһкимчи-бүрократик рус дөвләти кәндлиләри азад етмәкдә, јә'ни тәһкимчиләри јыхмагда ачиздир, бу дөвләт анчаг «рәзаләт» төрәтмәји, либералларла мүлкәдарларын мәнафеји арасында мискин бир сазиш (өдәнч вермәк дә сатын алмаг демәкдир), кәндлиләри тә'минат вә азадлыг хәјалы илә алдадан, ишдә исә онлары вар-јохдан чыхарыб тамамилә мүлкәдарлара тәслим едән бир сазиш дүзәлтмәји бачарар. Буна көрә дә Чернышевски ислаһата протест едирди, лә'нәт јағдырырды, онун мүвәффәгијјәтсизлијини истәјирди, либералларла мүлкәдарлар арасында чанбазлыг едән һөкумәтин долашыға дүшмәсини вә Русијаны синифләрин ачыг мүбаризәси јолуна чыхарачаг бир ифласын баш вермәсини истәјирди.

Бизим мүасир «демократлар» исә *инди* — Чернышевскинин даһиликлә габагчадан көрдүкләри факта чевриләчәк бир заманда, 30 иллик бир тарих һәр чүр иғтисади вә сијаси хүлјалары амансызлыгла рәдд етмиш олдуғу бир заманда — ислаһаты тә'риф едирләр, ислаһата «халг» истеһсалынын гәбул олунмасы кими бахырлар, зәһмәткешә дүшмән олан ичтимаи синифләрдән *јан кечәчәк* бир јолун мүмкүн олдуғуну көстәрмәк үчүн ислаһатдан сүбут ахтармаға чалышырлар. Тәкрар едирәм, кәндли ислаһатына мүнасибәт — бизим демократларын нә гәдәр дәриндән буржуалашмыш олдугларына ән ајдын сүбутдур. Бу чәнаблар һеч бир шеј өјрәнмәмишләр, ејни заманда чох-чох шејләри унутмушлар.

Мүгајисә үчүн «Отечественныје Записки»нин 1872-чи ил нөмрәләрини көтүрүрәм. «Бөјүк азадлыг» ислаһатындан сонра лап биринчи он ил мүддәтиндә рус чәмијјәтинин либерализм (плутократијанын мәнафејини пәрдәләјән либерализм) чәһәтдән газанмыш олдуғу мүвәффәгијјәтләр һаггында «Плутократија вә онун әсаслары» мәгаләсиндән јухарыда парчалар вермишдим.

Јенә дә һәмин мүәллиф һәмин мәгаләсиндә јазыр ки,

әкәр габагларда ислаһатлардан мә'јус олан вә кечмиш үчүн һејфсиләнән адамлара тез-тез тәсадүф олунурдуса, инди даһа белələри јохдур. «Јени гајдалар һамынын хошуна кәлмишдир, һамы шад вә сакитдир», сонра мүәллиф көстәрир ки, әдәбиҹҹат «өзү плутократијанын органы олур», «демократизм пәрдәси алтында» плутократијанын мәнафеjинә вә арзуларына хидмәт едир. Бу фикрә јахшыча диггәт јетирин. Мүәллиф наразыдыр ки, «һамы» ислаһатын јаратмыш олдуғу јени гајдалардан разыдыр, бу јени гајдаларын ачыг, антагонист, буржуа хәссәләринә бахмајараг, «һамы» (әлбәттә, зәһмәткешләр дејил, «чәмиҹҹәтин» вә «зиjалыларын» нүмајәндәləри) шад вә сакитдир: чамаат көрмүр ки, либерализм анчаг «әлдә етмәк сәрбәстлиjини», һәм дә ајдындыр ки, зәһмәткешләр күтләси һесабына вә онун зәрәринә әлдә етмәк сәрбәстлиjини пәрдәләjир. Буна көрә дә мүәллиф протест едир. Онун фикирләринин гиjмәтли чәһәти дә, сосиалист үчүн характерик олан мәһз бу протестдир. Фикир верин ки, демократизмлә пәрдәләнмиш плутократизмә гаршы едилән бу протест, журналын үмуми нәзәриҹҹәсинә зиддир: ахы онлар, кәндли ислаһатында һәр чүр буржуа чәһәтләри, үнсүрләри вә мәнафеjи олдуғуну инкар едирләр, рус зиjалыларының вә рус дөвләтинин синфи характерини инкар едирләр, Русиjада капитализм үчүн зәмин олдуғуну инкар едирләр — лакин буна бахмајараг, капитализми вә буржуалығы дуjмаjа вә һисс етмәjә билмирләр. Нә гәдәр ки «Отечественные Записки» рус чәмиҹҹәтинин антагонистлиjини һисс едәрәк буржуа либерализминә вә демократизминә гаршы вурушурду,—демәли, бу антагонистлиjи анлаjа билмәjән, лакин онү дәрк едән вә антагонистлик доғурмуш чәмиҹҹәтин гурулушунун өзүнә гаршы мүбаризә етмәк истәjән бизим илк сосиалистләрин һамысы үчүн үмуми олан бир ишы көрүрдү; — демәли, «Отечественные Записки» мүтәрәгги иди (әлбәттә, пролетариат нөгтеjи- нәзәриндән). «Халг достлары» бу антагонистлиjи јаддан чыхартмышлар, «демократизм пәрдәси алтында» бизим мүгәддәс Русиjада да халис буржуаларын кизләндиjини анламаг дуjғусуну тама-

милә итирмишләр; буна көрә дә онлар инди иртичачыдырлар (пролетариата гаршы иртичачыдырлар), чүнки антагонизмин үстүнү өртүб басдырырлар, мүбаризәдән дејил, барышдырычы мәдәнијјәтчилик фәалијјәтиндән бәһс едирләр.

Лакин доғрудандамы, чәнаблар, 60-чы илләрдәки алныачыг Русија либералы, плутократијанын демократик нүмајәндәси 90-чы илләрдә јалныз, алнына вәтәндашлыг кәдәри чөкдүјүнә көрә даһа буржуазнијанын идеологлуғундан чыхмышдыр?

Доғрудандамы мөвчуд ичтимаи-игтисади мүнасибәтләрин дәјишмәз галдығы шәраитдә бөјүк мигјасда «әлдә етмәк сәрбәстлији», бөјүк кредит, бөјүк капитал, бөјүк техники јахшылашдырмалар әлдә етмәк сәрбәстлији јалныз хырда кредит, хырда капитал, хырда техники јахшылашдырмалар әлдә етмәк сәрбәстлији илә әвәз олундугуна көрә өз либерал характерини, јә'ни буржуа характерини итирир?

Тәкрар едирәм, онлар бахышларынын әсаслы сүрәтдә дәјишмәси вә ја гајдаларымызда әсаслы чевриліш әмәлә кәлмәси тә'сири алтында башга бир фикрә кәлмәмишләр. Јох, онлар садәчә унутмушлар.

Өз сәләфләринин нәзәриҗјәләринин бүтүн әсассызлығына, керчәклијә олан садәдил-утопик көрүшләринә бахмајараг, һәмин сәләфләрини вахтилә мүтәрәгги едән бу јакенә хүсусиҗјәти итирдикдән сонра «халг достлары» бүтүн бу мүддәтдә әсла һеч бир шеј өјрәнмәмишләр. Һалбуки Русија керчәклијинин һәтта сијаси игтисад тәһлилиндән асылы олмајараг, Русијанын тәкчә бу 30 иллик сијаси тарихи онлара бир чох шеј өјрәтмәли иди.

О заман, *60-чы илләр* дөврүндә тәһкимчиләрин гүввәси сарсымышды: онлар, доғрудур, тамамилә мәғлуб олмасалар да, һәр һалда елә гәти мәғлубиҗјәтә уғрамышдылар ки, сәһнәдән чәкилмәли олмушдулар. Либераллар исә әксинә, баш галдырмышдылар. Тәрәгги, елм, хејирхаһлыг, һагсызлыға гаршы мүбаризә, халг мәнафеји, халг вичданы, халг гүввәси вә и. а. вә и. а. һаггында либерал ибарәләр јағмаға башламышды, — бунлар һаман ибарәләрдир ки, инди дә, хүсуси мә'јус-

луғ дәгигәләриндә бизим сызылдајан радикалларын салонларында, бизим бошбоғаз либералларын јубилеј нahар мәчлисләриндә, журнал вә гәзетләринин сәһифәләриндә онларын үрәкләрини буландырыр. Либераллар о гәдәр күчлү чыхмыш олдулар ки, «јени гајдалары» өз истәдикләри кими, — әлбәттә, тамамилә дејил, лакин хејли дәрәчәдә дәјишдирдиләр. Һәрчәнд Русијада о заман да «ачыг сипфи мүбаризә ајдынлығы» јох иди, һәр һалда индикиндән чох ајдын иди, белә ки, зәһмәткеш синфин һәтта бу синфи мүбаризәдән һеч хәбәри олмајан, ијрәнч һазыркы вәзијјәти *изаһ етмәкдәнсә* јахшы кәләчәјин һәсрәтиндә олмағы үстүн тутан идеологлары да көрмәјә билмирдиләр ки, либерализмин архасында плутократија кизләнмишдир вә бу јени гајдалар буржуа гајдаларыдыр. Диггәти күнүн даһа биабырчы мәсәләләриндә чәлб етмәјән, јени гајдалары (нисбәтән) халис шәклиндә нәзәрдән кечирмәјә мане олмајан тәһкимчиләрин мәһз мејдандан чыхарылмасы буну көрмәјә имкан верирди. Лакин бизим о заманкы демократлар, плутократик либерализми писләмәји бачардыглары һалда, ону анлајыб елми сурәтдә изаһ етмәји бачармырдылар, ичтимаи тәсәррүфатымызын капитализм үсулу илә гурулмуш олдуғу шәраитдә плутократик либерализмин зәрурилијини анлаја билмирдиләр, көһнә тәһкимчилик һәјат гурулушуна нисбәтән бу јени һәјат гурулушунун мүтәрәггилијини анлаја билмирдиләр, бу һәјат гурулушунун доғурдуғу пролетариатын ингилаби ролуну анлаја билмирдиләр — она көрә дә бу «азадлыг» вә «инсанпәрвәрлик» гајдаларына «чымхырмагла» кифајәтләнирдиләр, буржуалығы тәсадүфи бир шеј һесаб едирдиләр, «халг гурулушунда» нә исә башга нөв ичтимаи мүнасибәтләрин мејдана кәләчәјини көзләјирдиләр.

Тарих дә онлара бу башга ичтимаи мүнасибәтләри көстәрди. Тәһкимчиләрин мәнафеји үзүндән чох ејбәчәр һала салынмыш ислаһатын ахыра гәдәр әзәмиш олдуғу бу тәһкимчиләр (бир саатлыға) дирчәлдиләр вә буржуа мүнасибәтләриндән башга олан бизим бу ичтимаи мүнасибәтләрин нә олдуғуну ајдын көстәрдиләр, һәм дә о гәдәр азғын, сон дәрәчә мә'насыз вә

вәһши бир иртича шәклиндә көстәрдиләр ки, бизим демократлар, буржуалығы һисс едә билән, лакин ону анлаја билмәјән өз садәлөвһ демократизмини сосиал-демократизмә чевириб ирәли кетмәк әвәзиндә горхуја дүшдүләр, јерә чөкдүләр, керијә, либераллара доғру кетдиләр вә инди фәхр едирләр ки, онларын инилтисинә.., ја'ни мән демәк истәјирдим, онларын нәзәриҹәсинә вә програмына «бүтүн чидди вә мө'тәбәр мәтбуат» шәрик олур. Кәрәк ки, алынан дәрс чох бөјүк иди: халг һәјатынын хүсуси гурулушу, халгын сосиалист инстинктләри, капитализмин вә буржуазијанын тәсадүфи олмасы һаггында көһнә сосиалистләрин хүлјаја гапылдыглары сон дәрәчә ајдынлашырды, елә кәлирди ки, керчәклијә артыг ачыг көзлә бахыб гәти е'тираф етмәк олар ки, Русијада буржуа мүнасибәтләриндән вә сон күнләрини кечирән тәһкимчилик мүнасибәтләриндән башга һеч бир ичтимаи-игтисади мүнасибәт олмамыш вә јохдур, буна көрә дә сосиализмә фәһлә һәрәкатындан башга бир јол да ола билмәз. Лакин бу демократлар һеч бир шеј өјрәнмәмишләр вә мешшан сосиализминин садәлөвһ хүлјалары өз јеринә мешшан тәрәггиләринин әмәли ајыглығына тәрк етмишдир.

Инди бу мешшанлыг идеолоҝлары зәһмәткешләрин мәнафејини тәмсил едәнләр сифәти илә чыхыш етдикдә онларын нәзәриҹәләри тамамилә мүртәче нәзәриҹәдир. Онлар, «јүксәлтмәк», «јахшылашдырмаг» вә и. а. кими үмуми, һамыја аид тәдбирләрлә куја ишә көмәк етмәк мүмкүн олдуғу һаггында, куја барышдырмаг вә бирләшдирмәк мүмкүн олдуғу һаггында данышмагла мүасир рус ичтимаи-игтисади мүнасибәтләринин антагонизмини өртүб басдырырлар. Онлар иртичачылардыр, чүнки бизим дөвләти синифләрдән јүксәкдә дуран бир шеј кими голәмә верир вә буна әсасән дејирләр ки, бу дөвләт истисмар олунан әһалијә чидди вә сәмими јардым көстәрмәјә јарарлы вә гадирдир.

Онлар, нәһајәт, она көрә иртичачыдырлар ки, зәһмәткешләри азад етмәк үчүн онларын өзләринин мүбаризә етмәси, һәм дә ишадлы мүбаризә етмәси лүзумуну гәтиҹән анламырлар. «Халг достларына» көрә, мәсәлән, белә чыхыр ки, куја онлар өзләри дә һәр иши

јолуна гоја биләрләр. Фәһләләр архајын ола биләрләр. Бах, будур «Р. Б.-во» редаксијасына бир техник дә көлмишдир вә онлар «капитализми халг һәјатына тәтбиг» етмәк «комбинасијаларындан» бирини аз гала лап дүзәлтмишдиләр. Сосиалистләр бүтүн мешшан идејалары вә нәзәриҹҹәләри илә әлагәни **ГӘТИ** вә **ТАМАМИЛӘ** кәсмәлидирләр — һүчумдан алынасы **БАШЫЛЫЧА ФАЈДАЛЫ ДӘРС БУДУР.**

Хаһиш едирәм нәзәрдә тутасыныз ки, мән «халг достлары» илә вә онларын идејалары илә дејил, мешшан идејалары илә әлагәни кәсмәкдән бәһс едирәм — чүнки бир шејлә һеч бир заман әлагә олмамышса, онунла әлагәни кәсмәк дә олмаз. «Халг достлары» бу чешид мешшан сосиалист идејалары мәсләкләриндән биринин анчаг бир нүмајәндәсидир. Буна көрә дә әкәр мән бу мүнасибәтлә мешшан сосиалист идејалары илә, *үмумиҹҹәтлә* көһнә рус кәндли сосиализми идејалары илә әлагәни кәсмәјин зәрури олдуғу нәтичәсини чыхарырамса, бунун сәбәби одур ки, марксизмин артмасындан көһнә идејаларын горхуја дүшмүш нүмајәндәләринин марксистләрә гаршы етдикләри бу һүчум онлары мешшан идејаларыны ән мүкәммәл вә ајдын тәсвир етмәјә вадар етмишдир. Бу идејалары мүасир сосиализмлә, Русијанын керчәклији һаггындакы мүасир мә'луматла мүгајисә едәндә бу идејаларын нә гәдәр өлкүнләшдијини, һәр чүр там нәзәри әсасыны итириб мискин бир еклектизм дәрәчәсинә, ән ади бир мәдәниҹҹәтчилик оппортунизми програмы дәрәчәсинә ендијини сон дәрәчә ајдын көрүрүк. Дејә биләрләр ки, бу — үмумиҹҹәтлә көһнә сосиализм идејаларынын тәгсири дејил, һеч кимин һеч дә сосиалист һесаб етмәдији јалныз бу чәнабларын тәгсиридир; лакин мәнә белә көлир ки, бу кими бир е'тираз тамамилә әсассыздыр. Мән һәр јердә, көһнә нәзәриҹҹәләрин бу чүр позулмасынын зәрури олдуғуну көстәрмәјә чалышмышам, һәр јердә бу чәнабларын ајрыча тәнгид едилмәсинә мүмкүн гәдәр аз јер, көһнә рус сосиализминин үмуми вә әсас мүддәаларына мүмкүн гәдәр чох јер вермәјә чалышмышам. Буна көрә дә әкәр сосиалистләр мәним бу мүддәаларыны јанлыш шәрһ етдијими вә ја дүрүст

шәрһ етмәдијими, ја да јарымчыг көстәрдијими иддиа етсәләр, мән онлара анчаг ачизанә бир сөһбәтлә чаваб верәрәм: бујурун, чәнаблар, бунлары өзүнүз шәрһ един, лазымынча ајдын көстәрин!

Доғрусу, сосиалистләрлә мүбаһисә етмәк имканына һеч кәс сосиал-демократлар гәдәр севинмәзди.

Доғруданмы сиз елә зәнн едирсиниз ки, бу кими чәнабларын «мүбаһисәсинә» чаваб вермәк бизим хошумуза кәлир вә онлар ачыгча, тә'кидлә вә кәскин сүрәтдә мејдан охумасајдылар, биз бу мүбаһисәјә галхышардыг?

Доғруданмы сиз елә зәнн едирсиниз ки, гуру либерал ибарәбазлығы илә мешшан нәсиһәтинин бу ијрәнч гатышығыны охумаг, тәкрар охумаг вә диггәтлә охумаг үчүн биз чанымызы дишимизә тутмалы олмуруг?

Лакин бу чүр идејалары әсасландырмаға вә шәрһ етмәјә инди анчаг бу кими чәнаблар кириширсә, бунда бизим тәгсиримиз јохдур. Хаһиш едирәм буну да нәзәрдә тутасыныз ки, мән *сосиализмин* мешшан идејаларыны илә әлагәни көсмәк лүзумундан бәһс едирәм. Арашдырылмыш хырда буржуа нәзәријјәләри сосиалист нәзәријјәләри ады илә ортаја чыхдығына **КӨРӘ ШҮБҺӘСИЗ** мүртәче нәзәријјәләрдир.

Лакин биз һәгигәтдә бурада сосиализмдән һеч бир шеј олмадығыны, јә'ни бүтүн бу нәзәријјәләрин зәһмәткешин истисмар едилмәсини әсла изаһ етмәдијини, буна көрә дә зәһмәткешин азад едилмәсинә әсла хидмәт едә билмәјәчәјини, бүтүн бу нәзәријјәләрин һәгигәтдә хырда буржуазијанын мәнафејини әкс етдирдијини вә јеритдијини баша дүшсәк, — онда биз бу нәзәријјәләрә башга чүр јанашмалы оларыг, гаршымыза белә бир суал гојмалы оларыг: *фәһлә синфи хырда буржуазијаја вә онун програмларына нечә јанашмалыдыр?* Бу синфин икили характерини (бизим Русијада, хырда буржуазија илә ири буржуазија арасындакы антагонизм аз ашкишаф етмиш олдуғундан бу икилик хүсусилә гүввәтлидир) нәзәрә алмадан һәмин суала чаваб вермәк олмаз. Бу синиф үмуми демократик тәләбләр ирәли сүрдүју үчүн, јә'ни орта әсрләр дөврүнүн вә тәһкимчилијин һәр чүр галыгларына

гаршы мүбаризә етдији үчүн мүтәрәггидир; хырда буржуазија олмаг е'тибары илә өз вәзиҹҹәтини сахламаг уғрунда мүбаризә едәрәк, өлкәнин буржуа јолу илә үмуми инкишафыны ләнкитмәјә, кери дөндәрмәјә чалышдығы үчүн иртичачыдыр. Мәсәлән, пај торпагларынын өзкәнинләшдирилмәзлији һаггында ағызларда кәзән тәләб кими иртичачы тәләбләр, һәмчинин кәндлиләр үзәриндә бир чох саир гәҹҹумлуг лајиһәләри, адәтән зәһмәткешләри мүдафиә етмәк кими хејирхаһлыг бәһанәси архасында кизләнир; һәгигәтдә исә, ајдындыр ки, бунлар зәһмәткешләрин вәзиҹҹәтини анчаг писләшдирир вә ејни заманда онларын өз азадлығы уғрунда мүбаризәсини чәтинләшдирир. Хырда буржуа програмынын бу ики чәһәтини бир-бириндән чидди фәргләндирмәк вә бу нәзәриҹҹәләрин һәр чүр сосиалист характерини инкар етмәклә, һабелә бунларын мүртәче чәһәтләринә гаршы мүбаризә апармагла бәрабәр, бунларын демократик һиссәсини дә јаддан чыхармаг лазым дејилдир. Нечә олур ки, мешшан нәзәриҹҹәләрини марксистләрин тамамилә инкар етмәси, онларын програмындакы демократизми рәдд етмәк дејил, әксинә, бунун үзәриндә даһа артыг тә'кид олунмасыны тәләб едир — буну бир мисалла изаһ едәчәјәм. Мешшан сосиализми нүмајәндәләриниң өз нәзәриҹҹәләриндә һәмишә ирәли сүрдүкләри үч әсас мүддәа — азторпаглылыг, јүксәк тә'диҹәләр вә һөкумәт даирәләриниң зүлмү — јухарыда көстәрилмишди.

Бу бәлалары арадан галдырмағын тәләб едилмәсиндә сосиализмдән әсла һеч бир шеј јохдур, чүнки бунлар мүлкиҹҹәтдән мәһрум етмәји вә истисмары азачыг да олса изаһ етмир вә бунларын арадан галдырылмасы капиталын әмәк үзәриндәки зүлмүнә азачыг да олса тохунмаз. Лакин бу бәлаларын арадан галдырылмасы, һәмин зүлмү күввәтләндирән орта әср көһнәликләриндән ону тәмизләјәр, фәһләнин капитала гаршы билаваситә мүбаризә етмәсини асанлашдырар, буна көрә дә демократик бир тәләб олмаг е'тибары илә она фәһләләр ән гызғын тәрәфдар оларлар. Тә'диҹәләр вә веркиләр, үмумиҹҹәтлә дедикдә, елә бир мәсәләдир ки, буна анчаг хырда буржуалар хүсуси әһәмиҹҹәт верә

билир, лакин биздә кәндлиләрдән алынан тә'дијәләр бир чох чәһәтдән тәһкимчилијин садәчә галығыдыр: мәсәлән, дәрһал вә данышыгсыз ләғв едилмәли олан өдәнч тә'дијәләри бу гәбилдәндир; «нәчибләрин» вермәдији вә јалныз кәндлиләрин вә мешшанларын үзәринә дүшән веркиләр бу гәбилдәндир. Сосиал-демократлар игтисади вә сијаси дурғунлуға сәбәб олан һәмин орта әср мүнасибәтләри галыгларының арадан галдырылмасы төләбинә һәмишә тәрәфдар олачаглар. Еjни сөзләри азторпаглылыг һаггында да демәк лазымдыр. Бу хүсусдакы фәрјадларын бурҗуа характерини сүбут етмәк үзәриндә мән јухарыда чох дајанмышдым. Лакин шүбһәсиздир ки, мәсәлән, кәндли ислаһаты, торпаг кәсикләри васитәси илә кәндлиләри мүлкәдарлар хејринә ачыгча гарәт етмиш вә бу бөјүк иртичачы гүввәјә истәр билаваситә (кәндли торпағыны гопарыб әлә кечирмәклә), истәрсә дә долајысы илә (паj торпагларыны мәһарәтлә ајырмагла) хидмәт етмишдир. Буна көрә дә сосиал-демократлар кәндлиләрин әлиндән алынмыш торпагларын дәрһал өзләринә гајтарылмасы үзәриндә, тәһкимчилик тә'сисатынын вә ән'әнәләринин дајағы олан мүлкәдар торпагларынын тамамилә гәсб едилмәси үзәриндә ән чидди сурәтдә тә'кид едәчәкләр. Торпағын миллиләшдирилмәсинә уjғун кәлән бу сонунчу тәдбирдә һеч бир сосиалистлик јохдур, чүнки биздә инди әмәлә кәлмәкдә олан фермер мүнасибәтләри о заман анчаг даһа сүр'әтлә вә даһа кениш инкишаф едәр, лакин нәчиб мүлкәдарлары гәти јыха биләчәк јеканә тәдбир олмаг е'тибары илә бунун демократик мә'нада сон дәрәчә бөјүк әһәмиjjәти вардыр. Нәһаjәт, әлбәттә, анчаг ч. Јужаковлар вә ч. В. В.-ләр дејә биләрләр ки, кәндлиләрин мүлкиjjәтдән мәһрум вә истисмар едилмәсинә сәбәб онларын һүгугсузлуғудур; лакин һөкумәт даирәләринин кәндлиләрә етдиjи зүлм нәинки шүбһәсиз бир шеjдир, һәтта садәчә бир зүлм олмаjыб кәндлиләри «алчаг гара чамаат» сајараг онлары ачыгча тапдаламагдан ибарәтдир, куја нәчиб мүлкәдарларын итаәтиндә олмаг бу «алчаг гара чамаата» хас олан бир шеjдир, она үмуми вәтәндашлыг һүгугларындан истифадә етмәк

имканы анчаг хүсуси бир мәрһәмәт шәклиндә верилир (мәсәлән, көчүрмәләр*) вә онунла һәр бир помпадур, иш евинә салынмыш адамлар кими рәфтар едә биләр. Буна көрә дә сосиал-демократлар, шүбһәсиз, кәндиләрин вәтәндашлыг һүгугларыны тамамилә өзләринә гајтармаг, задәканларын һәр чүр имтијазыны тамамилә ләғв етмәк, кәндиләр үзәриндә бүрократија гәјумлуғуну пуч етмәк вә кәндиләрә өзүнүидарә ихтијары вермәк төләбинә гошулурлар.

Өзләрини **СОСИАЛ-ДЕМОКРАТ** адландырмаг вә **ДЕМОКРАТИЗМИН** чох бөјүк әһәмијјәтини өз фәалијјәтләриндә һеч бир заман јаддан чыхармамаг — марксизмин ардычыллары олан рус коммунистләринә үмумијјәтлә һәр кәсдән даһа артыг лазымдыр**.

Русијада орта әсрләрә мәхсус јарымтәһкимчи тә'сисатларының галыглары (Гәрби Авропаја нисбәтән) һәлә о гәдәр күчлүдүр ки, бунлар пролетариаты вә үмумијјәтлә халгы әзән, бүтүн силкләр вә синифләр ичәрисиндә сијаси дүшүнчәнин артмасыны ләнкидән елә бир зүлм бојундуруғудур ки, һәр чүр тәһкимчилик тә'сисатларына гаршы, мүтләгијјәтә, силкчилијә, бүрократијаја гаршы мүбаризә апармағын фәһләләр үчүн чох бөјүк әһәмијјәти олдуғу үзәриндә исрар етмәмәк олмаз. Фәһләләрә бүтүн тәфсилаты илә көстәрмәк лазымдыр ки, бу тә'сисатлар нә кими дәһшәтли бир иртичачы гүввәдир, бунлар әмәк үзәриндә капиталын зүлмүнү нечә гүввәтләндирир, зәһмәткешләрә нечә һәгарәтли тәзјиг көстәрир, капиталы нечә ләнкидиб орта әср формаларында сахлајыр, ја'ни әмәји истисмар етмәк чәһәтчә ән јени формалардан, сәнаје формаларындан кери галмајан вә бу истисмара үстәлик олараг азадлыг уғрунда мүбаризәни сон дәрәчә

* Инди торпаг назири олан ч. Јермоловун өз «Гытлыг вә халг фәлакәти» китабында көчүрмәләрә е'тираз едилкән көстәрдији халис Русија тәһкимчиси һәјасызлығыны бурада хатырламамаг олмаз. О дејир ки, Русијанын Авропа һиссәсиндә мүлкәдарлар ишләк әдләрә мәһтач икән көчүрмәләри дөвләт һесабына сәмәрәли һесаб етмәк олмаз. — Доғрудан да, кәндиләр өз әмәкләри илә мүфтәхор мүлкәдарлары вә синфләрин «али рүтбәли» гујругларыны бәсләмәк үчүн дејил, бәс нә үчүн јашајырлар?

** Бу чох мүһүм бир чәһәтдир. Плеханов чох һаглы олараг дејир ки, бизим нигилабчыларын «ики дүшмәни вардыр: бир тәрәфдән, һәлә ахыра гәдәр көкү кәсилмәмиш көһнә фикирләр вә дикәр тәрәфдән, јени програмы дар мә'нада анламаг». Бах: Әлавә III (бу чилдин 354-чү сәһифәси. *Ред.*).

чәтинләшдирән формаларда сахлајыр. Фәһләләр билмәлидирләр ки, иртичанын бу дајагларыны* јыхмадыгча онларын буржуазијаја гаршы мүвәффәгијјәтлә мүбаризә апармасы әсла мүмкүн олмајачагдыр, чүнки бу дајаглар галдыгча рус кәнд пролетариаты дүшүнчәли вә мәһкәм протест вә мүбаризә етмәјә дејил, анчаг пассив мә'јуслуға габил олан авам, әзилмиш адамлар вәзијјәтиндән һеч бир заман чыха билмәјәчәкдир, кәнд пролетариатынын јардымы исә фәһлә синфинин гәләбәси үчүн зәрури шәртдир. Буна көрә дә мүтләгијјәтә вә иртичачы силкләрә вә тә'сисатлара гаршы радикал демократија илә јанашы мүбаризә апармаг — фәһлә синфинин билаваситә вәзифәсидир вә сосиал-демократлар бу вәзифәни фәһлә синфинә анлатмалыдырлар, она ејни заманда бүтүн бу да анлатмағы әсла унутмамалыдырлар ки, бүтүн бу тә'сисатлара гаршы мүбаризә анчаг буржуазија әлејһинә мүбаризәни асанлашдырмаг васитәси кими лазымдыр, үмуми демократик тәләбләрин һәјата кечирилмәси фәһләјә анчаг ондан өтрү лазымдыр ки, зәһмәткешләрин башлыча дүшмәнинә, — өз тәбиәти е'тибары илә халис демократик тә'сисат олан *капитала* галиб кәлмәк үчүн јол ачсын; бизим Русијада бу капитал фәһләләри әзмәк үчүн, фәһлә һәрәкатынын мејдана кәлмәсини даһа чох ләнкитмәк үчүн өз демократизмини гурбан вермәјә, иртичачыларла иттифага кирмәјә хүсусилә мејл көстәрир.

* Бизим ингилабчыларын диггәтини нисбәтән аз чәлб едән ән бөјүк бир иртичачы тә'сисат вәтән *бүрократијасыдыр* ки, Русија дөвләтини de facto (фе'лән, һәгигәтдә. *Ред.*) мәһз һәмин бүрократија идарә едир. Башлыча оларак разиочиләр һесабына артан бу бүрократија һәм өзүнүн әмәлә кәлдији мәншә е'тибары илә, һәм дә өз фәалијјәтинин вәзифә вә характери е'тибары илә дәриндән буржуа бүрократијасыдыр, лакин мүтләгијјәт вә нәчиб мүлкәдарларын чох бөјүк сијаси имтијазлары бу бүрократијаја хүсусилә зәрәрли кејфијјәтләр вермишдир. Бу бүрократија — мүлкәдарла буржуанын мәнафејини үјғунлашдырмағы өзүнүн ән јүксәк вәзифәси һесаб едән даими бир фүлкердир. Бу бүрократија елә бир иудушкадыр ки, өзүнүн тәһкимчи рәғбәти вә әлагәләриндән истифадә едиб фәһләләри вә кәндлиләри алдадыр, «игтисади чәһәтдән зәиф олаңы горумаг», оңу голчомагдан вә сәламчидән мудафиә етмәк үчүн она «гәјјумлуг» етмәк пәрдәси алтында елә тәдбирләр көрүр ки, бу тәдбирләр зәһмәткешләри «алчаг гара чамаат» вәзијјәтинә салыр, онлары бүтүнүлүклә тәһкимчи мүлкәдара тәслим едир, бунунла да онлары буржуазијанын гаршысында даһа чарәсиз бир вәзијјәтә салыр. Бу бүрократија — Гәрби Авропа иртича усталарынын тәчрүбәси илә усталашмыш вә өз аракчејевчилик[89] арзуларыны халгпәрәстлик ибарәләри пәрдәси алтында мәһарәтлә кизләдән ән горхулу бир ријакардыр.

Јухарыда дејиләнләр сосиал-демократларын мүтләгиҗҗәтә вә сијаси азадлыға мүнасибәтини, һәмчинин сијаси азадлыг әлдә етмәк үчүн ингилабчыларын бүтүн фраксијаларынын «бирләшмәси», «иттифаг бағламасы» јолунда сон заманлар хүсусилә гүввәтләнмәкдә олан чәрәјана[90] мүнасибәтини, көрәк ки кифајәт гәдәр мүәјјән едир.

Бу — олдугча орижинал вә характерик бир чәрәјандыр.

Бунун орижиналлыгы орасындадыр ки, «иттифаг» тәклифләри, мүәјјән бир груп тәрәфиндән вә ја филан вә филан мәсәләләрдә һәмрә'ј олуб мүәјјән програмлары олан мүәјјән груплар тәрәфиндән ирәли сүрүлмүр. Белә олсајды, онда иттифаг мәсәләси ајры-ајры һаллара аид мәсәлә, бирләшдирилән групларын нүмајәндәләри тәрәфиндән һәлл едилән конкрет бир мәсәлә оларды. Онда хүсуси «бирләшдиричи» чәрәјан да ола билмәзди. Лакин белә бир чәрәјан вардыр вә садәчә елә адамлар тәрәфиндән ирәли сүрүлүр ки, бу адамлар көһнәдән араланмыш, јени һеч бир шеҗә исә көлиб чатмамышлар: мүтләгиҗҗәтлә мүбаризә едәнләрин бу вахтадәк архаландыглары нәзәриҗҗә, көрүнүр ки, дағылыр вә мүбаризә үчүн лазым олан һәмрә'јлик вә мүтәшәккиллик шәраитини дә дағыдыр. Инди будур, чәнаб «бирләшдиричиләр» вә «иттифагчылар», јәгин, белә күман едирләр ки, белә бир нәзәриҗҗәни асанлыгла јаратмаг, онун бүтөвүнү мүтләгиҗҗәтә гаршы протестдән вә сијаси азадлыг төләбиндән ибарәт едиб јердә галан бүтүн сосиализм вә гејри-сосиализм мәсәләләрини исә кәнара атмаг олар. Ајдындыр ки, бу садәлөвһ јанылма, белә бирләшдирмә үчүн лап илк төшәббүсләр едиләндә өз әсассызлыгыны һөкмән көстәрәчәкдир.

Лакин бу «бирләшдирмә» чәрәјаны она көрә характеркидир ки, мүбариз, ингилаби халгчылыгын сијаси-радикал демократизмә чеврилмәси просесинин сон мәрһәләләриндән бирини ифадә едир; мән дә буну (просеси) јухарыда гејд етмәјә чалышмышдым. Сосиал-демократ олмајан бүтүн ингилаби групларын көстәрилән бајраг алтында мөһкәм бирләшмәси анчаг

о заман мүмкүн ола биләр ки, көһнә рус оризиналчылығынын јанлыш фикирләринә сон гојан мөһкәм *демократик* тәләбләр програмы һазырланмыш олсун. Сосиал-демократлар белә бир демократик партијанын јарадылмасыны, әлбәттә, ирәлијә доғру атылан фајдалы бир аддым һесаб едирләр вә онларын халғчылыға гаршы фәалијјәти буна јардым етмәлидир, һәр чүр јанлыш фикирләрин вә әфсанәләрин көкүнүн кәсилмәсинә, сосиалистләрин марксизм бајрағы алтында груплашмасына вә јердә галан груплар тәрәфиндән демократик партија тәшкил олунмасына јардым етмәлидир.

Сосиал-демократлар, әлбәттә, бу партија илә дә «бирләшә» билмәздиләр, чүнки сосиал-демократлар фәһләләрин ајрыча бир фәһлә партијасында мүстәгил тәшкил олунмасыны лазым билирләр, — лакин фәһләләр демократларын иртичачы тә'сиратлара гаршы һәр чүр мүбаризәсинә ән чидди јардым көстәрәрдиләр.

Халғчылығын позулуб ән ади бир хырда буржуа радикализми нәзәриҗҗәсинә чеврилмәси, — «халг достлары» буна (чеврилмәјә) ән ајдын бир сүбутдур, — бизә көстәрир ки, мүтләгиҗҗәтлә мүбаризә идејасыны фәһләләр ичәрисиндә јајыркән ејни заманда бизим ичтимаи мүнасибәтләрин антагонист характерини, — бу сәбәбдән буржуазија идеологларынын да сијаси азадлыг тәрәфдары олдугларыны фәһләләрә ајдынлашдырмајанлар, — бүтүн зәһмәткеш әһалини азад етмәк уғрунда мүбариз олан рус фәһләсинин тарихи ролуну фәһләләрә ајдынлашдырмајанлар нә гәдәр бөјүк бир сәһв едирләр.

Сосиал-демократлара адәтән ону ирад тутмағы севирләр ки, бүтүн сосиалистләр Марксын игтисади нәзәриҗҗәсини гәбул етдикләри һалда, сосиал-демократлар Марксын нәзәриҗҗәсиндән, куја, јалныз өзләри истифадә етмәк истәјирләр. Лакин суал олунур, бир һалда ки, бизим Русијада зәһмәткешин истисмар едилмәсинә үмуми јәтлә вә һәр јердә һеч дә ичтимаи тәсәррүфатын буржуа үсулу илә гурулмасы дејил, — мәсәлән, азторпаглылыг, тә'дијәләр, һөкумәт даирәләринин зүлмү сәбәб көстәрилир, онда дәјәр формасыны, бур-

жуа гурулушунун мahиjjәтини вә пролетариатын ингилаби ролуну фәhләләрә изah етмәjин нә мә'насы вар?

Бир hалда ки, синфи мүбаризә нәзәриjjәси, тәшәккүл тапмыш фабрик фәhләләри синфинә мәнсуб олмаjан «халг» күтләси hәлә бир jана галсын, hәтта фәhлә синфинин фабрикчиjә мүнасибәтини изah едә билмир (бизим капитализм hөкумәт тәрәфиндән сүи'и сурәтдә jарадылыбмыш), онда бу нәзәриjjәни фәhләләрә анлатмағын нә мә'насы вар?

Бир hалда ки, биздә коммунизмә кетмәк jолуну капитализмин вә онун jаратдығы пролетариатын олмадығы бир шәраитдә ахтармаг истәjирләр, онда Марксын игтисади нәзәриjjәсини вә бу нәзәриjjәнин чыхартдығы нәтичәни—капитализм васитәси илә коммунизмин тәшкилатчысы олан пролетариатын ингилаби ролу hаггында нәтичәни нечә гәбул етмәк олар?

Ајдындыр ки, белә бир шәраитдә фәhләни сиjаси азадлыг уғрунда мүбаризәjә чағырмаг, ону габагчыл буржуазиjанын хеjринә өзүнү ода вурмаға чағырмаг демәкдир, зира инкар етмәк олмаз ки, сиjаси азадлыг hәр шеjдән әввәл буржуазиjанын мәнафеjинә хидмәт едәчәк, фәhләләрин вәзиjjәтини исә jүнкүлләшдирмәjиб анчаг... анчаг *hәмин буржуазиjанын өзү илә*... мүбаризә етмәк шәраитини jүнкүлләшдирәчәкдир (характерикдир ки, буну hәтта халгчылар вә народнаjаволjачылар да инкар етмирдиләр). Мән буну о сосиалистләрә гаршы дејирәм ки, онлар сосиал-демократларын нәзәриjjәсини гәбул етмәдикләри hалда, jалныз фәhләләр арасында ингилаби үнсүрләр тапмаг мүмкүн олдуғуну тәчрүбәдә jәгин едәрәк, фәhләләр ичәрисиндә тәшвигат апарырлар. Бу сосиалистләр өз нәзәриjjәләрини тәчрүбәнин зиддинә гоjурлар вә фәhләләри онларын билаваситә вәзифәләриндән — **СОСИАЛИСТ ФӘhЛӘ ПАРТИJАСЫ ТӘШКИЛ ЕТМӘКДӘН** jајындырмагла сон дәрәчә чидди бир сәhв едирләр*.

* Фәhләни мүтләгиjjәт әлеjhинә мүбаризәjә галдырмағын зәрури олдуғу нәтичәсинә ики jолла кәлмәк олар. *Jа* фәhләjә сосиализм гурулушу уғрунда jеканә мүбариз кими бахмаг, белә өлдүгдә исә сиjаси азадлығы фәhләнин мүбаризәсини асанлашдыран шәртләрдән бири hесаб етмәк. Сосиал-демократлар белә бахырлар. *Jа да* она садәчә индики гурулушдан

Бу сәһв тәбии олараг о заман баш вермишди ки, буржуа чәмиҗәтинин синфи антагонизмләри тәһкимчилијин тәзјиги алтында олуб һәлә гәтиҗјән инкишаф етмәмишди, о заман бу тәһкимчилик бүтүн зијалыларын һәмрә'ј протестинә вә мүбаризәсинә сәбәб олур вә бизим зијалыларын хүсуси демократизми хүљјасыны, либералларла сосиалистләрин идеҗалары арасында дәрин бир зиддиҗјәт олмадығы хүљјасыны доғурурду. Инди, — игтисади инкишаф о гәдәр ирәли кетмишдир ки, һәтта, Русијада капитализм үчүн зәмин олдуғуну әввәлләр инкар едән адамлар да мәһз капитализм инкишафы јолуна кирмиш олдуғумузу тәсдиг едирләр, — инди бу хүсусда даһа һеч бир хүљја ола билмәз. «Зијалыларын» тәркиби дә, мадди сәрвәт истеһсалы илә мәшғул олан чәмиҗәтин тәркиби кими ајдын сүрәтдә меҗдана чыхыр: әкәр һәмин чәмиҗәтдә һөкмранлыг едән вә ону идарә едән капиталистдирсә, «зијалыларын» тәркибиндә кетдикчә даһа сүр'әтлә артмагда олан јығын-јығын мәнсәбпәрәстләр вә буржуазијанын муздлу нөкәрләри, — һеч бир сајыгламаја гапылмајан, нә истәдијини јахшы билән, разы вә хатирчәм «зијалылар» әсас рол ојнајырлар. Бизим радикал вә либераллар бу факты нәинки инкар етмирләр, әксинә, буну гәтиҗјәтлә гејд едирләр, бунун әхлагсызлыг олдуғуну сүбут етмәјә, буну писләмәјә, дармадағын етмәјә, утандырмаға... вә мәһв етмәјә чалышырлар. Буржуа зијалыларыны өзләринин буржуалығына көрә *утандырмаг* кими садәләвһ иддиалар нә гәдәр күлүнчдүрсә, мешшан игтисадчыларынын бизим буржуазијаны онун халгы вар-јохдан чыхармаға, күтләләри диләнчилијә, ишсизлијә вә ачлыға мәһкум етмәјә доғру кетмәси илә («бөјүк гардашларын» тәчрүбәсинә әсасланараг) горхутмаг чәһди дә бир о гәдәр күлүнчдүр; буржуазија вә онун идеологлары үзәриндә бу мүһакимә, дурна балығыны чаја атмаг һөкмүнү ве-

---

ән чох әзаб чәкән, даһа итирмәли һеч бир шеји олмајан вә мүтләгиҗјәтә гаршы һамыдан артыг гәтиҗјәтлә чыхыш едә билән бир адам кими мүраҹиәт етмәк. Лакин мәһз бу һал фәһләни, бүтүн «халғын» мүтләгиҗјәтә гаршы һәмрә'ілији архасында буржуазија илә пролетариатын антагонизмини көрмәк истәмәјән буржуа радикалларын гујруғунда сүрүнмәјә мәчбур етмәк демәкдир.

рән мәһкәмәни хатырладыр. Бу һүдуддан сонра либерал вә радикал «зијалылар», — тәрәгги, елм, һәгигәт, **халг** вә с. һаггында һәдсиз-һесабсыз ибарәләр јағдыран, нифаг, дүшкүнлүк, мә'јуслуг вә сүстлүк олмадығы **вә** бүтүн гәлбләрдә демократизм чошдуғу 60-чы илләрә һејфсиләнмәји севән бу «зијалылар» кәлир.

Бу чәпаблар өзләринә мәхсус садәдиллик көстәрәрәк әсла анламаг истәмирләр ки, о заманкы һәмрә'јлик о заманкы мадди шәраитдән догурду вә бу шәраит кәри гајыда билмәјәчәкдир: тәһкимчилик һүгугу һамыны — бир гәдәр пул јығыб раһат јашамаг истәјән тәһкимчи бурмистри дә, верки алан, ишә гарышан вә адамы тәсәррүфатдан ајыран ағаны көрмәјә көзү олмајан тәсәррүфатлы кәндлини дә, ев гуллугчусу олан пролетары да, тачирә гул кими сатылан јохсуллашмыш кәндлини дә ејни дәрәчәдә сыхырды; тачир-фабрикчи дә, фәһлә дә, кустар да, уста да тәһкимчилик һүгугундан әзијјәт чәкирди. Бүтүн бу адамлар арасында анчаг бир рабитә вар иди ки, бу да онларын һамысынын тәһкимчилијә дүшмән олмасы иди: бу һәмрә'јлик һүдудундан кәнарда ән кәскин тәсәррүфат антагонизми башланырды. Кәрәк нә гәдәр ширин хәјаллара гапыласан ки, бу гәдәр кешиш инкишаф етмиш бу антагонизми индијәдәк көрмәјәсән; керчәклијин мүбаризә тәләб етдији, **өзхошуна** вә ја **мәчбурән** буржуазијанын әлалтысы олмаг истәмәјән һәр кәсдән пролетариатын тәрәфинә кечмәји тәләб етдији бир заманда һәмрә'јлик дөврүнүн гајытмасынын һәсрәтини **чәкәсән.**

Әкәр сиз «халг мәнафеји» һаггында тәмтәраглы **сөзләрә** инанмајыб бир гәдәр дәринә кетсәниз, — гаршынызда мүхтәлиф зәрәрсиз тәрәггиләр васитәси илә өз тәсәррүфатыны (онларын дилиндә «халг» тәсәррүфатыны) јахшылашдырмаг, бәрпа вә давам етдирмәк хүљасы илә јашајан, мөвчуд истеһсал мүнасибәтләри зәмининдә бүтүн бу тәрәггиләрин күтләләри кетдикчә даһа дәриндән пролетарлашдырачағыны әсла анлаја билмәјән хырда буржуазијанын әсил идеологларыны көрәрсиниз. «Халг достлары» бизим зијалыларын синфи характерини ајдынлашдырмаға чох јардым көс-

тәрдикләри үчүн, бунунла да бизим хырда истеһсалчыларын хырда буржуалығы һаггында марксистләрин нәзәриjjәсини гүввәтләндирдикләри үчүн онлара тәшәккүр етмәмәк олмаз; онлар рус сосиалистләрини бу гәдәр узун мүддәт чашдыран көһнә хүлjаларын вә әфсанәләрин арадан галхмасыны лабүд олараг сүр'әтләндирмәлидирләр. «Халг достлары» бу нәзәриjjәләри о гәдәр чejнәмиш, дидишдирмиш вә ләкәләмишләр ки, бу нәзәриjjәләрә тәрәфдар олан рус сосиалистләри лабүддән ики jолдан бирини сечмәли олачаглар — jа бу нәзәриjjәләри тәзәдән бир дә көздән кечирмәли, jа да бунлары гәти туллajараг варлы кәндлиләрин jахшылашдырылмыш аләтләр сатын алдыгларыны мәғрур бир тәнтәнә илә urbi et orbi* е'лан едән чәнабларын, — jашыл стол башында отурмагдан безмиш адамлары алгышламаг лазым олдуғуна сизи чидди бир әда илә инандырмаға чалышан чәнабларын там истифадәсинә вермәли. Бу мә'нада онлар «халг гурулушундан» вә «зиjалылардан» да jалныз чидди данышмаг дejил, кениш идеаллар һаггында, һәjат мәсәләләринин мүкәммәл гоjулушу һаггында курултулу вә иддиалы ибарәләрлә дә данышырлар!..

Сосиалист зиjалылары анчаг о заман сәмәрәли иш көрмәjә үмид едә биләрләр ки, хүлjалардан әл чәксинләр, Русиjанын арзу олунан инкишафында дejил, керчәк инкишафында, мүмкүн олан ичтимаи-игтисади мүнасибәтләрдә дejил, керчәк ичтимаи-игтисади мүнасибәтләрдә даjаг ахтарсынлар. Ejни заманда бу зиjалыларын **НӘЗӘРИ** фәалиjjәти *Русиjадакы игтисади антагонизмин бүтүн формаларыны конкрет сурәтдә тәдгиг етмәjә, бунларын әлагәсини вә ардычыл инкишафыны тәдгиг етмәjә* jөнәлмәлидир; бу нәзәри фәалиjjәт *һәмин антагонизми сиjаси тарихин, һүгуг гаjдалары хүсусиjjәтләринин, гәрарлашмыш jанлыш нәзәри фикирләрин пәрдәләмиш олдуғу һәр jердә ашкара чыхармалыдыр.* Бу нәзәри фәалиjjәт *мүәjjән истеһсал мүнасибәтләри системи олмаг е'тибары илә бизим керчәклиjимизин бүтөв мәнзәрәсини вермәли,*

* — бүтүн дүнjада. *Ред.*

бу систем шəраитиндə зəһмəткешləрин истисмар олунмасының вə мүлкиjjətdən мəһрум едилмəсинин зəрури олдуғуну көстəрмəли, бу гаjдалардан хилас олмаг үчүн игтисади инкишафын көстəрдиjи jолу ашкар етмəлидир.

Русиja тарихинин вə керчəклиjинин мүфəссəл вə əтрафлы тəдгигинə əсасланан бу нəзəриjjə пролетариатын тəлəбləринə үjғун олмалыдыр, — вə бу нəзəриjjə елми тəлəбləри тə'мин етсə, онда пролетариатын протест фикринин һəр чүр ојанмасы лабүддən бу фикри сосиал-демократизм jолуна кəтириб чыхарачагдыр. Бу нəзəриjjəнин ишлəниб һазырланмасы нə гəдəр чох прəлилəсə, сосиал-демократизм бир о гəдəр сүр'əтлə артар, чүнки мүасир гаjдаларын ən һиjлəкəр мүһафизəчиləри пролетариатын фикрининин ојанмасына мане олмаг игтидарында дејилдирлəр, она көрə мане олмаг игтидарында дејилдирлəр ки, бу гаjдаларын өзү истеһсалчыларын кетдикчə даһа артыг дəрəчəдə мүлкиjjətdən мəһрум едилмəсинə, пролетариатын вə онун еһтиjат ордусунун кетдикчə даһа чох артмасына һөкмən вə лабүд сурətdə сəбəб олур, — һəм дə бу һал ичтимаи сəрвəтин тəрəггиси илə, мəһсулдар күввələрин чох бөjүк артымы илə вə капитализмин əмəји ичтимаиləшдирмəси илə jанашы баш верир. Белə бир нəзəриjjəнин һазырланмасы үчүн һəлə көрүləси чох иш галмыш олса да, һəр бир програмын керчəк просеси дүрүст ифадə етмəсини тələб едən jеканə елми методун, материализмин сосиалистлəр арасында jајылмасы, бу идеjалары гəбул едən сосиал-демократиjанын мүвəффəгиjjəти сосиалистлəрин һəмин иши көрəчəкləринə рəһндир; бу мүвəффəгиjjət исə бизим либераллары вə демократлары о гəдəр тəшвишə салмышдыр ки, бир марксистин дедији кими, онларын галын журналларындакы дарыхдырычылыг арадан галхмышдыр.

Сосиал-демократларын нəзəри фəалиjjətинин зəрури, мүһүм вə чох бөjүк олдуғуну белə мөһкəм гејд етмəклə мən һеч дə демək истəмирəм ки, нəзəри фəалиjjət **ƏMƏLI** фəалиjjətə нисбətən кəрək биринчи jерə

кечирилсин* вә хүсусилә дә демәк истәмирәм ки, нәзәри фәалијјәт гуртаранадәк әмәли фәалијјәт кәрәк тә'хирә салынсын. Белә бир нәтичәни анчаг «сосиолокијада субјектив метода» пәрәстиш едәнләр вә ја утопик сосиализм тәрәфдарлары чыхара биләрдиләр. Әлбәттә, әкәр сосиалистләрин вәзифәси өлкә үчүн «башга (керчәк јоллардан әлавә) инкишаф јоллары» ахтармагдан ибарәт hесаб едилсә, онда тәбиидир ки, әмәли фәалијјәт, даhи философларын бу «башга јоллары» јалныз кәшф едиб көстәрәчәкләри вахт мүмкүн олар; вә әксинә, бу јоллар кәшф едилиб көстәрилдими — нәзәри фәалијјәт гуртарыр вә «вәтәни» «јени кәшф едилмиш» «башга јола» салмалы оланларын фәалијјәти башланыр. Сосиалистләрин вәзифәси, мөвчуд ичтимаи-игтисади инкишафын *керчәк* јолу үзәриндә дуран әсил керчәк дүшмәнләрә гаршы керчәк мүбаризәдә пролетариатын идеја рәhбәри олмагдан ибарәт олдугда исә, иш тамамилә башга шәкил алыр. Бу hалда нәзәри вә әмәли фәалијјәт бирләшәрәк, алман сосиал-демократијасының бөјүк хадими Либкнехтин:

Studieren, Propagandieren, Organisieren**

сөзләри илә чох дүзкүн ифадә етмиш олдуғу ваhид бир фәалијјәтә чеврилир.

Нәзәри фәалијјәти ишин тәләб етдији јола салмадан, бу нәзәријјәнин нәтичәләрини фәhләләр арасында тәблиғ етмәдән вә фәhләләрин тәшкил олунмасына јардым көстәрмәдән идеја рәhбәри олмаг мүмкүн олмадығы кими, јухарыда көстәрилән нәзәри фәалијјәт олмадан да идеја рәhбәри олмаг олмаз.

Вәзифәнин белә гојулушу сосиал-демократијаны сосиалист групларында чох тез-тез тәсадүф едилән нөгсанлардан — ehкамчылыгдан вә тәригәтчиликдән горујур.

Доктринанын ичтимаи-игтисади инкишафын керчәк

* Әксинә, 1-чи јердә hәмишә hөкмән әмәли тәблиғат вә тәшвигат ишн гојулур. о сәбәбә ки, әввәлән, нәзәри фәалијјәт анчаг әмәли фәалијјәтин ирәли сүрдүју мәсәләләрә чаваб верир. Икинчиси исә, сосиал-демократлар өзләриндән асылы олмајан сәбәбләрә көрә чох вахт, тәкчә нәзәри фәалијјәтлә кифајәтләнмәјә мәчбур олурлар. буна көрә дә әмәли фәалијјәтин мүмкүн олдуғу hәр бир фүрсәтә јүксәк гијмәт вермәјә билмәзләр.

** — Өјрәнмәк, тәблиғ етмәк, тәшкил етмәк. *Ред.*

просесинә уjғунлуғу доктрина үчүн али вә jеканә ме'jар көтүрүлдүjү jердә еһкамчылыг ола билмәз; вәзифә пролетариатын тәшкилинә jардым етмәкдән ибарәт олдугда, демәли, «зиjалыларын» ролу хүсуси, зиjалы рәһбәрләри лүзумсуз етмәкдән ибарәт олдугда тәригәтчилик ола билмәз.

Буна көрә дә, марксистләр арасында мүхтәлиф нәзәри мәсәләләрдә фикир аjрылыглары олдуғуна бахмаjараг, онларын сиjаси фәалиjjәт үсуллары групун лап әмәлә кәлдиjи замандан индиjәдәк әввәлки кими галмыш вә галмагдадыр.

Сосиал-демократларын сиjаси фәалиjjәти Русиjада фәһлә һәрәкатынын инкишафына вә тәшкилинә jардым етмәкдир, бу һәрәкатын индики вәзиjjәтдән, рәһбәр идеjасы олмаjан дағыныг протест, «гиjам» вә тә'тил тәшәббүсләри вәзиjjәтиндән чыхыб **БҮТҮН** рус фәһлә **СИНФИ** тәрәфиндән буржуа режиминә гаршы мүтәшәккил мүбаризәjә, мүлкиjjәтдән мәһрум едәнләри мүлкиjjәтдән мәһрум етмәк, зәһмәткешин әзилмәси үзәриндә гурулмуш ичтимаи гаjдалары мәһв етмәк мәгсәдини дашыjан бир мүбаризәjә чеврилмәсинә көмәк етмәкдир. Бу фәалиjjәтин әсасы марксистләрин белә үмуми бир әгидәсиндән ибарәтдир ки, рус фәһләси Русиjанын бүтүн зәһмәткеш вә истисмар олунан әһалисинин jеканә вә тәбии нүмаjәндәсидир*.

Тәбии нүмаjәндәсидир — чүнки Русиjада, тәһкимчилик тәсәррүфатынын өлүб кедән галыглары нәзәрә алынмаса, зәһмәткешин истисмары *һәр jердә өз маһиjjәти е'тибары илә капиталист истисмарыдыр;* лакин бурасы вар ки, истеһсалчылар күтләсинин истисмар олунмасы хырдадыр, дағыныгдыр, инкишаф етмәмишдир, фабрик-завод пролетариатынын истисмар олунмасы исә бөjүкдүр, ичтимаиләшмишдир вә тәмәркүзләшмишдир. Биринчи һалда бу истисмары һәлә орта әср формалары, мүхтәлиф сиjаси, һүгуги вә мәишәт тәфәррүатлары, кәләкләр вә һиjләләр бүрү-

* Кәнди сосиализми нүмаjәндәләри, сөзүн ән кениш мә'насында халгчылар бу фикирдә идиләр ки, Русиjада кәләчәjин адамы — кәндлидир. Сосиал-демократлар бу фикирдәдирләр ки, Русиjада кәләчәjин адамы — фәһләдир. Марксистләрин нөгтеjи-нәзәринә бир әljазмасында белә тә'риф верилмишди.

мүшдүр ки, буплар зәһмәткеши әзмәкдә олан гајдаларын маһијјәтини вә бунлардан һарада вә нечә гуртармаг мүмкүн олдуғуну зәһмәткешин вә онун идеологунун көрмәсинә мане олур. Сонунчу һалда исә, әксинә, истисмар артыг тамамилә инкишаф етмишдир вә иши долашдыран һеч бир тәфәррүаты олмадан өзүнүн халис шәклиндә мејдана чыхыр. Фәһлә артыг көрмәјә билмир ки, ону әсән *капиталдыр* вә мүбаризәни буржуазија *синфинә* гаршы апармаг лазым кәлир. Буна көрә дә фәһләнин ән јахын игтисади еһтијачларыны өдәмәк, өз мадди вәзијјәтини јахшылашдырмаг уғрунда апардығы бу мүбаризә, лабүддән фәһләләрдән тәшкил олунмағы тәләб едир, лабүддән бу мүбаризә шәхсијјәтә гаршы дејил, *синфә* гаршы мүбаризәјә, зәһмәткеши тәкчә фабрикләрдә вә заводларда дејил, һәр јердә вә һәр тәрәфдә әсән вә сыхышдыран синфә гаршы мүбаризәјә чевирилир. Буна көрә дә фабрик-завод фәһләси анчаг, бүтүн истисмар олунан әһалинин габагчыл нүмајәндәсидир вә фәһләнин мүтәшәккил, мөһкәм мүбаризәдә өз нүмајәндәлијини һәјата кечирмәси үчүн һеч дә ону бир пара «перспективләрлә» чәлб етмәк лазым дејилдир; бунун үчүн анчаг *фәһләнин вәзијјәтини өзүнә* садәчә *анлатмаг* лазымдыр, ону әсән системин сијаси-игтисади гурулушуну анлатмаг, бу системдә синфи антагонизмин зәрури вә лабүд олдуғуну анлатмаг лазымдыр. Капиталист мүнасибәтләринин үмуми системиндә фабрик-завод фәһләсинин бу вәзијјәти ону фәһлә синфинин азадлығы уғрунда јеканә мүбариз едир, чүнки бу мүбаризә үчүн лазым олан мадди шәраити вә ичтимаи гүввәләри анчаг капитализмин инкишафынын ән јүксәк пилләси, машынлы ири сәнаје јарадыр. Бүтүн галан јерләрдә, капитализмин инкишафынын ашағы формаларында бу мадди шәрант јохдур: истеһсал минләрлә ән хырда тәсәррүфатлара парчаланмышдыр (нечә торпаг *саһибләринин* ән бөјүк бәрабәрчилик формалары шәрантиндә дә һәмин *тәсәррүфатлар* парчаланмыш һалда галыр), истисмар олунанларын чохунун һәлә хырдача тәсәррүфаты вардыр, белә оликлә дә, онлар әлејһинә мүбаризә етмәли олдуглары буржуа

системинин өзүнә бағланмыш олурлар: бу һал капитализми јыхмаға гадир олан ичтимаи гүввәләрин инкишафыны ләнкидир вә чәтинләшдирир. Дағыныг, фәрди, хырда истисмар сәһмәткешләри мәкана бағлајыр, онлары бир-бириндән ајырыр, онлара өз синфи һәмрә'јлијини баша дүшмәк имканы вермир, зүлмә бу вә ја башга бир шәхсин дејил, бүтүн тәсәррүфат системинин сәбәб олдуғуну анлајыб бирләшмәк имканы вермир. Ири капитализм исә, эксинә, фәһләнин көһнә чәмијјәтлә, мүәјјән мәканла вә мүәјјән истисмарчы илә һәр чүр әлагәсини лабүд сурәтдә кәсир, ону бирләшдирир, ону дүшүндүрүр вә она мүтәшәккил мүбаризәјә башламаг имканы верән шәраит јарадыр. Сосиал-демократлар да бүтүн диггәтләрини вә бүтүн фәалијјәтләрини фәһлә синфинә верирләр. О заман ки, фәһлә синфинин габағчыл нүмајәндәләри елми сосиализм идејаларыны, рус фәһләсинин тарихи ролу идејасыны мәнимсәјәчәкләр, о заман ки, бу идејалар кениш јајылачаг вә фәһләләр ичәрисиндә онларын индики дағыныг игтисади мүбаризәсини шүурлу синфи мүбаризәјә чевирән мөһкәм тәшкилатлар јараначаг,— онда рус **ФӘҺЛӘСИ** бүтүн демократик үнсүрләрә башчылыг едәрәк ајаға галхачаг, мүтләгијјәти јыхачаг вә **РУС ПРОЛЕТАРИАТЫНЫ (БҮТҮН ӨЛКӘЛӘРИН** пролетариаты илә јанашы оларағ) *ачыг сијаси мүбаризәнин дүз јолу илә* **ГАЛИБИЈЈӘТЛИ КОММУНИСТ ИНГИЛАБЫНА** *доғру* апарачагдыр.

Сон.

1894.

ными хозяйствами при самыхъ уравнительныхъ формахъ общиннаго землевладѣнія), эксплуатируемый большею частью владѣетъ еще крошечнымъ хозяйствомъ и так. обр. привязывается къ той самой буржуазной системѣ, противъ к-рой долженъ вести борьбу: это задерживаетъ и затрудняетъ развитіе тѣхъ соціальныхъ силъ, к-рыя способны ниспровергнуть капитализмъ. Раздробленная, единичная, мелкая эксплуатація привязываетъ трудящихся къ мѣсту, разобщаетъ ихъ, не даетъ имъ возможности уразумѣть своей классовой солидарности, не даетъ возможности объединиться, понявъ, что причина угнетенія—не та или другая личность, - а вся хозяйственная система. Напротивъ, крупный капитализмъ неизбѣжно разрываетъ всякую связь рабочаго со старымъ обществомъ, съ опредѣленнымъ мѣстомъ и опредѣленнымъ эксплуататоромъ, объединяетъ его, заставляетъ мыслить и ставитъ въ условія, дающія возможность начать организованную борьбу. На классъ рабочихъ и обращаютъ соціалъ-демократы все свое вниманіе и всю свою дѣятельность. Когда передовые представители его усвоятъ идеи научнаго соціализма, идею объ исторической роли русскаго рабочаго, когда эти идеи получатъ широкое распространеніе и среди рабочихъ создадутся прочныя организаціи, преобразующія теперешнюю разрозненную экономическую войну рабочихъ въ сознательную классовую борьбу, - тогда русскій **РАБОЧІЙ**, поднявшись во главѣ всѣхъ демократическихъ элементовъ, свалитъ абсолютизмъ и поведетъ **РУССКІЙ ПРОЛЕТАРІАТЪ** (рядомъ съ Пролетаріатомъ **ВСѢХЪ СТРАНЪ**) **прямой дорогой открытой политической борьбы къ ПОБѢДОНОСНОЙ КОМИУНИСТИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦІИ.**

Конецъ.

1894.

В. И. Ленинин «Халг достлары» нәшр вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» (1894-чү ил) китабынын III бурахылышынын һектограф нәшринин сон сәһифәси

Кичилдилмишдир

Әлавә I

Мәтндә бәһс олунан 24 бүдчә һаггындакы мә'луматы бурадакы чәдвәлдә верирәм.

Острогожск гәзасында 24 типик кәндли тәсәррүфатының тәркиби вә бүдчәләри һаггындакы мә'луматын јекуну.

Чәдвәлә изаһат.

1) Биринчи 21 графа бүтүнлүклә мәчмуәдән көтүрүлмүшдүр. 22-чи графа мәчмуәнин: човдар, буғда, јулаф вә арпадан, дары вә гарабашагдан, галан тахылдан, картоф, тәрәвәз вә отдан бәһс едилән графаларыны (8 графаны) бирләшдирир. Күләш вә саман чыхылмагла тахылдан көтүрүлән кәлирин (23-чү графа) нечә һесабландығы һаггында мәтндә дејилмишдир. Сонра, 24-чү графа мәчмуәнин: ат, гарамал, гојун, донуз вә гушдан, дәри вә јундан, пиј вә әтдән, ағарты вә јағдан бәһс едилән графаларыны (9 графаны) бирләшдирир. 25—29-чу графалар бүтүнлүклә мәчмуәдән көтүрүлмүшдүр. 30—34-чү графалар мәчмуәнин: човдар, буғда, дары јармасы вә гарабашаг, картоф, тәрәвәз, дуз, јағ, пиј вә әт, балыг, ағарты, араг, чај хәрчи графаларыны (12 графаны) бирләшдирир. 35-чи графа мәчмуәнин, сабун, керосин, шам, палтар вә габ-гачаг хәрчи графаларыны (4 графаны) бирләшдирир. Галан графалар ајдындыр.

2) 8-чи графа ичарә едилмиш торпағын десјатинләринин пај торпағындакы әкин торпағынын (мәчмуәдә белә бир графа вардыр) десјатинләри илә чәмләмәк нәтичәсиндә мүәјјән едилмишдир.

3) «Кәлирин вә хәрчин бөлкүсү» графаларында ашағыдакы рәгәмләр *хәрч вә кәлирин пул һиссәсини* көстәрир. 25—28-чи вә 37—42-чи графаларда бүтүн кәлир (хәрч) пул илә көстәрилир. Пул һиссәси (мүәллиф бу һиссәни ајырмыр) өз тәсәррүфатында сәрф едилән ләри үмуми кәлирдән чыхмаг јолу илә мүәјјән едилмишдир.

Тәсәррүфат саһибләриниң дәрәчәләри вә сајы		Кишиләр вә гадынларың сајы	Ишләјән кишиләрин сајы	Муздурлар	
				Муздурлу һәјәтләр	Кишиләр вә гадын муздурларың сајы
		1	2	3	4
6 варлы тәсәррүфат саһиби	Чәми	47	11	6	8
	1 тәсәррүфата орта һесабла	7,83	1,8	—	—
11 орта тәбәгәли тәсәррүфат саһиби	Чәми	92	26	2	2
	1 тәсәррүфата орта һесабла	8,36	2,4	—	—
7 јохсул тәсәррүфат саһиби	Чәми	37	10	2	2
	1 тәсәррүфата орта һесабла	5,28	1,4	—	—
Чәми 24 тәсәррүфат саһиби	Чәми	176	47	10	12
	1 тәсәррүфата орта һесабла	7,33	1,9	—	—
2 муздур (јохсуллар чүмләсинә дахил оланлар)	Чәми	9	2	—	—
	1 тәсәррүфата орта һесабла	4,5	1	—	—

Нечә десятин пай торпағы вар	Ичарә		Әкин торпағының чәми	Тикинлиләрин сајы	Сәнајe мүәссисәләрини сајы	Әкинчилик аләтләрини сајы	Мал-гара (нечә баш)	
	Һәјәтләр	Десятин					Гошгу һејваны	Гарамал һесабы илә чәми
5	6	7	8	9	10	11	12	13
132,6	6	52,8	123,4	52	4	224	35	81
22,1	—	8,8	20,6	8,6	—	37,3	5,8	13,5
101,2	10	85,5	140,2	70	—	338	40	89,1
9,2	—	7,7	12,7	6,4	—	30,7	3,6	8,1
57,8	4	19,3	49,8	31	—	108	7	15,3
8,5	—	2,8	7,1	4,4	—	15,4	1	2,2
291.6	20	158,1	313,4	153	4	670	82	185,4
12,1	—	6,6	13	6,4	—	27,9	3,4	7,7
14.4	—	—	6,8	6	—	11	—	1,1
7,2	—	—	3,4	3	—	5,5	—	0,5

Тәсәррүфат саһибләринин дәрәчәләри вә сајы		Манат һесабы илә дәјәри						
		Тикилидәр	Көчүрүлмәјән башга әмлак	Инвентарлар	Ев шејләри	Палтар	Һејван вә ары	Чәми
		14	15	16	17	18	19	20
6 варлы тәсәррүфат саһиби	Чәми	2 696	2 237	670,8	453	1 294,2	3 076,5	10427,5
	1 тәсәррүфата орта һесабла	449,33	372,83	111,80	75,5	215,7	512,75	1 737,91
11 орта тавanалы тәсәррүфат саһиби	Чәми	2 362	318	532,9	435,9	2 094,2	2 907,7	8 650,7
	1 тәсәррүфата орта һесабла	214,73	28,91	48,44	39,63	190,38	264,33	786,42
7 јохсул тәсәррүфат саһиби	Чәми	835	90	112,3	254	647,1	605,3	2 543,7
	1 тәсәррүфата орта һесабла	119,28	12,85	16,04	36,29	92,45	86,47	363,38
Чәми 24 тәсәррүфат саһиби	Чәми	5 893	2 645	1 316	1 142,9	4 035,5	6 589,5	21 621,9
	1 тәсәррүфата орта һесабла	245,55	110,21	54,83	47,62	168,14	274,56	900,91
2 муздур (јохсуллар чүмләсинә дахил оланлар)	Чәми	155	25	6,4	76,8	129,3	9,1	401,6
	1 тәсәррүфата орта һесабла	77,5	12,5	3,2	38,4	64,65	4,55	200,8

Кредит алғылығының чәми мәнат һесабы илә	Кәлирин бөлкүсү							
	Әкинчиликдән		Малдарлығдан	Арычылығ вә бағчылығдан	Пешәләрдән	Мүәссисәләрдән	Мүхтәлиф кәлирләр	Чәми мәнат һесабы илә
	Чәми	Очүмләдән тахылдан						
21	22	23	24	25	26	27	28	29
80	61,2% 3 861,7 1 774,4	2 598,2 1 774,4	15,4% 972,6 396,5	4,3% 271	6,5% 412	5% 320	7,6% 482,2	100% 6 319,5 3 656,1
13,3	643,6	—	162,1	45,2	68,6	53,3	80,4	1 053,1 609,3
357	60.7% 3 163,8 899.9	2 203,8 899,9	16,1% 837,5 423,2	0,7% 36,1	18,8% 979,3	—	3,7% 195,5	100% 5 212,2 2 534
32,4	287,7	—	76,1	3,2	89	—	17,8	473,8 230
233,6	48,7% 6 9,9 175,25	502,08 175,24	22,9% 324,2 216,6	1,9% 27	23,8 336,8	—	2,7% 39	100% 1 416,9 794,64
33,4	98,5	—	46,3	3,9	48,1	—	5,5	202,4 113,5
670,6	59,6% 7 715,4 2 849,54	5 304,8 2 849,54	16,5% 2 134,3 1 036,3	2,6% 334,1	13,3% 1 728,1	2,5% 320	5,5% 716,7	100% 12 948,6 6 984,74
27,9	321,5	—	88,9	13,9	72	13,3	29,9	539,5 291,03
50	59,5 3	—	5,7 4,8	—	128,8	—	4	198 140,6
25	29,75	—	2,85	—	64,4	—	2	99 70,3

Тәсәррүфат саһибләринин дәрәчәләри вә сајы		Хәрчин					
		Гида					Палтар вә сәв хәрчләри
		Чәми	Битки гидалары	Башга гидалар	О чүмләдән		
					Сүд, әт вә сәнрә	Дуз, араг, чај	
		30	31	32	33	34	35
6 варлы тәсәррүфат саһиби	Чәми	29,2 % 1 500,6 218,7	823,8	676,8	561,3 103,2	115,5	8,2% 423,8 58,6
	1 тәсәррүфата орта һесабла	250,1	—	—	—	—	70,63
II орта тәбәгәли тәсәррүфат саһиби	Чәми	37,6 % 1 951 9 257.7	1 337,3 33,4	614,6	534,3 144	80,3	10,6% 548,1 49,5
	1 тәсәррүфата орта һесабла	177,45	—	—	—	—	49,83
7 јохсул тәсәррүфат саһиби	Чәми	42,1 % 660.8 253,46	487,7 160,96	173,1	134,4 53,8	38,7	14,6% 229,6 26,8
	1 тәсәррүфата орта һесабла	94,4	—	—	—	—	32,8
Чәми 24 тәсәррүфат саһиби	Чәми	34,6 % 4 113,3 729,86	2648,8	1 464,5	1 230	234,5	10,1 % 1 201 5 134.9
	1 тәсәррүфата орта һесабла	171,39	110,37	61,02	51,25	9,77	50,06
2 муздур (јохсуллар чүмләсиндә дахил олмајан)	Чәми	81,7 50,7	72,1 42,5	9,6	6,1 4,7	3,5	14,9 4,6
	1 тәсәррүфата орта һесабла	40,85	—	—	—	—	7,45

бөлкүсү								
Малгараның сахланмасы	Чанлы вә чансыз инвентар	Ишчи вә чобанлара	Ичарә	Веркиләр	Кешиш-ләрә	Мүхтәлиф хәрчләр	Чәми маната һесабы илә	Халис кәлир + кәсир —
36	37	38	39	40	41	42	43	44
24,9% 1 276,6	9,4% 484,5	13,5% 691,7	6,5% 332	4,9 253,5	1,1% 56	2,3% 116,5	100% 5 135,2 2 211,5	+ 1 184,3
212,76	80,75	115,29	55,33	42,25	9,33	19,42	855,86 368,6	+ 197,34
21.2% 1 093,2	5% 256	0,9% 47,6	6,8% 351,7	4,9% 254,9	1,3% 69,9	11,7% 609.4	100% 5 187,7 1 896,7	+ 24,5
99,84	23,27	4,33	31,97	23,17	6,35	55,4	471,6 172,5	+ 2,19
15,6% 243,7	7,1% 110,6	1,6% 24,3	6% 94,5	6,5% 101,8	1,8% 28	4,7% 73,2	100% 1 566,5 712.66	— 149,6
34,81	15,8	3,47	13,5	14,54	4	10,46	223,78 101,8	— 21,38
22,2% 2 618,5	7,1% 851,1	6,4% 763,6	6,5% 778,2	5,1% 610,2	1,3% 153,9	6,7% 799,1	100% 11 889,4 4 820,86	+ 1 059,2
109,1	35,46	31,82	32,43	25,43	6,41	33,29	495,39 200,87	+ 44,11
8	53,2	0,4	—	22,6	2,8	3,3	186,9 137,6	± 11,1
4	26,6	0,2	—	11,3	1,4	1,65	93,45 68,8	+ 5,55

Әлавә II

Ч-б Струве Ник. — ону тәнгидиндә тамамилә һаглы олараг белә бир чәһәти әсас тутур ки, «Марксын синфи мүбаризә вә дөвләт һаггындакы тә'лими рус сијаси игтисадчысына тамамилә јабанчыдыр». Ч-б Струвенин тәкчә бу кичик (4 сүтунлуг) мәгаләсинә әсасән (онун башга мәгаләләри мәнә мә'лум дејилдир) онун бахышлары системи һаггында фикир јеритмәк үчүн мәндә ч. Кривенко гәдәр чәсарәт јохдур; мән буну да демәјә билмәрәм ки, ч. Струвенин ирәли сүрдүју фикирләрин һеч дә һамысы илә шәрик дејиләм, буна көрә дә онун бүтүн мәгаләсини дејил, анчаг гејд етдији мүәјјән әсас мүддәалары мүдафиә едә биләрәм. Лакин, һәр һалда, көстәрилән чәһәт чох доғру гијмәтләндирилмишдир: доғрудан да, капитализм чәмиjjәтинә хас олан синфи мүбаризәни анламамаг, — ч. Ник. —онун *әсас сәһвидир.* Тәкчә бу сәһвин дүзәлдилмәси һәтта онун нәзәри мүддәаларындан вә тәдгигатындан зәрури олараг сосиал-демократик нәтичәләр чыхмасы үчүн кифајәт иди. Доғрудан да, синфи мүбаризәни нәзәрдән гачырмаг марксизми гәтиjjән анламамағы көстәрир, — буну исә ч. Ник. — он үчүн хүсусилә она көрә тәгсир сајмаг лазым кәлир ки, о үмумиjjәтлә өзүнү Марксын принсипләринин чидди пәрәстишкары кими гәләмә вермәк истәjир. Марксчылап азачыг таныш олан бир адам онун бүтүн бахышлары системиндә әсас чәһәтин синфи мүбаризә нәзәриjjәсиндән ибарәт олдуғуну инкар едә биләрми?

Әлбәттә, ч. Ник. — он бу чәһәти, мәсәлән, тутаг ки, Русијанын тарихинә вә керчәклијинә аид мә'лумата уjғун кәлмәдиjн үчүн, истисна етмәклә Марксын нәзәриjjәсини гәбул едә биләр, — лакин бу һалда, бириичиси, демәк олмазды ки, Марксын нәзәриjjәси бизим гаjдалары изаһ едир, һәтта бу нәзәриjjәдән вә капитализмдән данышмаг да олмазды, чүнки нәзәриjjәни дәjишдирмәк вә антагонист мүнасибәтләрин вә синфи мүбаризәнин хас олмадығы башга бир капитализм анлајышы јаратмаг лазым кәләрди. Һәр һалда буну бүтүн тәфсилаты илә көстәрмәк вә изаһ етмәк лазым иди ки, нә сәбәбә мүәллиф марксизмин *А* чәһәтиндән данышаркән *Б* чәһәтиндән данышмаг истәмир. Ч-б Ник. — он әсла белә бир шеј етмәк тәшәббүсүндә олмамышдыр.

Ч-б Струве дә тамамилә һаглы олараг белә бир нәтичә чыхартмышдыр ки, синфи мүбаризәни анламамаг ч. Ник. — ону *утопист* едир, чүнки капитализм чәмиjjәтиндәки синфи мүбаризәjә е'тинасызлыг көстәрән бир адам ео ipso* һәмин чәмиjjәтин ичтимаи-сиjаси һәjатынын бүтүн һәгиги мәзмунуна е'тинасызлыг көстәрир вә өз арзуларыны һәjата кечирмәк үчүн лабүдән садәлөвһ хәjаллар аләминдә сеjр етмәли олур. Бу анламамаг ону *иртичачы* едир, чүнки «чәмиjjәтә» вә «дөвләтә», jә'ни буржуазија идеологларына вә сиjасәтчиләринә мүрачиәтләр сосиалистләри анчаг чашдыра биләр, пролетариатын гәддар дүшмәнләрини мүттәфиг һесаб етмәjә сәбәб ола биләр, фәһләләрин азадлыг уғрунда мүбаризәсинин гүввәтләнмәсинә, ајдынлашмасына вә даһа артыг тәшкил олунмасына көмәк етмәк әвәзиндә бу мүбаризәни анчаг ләнкидә биләр.

Бир һалда ки, ч. Струвенин мәгаләсиндән сөһбәт дүшмүшдүр, бурада «Р. Богатство»нун 6-чы №-синдә ч. Ник. — онун чавабындан да данышмамаг олмаз**.

---

* — бунунла. *Ред.*

** Ч-б Ник.—он үмумиjjәтлә «Р. Богатство»дакы мәгаләләриндә, дејәсән, вар гүввә илә сүбут етмәjә чалышыр ки, о, мешшан радикализминдән һеч дә күман едилә биләчәjи тәдәр узаг дејилдир; о да кәндли буржуа-

Ч-б Ник. — он фабрик-завод фәһләләринин сајынын јаваш артмасына, бу артымын әһали артымындан кери галмасына даир мә'лумат көстәрәрәк дејир: «Белә мә'лум олур ки, биздә капитализм нәинки өз «тарихи вәзифәсини» јеринә јетирмир, һәтта өзү өз инкишафы үчүн һәдд гојур. Мәһз буна көрәдир ки, «өз вәтәни үчүн, Гәрби Авропанын кечдији вә кечмәкдә олдуғу јолдан фәргли бир инкишаф јолу» ахтаранлар мин гат һаглыдырлар». (Буну да Русијанын ејни капитализм јолу илә кетдијини тәсдиг едән бир адам јазыр!) Ч-б Ник. — он бу «тарихи вәзифәнин» јеринә јетирилмәмәсини онда көрүр ки, «ичмаја дүшмән олан тәсәррүфат чәрәјаны (јә'ни капитализм) ичманын лап әсасларыны дағыдыр, Гәрби Авропа үчүн чох характерик олдуғу вә Шимали Америкада өзүнү хүсуси бир гүввә илә көстәрмәјә башладығы гәдәр бирләшдиричи әһәмијјәтә малик дејилдир».

Башга сөзлә десәк, бу дәлил мәшһур ч. В. В.-нин сосиал-демократлара гаршы ичад етдији формал дәлилдир, чүнки капитализмә ч. В. В. «капитализми халг һәјатына дахил етмәк» һаггында дөвләт мәсәләсини һәлл едән бир департамент мә'муру нөгтеји-нәзәри илә бахырды: «вәзифәсини» јеринә јетирирсә — јол вермәк олар, јетирмирсә — «јол вермә». Бу чох дәрин әламәлијин бүтүн гејри-кејфијјәтләриндән башга, ч-б В. В. капитализмин «вәзифәсини» өзүнү дә сон дәрәчә, биабырчасына јанлыш вә мәһдуд анлајырды — вә көрүнүр, ч. Ник. — он да белә анлајыр, шүбһәсиз, бу чәнаблар јенә дә өзләринин мәһдуд анламаларынын күнаһыны чәкинмәдән сосиал-демократларын үзәринә јыхырлар: јахшы ки, сосиал-демократлары легал мәтбуата бурахмырлар, демәли, өлү далыпча һәр шеј данышмаг мүмкүн олдуғу кими, сосиал-демократлар һаггында да һәр шеј данышмаг олар!

Маркс капитализмин мүтәрәгги, ингилаби ишини онда көрүрдү ки, капитализм әмәји ичтимаиләшдир-

зијасынын артмасында (№ 6, с. 118—«кәндлиләр» арасында јахшылашдырылмыш аләтләр, фосфоритләр etc. јајылмасы (et cetera — вә илаахыр. *Ред.*)) белә әламәтләр көрә биләр ки, «*кәндлиларин* өзләри» (күтләви сүрәтдә мүлкиҗјәтдән мәһрум едиләнләрми?) «анлајырлар ки, ичарисиндә олдуглары вәзиҗјәтдән чыхыб јуртулмаг лазымдыр».

мәклә бәрабәр, ejни заманда, просесин өз механизми илә «фәһлә синфини өjрәдир, бирләшдирир вә тәшкил едир», мүбаризәjә өjрәдир, онун «hиддәтинин» тәшкил едир, «мүлкиjjәтдән мәһрум едәнләри мүлкиjjәтдән мәһрум етмәк» үчүн, сиjаси hакимиjjәти әлә алмаг үчүн вә истеhсал васитәләрини бүтүн чәмиjjәтә вермәк мәгсәди илә «бир овуч гәсбкарларын» әлиндән алмаг үчүн бирләшдирир («Капитал», 650)[91].

Марксын верdиjи тә'риф беләдир.

«Фабрик-завод фәһләләринин саjы» hаггында, әлбәттә, данышыг да jохдур: истеhсал васитәләринин бир араjа топланмасындан вә әмәjин ичтимаиләшдирилмәсиндән данышылыр. Аjдын ишдир ки, бу ме'jарларын «фабрик-завод фәһләләринин саjына» әсла дәхли jохдур.

Лакин Марксы jанлыш тәфсир едән бизим ориjинал jозучулар буна мәһз белә бир мә'на вермиjирләр ки, капитализм дөврүндә әмәjин ичтимаиләшдирилмәси фабрик вә завод фәһләләринин бир бинада ишләмәсиндән ибарәт олур вә куjа буна көрә дә, капитализмин мүтәрәгги ишинин дәрәчәси... фабрик-завод фәһләләринин саjы илә өлчүлүр!!! Фабрик-завод фәһләләринин саjы артырса — демәли, капитализм өз мүтәрәгги ишини jахшы көрүр; азалырса — демәли, «өз тарихи вәзифәсини пис jеринә jетирир» (ч. Ник. — онун мәгаләси, сәh. 103) вә «зиjалылар» көрәк «өз вәтәни үчүн башга jоллар ахтарсынлар».

Одур ки, Русиja зиjалылары «башга jоллар» ахтармага башлаjырлар. Онлар артыг биринчи он ил дejилдир ки, бу jоллары ахтарыб тапыр, вар гүввәләри илә сүбут етмәjә* чалышырлар ки, капитализм — «дүзкүн олмаjан» бир инкишафдыр, чүнки ишсизлиjә вә бөh-

* Бу сүбутлар hәдәр кедир, она көрә jох ки, дүзкүн сүбутлар дejилдир: халгын вар-jохдан чыхмасы, диләнчи көкүнә дүшмәси вә ачлыг чәкмәси — капитализмин шүбhәсиз вә лабүд чыгырдашларыдыр. она көрә hәдәр кедир ки, кимә анд олдуғу мә'лум дejилдир. «Чәмиjjәтә» — о hәтта демократизм өртүjү алтында да плутократиjанын мәнафеjини мүдафиә едир. одур ки, капитализм әлejhинә чыхыш олан гүввә, әлбәттә, плутократиjа олмаjачагдыр. «hөкумәтә»... — бир әлejhдарын, ч. Н. К. Михаjловскинин бир мүлаhизәсини геjд едәчәjәм: о бир дәфә белә jазмышды: hөкумәтимизин програмына нә гәдәр аз бәләд олсаг да, о гәдәр бәләдик ки, «әмәjи ичтимаиләшдирмәjин» онларын програмына дахил олмадыгына әмин ола биларик.

ранлара сәбәб олур. Будур, 1880-чы илдә бөһран гаршысында галмышдыг; 1893-чү илдә дә белә олмушду: даһа бу јолдан әл чәкмәк лазымдыр, чүнки ашкардыр ки, ишимиз хараблашыр.

Рус буржуазијасы исә «өз ишиндәдир»[92]: ағлакәлмәз мәнфәәт көтүрмәк мүмкүн олмадыгда, әлбәттә, «иш хараблашыр»; одур ки, рус буржуазијасы либерал вә радикаллара бир ағыздан дәм тутур, бош галан даһа учуз капиталлар сајәсиндә гызғын сүрәтдә јени дәмир јоллар чәкмәјә башлајыр. «Бизим» ишимиз харабдыр, чүнки көһнә јерләрдә «биз» халгы тәртәмиз сојмушуг вә адамы тичарәт капиталы гәдәр варландыра билмәјән сәнаје капиталына кечмәк лазым кәлир: буна көрә дә «биз» Авропа Русијасынын шәрг вә шимал учгарларына кедәчәјик, орада јүз фаизләрлә мәнфәәт верән «ибтидаи јығым» һәлә мүмкүндүр вә кәндлиләрин буржуачасына тәбәгәләшмәси һәлә һеч дә баша чатмамышдыр. Зијалылар бунларын һамысыны көрүр вә јорулмадан һәдәләјиб дејирләр ки, «биз» јенә ифлас едәчәјик. Доғрудан да јени ифлас башланыр. Ири капиталистләр јығын-јығын хырда капиталистләри әзир, јығын-јығын кәндлиләр, кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә буржуазијанын әлинә кечән әкинчиликдән сыхышдырылыб чыхарылыр; һәдсиз јохсуллуг, ишсизлик, ачындан гырылмаг һаллары мисилсиз дәрәчәдә артыр — «зијалылар» да иәличәдән дедикләринин доғру чыхдығыны сакит бир вичданла әсас көстәрир вә јенә дә јолун јанлышлығындан шикајәтләнәрәк сүбут етмәјә чалышырлар ки, бизим капитализмин мөһкәм олмамасына сәбәб харичи базарларын јохлуғудур.

Рус буржуазијасы исә «өз ишиндәдир». «Зијалылар» јени јоллар ахтармагда икән рус буржуазијасы өз мүстәмләкәләринә нәһәнк дәмир јоллар чәкмәјә башлајыр, орада өзү үчүн базар јарадыр, буржуа гајдаларынын «мәзиҹҹәтләрини» чаван өлкәјә апарыр, орада да бөјүк сүр'әтлә сәнаје вә кәнд тәсәррүфаты буржуазијасы јетишдирир вә јығын-јығын истеһсалчылары даим ач олан ишсизләр сырасына салыр.

Доғрудандамы сосиалистләр һәлә јенә дә јанлыш

јоллардан шикајәтләнмәклә кифајәтләнәчәк вә сүбут етмәјә чалышачаглар ки, капитализмин мөһкәм олмамасына сәбәб... фабрик-завод фәһләләринин сајынын јаваш артмасыдыр!!?

Бу ушаг идејасына* кечмәмишдән әввәл хатырлатмамаг олмаз ки, ч. Ник. — он ч. Струвенин мәгаләсинин тәнгид олунан јерини әсла дүрүст көстәрмәмишдир. Онун мәгаләсиндә ејни илә белә дејилмишдир:

«Әкәр мүәллиф (јә'ни ч. Ник. — он) рус әһалиси илә Америка әһалиси тәркибиндә мәшғулијјәт чәһәтдән олан фәрги көстәрирсә — Русијада тәсәрруфат фәалијјәти илә (erwerbsthätigen) мәшғул олан бүтүн әһалинин 80%-инин, Бирләшмиш Штатларда исә анчаг 44%-инин кәнд тәсәрруфаты илә мәшғул олдуғу зәнн едилир — онда көрмүр ки, Русијанын капиталист инкишафы да мәһз бу 80 илә 44 арасындакы фәрги азалтмаг үзәриндә чалышачагдыр: онун тарихи вәзифәси, демәк олар, бундан ибарәтдир».

Демәк олар ки, бурада «вәзифә» *кәлмәсинин* һеч јери дејилдир, лакин ч. Струвенин фикри ајдындыр: ч. Ник. — он көрмәмишдир ки, Русијанын капиталист инкишафы (бу инкишафын һәгигәтән капиталист инкишафы олдуғуну о өзү е'тираф едир) кәнд әһалисини азалдачагдыр, һалбуки бу — капитализмин үмуми ганунудур. Демәли, бу е'тиразы рәдд етмәк үчүн ч. Ник. — он *ја* 1) капитализмин бу мејлини көздән гачырмамыш олдуғуну, *ја да* 2) капитализмдә белә бир мејл олмадығыны көстәрмәли иди.

Бунун әвәзиндә ч. Ник. — он бизим фабрик фәһләләринин сајы һаггында рәгәмләри арашдырмаға кириширир (онун һесабына көрә әһалинин 1%-ини тәшкил едир). Мәкәр ч. Струве фабрик фәһләләриндән бәһс едир? мәкәр Русијада әһалинин 20%-и, Америка-

* Доғрудан да, бу идејаны нечә ушаг идејасы адландырмајасан ки, капитализмин мүтәрәгги ишини мүәјјән етмәк үчүн әмәјин ичтимаиләшдирилмәси дәрәчәси дејил, халг әмәјинин јалныз *бир* саһәсиндә инкишафын белә дәјишкән **бир** әламәти көтүрүлүр! Һәр кәс билир ки, капиталист истеһсал үсулу шәраитиндә фәһләләрин сајы сон дәрәчә гејри-сабит олмаја билмәз, онларын сајы бир јығын икинчи дәрәчәли амиллярдән, бөһранлар, еһтијат ордусунун бөјүклүјү, әмәјин истисмар едилмәси дәрәчәси, әмәјин көркинлији дәрәчәси вә и. а. вә и. а. кими амиллярдән асылыдыр.

да 56%-и фабрик фəһлəләридир? мəкəр: «фабрик фəһлəләри» вə «кəнд тəсəрруфаты илə мəшғул олмајан əһали» анлајышлары бир-бириниң ејнидир? Кəнд тəсəрруфаты илə мəшғул олан əһалиниң Русијада да азалмагда олдуғуна шүбһə етмəкми олар?

Ч-б Кривенко бир дəфə дə бу журналда һəмин јери тəһриф етмиш олдуғу үчүн хүсусилə лазым билдијим бу тəсһиһдən сонра, «бизим капитализмин өз вəзифəсини нис јеринə јетирдији» һаггында ч. Ник. — онун идејасының өзүнə кечək.

Бириничи, «Очерклəр» мүəллифиниң етдији кими, фабрик-завод фəһлəләриниң сајы илə капиталист истеһсалында чалышан фəһлəләриң сајыны ејнилəшдирмəк мə'насыздыр. Белə етмəк, капитализмин билаваситə машынлы ири сəнаједəн башландығыны зəиф едən Русија мешшан игтисадчыларының сəһвини тəкрар етмəк *(вə һəтта дəриндəшдирмəк)* демəкдир. Мəкəр тачирләрин материалыны е'мал едəрəк онлар үчүн ишлəјиб ади əмəк һаггы алан милјонларла рус кустарлары капиталист истеһсалында чалышмырлар? Мəкəр əкиничиликдə муздурлар вə күнəмузд ишлəјəнлəр сəһибкардан əмəк һаггы алмыр вə онлара үстəлик дəјəр вермирлəр? Мəкəр тикинти сəнајесиндə (ислаһатдан сонра бизdə сүр'этлə инкишаф едən бу сəнаједə) чалышан фəһлəләр капиталистчəсинə истисмар олунмурлар? вə и. а.*

* Мəн бурада ч. Ник. — онун *усулуну* — «капитализмин бирлəшдирici əһəмијјəти» һаггында фабрик фəһлəләриниң сајына көрə фикир јеритмəк үсулуну тəнгид етмəклə кифајətлəнирəм. Рəгəмləри арашдырмаға кириша билмəрəм, чүнки ч. Ник. — онун истифадə етдији мəнбəләр əлимдə јохдур. Лакин гејд етмəмək олмаз ки, ч. Ник. — он бу мəнбəләри јахшы сечмəмишдир. О əввəлчə 1865-чи ил үчүн «һəрби-статистика мəчмуəси»ндəн вə 1890-чы ил үчүн 1894-чү илин «Фабрик вə заводлар көстəричиси»ндəн мə'лумат көтүрүр. Фəһлəләриң сајы (мə'дән фəһлəләриндəн башга) 829 573 вə 875 764 чыхыр. Артым 5,5%-дир — əһалинин артымындан (91 вə 61,42 мил. — 48,1%) хејли аздыр. *Сонракы сəһифədə* исə башга мə'лумат көтүрүлүр: 1865-чи ил үчүн дə, 1890-чы ил үчүн дə — 1893-чү ил «Көстəричиси»ндəн мə'лумат көтүрүлүр. Бу мə'лумата көрə фəһлəләриң сајы —392 718 вə 716 792-дир: артым 82%-дир. Лакин бу мə'лумата, ахсиз верикси гојулмуш сəнаје дахил дејилдир, һəмин сəнаједə исə фəһлəләриң сајы (с. 194) 1865-дə 186 053 вə 1890-да 144 332 олмушдур. Бу сонунчу рəгəмləри əввəлкиләрин үстүнə көлдикдə фəһлəләриң үмуми сајы (мə'дән-завод фəһлəләриндəн башга) 1865-дə 578 771 вə 1890-да 861 124 олур. Артым 48,7%-дир, əһалинин артымы исə 48,1%-дир. Белəликлə, бешинчи сəһифədə мүəллиф елə рəгəмləр гејд едир ки, бунларын бə'зиləри 5%, бə'зиləри исə 48% артым көстəрир! Бир-бириня зидд олан бу чүр рəгəмləр əсасында да о, бизим капитализмин мөһкəм олмадығыны иддиа едир!!

Икинчиси, фабрик фәһләләринин сајыны (1 400 000) бүтүн әһали илә мүгајисә етмәк вә бу нисбәти фаизлә көстәрмәк мә'насыздыр. Белә етмәк, һәгигәтдә, ортаг өлчүсү олмајан кәмијјәтләри: ишләјә билән әһалини ишләјә билмәјән әһали илә, мадди сәрвәт истеһсалында чалышанлары «идеоложи һалларла» вә и. а. мүгајисә етмәк демәкдир. Мәкәр фабрик-завод фәһләләринин һәр бири, ишләмәјән мүәјјән гәдәр аилә үзвүнү сахламыр? Мәкәр фабрик фәһләләри — өз сәһибкарларындан вә бир сүрү алверчиләрдән башга — бир јығын әскәрләри, мә'мурлары вә бу кими чәнаблары сахламырлар? Сиз исә бу чәнаблары икинчи әһалинин үстүнә кәлир вә бүтүн бу һәфтәбечәри фабрик-завод әһалисинә гаршы гојурсунуз. Сонра, мәкәр Русијада балыгчылыг вә бу кими пешәләр јохдур? Бунлары да јенә икинчиликлә бирләшдирибә фабрик-завод сәнајесинә гаршы гојмаг мә'насыздыр. Әкәр сиз Русија әһалисинин тәркиби һаггында бу әһалинин мәшғулијјәтинә көрә тәсәввүр әлдә етмәк истәсәјдиниз, онда, биринчиси, мадди сәрвәт истеһсал едән әһалини ајрыча көтүрмәк (демәли, бир тәрәфдән, ишләмәјән әһалини, дикәр тәрәфдән дә әскәрләри, мә'мурлары, кешишләри вә бу кимиләрини чыхмаг), икинчиси дә ону халг әмәјинин мүхтәлиф саһәләринә көрә бөлүшдүрмәјә чалышмаг лазым кәләрди. Бунун үчүн мә'лумат олмасајды, фабрик-завод сәнајесиндә әһалинин 1%-инин (??!!) мәшғул олдуғу һаггында бош сөз сөјләмәк-

---

Бир дә ки, нә үчүн мүәллиф фәһләләрин сајы һаггында өзүнүн «Очерклөр»дә (XI вә XII чөдвәллөр) гејд етдији мә'луматы көтүрмәмишдир? Һәмин мә'луматдан исә көрүрүк ки, *үч ил* (1886—1889) әрзиндә фәһләләрин сајы 12—13% артмышдыр, јә'ни бу артым әһалинин артымыны сүр'әтлә өтүб кечмәкдәдир? Бәлкә мүәллиф дејәр ки, бу мүддәт чох гысадыр. Лакин бунун мүгабилиндә демәк лазымдыр ки, бу рәгәмләр јекчинсдир, мүгајисә едилә билән вә даһа дүрүст рәгәмләрдир: бу, биринчиси. Икинчиси исә, бу мүддәтин гысалығына бахмајараг, мәкәр мүәллиф өзү дә фабрик-завод сәнајесинин артмасындан бәһс едиркән һәмин мә'луматдан истифадә етмәмишдир?

Ајдындыр ки, халг әмәјинин јалныз бир саһәсиндә вәзијјәти көстәрмәк үчүн һәмин саһә фәһләләринин сајы кими сабит олмајан бир көстәричи көтүрүләндә бу саһә һаггындакы мә'лумат нөгсансыз олмаја билмәз. Доғрудан да, көрәк нә гәдәр садәдил бир хәјалпәрәст оласан ки, белә мә'луматa әсасланараг, бизим капитализмин инадлы вә шиддәтли мүбаризә едилмәдән өз-өзүнә дағылыб пуч олачағына үмид бағлајасан! — көрәк нә гәдәр садәдил бир хәјалпәрәст оласан ки, бу кими мә'луматы, халг әмәјинин бүтүн саһәләриндә капитализмин шүһәсиз һөкм сүрмәсинә вә инкишаф етмәсинә гаршы гојасан!

дәнсә бу кими һесабламалара* киришмәк лазым дејилди.

Үчүнчүсү—бу исә капитализмин мүтәрәгги, ингилаби иши һаггында Марксын нәзәријјәсинин ән башлыча вә ән биабырчы тәһрифидир — сиз һарадан көтүрмүшсүнүз ки, капитализмин «бирләшдиричи әһәмијјәти» јалныз фабрик фәһләләринин бирләшдирмәкдән ибарәтдир? Олмаја сиз марксизм һаггында тәсәввүрүнүзү «Отечественные Записки»дә әмәјин ичтимаиләшдирилмәси барәсиндә чыхан мәгаләләрдән көтүрмүшсүнүз? Олмаја сиз дә әмәјин ичтимаиләшдирилмәсини бир бинада ишләмәкдән ибарәт билирсиниз!

---

* Ч-б Ник. — он «Очерклер»дә белә бир һесабламаја киришмәк тәшәббусүну көстәрмиш, лакин бу тәшәббүс чох мүвәффәгијјәтсиз олмушдур. 302-чи сәһифәдә охујурус:

«Сон заманлар, Авропа Русијасынын 50 губернијасында бүтүн сәрбәст фәһләләрин сајыны мүәјјән етмәјә тәшәббүс едилмишди (*С. А. Короленко.* «Сәрбәст муздлу әмәк». СПБ. 1892). Кәнд тәсәррүфаты департаментинин тәдгигатына әсасән Авропа Русијасынын 50 губернијасында ишләјә бүлән бүтүн кәнд әһалисинин 35 712 мин нәфәр олдуғу мүәјјән едилдији һалда кәнд тәсәррүфатынын еһтијачлары үчүн, е'мал, һасилат, дашыма вә с. сәнајеси үчүн чәми 30 124 мин нәфәр фәһлә лазым олдуғу мүәјјән едилир. Белӛликлә, тамамилә артыг галан фәһләләрин сајы 5 588 мин нәфәрдән ибарәт бөјүк бир рәгәм тәшкил едир ки, бу да гәбул едилмиш нормаја көрә анлаларын илә бирликдә һеч дә 15 милјон нәфәрдән аз олмаз». (341-чи сәһифәдә бир даһа тәкрар едилмишдир.)

Бу «тәдгигә» нәзәр салсаг, көрәрик ки, орада јалныз мүлкәдарларын сәрбәст муздлу әмәкдән истифадә етмәси «тәдгиг едилмишдир»: ч С. Короленко да бу тәдгигә Авропа Русијасынын «кәнд тәсәррүфаты вә сәнаје чәһәтдән» «ичмалыны» әлавә етмишдир. Бу ичмалда Авропа Русијасынын фәһлә әһалисини (бир «тәдгигә» әсасән дејил, әлдә олан көһнә мә'луматә әсасән) онун мәшғулијјәтинә көрә бөлмәк тәшәббүсү едилир Ч-б С. А. Короленконун һесабындан белә нәтичә чыхмышдыр Авропа Русијасынын. 50 губернијасында чәми 35 712 000 фәһлә вар. Бунлардан мәшғулдурлар:

әкинчиликдә	27 435,4	мин	30 124 мин
хүсуси битикләр әкини илә	1 466,4	»	
фабрик-завод вә мә'дән сәнајесиндә	1 222,7	»	
јәһудиләр	1 400,4	»	
мешә пешәләри илә тәхми.	2 000	»	
малдарлыгла »	1 000	»	
дәмирјол һәрәкатында »	200	»	
балыгчылыгла »	200	»	
јерли вә кәнар пешәләр, овчулуг, вәһши һејван тутмагла вә с.	787,2	»	
Јекуну	35 712,1 мин.		

Белӛликлә, ч. Короленко *бүтүн* фәһләләрин онларын мәшғулијјәтинә көрә (јаман-јахшы) бөлүшдүрмүшдүр. ч. Ник. — он нсә, әсассыз сурәтдә биринчи үч бөлмәни көтүрмүш вә 5588 мин «тамамилә артыг» (??) фәһлә олдуғундан дәм вурур!

Бу нөгсандан башга, ону да гејд етмәмәк олмаз ки, ч. Короленконун һесабламасы чох кобуддур вә дәгиг дејилдир: әкинчилик фәһләләринин мигдары бүтүн Русија үчүн бир үмуми норма илә мүәјјән едилмиш, мәһ-

Амма јох. Ник. — она, дејәсән, буну ирад тутмаг олмаз, чүнки о, «Р. Богатство»нун 6-чы №-синдәки мәгаләсинин икинчи сәһифәсиндә әмәји капитализмин ичтимаиләшдирмәсинә дүрүст тә'риф верәрәк, бу ичтимаиләшдирмәнин һәр ики әламәтини: 1) бүтүн чәмијјәт үчүн ишләмәји вә 2) үмуми әмәк мәһсулу әлдә етмәк үчүн ајры-ајры ишчиләрин бирләшдирилмәсини дүзкүн гејд едир. Лакин бу беләдирсә, онда капитализмин «вәзифәси» һаггында фабрик фәһләләринин сајына әсасән фикир јеритмәк нәјә лазым иди, чүнки һәмин «вәзифә» капитализмин инкишафы вә үмумијјәтлә әмәјин ичтимаиләшдирилмәсинин инкишафы нәтичәсиндә, үмумијјәтлә пролетариатын јаранмасы нәтичәсиндә јеринә јетирилир — фабрик-завод фәһләләри исә һәмин пролетариата нисбәтән анчаг габагчыл дәстә, авангард ролу ојнајырлар. Әлбәттә, шүбһәсиздир ки, пролетариатын шүгулаби һәрәкаты бу фәһләләрин сајындан да, онларын тәмәркүзләшмәсиндән дә, онларын инкишаф дәрәчәсиндән дә вә и. а. асылыдыр, лакин бүтүн бунлар *капитализмин «бирләшдирчи әһәмијјәтини» фабрик-завод фәһләләринин сајындан ибарәт етмәјә* азачыг да олса һагг вермир. Белә етмәк, Марксын идејасыны сон дәрәчә мәһдудлашдырмаг демәкдир.

Мисал кәтирәчәјәм. Фридрих Енкелс өз «Zur Wohnungsfrage»* китабчасында Алманија сәнајесиндән бәһс едир вә көстәрир ки, бағы вә ја бир парча әкин торпағы олан бу гәдәр муздлу фәһлә Алманијадан башга һеч бир өлкәдә — Енкелс анчаг Гәрби Авропадан бәһс едир — јохдур. О дејир: *«Бағчылыгла вә ја кәнд тәсәррүфаты илә бирләшмиш кәнд кустар сәнајеси Алманијанын кәнч ири сәнајесинин кениш әсасыны тәшкил едир»*[93]. Бу кустар сәнајеси алман хырда кәндлиләринин еһтијачлары артдыгча, даһа вә даһа

сулдар олмајан әһали ајрыча көстәрилмәмишдир (ч. Короленко јухарыда отуруб әмр верәнләрин јәһуди әлејһдарлығының тә'сири алтына дүшәрәк, ораја... *јәһудиләри* дахил етмишдир! Мәһсулдар олмајан фәһлә 1,4 милјондан артыг олмалыдыр: алверчиләр, диләнчиләр, аваралар, чинајәткарлар вә и. а.), кустарларын сајы бнабырчасына аздыр (сонунчу бөлмә — кәнар вә јерли пешәләр) вә и. а. Бу чүр һесабламаны һеч көстәрмәмәк даһа јахшы оларды.

* — «Мәнзил мәсәләсинә даир». *Ред.*

чох артыр (өзүмүздән әлавә едәк ки, — Русијада да белә дир), лакин сәнајенин әкинчиликлә **БИРЛӘШМӘСИ** кустарын **РИФАҺЫНЫН ЈАХШЫЛАШМАСЫНА** дејил, әксинә, кустарын даһа артыг **ӘСАРӘТӘ ДҮШМӘСИНӘ** сәбәб олур. Кустар өз јашајыш јеринә бағлы олдуғундан һәр ҝијмәтә разы олмаға мәҹбурдур вә буна көрә капиталистә јалныз үстәлик дәјәр вермәк дејил, әмәк һаггының бөјүк бир һиссәсини дә верир (ири истеһсалын ев системинин чох ишкишаф етдији Русијада да белә дир). Енкелс сөзүнә давам едәрәк дејир: *«Бу, ишин бир тәрәфидир, лакин ишин о бири тәрәфи дә вардыр... Кустар сәнајеси јајылдыгча ајры-ајры јерләрин кәндләри бир-бириниң далынча мүасир дөврүн сәнаје һәрәкатына чәлб олунур. Кустар сәнајеси васитәси илә әкинчилик јерләринин бу чүр ингилабиләшмәси, Алманијада сәнаје ингилабыны Инкилтәрәдә вә Франсада олдуғундан даһа бөјүк сүһәјә јајыр... Бу, Инкилтәрәнин вә Франсанын әксинә олараг, Алманијада ингилаби фәһлә һәрәкатынын ачыг шәһәр мәркәзләри илә мәһдуд галмаг әвәзинә өлкәнин кениш саһәсиндә бу гәдәр чох јајылмасынын сәбәбини көстәрир. Һәмин һәрәкатын паһат, мөһкәм вә дурмадан артмасынын сәбәби дә јенә будур. Алманијада өзлүјүндә ајдындыр ки, ачыг хырда шәһәрләрин чоху вә кәнд вилајәтләринин бөјүк һиссәси чевриліш үчүн јетишмиш олачағы заман пајтахтда вә башга бөјүк шәһәрләрдә галиби-јәтли үсјан мүмкүн олачагдыр»*[94].

Инди бахын: мә'лум олур ки, јалныз «капитализмин бирләшдиричи әһәмијјәти» дејил, һабелә фәһлә һәрәкатының мүвәффәгијјәти дә ачыг фабрик фәһләләринин сајындан дејил,.. *кустарларын* да сајындан асылыдыр! Бизим оријиналчылар исә рус кустар пешәләринин ән чохунун халис капиталист тәшкилини нәзәрә алмајараг, онлары «халг» сәнајеси дејилән бир шеј һесаб едиб капитализмә гаршы гојурлар вә «билаваситә капитализмин сәрәнчамында олан әһалинин фаизини» фабрик фәһләләринин сајына көрә мүәјјән едирләр! Бу исә ч. Кривенконун белә бир мүһакимәсини хатырладыр: марксистләр бүтүн диггәтләрини

фабрик фәһләләринә вермәк истәјирләр, фабрик фәһләләри исә 100 милјондан чәми 1 милјон тәшкил едир ки, бу да һәјатын анчаг хырда бир кушәсидир вә адамын өзүнү опа һәср етмәсә, силк вә ја хејриҗҗә мүәссисәләриндә чалышмагла кифајәтләнмәк кими бир шеҗдир («Р. Б — во»нун 12-чи №-си). Фабрик вә заводлар да силк вә хејриҗҗә мүәссисәләри кими, һәјатын хырда бир кушәси имиш!! Ај даһы ч. Кривенко! Көрүнүр, бүтүн чәмиҗҗәт үчүн мәһз силк мүәссисәләри мәһсул истеһсал едирмиш? көрүнүр, зәһмәткешләрин истисмар олунмасына вә мүлкиҗҗәтдән мәһрум едилмәсинә сәбәб мәһз силк мүәссисәләриниң гајдалары имиш? көрүнүр, фәһләләрин азадлыг бајрағыны галдыра биләчәк габагчыл пролетариат нүмајәндәләрини мәһз силк мүәссисәләриндә ахтармаг лазым имиш?

Белә шеҗләри буржуазиҗанын кичик философларынын ағзындан ешитмәк тәәччүблү дејилдир, лакин белә шеҗләрә ч. Ник. — онун јазыларында тәсадүф етдикдә адама бир нөв агыр кәлир.

Маркс «Капитал»ын 393-чү сәһифәсиндә[95] Инкилтәрә әһалисинин тәркиби һаггында рәгәмләр верир. 1861-чи илдә Инкилтәрә илә Уелсдә чәми 20 милјон адам варды. Мә'лум олур ки, фабрик-завод сәнајесинин башлыча саһәләриндә 1605 440 фәһлә мәшгул имиш*. Ејни заманда 1 208 648 нәфәр ев гуллугчусу олдуғу ашкар олур вә Маркс 2-чи нәшрин гејдиндә бу сонунчу синфин хүсуси сүр'әтлә артдығыны көстәрир. Инди, тәсәввүр един ки, бирдән Инкилтәрәдә «капитализмин бирләшдиричи әһәмиҗҗәти» һаггында фикир јеритмәк үчүн, 1,6 милјону 20-җә бөлән «марксистләр» тапылаҗды!! 8% алыныр ки, бу да *он икидә бирдән аздыр!!!* Капитализм әһалинин һеч он икидә бирини дә бирләшдирмәдиҗи һалда, капитализмин «вәзифәсиндән» нечә бәһс етмәк олар! һәм дә «ев гуллары» синфи

* 642 607 нәфәр тохучулуг сәнајесиндә, чораб вә кружева истеһсалында мәшгулдур (бундә чораб вә кружева тохумаг пешәси илә мәшгул олан он минләрлә гадын онлара иш верән «алверчи гадынлар» тәрәфиндән аглакөлмәз сурәтдә истисмар олунур. Әмәк һаггы бә'зән күндә *3* (sic!) гәпик олур! Чl-б Ник. — он, мәкәр бунлар «билаваситә капитализмин сәрәнчамында» дејилдирләр?), сонра, 565 835 нәфәр көмүр вә метал мә'дәнләриндә. 396 998 нәфәр дә бүтүн метал истеһсалында вә мануфактураларда мәшгулдур!

даһа сүр'әтлә артыр; «халг әмәјинин» бу чүр һәдәрә кетмәси исә көстәрир ки, «биз», ишкилисләр, «јанлыш јолла» кедирик! ајдын дејилми ки, «биз» «өз вәтәнимиз үчүн башга јоллар», гејри-капиталист «инкишаф јоллары ахтармалыјыг»?!

Ч-б Ник. — онун дәлилләриндә даһа бир маддә галыр: о бизим капитализм «Гәрби Авропа үчүн бу гәдәр характерик олан вә *Ш. Америкада хүсуси бир гүввә илә өзүнү көстәрмәјә башлајан»* бирләшдиричи нәтичәни вермир, — дејәндә, јәгин ки, фәһлә һәрәкатыны нәзәрдә тутур. Демәли, биз кәрәк башга јоллар ахтараг, чүнки бизим капитализм фәһлә һәрәкаты вермир. Бу дәлили кәрәк ки, ч. Михајловски ондан әввәл кәтирмишди. О, марксистләрә өјрәдирди ки, Маркс һазыр пролетариат үзәриндә ишләјирди. Марксистләрдән бири ч. Михајловскијә онун јохсуллугда анчаг јохсуллуг көрдүјүнү дедикдә, о белә чаваб вермишди: бу мүлаһизә, адәтән олдуғу кими, тамамилә Марксдан көтүрүлмүшдүр. Лакин, дејир, әкәр биз «Фәлсәфә јохсуллуғу»нун бу јеринә мүрачиәт етсәк, көрәрик ки, бу бизим ишләрә тәтбиг едилә билмәз, бизим јохсуллуғумуз анчаг јохсуллугдур. — Лакин һәгигәтдә «Фәлсәфә јохсуллуғу»ндан биз һәлә һеч бир шеј көрмәрик. Маркс орада көһнә мәктәбә мәнсуб коммунистләрдән бәһс едәрәк дејир ки, онлар јохсуллугда анчаг јохсуллуг көрәрәк онун көһнә чәмијјәти јыхачаг ингилаби, дағыдычы чәһәтини көрмүрләр[96]. Ајдындыр ки, ч. Михајловски бунун бизим ишләрә тәтбиг едилә билмәјәчәјини иддиа едиркән фәһлә һәрәкатының «өзүнү көстәрмәдијинә» әсасланыр. Бу фикир мүнасибәти илә, әввәлән, гејд едәк ки, анчаг фактларла чох сәһв таныш олмаг нәтичәсиндә белә бир идеја доға биләр ки, Маркс һазыр пролетариат үзәриндә ишләјирмиш. Марксын коммунист програмы һәлә 1848-чи илдән әввәл һазырланмышды. О заман Алманијада фәһлә һәрәкаты* нә кәзирди? О заман һətта сиjаси азадлыг да

* О вахт фәһлә синфинин сајча нә гәдәр аз олдуғуну бундан билмәк олар ки, *27 ил сонра*, 1875-чи илдә Маркс јазырды: «Алманијада зәһмәткеш халгын чоху пролетариатдан дејил, кәндлиләрдән ибарәтдир»[97]. «Һазыр пролетариат үзәриндә ишләмәк (??)» бах бу демәкдир!

јох иди вә коммунистләрин фәалијјәти (инди биздә олдуғу кими) анчаг кизли дәрнәкләрдән ибарәт иди. Капитализмин ингилаби вә бирләшдиричи ролуну һамыја ајдын көстәрән сосиал-демократ фәһлә һәрәкаты ијирми ил сонра башланмышды, елми сосиализм доктринасы гәти гәрарлашдығы заман, ири сәнаје даһа кениш јајылдығы вә һәмин доктринаны фәһләләр ичәрисинә јајан исте'дадлы вә чалышган адамлар мејдана чыхдығы заман башланмышды. Бизим философлар тарихи фактлары јанлыш тәсвир едиб фәһлә һәрәкатына шүурлулуг вә мүтәшәккиллик вермәк үчүн сосиалистләрин чох бөјүк әмәк сәрф етмиш олдугларыны јаддан чыхарыр, һәлә бир дә Маркса сон дәрәчә мә'насыз фатализм көрүшләри иснад верирләр. Куја онун нәзәринчә фәһләләрин тәшкили вә ичтимаиләшдирилмәси өз-өзүнә әмәлә кәлир вә демәли, әкәр биз капитализми көрдүјүмүз һалда фәһлә һәрәкатыны көрмүрүксә, буна сәбәб фәһләләр арасында һәмин тәшкилат вә тәблиғат ишини һәлә зәиф көрмәјимиз дејил, капитализмин өз вәзифәсини јеринә јетирмәмәсидир. Бизим орижинал философларын бу горхаг мешшан бәһанәсини тәкзиб етмәјә дә дәјмәз: бу бәһанәни бүтүн өлкәләрин сосиал-демократларының бүтүн фәалијјәти тәкзиб едир, бу бәһанәни һәр бир марксистин һәр бир ачыг нитги тәкзиб едир. Каутски тамамилә һаглы олараг дејир ки, сосиал-демократија — фәһлә һәрәкатынын сосиализмлә бирләшмәсидир. Одур ки, капитализмин мүтәрәгги ишинин биздә дә «өзүнү көстәрмәси» үчүн бизим сосиалистләр өз ишләринә там чиддијјәтлә кириишмәлидирләр; онлар синфи мүбаризәнин вә истисмарын Русијада хүсусилә долашыг вә пәрдәләнмиш олан бүтүн формаларыны даһа конкрет сурәтдә тәдгиг едәрәк, рус тарихини вә керчәклијини марксистчәсинә анламағы даһа этрафлы һазырламалыдырлар. Онлар бу нәзәријјәни даһа кениш јајмалы, ону фәһләјә чатдырмалыдырлар, фәһләнин бу нәзәријјәни өјрәнмәсинә көмәк етмәли вә *сосиал-демократизми јајмаг вә фәһләләри бирләшдириб сијаси гүввәјә чевирмәк үчүн бизим шәраитә ән* **МҮНАСИБ** *тәшкилат формасы* һазырламалыдырлар. Рус сосиал-демократ-

лары да фəһлə синфи идеологларының бу ишини көруб гуртардыгларыны нəинки һеч бир заман демəмишлəр (бурада ишин һеч ахыры көрүнмүр), əксинə, һəмишə тə'кидлə гейд етмишлəр ки, онлар бу иши анчаг башлајырлар, мөһкəм бир шеј јаратмаг үчүн һəлə чох-чох шəхсин чохлу сə'ј көстəрмəси лазымдыр.

Бизим капитализмин мүтəрəгги иши көрмəдији һаггындакы бу ади е'тираз, Марксын нəзəриҗҗəсини јарытмаз вə бнабырчасына мəһдуд бир шəкилдə анламаға əсасланмагдан башга бир дə, көрүнүр, əфсанəви «халг гурулушу» һаггындакы мə'насыз идеја əсасланыр.

Бəднам «ичмада» «кəндли» лүтлəрə вə варлылара, пролетариат вə капитал (хүсусəн тичарəт капиталы) нүмајəндəлəринə ајрыланда, — бурада рүшејм һалында олан орта əср капитализмини көрмək истəмирлəр вə кəндин сијаси-игтисади гурулушундан јан кечəрək, «вəтəн үчүн башга јоллар» ахтармаг мəгсəди илə кəндлиләрин торпаг *саһиблији* формасыны дəјишдирмəкдən дəм вурурлар, һəмин форма илə игтисади гурулуш формасыны бағышланмаз шəкилдə гарышдырырлар, санки бизdə ән «бəрабəрləшдиричи ичманын» дахилиндə кəндлиləрин халис буржуа гајдасы илə тəбəгələшмəси баш вермирмиш. Бу капитализм исə инкишаф едəрək, орта əсрлəр капитализмини, кəнд капитализминин дар формаларындан чыханда, торпағын тəһкимчилик һакимиҗҗəтини гыранда вə артыг чохдан тамамилə сојулуб ач галмыш кəндлини мəчбур едəндə ки, торпағы, галиб голчомаглар арасында бəрабəр бөлмək үчүн чəмиҗҗəтə тəрк едəрək чыхыб башга јерлəрə кетсин, бүтүн Русијаны долансын, узун мүддəт ишсиз галсын, бу күн мүлкəдарын јанында, сабаһ дəмир јол чəкдирən бир подратчынын јанында ишə кирсин, сонра — шəһəрдə ади фəһлəлик вə ја варлы кəндлијə муздурлуг етсин вə и. а.; бу «кəндли» бүтүн Русијада өз саһибкарларыны дəјишдирəрək һараја кетсə көрəндə ки, ону һəр јанда һајасызчасына гарət едирлəр, көрəндə ки, өзү илə бəрабəр өзү кими лүтлəри дə гарət едирлəр, көрəндə ки, ону анчаг «аға» дејил, иш гүввəси сатын алмаға пулу олан «өз кəндли

гардашы» да гарәт едир, көрәндә ки, һөкумәт һәр јердә онун сањибкарларына хидмәт едир, фәһләләрин һүгугуну тапдалајыр вә онларын өз ән ади һүгугларыны мүдафиә етмәк тәшәббүсләрини гијам адландырыб боғур, көрәндә ки, рус фәһләсинин әмәји кетдикчә даһа артыг кәркинләшир, сәрвәт вә дәбдәбә кетдикчә даһа сүр'әтлә артыр, — фәһләнин вәзијјәти исә кетдикчә хараблашыр, мүлкијјәтдән мәһрум едилмә гүввәтләнир вә ишсизлик ади бир шеј олур, — марксизми тәнгид едән бизим тәнгидчиләр белә бир заманда вәтән үчүн башга јоллар ахтарырлар, белә бир заманда онлар белә бир дәрин мә'налы мәсәлә һәлл едирләр: фабрик фәһләләрин сајынын ләнк артдығыны көрдүјүмүз һалда бурада капитализмин мүтәрәгги иш көрдүјүнү с'тираф етмәк олармы, бизим капитализм «өз тарихи вәзифәсини пис, чох, чох пис јеринә јетирдијиндә» көрә ону рәдд етмәк вә јанлыш бир јол һесаб етмәк лазым дејилми.

Нә гәдәр дә пәчиб, сон дәрәчә инсанпәрвәр бир ишдир, дејилми?

Көр бу кинли марксистләр нә гәдәр мәһдуд доктриначыдырлар ки, дејирләр, Русијанын һәр јериндә зәһмәткешин капиталистчәсинә истисмар едилдији көз габағында икән вәтән үчүн башга јоллар ахтармаг — керчәкликдән гачыб утопијалар аләминдә кизләнмәк демәкдир; онларын фикринчә бизим капитализм дејил, рус сосиалистләри өз вәзифәләрини пис јеринә јетирирләр вә анламаг истәмирләр ки, рус чәмијјәтинин антагонист синифләринин гәдимләрдән давам едән игтисади мүбаризәсини барышдырмаг хәјалына дүшмәк — маниловчулуга[98] гапылмаг демәкдир, анламаг истәмирләр ки, бу мүбаризәјә мүтәшәккиллик вә шүурлулуг характери вермәјә чалышмаг, бунун үчүн исә сосиал-демократ фәалијјәтинә кириишмәк лазымдыр.

Нәһајәт, «Р. Б — во»нун һәмин 6-чы №-синдә ч. Ник. — онун ч. Струвеја гаршы бир чыхышыны да гејд етмәмәк олмаз.

Ч-б Ник. — он дејир: «Ч-б Струвенин мүбаһисәсинин

бә'зи хүсусијјәтинә диггәт вермәмәк олмаз. Ч-б Струве алман чамааты үчүн, чидди бир алман журналында јазмыш, лакин дејәсән һеч дә мүнасиб олмајан үсуллар ишләтмишдир. Күман етмәк лазымдыр ки, јалныз алман чамааты дејил, һәтта рус чамааты да о гәдәр бөјүјүб «јашлы адам дәрәчәсинә» чатмышдыр ки, онун мәгаләсиндә долу олан мүхтәлиф «гара-горхулара» алданмаз. «Утопија», «мүртәче програм» вә бу кими ифадәләрә онун мәгаләсинин һәр сүтунунда тәсадүф едилир. Лакин, һејһат, бу «горхунч сөзләр» даһа ч. Струвенин, еһтимал ки, көзләдији тә'сири гәтијјән бағышламыр» (с. 128).

Ч-б Ник. — он илә ч. Струвенин бу мүбаһисәсиндә «мүнасиб олмајан үсулларын» олуб-олмадығыны вә әкәр варса, бунларын кимин тәрәфиндән ишләдилдијини арашдырмаға чалышаг.

Ч-б Струвени «мүнасиб олмајан үсуллар» ишләтмәкдә тәгсирләндирмәк үчүн белә бир дәлил әсас көтүрүлүр ки, о, чидди мәгаләдә чамаата «гара-горху» кәлир, «горхунч сөзләр» ишләдир.

«Гара-горху» вә «горхунч сөзләр» ишләтмәк әлејһдара елә бир характеристика вермәк демәкдир ки, бу характеристика кәскин төһмәтли олдуғу һалда ајдын вә дүрүст әсасландырылмыр, јазан шәхсин нөгтејинәзәриндән (мүәјјән сурәтдә ифадә едилмиш нөгтејинәзәриндән) лабүддән ирәли кәлмир, јалныз сөјмәк, биабыр етмәк арзусуну ифадә едир.

Ајдындыр ки, хошакәлмәјән кәскин ифадәләри «гара-горхуја» чевирән дә анчаг бу ахырынчы чәһәтдир. Ахы ч. Слонимски ч. Ник.—он һаггында кәскин данышмышдыр, лакин о, мүасир гурулушун бурҗуалығыны әсла анлаја билмәјән ади либерала мәхсус өз нөгтејинәзәрини ајдын вә дүрүст ифадә етдијиндән вә өз гәрибә дәлилләрини тамамилә ајдын ифадә етмиш олдуғундан — ону һәр шејдә тәгсирләндирмәк мүмкүн олса да, «мүнасиб олмајан үсуллар» ишләтмәкдә тәгсирләндирмәк олмаз. Ч-б Ник. — он да ч. Слонимски һаггында кәскин данышмышдыр, һәмчинин она өјүднәсиһәт олмаг үчүн Марксын «биздә дә доғруја чыхмыш» (ч. Ник. — онун е'тирафы) сөзләрини гејд едиб

көстәрмишдир ки, хырда кустар истеһсалыны вә хырда кәндли торпаг саһиблијини ч. Слонимскинин истәдији кими мүдафиә етмәк *мүртәче* вә *утопикдир;* ону «мәһдудлугда», *«садәдилликдә»* вә саирәдә тәгсирләндирмишдир. Бахын, ч. Ник.—онун мәгаләси дә ч. Струвенин мәгаләси кими (нәзәрә чарпдырылмыш) ифадәләрлә «долудур», лакин биз бунлары «мүнасиб олмајан үсуллар» адландыра билмәрик, чүнки бунларын һамысы әсасландырылмышдыр, бунларын һамысы мүәллифин мүәјјән нөгтеји-нәзәриндән вә бахышлары системиндән ирәли кәлир ки, бунлар јанлыш ола биләр, лакин бунлары гәбул етдикдә әлејһдары садәдил, мәһдуд, иртичачы утопистдән башга бир шеј һесаб етмәк олмаз.

Көрәк ч. Струвенин мәгаләсиндә иш нә јердәдир. Ч-б Ник. — ону, мүртәче програм доғурмалы олан утопизмдә вә садәдилликдә тәгсирләндириркән ч. Струве һансы әсасларла бу фикрә кәлмиш олдуғуну тамамилә ајдын көстәрир. Биринчиси: ч. Ник. — он «истеһсалы ичтимаиләшдирмәк» истәркән «чәмијјәтә (sic!!) вә дөвләтә мүрачиәт едир». Бу «сүбут едир ки, Марксын синфи мүбаризә вә дөвләт һаггындакы нәзәрији јәси рус сијаси игтисадчысына тамамилә јабанчыдыр». Бизим дөвләт — «һаким синифләрин нүмајәндәсидир». — Икинчиси: «Әкәр анчаг өз *истәдијимизә* көрә әмәлә кәлмәли *олан хәјали* тәсәррүфат гурулушу *керчәк* капитализмә гаршы гојулса, башга сөзлә, әкәр истеһсалы капитализмин иштиракы олмадан ичтимаиләшдирмәк истәнилсә, бу анчаг, тарихә үјғун олмајан садәдил бир анламаны көстәрир». Капитализм инкишаф етдикчә, натурал тәсәррүфат сыхышдырылыб арадан чыхарылдыгча, кәнд әһалиси азалдыгча, «мүасир дөвләт, бизим патриархал зәманәмиздә (биз Русијадан бәһс едирик) һәлә өзүнү әһатә едән гаранлыглардан чыхачагдыр, ачыг синфи мүбаризә ишығына чыхачагдыр вә истеһсалы ичтимаиләшдирмәк үчүн башга гүввә вә амилләр ахтармаг лазым кәләчәкдир».

Мәкәр бу кифајәт гәдәр ајдын вә дүзкүн әсасландырма дејил? Мүәллифин фикринә даир ч. Струвенин

көстәрдији фактларын доғрулуғуна шүбһә етмәк олармы? Мәкәр ч. Ник. — он доғрудан да капитализм чәмијјәтинә хас олан синфи мүбаризәни нәзәрә алмышдыр? Јох. О, чәмијјәтдән вә дөвләтдән бәһс едиб һәмин мүбаризәни јаддан чыхарыр, ону нәзәрә алмыр. Мәсәлән, о дејир ки, дөвләт ичма васитәси илә әмәји ичтимаиләшдирмәк әвәзиндә капитализмә јардым едирди вә и. а. Ајдындыр ки, онун фикринчә, дөвләт истәдији кими едә биләрди, демәли, дөвләт *синифләр харичиндә* дурур. Ајдын дејилми ки, ч. Струвени «гара-горху» көлмәкдә тәгсирләндирмәк — *чох бөјүк* һагсызлыгдыр. Ајдын дејилми ки, бизим дөвләтин синфи дөвләт олдуғуну дүшүнән бир адам, әмәји ичтимаиләшдирмәк үчүн, јә'ни һаким синифләри арадан галдырмаг үчүн бу дөвләтә мүрачиәт едән бир шәхси садәдил вә иртичачы утопист һесаб етмәјә билмәз? Бундан әлавә. Әлејһдар өз бахышының ајдын тә'рифини вермиш олдуғуна бахмајараг, онун рә'јини доғуран бу бахышындан јан *кечәрәк* ону «гара-горху» көлмәкдә тәгсирләндирирләрсә, һәм дә бу бахышын дәрч олуна билмәјәчәји вә сензура нәзарәти алтында олан бир журналда тәгсирләндирирләрсә, — белә күман етмәк лазым дејилми ки, бу — «әсла мүнасиб олмајан үсулдур»?

Сонрасына бахаг. Ч-б Струвенин икинчи дәлили дә ејни дәрәчәдә ајдын ифадә едилмишдир. Әмәјин капитализм олмадан, ичма васитәси илә ичтимаиләшдирилмәсинин хәјали бир гурулуш олдуғу шүбһәсиздир, чүнки көрчәкликдә бу јохдур. Ч-б Ник. — он өзү бу көрчәклији белә тәсвир едир: 1861-чи илӛдәк мәһсулдар вањидләр «аилә» вә «ичма» иди («Очерклер», с. 106—107). Бу «хырда, дағыныг, мүстәгил истеһсал чох инкишаф едә билмәзди, буна көрә дә чох көһнәлик, аз мәһсулдарлыг онун характерик чәһәтидир». Сонракы дәјишиклик ондан ибарәт олду ки, «ичтимаи әмәк бөлкүсү кетдикчә даһа да дәринләшди». Демәли, капитализм кечмиш мәһсулдар вањидләрин дар һүдудларыны јыхды вә бүтүн чәмијјәтдә әмәји ичтимаиләшдирди. *Бизим капитализмин әмәји бу чүр ичтимаиләшдирмәсини ч. Ник. — он да е'тираф едир.* Буна көрә

ч. Ник. — он әмәјин ичтимаиләшдирилмәси үчүн, *әмәји ичтимаиләшдирмиш олан* капитализмә дејил, ичмаја архаланмаг истәркән иртичачы утопистдир, *чүнки мәһз ичманын дағылмасы илк дәфә әмәјин бүтүн чәмијјәтдә ичтимаиләшдирилмәсинә сәбәб олмушдур.* Ч-б Струвенин фикри будур. Бу фикри догру да һесаб етмәк олар, јанлыш да, лакин инкар етмәк олмаз ки, бу фикирдән мәнтиги бир лабүдлүклә ч. Ник. — он һаггында кәскин рә'ј һасил олмушдур, буна көрә дә «гара-горхудан» бәһс етмәк лазым кәлмир.

Бундан әлавә. Ч-б Струве ачыгча дејир ки, о, әмәјин ичтиманләшдирилмәсини истәјир, капитализм васитәси илә ичтимаиләшдирилмәсини истәјир, бунун үчүн «ачыг синфи мүбаризәнин ајдын ишыгында» көрүнәчәк гүввәләрә архаланмаг истәјир, — буна бахмајараг, ч. Ник. — он ч. Струве илә өз мүбаһисәсини, она, кәндлиләри торпагсызлашдырмаг («мүтәрәгги програм кәндлиләри торпагсызлашдырмаг кими анлашылса... онда «Очеркләр»ин мүәллифи мүһафизәкардыр») арзусуну испад вермәклә гуртардыгда, — буну мәсәләнин һәгигәтә тамамилә зидд бир шәкилдә тәсвир едилмәси адландырмамаг олмаз. Сензура нәзарәти алтында олан мәтбуатда ч. Струвенин ајдын синфи мүбаризә ишыгында чыхыш едән гүввәләрдән бәһс едә билмәјәчәји, демәли, ч. Ник. — онун әлејһдарынын сусмаға мәчбур едилмиш олдуғу нәзәрә алынса, онда чәтин ки, ч. Ник. — онун үсулунун тамамилә «мүнасиб олмајан үсул» олдуғуна е'тираз етмәк олар.

Әлавә III

Марксизми мәһдуд башa дүшмәкдән данышанда мән марксистләрин өзләрини нәзәрдә тутурам. Бу мүнасибәтлә гејд етмәмәк олмаз ки, бизим либерал вә радикаллар легал мәтбуат сәһифәләриндә марксизми шәрһ етмәјә кириш әндә ону ән биабырчы сурәтдә мәһдудлашдырыр вә тәһриф едирләр. Һәм дә нә шәрһ! Бирчә дүшүнүн, бу ингилаби доктринаны Русија сензурасынын Прокруст јатағына [99] јерләшдирмәк үчүн онун гол-ганадыны нә гәдәр сындырмаг лазымдыр! Бизим публисистләр дә һеч чәкинмәдән буну едирләр: онларын шәрһиндә марксизм белә бир нәзәриҗҗәдән ибарәт олур ки, капитализм гурулушунда мүлкиҗҗәтчи әмәјинә әсасланан фәрди мүлкиҗҗәт нечә өз диалектик инкишафыны кечириб өзүнүн инкарына чеврилир вә сонра ичтимаиләшир. Марксизмин бүтүн мәзмунунун бу «схемдән» ибарәт олдуғуну чидди бир әда илә зәнн едәрәк онун сосиоложи методунун бүтүн хүсусиҗҗәтләриндән јан кечирләр, синфи мүбаризә нәзәриҗҗәсиндән јан кечирләр, тәдгигин билаваситә мәгсәдиндән— антагонизмин вә истисмарын бүтүн формаларыны ашкара чыхармаг, белә ликлә дә пролетариатын бунлары арадан галдырмасына јардым етмәк мәгсәдиндән јан кечирләр. Һеч дә тәәччүблү дејилдир ки, нәтичәдә о дәрәчә солғун вә мәһдуд бир шеј меј дана чыхыр ки, бизим радикаллар јазыг рус марксистләринин һалына јанмаға башлајырлар. Нечә дә јанмасынлар! Рус мүтләгиҗҗәтинин вә рус иртичасынын варлығы шәраи-

тиндә марксизми бүтүнлүклә, дүрүст вә долғун шәрһ етмәк вә ондан чыхарылан нәтичәләри ахырадәк сөјләмәк мүмкүн олсајды, рус мүтләгиҹҹәти вә рус иртичасы мүтләгиҹҹәт вә иртича олмазды! Әкәр бизим либерал вә радикаллар марксизми (һеч олмазса алман әдәбиҹҹатындан) лазымынча билсәјдиләр, сензура нәзарәти алтында олан мәтбуат сәһифәләриндә марксизми бу гәдәр ејбәчәр һала салмаға инсафлары јол вермәзди. Нәзәриҹҹәни шәрһ етмәк мүмкүн дејилсә — сусун вә ја көстәрин ки, бу нәзәриҹҹәнин һеч дә һамысыны шәрһ етмирсиниз, ән мүһүм чәһәтини бурахырсыныз, даһа бу нәзәриҹҹәнин гырыг-кәсикләрини шәрһ едиркән мәһдудлуг һаггында бағырмаг нә үчүндүр?

Ахы мәһз бу сајагла кәлиб јалныз Русијада мүмкүн олан белә күлүнч һаллара чатмаг олар ки, синифләрин мүбаризәсиндән, капитализм чәмиҹҹәтиндә хас олан зәрури антагонизмдән вә бу антагонизмин инкишафындан әсла хәбәри олмајан адамлары, пролетариатын ингилаби ролу һаггында тәсәввүрү олмајан адамлары марксистләр сырасына аид едирләр; һәтта ачыгча буржуа лајиһәләри илә чыхыш едән вә ја јазыларында тәкчә «пул тәсәррүфаты», онун «зәрурилији» сөзләриндә вә с. бу кими ифадәләрә тәсадүф едилән адамлары да марксистләр сырасына аид едирләр ки, белә ифадәләри мәһз марксист ифадәси һесаб етмәк үчүн ч. Михајловски кими дәрин фикирли әлламә олмаг лазымдыр.

Маркс исә өз нәзәриҹҹәсинин бүтүн гиҹмәтини ондан ибарәт билирди ки, бу нәзәриҹҹә «өз маһиҹҹәти е'тибары илә тәнгиди* вә ингилаби нәзәриҹҹәдир»[100]. Бу кејфиҹҹәт *марксизмә* һәгигәтән тамамилә вә шүбһәсиз хас олан бир кејфиҹҹәтдир, чүнки бу нәзәриҹҹәнин билаваситә өз гаршысына гојдуғу вәзифә мүасир чәмиҹҹәтдәки бүтүн антагонизм вә истисмар формаларыны

* Фикир верин ки, бурада Маркс јеканә елми тәнгид һесаб етдиҹи материалист тәнгидиндән, ја'ни сијаси-һүгуги, ичтимаи, һәјати вә башга фактлары игтисадиҹҹатла, истеһсал мүнасибәтләри системи илә, бүтүн антагонист ичтимаи мүнасибәтләр зәмининдә лабуд олараг әмәлә кәлән синифләрин мәнафеји илә гаршылашдыран бир тәнгиддән бәһс едир. Рус ичтимаи мүнасибәтләриниң антагонист мүнасибәтләр олдуғуна, чәтин ки, бир кәс шүбһә едә биләр. Лакин һәлә һеч кәс бу мүнасибәтләри *белә бир* тәнгид үчүн әсас көтүрмәк тәшәббүсүндә олмамышдыр.

ашкара чыхармагдыр, бунларын тәкамүлүнү изләмәк, бунларын кечичи характерини вә башга формаја чевирилмәсинин лабүдлүјүнү сүбут етмәкдир, *белә ликлә дә пролетариатын һәр чүр истисмара мүмкүн гәдәр тезликлә вә мүмкүн гәдәр асанлыгла сон гојмасына* хидмәт етмәкдир. Бүтүн өлкәләрин сосиалистләрини бу нәзәриҗҗәја чәлб едән јеништмәз чазибә гүввәси мәһз ондан ибарәтдир ки, һәмин нәзәриҗҗә (ичтимаи елмин сон наилиҗҗәти олуб) чидди вә ән јүксәк елмилиҗи ингилабиликлә бирләшдирир, һәм дә бунлары тәсадүфи бирләшдирмир, нәзәриҗҗәнин өзүндә дахилән вә гырылмаз бир сурәтдә бирләшдирир вә доктрина баниси нин һәм алим, һәм дә ингилабчы олмасы һеч дә бу бирләшдирмәнин јеканә сәбәби дејилдир. Доғрудан да, мәзлумлар синфинин һәгигәтән давам едән игтисади мүбаризәсиндә она јардым етмәк бурада нәзәриҗҗәнин билаваситә вәзифәси, елмин мәгсәди сајылыр.

«Биз дүнјаја демирик: мүбаризәдән әл чәк— сәнин бүтүн мүбаризән бош шеҗдир. Биз она анчаг һәгиги мүбаризә шүары веририк»[101].

Демәли, Марксын фикринчә елмин билаваситә вәзифәси — һәгиги мүбаризә шүары вермәкдир, җә'ни објектив сурәтдә бу мүбаризәни мүәјјән истеһсал мүнасибәтләри системинин мәһсулу кими тәсәввүр едә билмәкдир, бу мүбаризәнин зәрури олдугуну, онун мәзмунуну, инкишафынын кедишини вә шәраитини *анлаја* билмәкдир. Мүбаризәнин үмуми характерини, онун үмуми мәгсәдини — һәр чүр истисмары вә һәр чүр зүлмү тамамилә вә гәти мәһв етмәк мәгсәдини көздән гачырмајараг, һәр бир мүәјјән заманда вәзиҗҗәти мүәјјән едә билмәк үчүн, мүбаризә бир формадан башга формаја кечдикдә онун һәр бир аjрыча формасыны бүтүн тәфсилаты илә өjрәнмәдән, онун һәр бир аддымыны изләмәдән «мүбаризә шүары» вермәк олмаз.

Бүјүрүн, «бизим мәшһур» Н. К. Михаjловскинин өз «тәнгидинда» јаздыгы вә әлеjһинә мүбаризә етдиjи сонүк чәфәнкиjаты Марксын «тәнгиди вә ингилаби»

нәзәриjjәси илә мүгаjисә едиш, — онда сиз һejрәт едәрсиниз ки, доғрудан да бунлар нечә адамдырлар ки, өзләриш «зәһмәткеш синфин идеологлары» сајдыглары һалда... Марксын нәзәриjjәсиндәки һәjати чәһәтләрин һамысыны бизим публисистләрин кәнара атыб бу нәзәриjjәни чевирдикләри «сәтһи даирә» илә кифајәтләнирләр.

Буjурун, jенә дә зәһмәткешин идеологу олмаг арзусуну әсас тутан бизим халгчылыг әдәбиjjатыны, үмумиjjәтлә игтисади гурулушумузун, хүсусилә дә кәндлиләрин тарихинә вә индики вәзиjjәтинә һәср едилмиш әдәбиjjаты бу нәзәриjjәнин тәләбләри илә мүгаjисә един, — онда һejрәт едәрсиниз ки, фәлакәтләри өjрәнмәк вә тәсвир етмәклә вә бу фәлакәтләр барәсиндә өjүд вермәклә кифајәтләнән бир нәзәриjjә нечә олмуш ки, сосиалистләри разы сала билмишдир. Тәһкимчилик һүгугу филан истисмары, филан антагонист синифләри, филан сиjаси, һүгуги вә башга гајдалары доғурмуш мүәjjән бир тәсәррүфат гурулушу формасы кими дејил, анчаг мүлкәдарларын ганунсуз һәрәкәтләри вә кәндлиләрә гаршы әдаләтсизлик кими тәсвир едилир. Кәндли ислаһаты — мүәjjән тәсәррүфат формаларыны вә мүәjjән игтисади синифләрин тоггушмасы кими дејил, ән jахшы ниjjәтләрдә олдуғуна бахмаjараг сәһвән «jанлыш jол» «көтүрмүш» оланларын, jухарыда отуруб әмр верәнләрин тәдбири кими тәсвир едилир. Ислаһатдан сонракы Русиjа антагонист истеһсал мүнасибәтләринин филан инкишафа малик олан мә'лум бир системи кими дејил, һәгиги jолдан кәнара чыхылмасы вә бунунла әлагәдар олараг зәһмәткешләрин мүсибәтләрә дүчар олмасы кими тәсвир едилир.

Гејд едәк ки, инди бу нәзәриjjәнин е'тибардан дүшдүjү шүбһәсиздир, буна көрә дә рус сосиалистләри, индики билик сәвиjjәси шәраитиндә марксизмдән башга ингилаби нәзәриjjә ола билмәjәчәjини нә гәдәр тез баша дүшсәләр, бүтүн өз гүввәләрини бу нәзәриjjәнин Русиjада нәзәри вә әмәли тәтбигинә нә гәдәр тез версәләр, ингилаби фәалиjjәтин мүвәффәгиjjәти бир о гәдәр jәгин вә сүр'әтли олар.

Зијалылары дүзкүн, әсил сәнаје «јаратмаг» вә саирә үчүн «халга» мәдәни тә'сир көстәрмәјә чағырмагла ч. «халг достларының» мүасир «јохсул рус фикринә» нечә позғунлуг салдыгларыны ајдын көстәрмәк үчүн,— тәфәккүр тәрзләри бизимкиндән кәскин сурәтдә фәргли олан адамларын рә'јини, народнајаволјачыларын доғрудан-доғруја, билаваситә хәләфләри олан «народнојеправочуларын» рә'јини көстәрәк. «Вачиб мәсәлә» китабчасына бах, 1894. «Народноје право» партијасының нәшри.

Народнојеправочулар «Русија, зәһмәткешә истеһсалда мүстәгил мөвге тә'мин едән (!) өз игтисади гурулушундан һеч бир сурәтлә, һәтта кениш азадлыг олмасы шәрти илә дә ајрылмамалыдыр» дејән, «бизә сијаси ислаһатлар дејил, планаујғун сурәтдә һәјата кечирилән мүнтәзәм игтисади ислаһатлар лазымдыр» дејән халгчы чешидинә көзәл рәдд чавабы вердикдән сонра сөзләринә давам едиб дејирләр:

«Биз буржуазијанын мүдафиәчиси дејилик вә онун идеалларына һеч пәрәстиш етмирик, лакин амансыз тале халгы вадар етсәјди ки, ја буржуазијаның гәсдләринә гаршы земство рәисләринин сә'јлә горудуглары «планаујғун игтисади ислаһатлары» онларын һимајәси алтында гәбул етсин, ја да сијаси азадлыг зәмининдә, јә'ни халгын өз мәнафејини мүтәшәккил сурәтдә мүдафиә етмәсини *тә'мин едән* шәраит әсасында буржуазијаны гәбул етсин, — онда, бизим фикримизчә, халг буржуазијаны гәбул етмәклә лап газанмыш оларды. Инди биздә халгын куја мүстәгил олан игтисади гурулушуну онун әлиндән ала биләчәк «сијаси ислаһатлар» јохдур, — инди һамылыгла вә һәр јердә буржуа сијасәти һесаб едилиб халг әмәјинин ән габа истисмарындан ибарәт олан бир шеј вардыр. Инди биздә нә кениш, нә дә мәһдуд азадлыг јохдур, биздә конститусијалы өлкәләрин аграријәри вә капиталистләринин даһа арзу етмәкдән әл чәкдикләри силк мәнафејинин һимајә едилмәси вардыр. Инди биздә «буржуа парламентаризми» јохдур, идарәетмә ишинә чәмијјәти әсла јахын бурахмырлар, — өзләри үчүн һәр десјатинә 100 манат һавајы кредит тәләб етмәк дәрәчәсинә чатан

«бизим садиг задәканларын» нүмајәндәләри илә бәрабәр, өз мәнафејини горумаг үчүн Чин сәдди чәкилмәсини тәләб едән ч. Најдјоновлар, Морозовлар, Казиво Беловлар вардыр. Онлары комиссијалара дә'вәт едирләр, онлары ehтирамла динләјирләр, өлкәнин игтисади һәјатынын ән мүһүм мәсәләләриндә онларын сәсинин һәлледичи әһәмијјәти вардыр. Ејни заманда халгы ким вә һарада мүдафиә едир? Һәмин земство рәисләрими мүдафиә едир? Кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин дәстәләри халг үчүнмү нәзәрдә тутулур? Вологда губернаторунун өз тә'мимнамәсиндә билдирдији кими, халга паj торпағынын jалныз веркиләри өдәмәк вә мүкәлләфијjәтләри jеринә jетирмәк үчүн верилдији һәjасызлыг дәрәчәсинә jахын бир ачыглыгла мәһз инди сөjләнмәмишдирми? Вологда губернатору мүтләгијjәтин вә jа, даһа доғрусу, бүрократик мүтләгијjәтин өз сиjасәтиндә лабүддән һәjата кечирмәкдә олдуғуну анчаг ифадә етмиш вә учадан сөjләмишдир».

О «халг» ки, народнојеправочулар онун мәнафејини мүдафиә етмәк истәjирләр, о «чәмијjәт» ки, народнојеправочулар һәлә дә ону әмәjин мәнафејини горумаг үчүн е'тимада лаjиг бир орган hесаб едирләр, — һәмин «халг» вә «чәмијjәт» һаггында народнојеправочуларын тәсәввүрләри һәлә чох думанлы олса да, һәр һалда е'тираф етмәмәк олмаз ки, «Народноје право» партиjасынын тәшкили иrәлиjә доғру бир аддымдыр. «вәтән үчүн башга jоллар» һаггындакы хәjал вә арзулардан гәти әл чәкмәjә доғру, һәгиги jоллары горхмадан гәбул едиб бу jоллар зәмининдә ингилаби мүбаризә үнсүрләри ахтармаға доғру бир аддымдыр. Бурада демократик партиjа тәшкил етмәк чәһди аjдын меjдана чыхыр. Анчаг она көрә «чәһди» дejирәм ки, народнојеправочулар, тәәссүф ки, өзләринин әсас нөгтеjи-нәзәрини ардычыл сурәтдә һәjата кечирмирләр. Онлар һәлә дә сосиалистләрлә бирләшмәкдән вә иттифаг бағламагдан дәм вururлар, анламаг истәмирләр ки, фәһләләри садәчә сиjаси радикализмә чәкмәк анчаг, зиjалы фәһләләри фәһлә күтләсиндән аjырмаг демәкдир, фәһлә һәрәкатыны ачизлиjә мәһкум етмәк.

демәкдир, чүнки бу һәрәкат фәһлә синфинин мәнафеjини анчаг мүкәммәл вә әтрафлы һәjата кечирмәк зәмининдә, капитала гаршы игтисади мүбаризә зәмининдә, капитал нөкәрләринә гаршы сиjаси мүбаризә илә аjрылмаз сурәтдә бирләшән бу игтисади мүбаризә зәмининдә күчлү ола биләр. Онлар анламаг истәмирләр ки, бүтүн ингилаби үнсүрләри «бирләшдирмәк», аjры-аjры мәнафе нүмаjәндәләринин аjрыча тәшкил едилмәси* вә мүәjjән һалларда бу вә дикәр партиjанын биркә һәрәкәт етмәси jолу илә daha jахшы әлдә едиләр. Онлар һәлә jенә дә өз партиjаларыны «сосиал-ингилаби» партиjа адландырырлар (бах: «Народное право» партиjасынын 1894-чү ил 19 феврал тарихли Манифести), һалбуки ejни заманда jалныз сиjаси ислаһатларла кифаjәтләнәрәк, бизим «мәнфур» сосиалист мәсәләләримиздән вар гүввә илә jан кечирләр. Хәjаллара гаршы мүбаризәjә бу гәдәр һәрарәтлә чағыран бир партиjа көрәк өз «манифестинин» лап илк сөзләри илә башгаларыны хәjал аләминә салмаjаjды; *конститусиjачылыгдан* башга бир шеjин олмадыгы jердә көрәк *сосиализмдән* данышылмаjаjды. Лакин, тәкрар едирәм, народнојеправочулара, онларын народнаjаволjачылардан төрәдикләринин нәзәрә алмадан гиjмәт вермәк олмаз. Буна көрә е'тираф етмәмәк олмаз ки, онлар сосиализмлә әлагәси олмаjан мүстәсна сиjаси мүбаризәни ejнән мүстәсна сиjаси програмла әсасландырдыгда ирәлиjә доғру бир аддым атмыш олурлар. Сосиал-демократлар народнојеправочулара үрәкдән мүвәффәгиjjәт арзу едирләр, онларын партиjасынын бөлүjүб инкишаф етмәсини арзу едирләр, мөвчуд игтисади гаjдалар зәмининдә** дуран вә *һәjати* мәнафеләри *демократизмлә* һәгигәтән ән сых

* Ахы онлар өзләри зиjалыларын харичәләр jарадачағы е'тигадына гаршы протест едирләр, өзләри дejирләр ки, халгын өзүнү мүбаризәjә чәлб етмәк лазымдыр. Ахы бунун үчүн һәмин мүбаризәни мүәjjән һәjати мәнафе илә әлагәләндирмәк лазымдыр, демәли, аjры-аjры мәнафеләри бир-бириндән сечмәк вә онлары мүбаризәjә аjры-аjрылыгда чәлб етмәк лазымдыр... Һәмин аjры-аjры мәнафеләри тәкчә зиjалылар үчүн аjдын олан гуру сиjаси тәләбләрлә пәрдәләдикдә исә, бу jенә дә кериjә дөнмәк, jенә дә ачыглыгы индичә е'тираф едилән тәкчә зиjалыларын мүбаризәси илә кифаjәтләнмәк демәк дejилми?

** (Jә'ни капитализм гаjдалары зәмининдә) — нәчүнки бу гаjдалары нөкмәи инкар етмәк вә онун әлеjһинә амансыз мүбаризә етмәк зәмининдә.

сүрәтдә әлагәдар олан ичтимаи үнсүрләрлә онларын даһа чох јахынлашмаларыны арзу едирләр.

«Халг достларынын» барышдырычы, горхаг, сентиментал-хәјалпәрәст халгчылығы үзәриндә ики тәрәфдән: бүрократијаја е'тибар көстәрмәјә габил олдугларына вә сијаси мүбаризәнин гәти зәрурилијини анламадыгларына көрә сијаси радикаллар тәрәфиндән; — сосиализмлә һеч бир әлагәләри олмадығы һалда, зәһмәткешә зүлм едилдијинин сәбәбләрини вә баш верән синфи мүбаризәнин характерини әсла баша дүшмәдикләри һалда аз гала сосиалист кими чыхыш етмәк тәшәббүсүндә олдугларына көрә сосиал-демократлар тәрәфиндән һүчум едиләчәји заман бу халгчылыг узун мүддәт давам кәтирә билмәз.

ХАЛГЧЫЛЫҒЫН ИГТИСАДИ МӘЗМУНУ ВӘ ч. СТРУВЕНИН КИТАБЫНДА ОНУН ТӘНГИДИ

(БУРЖУА ӘДӘБИЈЈАТЫНДА МАРКСИЗМИН ӘКС ЕТМӘСИ)

П. Струвенин «Русијанын игтисади инкишафы мәсәләсинә даир тәнгиди гејдләр» (СПБ. 1894-чү ил) китабы барәсиндә[102]

1894-чү илин ахырларында — 1895-чи илин әввәлләриндә јазылмышдыр

1895-чи илдә «Тәсәррүфат инкишафымызын характеристикасына даир материаллар» мәчмуәсиндә К. Тулин имзасы илә чап едилмишдир. СПБ.

«Тәсәррүфат инкишафымызын характеристикасына даир материаллар» мәчмуәсинин мәтниндән чап олунур, бурдакы мәтн Вл. Илјин. «12 ил әрзиндә» мәчмуәсинин (1907) мәтни илә јохланмышдыр.

МАТЕРІАЛЫ

КЪ ХАРАКТЕРИСТИКѢ

НАШЕГО ХОЗЯЙСТВЕННАГО РАЗВИТІЯ.

СБОРНИКЪ СТАТЕЙ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ
Типография П. П. Сойкина, Стремянная ул., № 12
1895

В. И. Ленинин «Халгчылыгын игтисади мәзмуну вә к. Струвенин китабында оиун тәнгиди» әсәринин чап едилдиҗи мәчмуәнин титул вәрәги, 1895-чи ил.

Ч-б Струвенин көстәрилән китабы халгчылыг сөзүнү кениш мә'нада — ән мүһүм сосиоложи вә игтисади мәсәләләри мүәјјән сурәтдә һәлл едән бир нәзәри доктрина кими вә «игтисади сијасәт ећкамлары системи» (VII с.) кими анламагла, халгчылығын систематик тәнгидиндән ибарәтдир. Белә бир мәгсәдин гаршыја гојулмасының өзү бу китаба чох бөјүк мараг ојада биләрди; лакин бу чәһәтдән тәнгидин һансы нөгтеји-нәзәрә әсасландығы даһа мүһүмдүр. Бу нөгтеји-нәзәр һаггында мүәллиф мүгәддимәдә белә дејир:

«О (мүәллиф) бә'зи әсас мәсәләләрдә әдәбијјатда тамамилә мүәјјәнләшмиш бахышлара шәрик олдуғу һалда, өзүнү һеч дә мүәјјән бир доктринанын формал мә'насы илә әлагәдар һесаб етмәмишдир. О, ортодокслуға тутулмамышдыр» (IX).

Китабын бүтүн мәзмунундан ајдын олур ки, «әдәбијјатда тамамилә мүәјјәнләшмиш бахышлар» дедикдә марксист бахышлары нәзәрдә тутулур. Суал олунур ки, мүәллиф марксизмин һансы «бә'зи әсас» мүддәаларыны гәбул вә һансыларыны рәдд едир? — нә үчүн вә нә дәрәчәдә? Мүәллиф бу суала ачыг чаваб вермир. Буна көрә дә, һәмин китабда мәһз нәләрин марксизмә аид едилә биләчәјини, — доктринанын һансы мүддәаларыны мүәллифин гәбул етдијини вә бунлара нә дәрәчәдә ардычыл әмәл етдијини, — һансылары рәдд етдијини вә бу һалларда нә һасил олдуғуну, — бүтүн бунлары ајдынлашдырмаг үчүн китабы әтрафлы тәһлил етмәк лазымдыр.

Китабын мәзмуну сон дәрәчә мүхтәлифдир: мүәллиф, әввәлән, бизим халгчыларын гәбул етдикләри «сосиолокијада субјектив методун» шәрһини верир, ону тәнгид едир вә «тарихи-игтисади материализм» методуну она гаршы гојур. Сонра, биринчиси, «үмумбәшәр тәчрүбәси» (с. IX) әсасында вә икинчиси, Русијанын игтисади тарихи вә керчәклији һаггында мә'лумата әсасән халгчылыгы игтисади чәһәтдән тәнгид едир. Бунунла јанашы оларак, халгчылыгын игтисади сијасәт еһкамлары да тәнгид едилир. Мәзмунун (ичтимаи фикримиздәки ән бөјүк бир чәрәјаны тәнгид едиркән тамамилә лабүд олан) бу мүхтәлифлији арашдырманын формасыны да мүәјјән едир: мүәллифин шәрһини аддымбааддым изләмәк, онун дәлилләринин һәр һиссәси үзәриндә дајанмаг лазым кәлир.

Лакин мәнә елә кәлир ки, китабын тәһлилинә башламаздан әввәл бә'зи илк изаһат үзәриндә даһа әтрафлы дајанмаг лазымдыр. Бу мәгаләдән мәгсәд — ч. Струвенин китабыны, *бүтүн* (нәшри аччаг «бә'зи») «әсас мәсәләләрдә әдәбијјатда тамамилә мүәјјәнләшмиш бахышлара шәрик олан» бир адамын нөгтеји-нәзәриндән тәнгид етмәкдир.

Бу бахышлар, тәнгид мәгсәди илә либерал-халгчы мәтбуаты сәһифәләриндә дәфәләрлә шәрһ едилмишдир вә бу шәрһ һәмин бахышлары биабырчасына пәрдәләмишдир, — һәтта даһа артыг: бу бахышлара әсла дәхли олмајан һекелчилији, «һәр бир өлкәнин һөкмән капитализм фазасындан кечмәли олдуғу е'тигадыны» вә халис новојевремјачы чәфәнкијатыны вә башга бир чох чәфәнкијаты һәмин бахышлара гарышдырмагла онлары тәһриф етмишдир.

Хүсусилә доктринаның әмәли чәһәти, онун рус шәраитинә тәтбиги тәһриф едилмишдир. Бизим либераллар вә халгчылар рус марксизми доктринасынын әсас нөгтәсинин рус керчәклији һаггында тамамилә башга бир тәсәввүрдән ибарәт олдуғуну баша дүшмәк истәмәјәрәк, доктринаны һәмин керчәклик һаггында өзлә-

ринин көһнә бахышы илә тутушдурур вә нәинки һеч бир шејлә уjғун олмаjан, һәтта бундан әлавә, марксистләрә гаршы ән мә'насыз иттиһамлар ирәли сүрән нәтичәләр алырдылар.

Буна көрә дә халгчылыға өз мүнасибәтими дүрүст мүәjjән етмәдән ч. Струвенин китабыны арашдырмаға башламағы мүмкүн һесаб етмирәм. Бундан башга, халгчылыг вә марксизм нөгтеји-нәзәрләринин габагчадан тутушдурулмасы, арашдырылан вә доктринаның објектив чәһәти илә кифајәтләнәрәк әмәли нәтичәләри, демәк олар, тамамилә кәнарда бурахан китабын бир чох jерләрини изаһ етмәк үчүн лазымдыр.

Бу тутушдурма бизә, халгчылыгла марксизмин нә кими үмуми әсас чәһәтләри олдуғуну вә халгчылыгла марксизмин бир-бириндән әсас фәргинин нәдән ибарәт олдуғуну көстәрәр. Бурада көһнә рус халгчылығыны көтүрмәк даһа мүнасибдир, чүнки көһнә рус халгчылығы, биринчиси, ардычыллыг вә ајдынлыг чәһәтдән («Русское Богатство» кими органларын тәмсил етдији) индики халгчылыгдан чох-чох jүксәкдир, икинчиси исә, халгчылығын, бә'зи һалларда марксизм тәрәфиндән дә гәбул едилән ән jахшы чәһәтләрини даһа мүкәммәл көстәрир.

Көһнә рус халгчылығының белә professions de foi*-ларындан бирини көтүрәк вә мүәллифи аддымбаадлым изләjәк.

* — е'тигад *Ред.*

I ФӘСИЛ

ХАЛГЧЫЛЫГ PROFESSION DE FOI-сының СӘТРИ ТӘФСИРИ

«Отечественныје Записки»нин* CCXLII чилдиндә, мүәллифин ады көстәрилмәдән, «Халг тарласында јени чүчәртиләр» адлы бир мәгалә дәрч едилмишдир; бу мәгалә рус либерализминин әксинә олараг, халгчылығын мүтәрәгги чәһәтләрини габарыг суротдә ирәли сүрүр.

Мүәллиф ондан башлајыр ки, «инди» «халг ичәрисиндән чыхыб јүксәк ичтимаи пилләјә галхан адамлара» гаршы протест етмәк «аз гала хәјанәт» һесаб олунур.

«Һәлә бу јахынларда бир әдәбијјат ениҹәји, Златовратскинин китабчасы һаггында јазылыб сөләмчилиҹә, үмумијјәтлә пулун позучу тә'сиринә гаршы бәдбинликдән башга һеч бир бәдбинлик көстәрмәјән кичик бир ресензија мүнасибәти илә, онун өзүнүн дедиҹи кими, *халга гаршы бәдбинлик көстәрмәк* үстүндә «Отечественныје Записки»јә шыллаг атмышды; сонра, Гл. Успенски өз сон очерклəри үчүн тәфсир јазанда («Отеч. Записки», № 11, 1878-чи ил), либерал батаглығы, лап нагылларда дејилдиҹи кими, елә төлатүмә көлди... вә бирдән-бирә, һеч көзләнилмәдән халгын о гәдәр мүдафиәчиси чыхды ки, биз, халгымызын бу гәдәр досту олдуғуна һәгигәтән тәәччүб етдик... Назәнин кәнд һаггында вә әдәбијјат чаванларының вә ја, даһа доғрусу, чаванларын дејил, чәпаб задәканлар вә лакејләр ичәрисиндәки гартымыш ешгбазларын вә кәнч тачирләрин бу көндә мүнасибәти һаггында мәсәләнин... гоjулушуна мән рәғбәт бәсләмәјә билмәрәм... Көндә ешгнамәләр охумаг вә «она гаш-көз еләмәк» һеч дә ону севмәк вә она һөрмәт етмәк демәк дејилдир, һабелә көндин нөгсанларыны көстәрмәк дә һәлә она дүшмән мүнасибәти бәсләмәк демәк де-

* 1879-чу ил, № 2, «Современное обозрение», сәһ. 125—152.

јилдир. Әкәр һәмин Успенскинин өзүндән сорушсаныз ки,.. онун мејли нәјә даһа артыгдыр, кәләчәјини рәһбини о ән чох кәнддәми, јохса көһнә задәкан вә јени мешшан хүсусиҗјәтләриндә көрүр, — һеч шүбһә јохдур ки, о дејәр: «кәнддә»».

Бурасы чох характеркидир. Биринчиси, халгчылығын маһиҗјәтинин нәдән ибарәт олдуғуну: Русијада тәһкимчилијә (көһнә задәкан гајдалары) вә буржуалыға (јени мешшан гајдалары) гаршы *кәндли, хырда истеһсалчы нөгтеји-нәзәри илә* протест етмәкдән ибарәт олдуғуну ајдын көстәрир. Икинчиси, ејни заманда бу протестин хәјали олдуғуну да, онун фактлары нәзәрә алмадығыны да көстәрир.

Мәкәр «кәнд» «көһнә задәкан» вә ја «јени мешшан» гајдаларындан *кәнарда* дурур? Мәкәр мәһз «кәнди» бунларын һәр икисинин нүмајәндәләри өз истәдикләри кими гурмамышлар вә гурмурлар? Кәнд мәһз гисмән «көһнә задәкан», гисмән дә «јени мешшан» «гајдаларыдыр». Кәнди истәдијиниз гәдәр о јан-бу јана һәрләдин, лакин имканларла дејил, керчәклији көстәрмәклә кифајәтләнсәниз (мәсәлә дә мәһз бунун үзәриндәдир), орада һеч бир башга шеј, һеч бир үчүнчү нөв «гајда» тапа билмәјәчәксиниз. Әкәр халгчылар *тапырларса,* анчаг она көрә ки, онлар ағачларын далында мешәни көрмүрләр, ајры-ајры кәндли ичмаларынын торпаг *саһиблији* формасы архасында бүтүн рус ичтимаи тәсәррүфатынын игтисади гурулушуну көрмүрләр. Бу гурулуш кәндлинин әмтәә истеһсалчысына чевириб хырда буржуа едир, — базар үчүн ишләјән ајрыча бир хырда тәсәррүфат саһиби едир; бунун нәтичәсиндә һәмин гурулуш «кәләчәјин рәһбини» *керидә* ахтармаг имканыны арадан галдырыб буну *ирәлидә* ахтармаға — «көһнә задәкан» вә «јени мешшан» хүсусиҗјәтләринин бирләшмәси нәтичәсиндә әмәјин вәзиҗјәтинин олдугча писләшдији вә «јени мешшан» гурулушу һакимләринин мәнафеји илә әмәјин мәнафеји арасындакы әкслијин өзү һәлә кифајәт гәдәр инкишаф етмәдијиндән әмәјин бу һакимләрә гаршы мүбаризә имканындан мәһрум едилдији «кәнддә» дејил, тамамилә инкишаф етмиш, «көһнә задәкан» мәзиҗјәтләриндән тамамилә гәмизләнмиш, әмәји ичти-

маиләшдирмиш вә ичтимаи әкслији, — кәшддә һәлә рүшејм һалында, тәзјиг алтында олан бу ичтимаи әкслији, — баша чатдырыб ајдынлашдырмыш олан лап ахырадәк «јени мешшан» гајдаларында ахтармаға мәчбур едир.

Инди, халгчылыға вә марксизмә *кәтириб чыхаран* доктриналар арасында, Русијанын керчәклији вә тарихини *анламаг* арасындакы нәзәри фәргләри мүәјјән етмәк лазымдыр.

Мүәллифин изи илә ирәлиләјәк.

О, «һиддәтләнмиш чәнабları» инандырыр ки, халгын јохсуллуғу илә халгын мә'нәвијјаты арасындакы нисбәти Успенски

«кәндин бир чох пәрәстишкарларындан јахшы» баша дүшүр: «бу пәрәстишкарлар үчүн... кәнд... ахмаг олмајан бүтүн ишкүзар буржуаларын индики дөврә бәнзәр дөврләрдә адәтән еһтијат үчүн сахладыглары либерал паспорту кими бир шејдир».

Ч-б халгчы, сизин фикринизчә, әмәјин мәнафејини тәмсил етмәк истәјән бир адам үчүн белә кәдәрли вә тәәссүфлү бир һал, «кәләчәјин рәһни» һесаб етдији шејин «либерал паспортуна» чеврилмәси нәдән әмәлә кәлир? Бу кәләчәк, буржуазијаны арадан галдырмалыдыр, — сизин һәмин кәләчәјә догру кетмәк үчүн истифадә етмәк истәдијиниз шеји исә, «ахмаг олмајан ишкүзар буржуалар» нәинки дүшмәнчиликлә гаршыламырлар, әксинә, һәвәслә көтүрүрләр, һәм дә бир «паспорт» кими көтүрүрләр.

Сиз нечә билирсиниз, әкәр «кәләчәјин рәһнини» сиз «ахмаг олмајан ишкүзар буржуаларын» ағалыг етдији гурулуша мәхсус ичтимаи әксликләрин һәлә инкишаф етмәмиш олдуғу, рүшејм һалында олдуғу јердә дејил, бунларын ахырадәк, пес plus ultra* инкишаф етдији јердә, демәли, паллиатив вә јарымтәдбирләрлә кифајәтләнмәк мүмкүн олмајан јердә, зәһмәткешләрин desiderata-сындан** өз хејринә истифадә етмәк мүмкүн олмајан јердә, мәсәләнин гәти гојулдуғу јердә

* — сон дәрәчә *Ред.*
** — арзусундан, тәләбиндән *Ред.*

көстәрмәјә башласаjдыныз, һәмин рүсвајчы шеј ағласыған бир шејми оларды.

Сиз өзүнүз ашағыда белә бир шеј демирсинизми:

«Халгын пассив достлары белә садә бир шеји анламаг истәмирләр ки, чәмиjjәтдә фәалиjjәт көстәрән бүтүн гүввәләр, адәтән, бир-бириндә гаршылыглы сурәтдә әкс олан ики әвәзләjичи гүввәдән әмәлә кәлир вә мүбаризәдә, еһтимал ки, иштирак етмәjән пассив гүввәләр jалныз, мүәjjән дәрәчәдә үстүн олан гүввәjә хидмәт едир» (с. 132).

Мәкәр бу характеристика кәндә аид дејилдир, мәкәр кәнд, бу «бир-бириндә гаршылыглы сурәтдә әкс олан гүввәләрин» вә мүбаризәнин олмадығы елә бир хүсуси аләмдир ки, онун һаггында учдантутма данышмаг вә бунун «үстүн олан гүввәнин» хејринә олачағындан горхмамаг мүмкүн олсун? Бир һалда ки, мүбаризәдән сөз дүшмүшдүр, мәкәр, һәмин бир-бириндә гаршылыглы сурәтдә әкс гүввәләри бир-бириндән мөһкәм вә гәти ајырмаға мане олан, башлыча дүшмәни ајдын көрмәjә мане олан бир јығын кәнар чәһәтләр үзүндән бу мүбаризәнин мәзмунунун мүрәккәбләшмиш олдуғу jердән башламаг доғрудур? Ајдын дејилми ки, мәгаләнин ахырында мүәллифин ирәли сүрдүjү програм, — кәндли торпаг саһиблијини тәшкил етмәк, кенишләндирмәк, веркиләри азалтмаг програмы үстүн олана азачыг да тохуна билмәз, програмын сон маддәси — «халг сәнаjесинин тәшкили» — исә, мүбаризәнин нәинки олдуғуну, һәтта, гәләбә илә гуртардығыны да нәзәрдә тутур? Сизин програмыныз елә бир антагонизмдән кәнара чыхыр ки, сиз өзүнүз онун варлығыны е'тираф етмәjә билмирсиниз. Мәһз буна көрә дә сизин програмыныз «jени мешшан гајдаларына» мәнсуб тәсәррүфат саһибләри үчүн горхулу дејилдир. Сизин програмыныз хырда буржуа хәjалыдыр. Мәһз буна көрә дә һәмин програм jалныз «либерал паспорту» олмаға jарајыр.

«Кәнди мүчәррәд бир анлајыш, кәндлини исә мүчәррәд Нарсис һесаб едән адамлар һәтта, кәнди jалныз тә'рифләмәк вә ону дағыдан бүтүн тә'сирләрә көзәлчә мүгавимәт көстәрдиjини сөjләмәк лазым олдуғуну дејәндә дә пис дүшүнүрләр. Әкәр кәнд, һәр күн бир гәпик үчүн чалышыб-чапаламалы олдуғу бир вәзиj-

јәтә салынмышса, әкәр ону сәләмчиләр соjур, голчомаглар алдадыр, мүлкәдарлар сыхышдырырса, әкәр ону бә'зән волост диванханасында әзишдирирләрсә, мәкәр бу һал кәндин әхлаг тәрәфинә тә'сирсиз гала биләр?.. Әкәр капитализмин аjы олан манат кәндин үфүгүндә кетдикчә учалырса, әкәр бүтүн көзләр она дикилир, бүтүн фикирләр вә гәлбләр она доғру jенәлирсә, әкәр бу манат һаjатын мәгсәди вә шәхсиjjәтин бачарыг өлчүсү олурса, онда бу факты кизләтмәк вә демәк олармы ки, кәндли, пула тамаһ салмаjан, она әсла еһтиjачы олмаjан адамдыр? Әкәр кәнддә ихтилаф чәһдләри көрүнүрсә, голчомаглар чоңгүл ишкишаф едир вә зәиф кәндлиләри әсарәт алтына алыб муздур етмәjә, ичманы дағытмаға вә и. а. чан атырларса, онда мән соруширам, бүтүн бу фактлары кизләтмәк олармы?! Биз бунларын даһа кениш вә һәртәрәфли тәдгиг олунмасыны арзу едә биләрик, бунлары jохсуллуғун әсичи шәранти илә изаһ едә биләрик (адамлар ачындан оғурлуг едир, адам өлдүрүр, ән ағыр һалларда исә һәтта бир-бирләрини jejирләр), лакин бунлары кизләтмәк гәтиjjән мүмкүн дејилдир. Бунлары кизләтмәк, statum quo-ну* мүдафиә етмәк демәкдир, кәдәрли һадисәләр дәһшәтли дәрәчәjә чатынчаjа гәдәр бәдиам laissez faire, laissez aller-и** мүдафиә етмәк демәкдир. Һәгигәти бәзәмәк үмумиjjәтлә һәр заман кәрәксиз шеjдир».

Jенә дә кәндә верилән бу характеристика нә гәдәр jахшы, һәмин характеристикадан чыхарылан нәтичәләр исә нә гәдәр әһәмиjjәтсиздир! фактлар нә гәдәр дүзкүн көстәрилмиш, лакин бунларын изаһы, анлашылмасы нә гәдәр сәһидир! Бурада биз jенә әмәjи мүдафиә һаггындакы desiderat-лар илә бунлары һәjата кечирмәк васитәләри арасында олдуғча бөjүк бир учурум көрүрүк. Кәнддә капитализм — мүәллиф үчүн jалныз «кәдәрли бир һадисәдир». О ejни капитализми шәһәрдә дә кениш мигjасда көрүр, о көрүр ки, капитализм нәинки халг әмәjинин бүтүн саһәләрини өзүнә табе етмишдир, һәтта, буржуа тәдбирләрини халг адындан вә халг наминә гәләмә верән «мүтәрәгги» әдәбиjjаты да өзүнә табе етмишдир, — лакин о бунлары көрдүjүнә бахмаjараг, мәсәләнин бизим ичтимаи тәсәррүфатымызын хүсуси тәшкилиндә олдуғуну е'тираф етмәк истәмир вә өзүнә белә хәjалларла тәскинлик вериб дејир ки, бу jалныз «әсичи шәраит» нәтичәсиндә мејдана кәлмиш кәдәрли бир һадисәдир. Дејир ки, әкәр мүдахилә етмәмәк нәзәриjjәсинә риаjәт едилмәсә,

* — мөвчуд вәзиjjәти. *Ред.*
** — гоjун һадисәләр өз jолу илә кетсин. *Ред.*

онда һәмин шәраити арадан галдырмаг олар. Бәли, *әкәр* вә әкәр! Лакин Русијада һәлә һеч бир заман мүдахилә етмәмәк сијасәти олмамышдыр; һәмишә бурҗуазијанын... хејринә мүдахилә олмушдур вә јалныз «наһардан сонракы динчлик» заманының ширин хәјаллары, чү. Струве демишкән, «ичтимаи гүввәләри синифләр арасында јенидән тәгсим» етмәдән һәмин шәраитин дәјишиләчәји үмидини доғура биләр.

«Биз унудуруг ки, чәмиҗјәтимизә идеаллар — сијаси идеаллар, вәтәндашлыг идеаллары вә башга идеаллар — лазымдыр, башлыча оларағ она көрә лазымдыр ки, бу идеаллары әлдә етдикдән сонра даһа һеч бир шејин фикрини чәкмәмәк мүмкүн олсун; биз унудуруг ки, чәмиҗјәтимиз бу идеаллары кәнчлик һәјәчаны илә дејил, наһардан сонракы динчликлә ахтарыр, унудуруг ки, чәмиҗјәтимиз бу идеаллардан мә'јус олдугда үрәк сыхынтысы чәкмир, буну Аркадија принсиндә мәхсус е'тинасызлыгла кечирир. Чәмиҗјәтимизин, һәр һалда, бөјүк чохлуғу беләдир. Әслиндә чәмиҗјәтимизә һеч бир идеал лазым да дејилдир, чүнки тохдур вә бәтн просесләри ону тамамилә гане едир».

Бизим либерал-халгчы чәмиҗјәтимиз үчүн чох көзәл характеристикадыр.

Суал олунур, инди ким даһа ардычылдыр: бу «чәмиҗјәтлә» әлләшиб онун назы илә ојнамагда давам едән, ону «кәләчәк» капитализмин, мәгалә мүәллифи дедији кими, «һәдәләјән бәланын»* дәһшәтләрини тәсвир етмәклә доҗуран, онун нүмајәндәләрини «бизим» дүшдүҗүмүз әјри јолдан чыхмаға чағыран вә и. а. «халгчылармы», — јохса чох «мәһдуд» олдугларына көрә өзләрини чәмиҗјәтдән кәскин сурәтдә ајыран марксистләр даһа ардычылдырлар ки, онларын фикринчә анчаг, «бәтн просесләри илә» «гане олмајан» вә *гане ола билмәјән,* идеаллара еһтијачы олан шәхсләрә мүрачиәт етмәк лазымдыр, о шәхсләрә мүрачиәт етмәк лазымдыр ки, онлар үчүн бу идеаллар күндәлик һәјат мәсәләсидир.

Бу — институтка мүнасибәтидир, — дејә мүәллиф сөзүндә давам едир. Бу.

«дәрин бир фикир вә һисс позғунлуғуну көстәрир.... һәлә һеч бир заман белә нәзакәтли, көрүнүшү көзәл, белә мә'сум вә ејни

* Нәји һәдәләјән? Бәтн просесләриними? Капитализм бунлары нәинки «һәдәләмир», әксинә, ән зәриф, ән лазыз гидалар вә'д едир.

заманда, белә дәрин әхлаг позғунлуғу олмамышдыр. Бу әхлаг позғунлуғу тамамилә бизим ән јени тарихин малыдыр, ағалыг, задәкан сентименталызмы, надынлыг вә тәнбәллик нәтичәсиндә инкишаф етмиш мешшан мәдәнијјәтинин [јә'нн daha доғрусу, бурҗуа, капиталист гајдаларының. К. Т.] малыдыр. Мешшанлыг һәјата өз елмини, өз мә'нәвијјат кодексини вә өз софизмләрини кәтирмишдир».

Дејәсән, мүәллиф кәрчәклијә о дәрәчә дүзкүн гијмәт вермишдир ки, јеканә мүмкүн олан чарәни дә анламаг олар. Әкәр бүтүн мәсәлә бизим буржуа мәдәнијјәтиндәдирсә, — демәлн, һәмин буржуазијанын «антиподундан» башга һеч бир шеј «кәләчәјин рәһни» ола билмәз, чүнки тәкчә бу антипод һәмин «мешшан мәдәнијјәтиндән» гәти «ајрылмышдыр», онун гәти вә дөнмәз дүшмәнидир вә «либерал паспортлары» һазырламаг үчүн чох әлверишли олан һеч бир күзәштә кедә билмәз.

Амма јох. Һәлә хәјала гапылмаг олар. «Мәдәнијјәт» — һәгигәтән халис «мешшанлыгдыр», халис әхлаг позғунлуғудур. Лакин бу ки, анчаг көһнә ағалығын нәтичәсидир (өзү индичә е'тираф етмишди ки, бу «мәдәнијјәти» ән јени тарих, јә'ни мәһз көһнә ағалығы мәһв едән тарих јаратмышдыр) вә тәнбәллијин нәтичәсидир — демәли, тәсадүфи бир шејдир вә мәһкәм көкү јохдур вә и. а. вә и. а. «Бир-биринә гаршылыглы сурәтдә әкс гүввәләрин» *олдуғуна* көз јуман, фактларла һесаблашмамагдан вә сентименталхәјалдан башга һеч бир мә'насы олмајан ибарәләр башланыр. Динләјин:

«О (мешшанлыг) бунлары (елми, мә'нәвијјат кодексини) кафедраја, әдәбијјата, мәһкәмәјә вә һәјатын башга нөгтәләринә кечирмәлидир. [Јухарыда биз көрдүк ки, мешшанлыг *артыг бунлары* «һәјатын» кәнд кими дәрин бир «нөгтәсинә» *кечирмишдир.* К. Т.] Мешшанлыг, ән әввәл, бунун үчүн кифајәт гәдәр јарарлы адамлар тапмыр вә башга ән'әнәләрә малик адамлара мүрачиәт етмәјә мәчбур олур. [Рус буржуазијасымы «адам тапа билмир»?! Буну һеч тәкзиб етмәјә дә дәјмәз, хүсусән она көрә ки, мүәллиф ашағыда өзү өзүнү тәкзиб едәчәкдир. К. Т.] Бу адамлар ишә бәләд дејилдирләр [рус капиталистләрими?! К. Т.], аддымлары тәчрүбәли аддымлар дејилдир, һәрәкәтләри јөндәмсиздир [о дәрәчә «ишә бәләддирләр» ки, он вә јүз фаизләрлә мәнфәәт **көтүрүрләр; о дәрәчә «тәчрүбәлидирләр» ки**, һәр јердә truck-system[103]

тәтбиг едирләр; о дәрәчә зирәкдирләр ки, һимаjә көмрүjү алырлар. Jалныз бу адамларын зүлмүнү өз үзәриндә *биламаситә вә ачыгчасына* һисс етмәjәнләрдә, jалныз хырда буржуада белә бир фантазиjа ojана биләр. К. Т.]; онлар өзләрини Гәрби Авропа буржуазиjасына охшатмаға чалышырлар, jазды китаб кәтирдирләр, өjрәнирләр [бах бурада мүәллиф өзүнүн индичә уjдурмуш олдуғу хәjалын. куjа биздә «мешшан мәдәниjjәти» *надинлыг* зәмининдә инкишаф етмишдир — демәjин әфсанәви олдуғуну өзү е'тираф етмәли олмушдур. Бу хәjал доғру дejилдир. Ислаһатдан сонракы Русиjанын мәдәниjjәтини, «маариф»ини мәһз *«мешшан мәдәниjjәти»* кәтирмишдир. «Һәгигәти бәзәмәк», дүшмәни ачыз вә зәнф көстәрмәк «умумиjjәтлә һәр заман лүзумсуз шеjдир». К. Т.]; бә'зән онлар кечмишин һәсрәтини чәкир, бә'зән дә кәләчәjи дүшүнүрләр, чүнки һараданса белә сәсләр ешидилир ки, мешшанлыг jалныз гәсадүфән ортаjа чыхмыш азғын бир шеjдир, онун елми һеч бир тәнгидә лаjиг дejил, мө'нәвиjjат кодекси исә әсла һеч бир шеjə jарамаз».

Рус буржуазиjасымы «кечмишин һәсрәтини» чәкир, «кәләчәjи дүшүнүр»?! Кедин нишинизә! Адамларын ишчи гуртарыб өзләрини әлә салырлар, jазыг рус буржуазиjасына белә бир бөjүк бөһтан атырлар ки, куjа о, «мешшанлыгын jарарсызлығы» һаггындакы сәсләрдән хәчаләт чәкирди! Әксинә дejилми: үзәрләринә jахшыча гышгырылдыгда мәһз бу «сәсләр» «хәчаләт чәкмәдими», «кәләчәjи дүшүнәнләр» онлар дejилми?..

Һәм дә бу кими чәнаблар һәлә тәәччүбләнib өзләрини елә көстәрирләр ки, куjа өзләринә нә үчүн романтик ады верилдиjини анламырлар!

«Һалбуки хилас олмаг лазымдыр. Мешшанлар ишә кетмәjи хаһиш етмәк дejил, мәһв олмагла горхуруб әмр едирләр*. Ишә кетмәсәң — чөрәксиз галарсан вә күчәнин ортасында дуруб: «көһнә штабс-капитана көмәк един!» дejәрсән, jа да лап ачындан өләрсән. Иш башланыр, чинкилти, чырылты, дангылты сәсләри учалыр, аләм бир-биринә гарышыр. Иш тә'чилидир, тә'хирә салына биламәз. Һәһаjәт, механизм ишә салыныр. Чинкилти вә кәскин сәсләр санки азалыр, һиссәләр санки jахшы ишләjир, jалныз jендәмсиз бир шеjин шаггылтысы ешидилир. Лакин бу даһа дәһшәтлидир: тахталар кетдикчә даһа чох әjилир, винтләр бошалыр, бир дә керәчәксән ки, һамысы дағылыб кедир».

---

* Охучу, буна диггәт верин. Халгчы дejәндә ки, бизим Русиjада «ишә кетмәjи *мешшанлар* әмр едирләр», — бу доғрудур. Марксист исә десә ки, биздә капитализмдә истеһсал үсулу һөкмрандыр, — онда ч. В. В. гышырар ки, марксист, «демократик (sic!!) (белә!! *Ред.*) гурулушу капитализм гурулушу илә әвәз етмәjə» чалышыр.

Бу јер она көрә хүсусилә характеркидир ки, Русија халгчыларынын елми шәклә салмагы севдикләри мүһакимәләр схемини габарыг, гыса вә көзәл бир шәкилдә верир. Онлар капитализм гурулушунда зиддијәтләр олдуғуну, зүлм, гырылма, ишсизлик вә и. а. олдуғуну сүбут едән вә һеч бир шүбһә ојатмајан мүбаһисәсиз фактлары әсас тутараг сүбут етмәјә чалышырлар ки, капитализм — әсла јахшы бир шеј дејилдир, «јөндәмсиз» бир шејдир. [В. В.-ни, *Каблукову* («Кәнд тәсәррүфатында фәһлә мәсәләси»), *гисмән* ч. Николај — ону мүгајисә един] вә «бир дә көрәчәксән» ки, һамысы дағылыб кедир.

Бахырыг, артыг чох илләрдән бәри бахыр вә көрүрүк ки, рус халгына ишә кетмәји әмр едән бу гүввә кетдикчә мөһкәмләнир вә артыр, *өзүнүн* јаратмагда олдуғу Русијанын гүдрәти илә бүтүн Авропа гаршысында ловғаланыр вә јалныз «вичтләрин бошалмасына» үмид бағламаг зәрурәти һаггында «сөзләр ешидилдијинә», әлбәттә, севинир.

«Зәиф адамларын горхудан үрәји дүшүр. Үрәкли адамлар дејирләр: «даһа јахшы». Буржуазија да дејир: «Даһа јахшы, харичдән даһа тез јени механизм кәтирдәрик, јерли материалдан даһа тез платформа, тахта вә башга коbуд һиссәләр һазырларыг, даһа тез маһир машинистләр тапарыг». Чәмијјәтин мә'нәвијјат вәһәти исә бүтүн бу мүддәт әрзиндә ән пис һалдадыр. Бә'зиләри јени фәалијјәтә алышыр вә һәддән артыг чалышырлар, бә'зиләри исә кери галыб һәјатдан мә'јус олурлар».

«Јазыг рус буржуазијасы! Үстәлик дәјәр әлдә етмәјә «һәддән артыг» чалышыр! вә өзүнү мә'нәвијјат вәһәтдән пис һисс едир! (Унутмајын ки, бир сәһифә бундан габагда бүтүн бу мә'нәвијјат, бәтн просеслəриндән вә әхлаг позғунлуғундан ибарәт едилмишди.) Ајдындыр ки, бурада рус буржуазијасына гаршы мүбаризә — һәм дә синфи мүбаризә — етмәјә һеч бир еһтијач јохдур, — ону анчаг јахшыча данламаг лазымдыр вә о даһа өзүнү зора салмаз.

«Бу заман халгы, демәк олар, һеч кәс дүшүнмүр; буржуазијанын гајдаларына көрә исә, һәр шеј халг үчүн едилир, халгын хејриnә едилир; һәр бир ичтимаи хадим вә әдәбијјат халгын сәадәти һаггында узун-узады данышмагы өзүнә борч билир...

Бу ишвәкар либерал мәсләки бүтүн башга мәсләкләри әзиб үстүн олмушдур. Бизим *демократик әримиздә* нәшики јалныз ч. Суворин халга мәһәббәтини ачыг изһар едәрәк дејир ки, «мән даим бир шеји севмишәм вә бу севки илә дә өләчәјәм — мәним севдијим халгдыр, мән өзүм халгын ичәрисиндән чыхмышам» (бу исә һәлә әсла һеч бир шеји субут етмир); һәтта «Московские Ведомости» дә халга нә исә тамамилә башга мүнасибәт бәсләјир... Бә халгын рәһатлығына бир нөв. әлбәттә, өз билдији кими, гајғы көстәрир. Һазырда, мәрһум «Вести» кими, ја'ни халга ачыг дүшмән олан бирчә мәтбуат органы да галмамышдыр. Лакин ачыг дүшмәнчилик мүнасибәти даһа јахшы иди, чүнки о заман дүшмән әл ичи кими ајдын көрүнүрдү; онун һансы чәһәтдән ахмаг вә һансы чәһәтдән һијләкәр олдуғу көрүнүрдү. Инди һамы достдур вә ејни заманда һамы дүшмәндир: һамы үмуми һәрч-мәрчлик ичиндә бир-бириндә гарышмышдыр. Успенскинин дедији кими, халгы мәһз елә бир думан бүрүмүндүр ки, бу да тәчрүбәсиз адамы башдан вә јолдан чыхарыр. Кечмишдә о өз гаршысында тәкчә ачыг бир гануносузлуг көрүрдү. Инди исә она дејирләр ки, о да мүлкәдар кими азалдыр, өз ишләрини өзү идарә едир, дејирләр ки, ону һечликдән чыхарыб дикәлдирләр, һалбуки бүтүн бу гајғылар назик, лакин мөһкәм бир тел кими узанан сонсуз сахтакарлыг вә ријакарлыг силсиләсиндән ибарәтдир».

Доғру сөзә нә демәк олар.

«Голчомаглара көмәк едиб әсил јохсуллары кредитсиз гоjан борч-әманәт ширкәтләри тәшкил етмәклә о заман һеч дә һамы мәшғул олмурду».

Әввәлчә елә дүшүнмәк олар ки, мүәллиф кредитин буржуа характерини анлајараг, бүтүн бу кими буржуа тәдбирләриндән тамамилә узаглашмалыдыр. Лакин хырда буржуанын фәргләндиричи вә әсас хүсусијјәти — буржуалыға гаршы јенә буржуа чәмијјәтинин өз васитәләри илә мүбаризә етмәкдир. Буна көрә үмумијјәтлә халгчылар кими мүәллиф дә буржуа фәалијјәтини *ислаһ едәрәк* даһа кениш кредит, әсил јохсуллар үчүн кредит тәләб едир!

«...тарлалары гәкрар бөлүшдүрмәјин вә ичманын мане олдуғу (?) интенсив тәсәрруфатын зәрурилијиндән данышмырдылар; чаһ верки синин ағырлығындан узун-узады данышмыр вә долајы верки ләрдән һеч бәһс етмир вә көстәрмирдиләр ки, көлир верки си ишдә адәтән јенә дә һәмин јохсуллардан алынан верки јә чевирилир; кәндлиләрин мүлкәдарлардан сон дәрәчә јүксәк гијмәтлә торпаг алмасы үчүн торпаг кредитинин зәрурилијиндән данышмырдылар вә ч. а. Чәмијјәтдә дә белә дир: бурада да халгын о гәдәр досту вардыр ки, адам лап һејрәт едир... Јәгин ки, чох

чәкмәз, кировчулар вә верки топлајанлар да халға мәһәббәтдән данышмаға башлајарлар».

Буржуалыға гаршы протест чох көзәлдир; чыхарылан нәтичәләр исә сон дәрәчә әһәмијјәтсиздир: буржуазија һәм һәјатда, һәм дә чәмијјәтдә һөкмранлыг едир. Адама елә кәлир ки, чәмијјәтдән үз дөндәриб буржуазијанын антиподуна доғру кетмәк лазымдыр.

Јох, «әсил јохсуллар» үчүн кредит һаггында тәблиғат апармаг лазымдыр!

«Бу кими долашыг бир вәзијјәт үчүн ән чох кимин — әдәбијјатынмы, јохса чәмијјәтин — мүгәссир олдуғуну мүәјјән етмәк чәтиндир, һәм дә буну мүәјјән етмәк тамамилә фајдасыздыр. Дејәрләр ки, балыг башындан ијләнир, лакин халис ашпазлыг аләминә аид олан бу мүшаһидәјә мән һеч бир әһәмијјәт вермирәм».

Буржуа чәмијјәти чүрүјүб ијләнир — дсмәли, мүәллифин фикри белә дир. Гејд етмәк лазымдыр ки, марксистләрин көтүрдүкләри башланғыч нөгтә мәһз белә дир.

«Лакин, биз кәнд илә ешгбазлыг едиб, она гаш-көз атмагда икән тарихин чархы һәрләнир, кортәбии гүввәләр фәалијјәт көстәрир вә ја даһа ајдын вә садә десәк, һәјата һәр чүр фырылдагчылар гошулуб ону өз бинлдикләри кими јенидән гурурлар. Әдәбијјат кәнд һаггында, кәндлинин саф гәлблилији һаггында вә онун авамлығы һаггында мүбаһисә етмәкдә икән, публисистика ичма һаггында вә торпаг саһиблији формалары һаггында ведрәләр долусу мүрәккәб ишләдиб јазмагда икән, верки комиссијасы верки ислаһатыны мүзакирә етмәкдә икән кәнд тамамилә вар-јохдан чыхмыш олачагдыр».

Бәс белә! «Биз данышмагда икән тарихин чархы һәрләнир, кортәбии гүввәләр фәалијјәт көстәрир»!

Достлар, буну мән демиш олсајдым, сиз нә гәдәр һај-күј салардыныз![104]

Марксистләр «тарихин чархы вә кортәбии гүввәләр» һаггында данышанда вә ејни заманда бу «кортәбии гүввәләрин» инкишаф едән буржуазијанын гүввәсиндән ибарәт олдуғуну дүрүст изаһ едәндә, ч. халгчылар бу «кортәбии гүввәләрин» артмасы фактынын дүзкүн олуб-олмадығы вә бу факта дүзкүн гијмәт верилиб-верилмәдији мәсәләси барәсиндә сусмағы вә «тарихин

чарҳы», «кортәбии гүввәләр» һаггында даныша билән бу адамларын нә кими бир «мистик вә метафизик» олдуглары һаггында һәдсиз чәфәнкиjат чәрәнләмәjи үстүн тутурлар.

Халгчынын ситат кәтирдиjимиз е'тирафы илә марксистләрин ади мүддәасы арасындакы фәрг, — һәм дә олдугча мүһүм фәрг — ондан ибарәтдир ки, халгчы бу «кортәбии гүввәләри» «һәjата гошулан» «фырылдагчылар» һесаб етдиjи һалда, марксистин фикринчә кортәбии гүввәләр, капиталист ичтимаи формасиjасындан ибарәт ичтимаи «һәjатын» мәһсулу вә ифадәси олан буржуазиja *синфиндә* чанланыр, тәсадүфи сурәтдә вә jа һарадансa кәнардан кәлиб «һәjата гошулмур». Мүхтәлиф кредитләр, верkиләр, торпаг сahиблиjи формалары, тәкрар бөлүшдүрмәләр, jахшылашдырмалар вә с. сәthиндә галан халгчы, буржуазиjаныn рус истehсал мүнасибәтләриндәки дәриn көкләрини көрә билмир, буна көрә дә өзүнә ушаг хүлjалары илә тәсәлли вериб дejир ки, бу, «фырылдагчылардан» башга бир шеj дejилдир. Тәбиидир ки, *белә бир* нөгтеjи-нәзәрдән jанашылдыгда доғрудан да әсла анлашылмаздыр ки, бурада бүтүн мәтләб анчаг «фырылдагчылары» арадан галдырмагдан ибарәт икән синфи мүбаризәнин бураjа нә дәхли вардыр. Тәбиидир ки, марксистләрин бу мүбаризәни тә'кидлә вә дәфәләрлә гejд етдикләринә бахмajараг, ч. халгчылар буна, синфи көрмәjән, jалныз «фырылдагчылары» көрән вә hеч бир шеj анламajан адама мәхсус бир сүкутла чаваб верирләр.

Бир синифлә jалныз *башга бир синиф* мүбаризә едә биләр, һәм дә һөкмән елә бир синиф ки, өз дүшмәнindән артыг тамамилә «ajрылмышдыр», она тамамилә әксдир, «фырылдагчылара» гарши исә, ajдындыр ки, тәкчә полисин, ән чоху исә «чәмиjjәтин» вә «дөвләтин» мүбаризә етмәси кифajәтдир.

Лакин биз азачыг сонра, халгчынын өзүнүн вердиjи характеристикадан көрәчәjик ки, бунлар нечә «фырылдагчыдырлар», онларын көкү нә гәдәр дәриндир, онларын ичтимаи вәзифәләри нә гәдәр кенишдир.

«Халгын пассив достлары» һаггында јухарыда ситат кәтирдијимиз сөзләрдән сонра мүәллиф билаваситә давам едир:

«Бу — сијасәтдә силаһлы битәрәфликдән дә пис бир шејдир, она көрә писдир ки, бурада күчлүјә һәмишә фәал көмәк едилир. Пассив дост өз һиссијјатында нә гәдәр сәмими олса да, һәјат саһәсиндә нә гәдәр тәвазөкар вә сакит бир мөвге тутмаға чалышса да, фәрги јохдур, достларына зәрәр вурачагдыр...»

«...Аз-чох әгидәли вә халгы сәмими севән адамлар* үчүн белә бир вәзијјәт, нәһајәт, дөзүлмәз дәрәчәдә ијрәнч олур. Онлар илдән-илә һәр күн, һәм дәфтәрханаларда, һәм күбар салонларында, һәм дә мејханалардакы ички мәчлисләриндә тәкрар олунан вә һеч вахт һәјата кечмәјән бу сонсуз вә ијрәндиричи мәһәббәт изһарыны динләмәкдән утаныр вә усанырлар. Бах буна көрә дә нәтичәдә онлар бүтүн бу һәфтәбечәри учдантутма рәдд етмәк дәрәчәсинә чатырлар».

Кечмиш рус халгчыларының либераллара гаршы мүнасибәтинә верилән бу характеристика, марксистләрин индики халгчылара олан мүнасибәтинә демәк олар, тамамилә ујғун кәләрди. «Халга» кредитлә, торпаг сатын алмагла, техники јахшылашдырмаларла, артелләрлә, торпағы ичтимаи сурәтдә бечәрмәклә** көмәк етмәк вә с. һаггында дејиләнләри динләмәк марксистләр үчүн дә «дөзүлмәз» олмушдур. Марксистләр дә «халгын»... тәрәфиндә дејил, буржуазијанын ишә кетмәји әмр етдији адамын тәрәфиндә олмаг истәјәнләрдән бүтүн бу либерал-халгчы һәфтәбечәрини «учдантутма рәдд етмәјн» тәләб едирләр. Онлар белә һесаб едирләр ки, халг сәнајесинин бүтүн саһәләриндә капиталын һөкмран олдуғу бир заманда, мәнафеләрин өртүлү мүбаризәси давам етдији бир заманда Русија үчүн јоллар ахтармаг һаггында, «һәдәләјичи» капитализмин доғурачағы фәлакәтләр һаггында, «халг сәнајесинин еһтијачлары» һаггында данышмаг «дөзүлмәз» ријакарлыгдыр вә бу мүбаризәни

* Бурада «пассив достлардан» олан фәрг әламәтләри нә гәдәр гејри-мүәјјәндир! Ахы онлар да «әгидәли» адамлар олур вә шүбһәсиз ки, «сәмими» олараг «халгы севирләр». Јухарыдакы мүгајисәдән белә бир аjдын нәтичә чыхыр ки, «бир-бириня гаршылыглы сурәтдә әкс» *ичтимаи гүввәләрин* мүбаризәсиндә иштирак едән адамы пассив адама гаршы гојмаг лазымдыр. Hier liegt der Hund begraben (Бах, ит бурада басдырылмышдыр. *Ред*).

** Ч. б Јужаков «Р. Б. во»нун 7-чи №-синдә, 1894 чү ил.

өрт-басдыр етмәк дејил, ону ашкара чыхармаг лазымдыр, — хәјала гапыларағ: «мүбаризәсиз даһа јахшы оларды»* демәк дејил, бу мүбаризәни мәһкәмлик. варислик, ардычыллыг, башлычасы исә идеjалылыг чәһәтдән *инкишаф етдирмәк* лазымдыр.

«Бах буна көрә дә, нәтичәдә мә'лум вәтәндашлыг ећкамлары. намуслу олмаг һагтындакы мә'лум гәти тәләбләр, чидди вә бә'зән һәтта мәһдуд тәләбләр мејдана кәлир ки, бунун үчүн дә, зүлмәт ичиндә кенишлик севән вә һәмин тәләбләрин мәнтиги мәнбәјини унудан вүс'әтли либераллар бу тәләбләри хүсусән севмирләр».

Чох көзәл бир арзу! Шүбһәсиз, мәһз «чидди» вә «мәһдуд» тәләбләр лазымдыр.

Лакин бәла орасындадыр ки, халгчыларын бүтүн көзәл ниjjәтләри һәмишә «мә'сум арзулар» саһәсиндә галмышдыр. Бу кими тәләбләрин зәрури олдуғуну онларын баша дүшдүjүнә бахмајараг, бу тәләбләри һәјата кечирмәк үчүн онларын тамамилә кифаjәт гәдәр вахты олдуғуна бахмајараг, — онлар бу тәләбләри индиjәдәк һазырламамышлар, там бир сыра тәдричи пилләләрдән кечәрәк даим Русиja либерал чәмиjjәти илә бирләшмишләр, индиjәдәк дә онунла бирләшмәкдәдирләр**.

Буна көрә — әкәр инди марксистләр халгчылара. *гаршы* һәгигәтән чох «чидди» вә чох «мәһдуд» тәләбләр ирәли сүрүрләрсә, — *јалныз* бир синфә (мәһз, «һәјатдан ајрылмыш» синфә) *јалныз* хидмәт етмәк, онун мүстәгил инкишафына вә тәфәккүрүнә хидмәт етмәк тәләбләрини, «намуслу» Русиja буржуларының «вәтәндашлыг» «намускарлығы» илә әлагәни тамамилә кәсмәк тәләбләрини ирәли сүрүрләрсә, гој халгчылар өзләриндән күссүнләр.

---

* Ч-б Струвенин — «нечимаи синифләрин шиддәтли мүбаризәси» сөзләринә чаваб оларағ ч. Кривенконун ифадәсидир («Р. Б.» 1894, № 10).

** Өзләринин әлејһинә јаздыгларыны садәликләри үзүндән анламаjан бә'зи садәдил халгчылар бунунла һәтта өјүнүрләр:

«Умумиjјәтлә бизим зиjалыларда, хүсусилә әдәбиjjатда, һәтта ән буржуа чәрәjанларының нүмаjәндәләриндә дә, нечә дејәрләр, халгчылыг характери вардыр» — дејә ч. В. В. ч. Струвеjә *гаршы* јазыр («Неделя», 1894-чү ил. № 47. сәһ. 1506).

Һәјатда хырда вәтәнсалчы көзә чарпмаjан бир сыра пилләләрдән кечәрәк буржуазиja илә бирләшдиjи кими, — әдәбиjjатда да халгчыларын мә'сум арзулары, бәтн просесләриниң ифадәчиләри, дил пәһләванлары[108] вә и з үчүн «либерал пасиорту» олур.

«Бу еһкамлар тәфәррүат чәһәтчә һәгигәтән нә гәдәр мәһдуд олса да, һәр һалда үмуми тәләбә гаршы: «икисиндән бири: ја һәгиги дост олун, ја да ачыг дүшмәнләрә чеврилин!» тәләбинә гаршы һеч бир сөз демәк олмаз.

Һазырда биз сон дәрәчә мүһүм бир тарихи просес — үчүнчү силкин әмәлә кәлмәси просеси иҹәрисиндәјик. Көзүмүзүн габағында нүмајәндәләр сечилир вә һәјаты идарә етмәјә һазырлашан јени ичтимаи гүввә тәшәккүл тапыр».

Һәлә јалныз «һазырлашырмы»? Бәс ким «идарә едир»? Һансы башга «ичтимаи гүввә»?

Олмаја à la* «Вест»[106] органларда ифадә олунан ичтимаи гүввә «идарә едир»? — Бу мүмкүн дејилдир. Биз 1894-чү илдә дејилик, 1879-чу илдәјик, «үрәк диктатурасы»[107] әрәфәсиндәјик ки, бу заман, мәгалә мүәллифинин дедији кими, «ифрат мүһафизәкарлары күчәдә бармагла көстәрирләр», онлара «ағыз долусу күлүрләр».

Олмаја «халг», зәһмәткешләр «идарә едир»? — Буна мүәллифин бүтүн мәгаләси мәнфи чаваб верир. Вәзијјәт белә икән һәлә: «идарә етмәјә һазырлашыр» демәк?! Јох, бу гүввә чохдан «һазырлашмышдыр», чохдан «идарә едир»; «һазырлашанлар» — Русија үчүн даһа јахшы јоллар тапмаға «һазырлашанлар» исә јалныз халгчылардыр, һәм дә дејәсән буплар о вахтадәк һазырлашачаглар ки, синфи зиддијјәтләрин ардычыл инкишафы бу зиддијјәтләрдән өзүнү кәнара чәкәнләрин һамысыны сыхышдырыб кәнара атачагдыр.

«Авропада бизимкиндән чох әввәл башлапан бу просес бир чох дөвләтләрлә инди артыг сона чатмышдыр**; башга дөвләтләрдә бу просеси һәлә феодализмин гырынтылары вә фәһлә синифләрinin мүгавимәти ләнкидир, лакин бурада да тарихин чархы һәмин гырынтылары илдән-илә кетдикчә даһа чох парчалајыб хырдалајыр вә јени гурулуш үчүн һәјат һазырлајыр».

Бахын, бизим халгчылар Гәрби Авропа фәһлә һәрәкатыны нә дәрәчәдә анламырлар! Куја фәһлә һә-

* — «Вест» сајағы *Ред.*

** Бу «сона чатмышдыр» нә демәкдир? О демәкмидир ки, онун артыг сону көрүнүр вә «јени гүввә» топланыр? — бу һалда о биздә дә сона чатыр. Јохуд о демәкдир ки, артыг орада даһа 3-чү снлк төрәмир? — бу догру дејилдир, чүнки орада дә һәлә өз ичәрисиндән бир овуч бүрҗуазија вә јығын-јығын пролетариат доғуран хырда истеһсалчылар вардыр.

рәкаты капитализми «ләнкидир», — һәм дә фәһлә һәрәкатыны онлар бир «гырынты» кими феодализмлә јанашы гојурлар!

Бу чох ајдын сүбут едир ки, бизим халгчылар тәкчә Русија һаггында дејил, Гәрб һаггында да анлаја билмирләр ки, капитализмә гаршы, онун инкишафыны «ләнкитмәклә» дејил, бу инкишафы сүр'әтләндирмәклә, архадан дејил, габагдан, мүртәче сүрәтдә дејил, мүтәрәгги сүрәтдә мүбаризә етмәк олар.

«Һәмин просес үмумијјәтлә бундан ибарәтдир: задәкаплар илә халг арасында, јухарыдан енән үнсүрләрлә ашағыдан јүксәлән үнсүрләрдән ибарәт јени ингиман тәбәгә әмәлә кәлир ва бу үнсүрләр, белә демәк олларса, санки ејни хүсуси чәкијә маликдир; бу үнсүрләр сых топланыр, бирләшир, дахилән олдугча дәјишилир ва һәм јухары тәбәгәни, һәм дә ашагы тәбәгәни дәјишдирмәјә башлајараг, бунлары өз төләбләринә үјгунлашдырыр. Бу просес өзүјүндә сон дәрәчә мараглыдыр, бизим үчүн исә онун хүсусилә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бурада бизим гаршымыза бир сыра суаллар чыхыр: үчүнчү силкин һөкмранлығы һәр бир халг үчүн гәти вә лабүд бир мәдәнијјәт пилләсими тәшкил едир?..»

Бу нә тартан-партандыр?! «Гәти лабүдлүк» һарадан чыхыр вә бунун мәтләбә нә дәхли вардыр? *Бизdә,* мүгәддәс Русијада, 70-чи илләрдә 3-чү силкин һөкмранлығыны мүәллиф өзү тәсвир етмәмишдирми вә ашағыда даһа әтрафлы тәсвир етмәјәчәкми?

Көрүнүр ки, мүәллиф бизим буржуазија нүмајәндәләриниң истифадә едиб архасында кизләндикләри нәзәри дәлилләри көтүрүр.

Мәкәр бу чүр үјдурмалары бир һәгигәт кими гәбул етмәк — хәјалпәрәст сәһилији дејилми? бу «нәзәри» мүһакимәләрлә *мәнафејин* ифадә едилдијини, индичә чох дүзкүн гијмәт верилән чәмијјәтин мәнафејинин, буржуазија мәнафејинин ифадә едилдијини анламамаг хәјалпәрәст сәһилији дејилми?

Мәнафејә гаршы силлокизмләрлә мүбаризә етмәјин мүмкүн олдуғуну јалныз романтик дүшүнә биләр.

«...олмазмы ки, дөвләт бир пилләдән билаваситә дикәринә кечсин, һәдсиз еһтијатлы филистерләрин һәр аддымда көзүнә көрүнән һеч бир кәлләмәјаллаг вурмасын вә инсан үчүн гочалыг вә ја кәнчлик лабүд олдуғу кими, тарихдә үчүнчү силкин һөкмранлы-

ғыны да дөвләт үчүн лабүд бир гајда һесаб едән фаталистләрә гулаг асмасын?..»

Бах, халгчылар бизим керчәклијимизи нә гәдәр дәриндән анлајырлар! Әкәр дөвләт капитализмин инкишафына јардым едирсә, — буна сәбәб һеч дә буржуазијанын халгы «ишә көндәрән» вә сијасәти өз тәрәфинә чевирән бир мадди гүввәјә малик олмасы дејилдир. Әсла јох. Мәсәлә ачыг бундадыр ки, профессорлардан Вернадскиләр, Чичеринләр, Менделејевләр вә саирәләри сәһв олан «лабүд» гајда нәзәријјәләринә әсасланырлар, дөвләт дә онлара «гулаг асыр».

«...нәһајәт, башланан гајданын мәнфи чәһәтләрини бир гәдәр јумшалтмаг, онун шәкилини бир тәһәр дәјишдирмәк вә ја онун һәкимранлыг мүддәтини гысалтмаг олмазмы? Мәкәр, доғрудан да дөвләт елә сүст, ирадәсиз вә ачиз бир шејдир ки, өз мүгәддәратына тә'сир едиб ону дәјишдирә билмир; мәкәр, доғрудандамы дөвләт, гәза-гәдәрин мејдана атдығы вә јалныз мүәјјән јолла, јалныз мүәјјән вахт һәрәкәт едиб мүәјјән гәдәр дөвр едән фырфыра ким бир шејдир, ја да сон дәрәчә мәһдуд ирадәли бир организм кимидир; мәкәр, доғрудандамы дөвләт, чүр'әт едиб инсан сәадәти үчүн ән јахын јоллар тапмаг тәшәббүсү көстәрмиш һәр бир чәсарәтлинин әзән нәһәнк чугун чарх кими бир шеј тәрәфиндән идарә олунур?!»

Сон дәрәчә характерик олан бу јер, билаваситә истеһсалчыларын мәнафејинә Русија халгчылары тәрәфиндән ирәли сүрүлмүш вә сүрүлән мүдафиәнин *мүртәчелијини, хырда буржуалығыны* хүсусилә ајдын көстәрир. Капитализмә гаршы дүшмән әһвали-руһијјәсиндә олан хырда истеһсалчылар, буржуазија илә говушан кечичи бир синифдир, буна көрә дә анлаја билмирләр ки, онларын хошуна кәлмәјән ири капитализм — тәсадүфи бир шеј дејил, бир-биринә гаршылыглы сурәтдә әкс ичтимаи гүввәләрин мүбаризәсиндән әмәлә кәлән бүтүн мүасир игтисади (һабелә ичтимаи, һабелә сијаси, һабелә һүгуги) гурулушун билаваситә мәһсулудур. Мәһз буну анламамаг, «дөвләтә» мүрачиәт етмәк ким там бир мә'насызлыға сөбәб ола биләр, санки сијаси гајдалар игтисади гајдалара әсасланмыр, бунлары ифадә етмир, бунлара хидмәт етмир.

Хырда истеһсалчы өз мәнафеjинә дөвләтин һәгигәтән чох сүстүкләjанашдыгыны көрүб үмидсизликлә сорушур ки, догрудандамы дөвләт сүст бир шеjдир?

Биз она чаваб верә биләрдик ки, jох, дөвләт һеч бир һалда сүст бир шеj деjилдир, дөвләт һәмишә фәалиjjәт көстәрир, һәм дә чох чидди фәалиjjәт көстәрир, һәмишә фәалдыр вә һеч бир заман пассив деjилдир, — мүәллифин өзү дә бир сәһифә ирәлидә бу гызғын фәалиjjәти, онун буржуа характерини, онун тәбии нәтичәләрини көстәрмишдир. Jалныз бурасы мәсдир ки, мүәллиф бу фәалиjjәтин характери илә рус иҹтимаи тәсәррүфатының капиталист гурулушу арасындакы рабитәни көрмәк истәмир, буна көрә дә белә сәһидир.

Kleinbürger* «чархын» һеч дә өзү истәдиjи кими һәрләнмәдиjини көрүб сорушур: догрудандамы дөвләт бир фырфырадыр, догрудандамы дөвләт бир чугун чархдыр?

Биз она чаваб верәрдик ки, хејр, о, фырфыра деjилдир, чарх деjилдир, талеjини гануну деjил, гәза-гәдәрин һөкмү деjилдир: ону «чанлы шәхсиjjәтләр» «бир јығын манеәләрдән»** (мәсәлән, билаваситә истеһсалчыларын мүгавимәти вә ја көһнә задәкан гаjдалары нүмаjәндәләриниң мүгавимәти кими манеәләрдән) кечириб һәрәкәт етдирирләр, мәһз үстүн олан иҹтимаи гүввәjә мәнсуб «чанлы шәхсиjjәтләр» һәрәкәт етдирирләр. Буна көрә дә, чархы о бири тәрәфә һәрләнмәjә мәчбур етмәк үчүн, «чанлы шәхсиjjәтләрә» гаршы (jә'ни, идеоложи категоријалара мәнсуб олмаг деjил, ән мүһүм игтисади мәнафеjи билаваситә ифадә едән иҹтимаи үнсүрләрә гаршы) jенә «чанлы шәхсиjjәтләрә» мүрачиәт етмәк, синфә гаршы jенә синфә мүрачиәт етмәк лазымдыр. Бунун үчүн «ән jахын јоллар» һаггында jахшы вә мә'сум арзулар әсла кифаjәт деjилдир,— бунун үчүн «иҹтимаи гүввәни синифләр арасында jенидән бөлүшдүрмәк» лазымдыр, бунун үчүн мүбари-

* — хырда буржуа. *Ред.*

** Ч.-б Струвенин әсәринин 8-чи сәһифәсиндә ч. Н. Михаjловски: «Чанлы шәхсиjjәт бүтүн өз фикир вә һиссләри илә өз шәхси мәс'улиjjәти алтында тарихин хадими олур. Һеч бир мистик гүввә деjил, һәмин чанлы шәхсиjjәт тарихдә гаршыjа мәгсәдләр гоjур вә һадисәләри тәбиәтин көртәбии гүввәләри тәрәфиндән тарихә көстәрилән бир јығын манеәләр вә тарихи шәраит иҹтисадиндән кечириб һәмин мәгсәдләрә догру апарыр»

зәдән кәнарда дуран билаваситә истеһсалчынын дејил, ән гызғын мүбаризәдә олуб тамамилә буржуа чәмијјәтинин «һәјатындан ајрылмыш» билаваситә истеһсалчынын идеологу олмаг лазымдыр. Бу, «инсан сәадәтинә доғру кедән» *јеканә,* буна көрә дә ән јахын «јолдур», бу јолда нәинки вәзијјәтин мәнфи тәрәфләрини бир гәдәр јумшалтмаға наил олмаг, нәинки онун ишкишафыны сүр'әтләндирмәклә јашамасы дөврүнү гысалтмаг мүмкүндүр, һәтта она тамамилә сон гојуб «чархы» (даһа дөвләт гүввәләри чархыны дејил, ичтимаи гүввәләр чархыны) тамамилә башга тәрәфә һәрләнмәјә мәчбур етмәк мүмкүндүр.

«...Бизи анчаг үчүнчү силкин тәшәккүл просеси, һәтта јалныз, халг ичәрисиндән чыхыб үчүнчү силкин сыраларына кечән адамлар марагландырыр. Бу адамларын чох бөјүк әһәмијјәти вардыр: онлар сон дәрәчә мүһүм ичтимаи вәзифәләр ифа едирләр, буржуа гајдасынын интенсивлик дәрәчәси билаваситә онлардан асылыдыр. Бу гајданын мејдана кәлдији өлкәләрдән һеч бири бу адамларсыз кечинмәмишдир. Әкәр өлкәдә бу адамлар јохдурса вә ја кифајәт гәдәр дејилсә, булары халг ичәрисиндән јетишдирмәк лазымдыр, халгын һәјатында елә шәрант јаратмаг лазымдыр ки, бу шәрант һамын адамларын әмәлә кәлмәсинә вә мејдана чыхмасына көмәк етсин, нәһајәт, бу адамлар мәһкәмләнинчәјә гәдәр онлары горумаг вә онларын артмасына көмәк етмәк лазымдыр. Бурада биз, шәраитдән вә фүрсәтдән өз мәнафејин үчүн истифадә едән ән гејрәтли адамларын тарихи мүгәддәрата ачыг мүдахилә етдикләрини көрүрүк. Бу шәрант, башлыча олараг, сәнајенин тәрәгги етмәси лүзумундан (кустар истеһсалыны мануфактура истеһсалы илә вә мануфактура истеһсалыны фабрик истеһсалы илә әвәз етмәкдән, бир тарлачылыг системини даһа сәмәрәли башга бир систем илә әвәз етмәкдән) ибарәтдир ки, бунсуз, әһалинин мүәјјән сыхлығы вә бејнәлхалг мүнасибәтләр вар икән дөвләт һөкүмәтән кечинә билмәз; бу шәрант сијаси вә мә'нәви ихтилафдан ибарәтдир ки, буну да доғуран һәм истисади амилләрдир, һәм дә идејаларын артмасы. Дөвләт һәјатындакы мәһз бу зәрури дәјишикликләри маһир адамлар адәтән өзләри илә вә мүәјјән гајдаларла әлагәләндирирләр вә һеч бир шүбһә јохдур ки, бу адамлары башга адамлар әвәз едә биләрди вә һәмишә әвәз едә биләр, бу шәртлә ки, һамын башга адамлар бу вахтадәк олдугларындан даһа ағыллы вә даһа гејрәтли олсунлар».

Беләликлә, мүәллиф е'тираф етмәјә билмир ки, буржуазија «мүһүм ичтимаи вәзифәләр» ифа едир, бу вәзифәләри исә үмумијјәтлә белә ифадә етмәк олар: халг әмәјини өзүнә табе етмәк, она рәһбәрлик етмәк вә онун

мәһсулдарлығыны артырмаг. Мүәллиф көрмәјә билмир ки, игтисади «тәрәгги» һәгигәтән бу үнсүрләрлә «әлагәдардыр», јә'ни бизим буржуазија өзү илә һәгигәтән игтисади тәрәгги, даһа доғрусу, техники тәрәгги кәтирир.

Лакин хырда истеһсалчы идеологу илә марксист арасындакы әсас фәрг мәһз бурада башланыр. Бу *факты* (буржуазија илә тәрәгги арасындакы әлагә фактыны) халгчы бунунла изаһ едир ки, «маһир адамлар» «шәраит вә фүрсәтдән өз мәнафеји үчүн истифадә едирләр»,—башга сөзлә, халгчы бу һадисәни тәсадүфи һесаб едир, буна көрә дә садәдил бир чәсарәтлә белә бир нәтичә чыхарыр: «һеч шүбһә јохдур ки, бу адамлары һәмишә (!) башга адамлар әвәз едә биләрләр» вә бунлар да тәрәгги верәр, лакин бу тәрәгги буржуа тәрәггиси олмаз.

Бу факты марксист, әмтәә тәсәррүфатында мадди сәрвәт истеһсалында шәхсијјәтләрин арасында әмәлә кәлиб, әмәји әмтәәјә чевирән, әмәји капитала табе едән вә әмәјин мәһсулдарлығыны јүксәлдән ичтимаи мүнасибәтләрлә изаһ едир. Марксист буну тәсадүфи бир шеј дејил, ичтимаи тәсәррүфатымызын капиталистчәсинә гурулушунун зәрури мәһсулу һесаб едир. Буна көрә дә чарәни буржуалары әвәз едән адамларын «шүбһәсиз» нә «едә биләчәкләри» һаггындакы бош данышыгларда дејил (ахы әввәлчә һәлә «әвәз етмәк» лазымдыр, — бунун үчүн исә тәкчә данышыг вә ја чәмијјәтә вә дөвләтә мүрачиәт етмәк кифајәт дејилдир), мөвчуд игтисади гурулушдакы синфи зиддијјәтләрин ишкишафында көрүр.

Һәр кәс баша дүшүр ки, бу ики изаһат бир-бириниң тамамилә әксинәдир вә бунлардан бир-бирини рәдд едән ики һәрәкәт системи ирәли кәлир. Халгчы буржуазијаны тәсадүфи бир шеј һесаб едир, онун дөвләтлә әлагәсини көрмүр вә јардым үчүн, «садәлөвһ кәндлијә мәхсус» садәликлә, мәһз буржуазијанын мәнафејини мүдафиә едәнә мүрачиәт едир. Онун фәалијјәти мө'тәдил вә диггәтли, формал-либерал фәалијјәтиндән, лап инсанпәрвәрлијә бәрабәр фәалијјәтдән ибарәт олур, чүнки «мәнафејә» чидди сурәтдә тохун-

мур вә бу «мәнафе» үчүн азачыг да олса горхулу дејилдир. Марксист бу һәфтәбечиәрдән үз дөндәриб дејир ки, «кәләчәјин рәһни» «игтисади синифләрин шиддәтли мүбаризәсиндән» башга бир шејдә ола билмәз.

Бу да ајдындыр ки, әкәр һәрәкәт системләриндәки һәмин фәргләр бизим буржуазијанын һөкмранлыг фактыны *изаһ етмәк* фәрглөриндән билаваситә вә лабүд сурәтдә ирәли кәлирсә, — онда *нәзәри мүбаһисә* апаран марксист һәмин буржуазијанын (ичтимаи тәсәррүфатын мөвчуд тошкили шәраитиндә) зәрури вә лабүд олдуғуну сүбут етмәклә кифајәтләнир (ч. Струвенин китабында да белә чыхмышдыр) вә әкәр халгчы бу мүхтәлиф изаһ етмә үсуллары мәсәләсиндән јан кечәрәк, һекелчилик вә «шәхсијјәтә гаршы сәртлик»* һаггында данышыгла мәшғул олурса, — бу онун јалныз ачизлијини ајдын көстәрир.

«Гәрби Авропада үчүнчү силкин тарихи олдугча узундур... Биз, әлбәттә, фаталистләрин нәзәријјәсинә бахмајараг, бүтүн бу тарихи тәкрар етмәјәчәјик; бизим үчүнчү силкин елмли нүмајәндәләри дә өз мәгсәдләринә чатмаг үчүн, әлбәттә, кечмишдә истифадә едилән васитәләрин һамысыны ишлөтмәјәчәк вә бунлардан јалныз, мәкан вә заманын шәраитинә ән мүнасиб вә мүвафиг оланларыны көтүрәчәкләр. Онлар кәндлиләри торпагсызлашдырмаг вә фабрик пролетарнаты јаратмаг үчүн, әлбәттә, кобуд һәрби гүввәјә вә ја маликанәләри тәмизләмәк кими ејни дәрәчәдә кобуд васитәјә дә әл атмајачаглар...»

«Әл атмајачаглар...»?!! Артыг «һә» демиш олан кечмишин вә һазырын *фактларыны* анчаг шит оптимизм нәзәријјәчиләри гәсдән белә унудуб садәлөвһлүклә үмид едә биләрләр ки, кәләчәкдә, әлбәттә, «јох» олачагдыр. Бу, әлбәттә, јаландыр.

«... ичма торпаг саһиблијини мәһв етмәјә, фермерлик, сајча аз олан варлы кәндлиләр синфи јаратмаға әл атачаглар**, үмумијјәтлә елә васитәләрә әл атачаглар ки, бунлар тәтбиг едилиркән игтисади чәһәтдән зәиф олан өз-өзүнә мәһв олур. Онлар даһа сехләр јаратмајачаглар, лакин кредит, хаммал, истеһлак вә истеһсал чәмијјәтләри тәшкил едәчәкләр ки, бу чәмијјәтләр үмуми сәадәт вә'д едәрәк јалныз, күчлүнүн даһа да күчләнмәсинә, зә-

* Ч-б Михајловски «Р. Б.»-нин 1894-чү ил 10-чу №-синдә.

** Бу, ичманы мәһв етмәдән дә чох көзәл әлдә едилир, чүнки земство статистикасының мүәјјән етдији кими, ичма кәндлиләрин тәбәгәләшмәсини зәррә гәдәр дә арадан галдырмыр.

ифин исә даһа да зәнфләмәсинә көмәк едәчәкдир. Онлар варислик мәһкәмәси олмасына чалышмајачаглар, лакин әмәксевәрлијә, ајыглыға вә тәһсилә рәғбәт ојатмаг үчүн ганунлар верилмәсинә чалышачаглар, бунларда исә јалныз кәнч буржуазија мүвәффәгијјәт газаначагдыр, чүнки күтлә кечмишдә олдуғу кими јенә дә сәрхошлуг едәчәк, надан галачаг вә өзкәси үчүн ишләјәчәкдир».

Бурада бүтүн бу кредит, хаммал чәмијјәтләринә вә һәр чүр башга чәмијјәтләрә, бизим индики либерал-халгчы мәтбуатынын, о чүмләдән «Р. Б-во»нун бу гәдәр тә'сирли јанашдығы бүтүн бу әмәксевәрлијә, ајыглыға вә тәһсилә јардым тәдбирләринә нә гәдәр јахшы характеристика верилмишдир. Марксистә јалныз о галыр ки, сөјләнилән ләри бир даһа гејд едәрәк, тамамилә разылашсын ки, доғрудан да *бүтүн бунлар — үчүнчү силкин мәнафејини тәмсил етмәкдән башга бир шеј дејилдир* вә демәли, бу барәдә чанфәшанлыг едән адамлар *балача буржуалардан* башга бир шеј дејилдирләр.

Бу ситат — мүасир халгчылара кафи бир чавабдыр, чүнки онлар марксистләрин бу кими тәдбирләрә шифрәт бәсләмәсиндән белә бир нәтичә чыхарырлар ки, куја марксистләр «тамашачы» олмаг истәјирләр, әлләрини голтугларына гојуб отурмаг истәјирләр. Бәли, әлбәттә, марксистләр буржуазијанын фәалијјәтинә һеч вахт әл гатмајачаглар, буржуазијанын фәалијјәтинә гаршы онлар һәмишә «тамашачы» олараг галачаглар.

«Буржуа ордусунун кешикчи дәстәләрини, атычы сыраларыны вә авангардыны тәшкил едән бу синфин (халг ичәрисиндән чыханларын, хырда буржуазијанын) ролу тарихчиләри вә игтисадчылары тәәссүф ки, чох аз марагландырмышдыр, һалбуки онун ролу, тәкрар едирик, сон дәрәчә мүһүмдүр. Ичма дағыланда вә кәндлиләр торпагсызлашдырыланда буну һеч дә тәкчә лордлар вә чәпкавәрләр етмирдиләр, буну кәндлиләрин өз јахын адамлары да, ја'ни јенә дә халг ичәрисиндән чыханлар едирдиләр ки, бунлар әмәли бачарыға вә бөјүк гүввәтә малик олуб аға илтифаты газанан, буланыг суда балыг тутмаг вә ја гарәт васитәси илә бир гәдәр капитал јыған, јухары силкләрин вә ганунун әл тутдуғу адамлар иди. Онлары халгын ән чалышган, бачарыглы вә ајыг үнсүрләри адландырырдылар...»

Бу мүшаһидә фактлар чәһәтдән чох дүзкүндүр. Доғрудан да торпагсызлашдыранлар башлыча оларағ

«өз јахын адамлары», хырда буржуа иди. Лакин халгчы бу факты лазымынча анламыр. О, ики антагонист синфи, феодаллары вә буржуазијаны, «көһнә задәкан» вә «јени мешшан» гајдаларының нүмајәндәләрини ајырд етмир, тәсәррүфат гурулушунун мүхтәлиф системләрини ајырд етмир, икинчи синфин биринчи синфә нисбәтән мүтәрәгги әһәмиjjәтини көрмүр. Бу биринчиси. Икинчиси, буржуазијаның артмасыны о гарәтә, бачарыға, лакејлијә вә и. а. испад верир, һалбуки әмтәә истеһсалы зәмининдәки хырда тәсәррүфат ән ајыг, ишләк тәсәррүфат саһибинин хырда буржуаја чевирир: о, «пул јығмыш» олур вә ону әһатә едән мүнасибәтләр үзүндән бу «јығым» дөнүб *капитал* олур. Бу барәдә бизим беллетрист-халгчыларын әсәрләриндә кустар пешәләриниң вә кәндли тәсәррүфатының тәсвирини охујун.

«...Бу һәтта атычы сыралары вә авангард дејил, башлыча буржуа ордусудур, штаб забитләринин вә баш забитләрин, ајры-ајры һиссә рәисләринин вә публисистләрдән, патиг вә алимләрдән* ибарәт баш штабын идарә етдији дәстәләр һалында бирләшмиш низами ашағы рүтбәлиләрдир. Бу орду олмасајды, буржуазија һеч бир иш көрә билмәзди. Мәкәр фермерләр олмасајды, 30 миндән дә аз олан инкилис лендлордлары он милјонларла ач күтләни идарә едә биләрдиләр?! Фермер — сијаси мә'нада әсил дөјүш әскәридир, игтисади мә'нада исә, мүлкиjjәтдән мәһрум едән кичик бир өзәкдир... Фабрикләрдә фермерләрин ролуну, чох јахшы маш алан усталар вә уста әлалтылары ифа едирләр; бу чох јахшы маашы онлар тәкчә мәһарәтлә ишләдикләринә көрә дејил, һабелә она көрә алырлар ки, фәһләләрә көз гојсунлар, дәзкаһ башындан һамыдан сонра чәкилсинләр, әмәк һаггыны артырмағы вә ја әмәк саатларыны азалтмағы фәһләләрин тәләб етмәсинә јол вермәсинләр вә саһибкарлар онлары көстәрәрәк десинләр: «бахын, ишләјәнләрә вә бизә хејир верәнләрә нә гәдәр музд веририк»; һәмин ролу һабелә саһибкарларла вә завод мүдириjjәти илә ән јахындан әлагәдар олан дүканчылар ифа едирләр; дамарларында һәлә дә фәһлә ганы ахан, лакин гәлбләринә тамамилә капиталын һаким олдуғу конторчулар, чырбәчүр нәзарәтчиләр вә бу кими хырда һәшәрат ифа едир. [Тамамилә доғрудур! К. Т.] Әлбәттә, Инкилтәрәдә көрдүкләримизин ејнини һәм Франсада, һәм Алманијада, һәм дә башга өлкәләрдә көрмәк олар. [Тамамилә доғрудур! Һабелә Русијада да. К. Т.] Бә'зи һалларда анчаг ајры-ајры чә-

* Бир дә буну әлавә етмәк лазым иди: һөкумәт адамларындан, бүрократијадан. Јохса, «баш штабын» һеј'әтин һаггындакы мә'луматын сон дәрәчә, — хүсусән Русија шәраитиндә сон дәрәчә натамам олмаг нөгсаны вардыр.

һәтләр дәјишилир, лакин бунларын да чох һиссәси дәјишилмәз галыр. Кечән әсрин ахырларында задәканлара галиб кәлән вә ја, даһа јахшы олар дејәк ки, халгын гәләбәсиндән истифадә едән Франса буржуазијасы халг ичәрисиндән хырда буржуазија төрәтди вә бу хырда буржуазија халгы сојмага көмәк етди, өзү дә сојду вә халгы авантүристләрин әлинә верди,.. Әдәбијјатда франсыз халгына һимнләр охундуғу бир заманда, онун әзәмәти, азадлыға вә азадлыға мәһәббәти көјләрә галдырылдығы бир заманда, бүтүн бу мәдһләр Франсанын үзәрини думан кими алмыш олдуғу бир заманда буржуа пишији өзү үчүн чүчә јејирди вә, демәк олар, чүчәнин һамысыны јејиб халг үчүн анчаг сүмүкләрини сахлады. Тә'рифләнән халг торпаг саһиблијинин метрләрлә өлчүлән вә чох заман һәтта верки јығмаг хәрчини өдәмәјәчәк гәдәр микроскопик дәрәчәдә хырда олдуғу мејдана чыхды...»

Бунун үзәриндә дајанаг.

Биринчиси, бизә халгчыдан сорушмаг мараглы оларды ки, биздә «тәһкимчилик һүгугу үзәриндә гәләбәдән», «көһнә задәкан гајдалары» үзәриндә «гәләбәдән истифадә едән» ким олмушдур? Јәгин ки, буржуазија олмамышдыр. Халг һаггында, халга мәһәббәт һаггында, аличәнаблыг һаггында, ичма хүсусијјәтләри вә кејфијјәтләри һаггында, ичма дахилиндә «ичтимаи чөһәтдән гаршылыглы ујғунлашма вә һәмрә'ј фәалијјәт» һаггында, Русијанын бүтөв бир артел олдуғу һаггында, «кәнд чамаатынын фикир вә һәрәкәтләриндә олан һәр шејин» ичма олдуғу, etc.,* etc., etc. һаггында, мүәллифин индичә гејд етдији ким, «әдәбијјатда һимнләр охундуғу» заман бизим «халг» ичәрисиндә нәләр едилирди, — һәлә индијәдәк либерал-халгчы мәтбуаты сәһифәләриндә (бир гәдәр гәмли һава илә олса да) нәләр охунур? Кәндлиләрин торпағы, әлбәттә, әлиндән алынмырдымы; буржуа пишији чүчәни јемирдими вә демәк олар һамысыны јемәдими; «тә'рифли халг торпаг саһиблијинин» «микроскопик дәрәчәдә хырда олдуғу мејдана» чыхмадымы, бурада тә'дијәләр кәлирләрдән артыг дејилдими?** — Хејр, јалныз «мистикләр вә метафизикләр» буну иддиа едә биләр, буну факт һесаб едә биләр, бу фактлы бизим ишләри-

* — et cetera — вә илаахыр. *Ред.*

** Һәм дә Франсада олдуғу кими јалныз «тез-тез» дејил, үмуми бир гајда шәклиндә, һәм дә он фаизләрлә дејил, һәтта јүз фаизләрлә артыгдыр.

миз һаггында өз мүһакимәләри үчүн әсас көтүрә биләр, «вәтән үчүн башга јоллар» ахтармагдан өтрү дејил, артыг тамамилә мүәјјәнләшмиш һазыркы капитализм јолунда ишләмәјә јөнәлдилән фәалијјәт үчүн әсас көтүрә биләрләр.

Икинчиси. Мүәллифин *методуну* марксистләрин *методу* илә мүгајисә етмәк мараглыдыр. Бунларын фәргини мүчәррәд мүлаһизәләрә нисбәтән конкрет мүһакимәләр әсасында даһа јахшы ајдынлашдырмаг олар. Нә үчүн мүәллиф франсыз «буржуазијасы» һаггында дејир ки, о, кечән әсрин ахырларында задәганлара галиб кәлмишдир? Нә үчүн башлыча олараг вә демәк олар, анчаг зијалыларын фәалијјәтиндән ибарәт олан бир фәалијјәт буржуа фәалијјәти адландырылыр? бундан башга, ахы һөкумәт өз ишини көрәрәк кәндлиләрин торпағыны әлиндән алырды, јүксәк тә'дијәләр гојурду вә и. а.? Нәһајәт, ахы бу хадимләр, Русија либераллары вә халгчыларынын кечмишдә вә инди дедикләри кими, халга мәһәббәтдән, бәрабәрликдән вә үмуми сәадәтдән данышырдылар? бу кими шәраитдә бүтүн бунларда тәкчә «буржуазијаны» көрмәк олармы? сијаси вә идеја һәрәкатларыны Plusmacherei-дән* ибарәт билән бу бахыш «мәһдуд» дејилми? — Диггәт јетирин, бунларын һамысы, рус марксистләри бизим кәндли ислаһаты һаггында (онун фәргини јалныз «ајры-ајры чәһәтләрдә» көрәрәк), үмумијјәтлә ислаһатдан сонракы Русија һаггында ејни шејләри сөјләркән онларын үзәринә јағдырылан ејни суаллардыр. Тәкрар едирәм, мән бурада бахышымызын фактик дүзкүнлүјүндән дејил, бу мәсәләдә халгчынын ишләтдији *методдан* данышырам. О, нәтичәләри («мә'лум олду» ки, халг торпаг саһиблији микроскопикдир, пишик чүчәни «јејирди» вә «јемишдир»), һәм дә анчаг игтисади *нәтичәләри ме'јар* көтүрүр.

Суал олунур, бәс нә үчүн халгчы бу *методу* јалныз Франса һаггында тәтбиг едәрәк, Русија үчүн дә тәтбиг етмәк истәмир? Ахы метод һәр јердә ејни олмалыдыр. Әкәр сиз Франсада *һөкумәтин* вә *зијалыларын* фәа-

* — мәнфәәт, варланмаг ардынча гачмагдан. *Ред.*

лиjjәтинин архасында *мәнафе* ахтарырсынызса, онда бәс бу мәнафеjи мүгәддәс Русиjада нә үчүн *ахтармырсыныз?* Әкәр сизин көтүрдүjүнүз ме'jар *орада* халг торпаг саһиблиjиндән нә нәтичә *«чыхдығы»* суалыны гаршыjа гоjурса, нә үчүн *бурада* халг торпаг саһиблиjиндән нә «чыха биләчәjи» ме'jар көтүрүлүр? Әкәр орада «чүчәнин jеjилдиjи» шәраитдә халг һаггындакы вә онун аличәнаблығы һаггындакы данышыглар сиздә һаглы нифрәт ojадырса, — нә үчүн сиз *бурада* өзүнүзүн е'тираф етдиjиниз кими, шүбһәсиз «чүчәнин jеjилдиjи» шәраитдә «ичтимаи чәһәтдән гаршылыглы уjғунлашма» һаггында, «халг ичмалығы» һаггында, *«халг сәнаjесинин еһтиjаҷлары»* һаггында вә бу кими шеjләр даныша биланләри буржуа философлары һесаб едиб онлардан үз дөндәрмирсиниз?

Чаваб бирдир: чүнки сиз хырда буржуазиjанын идеологусунуз, чүнки сизин идеjаларыныз, jә'ни Ивановун, Пjотрун, Сидорун идеjалары дејил, үмумиjjәтлә халгчылыг идеjалары, — хырда истеһсалчы мәнафеjинин вә нөгтеjи-нәзәринин ин'икасы нәтичәсидир, һеч дә «халис»* дүшүнчә нәтичәси дејилдир.

«Лакин бу чәһәтдән Алманиjа бизим үчүн хүсусилә ибрәтлидир, буржуа ислаһаты мәсәләсиндә Алманиjа да бизим кими кечикмишдир, буна көрә дә башга халгларын тәчрүбәсиндән, әлбәттә, мүсбәт мә'нада дејил, мәнфи мә'нада истифадә етмишдир». Алманиjада кәндлиләрин тәркиби jекчинс дејилди — дејә, мүәллиф, Василчиковун сөjләдикләрини тәкрар едир: кәндлиләр һәм һүгуг чәһәтдән, һәм дә мүлк, паj торпагларынын мигдары чәһәтдән ajрылырдылар. Бүтүн просес «кәндли аристократиjасынын», «задәкан нәслиндән олмаjан хырда маликанәли торпаг саһибләри силкининә» әмәлә кәлмәси илә, бир чох «тәсәррүфат саһибләринин ади фәһләләрә» чеврилмәси илә нәтичәләнди. «Нәһаjәт, 1849-чу илин jарыаристократик, jарымешшан конститусиjасы jалныз задәканлара вә варлы мешшанлара сәс һүгугу вермәклә иши башa чатдырды вә фәһләләрин вәзиjjәтини jахшылашдырмаг үчүн мөвчуд олан легал jолларын һамысыны кәсди».

Гәрибә фикирдир. Конститусиjа легал jоллары *«кәсди»!?* Бу — jенә дә Русиjа халгчыларынын jахын кеч-

* Ч-б В. В.-нин ифадәсидир. Бах: «Бизим мәсләкләримиз», һабелә «Неделjа»нын 1894-чү илдә чыхмыш 47—49-чу №-ләри.

мишдәки нәзәриjjәсинин ин'икасыдыр, һәмин нәзәриjjәjә көрә «зиjалылар» «азадлыгы» гурбан вермәjә дә'вәт едилирди, чүнки, куjа бу «азадлыг» анчаг «зиjалылара» хидмәт едәрди, халгы исә «варлы мешшанларын» әлинә верәрди. Биз бу мә'насыз вә мүртәче нәзәриjjәjә гаршы мүбаһисә етмәjәчәjик, чүнки үмумиjjәтлә һазырқы халгчылар, хүсусилә дә бизим ән jахын әлеjһдарларымыз, «Русское Богатство»нун ч. публисистләри бу нәзәриjjәдән әл чәкмишләр. Лакин биз гejд етмәjә билмәрик ки, бу халгчылар һәмин идеjадан әл чәкмәклә, башга jоллар мүмкүн олдуғу һаггында бошбоғазлыг етмәк әвәзинә, Русиjанын *һазырқы* jолларыны ачыг гәбул етмәjә догру бир адым ирәлиләмәклә өзләринин хырда буржуалығыны гәти мүәjjән етмишләр, чүнки синфи мүбаризәни әсла анламамагла әлагәдар олараг хырда ислаһатлар, мешшан ислаһатлары үзәриндә исрар етмәләри онларын либералларын тәрәфинә кечирир вә «антиподу» не'мәтләрин — һаггында бәһс олунан не'мәтләрин,—нечә дejәрләр, jеканә дестинатери* һесаб едиб онун тәрәфинә кечәнләрә гаршы гоjур.

«О заман Алманиjада да jалныз азадлыг шадлығына гапылан, он ил, иjирми ил, отуз ил вә даһа артыг мүддәт бу шадлыга гапылан бир чох адамлар вар иди; бу адамлар һәр чүр скептисизми, ислаһата гаршы һәр чүр наразылығы иртичаjа көмәк һесаб едиб онлара лә'нәт jағдырырдылар. Бу адамларын садәдилләри халгы ачылыб сәрбәст бурахылмыш елә бир ·ат һесаб едирдиләр ки, ону jенә тутуб төвләjә салмаг вә почт арабасына гошуб говмаг олар (бу исә һеч дә һәр заман мүмкүн дejилдир). Лакин бурада һиjләкәрләр дә вар иди, булар халга jалтаглыг едир, хәлвәтдә исә башга бир хәтт jеридирдиләр; бу һиjләкәрләр, халгы сәмими севән вә алдадылыб истисмар едилә биләчәк мajмаглара jан алырдылар. Ах, бу сәмими мajмаглар! Вәтәндаш мүбаризәси башлананда, бу мүбаризә үчүн һеч дә һамы һазырланмыш олмур, бу мүбаризәjә һеч дә һамы гадир олмур».

Булар, көһнә рус халгчылығынын ән jахшы ән'әнәләринә jахшы jекун вуран көзәл сөзләрдир вә биз, *мүасир* рус халгчылығына рус марксистләринин мүнасибәтинә характеристика вермәк үчүн һәмин сөзләрдән истифадә едә биләрик. Һәмин сөзләри бу чүр иш-

* — jарадычысы. *Ред.*

лятмәк үчүн онлары чох дәјишдирмәк лазым кәлмир, чүнки һәр ики өлкәнин капиталист ишкишафы просеси олдугча јекчинсдир; чүнки бу просеси әкс етдирән ичтимаи-сијаси идеjалар олдугча јекчинсдир.

Биздә дә «габагчыл» әдәбиjjатда елә адамлар һөкмдарлыг вә һөкмранлыг едирләр ки, бунлар «бизим кәндли ислаһатынын Гәрбдәки ислаһатдан чох фәргли олмасындан», «халг (sic!) истеһсалынын бәјәнилмәсиндән», бәјүк «торпаг верилмәсиндән» (бу, өдәнчдир һа!!) вә саирәдән дәм вурурлар, буна көрә дә јухарыда отуруб әмр верәнләрдән «әмәјин ичтимаиләшдирилмәси» адландырылан мө'чүзә көзләjирләр, «он ил, иjирми ил, отуз ил вә даһа артыг мүддәт» көзләjирләр, һаггында ишдичә данышдыгымыз пишик исә өз ишиндә олуб чүчәни jејир вә, вәтән үчүн башга jол сечмәк зәрурәтиндән, «һәдәләjичи» капитализмин зәрәриндән, халга кредитлә, артеллә, ичтимаи әкинләрлә вә бу кими садәлөвһ јамагларла јардым етмәк тәдбирләриндән дәм вуран «сәмими мајмаглара» тох вә сакит бир һејван мещрибанлыгы илә бахыр. «Ах, бу сәмими мајмаглар!»

«Индн биз дә, башлыча олараг, бизим кәндлиләр дә үчүнчү силкин мәһз бу әмәлә кәлмәси просеси нчәрисиндәjик. Русиjа бу чәһәтдән бүтүн Авропадан вә һәтта өз институт jолдашы, даһа доғрусу, пешинjеркасы олан Алманиjадан да кери галмышдыр. Авропанын һәр jериндә үчүнчү силкин башлыча мәнбәjи вә мајасы шәһәрләр олмушдур. Биздә, әксинә», — шәһәр әһалиси мүгаjисә едилмәjәчәк дәрәчәдә аздыр... «Бу фәргин башлыча сәбәби әһалинин кәнддә сахлаjан бизим халг торпаг саһиблиjиндир. Авропада шәһәр әһалисинин артмасы халгын торпагсызлашмасы илә вә фабрик сәнаjеси илә сых әлагәдардыр, чүнки капиталист истеһсалы шәраитиндә фабрик сәнаjесинин учуз әмәjә вә бу әмәjин бол тәклиф едилмәсинә еһтиjачы вардыр. Авропада кәндләрдән говулан кәндлиләр кәсбкарлыг үчүн шәһәрләрә кетдиjи һалда, бизим кәндлиләр вар күчү илә торпагдан jапышыр. Халг торпаг саһиблиjи кәндли чәбһәсинин башлыча стратекиjа нөгтәсидир, башлыча ачарыдыр; мешшан рәһбәрләри бунун әһәмиjjәтини jахшы башa дүшдүкләринә көрә бүтүн мәһарәтләрини, бүтүн гүввәләрини она jөнәлдирләр. Ичма үзәриндә едилән бүтүн һүчумлар да бурадан ирәли кәлир, сәмәрәли агрономиjа хатиринә, сәнаjенин ишкишафы хатиринә, милли тәрәгги вә шәрәф хатиринә әкинчини торпагдан ајырмаг һаггындакы сајсыз-һесабсыз мүхтәлиф лаjиһәләр дә бурадан ирәли кәлир!»

Халгчылыг нәзәриҗјәсинин сәтһилији артыг бурада өзүнү лап ајдын көстәрир; «башга јоллар» һаггындакы хәјаллар үзүндән бу нәзәриҗјә керчәклији тамамилә јанлыш гијмәтләндирир: әсас рол ојнамајан кәндли торпаг *саһиблији* (ичма вә ја һәјәтбәһәјәт торпаг саһиблији) формалары кими һүгуги категоријаларын «башлыча нөгтә» һесаб едир; бизим хырда кәндли тәсәррүфатыны хүсуси бир шеј һесаб едир, куја бу тәсәррүфат хырда истеһсалчыларын ади тәсәррүфаты дејил, өз сијаси-игтисади тәшкилинин типи чәһәтдән Гәрби Авропа сәнәткарлары вә кәндлиләринин тәсәррүфатынын тамамилә ејни олан тәсәррүфат дејил, бир нөв «халг» (!?) торпаг саһиблијидир. Бизим либерал-халгчы мәтбуатымызда гәбул олунмуш терминолокијаја көрә «халг торпаг саһиблији» сөзләри зәһмәткешин истисмар едилмәсинә јол вермәјән демәкдир, — белә ки, мүәллиф өзүнүн вердији характеристика илә, «ичмадан» кәнарда да һөкм сүрән ејни һаллары — ејни илә бизим кәндли тәсәррүфатында да үстәлик дәјәри мәнимсәмәк, өзкәси үчүн ишләмәк факты кими шүбһәсиз бир факты ачыгча пәрдәләјир вә гапылары сентименталвә шит ријакарлыгын үзүнә кениш ачыр.

«Торпағы аз олан вә үзәриндә һәддиндән артыг верки гојулмуш индики ичмамыз, аллаһ билир нә кими бир тә'минатдыр. Кәндлинин торпағы онсуз да чох дејилди, инди исә, әһалинин артмасы вә мүнбитлијин писләшмәси үзүндән даһа да азалмышдыр; верки ағырлыгы азалмаг дејил, артмагдадыр; пешәләр аздыр; јерли кәсбкарлыг даһа аздыр; кәиддә һәјат о гәдәр ағырлашыр ки, бүтөв кәндләрин әһалиси евдә анчаг арвад-ушагларыны гојараг, узагларда кәсбкарлыға кедир. Беләликлә, бүтөв гәзалар бошалыб адамсыз галыр... Бир тәрәфдән мәһз бу ағыр һәјат шәраитинин тә'сири алтында кәндлиләр ичәрисиндән хүсуси адамлар синфи — кәнч буржуазија јетишир вә тәкликдә кәнардан торпаг сатын алмаға чан атан бу буржуазија башга ишләрә — тичарәтә, сәләмчилијә, өзү башда олмагла фәһлә артелләри дүзәлтмәјә, мүхтәлиф подрат ишләри көтүрмәјә вә башга бу кими хырда фырылдагларә әл атыр».

Бунун үзәриндә ән этрафлы дајанмаға дәјәр. Биз бурада, биринчиси, ики кәлмә илә: кәндлиләр гачыр — кәлмәләри илә ифадә едилә биләчәк мә'лум фактларын гејд едилдијини, икинчиси, бу фактлара гијмәт

(мәнфи гиймәт) верилдијини вә үчүнчүсү, бу фактларын изаһ едилдијини көрүрүк; бу изаһдан исә биласитә бүтөв бир програм, бурада көстәрилмәјән, лакин чох јахшы мә'лум олан бир програм чыхыр (торпағы артырмалы, веркиләри азалтмалы; пешәләри «јүксәлтмәли» вә «инкишаф етдирмәли»).

Гејд етмәк лазымдыр ки, марксист нөгтеји-нәзәриндән бунларын һәм *биринчиси,* һәм дә *икинчиси* тамамилә вә шүбһәсиз доғрудур (анчаг, инди көстәрәчәјимиз кими, олдугча јарытмаз ифадә олунмушдур). Лакин *үчүнчүсү* гәтијјән һеч бир шеја јарамыр*.

Буну изаһ едим. Биринчиси доғрудур. Бу факт доғрудур ки, бизим ичмамыз — тә'минат дејилдир, кәндлиләр кәнди тәрк едирләр, торпағы бурахыб кедирләр; демәк лазым иди: кәндлиләр мүлкијјәтдән мәһрум едилирләр, — чүнки кәндлиләр мүәјјән истеһсал васитәләриндә (хүсуси мүлкијјәт һүгугу әсасында) малик идиләр (о чүмләдән торпаға хүсуси һүгуг әсасында малик идиләр, лакин бу һүгуг јенә, ичмаларын өдәнч *вериб алдыглары* торпағы да хүсуси шәхсләрин истифадәсинә верирди) вә инди бунлардан әлләри чыхыр. Доғрудур ки, кустар пешәләри «дағылыр» — *јә'ни* кәндлиләр бурада да мүлкијјәтдән мәһрум едилирләр, истеһсал васитәләри вә аләтләриндән әлләри чыхыр, евдә тохучулугдан әл чәкирләр вә фәһлә сифәти илә дәмирјол чәкилиши ишләринә, бәнналыға, ади фәһләлијә вә и. а. муздлу ишләрә кедирләр. Кәндлиләрин әлиндән чыхан истеһсал васитәләри бир овуч азлығын әлинә кечәрәк иш гүввәсини истисмар етмәк мәнбәинә — *капитала* чеврилир. Буна көрә дә мүәллиф һаглы олараг дејир ки, бу истеһсал васитәләринин саһибләри «буржуазија» олурлар, јә'ни ичтимаи тәсәррүфатын капиталистчәсинә гурулдуғу шәраитдә «халг» әмәјини өз әлиндә сахлајан бир синфә чеврилирләр. Бүтүн бу фактлар доғру гејд едилмиш вә онлара өз истисмарчылыг әһәмијјәти чәһәтдән дүзкүн гијмәт верилмишдир.

Лакин охучу артыг бу тәсвирдән, әлбәттә, көрмүш-

* Буна көрә дә марксизм нәзәријјәчиләри халгчылыға гаршы мүбаризә едиркән изаһ етмәја, анламаға, објектив чәһәтә белә чох диггәт верирләр.

дүр ки, марксист һәмин фактлары тамамилә башга чүр *изаһ едир.* Халгчы бу һалларын сәбәбини «торпағын азлығында», веркиләрин чох ағыр олмасында, «кәсбкарлығын» азалмасында көрүр, јә'ни торпаг, верки вә сәнаје *сијасәтинин* хүсусијјәтләриндә көрәрәк, *һәмин* сијасәти лабүддән мејдана кәтирән *ичтимаи истеһсалын тәшкилинин* хүсусијјәтләриндә көрмүр.

Торпаг аздыр вә кетдикчә азалыр, — дејә халгчы фикир јеридир. (Мән һәтта мәгалә мүәллифинин һөкмән бу бәјанатыны дејил, халгчылыг доктринасының үмуми әсасыны көтүрүрәм.) — Тамамилә доғрудур, лакин нә сәбәбә сиз анчаг, торпағын *аз олдуғуну* дејирсиниз вә бурадача әлавә етмирсиниз: *аз сатырлар.* Ахы сиз билирсиниз ки, бизим кәндлиләр өз пај торпагларыны өдәнч вериб мүлкәдарлардан *сатын алырлар.* Нә үчүн сиз башлыча диггәтинизи она верирсиниз ки, *аздыр,* она вермирсиниз ки, *сатырлар?*

Бу сатыш, өдәнч алмаг фактының тәкчә өзү, елә принсипләрин (истеһсал васитәләрини пул илә әлдә етмәк) һаким олдуғуну көстәрир ки, бурада зәһмәткешләр истеһсал васитәләрини азмы, ја чохму сатачағындан асылы олмајараг бу васитәләрдән һәр һалда мәһрум олачаглар. Бу фактын үстүндән сүкутла кечмәклә сиз капиталист истеһсал үсулунун үстүндән сүкутла кечмиш олурсунуз ки, белә бир сатыш да анчаг бу үсул зәмининдә мејдана кәлә биләрди. Сиз бунун үстүндән сүкутла кечмәклә һәмин буржуа чәмијјәти зәмининдә дурмуш олурсунуз вә торпағын азмы, ја чохму сатылмасындан бәһс едән ади сијасәтбаза чеврилирсиниз. Сиз көрмүрсүнүз ки, бу өдәнч алмаг фактының өзү сүбут едир ки, «бөјүк» ислаһатын һәјата кечирилмәсинә сәбәб олан мәнафејин саһибләринин, бу ислаһаты һәјата кечирәнләрин «гәлбинә» «*капитал* тамамилә һаким олмушдур», ислаһатын јаратдығы гајдалара архаланараг, бу гајдалары мүхтәлиф васитәләрлә јахшылашдырмаг һаггында сијасәтбазлыг едән бүтүн бу либерал-халгчы «чәмијјәти» өз үмидини анчаг «капитал ајының» ишығына бағламышдыр. Буна көрә дә халгчы, тамамилә башга зәмин үзәриндә ардычыл дуранлара белә бир кинлә һүчүм

едир. Халгчы бағырты гопарыб дејир ки, онлар халгын гајғысына галмырлар, кәндлиләри торпагсыз гојмаг истәјирләр!!

О, халгчы, халгын гајғысына галыр, кәндлиләри торпагсыз гојмаг истәмир, кәндлиләрә daha чох торпаг *(сатылмасыны)* арзу едир. Халгчы намуслу дүканчыдыр. Доғрудур, о, торпағын hавајы верилмәк дејил, сатылдығындан данышмыр, — hеч дүканда дејәрләрми ки, алынан малын пулуну вермәк лазымдыр? Буну онсуз да hәр кәс билир.

Ајдын ишдир ки, марксистләри онун көрмәјә көзү јохдур, чүнки онлар дејирләр ки, анчаг бу дүканчы чәмиjjәтиндән, — чәнаб Михајловскиләрин вә Јужаковларын чох характерик хырда буржуа ифадәләрини ишләтмәк чаизсә, — «ајрылмыш», ондан «узаглашдырылмыш» олаилара мүрачиәт етмәк лазымдыр*.

Сонрасына бахаг. «Пешә аздыр» — кустар пешәләринә халгчынын нөгтеји-нәзәри беләдир. Халгчы бу пешәләрин гурулушунун нечә олдуғу hаггында јенә дә сусур. Халгчы, «дағылан» пешәләрин дә, «инкишаф едән» пешәләрин дә ејни дәрәчәдә капиталистчәсинә гурулдуғуна, — бинәкдарларын, тачирләрин вә саирләринин капиталы тәрәфиндән әмәјин тамамилә әсарәт алтына алындығына гајғысызлыгла көз јумур, тәрәггиләр, јахшылашдырмалар, артелләр вә с. бу кими мешшан тәләбләри илә кифајәтләнир, санки бу чүр тәдбирлөр капиталын hөкмранлығы *фактына* азачыг да олса тохуна биләрмиш. Халгчы hәм әкинчилик сahәсиндә, hәм дә е'мал сәнајеси сahәсиндә бунларын индики гурулушу зәмининдә дурур вә бу гурулушун өзүнә гаршы дејил, онун мүхтәлиф нөгсанларына гаршы мүбаризә едир. — Верки ләрә көлинчә, халгчы бурада өз дедикләринин әксинә кедәрәк, халгчылығын күзәштә кетмәјә мајил олмаг кими әсас характерик хүсусијjәтини габарыг шәкилдә ачыб көстәрмишдир. Јухарыда халгчы өзү гәти дејирди ки, үстәлик дәјәри мәнимсә-

* Ч-б халгчылар өдәнчин капиталист характерини анламамагдан башга белә бир фактын да үстүндән садәчә сүкутла кечирләр ки, кәндлиләрин «аз торпаглылығы» илә јанашы олараг «көhнә-задәкан» гајдалары нүмајәндәләринин әлиндә чох јахшы торпаг парчалары вардыр.

мәк системи шәраитиндә һәр чүр верки (һәтта кәлир веркиси дә) ишләк әлләр үзәриндә дүшүнәкдир, — лакин буна бахмајараг веркиләрин чохму, ја азмы олдуғу һаггында либерал чәмијјәти илә сөһбәт ачмагдан, верки вә јығмалар департаментиндә бир «намуслу вәтәндаш» кими лазыми мәсләһәт вермәкдән һеч дә чәкинмир.

Бир сөзлә, марксистин фикринчә, сәбәб сијасәтдә, дөвләтдә вә «чәмијјәтдә» дејил, — Русијанын игтисади гурулушунун һазырқы системиндәдир; иш, «маһир адамларын» вә ја «фырылдагчыларын» буланыг суда балыг тутмасында дејилдир, иш ондадыр ки, «халг» бир-биринә әкс олан, бир-бирини рәдд едән ики синифдән ибарәтдир: «чәмијјәтдә фәалијјәт көстәрән бүтүн гүввәләр бир-биринә әкс олан ики әвәзләјичи һалыны алыр».

«Буржуа гурулушу јаратмагда мәнафеји олан адамлар өз лајиһәләринин боша чыхдығыны* көрәндә бунунла кифајәтләнмирләр: онлар һәр саат кәндлиләрә тәкрар едиб дејирләр ки, бүтүн тәгсир, тәнбәлләрә вә сәрхошлара мејдан верән ичмада вә еллик зәманәтдәдир, торпагларын тәкрар бөлүнмәсиндә вә ел гајдаларындадыр; онлар таваналы кәндлиләр үчүн борч верән әманәт ширкәтләри ачыр вә саһә торпаг саһиблији үчүн хырда торпаг кредити бурахылмасына чалышырлар; онлар шәһәрләрдә техника, сәнәт мәктәбләри вә чүрбәчүр башга мәктәбләр ачырлар ки, бунлара да јенә ачыг таваналы адамларын ушаглары кирир, күтлә исә мәктәбсиз галыр, онлар сәркиләр дүзәлтмәк, мүкафатлар вермәк, деподан пулла чинс дөллүк һејван бурахмаг вә и. а. васитәси илә варлы кәндлиләрә мал-гараны јахшылашдырмагда көмәк едирләр. Бүтүн бу хырда сә'јләр бирләшиб әһәмијјәтли бир

---

* Белә ликлә, ичманы ләғв етмәк лајиһәсинин боша чыхмасы — «буржуа гајдасы јаратмаг» мәнафејинә гәләбә чалмаг демәк имиш!!

Халгчы, «ичмадан» өзү үчүн мешшаи утопијасы гурашдырараг, керчәклијә хәјалпәрәстликлә е'тинасызлыг көстәрмәјин о дәрәчәсинә чатыр ки, ичма әлејһинә лајиһәни там буржуа гајдасы јаратмаг һесаб едир. Һалбуки бу артыг тамамилә «јарадылмыш» олан буржуа гајдасы зәмининдә садәчә сијасәтбазлыгдыр.

Халгчынын фикринчә марксистә гаршы ән гәти дәлил, гәти галиб кәлмиш адама мәхсус бир әда илә верилән белә бир суалдан ибарәтдир: јох, сиз дејин көрүм, ичманын арадан галдырылмасыны истәјирсиниз, ја јох? һә ја јох? — Бурада халгчы үчүн бүтүн мәсәлә, бүтүн «јаратмаг» бундан ибарәтдир. О әсла анламаг истәмир ки, инди капитал һәм ичма кәндиндә, һәм дә һәјәтбәһәјәт кәнддә ејни дәрәчәдә һаким олдуғу кими, — «јаратмаг» мәсәләси дә марксистин нөгтеји-нәзәринчә чохданкы вә гәти бир фактдыр вә ичманын нә арадан галдырылмасынын, нә дә мөһкәмләндирилмәсинин бу факта тә'сири ола билмәз.

«Јаратмаг» әлејһинә дәһа дәрин е'тиразы халгчы, јарадылмағы мүдафиә етмәк кими көстәрмәјә чалышыр. Суда боғулан, саман чөпүндән јапышар.

гүввә олур вә бу гүввә кәнд чамаатына позучу тә'сир көстәриб кәндлиләри кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә ики һиссәјә парчалајыр».

«Хырда сә'јләрин» характеристикасы јахшыдыр. Мүәллифин бу фикри тамамилә доғрудур ки, бүтүн бу хырда сә'јләр («Русскоје Богатство» вә бизим бүтүн либерал-халгчы мәтбуаты инди бунлара чох фикир верир) «јени мешшан» гајдасы демәкдир, капиталист гајдаларыдыр вә бунлары ифадә едиб һәјата кечирир.

Бу кими сә'јләрә марксистләрин мәнфи јанашмасынын сәбәби дә мәһз будур. Бу «сә'јләрин» хырда истеһсалчыларын шүбһәсиз ән биринчи desiderata-сы олдуғу факты исә, — марксистләрин фикринчә, өзләринин белә бир әсас мүддәасыны сүбут едир: кәндлини әмәк идејасының нүмајәндәси һесаб етмәк олмаз, чүнки тәсәррүфатын капиталистчәсинә гурулмасы шәраитиндә кәндли хырда буржуадыр, буна көрә дә һазырқы гурулуш зәмининә кечир, буна көрә дә өз һәјатынын (вә өз идејаларынын) бә'зи чәһәтләри илә буржуазијаја гошулур.

Ашағыдакыны гејд етмәк үчүн дә бу чәһәтдән истифадә етмәк фајдасыз олмаз. Марксистләрин «хырда сә'јләрә» мәнфи јанашмалары чәнаб халгчыларын хүсусилә килејләнмәсинә сәбәб олур. Биз онларын әчдадыны јадларына салмагла көстәрмиш олуруг ки, бир заман вар иди халгчылар буна башга чүр бахырдылар, бу гәдәр һәвәс вә сә'јлә күзәштә кетмирдиләр [һәрчәнд, бу мәгаләнин сүбут етдији кими, онда да јенә кедирдиләр], бүтүн белә сә'јләрин буржуа характериндә олдуғуну, — демәрәм ки, анлајырдылар, — һеч олмаса, һисс едирдиләр, либералларын анчаг ән садәдилләри бу сә'јләрә мәнфи јанашылмасыны «халга гаршы бәдбинлик» һесаб едиб писләјирдиләр.

«Чәмиҗјәт» нүмајәндәләри олмаг е'тибары илә бу либералларла чәнаб халгчыларын мәмпуниҗјәтлә јахынлыг етмәси, көрүнүр, фајдалы нәтичәләр вермишдир.

Буржуа тәрәггисинин «хырда сә'јләри» илә гане ола билмәмәк, һеч дә гисмән ислаһатлар кечирилмәсини

гәти инкар етмәк демәк дејилдир. Марксистләр бу тәдбирләрин (чүз'и олса да) бә'зи фајдасыны әсла инкар етмирләр: бу тәдбирләр зәһмәткешин вәзиҗјәтини (чүз'и олса да) бир гәдәр јахшылашдыра биләр, капиталын хүсусилә кери галмыш формаларынын, сәләмчилијин, гәбаләнин вә с. нуч олмасыны сүр'әтләндирәр, Авропа капитализминин даһа мүасир вә инсани формаларына чеврилмәсини сүр'әтләндирәр. Буна көрә дә, белә тәдбирләри гәбул етмәјин лазым олуб-олмадығы марксистләрдән сорушулсајды, онлар, әлбәттә, чаваб верәрдиләр: лазымдыр, лакин онлар ејни заманда, бу тәдбирләр васитәси илә јахшылашдырылан капитализм гурулушуна өзләринин үмумиҗјәтлә мүнасибәтини дә изаһ едәрдиләр, — ејни заманда өз разылыгларыны әсасландырмаг үчүн һәмин гурулушун инкишаф етмәсини вә демәли, сонунун чатмасыны сүр'әтләндирмәк истәдикләрини буна дәлил көстәрәрдиләр*.

«Әкәр диггәт версәк ки, бизdә кәндлиләр Алманијада олдуғу кими, һүгуг вә әмлак чәһәтдән мүхтәлиф категоријалара бөлүнмүшләр (дөвләт кәндлиләри, ханәдан кәндлиләри, кечмиш мүлкәдар кәндлиләри вә булардан там, орта вә дөрддә бир пај торпағы алмыш кәндлиләр, тәһкимли нөкәрләр); бизdә ичма мәишәти үмуми мәишәт дејилдир; чәпуб-гәрб өлкәсиндә шәхси торпаг саһиблији илә бәрабәр јенә, гошгулу кәндлиләр, ријада кәндлиләр**, бостанчы кәндлиләр, муздур кәндлиләр вә ирси ичарәдарлыг едән кәндлиләр вардыр вә булардан бә'зиләринин торпағы 100 десјатин вә даһа артыгдыр, бә'зиләринин исә бир вершок да торпағы јохдур; Балтик губернијаларындакы аграр гурулушу Алманијадакы аграр гурулушунун там ејнидир вә и. а., бүтүн булара диггәт јетирсәк, көрәрик ки, буржуазија үчүн бизdә дә зәмин вардыр».

Халгчыларын һәмишә ичманын әһәмиҗјәтини хәјалпәрәстликлә шиширтдикләрини бурада гејд етмәмәк олмаз. Мүәллиф елә данышыр ки, куја «ичма мәишәтиндә» буржуазија јохдур, кәндлиләр парчаланмыр! Бу ки ачыгча јаландыр!

Һәр кәс билир ки, ичма кәндлиләри дә һүгуг вә пај

* Бу јалныз «техника мәктәбләринә вә башга мәктәбләрә» дејил, јалныз кәндлиләрин вә күстарларын техникасыны јахшылашдырмаға дејил, «кәндли торпаг саһиблијини кенишләндирмәјә», «кредитә» вә санрәјә дә аиддир.

** Бах: бу чилд, сәһ. 37—38. *Ред.*

торпағы чәһәтдән парчаланмышдыр; ичманын ән гүввәтли олдуғу һәр кәнддә јенә кәндлиләр һәм «һүгуг чәһәтдән» (торпагсыз кәндлиләр, пај торпағы олан кәндлиләр, ајрыча тә'дијәләр вермәклә пај торпаглары сатын алмыш олан кечмиш тәһкимли нөкәрләр, тәһким едилмиш кәндлиләр, etc., etc.), һәм дә «әмлак чәһәтдән» парчаланмышдыр ки, бунлар пај торпагларыны ичарәјә вермиш кәндлиләрдән, верки борчлары үчүн, торпағы бечәрмәдикләри вә башына бурахдыглары үчүн пај торпаглары әлләриндән алынмыш кәндлиләрдән, — вә өзкә пај торпагларыны ичарәјә көтүрән кәндлиләрдән; «даими» торпағы олан вә ја бир нечә десјатин торпағы «бир нечә иллијә сатын алан» кәндлиләрдән; пәһајәт, ев-ешиксиз, һеч бир һејваны олмајан, атсыз вә чохатлы кәндлиләрдән ибарәтдир. Һәр кәс билир ки, ичманын ән гүввәтли олдуғу һәр кәнддә бу тәсәррүфат парчаланмасы вә әмтәә тәсәррүфаты зәмининдә сәләмчилик капиталынын, гәбаләнин бүтүн формалары чошгун инкишаф едир. Халгчылар исә бир нөв «ичма мәишәти» һаггында һәлә дә өз зәнләтәкән нағылларыны данышмагдадырлар!

«Һәм дә биздә кәнч буржуазија, доғрудан да, күндән-күнә дејил, саатдан-саата артыр, тәкчә јәһудиләрин јашадыглары учгарларда дејил, Русијанын ичәриләриндә дә артыр. Онун сајыны рәгәмлә көстәрмәк һәләлик чох чәтиндир, лакин торпаг саһибләринин сајынын артмасына, тичарәт вәсигәләринин сајынын артмасына, голчомаглар, мүфтәхорлар һаггында кәндләрдән кәлән шикајәтләрин сајынын артмасына вә с. әламәтләрә* әсасән күман етмәк олар ки, елә инди хејли мигдарда кәнч буржуазија вардыр».

Тамамилә доғрудур! 1879-чу ил үчүн доғру олан вә сон дәрәчә инкишаф етмиш шәклиндә 1895-чи ил үчүн шүбһәсиз олан мәһз бу факт Русија керчәклијинә марксист бахышынын әсасларындан бирини тәшкил едир.

Бу факта һәр икимизин мүнасибәти ејни дәрәчәдә

* Бураја — кәндли банкынын көмәји илә бир шеј сатын алмағы, «кәндли тәсәррүфатында мүтәрәгги чәрәјанлары» — техниканын вә әкинин јахшылашдырылмасыны, јахшылашдырылмыш аләтләр, от әкини вә с. тәтбиг едилмәсини, хырда кредитин инкишафыны, кустарлар үчүн сатыш тәшкилини вә и. а. әлавә етмәк лазымдыр.

мәнфидир; һәр икимиз шәрикик ки, бу факт билаваситә истеһсалчыларын мәнафеjинә әкс олан һадисәләри ифадә едир, — лакин бу фактлары биз тамамилә мүхтәлиф шәкилдә *анлаjырыг.* Бу мүхтәлифлиjин нәзәри чәһәтини мән артыг jухарыда көстәрдим, инди исә әмәли чәһәтинә кечәчәjәм.

Халгчы дејир ки, биздә буржуазиja — хүсусән кәнд буржуазиjасы — **һәлә** зәифдир; һәлә jеничә төрәjир. Буна көрә дә **һәлә** онунла мүбаризә етмәк мүмкүндүр. Буржуа мәсләки **һәлә** чох күчсүздүр — буна көрә дә һәлә кери гаjтармаг да мүмкүндүр. Вахт кечмәмишдир.

Анчаг (тәчрүбәдә горхаг иртичачы романтикә чеврилән) метафизик-сосиолог белә фикир jеридә биләр. Мән һәлә ону демәjәчәjәм ки, кәнд буржуазиjасының «зәифлиjинә» сәбәб онун гүввәтли үнсүрләринин, онун башчыларынын шәһәрләрә ахышыб кетмәсидир, — кәндләрдәки буржуазиja анчаг «әскәрләрдир», шәһәрләрдә исә онларын «баш штабы» әjләшмишдир, — мән халгчыларын бу факты сон дәрәчә ачыг тәһриф етмәләринин бүтүн һалларындан данышмаjачағам. Бу мүлаһизәдә даһа бир сәһв вардыр ки, о да һәмин мүлаһизәни метафизик мүлаһизәjә чевирир.

Биз бурада мә'лум бир ичтимаи мүнасибәт көрүрүк, кәнд хырда буржуасы илә (варлы кәндли, алверчи, голчомаг, мүфтәхор вә с. илә) «зәһмәткеш» кәндли, әлбәттә, «өзкәси үчүн» зәһмәт чәкән кәндли арасындакы мүнасибәти көрүрүк.

Бу мүнасибәт вардыр — халгчы онун кениш jајылмыш олдуғуну инкар едә билмәз. Лакин халгчы дејир ки, бу мүнасибәт зәифдир, буна көрә дә ону *һәлә* дүзәлтмәк олар.

Биз бу халгчыja онун өз сөзү илә чаваб вериб дејәрик ки, тарихи «чанлы шәхсиjjәтләр» jарадыр. Ичтимаи мүнасибәтләри дүзәлтмәк, дәjишдирмәк, әлбәттә, мүмкүндүр, лакин анчаг о заман мүмкүндүр ки, бунлары едәнләрин *өзләри һәмин дүзәлдилән вә ја дәjишдирилән ичтимаи мүнасибәтләрин үзвү олсунлар.* Бу, күн кими ајдындыр. Суал олунур, «зәһмәткеш» кәндли бу мүнасибәти дәjишдирә биләрми? Бу мүнасибәт нә-

дән ибарәтдир? — Ондан ибарәтдир ки, ики хырда истеһсалчы әмтәә истеһсалы системиндә тәсәрруфатла мәшғул олур, бу әмтәә тәсәрруфаты онлары «икиҹә» парчалајыр, биринә *капитал* верир, о бирини исә «өзкәси үчүн» ишләмәјә мәчбур едир.

Бир һалда ки, бизим зәһмәткеш кәндли өзү бир ајағы илә, мәһз дәјишдирилмәли олан зәмин үзәриндә дурур, онда бу мүнасибәти о нечә дәјишдирә биләр? бир һалда ки, о өзү тәкләнмишдир, өз билдији кими тәсәрруфатчылыг едир, базар үчүн тәсәрруфатчылыг едир; бир һалда ки, бу һәјат шәраити онда, базар үчүн тәкбашына ишләјәнләрә мәхсус «фикир вә һиссләр» ојадыр; бир һалда ки, мадди шәраитин өзү, онун өз тәсәрруфатынын һәчми вә характери ону парчаламышдыр вә онун капитала олан экслиҹи, бу сәбәбдән, о гәдәр аз инкишаф етмишдир ки, о бунун јалныз «фырылдагчылар» вә зирәк адамлар дејил, мәһз *капитал* олдуғуну анламыр, — бәлә олдугда тәкләнмәнин вә әмтәә тәсәрруфатынын јарарсызлығыны о нечә анлаја биләр?

Ајдын дејилми ки, *мәһз бу* (nota bene*) ичтимаи мүнасибәтин *ахыра гәдәр* инкишаф етдиҹи јерә, бу ичтимаи мүнасибәтин билаваситә истеһсалчылардан ибарәт олан үзвләринин артыг өзләринин гәти олараг буржуа гајдаларындан «ајрылмыш» вә «узаглашдырылмыш» олдуғу јерә, экслиҹин инкишаф едиб өзүнүндә ајдын бир шәкил алдыгы јерә, мәсәләнин даһа һеч бир хәјали, јарымчыг гојулушунун мүмкүн олмадығы јерә мүрачиәт етмәк лазымдыр? О заман ки, габагчыл шәраитдә олан билаваситә истеһсалчылар јалныз *фактда* дејил, һабелә *өзләринин дүшүнчәсиндә* дә буржуа чәмиҹјәти «һәјатындан ајрылмыш» олачаглар, онда ән пис вә керидә галмыш шәраитә салынмыш зәһмәткеш кәндлиләр дә «бунун нечә баш вердиҹини» көрәчәк вә «өзкәси үчүн» ишләјән өз јолдашларына гошулачаглар.

«Биздә кәндлиләрин торпаг сатын алмасы фактларындан данышаркән вә кәндлиләрин һәм шәхси мүлкиҹјәт үчүн, һәм дә ел-

* — фикир верин. *Ред.*

ликлә торпаг сатын алдыгларыны изаһ едиркән, буна, демәк олар, һеч заман әлавә етмирләр ки, елликлә торпаг сатын алынмасы, үмуми бир гајда олан шәхси сатын алмаја нисбәтән анчаг аз тәсадүф едилән вә чүз'и бир истиснадыр».

Сонра мүәллиф, 1861-чи илдә 103 158 нәфәрә чатан хүсуси торпаг саһибләринин 60-чы илләр мә'луматына көрә 313 529 нәфәр олдуғуна даир рәгәмләр көстәрир вә буну тәһкимчилик һүгугу заманы һесаба алынмајан хырда мүлкиҗјәтчи кәндлиләрин икинчи дәфәдә һесаба алынмасы илә изаһ едәрәк сөзүнә давам едир:

«бу исә хырда маликанәли задәканлара билаваситә гошулан вә онларла бирләшән мәһз бизим кәнч кәнд буржуазијасыдыр».

Биз бу барәдә дејәрик ки, доғрудур, — хүсусән, «гошулмаг» вә «бирләшмәк» һаггындакы сөзләр, — тамамилә доғрудур! Буна көрә дә биз, «кәндли торпаг саһиблијинин кенишләнмәсинә» (билаваситә истеһсалчыларын мәнафеји чәһәтдән) чидди әһәмиҗјәт верәнләри, јә'ни 152-чи сәһифәдә буну дејән мүәллифи дә хырда буржуа идеологлары сырасына дахил едирик.

Мәһз буна көрә дә биз, шәхси вә елликлә торпаг сатын алмаг мәсәләсини, буржуа гајдалары «јарадылмасының» куја бундан лап азачыг да асылы олдуғу мә'насында арашдыран адамлары сијасәтбаздан башга бир шеј һесаб етмирик. Биз бу һалларын һәр икисини буржуа гајдалары сырасына дахил едирик, чүнки һәр ики һалда сатын алмаг — сатын алмагдыр, пул да пулдур, јә'ни елә бир әмтәәдир ки, анчаг хырда буржуанын әлинә кечир* вә бунда хырда буржуанын «ичтимаи чәһәтдән гаршылыглы ујғунлашма вә һәмрә'ј фәалиҗјәт үчүн» ел илә бирләшмәсинин вә ја саһә торпаг саһиблији әсасында елдән ајрылмасынын фәрги јохдур.

«Һәм дә о (кәнч кәнд буржуазијасы) бурада һәлә һеч дә тамам көстәрилмәмишдир. «Мүфтәхор» сөзү Русијада, әлбәттә, јени сөз дејилдир, лакин бу сөз һеч бир заман индики мә'нада олмамыш,

* Әлбәттә, анчаг лазыми истеһлак шејләри алмаг үчүн сәрф олунан пулдан дејил, истеһсал васитәләри алмаг үчүн јығыла билән *артыг* пулдан бәһс олунур.

дыр, һеч бир заман һәмкәндлиләрә индики гәдәр тәзиг көстәрмәмишдир. Мүфтәхор индикиндә нисбәтән бир нөв патриархал бир шәхс иди, һәмишә елә табе олан шәхс иди, бә'зән исә газанч далынча о гәдәр дә чан атмајан садәчә бир төнбәл иди. — Инди мүфтәхор сөзү башга мә'на алмышдыр, губернијаларын чохунда исә анчаг нөв билдирән бир сөз олмушдур, нисбәтән аз ишләнир вә голчомаг, ел һесабына јашајан, тачир, мејханачы, пишик дәриси алыб сатан, подратчы, кировчу вә и. а. сөзләрлә әвәз едилир. Белә ликлә, бир сөзүн бир нечә сөзә, гисмән јенә дә јени олмајан, гисмән дә тамамилә јени олан вә ја индиҗәдәк кәндли һәјатында тәсадүф едилмәјән бир нечә сөзә бөлүнмәси һәр шеҗдән әввәл ону көстәрир ки, халгын истисмар олунмасында әмәк бөлкүсү әмәлә кәлмишдир, сонра да ону көстәрир ки, сојғунчулуг чох кенишләнмиш вә пешә олмушдур. Демәк олар, һәр кәнддә бир вә ја бир нечә бу чүр истисмарчы вардыр».

Сојғунчулугун артмасы факты, шүбһәсиз, дүзкүн гејд едилмишдир. Лакин бүтүн бу фактлара бахмајараг, бүтүн халгчылар кими мүәллиф дә әбәс јерә анламаг истәмир ки, бу систематик, үмуми, мүнтәзәм (һәтта әмәк бөлкүсү олан) голчомаглыг экинчиликдә капитализмин тәзаһүрүдүр, капиталын өз илк формаларында һөкмранлығыдыр вә бу капитал даим, бир тәрәфдән, халгчыларын кәнардан кәлмә бир шеј һесабетдикләри шәһәр капитализмини, банк капитализмини, үмумиҗјәтлә Авропа капитализмини төрәдир, о бири тәрәфдән исә, бу капитализмдән көмәк вә гида алыр, — бир сөзлә, анламаг истәмир ки, бу — рус халг тәсәррүфатының капиталистчәсинә гурулмасының чәһәтләриндән бириндир.

Бундан башга, мүфтәхорун «тәкамүлүнүн» характеристикасы бизә, халгчыны бир даһа ифша етмәк имканы верәр.

Халгчы 1861-чи ил ислаһатыны халг истеһсалының бәјәнилмәси һесаб едир, онун гәрбдәкиндән чох фәргли олдуғуну зәнн едир.

Халгчынын инди һәсрәтини чәкдији тәдбирләр дә бу чүр «бәјәнилмәкдән» — ичманы вә саирәни «бәјәнмәкдән», бу чүр «пај торпағы илә тә'мин олунмагдан» вә үмумиҗјәтлә истеһсал васитәләри илә «тә'мин олунмагдан» ибарәт олур.

Ч-б халгчы, бу нәдәндир ки, «халг истеһсалыны (нәинки капиталист истеһсалыны) бәјәнән» ислаһат анчаг

бунунла нәтичәләнди ки, «патриархал тәнбәл» дөнүб нисбәтән чалышган, зирәк, мәдәниjjәт көрмүш бир сојғунчу олду? Гәрбдәки мүвафиг бөjүк ислаһатлар кими анчаг сојғунчулуғун *формасынын* дәjишилмәси илә нәтичәләнди?

Нә үчүн сиз белә дүшүнүрсүнүз ки, «бәjәнилмәнин» (кәндли торпаг саһиблиjинин кенишләндирмәк, көчүрмәләр, ичарәни низама салмаг вә башга шүбһәсиз тәрәггиләр шәклиндә, амма jалныз буржуа тәрәггиләри шәклиндә тамамилә мүмкүн олан) сопракы аддымлары, *форманын* даһа да дәjишилмәси илә, *капиталын* даһа да авропалылашмасы илә, тичарәт капиталындан мәһсулдар капитала, орта әср капиталындан ән jени капитала чеврилмәси илә дејил, башга бир шејлә нәтичәләнәчәкдир?

Башга чүр нәтичәләнә *билмәз* — белә ади бир сәбәбә көрә нәтичәләнә билмәз ки, бу кими тәдбирләр *капитала* әсла тохунмур, jә'ни инсанлар арасында олан белә бир мүнасибәтә тохунмур ки, бу мүнасибәт шәраитиндә пул — әмтәә тәсәррүфатынын тәшкил етдиjи *ичтимаи* әмәjин мәһсулу олан пул бә'зиләринин әлиндә топландығы һалда башгаларынын бош «әлләрдән»*, мәһз әввәлки дәрәчәнин ихтиjарында топланмыш мәһсулдан мәһрум олан бош «әлләрдән» гejри бир шеjи jохдур.

«...Онлардан (һәмин голчомаглардан вә и. а.) капиталы олмаjан хырым-хырдалары адәтән ири тачирләрә гошулур, бу тачирләр онлары кредитлә тәчһиз едир вә ja өзү үчүн мал алмағы онлара тапшырыр; даһа чох варлы оланлар мүстәгил сурәтдә иш көрүб бөjүк тичарәт вә лиман шәһәрләри илә өзләри әлагәjә кирирләр, өз адларындан ораjа вагон көндәрир вә олдуглары jердә тәләб олунан малларын ардынча өзләри кедирләр. Сиз һәр һансы бир дәмирjол илә сәфәрә чыхсаныз. III дәрәчәли вагонда (чох аз һалларда II дәрәчәли вагонда) өз ишләринин далынча кедән онларча бу чүр адамлара һөкмән раст кәләрсиниз. Сиз бу адамлары һәм хүсуси палтарларындан, һәм сон дәрәчә нәзакәтсиз рәфтарларындан, һәм папирос чәкмәмәjи хаһиш едән бир ханыма вә ja кәсбкарлыг үчүн бир jерә кедән, тичарәтдән башы чыхмадығына

* «*Күтлә әввәлки кими... өзкәси үчүн* ишләjәчәкдир» (арашдырылан мәгаләнин 135-чи сәһифәси); әкәр күтлә «азад» олмасаjды (de facto, — de jure исә (фактик оларак, һәгигәтдә; — һүгугча исә. *Ред.*) бәлкә дә, «пај торпағы илә тә'мин олунмушдур») — бу, әлбәттә, мүмкүн ола билмәзди.

көрә вә ајағы чарыглы олдуғу үчүн «аvам» һесаб едилән кәндлинин бирисиnә [белә дә јазылмышдыр: «кәндлинин бирисинә». Қ. Т.] гәһгәһә илә күлмәләриндән таныјарсыныз. Сиз бу адамлары данышыгларындан да таныјарсыныз. Онлар адәтән: «гојун-гузу дәрисиндән», «битки јағындан», көндән, «гызылбалыгдан», дарыдан вә сапрәдән данышырлар. Ејни заманда сиз онларын һәјасыз данышыгларыны ешидәр вә биләрсиниз ки, нечә фырылдаглар ишләдирләр, маллары нечә сахталашдырырлар; нечә «бәрк ијләнмиш дузлу әти фабрикә сатмышлар», «һәр кәс бирчә дәфә көрсә, чаја рәнк вурмағы өјрәнә биләр», «гәндин һәр кәлләсинә үч кирвәнкә су једиртмәк олар вә алычы һеч бир шеј дујмаз» вә и. а. Бүтүн бунлары тамамилә ачыг вә чәкинмәдән данышырлар вә сиз ајдын көрүрсүнүз ки, бу адамлар анчаг һәбсханаја дүшмәкдән горхдуглары үчүн буфетләрдә гашыг оғурламыр вә вағзалларда газ рожокларыны чыхартмырлар. Бу адамларын әхлаг чәһәти ән ади тәләбләрдән дә ашағыдыр, онларын бу чәһәти бүтүнлүклә пула әсасланыр вә белә һикмәтли сөзләрлә ифадә олунур: тачиринки тәләдир; гузу олмаса гурд ач галар; көзүачыг ол; әлинә кечәни гамарла; фүрсәти әлдән бурахма; фағырын башындан бас; јери кәләндә баш әј, шкигат ол». Сонра гәзет хәбәрләриндән бир мисал кәтирилиб дејилир ки, Волков адлы бир мејханачы вә сәләмчи бөјүк бир мәблағә сығорта етдирмиш олдуғу евини јандырмышдыр. Бу һәрфи «мүәллим вә јерли кешиш өзләринин ән мөһтәрәм танышы һесаб едирләр», бир «мүәллим ондан шәраб алыб әвәзиндә онун үчүн һәр чүр чиркин кағызлар јазыр». «Волост мирзәси она бир мордвини долашдырмағы вә'д едир». «Земство акенти вә ејни заманда земство идарәси үзвү олан бир нәфәр онун көһнә евини 1 000 маната сығорта етдирир» вә и. а. «Волков — һеч дә тәк дејилдир, типдир. Елә бир јер јохдур ки, оранын өз Волковлары олмасын вә орада сизә јалныз кәндлиләрин бу чүр талан вә онлара зүлм едилмәси һалларындан дејил, ејни ев јандырма һалларындан да данышмасынлар...»

«...Бәс белә адамлара кәндлиләр нечә јанашырлар? Әкәр бу адамлар Волков кими ахмаг, чох вичдансыз вә хырдачыдырларса, онда кәндлиләр онлары севмирләр вә онлардан горхурлар, чүнки онлар кәндлиләрә һәр чүр пислик едә биләрләр, кәндлиләр исә онлара һеч бир шеј едә билмәзләр; онларын евләри сығорта едилмишдир, онларын јүјүрәк атлары, мөһкәм гыфыллары, сәрт итләри вә јерли һөкумәт адамлары илә әлагәләри вардыр. Лакин бу адамлар Волковдан даһа ағыллы вә даһа һијләкәрдирләрсә, кәндлиләри сојуб әсарәт алтына алыркән буну абырлы шәклә салырларса, әкәр онлар манаты чибләринә өтүрәрәк, бир гәпикдән кечдикләрини һамыја көстәрирләрсә, јаимыш бир кәнд үчүн јарым штоф артыг араг вә ја бир гәдәр јарма әсиркәмирләрсә, кәндлиләр арасында һөрмәт, нүфуз вә еһтирам газанмыш олурлар, кәндлиләр елә күман едирләр ки, онлар јохсулларын пәнаһы вә хејирхаһыдырлар вә онлар олмасајды, јохсуллар, бәлкә дә, мәһв олардылар. Қәндлиләр онлары ағыллы адам һесаб едиб һәтта ушагларыны да елм өјрәнмәк үчүн онлара верирләр, ушағын дү-

канда отурмасыны өзләри үчүн шәраф билир вә әмин олурлар ки, бу ушаг адам олачагдыр».

Мән мүәллифин мүлаһизәләриниң гәсдән даһа әтрафлы вердим ки, рус ичтимаи тәсәррүфатынын буржуа гурулушу һаггында мүддәаның *әлејһдары* төрәфиндән бизим кәнч буржуазијаја верилән характеристиканы көстәрим. Бу характеристиканын тәһлили рус марксизми нәзәриjjәсиндә, *ендики* халгчылар төрәфиндән рус марксизминә гаршы едилән ади һүчумларын характериндә бир чох чәһәтләри ајдынлашдыра биләр.

Бу характеристиканын әввәлиндән слә көрүнүр ки, мүәллиф һәмин буржуазијанын дәрин көкләрини, дејәсән, баша дүшүр, хырда буржуазијаның «гошулдуғу» ири буржуазија илә онун әлагәсини баша дүшүр, «ушагларыны елм өјрәнмәк» үчүн һәмин буржуазијаја верән кәндлиләрлә онун әлагәсини баша дүшүр, — лакин мүәллифин мисалларындан көрүнүр ки, о һәмин һадисәнин күчүнү вә мәһкәмлијини һеч дә лазымынча гијмәтләндирмир.

Онун мисаллары чинајәтләр, фырылдаглар, јанғын төрәтмәләр вә и. а. һаггында дыр. Белә бир тә'сир ојаныр ки, кәндлиләрин «сојулмасы вә әсарәт алтына алынмасы» — тәсадүфи бир шејдир, (мүәллифин јухарыда дедији кими) ағыр һәјат шәраитинин нәтичәсидир, «әхлаг идеалларының кобудлуғу», «әдәбиjjатын халга чатмасына» манеә көстәрилмәси (с. 152) вә с. нәтичәсидир — бир сөзлә, белә тә'сир ојаныр ки, бүтүн бунлар һеч дә бизим һазыркы ичтимаи тәсәррүфат гурулушунун лабүд нәтичәси дејилдир.

Марксист бүтүн бунлары мәһз һазыркы ичтимаи тәсәррүфат гурулушумузун лабүд нәтичәси һесаб едир; о дејир ки, бүтүн бунлар һеч дә бир тәсадүф дејил, зәрурәтдир, Русијада һөкм сүрән капиталист истеһсал үсулунун доғурдуғу бир зәрурәтдир. Бир һалда ки, кәндли әмтәә истеһсалчысы олур (кәндлиләрин исә һамысы әмтәә истеһсалчысы олмушдур), — демәли, онун «әхлагы» да лабүд сурәтдә «пула әсасланачаг» вә бунун үчүн ону тәгсирләндирмәк лазым кәлмир,

чүнки һәјат шәраитинин өзү ону мәчбур едир ки, бу пулу һәр чүр тичарәт һијләләри васитәси илә әлә кечирсин*. Бу шәраитдә, һеч бир чинајәт, һеч бир лакејлик, һеч бир сахтакарлыг олмадан «кәндлиләр» ичәрисиндән варлы вә јохсуллар мејдана кәлир. Көһнә бәрабәрлик базардакы дәјишикликләр гаршысында давам кәтирә билмир. Бу — мүлаһизә дејилдир; бу — фактдыр. Бу да бир фактдыр ки, һәмин шәраитдә азачыг адамларын «сәрвәти» *капитал* олур, күтләнин «јохсуллуғу» исә ону өз ишләк әлләрини сатмаға, өзкәси үчүн ишләмәјә мәчбур едир. Беләликлә, марксистин нөгтеји-нәзәриччә, капитализм јалныз фабрик-завод сәнајесиндә дејил, кәнддә дә вә үмумијјәтлә Русијанын һәр јериндә мөһкәм јер тутмушдур, әмәлә кәлиб мүәјјәнләшмишдир.

Кәндлөрдәки бу «кәдәрли һаллара» сијасәтин, азторпаглылығын, тә'дијәләрин, пис «шәхсләрин» дејил, капитализмин сәбәб олдугуну, капиталист истеһсал үсулу шәраитиндә, буржуазија синфинин һөкмранлығы шәраитиндә бүтүн бунларын *зәрури* вә лабүд олдуғуну көстәрән марксистин дәлилләринә чаваб олараг халгчы бағырмаға башлајыб: марксистләр кәндлиләри торпагсыз гојмаг истәјирләр, онлар пролетары «мүстәгил» кәндлидән «үстүн тутурлар», онлар — вилајәтләрдәки ханым гызларын вә ч. Струвеје чавабында ч. Михајловскинин дедији кими — «шәхсијјәтә» «нифрәт вә рәһмсизлик» көстәрирләр дејәндә ч. халгчыларын нечә бир әлламәлик етдикләрини тәсәввүрә кәтирә биләрсиниз.

Кәндин бу мәнзәрәсиндән, әлејһдарын тәсвир етдији үчүн мараглы олан бу мәнзәрәдән ајдын көрә биләрик ки, адәтән марксистләрә гаршы едилән е'тиразлар чәфәнкијатдыр, хошбәхтликдән инди даһа һеч бир гувәнин хилас едә билмәјәчәји хәјаллар вә күзәштә кетмәк нәзәриччәләрини јалныз coûte que coûte** хилас едә билмәк үчүн фактлардан јан кечән, өз әввәлки бәјанатларыны унудан адамларын ујдурмасыдыр.

---

* *Успенскини* мүгајисә ет[108].

** — нә олурса олсун. *Ред.*

Либерал-халгчылар чәбһәсинин севдији е'тиразлардан бири будур ки, дејирләр: марксистләр Русијада капитализмдән бәһс едиркән һазыр схемләри көтүрүрләр, тамамилә башга шәраитин ин'икасы олан мүддәаларыны бир еһкам кими тәкрар едирләр. Онлар, Русијанын сон дәрәчә аз инкишаф едиб сон дәрәчә аз әһәмиjjәти олан капиталист истеһсалыны (фабрик вә заводларымызда чәми 1 400 мин адам ишләjир), һәлә торпаға саһиб олан кәндлиләр күтләсинә шамил едирләр.

Лакин кәндин мәһз бу мәнзәрәсиндән көрүрүк ки, «ичма кәндлиләри» вә «мүстәгил» кәндлиләр ичәрисиндәки гајдалары тәсвир едиркән халгчы, јенә дә абстракт схемләрдән вә өзкә еһкамларындан көтүрүлмүш буржуазија категоријасына әсасланмадан кечинә билмир, гејд етмәjә билмир ки, бу категорија — тәк бир һадисә дејил, кәнд типидир, шәһәрләрдәки ири буржуазија илә чох мәһкәм бағлыдыр, «елм өjрәнмәк үчүн ушагларыны һәмин буржуазијаја верән» кәндлиләрлә дә, башга сөзлә десәк, мәһз бу кәнч буржуазијаны доғуран кәндлиләрлә дә бағлыдыр. Демәли, биз көрүрүк ки, бу кәнч буржуазија бизим «ичмадан» харичдә дејил, онун өз дахилиндә јетишир, һәмин буржуазијаны әмтәә истеһсалчысына чеврилмиш кәндлиләр мүһитиндәки ичтимаи мүнасибәтләрин өзү доғурур; биз көрүрүк ки, јалныз «1 400 мин адам» дејил, Русијанын бүтүн кәндли күтләси дә *капитал* үчүн ишләjир, онун «әли алтындадыр». — «Триадалара» инанан бир «мистик вә метафизик» марксист тәрәфиндән дејил, рус јашајышынын хүсусиjjәтләрини гиjмәтләндирә билән орижинал бир халгчы тәрәфиндән гејд олунан бу фактлардан ким даһа дүзкүн нәтичәләр чыхарыр? Капиталын өзү үчүн јол сечмәмиш олдуғуну күман едәрәк, даһа јахшы јол сечмәкдән данышан, «чәмиjjәт» вә «дөвләт» тәрәфиндән, jә'ни јахшы јол сечмәк зәмининдә вә *бу јол үчүн* јетишмиш үнсүрләр тәрәфиндән башга бир гурулуша дөнүш көзләjән халгчымы дүзкүн нәтичә чыхарыр? Јохса марксист даһа дүзкүн нәтичә чыхарараг дејир ки, башга јоллар хәjалына дүшмәк — садәдил бир романтик олмаг демәк-

дир, чүнки керчәклик ән ајдын шәкилдә көстәрир ки, «јол» артыг сечилмишдир, капиталын һөкмранлығы елә бир фактдыр ки, ондан мәзәммәт вә писләмәләрлә јаха гуртармаг мүмкүн дејилдир вә бу фактла ачыг билаваситә истеһсалчылар һесаблаша биләрләр?

Башга бир ади мәзәммәт. Марксистләр Русијада ири капитализми мүтәрәгги бир һал һесаб едирләр. Белә ки, онлар пролетары «мүстәгил» кәндлидән үстүн тутурлар, халгын торпагсызлашмасына рәғбәт көстәрирләр вә истеһсал васитәләринин фәһләләрә мәхсус олмасыны идеал һесаб едән нәзәријјә нөгтејинәзәриндән, фәһләнин истеһсал васитәләриндән ајрылмасына рәғбәт бәсләјир, ја'ни һәлледилмәз бир зиддијјәтә гапылырлар.

Бәли, марксистләр ири капитализми мүтәрәгги һал һесаб едирләр, — әлбәттә, она көрә јох ки, капитализм «мүстәгиллијә» асылылыгла әвәз едир, она көрә ки, асылылығы арадан галдырмаг үчүн шәраит јарадыр. Рус кәндлисинин «мүстәгиллијинә» кәлинчә,—бу, шит халгчы нағылындан башга бир шеј дејилдир; һәгигәтдә белә бир мүстәгиллик јохдур. Көстәрилән мәнзәрә дә (һабелә кәндлиләрин игтисади вәзијјәтинә даир бүтүн әсәрләр вә тәдгигләр дә) бу факты (һәгигәтдә мүстәгиллијин олмадығы фактыны) сүбут едир: фәһләләр кими кәндлиләр дә «өзкә үчүн» ишләјирләр. Буну көһнә рус халгчылары е'тираф едирдиләр. Лакин онлар бу *асылылығын* сәбәбләрини вә характерини башга дүшмүрдүләр, онлар башга дүшмүрдүләр ки, бу да *капиталист* асылылығыдыр вә онун шәһәрдәки асылылыгдан фәрги ачыг аз нәкишаф етмәсиндәдир, орта әср, јарытәһкимчи капитал формалары галыгларының даһа чох олмасындадыр, вәссалам. Халгчының өзүнүн тәсвир етдији кәнди фабрик илә мүгајисә едәк. Фәрг (мүстәгиллик чәһәтдән) ачыг ондадыр ки, биз кәнддә «хырда һәшәрат», фабрикдә исә ири һәшәрат көрүрүк; кәнддә адамларын јарытәһкимчи үсулларла тәкликдә истисмар олундуғуну, фабрикдә исә күтләләрин истисмар олундуғуну, һәм дә халис капиталистчәсинә истисмар олундуғуну көрүрүк. Ајдындыр ки, икинчиси мүтәрәггидир; кәнддә нәкишаф етмәмиш

олдуғуна көрə сələмчилик вə etc. илə гатышыг олан ејни капитализм фабрикдə инкишаф етмишдир; кəнддə олан ејни əкслик бурада тамамилə мејдана чыхмышдыр; парчаланма бурада артыг тамамилə долғундур вə мəсələни daha, капитализми писləјən, тəhмəтləндирəн, она ləˈнəтləр јағдыра билəн, лакин капитализм зəмининин өзүндəн*, онун нөкərləринə еˈтибар көстərмəкдəн, мəhтərəм ч. Кривенко демишкəн «мүбаризə олмаса daha јахшыдыр» кими ширин хəјаллардан əл чəкə билмəјəн хырда истehсалчынын (вə онун идеологунун) кифајətləндирји шəкилдə јарымчыг гојмаға имкан јохдур. *Бурада* daha хəјал мүмкүн дејилдир, — бу өзү исə иреəлнјə догру чох бөјүк бир аддымдыр; гүввəнин кимин тəрəфиндə олдуғу артыг бурада ајдын көрүнүр вə јол сечмəк hаггында daha бошбоғазлыг етмəк олмаз, чүнки ајдындыр ки, əввəлчə бу гүввəни «јенидən бөлмəк» лазымдыр.

«Шит оптимизм» — ч. Струве халгчылыға белə характеристика вермишдир вə бу да олдуғча доғрудур. Нечə дə оптимизм демəјəсən ки, кəнддə капиталын там hөкмран олдуғуна еˈтина едилмир, бунун үстүндən сүкутла кечилир, тəсадүфи бир шеј кими гələмə верилир? мүхтəлиф кредитлəр, артелләр, еллик əкинлəр тəклиф олунур, куја ки, бүтүн бу «голчомаглар, ел hесабына јашајанлар, тачирлəр, мејханачылар, подратчылар, кировчулар» вə и. а., бүтүн бу «кəнч бурјуазија» артыг «həр бир кəнди» «өз əлиндə» сахламамышдыр? — Нечə дə шит демəјəсən ки, адамлар «10 ил, 20 ил, 30 ил вə daha артыг»: «мүбаризə олмаса daha јахшыдыр» демəкдə давам едирлəр — hалбуки артыг инди мүбаризə кетмəкдəдир, лакин бу мүбаризə

---

* Анлашылмазлыға јол вермəмək үчүн изаh едирəм ки, капитализм «зəминин» дејəндə мəн, капитализм чəмиjjətində мүхтəлиф формаларда hөкм сүрəн вə Марксын: пул — əмтəə — үстəликли пул формулу илə ифадə етдији ичтимаи мүнасибəти нəзəрдə тутурам.

Халгчы тəдбирləри бу мүнасибəтə *тохунмајарағ*, нə пулу=ичтимаи əмək мəhсулуну хүсуси шəхсləрин əлинə верən əмтəə истehсалыны, нə дə «халгын» парчаланыб бу пул сahибləринə вə лүтləрə бөлүнмəсини дəјишдирмир.

Марксист бу мүнасибəтин бүтүн дикəр формаларынын чөвhəри олан ən чох инкишаф етмиш формасыны көтүрүр вə истehсалчыја həмин мүнасибəти пуч етмək, ону башгасы илə əвəз етмək мəгсəди вə вəзифəсини көстəрир.

үстүөртүлүдүр, шүурсуздур, идеја илә ишыгландырылмамышдыр.

«Охучу, инди шәһәрләрә кечин. Сиз бурада даһа чох кәнч буржуазијаја вә онун даһа мүхтәлиф нөвләринә раст кәлә чәксиниз. Савадланан вә өзүнү даһа нәчиб фәалијјәтә лајиг биләнләрин һамысы, сырави кәндлинин ачыначаглы күзәранындан өзүнү даһа јахшы күзәрана лајиг биләнләрин һамысы, нәһајәт, бу шәраитдә кәндә сыға билмәјәнләрин һамысы инди шәһәрләрә чан атыр...»

Буна бахмајараг ч. халгчылар шәһәр капитализминин «сүн'илијиндән», онун јахшы бахылмадыгда өзөзүнә чүрүјә биләчәк «шитиллик биткиси» вә и. а. олдуғундан ширин дәм вурурлар. *Фактлара* садәчә бир нәзәрлә бахдыгда дәрһал ајдын олар ки, бу «сүн'и» буржуазија аччаг, шәһәрләрә көчмүш кәнд мүфтәхорларыдыр вә буплар «капиталист ајының» ишыгландырдығы вә һәр бир сырави кәндлини учуз алыб даһа сатмаға вадар едән зәмин үзәриндә тамамилә өзбашына јетишмәкдәдир.

«...Сиз бурада: приказчикләрә, конторчулара, хырда алверчиләрә, чәрчиләрә, мүхтәлиф подратчылара (сувагчылара, дүлкәрләрә, бәнналара вә и. а.), кондукторлара, баш даландарлара, городовојлара, биржа артелчиләринә, бәрәчиләрә, ашхана вә карвансара сахлајанлара, мүхтәлиф е'малатхана саһибләринә, фабрик усталарына вә и. а. вә илаахыра раст кәлирсиниз. Бунларын һамысы, бүтүн характерик әламәтләри олан әсил кәнч буржуазијадыр. Бурада да онун әхлаг кодексн әсла кениш дејилдир: бүтүн фәалијјәти әмәјин истисмарына әсасланыр*, һәјат мәгсәди исә, авара вахт кечирмәк үчүн бөјүк вә ја кичик бир капитал әлдә етмәкдир...» «...Мән билирәм ки, бир чохлары бу адамлара бахараг севинир, онлары ағыллы, чалышган вә тәшәббүскар һесаб едирләр, халгын ән мүтәрәгги үнсүрү сајырлар, онлары, заман кечдикчә әјәр-әксикләри дүзәлә чәк вәтән мәдәнијјәтинин мүстә-

* Дүрүст дејилдир. Хырда буржуанын ири буржуадан фәрги мәһз бундадыр ки, — мүәллифин көстәрдији дәрәчәләр ишләдији кими, —хырда буржуа өзү дә ишләјир. Әмәјин истисмар олунмасы, әлбәттә, вардыр, лакин тәкчә истисмар дејилдир.

Даһа бир кичик гејд: сырави кәндли күзәраны илә гане олмајанларын һәјат мәгсәди, — капитал әлдә етмәкдир. Халгчы (ајыг дәгигәләриндә) белә дејир. — Рус кәндлиләринин мејли — ичмә гурулушуна дејил, хырда буржуа гурулушунадыр. Марксист белә дејир.

Бу мүддәалар арасында нә кими фәрг вардыр? Фәрг аччаг ондан ибарәт дејилми ки, бирн јашајышын емпирик мүшаһидәсини верир, о бири исә мүшаһидә едилән (реал «чанлы шәхсијјәтләрин» реал «дүшүнчә вә һиссләрини» ифадә едән) фактлары снјасн игтисад гануну һалында үмумиләшдирир?

гим вә тәбии аддымы һесаб едирләр. Мән чохдан билирәм ки, биздә елмли адамлардан, тачирләрдән вә 1861-чи ил бөһранына ја давам кәтирмәјиб тәнәззүл етмиш вә ја зәманәнин руһуна гапылмыш задәканлардан ибарәт јүксәк буржуазија әмәлә кәлмишдир, билирәм ки, артыг һәмин буржуазија үчүнчү силкин кадры олмушдур вә онун анчаг чатышмајан чәһәти мәһз халг ичәрисиндәки елә үнсүрләрдир ки, бунларсыз о һеч бир шеј едә билмәз вә она көрә дә бунлар онун хошуна кәлир...»

Бурада да «шит оптимизм» үчүн гачаг јолу гојулмушдур: ири буржуазијанын «анчаг чатышмајан» чәһәти халг ичәрисиндәки буржуа үнсүрләридир!! Бәс ири буржуазија өзү халг ичәрисиндән дејил, һарадан чыхмышдыр? Олмаја мүәллиф бизим «тачирләрин» кәндлиләрлә әлагәсини инкар едәчәкдир?

Кәнч буржуазијанын бу артмасыны бурада тәсадүфи бир шеј кими, сијасәт нәтичәси вә и. а. кими көстәрмәк чәһди нәзәрә чарпыр. Һадисәләрин көкүнү чәмијјәтин игтисади гурулушунун өзүндә көрә билмәјән, — хырда буржуазијанын ајры-ајры нүмајәндәләрини бүтүн тәфсилаты илә саја билән, лакин һазыркы игтисади гурулушда кәндлинин вә кустарын хырда мүстәгил тәсәррүфатынын һеч дә «халг тәсәррүфаты» дејил, *хырда буржуа* тәсәррүфаты олдуғуну анлаја билмәјән бу сәтһи анлајыш — халгчыја сон дәрәчә хас олан бир анлајышдыр.

«...Мән билирәм ки, гәдим нәсилләрин бир чох төрәмәләри инди араг чәкмәклә вә мејхана сахламагла, дәмирјол консессијалары илә вә кәшфијјат ишләри илә мәшғул олмаға башламышлар, сәһмдар банкларынын идарә һеј'әтләриндә јерләшмишләр, һәтта әдәбијјатда да өзләринә јер етмишләр вә инди јени маһнылар охујурлар. Мән билирәм ки, бу әдәби маһнылардан бир чоху сон дәрәчә инчә вә тә'сирлидир, бу маһныларда халғын еһтијач вә диләкләриндән бәһс олунур; лакин мән буну да билирәм ки, намуслу әдәбијјатын вәзифәси халга чөрәк әвәзиндә даш тәгдим етмәк нијјәтләрини ашкара чыхармагдан ибарәтдир».

Нә гәдәр көзәл Аркадија идиллијасыдыр[109]! Һәлә анчаг тәгдим етмәк *«нијјәтими»?!*

Һәм дә бу сөзләрдә нә гәдәр аһәнкдарлыг вар: «билир» ки, «артыг чохдан» буржуазија әмәлә кәлмишдир, — лакин һәлә дә өз вәзифәсини буржуазија ја-

ратмаг «нијјәтләрини ашкара чыхармагдан» ибарәт билир!

Мәһз буна «үрәји јумшаглыг» дејилир, чүнки сәфәрбәрлијә алышмыш орду, «артыг чохдан» әмәлә кәлмиш «баш штабын» бирләшдириб сыраја дүздүјү «әскәрләр» көз габағында икән адамлар, артыг тамамилә ашкара чыхмыш мәнафеләр мүбаризәсиндән данышмаг дејил, һәлә дә «нијјәтләри ашкара чыхармагдан» дәм вурурлар.

«...Франсыз буржуазијасы да өзүнү халгла ејниләшдирир вә өз тәләбләрини һәмишә халгын адындан ирәли сүрүрдү, лакин һәмишә ону алдадырды. Чәмијјәтимизин сон илләрдә гәбул етдији буржуа мәсләкини биз халгын әхлагы вә рифаһы үчүн зәрәрли вә тәһлүкәли һесаб едирик».

Мүәллифин хырда буржуалығы бу чүмләдә, демәк олар, өзүнү һәр шејдән ајдын көстәрмишдир. Мүәллиф буржуа мәсләкини халгын әхлагы вә рифаһы үчүн «зәрәрли вә тәһлүкәли» е'лан едир! Бу һансы «халгдыр», мәһтәрәм ч. нәсиһәтчи? — «аилә очағыны», «оту раглығы» вә «мүгәддәс әмәк вәзифәсини»* мәһкәмләндирән тәһкимчилик һүгугу шәраитиндә мүлкәдарлар үчүн ишләјән «халгмы»? вә ја сонра, өдәнч үчүн пул әлдә етмәјә кедән «халгмы»? Сиз јахшы билирсиниз ки, һәмин пулун верилмәси «азад олмаг үчүн» әсас вә башлыча шәрт иди вә кәндли бу пулу чәнаб Купондан[110] башга һеч бир јердә әлдә едә билмәзди. Бу чәнабын нечә ағалыг етдијини, «мешшанлығын өз елмини, өз мә'нәвијјат кодексини вә өз софизмләрини јашајыша нечә дахил етдијини», артыг буржуазијанын «ағлыны, тәшәббүсүнү вә чалышганлығыны» тәрәннүм едән әдәбијјатын нечә әмәлә кәлдијини ахы сиз өзүнүз тәсвир етмишсиниз. Ајдындыр ки, бүтүн иш ики ичтимаи гурулуш формасынын бир-бирини әвәз етмәсиндән ибарәтдир: торпаға тәһким едилмиш тәһкимли кәндлиләрин изафи әмәјини мәнимсәмәк системи тәһкимчилик әхлагы јаратмышдыр; «өзкә үчүн», пул саһиби үчүн ишләјән «азад әмәк»

* Ч-б Јужаковун сөзләридир.

системи, — тәһкимчилик әхлагы әвәзиндә буржуа әхлагы јаратмышдыр.

Лакин хырда буржуа мәсәләјә ачыг көзлә бахыб һәр шеји өз ады илә адландырмагдан горхур: бу шүбһәсиз фактлара көз јумуб хәјалата башлајыр. О анчаг хырда мүстәгил тәсәррүфаты «әхлага ујғун» һесаб едир (бу тәсәррүфатын *базар үчүн* олдуғу һаггында исә әдәблә сусур), муздлу әмәји исә «әхлага ујғун» сајмыр. Бириниң о бири илә әлагәсини — һәм дә гырылмаз әлагәсини — анламыр вә белә һесаб едир ки, буржуа әхлагы — әмтәә тәсәррүфатындан (әслиндә бу тәсәррүфата онун һеч бир е'тиразы јохдур) доган буржуа гајдаларынын билаваситә мәһсулу дејил, тәсадүфи бир хәстәликдир.

Буна көрә дә о, гоча гарылар кими өјүд вермәјә башлајыб: «зәрәрли вә тәһлүкәлидир» дејир.

О, ән јени истисмар формасыны әввәлки, тәһкимчи истисмар формасы илә тутушдурмур, истеһсал васитәләри мүлкиҗјәтчисиндә истеһсалчынын мүнасибәтләриндә ән јени истисмар формасынын әмәлә кәтирдији дәјишикликләри нәзәрә алмыр, — јени истисмар формасыны мә'насыз мешшан утопијасы илә: әмтәә тәсәррүфаты олдуғу һалда доғурмалы олдуғу нәтичәләри доғурмајачаг «хырда мүстәгил тәсәррүфатла» бәрабәр тутур (јухарыдакы сөзләрлә мүгајисә ет: «голчомаглар кениш ишкишаф едир, ән зәиф оланы әсарәт алтына алыб муздур етмәјә чалышыр» вә и. а.). Буна көрә дә онун капитализмә гаршы протести (өзлүјүндә, бир протест олмаг чәһәтдән тамамилә һаглы вә әдаләтли олан бу протест) мүртәче бир шикајәтләнмәјә чеврилир.

О анламыр ки, «буржуа мәсләки» кечмишдә зәһмәткеши мүәјјән бир јерә тәһким едән истисмар формасыны дәјишдириб зәһмәткеши бүтүн өлкәдә бир јердән башга јерә туллајан истисмар формасы илә әвәз етмәклә фајдалы иш көрмүшдүр; о анламыр ки, изафи мәһсулун мәнимсәнилмәсини истисмарчынын истеһсалчыја олан шәхси мүнасибәтләри илә, гаршылыглы вәтәндашлыг сијаси тәәһһүдләри илә, «пај торпағы илә тә'мин етмәк» вә с. илә пәрдәләјән истисмар

формасыны, — бүтүн бунларын јеринә «дашгәлбли пулу» гојан, иш гүввәсини һәр чүр башга әмтәә илә, шејлә бәрабәр тутан истисмар формасы илә әвәз етмәклә «буржуа мәсләки» истисмарын бүтүн пәрдәли вә хүлјалы чәһәтләрини атыб ону чылпаглашдырыр, ону чылпаглашдырмаг исә — артыг бөјүк бир хидмәтдир.

Сонра, фикир верин, дејилир ки, чәмиҗјәтимиз буржуа мәсләкини «сон илләрдә» гәбул етмишдир. — Доғрудандамы анчаг «сон илләрдә»? Бу мәсләк 60-чы илләрдә дә өзүнү тамамилә аjдын көстәрмәмишдими? Бүтүн 70-чи илләр әрзиндә дә һөкм сүрмүрдүмү?

Хырда буржуа бурада да иши јумшалтмаға, ислаһатдан сонракы бүтүн дөвр әрзиндә «чәмиҗјәтимизин» характерик чәһәтини тәшкил едән буржуалығы мүвәггәти бир һәвәс, бир мода кими көстәрмәjә чәһд едир. Ағачларын архасында мешәни көрмәмәк — хырда буржуа доктринасының башлыча хүсусиjjәтидир. О (хырда буржуа идеологу), тәһкимчилик һүгугуна гаршы протестин вә бу һүгуга гаршы шиддәтли һүчумларын архасында буржуалыгы көрмүр, чүнки бу гәзәбли бағыртылар ичәрисиндә гурулан гаjдаларын игтисади әсасларына ачыг көзлә бахмагдан горхур. Бүтүн габагчыл әдәбиjjатын («ишвәкар либерал әдәбиjjатының», с. 129) кредитләрдән, борч верән әманәт ширкәтләриндән, верки-ләрин ағырлыгындан, торпаг саһиблиjини кешишләндирмәклән вә «халга» башга бу кими көмәк тәдбирләриндән бәһс етмәсиндә о анчаг «сон илләрин» буржуалыгыны көрүр. Һәгиғәт, о «иртичадан» килеjләнмәләрин архасында, «60-чы илләр» үчүн көз jашы төкмәjин архасында даһа, бүтүн бунларын әсасыны тәшкил едән буржуалыгы әсла көрмүр, буна көрә дә һәмин «чәмиҗјәтләә» кетдикчә даһа артыг говушур.

Доғрудан да — ислаһатдан сонракы тарихин бүтүн бу үч дөврү әрзиндә бизим кәндли идеологу һәмишә «чәмиҗјәтләә» jанашы вә онунла бирликдә дурараг, анламамышдыр ки, өзүнүн буржуалыға гаршы протестини бу «чәмиҗјәтин» буржуалыгы тамамилә тә'сирдән салыр вә ону лабуд сүрәтдә jа хәjалата, jа да

мискин хырда буржуа күзәштләринә кетмәјә мәһкум едир.

Бизим халгчылығын (либерализмә «принсипчә» дүшмән олан халгчылығын) либерал чәмијјәтинә бу јахынлығы бир чохларыны валеһ едирди вә ч-б В. В.-ни һәтта индијәдәк дә валеһ етмәкдәдир («Неделја»-нын 1894-чү ил 47—49 №-ләриндә онун мәгаләсини мүгајисә ет). Буидан биздә буржуа зијалыларынын зәиф олдугу вә ја һәтта јохлугу нәтичәси чыхарылыр вә бу да рус капитализминин зәминсизлији илә әлагәләндирилир. Һагигәтдә исә тамамилә әксинәдир: бу јахынлыг халгчылыға гаршы ән күввәтли дәлилдир, онун хырда буржуалығына билаваситә сүбутдур. Һәјатда хырда истеһсалчы ајрылыгда базар үчүн әмтәә истеһсал етмәси чәһәтдән, өзүнә јол ачмаг, һөкмән ири саһибкар олмаг үмидиндә олмасы чәһәтдән буржуазија илә говушдуғу кими, — хырда истеһсалчынын идеологу да либерал илә говушараг, мүхтәлиф кредитләр, артелләр etc. мәсәләләрини онунла бирликдә мүзакирә едир; хырда истеһсалчы буржуазија илә мүбаризәјә гадир олмадығы үчүн веркиләри азалтмаг, торпағы артырмаг вә с. бу чүр јардым тәдбирләринә үмид бағладығы кими, — халгчы да либерал «чәмијјәтинә» вә онун «халг» һаггындакы «арды-арасы кәсилмәјән сахта вә икиүзлү» бошбоғазлығына е'тибар едир. Халгчы бә'зән «чәмијјәти» сөјсә дә, дәрһал әлавә едәчәкдир ки, чәмијјәт анчаг «сон илләрдә» корланмышдыр, үмумијјәтлә вә өзлүјүндә исә, пис дејилдир.

«Ислаһатдан сонра биздә әмәлә кәлмиш јени игтисади синфи бу јахынларда нәзәрдән кечирәркән «Современные Известия» бу синфә чох јахшы характеристика вермишдир: «Кичик полис мә'муруна тә'зим едән, јағланмыш узунбоғаз чәкмә кејән садә вә саггаллы көһнә заман милјонери бирдән-бирә дәјишилиб Авропа сајағы сыртыг, һәтта кобуд вә дикбаш, бә'зән чох көркәмли ордени вә јүксәк рүтбәси олан бир антрепренјор олмушдур. Бирдән јетишмиш олан бу адамлара баханда һејрәтлә көрүрсән ки, зәманәнин бу мәшһур адамларынын чоху дүнәнки мејханачылар, подратчылар, приказчикләр вә саирәдир. Јени кәлмәләр шәһәр һәјатыны чанландырмыш, лакин јахшылашдырмамышлар. Онлар бу һәјатда вурнухма әмәлә кәтирмиш вә анлајышлары сон дәрәчә долашдырмышлар. Дөвриҗҗәләрин артмасы, капитала олан тәләб — тәшәббүс гызғынлығыны инкишаф етдирмиш вә бу гызғынлыг

ојундакы һәјәчана чеврилмишдир. Көјдәндүшмә бир чох сәрвәтләрин әмәлә кәлмәси асанлыгла варланмаг ништаһыны лап дөзүлмәз дәрәчәјә чатдырмышдыр» вә и. а...

Шүбһәсиз ки, бу кими адамлар халгын әхлагына ән фәлакәтли бир тә'сир көстәрирләр [демәли, бәдбәхтлик һеч дә капиталист истеһсал мүнасибәтләриндә дејил, әхлагын корланмасында имиш! К. Т.] вә әкәр шәһәр фәһләләриниң кәнд фәһләләриндән даһа чох позулдуглары фактына шүбһә едилмәсә, онда, әлбәттә, буна да шүбһә етмәк олмаз ки, һәмин позғунлуға сәбәб шәһәр фәһләләри әтрафында белә адамларын даһа чох олмасыдыр, шәһәр фәһләләриниң онларла бир јердә нәфәс алмасы вә онларын јарагдығы һәјатда јашамасыдыр».

Бу, халгчылығын мүртәчелији һаггында Ч. Струвенин фикринә ајдын сүбутдур. Шәһәр фәһләләриниң «позғунлуғу» хырда буржуаны горхудур, одур ки, хырда буржуа «аилә очағыны» (гајынатанын өз көлини илә јашамасыны вә көтәји), «отураглығы» (авамлығы вә наданлығы) үстүн тутур вә баша дүшмүр ки, «атчығазда»[111] инсан шүурунун ојанмасы — чох бөјүк, дүнја мигјасында тарихи әһәмиҗјәти олан, буна көрә дә онун үчүн верилән бүтүн гурбанларын гануни олдуғу бу ојанма, — умумиҗјәтлә капитализм шәраитиндә, хүсусилә дә Русија шәраитиндә чошгун формалар алмаја билмәз.

«Әкәр рус мүлкәдары вәһшилији илә фәргләнирдисә вә онун татарлығыны кермәк үчүн ону азачыг гашыјыб сыјырмаг кифајәт идисә, бүкүн үчүн рус буржуасыны һеч гашыјыб сыјырмаға да еһтијач јохдур. Әкәр көһнә рус гачырлары чәһаләт дүнјасы јаратмышдыларса, бу тачирләр инди јени буржуазија илә бирликдә елә бир чәһаләт јарадачаглар ки, бурада һәр чүр фикир, һәр чүр инсан дујғусу мәһв олачагдыр».

Мүәллиф бөјүк сәһв едир. Бурада кәләчәк заман дејил, кечмиш заман ишләдилмәлидир, о заман да, 70-чи илләрдә дә кечмиш заман ишләдилмәли иди.

«Јени истилачы дәстәләри һәр тәрәфә јајылыр вә һеч јердә, һеч кәс тәрәфиндән мүгавимәт көрмүрләр. Мүлкәдарлар онлары һимајә едиб севинчлә гаршылајырлар, земство адамлары онлара бөјүк сыгорта мүкафатлары верирләр, халг мүәллимләри онлара фитнәли әризәләр јазырлар, руһанилләр онларын көрүшүнә кедиҗ-ләр, волост мирзәләри исә онларын мордвини долашдырмасына көмәк едирләр».

Тамамилә дүзкүн характеристикадыр! «Нәинки һеч кәс тәрәфиндән мүгавимәт көрмүрләр», һәтта мүәллифин индичә бир-бир сајыб мисал көстәрдији бүтүн «чәмиҗјәт» вә «дөвләт» нүмајәндәләриндән көмәк көрүрләр. Буна көрә ишн дәјишмәк үчүн башга јол сечмәји мәсләһәт көрмәк, мәһз «чәмиҗјәтә» вә «дөвләтә» мәсләһәт көрмәк лазым кәлирмиш, — орижинал мәнтигдир!

«Бәс һәр һалда бу кими адамлара гаршы нә етмәли?»

«...Истисмар едәнләрин әгли шикаиәтчиләрини вә ичтимаи фикрин јахшылашачағыны көзләмәк, дөвләтин кечмәли олдуғу истәр әдаләт нөгтеји-нәзәриндән, истәрсә дә мә'нәви вә сијаси нөгтеји-нәзәрдән мүмкүн дејилдир».

Бујурун бахын: дөвләт «мә'нәви вә сијаси нөгтеји-нәзәрә» кечмәлијмиш! Бу лап бош бир ибарәбазлыгдыр. Мәкәр «дөвләтин» индичә тәсвир олунан (волост мирзәләриндән башламыш јухарылара гәдәр) нүмајәндә вә акентләри «сијаси» [јухарыдакы илә мүгајисә ет: «бир чохлары севинирләр... онлары халгын ән мүтәрәгги үнсүрләри һесаб едирләр, онлары вәтән мәдәнијјәтинин мүстәгим вә тәбии аддымы һесаб едирләр»] вә «мә'нәви» [јенә орадакы илә мүгајисә ет: «ағыл, чалышганлыг, тәшәббүс»] нөгтеји-нәзәрдә дејилдирләрми? «Ишә кетмәсини буржуазијаныи әмр етдији адамлара», һәјатда «јени чүчәртиләрин» шүбһәсиз дүшмән олдуғу гәдәр дүшмән олан әхлаг вә сијаси идеjаларын парчаланмасы фактыны сиз нә үчүн өрт-басдыр едирсиниз? Ичтимаи синифләрин мүбаризәси үзәриндә анчаг үстүрүм олан бу идеjалар мүбаризәсини нә үчүн пәрдәләјирсиниз?

Бунлар — јенә хырда буржуа нөгтеји-нәзәринин тәбии вә лабүд нәтичәсидир. Хырда истеһсалчы мүасир гајдалардан олдуғча әзијјәт чәкир, лакин ачыг, тамамилә чылпаглашмыш зиддијјәтләрдән кәнарда дурур, бунлардан горхур вә өзүнә белә садәдил-мүртәче хәjалларла тәсәлли верир ки, куја «дөвләт кәрәк мә'нәви нөгтеји-нәзәрә кечсин», һәм дә мәһз хырда истеһсалчынын әзиз тутдуғу мә'нәвијјат нөгтеји-нәзәринә кечсин.

Јох, сиз һаглы дејилсиниз. Сизин мүрачиәт етдијиниз дөвләт, мүасир, мөвчуд дөвләт *кәрәк* јүксәк буржуазијанын әзиз тутдуғу мә'нәвијјат нөгтеји-нәзәринә кечсин, *кәрәк* кечсин, чүнки чәмијјәтин мөвчуд синифләри арасында ичтимаи күввәләрин бөлкүсү белә дир.

Сиз һиддәтләнмишсиниз. Сиз чығырмаға башлајыб дејирсиниз ки, марксист бу «кәрәклији», бу зәрурилији гәбул етмәклә буржуазијаны мүдафиә едир.

Догру дејил. Фактын сизә гаршы олдуғуну һисс едирсиниз, буна көрә дә артыг һоггабазлыға әл атырсыныз: о адамлар ки, буржуазијанын һөкмранлығы *фактына* әсасланараг, сизин буржуазијасыз јол сечмәк һаггындакы мешшан хәјалларынызы рәдд едирләр; о адамлар ки, чәмијјәтин игтисади гурулушунда буржуазијанын дәрин көк салмыш олдуғуна, синифләрин игтисади мүбаризәсинә, — «чәмијјәтин» вә «дөвләтин» тәмәлини тәшкил едән бу мүбаризәјә әсасланараг сизин буржуазијаја гаршы хырда, мискин тәдбирләриниздин јарарлы олдуғуну рәдд едирләр; о адамлар ки, зәһмәткеш синфин идеологларындан бу үнсүрләрлә әлагәни тамамилә кәсмәји вә анчаг буржуа чәмијјәти «һәјатындан ајрылмыш» оланлара хидмәт етмәји тәләб едирләр, — бу адамлара сиз буржујлары мүдафиә етмәк арзусуну иснад верирсиниз.

«Биз, әтбәттә, әдәбијјатын тә'сирини тамамилә күчсүз һесаб етмирик, лакин бунун үчүн әдәбијјат: биринчиси, өз вәзифәсини даһа јахшы анламалы вә јалныз («sic»!!!) голчомаглары тәрбијә етмәклә кифајәтләнмәк дејил, ичтимаи фикри дә ојатмалыдыр».

Бујуруп, бу артыг халис petit bourgeois*-дир! Әкәр әдәбијјат голчомаглары тәрбијә едирсә, бүтүн сәбәб әдәбијјатын өз вәзифәсини пис анламасы имиш!! Бундан сонра һәмин чәнаблары садәдил адландыранда, онларын романтик олдуғуну дејәндә онлар һәлә бир тәәччүб дә едирләр!

Мөһтәрәм ч. халгчы, әксинәдир: әдәбијјаты «голчомаглар»** тәрбијә едирләр — она (ағыл, чалышган-

---

* — хырда буржуа. *Ред.*

** Бу — мә'нача чох мәһдуд сөздүр. Даһа дүрүст вә даһа мүәјјән демәк лазым иди: буржуазија.

лыг, тәшәббүс һаггында, вәтән мәдәнијјәтинин тәбии аддымы һаггында) идеjалар верирләр, она вәсаит верирләр. Ики дүшмән орду үз-үзә дуруркән бириси кәлиб дүшмән фелдмаршалынын адjутантына мүрачиәтлә: «әлбир вурушун» деjә ачизанә хаһиш етсә, бу һәрәкәт нә гәдәр күлүнч олардыса, әдәбиjjата сизин мүрачиәтиниз дә о гәдәр күлүнчдүр. Бунлар бир-бириниң там ejнидир.

«Ичтимаи фикри ojатмаг» арзусу да белә дир. «Наһардан сонракы динчликлә идеаллар ахтаран» чәмиjjәтинми фикрини? Бу, ч. халгчыларын ади пешәсидир вә онлар бунунла «10 ил, 20 ил, 30 ил вә даһа чох» мүддәт әрзиндә бу гәдәр парлаг мүвәффәгиjjәтлә мәшғул олмагдадырлар.

Сә'jинидә давам един, чәнаблар! Наһардан сонра jатмагдан зөвг алан чәмиjjәт бә'зән бөjүрүр — jәгин бу о демәкдир ки, чәмиjjәт голчомаглара гаршы әлбир вурушмаға һазырлашмышдыр. Онунла һәлә дә данышын. Allez toujours!*.

«...икинчиси исә, әдәбиjjат даһа чох сөз азадлығына вә халға даһа чох jахынлашмаг имканына малик олмалыдыр».

Jахшы арзудур. «Чәмиjjәт» бу «идеала» рәғбәт бәсләjир. Лакин «чәмиjjәт» ону да наһардан сонракы динчликлә «ахтарыр» вә дүнjада ән чох бу динчлиjин позулмасындан горхур, буна көрә дә... буна көрә дә чох jаваш тәләсир, елә бир һикмәтлә тәрәгги едир ки, илдән-илә даһа чох кери галыр. Ч-б халгчылар белә күман едирләр ки, бу тәсадүфидир, наһардан сонракы jуху индичә гуртарачаг вә әсил тәрәгги башланачагдыр. Көзләjин!

«Биз һәмчинин тәрбиjә вә тәһсилин тә'сирини дә тамамилә күчсүз һесаб етмирик, лакин һәр шеjдән әввәл белә күман едирик ки: 1) тәһсил имканы анчаг мүһитдән аjрылыб голчомаға чеврилән хүсуси шәхсләрә деjил, һамыjа вә һәр кәсә верилмәлидир...»

«Һамыjа вә һәр кәсә»... — марксистләр мәһз буну истәjирләр. Лакин онларын фикринчә, бу, һазыркы ичтимаи-игтисади мүнасибәтләр зәмининдә мүмкүн де-

* — Давам един! давам един! *Ред.*

јилдир, чүнки охумаг һәтта пулсуз вә мәчбури олса да, «тәһсил» үчүн пул лазым олачагдыр, пул исә анчаг «халг ичәрисиндән чыханларда» вардыр. Марксистләрин фикринчә, демәли, бурада да «ичтимаи синифләрин шиддәтли мүбаризәсиндән» башга чарә јохдур.

«...2) халг мәктәбләринин гапысы тәкчә исте'фаја чыхмыш кичик кешишләрин, мә'мурларын вә мүхтәлиф кефчилләрин үзүнә ачыг олмаг дејил, һәгигәтән мө'тәбәр вә халгы үрәкдән севән адамларын үзүнә ачыг олмалыдыр».

Әчәб дејилмишдир! Лакин, «ағыл, тәшәббүс вә чалышганлығын» «халг ичәрисиндән чыханларда» олдуғуну күман едәнләр, һәмчинин инандырмаға (вә һеч дә һәмишә гејри-сәмими олмајараг) чалышырлар ки, «халгы севирләр», онларын бир чоху, шүбһәсиз ки, «һәгигәтән мө'тәбәр» адамлардыр. Буну ким тә'јин едәчәк? Тәнгиди сурәтдә дүшүнән вә мә'нәви чәһәтчә ишкишаф етмиш шәхсијјәтләрми? Лакин мүәллиф өзү демәдими ки, халг ичәрисиндән чыхан бу адамлара шифрәтлә тә'сир көстәрмәк олмаз?*

Биз, нәтичәдә, јенә дә халгчылығын лап әввәлдә гејд етмиш олдуғумуз әсас чәһәтини — фактлардан үзә дөндәрилдијини көрүрүк.

Халгчы фактлары тәсвир едәндә, өзү һәмишә е'тираф етмәјә мәчбур олур ки, керчәклик капиталын әлиндәдир, һәгиги тәкамүлүмүз — капиталист тәкамүлүдүр, гүввә буржуазијанын әлиндәдир. Буну инди, мәсәлән, шәрһ етдијимиз мәгаләнин мүәллифи дә е'тираф едәрәк көстәрмишдир ки, биздә «мешшан мәдәнијјәти» јарадылмышдыр, ишә кетмәји халга буржуазија әмр едир, буржуа чәмијјәти анчаг бәтн просесләри илә вә нанардан сонракы јуху илә мәшғулдур, «мешшанлыг» һәтта буржуа елми, буржуа мә'нәвијјаты, буржуа сијасәт софизмләри, буржуа әдәбијјаты јаратмышдыр.

Буна бахмајараг халгчыларын *бүтүн* мүлаһизәләри *һәмишә* бунун әксинә олан белә бир фәрзијјәјә әсасланыр ки, гүввә буржуазијанын тәрәфиндә дејил,

* Сәһ. 151: «...онлар, өзләринә нифрәт едә биләчәк адамлардан һәлә әввәл (бу «һәлә әввәл» сөзләрнә јахшы фикир верин) онлара нифрәт етмирләрми?»

«халгын» тәрәфиндәдир. Халгчы (һәгиги јолун капиталист характерини е'тираф етмәклә бәрабәр) јол сечмәкдән, (буржуазијанын «идарә етдији») әмәји ичтимаиләшдирмәкдән, дөвләтин мә'нәви вә сијаси нөгтеји-нәзәрә кечмәли олдуғундан, халгы мәһз халгчыларын өјрәтмәли олдуғундан вә саирәдән дәм вурур, санки гүввә артыг зәһмәткешләрин вә ја онларын идеологларынын тәрәфиндә имиш вә анчаг о галырмыш ки, бу гүввәдән истифадә етмәјин «ән јахын», «мәгсәдә ујғун» вә с. үсуллары көстәрилсин.

Бунларын һамысы — башдан-баша ағ јаландыр. Јарым әср бундан әввәл, Прусија рекирунгсраты[112] Русијада «ичманы» кәшф етдији заман белә хәјаллар үчүн raison d'être* олдуғуну һәлә тәсәввүр етмәк олар, — лакин инди, 30 илликдән артыг «азад» әмәк тарихиндән сонра, бу — ја истеһзадыр, ја да ријакарлыг вә шит икиүзлүлүкдүр.

Марксизмин әсас нәзәри вәзифәси бу хејирхаһ вә аличәнаб јаланы пуч етмәкдән ибарәтдир. «Инсан сәадәти үчүн јол» ахтармаг истәјәнләрин биринчи вәзифәси — өзләрини әлә салмамаг вә мөвчуд оланы ачыгча е'тираф етмәк үчүн чәсарәтли олмагдыр.

Буна көрә дә зәһмәткеш синфин идеологлары буну баша дүшүб һисс едәчәкләри заман е'тираф едәрләр ки, «идеаллар» кәрәк ән јахшы вә ән јахын јоллар дүшүнмәкдән ибарәт олмасын, бизим капитализм чәмијјәтиндә «ичтимаи синифләрин» көзүмүзүн гаршысында кедән «шиддәтли мүбаризәсинин» вәзифә вә мәгсәдләрини мүәјјән етмәкдән ибарәт олсун; е'тираф едәрләр ки, өз сә'ләринин мүвәффәгијјәтинин ме'јары «чәмијјәт» вә «дөвләт» үчүн мәсләһәтләр дүзәлтмәк дејил, чәмијјәтин мүәјјән синфи ичәрисиндә бу идеалларын јајылмасы дәрәчәсидир; е'тираф едәрләр ки, һәр гәдәр ки, сиз ән јүксәк идеаллары, игтисади мүбаризәдә иштирак едәнләрин өзләринин мәнафеји илә, бу синфин «әмәк үчүн әдаләтли музд верилмәси» кими «мәһдуд» вә хырда һәјати мәсәләләри илә, — копчу халгчынын бу гәдәр әзәмәтли е'тинасызлыг көстәрдији

* — әсас. *Ред.*

бу мәсәләләрлә гырылмаз сурәтдә бирләшдирә билмәмишсиниз, бу идеалларын гијмәти бир гара гурушдур.

«...Лакин бу аздыр, әгли инкишаф, тәәссүф ки, һәр аддымда көрдүјүмүз кими, һәлә инсаны сојғунчулуг нијјәтләри вә инстинктләриндән горумур. Буна көрә дә кәнди сојғунчулугдан горумаг үчүн дәрһал тәдбир көрүлмәлидир, һәр шејдән әввәл, бизим ичманы, инсан тәбиәтинин мә'нәви натамамлығына көмәк едән биркә јашајыш формасы олмаг е'тибары илә бу ичманы горумаг үчүн тәдбир көрүлмәлидир. Ичма һәмишәлик тә'мин олунмалыдыр. Лакин бу да һәлә аздыр: ичма өз индики игтисади шәрантиндә вә ағыр верки алтында јашаја билмәз, буна көрә дә кәндли торпаг саһиблијини кенишләндирмәк, верkиләри азалтмаг, халг сәнајеси тәшкил етмәк үчүн тәдбирләр лазымдыр.

Голчомаглара гаршы мәһз бу тәдбирләрә бүтүн мә'тәбәр әдәбијјат шәрик вә тәрәфдар олмалыдыр. Бу тәдбирләр, әлбәттә, јени дејилдир; лакин ишин орасындадыр ки, бунлар өзлүјүндә јеканә тәдбирләрдир, бунu исә һәлә һеч дә һамы јәгин етмәмишдир». (Сон.)

Көпчу халгчының програмы бах бундан ибарәтдир! Биз фактларын тәсвириндән көрдүк ки, игтисади мәнафеләрин там зиддијјәти һәр јердә ашкара чыхыр, — «һәр јердә» о демәкдир ки, бу јалныз шәһәрдә вә кәнддә, ичма дахилиндә вә ичмадан харичдә, фабрик-заводда вә «халг» сәнајесиндә дејил, һабелә тәсәррүфат һадисәләри харичиндә дә — әдәбијјат вә «чәмијјәтдә», әхлаг, сијаси, һүгуги вә и. а. идеjалар саһәсиндә дә ашкара чыхыр. Бизим чәнкавәр Kleinbürger исә ачыкөз јашы төкәрәк јалварыр: «кәнди горумаг үчүн дәрһал тәдбир көрүлсүн». Мәсәләни мешшанчасына сәтһи анламаг вә күзәштә кетмәјә һазыр олмаг там ајдынлығы илә меjдана чыхыр. Көрдүјүмүз кими, бу кәндин өзү парчаланма вә мүбаризәдир, әкс мәнафеләр гурулушудур, — лакин халгчы башлыча бәланы бу гурулушун өзүндә дејил, онун ајры-ајры нөгсанларында көрүр, өз програмыны, давам едән мүбаризәjә идеjалы мүбаризә характери вермәк үзәриндә дејил, кәнди тәсадүфи, ганунсуз, кәнардан кәлән «сојғунчулардан» «горумаг» үзәриндә гурур! Мөһтәрәм ч. романтик, бәс горумаг тәдбирләрини ким көрмәлидир? Мәһз горунмалы оланларын һесабына бәтн просесләри илә гане олан «чәмијјәтми»? Изафи дәjәрин бир һиссәси илә

јашајан, буна көрә дә, индичә көрдүјүмүз кими, мүгавимәт көстәрмәк дејил, јардым көстәрән земство, волост акентләри вә һәр чүр башга акентләрми?

Халгчы белә һесаб едир ки, кәдәрли тәсадүфдән башга бир шеј олмајан бу һал «өз вәзифәсини» пис «анламаг» нәтичәсидир; о белә һесаб едир ки, бүтүн бу кими үнсүрләрин «јанлыш јолдан чыхмасы» үчүн онлары «бирләшиб әлбир һәрәкәт етмәјә» чағырмаг кифајәтдир. Халгчы көрмәк истәмир ки, әкәр игтисади мүнасибәтләрдә Plusmacherei системи әмәлә кәлмишсә, тәһсил алмаг үчүн анчаг «халг ичәрисиндән чыханларын» вәсаити вә бош вахты олдуғу, «күтләнин» исә «чәһаләтдә галмалы вә өзкә үчүн ишләмәли» олмасы гајдалары әмәлә кәлмишсә, — онда бунларын ачыг вә билаваситә нәтичәси ондан ибарәтдир ки, «чәмијјәтә» анчаг биринчиләрин нүмајәндәләри јол тапа билирләр, халгчынын садәдиллик көстәриб игтисади мүнасибәтләрдән вә синифләрдән *јүксәкдә,* онларын *үстүндә* дуран бир шеј һесаб етдији волост мирзәләри, земство акентләри вә башгалары да јенә һәмин «чәмијјәтдән», һабелә «халг ичәрисиндән чыханлардан» топлана биләр.

Буна көрә дә халгчынын: «горујун» — дејә етдији мүрачиәт дә әсла дүзкүн үнвана едилән мүрачиәт дејилдир.

Халгчы ја јарымчыг мешшан тәдбирләри илә кифајәтләнир (голчомагларла мүбаризә — јухарыда, борч верән әманәт ширкәтләри һаггында, кредит һаггында, ајыглыға, әмәксевәрлијә вә маарифә һәвәсләндирмәк үчүн ганунлар вермәк һаггында дејиләнләрә бах; кәндли торпаг саһиблијини кенишләндирмәк — јухарыда, торпаг алмаг үчүн кредит вә торпаг сатын алынмасы һаггында дејиләнләрә бах; верки ләри азалтмаг — јухарыда, кәлир верки си һаггында дејиләнләрә бах), ја да «халг сәнајеси тәшкил етмәк» һаггында садәләвһ ширин хәјалларла кифајәтләнир.

Мәкәр бу сәнаје инди артыг тәшкил олунмамышдыр? Мәкәр јухарыда тәсвир олунан бүтүн бу кәнч буржуазија һәмин «халг сәнајесини» инди артыг өз билдији кими, буржуачасына тәшкил етмәмишдир?

Белә олмасајды, кәнч буржуазија «һәр бир кәнди өз әлиндә нечә сахлаја» биләрди? нечә «халга ишә кетмәји әмр едә» биләрди вә үстәлик дәјәри нечә мәнимсәјә биләрди?

Халгчы ән јүксәк бир мә'нәви һиддәт дәрәчәсинә чатыр. О бағырыб дејир ки, капитализм истеһсал һәрчмәрчилији үзәриндә, бөһранлар үзәриндә, күтләләрин даими, мүнтәзәм вә кетдикчә дәринләшән ишсизлији үзәриндә, зәһмәткешләрин вәзијјәтинин һәддән артыг писләшмәси үзәриндә гурулдуғу һалда капитализми бир «тәшкилат» һесаб етмәк әдәбсизликдир.

Әксинә. Һәгигәтә бәзәк-дүзәк вермәк, ислаһатдан сонракы бүтүн Русијанын характерик хүсусијјәтләрини тәшкил едән гајдалары тәсадүфи, көзләнилмәз бир шеј кими гәләмә вермәк әдәбсизликдир. Артыг чохдан мүәјјән едилмишдир ки, һәр бир капиталист милләти техники тәрәгги кәтириб әмәји ичтимаиләшдирәндә, буну истеһсалчыны шикәст етмәк вә ејбәчәрләшдирмәк баһасына едир. Лакин бу *факты* «чәмијјәтлә» әхлаг сөһбәтләри үчүн бир материала чевирмәк вә, давам едән мүбаризәјә көз јумараг, наһардан сонракы динчликлә: «горујун», «тә'мин един», «тәшкил един» — дејә кәкәләмәк — романтик олмаг демәкдир, садәдил, мүртәче бир романтик олмаг демәкдир.

Јәгин, охучуја елә кәлә биләр ки, Ч. Струвенин китабының тәһлили илә бу шәһһин һеч бир әлагәси јохдур. Мәним фикримчә бурада анчаг заһирән әлагә јохдур.

Ч-б Струвенин китабы рус марксизмини һеч дә кәшф етмир. Бу китаб һәлә даһа әввәл мејдана кәлиб шәһр едилән нәзәријјәләри анчаг илк дәфә олараг мәтбуатымыза чыхарыр*. Бу нәзәријјәләр мәтбуатымыза чыхарыланадәк, артыг јухарыда гејд едилмиш олдуғу кими, либерал-халгчы мәтбуатында марксизм шиддәтлә тәнгид едилмиш, бу тәнгид исә иши долашдырмыш вә тәһриф етмишдир.

* Мүгајисә ет: *В. В.* «Нәзәри игтисад очеркләри». СПБ. 1895, сәһ. 257—258[13].

Бу тәнгидә чаваб вермәдән, биринчиси, мәсәләнин индики вәзијјәтинә кечмәк олмазды; икинчиси, ч. Струвенин китабыны, бу китабын характерини вә мәгсәдини анламаг олмазды.

Чаваб вермәк үчүн көhнә бир халгчы мәгаләси көтүрүлмүшдүр, чүнки принсипиал бир мәгалә вә бундан әлавә, көhнә рус халгчылығынын марксизм үчүн гијмәтли олан hеч олмазса бә'зи вәсијјәтләрини сахламыш бир мәгалә лазым иди.

Биз бу шәрhлә, либерал-халгчы мүбаhисәсинин ади үсулларынын уjдурма вә чәфәнк олдугуну көстәрмәjә чалышдыг. Мә'лум олур ки, марксизмин hекелчиликлә*, триадалара инанмагла, фактлар әсасында jохланылмасы тәләб олунмајан абстракт ehкам вә схемләрә, hәр бир өлкәнин hөкмән капитализм фазасы кечирмәли олдуғуна инанмаг вә с. илә әлагәдар олдуғу hаггындакы мүhакимәләр там бошбоғазлыгдыр.

Марксизм өз ме'јарыны ичтимаи синифләрин вә игтисади мәнафеләрин көзүмүз гаршысында кедән мүбаризәсинин *ифадәсини* вә нәзәри *изаhыны* вермәкдә көрүр.

Марксизм рус тарихи вә керчәклијинин фактларындан башга hеч бир шеjә әсасланмыр; марксизм дә зәhмәткеш синфин идеолокијасыдыр, лакин марксизм рус капитализминин артмасынын вә гәләбәләринин hамыjа мә'лум олан фактларыны тамамилә башга чүр изаh едир, билаваситә истеhсалчыларын идеологлары гаршысында бизим керчәклијин гоjдуғу вәзифәләри тамамилә башга чүр анлајыр. Буна көрә дә марксист рус капитализминин зәрурилији, лабүдлүjү вә мүтәрәггилијиндән данышанда, — hамылыгча гәбул едилмиш фактлара әсасланыр ки, бу фактлар да мәhз hамылыгча гәбул едилмиш олдуғуна көрә, тәзә олмадығына көрә, чох вахт көстәрилмир; халгчы әдәбијјатының дөнә-дөнә нағыл етдикләрини марксист башга чүр изаh едир, — вә әкәр халгчы бунун чавабында бағырыб дејирсә ки, марксист фактларла hесаблашмаг

* Мән, әлбәттә, марксизмин тарихи мәншәjиндән дејил, онун индики мәзмунундан данышырам.

истәмир, онда халгчыны ифша етмәк үчүн, 70-чи илләрин һәр бир принсипиал халгчы мәгаләсини көстәрмәк кифајәтдир.

Инди ч. Струвенин китабынын тәһлилинә кечәк.

II ФӘСИЛ

ХАЛГЧЫ СОСИОЛОКИЈАСЫНЫН ТӘНГИДИ

Мүәллиф халгчылығын «маһијјәтини», онун «әсас идејасыны» «Русијанын орижинал игтисади инкишафы нәзәриҗҗәсиндә» көрүр. Онун дедијинә көрә, бу нәзәриҗҗәнин «ики әсас мәнбәји» вардыр: «1) тарихи просесдә шәхсијјәтин ролу һаггында мүәјјән нәзәриҗҗә вә 2) рус халгынын спесифик милли характерә вә руһа, хүсуси тарихи мүгәддәрата малик олдуғуна билаваситә е'тигад» (2). Мүәллиф әсәрин бу јеринә акд гејддә «халгчылыг үчүн тамамилә мүәјјән ичтимаи идеалларын* характерик олдуғуну» көстәрир вә дејир ки, халгчыларын игтисади дүнјакөрүшүнү ашағыда шәрһ едир.

Халгчылығын маһијјәтинә верилән белә бир характеристика, мәнә елә кәлир ки, бир гәдәр дүзәлдилмәлидир. Бу, олдуғча абстракт идеалист характеристикадыр, халгчылығын һаким нәзәри идејаларыны көстәрир, лакин нә онун «маһијјәтини», нә дә «мәнбәјини» көстәрмир. Әсла ајдын олмур ки, нә сәбәбә көстәрилән идеаллар орижинал инкишаф е'тигады илә, шәхсијјәтин ролу һаггындакы хүсуси нәзәриҗҗә илә бирләшдирилир, нә сәбәбә бу нәзәриҗҗәләр ичтимаи фикримизин «ән нүфузлу» чәрәјаны олмушдур. Әкәр мүәллиф «халгчылығын сосиоложи идејаларындан» (1-чи фәслин башлығы) данышыркән халис сосиоложи мәсәләләрлә (сосиолокијада метод) кифајәтләнә билмәјиб Русијанын игтисади керчәклијинә

* Бу ифадәни: «тамамилә мүәјјән идеаллар» ифадәсини, әлбәттә, һәрфи мә'нада анламаг олмаз, јә'ни белә бир мә'нада анламаг олмаз ки, халгчылар нә истәдикләрини «тамамилә мүәјјән» сүрәтдә билирдиләр. Бу әсла доғру олмазды. «Тамамилә мүәјјән идеаллар» дедикдә, ән јајғын бир идеолокија олса да, анчаг билаваситә истеһсалчыларын идеолокијасыны нәзәрдә тутмаг лазым кәлир.

халгчыларын бахышларындан да бәһс етмишсә, онда бу бахышларын маһијјәтини көстәрмәли иди. Һалбуки һәмин гејддә бунун анчаг јарысы едилмишдир. Халгчылығын маһијјәти — истеһсалчыларын мәнафејини хырда истеһсалчы, хырда буржуа нөгтеји-нәзәриндән тәмсил етмәкдир. Ч-б Струве ч. Н.—онун китабы барәсиндә алманча јаздығы мәгаләсиндә («Sozialpolitisches Centralblatt»*, 1893, № 1) халгчылығы «милли сосиализм» адландырмышдыр («Р. Богатство», 1893, № 12, сәһ. 185). «Милли сосиализм» демәк әвәзинә, көһнә рус халгчылығы һаггында — «кәндли сосиализми», индики халгчылыг һаггында исә — «мешшан сосиализми» демәк лазым иди. Халгчылығын «мәнбәји» — ислаһатдан сонракы капиталист Русијасында хырда истеһсалчылар синфинин чохлуг тәшкил етмәсидир.

Бу характеристиканы изаһ етмәк лазымдыр. «Мешшан сосиализми» ифадәсини мән ади мә'нада дејил, сөзүн сијаси игтисад мә'насында ишләдирәм. Әмтәә тәсәррүфаты системиндә тәсәррүфатчылыг едән хырда истеһсалчы — бах, мәһз бу ики әламәт «хырда буржуа», Kleinbürger вә ја, ејни шеј олан мешшан анлајышыны тәшкил едир. Беләликлә, кәндли дә, кустар да бураја ујғун кәлир ки, бунлары да халгчылар һәмишә бир сырада көтүрмүшләр, һәм дә тамамилә һаглы олараг көтүрмүшләр, чүнки бунларын һәр икиси базар үчүн ишләјән белә истеһсалчылардыр вә бир-бирләриндән анчаг әмтәә тәсәррүфатынын инкишафы дәрәчәси илә фәргләнирләр. Сонра, мән көһнә халгчылыгла** һазыркы халгчылығы она әсасән ајырырам ки, бу доктрина мүәјјән дәрәчәдә сәлис бир доктрина олуб елә бир дөврдә әмәлә кәлмишди ки, о заман Русијада капитализм һәлә чох зәиф инкишаф етмишди, кәндли тәсәррүфатынын хырда буржуа характери һәлә әсла ашкара чыхмамышды, доктринанын әмәли чәһәти халис утопија иди, бу заман халгчылар либерал «чәмијјәтдән» тамамилә кәнарда дурур вә «халг ичә-

* — «Мәркәзи Ичтиман-Сијаси Бәрәгә». *Ред.*

** Көһнә халгчылар дејәндә мән, мәсәлән, «Отечественные Записки»ја истигамәт верәнләри дејил, мәһз «халг ичәрисинә кедәнләри» нәзәрдә тутурам.

рисинә кедирдиләр». Инди иш башга чүрдүр: Русијанын капитализм јолу илә инкишаф етдијини даһа һеч кәс инкар етмир, кәндин тәбәгәләшмәси — шүбһәсиз бир фактдыр. Халгчылығын «ичмаја» ушагчасына е'тигад едән сәлис доктринасынын анчаг төр-төкүнтүсү галмышдыр. Әмәли чәһәтдән — утопијанын јерини, хырда буржуа «тәрәггиләринин» һеч дә утопик олмајан програмы тутмушдур вә анчаг курултулу ибарәләр бу мискин күзәштләрин вәтән үчүн ән јахшы вә оријинал јоллар һаггындакы хәјалларла тарихи әлагәси олдуғуну хатырладыр. Либерал чәмијјәтдән аралanмаг әвәзинә, онунла ән сых бир јахынлыг олдуғуну көрүрүк. Кәндлиләр идеолокијасыны хырда буржуа идеолокијасындан ајырмаға мәчбур едән дә мәһз бу дәјишикликдир.

Халгчылығын керчәк мәзмуну һаггындакы бу дүзәлиш хүсусилә она көрә лазым кәлмишдир ки, ч. Струвенин шәрһинин гејд едилән абстрактлығы — онун әсас нөгсаныдыр; бу — биринчиси. Икинчиси исә, ч. Струвенин әлагәдар олмадығы доктринанын «бә'зи әсас» мүддәалары, ичтимаи идејаларын мәһз ичтимаи-игтисади мүнасибәтләрә мүнчәр едилмәсини тәләб едир.

Биз дә инди чалышачағыг көстәрәк ки, белә етмәдән халгчылығын, сосиолокијада метод мәсәләси кими һәтта халис нәзәри идејаларыны да ајдынлашдырмаг олмаз.

Ч-б Струве, сосиолокијада хүсуси метод һаггында халгчы нәзәријјәсинин ч. Миртов вә ч. Михајловски тәрәфиндән ән јахшы шәрһ едилдијини көстәрдикдән сонра бу нәзәријјәни «субјектив идеализм» кими характеризә едир вә буна сүбут олараг, һәмин шәхсләрин әсәрләриндән бир сыра парчалар кәтирир ки, бунларын үзәриндә дајанмаға дәјәр.

Бу мүәллифләрин һәр икиси белә бир мүддәаны әсас көтүрүр ки, тарихи «мүбаризә едән тәк-тәк шәхсијјәтләр» јаратмышлар. «Тарихи шәхсијјәтләр јарадыр» (Миртов). Ч-б Михајловски даһа ајдын дејир: «Чанлы шәхсијјәт, өз билдији кими, бүтүн нијјәт вә һиссләри илә тарихин хадими олур. Һеч бир мистик гүввә дејил, чанлы шәхсијјәт тарихдә мәгсәдләр ирәли сүрүр

вә һадисәләри, тәбиәтин вә тарихи шәраитин кортәбии гүввәләринин она гаршы гојдуғу манеәләрдән кечириб һәмин мәгсәдләрә доғру ирәлиләдир» (8). Бу мүддәа— тарихи шәхсијјәтләр јарадыр мүддәасы нәзәри чәһәтдән тамамилә мәзмунсуздур. Тарих мәһз бүтүнлүклә шәхсијјәтләрин фәалијјәтиндән ибарәтдир, ичтимаи елмин дә вәзифәси бу фәалијјәти изаһ етмәкдир, белә ки, «һадисәләрин кедишинә гарышмаг һүгугу» (бу сөзләри ч. Струве ч. Михајловскидән ситат кәтирмишдир, с. 8) барәсиндә дејиләнләр мә'насыз тавтолокијадан ибарәт олур. Ч-б Михајловскинин јазысынын сонунчу парчасында бу хүсусилә ашкара чыхыр. О белә фикир јеридир ки, чанлы шәхсијјәт һадисәләри, тарихи шәраитин кортәбии гүввәләринин гаршы гојдуғу манеәләрдән кечириб ирәлиләдир. Бәс бу «тарихи шәраит» нәдән ибарәтдир? Мүәллифин мәнтигинчә, јенә башга «чанлы шәхсијјәтләрин» фәалијјәтиндән ибарәтдир. Нә гәдәр дәрин бир тарих фәлсәфәсидир, дејилми: чанлы шәхсијјәт һадисәләри, башга чанлы шәхсијјәтләрин гаршы гојдуғу манеәләрдән кечириб ирәлиләдир! Бәс нәјә көрә чанлы шәхсијјәтләрдән бә'зиләринин бу фәалијјәти кортәбии адландырылыр, башгалары һаггында исә дејилир ки, онлар «һадисәләри» габагчадан гаршыја гојулмуш мәгсәдләрә доғру «ирәлиләдирләр»? Ајдындыр ки, бурада азачыг да олса нәзәри мәзмун ахтармаг, үмидсиз бир иш оларды. Бүтүн мәсәлә бурасындадыр ки, бизим субјективистләрә «нәзәријјә» үчүн материал верән тарихи шәраит (инди дә олдуғу кими) антагонист мүнасибәтләрдән ибарәт олуб истеһсалчыны мүлкијјәтдән мәһрум етмәјә сәбәб олурду. Субјективистләр бу антагонист мүнасибәтләри анлаја билмәдикләринә вә «тәк-тәк шәхсијјәтләрин» гошула биләчәји ичтимаи үнсүрләри *јенә дә һәмин мүнасибәтләрдә* тапмағы бачармадыгларына көрә тарихи «чанлы шәхсијјәтләрин» јаратдығы һаггында «тәк-тәк» шәхсијјәтләрә тәсәлли верән нәзәријјәләр ујдурмагла кифајәтләнирдиләр. Мәшһур «сосиолокијада субјектив метод» јахшы арзудан вә пис анламагдан башга һеч бир шеј ифадә етмир. Ч-б Михајловскинин мүәллиф тәрәфин-

дән ситат кәтирилән сопракы мүлаһизәси буну ајдын тәсдиг едир.

Ч-б Михајловски дејир ки, Авропа һәјаты да «тәбиәтдә чајын ахмасы вә ја ағачын битмәси кими мә'насыз вә мә'нәвијјатсыз мејдана кәлирди. Чај ән аз мүгавимәтә раст кәлдији истигамәтдә ахыр, јујуб апара билдијини, алмаз мә'дәни олса да, јујуб апарыр, јујуб апара билмәдијиндән исә, пејин галағы олса да, јан кечир. Шлүзләр, бәндләр, суварма вә сел каналлары инсан дүшүнчәси вә һиссинин тәшәббүсү илә гурулур. Авропадакы мүасир игтисади гурулушун мејдана кәлмәсиндә бу дүшүнчә вә бу һисс, демәк олар, иштирак етмәмишдир (? П. С.). Дүшүнчә вә һисс ибтидаи һалда олуб һадисәләрин тәбии, өзбашына кедишинә онларын тә'сири һеч дәрәчәсиндә олмушдур» (9).

Ч-б Струве суал ишарәси гојур, лакин бүтүн бу парча о гәдәр мәзмунсуздур ки, биз тәәччүб едирик, нә үчүн ч. Струве бүтүн сөзләрин габағында дејил, анчаг бир сөзүн габағында суал ишарәси гојмушдур! Бу нә чәфәнкијатдыр ки, куја капитализмин мејдана кәлмәсиндә дүшүнчә вә һисс иштирак етмәмишдир? Капитализм адамлар арасында мүәјјән мүнасибәтләрдән ибарәт дејил, бәс нәдән ибарәтдир, дүшүнчәси вә һиссі олмајан адам олдуғуну исә биз һәлә билмирик. Бу нә сахтакарлыгдыр ки, куја «һадисәләрин кедишинә» о заманкы «чанлы шәхсијјәтләрин» дүшүнчә вә һиссләрининн тә'сири «һеч дәрәчәсиндә» олмушдур? Тамамилә әксинәдир. О заман адамлар сағлам дүшүнчә, мөһкәм шүурла чох көзәл шлүз вә бәндләр гуруб итаәткар олмајан кәндлини бунларын васитәси илә капиталист истисмары јолуна салырдылар; адамлар сијаси вә малијјә тәдбирләриндән ибарәт сон дәрәчә һијләкәр каналлар јарадырдылар вә тәкчә игтисади ганунларын тә'сири илә кифајәтләнмәјән капиталист јығымы вә капиталистчәсинә мүлкијјәтдән мәһрум етмә бунларла (каналларла) ахырды. Бир сөзлә, ч. Михајловскинин бүтүн бу бәјанатлары о гәдәр бөјүк бир сәһвдир ки, бунлары тәкчә нәзәри сәһв адландырмаг олмаз. Бунларын әсил сәбәби бу јазычынын әсаслан-

дығы мешшан нөгтеји-нәзәридир. Капитализм өз мејлләрини артыг тамамилә ајдын көстәрмиш, өзүнә хас олан антагонизми ахырадәк инкишаф етдирмишдир, мәнафеләр зиддијјәти артыг мүәјјән форма алмаға башлајараг һәтта рус ганунверичилијиндә дә өзүнү көстәрир, — лакин хырда истеһсалчы бу мүбаризәдән кәнарда дурур. О өз хырда тәсәррүфаты илә һәлә дә көһнә буржуа чәмијјәтинә бағланмышдыр, буна көрә дә, капитализм гурулушунун әсарәти алтында икән өзүнүн әсарәт алтында олдуғунун һәгиги сәбәбләрини анлаја билмир вә јенә дә өзүнә белә хәјалларла тәсәлли верир ки, бүтүн бәлалара сәбәб адамларын дүшүнчә вә һиссинин һәлә «ибтидаи һалда» олмасыдыр.

«Әлбәттә, — дејә бу хырда буржуанын идеологу давам едир, — адамлар һәмишә һадисәләрин кедишинә бу вә ја башга бир јолла тә'сир көстәрмәјә чалышмышлар».

«Һадисәләрин кедиши» мәһз адамларын фәалијјәтиндән вә «тә'сирләриндән» башга бир шеј дејилдир, белә ки, бу јенә дә бош бир ибарәдир.

«Лакин онлар бурада ән кичик бир тәчрүбәнин көстәрдикләрини вә ән кобуд мәнафеләри рәһбәр тутурдулар; она көрә дә, ајдындыр ки, бу рәһбәрләр мүасир елмин вә мүасир мә'нәви идејаларын көстәрдији јола анчаг сон дәрәчә аз һалларда тәсадүфән сөвг едә биләрдиләр» (9).

Бу, өз «идеалларыны» һәр һансы бир мүһүм мәнафе илә јахынлашдырмағы бачармадығы үзүндән «мәнафе кобудлуғуну» писләјән мешшан өјүдүдүр; артыг инди әмәлә кәлиб мүасир елмдә дә, мүасир мә'нәви идејаларда да әкс едән тәбәгәләшмәјә мешшанчасына көз јуммагдыр.

Ајдындыр ки, чн. Михајловски Русијадан бәһс етмәјә кечәндә дә онун мүлаһизәләринин бүтүн бу хүсусијјәтләри дәјишилмәз галыр. О, Русијанын tabula rasa* олдуғу һаггында, ишә башдан башлаја биләчәји, башга өлкәләрин сәһвләринә јол вермәјә биләчәји вә и. а. вә и. а. һаггында чн. Јаковлев адлы бирисинин ејни дә-

* — тәмиз јер. *Ред.*

рәчәдә гәрибә уjдурмаларыны «бүтүн гәлби илә алгышлаjыр». Һәм дә бүтүн буnлары дежиркән тамамилә баша дүшүр ки, ири торпаг мүлкиjjәти вә бөjүк сиjаси имтиjазлары олан «көhнә задәкан» гурулушунун нүмаjәндәләри бу tabula rasa үзәриндә һәлә чох мөhкәм дурмагдадырлар, капитализм вә онун һәр чүр «тәрәггиләри» бунун үзәриндә сүр'әтлә артмагдадыр. Хырда буржуа бу *фактлара* горхагчасына көз jумуб белә мә'сум хәjаллар аләминә гапылыр ки, «биз инди, елмин һәм бә'зи нәгигәтләрә, һәм дә бир гәдәр нүфуза малик олдуғу бир заманда jашамаға башлаjырыг».

Беләликлә, халгчылығын сосиоложи идеjаларынын синфи мәншәjи ч. Струвенин ч. Михаjловскидән ситат кәтирдиjи мүлаһизәләрдән ajдын олур.

Ч-б Струвенин ч. Михаjловски әлеjhинә ирәли сүрдүjү бир геjдинә е'тираз етмәjә билмәрик. Мүәллиф дежир: «Онун нәзәринчә шәхсиjjәтин вә ичтимаи групларын мәгсәдәуjғун фәалиjjәти үчүн өзлүjүндә бир тәрәфдән башланғыч нөгтәси, дикәр тәрәфдән дә мәчбури һәдд вәзифәсини ифа етмәли олан гаршысыалынмаз тарихи межлләр jохдур» (11).

Бу, марксист (материалист) дили дежил, објективист дилидир. Бу анлаjышлар (бахыш системләри) арасында фәрг вар вә бу фәрг үзәриндә даjанмаг лазымдыр, чүнки бу фәргин натамам ajдынлашдырылмасы ч. Струвенин китабынын әсас нөгсаныдыр вә онун jеритдиjи мүһакимәләрин чохунда өзүнү көстәрир.

Објективист мөвчуд тарихи просесин зәрури олдуғундан данышыр; материалист мөвчуд ичтимаи-игтисади формасиjаны вә онун доғурдуғу антагонист мүнасибәтләри дүрүст мүәjjән едир. Објективист мөвчуд бир сыра фактларын зәрури олдуғуну сүбут етмәклә һәмишә, бу фактларын мүдафиәчиси нөгтеjи-нәзәринә кечмәк горхусу гаршысында дурур; материалист синфи зиддиjjәтләри ашкара чыхарыр, бунунла да өз нөгтеjи-нәзәрини мүәjjән едир. Објективист «гаршысыалынмаз тарихи межлләрдән» данышыр; материалист мөвчуд игтисади гаjдалары «идарә едән» вә башга синифләрин мүгавимәтинин филан формаларыны jарадан синифдән данышыр. Беләликлә, материалист,

бир тәрәфдән, објективистдән daha ардычылдыр вә өз објективизмини daha дәрин, daha долғун јеридир. О, просесин зәрури олдуғуну көстәрмәклә кифајәтләнмир, бу просесә мәhз hансы ичтимаи-игтисади формасијанын мәзмун вердијини, бу зәрурилији *мәhз hансы синфин* мүәјјән етдијини ајдынлашдырыр. Мәсәлән, бурада, материалист «гаршысыалынмаз тарихи мејлләри» гејд етмәклә кифајәтләнмәзди, мөвчуд гајдаларын мәзмунуну мүәјјән едән вә истеhсалчыларын өзләринин чыхыш етмәсиндән башга hеч бир чыхыш јолуна имкан вермәјән мә'лум синифләр олдуғуну көстәрәрди. Дикәр тәрәфдән, материализмдә, нечә дејәрләр, партијалылыг вардыр ки, бу да hәр бир hадисәјә гијмәт вериркән мүәјјән ичтимаи групун нөгтеји-нәзәри үзәриндә ачыг вә ајдын дурмаға мәчбур едир*.

Мүәллиф ч. Михајловскидән сонра, hеч бир мүстәгиллији вә мараглы чәhәти олмајан ч. Јужакова кечир. Ч-б Струве онун сосиоложи мүлаhизәләри hаггында тамамилә hаглы олараг дејир ки, бунлар — «hеч бир мәзмуну олмајан» «курултулу сөзләрдир». Ч-б Јужаков илә ч. Михајловски арасында олан (үмумијјәтлә халгчылыға мәхсус) сон дәрәчә характерик фәрг үзәриндә дајанмаға дәјәр. Ч-б Струве бу фәрги гејд едәрәк ч. Јужакову «милләтчи» адландырыр, ч. Михајловски барәсиндә исә, дејир ки, куја «hәр чүр милләтчилик hәмишә она тамамилә јабанчы олмушдур» вә, өзүнүн дедији кими, онун үчүн «халг hәгигәти мәсәләси јалныз рус халгыны дејил, бүтүн мәдәни аләмин зәhмәткешләринин hамысыны әhатә едир». Мәнә елә кәлир ки, бу фәргдә хырда истеhсалчынын икили вәзијјәтинин ин'икасы да өзүнү көстәрир; бу хырда истеhсалчы, ч. Јужаковун дүшүнмәдән тутарлы дедији кими, «чәмијјәтдән ајрылмаға» башладыгда мүтәрәгги үнсүрдүр, өзүнүн хырда тәсәррүфат саhиби мөвгејини мүhафизә етмәк уғрунда мүбаризә етдијинә вә игтисади инкишафы ләнкитмәјә чалышдығына көрә исә мүртәче үнсүрдүр. Буна көрә рус халгчылығы да өзүндә док-

* Ч-б Струвенин материализми натамам јеритмәсинә вә синфи мүбаризә нәзәријјәси үзәриндә мөһкәм дурмадығына даир конкрет мисаллар ашағыда, hәр бир ајрыча hалда көстәриләчәкдир.

тринанын һәм мүтәрәгги, демократик чәһәтләрини, һәм дә «Московскије Ведомости»нин[114] рәгбәтини газанан мүртәче чәһәтләрини бирләшдирә билир. Доктринанын мүртәчe чәһәтләринә кәлинчә, бунлары ч. Струбенин ч. Јужаковдан ситат кәтирдији ашағыдакы парчада вердијиндән даһа ајдын шәкилдә вермәк, зәнnимизчә, чәтин оларды.

«Анчаг кәндлиләр һәмишә вә һәр јердә әсил әмәк идејасыны тәмсил етмишләр. Көрүнүр, дөрдүнчү силк дејилән силк, шәһәр пролетариаты мәһз бу идејаны һазыркы тарих сәһнәсинә чыхартмышдыр, лакин бурада онун маһијјәти о гәдәр чох дәјишилмишдир ки, кәндли бу идејада өз јашајышынын ади әсасыны чәтинликлә таныја биләр. Мүгәддәс әмәк *вәзифәси,* јә'ни алын тәри илә өзү үчүн чөрәк әлдә етмәк вәзифәси дејил, әмәк *һүгугу* [бәс «әсил әмәк идејасы» бу имиш! Кәндлинин өз мүкәлләфијјәтләрини јеринә јетирмәк үчүн... чөрәк әлдә етмәк «вәзифәси» — бу әсил тәһкимчилик идејасымы? Бу «мүгәддәс» вәзифә һаггында, онун әзиб тагәтдән салдығы атчығаз һалына дүшән адама данышылыр!!*]; сонра, әмәјин ајрылмасы вә әмәк үчүн музд верилмәси, әмәк мүгабилиндә әдаләтли музд верилмәси һаггындакы бүтүн бу тәшвигат, куја ки, бу музду әмәк өзү өз мәһсуллары илә јаратмыр; [«Бу нәдир?» — дејә ч. Струве сорушур — «sancta simplicitas**-дырмы, јохса башга бир шејдир?» Даһа пис бир шејдир. Бу — торпаға тәһким едилиб башгалары үчүн аз гала һавајы ишләмәјә адәт етмиш муздурун итаәткарлығыны сон дәрәчә тә'рифләмәкдир]; әмәји һәјатдан ајырыб ону фабрикдә филан гәдәр саат галмаг шәклиндә көстәрилән бир категорија ја, ишчинин күндәлик мәнафеји илә һеч бир башга (?! П. С.) мүнасибәти, һеч бир әлагәси олмајан мүчәррәд (?! П. С.) бир категорија чевирмәк [хырда истеһсалчынын халис мешшан горхаглығыдыр, она мүасир

* Ола билсин мүәллиф, — балача буржуаја хас олдуғу кими, — билмир ки, Гәрби Авропа зәһмәткешләри өзләринин «әмәк һүгугу» төләб етдикләри инкишаф дөврүнү чохдан кечмишләр вә инди «тәнбәллик һүгугу», өзләрини шикәст едиб әсән һәдсиз ишләмәкдән хилас олуб истираһәт етмәк һүгугу төләб едирләр.

** — мүгәддәс бир садәлик. *Ред.*

капитализм гурулушунун бә'зән олдугча чох әзијјәти дәјир, лакин дүнјада онун ән чох горхдуғу шеј, бу гурулушла һәр чүр әлагәдән гәти «ајрылмыш олан» үнсүрләрин һәмин гурулуша гаршы чидди һәрәкатыдыр]; нәһајәт, отураглығын, әмәклә јарадылан аилә очағынын јохлуғу, әмәк саһәсинин дәјишкәнлији, — бунларын һамысы кәндли әмәји идејасына тамамилә јабанчыдыр. Ата-бабалардан вәсијјәт едилмиш зәһмәткеш очағы, өз мәнафеји илә бүтүн һәјаты гаврајан вә онун мә'нәвијјатыны јарадан әмәк, — бир чох нәсилләрин алын тәри илә суварылмыш тарла мәһәббәти, — кәндли мәишәтинин ајрылмаз фәргләндиричи хүсусијјәтини тәшкил едән бүтүн бунлардан фәһлә пролетариатын әсла хәбәри јохдур, буна көрә дә фәһлә пролетариатын һәјаты зәһмәткеш һәјаты олса да, буржуа әхлагы (фәрдијјәтчи вә әлдә едилмиш һүгуг принсипинә әсасланан әхлаг) үзәриндә, ән јахшы һалда исә мүчәррәд фәлсәфи әхлаг үзәриндә гурулдуғу һалда, кәндли әхлагы мәһз әмәјә, онун мәнтиг вә тәләбләринә әсасланыр» (18). Артыг бурада хырда истеһсалчынын мүртәче хүсусијјәтләри тамамилә халис шәклиндә ашкара чыхыр; онун даим ишләјән атчыгаз вәзијјәтиндә галмаг кими бир «мүгәддәс вәзифә» дашымалы олдуғуна инандыран авамлығы; онун «ата-бабадан вәсијјәт едилмиш» итаәткарлығы; онун ајрыча бир хырдача тәсәррүфата бағлы олмасы вә бу тәсәррүфаты итирмәк горхусунун ону һәтта «әдаләтли мүзд» барәсиндә һәр чүр фикирдән әл чәкмәјә вә һәр чүр «тәшвигата» дүшмән олмаға мәчбур етмәси ашкара чыхыр; әмәк мәһсулдарлығы ашағы олан вә зәһмәткеши бир јерә тәһким едән бу хырдача тәсәррүфат һәмин хырда истеһсалчыны вәһшиләшдирир вә тәкчә тәсәррүфат шәраити үзүндән лабүд сурәтдә онун авамлығыны, итаәткарлығыны доғурур. Бу мүртәче хүсусијјәтләрин арадан галдырылмасы, шүбһәсиз, бизим буржуазијанын хидмәти һесаб едилмәлидир; бизим буржуазијанын мүтәрәгги иши мәһз бундан ибарәтдир ки, зәһмәткешин тәһкимчилик гајдалары илә, тәһкимчилик ән'әнәләри илә бүтүн әлагәләрини кәсмишдир. Ағанын өз табелијиндә олана, јерли гол-

чомағын вә бинәкдарын јерли кәндлиләрә вә кустарлара, патриархал «садә вә саггаллы милјонерин» өз «кәдәләринә» олан *шәхси* мүнасибәтләри илә пәрдәләнән, буна көрә дә ифрат мүртәче идејалар доғуран орта әср истисмар формаларыны, — бу формалары бизим буржуазија, «Авропасајағы һәјасыз антрепренјор» истисмары илә, симасыз, чылпаг, һеч бир шејлә пәрдәләнмәјән вә артыг бунунла да мә'насыз хәјал вә арзулары дағыдан истисмарла әвәз етмиш вә әвәз етмәкдәдир. Бизим буржуазија кәндлинин кечмишдәки тәклијини («отураглығыны») дағытды; о кәндлинин ки, өзүнүн бир парча торпағындан башга һеч бир шеј билмәк истәмирди *вә билә дә* билмәзди; һәмин буржуазија әмәји ичтимаиләшдирәрәк, онун мәһсулдарлығыны олдугча јүксәлдәрәк, истеһсалчыны зорла ичтимаи һәјат мејданына чыхартмаға башлады.

Ч-б Струве ч. Јужаковун бу мүлаһизәси һаггында дејир: «Белә́ликлә, ч. Јужаков халгчылығын славјанпәрәстлик көкләрини сәнәдләрлә там ајдын әсасландырыр» (18) вә бир аз ашағыда, халгчылығын сосиоложи идејалары һаггындакы шәрһинә јекун вуруркән әлавә едиб дејир ки, «Русијанын орижинал инкишафына» олан е'тигад, «славјанпәрәстликлә халгчылыг арасында тарихи бир әлагә» тәшкил едир, буна көрә дә марксистләрин халгчыларла мүбаһисәси, «славјанпәрәстликлә гәрбчилик арасындакы ихтилафын тәбии давамыдыр» (29). Бу ахырынчы мүддәаја, зәннимчә, һәдд гојмаг лазым кәлир. Шүбһәсиздир ки, халгчылар чох бөјүк бир чанфәшанлыгла ән дәјәрсиз хырдачы вәтәнпәрвәрлик көстәрирләр (мәсәлән, ч. Јужаков). Бу да шүбһәсиздир ки, Марксын сосиоложи методуна гаршы вә билаваситә истеһсалчылара аид мәсәләләрин онун тәрәфиндән гојулушуна гаршы е'тинасызлыг көстәрмәк, һәмин билаваситә истеһсалчыларын мәнафејини тәмсил етмәк истәјән адамларын — бу гәбил русларын тамамилә Гәрб «мәдәнијјәтиндән» ајрылмасы демәкдир. Лакин халгчылығын маһијјәти даһа дәриндир: онун маһијјәти орижиналлыг нәзәријјәсиндә вә славјанпәрәстликдә дејил, рус хырда истеһсалчысының мәнафејини вә идејаларыны тәмсил етмәкдәдир. Мәһз

буна көрә дә халгчылар арасында елә мүәллифләр вар иди ки (вә бунлар халгчыларын ән јахшылары иди), ч. Струвенин өзүнүн дә е'тираф етдији кими, буларын славјанпәрәстликлә һеч бир әлагәси јох иди вә буплар һәтта е'тираф едирдиләр ки, Русија да Гәрби Авропанын кетдији јола гәдәм гојмушдур. Рус халгчылығы мәсәләләрини славјанпәрәстлик вә гәрбчилик кими категоријаларла әсла ајырд етмәк олмаз. Халгчылыг рус һәјатынын елә бир фактыны әкс етдирмишдир ки, славјанпәрәстлик вә гәрбчилик мејдана кәлдији дөврдә бу факт, демәк олар ки, һәлә јох иди: бу факт мәһз әмәк мәнафеји илә *капитал* мәнафеји арасындакы әксликдир. Халгчылыг бу *факты* хырда истеһсалчынын һәјат шәраити вә мәнафеји нөгтеји-нәзәриндән әкс етдирмиш, буна көрә ејбәчәр шәкилдә, горхаглыгла әкс етдирмишдир, ичтимаи мәнафеләрин зиддијјәтләрини дејил, башга ипкишаф јолу һаггында бош арзулар ирәли сүрән бир нәзәриҗҗә јаратмышдыр; буна көрә дә бизим вәзифәмиз халгчылыгын бу сәһвини дүзәлтмәк вә билаваситә истеһсалчыларын мәнафејини һәгигәтдә һансы ичтимаи групун тәмсил едә биләчәјини көстәрмәкдир.

Инди ч. Струвенин китабынын икинчи фәслинә кечирик.

Мүәллиф өз шәрһи үчүн белә бир план көтүрмүшдүр: о әввәлчә, материализми ичтимаи елмин јеканә дүзкүн методу һесаб етмәјә вадар едән үмуми мүлаһизәләри көстәрир; сонра Маркс вә Енкелсин бахышларыны шәрһ едир вә нәһајәт, әлдә едилән нәтичәләри рус һәјатынын бә'зи һадисәләринә тәтбиг едир. Бу фәслин мөвзусу хүсусилә мүһүм олдуғу үчүн биз онун мәзмунуну даһа әтрафлы тәһлил етмәјә чалышачаг вә е'тираза сәбәб олан бүтүн чәһәтләри гејд едәчәјик.

Мүәллиф әввәлчә тамамилә һаглы олараг көстәрир ки, ичтимаи просеси, «өз гаршыларында мәгсәдләр гојуб» «һадисәләри ирәлиләдән» «чаплы шәхсијјәтләрин» фәалијјәтиндән ибарәт һесаб едән нәзәриҗҗә,—анлашылмазлыг нәтичәсидир. Әлбәттә, һеч кәс һеч бир заман

«ичтимаи група онун тәркибиндәки шәхсијјәтләрдән асылы олмајан, мүстәгил бир варлыг» (31) иснад вермәк фикринә дә дүшмәмишдир, лакин иш ондадыр ки, «конкрет бир фәрд олмаг е'тибары илә шәхсијјәт, өзүндән әввәл јашамыш вә өзү илә бир заманда јашајан бүтүн шәхсијјәтләрин, јә'ни ичтимаи групун төрәмәсидир» (31). Мүәллифин фикрини изаһ едәк. Ч-б Михајловски белә бир фикир јеридир ки, тарихи «чанлы шәхсијјәт вә онун бүтүн нијјәт вә һиссләри» јарадыр. Тамамилә доғрудур. Лакин бу «нијјәт вә һиссләр» нә илә мүәјјән олунур? Белә бир фикри чидди мүдафиә етмәк олармы ки, бунлар тәсадүфән мејдана кәлир вә шәхсијјәтин мә'нәви һәјаты үчүн материал, објект олуб онун «нијјәт вә һиссләриндә» мәнфи вә ја мүсбәт чәһәтдән әкс едән, бу вә ја башга бир ичтимаи синфин мәнафејинин тәмсил олунмасында әкс едән мүәјјән ичтимаи мүһитдән зәрури олараг ирәли кәлмир? Сонра: *реал* шәхсијјәтләрин *реал* «нијјәт вә һиссләрини» биз һансы әламәтләрлә тә'јин етмәлијик? Ајдындыр ки, бу, јалныз белә бир әламәтдән ибарәт ола биләр: һәмин шәхсијјәтләрин *фәалијјәтләри,* — лакин јалныз ичтимаи «нијјәт вә һиссләрдән» бәһс олундуғу үчүн, буну да әлавә етмәк лазымдыр: шәхсијјәтләрин *ичтимаи фәалијјәтләри,* јә'ни *ичтимаи фактлар.* Ч-б Струве дејир: «Ичтимаи групу шәхсијјәтдән ајырмагла биз, ичтимаи груп дедикдә ичтимаи һәјат зәмининдә шәхсијјәтләр арасында мејдана кәлиб адәт вә һүгугда, хасијјәт вә әхлагда, дини тәсәввүрләрдә објективләшән бир чох гаршылыглы фәалијјәти нәзәрдә тутуруг» (32). Башга сөзлә: адамларын мүәјјән ичтимаи мүнасибәтләрини өјрәнмәји өзүнә мөвзу көтүрән материалист сосиолог, ејни заманда реал *шәхсијјәтләри* дә өјрәнмиш олур, чүнки бу мүнасибәтләр онларын фәалијјәтләриндән әмәлә кәлир. Субјективист сосиолог өз мүлаһизәсини, куја «чанлы шәхсијјәтләрдән» башлајыркән һәгигәтдә ондан башлајыр ки, бу шәхсијјәтләрә өзүнүн расионал һесаб етдији «нијјәт вә һиссләри» иснад верир (чүнки о өз «шәхсијјәтләрини» конкрет ичтимаи мүһитдән ајырмагла өзүнү бу шәхсијјәтләрин *һәгиги* нијјәт вә һиссләрини өјрәнмәк имканындан

мәһрум етмишдир), јә'ни, ч. Михајловскинин* дә е'тираф етмәли олдуғу кими, «утопијадан башлајыр». Сонра, бу сосиологун расионал һаггындакы өз тәсәввүрләри (өзү дүшүнмәдән) һәмин ичтимаи мүһити әкс етдирдији үчүн, онун јеритдији фикирдән чыхардығы вә өзүнә «назыркы елмин вә назыркы мә'нәви идеаларын» «тамамилә халис» мәһсулу кими көрүнән гәти нәтичәләр һәгигәтдә анчаг... мешшанлыг нөгтеји-нәзәрини вә мәнафејини ифадә едир.

Бу сонунчу чәһәт, — јә'ни шәхсијјәтин ролу һаггында вә ја субјектив метод һаггында хүсуси сосиоложи нәзәријјәнин тәнгиди материалист тәдгигатыны утопија илә әвәз етмәси, — хүсусилә мүһүмдүр; ч. Струве бу чәһәти ихтисара салдығына көрә, бунун үзәриндә бир гәдәр дајанмаға дәјәр.

Мисал үчүн, кустар һаггында халгчыларын ағызлара дүшмүш мүлаһизәсини көтүрәк. Халгчы бу кустарын ачыначаглы вәзијјәтини, онун истеһсалынын һеч дәрәчәсиндә олдуғуну, бинәкдарын кустары ән биабырчы шәкилдә истисмар етдијини, 16—18 саатлыг иш күнү мүгабилиндә истеһсалчыја анчаг гәпик-гуруш сахлајыб мәһсулун чох һиссәсини өз чибинә гојдуғуну тәсвир едиб белә бир нәтичәјә кәлир: кустарын истеһсалынын ачыначаглы сәвијјәдә олмасы вә онун әмәјинин истисмар едилмәси — мөвчуд гајдаларын пис чәһәтләридир. Лакин кустар муздлу фәһлә дејилдир; бу — јахшы чәһәтдир. Јахшы чәһәти сахламаг вә пис чәһәти мәһв етмәк, бунун үчүн дә кустар артели дүзәлтмәк лазымдыр. Халгчыларын там мүһакимәси бундан ибарәтдир.

Марксист башга чүр дүшүнүр. Пешәнин вәзијјәти илә танышлыг марксистдә бу вәзијјәтин јахшымы вә ја писми олмасы суалындан башга бир дә белә суал ојадыр ки, бу пешәнин гурулушу нечәдир, јә'ни мүәјјән мәһсул истеһсал едән кустарлар арасындакы мүнасибәтләр нечә әмәлә кәлир *вә нә сәбәбә башга чүр дејил, мәһз белә* әмәлә кәлир. Һәм дә марксист көрүр ки, бу гурулуш әмтәә истеһсалыдыр, јә'ни *базар васи-*

* Әсәрләри, III чилд, с. 155: «Социолокија бир гәдәр утопијадан башламалыдыр».

тәси илә бир-биринә бағлы олан *тәкләнмиш* истеһсалчыларын истеһсалыдыр. Ајрыча бир истеһсалчынын өзкәси тәрәфиндән истеһлак едилмәк үчүн нәзәрдә тутулан мәһсулу, анчаг *пул* формасы алындан сонра, јә'ни габагчадан һәм кејфијјәт, һәм дә кәмијјәт чәһәтчә ичтимаи һесаба алындыгдан сонра истеһлакчыја чата биләр вә истеһсалчыја башга ичтимаи мәһсул алмаг ихтијары верә биләр. Бу исә истеһсалчынын хәбәри олмадан, базарда гијмәтләрин галхыб-дүшмәси васитәси илә һесаба алыныр. Базарда гијмәтләрин истеһсалчыја мә'лум олмајыб, ондан асылы олмајан бу галхыб-дүшмәси, истеһсалчылар арасында бәрабәрсизлик төрәтмәјә билмәз, бә'зиләрини вар-јохдан чыхармагла вә пулу=ичтимаи әмәк мәһсулуну башгаларынын әлинә вермәклә бу бәрабәрсизлији гүввәтләндирмәјә билмәз. Пул саһибинин, бинәкдарын гүдрәтли олмасынын сәбәби дә бурадан ајдындыр: сәбәб ондан ибарәтдир ки, күндәлик, узаг башы һәфтәлик күзәран үмиди илә јашајан кустарлар ичәрисиндә тәкчә бинәкдар пула маликдир, јә'ни кечмиш *ичтимаи* әмәк мәһсулуна маликдир вә бу мәһсул онун әлиндә *капитала* чеврилиб башга кустарларын изафи мәһсулуну мәнимсәмәк аләти олур. Буна көрә дә марксист бу нәтичәјә кәлир ки, ичтимаи тәсәррүфатын бу чүр гурулдуғу шәраитдә истеһсалчынын мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси вә истисмар олунмасы тамамилә лабүддүр, јохсулларын варлылара табе едилмәси вә онларын мәнафе әкслији — *синифләр мүбаризәси* һагғындакы *елми* анлајыш үчүн мәзмун верән бу әкслик тамамилә лабүддүр. Демәли, истеһсалчынын мәнафеји һеч дә бир-биринә әкс олан бу үнсүрләри барышдырмагда дејил, тәрсинә, әкслији инкишаф етдирмәкдәдир, бу әкслијин дәрк олунмасыны инкишаф етдирмәкдәдир. Биз көрүрүк ки, әмтәә тәсәррүфатынын артмасы бизим Русијада да әкслији белә инкишаф етдирир: базар бөјүдүкчә вә истеһсал кенишләндикчә тичарәт капиталы сәнаје капиталына чеврилир. Машынлы сәнаје тәкләнмиш хырда истеһсалы гәти дағыдараг (бу истеһсалы бинәкдар артыг көкүндән сарсытмышдыр), әмәји ичтимаиләшдирир. Кустар истеһсалында куста-

рын сащири мүстәгиллији илә вә бинәкдарын гүдрәтинин тәсадүфи бир шеј кими көрүнмәси илә пәрдәләнән Plusmacherei системи, — инди ајдын вә һеч шејлә пәрдәләнмәмиш бир шәкил алыр. Кустар пешәсиндә дә «һәјатда» анчаг, изафи мәһсулу бинәкдара вермәклә иштирак едән «әмәк» инди буржуа чәмијјәтинин «һәјатындан ајрылыр». Бу чәмијјәт ону тамамилә ачыг шәкилдә өз ичәрисиндән кәнара атыр вә өз әсасыны тәшкил едән принсипи ахыра гәдәр ачыб көстәрир ки, истеһсалчы анчаг о заман јашајыш васитәләри әлдә едә биләр ки, өз әмәјинин изафи мәһсулуну лүтфән мәнимсәјәчәк пул сащиби тапсын; беләликлә дә, кустарын (вә онун идеологу олан халгчынын) аплаја билмәдији шеј — јә'ни: јухарыда көстәрилән әкслијин дәрин, синфи характери, — истеһсалчыја өзлүјүндә ајдын олур. Мәһз буна көрә дә кустарын мәнафејини анчаг бу габагчыл истеһсалчы тәмсил едә биләр.

Инди бу мүлаһизәләри онларын сосиоложи методу чәһәтдән мүгајисә едәк.

Халгчы өзүнүн реалист олдуғуна инандырмаға чалышыр. О дејир ки, «тарихи чанлы шәхсијјәтләр јарадыр», буна көрә дә мән мүасир гурулуша мәнфи нәзәрлә бахан кустарын «һиссләриндән», онун даһа јахшы гурулуш јаратмаг ниҹјәтиндән башлајырам, марксист исә зәрурилик вә лабүдлүк кими шејләрдән бәһс едир; о, мистик вә метафизикдир.

Бу мистик чаваб верир ки, — доғрудан да, тарихи «чанлы шәхсијјәтләр» јарадыр, — мән дә, кустар пешәсиндә ичтимаи мүнасибәтләрин нә сәбәбә башга чүр дејил, бу чүр әмәлә кәлдији мәсәләсини (сиз бу мәсәләни һәтта ирәли дә сүрмәмишсиниз!) тәһлил едиркән, мәһз буну тәһлил едирдим ки, «чанлы шәхсијјәтләр» *өзләринин тарихини нечә јаратмышлар* вә јаратмагдадырлар. Һәм дә әлимдә е'тибарлы ме'јар вар иди ки, мәним мәшғул олдуғум «чанлы», һәгиги шәхсијјәтләрдир, һәгиги ниҹјәт вә һиссләрдир: һәмин ме'јар бундан ибарәт иди ки, онларын «ниҹјәт вә һиссләри» артыг өзүнү ишдә көстәрмишдир, мүәјјән ичтимаи мүнасибәтләр јаратмышдыр. Доғрудур, мән һеч бир заман демирәм ки, «тарихи чанлы шәхсијјәтләр јарадыр»

(чүнки мәнә елә кәлир ки, бу — бош бир ибарәдир), лакин *һәгиги* ичтимаи мүнасибәтләри вә бунларын *һәгиги* инкишафыны тәдгиг едиркән мән мәһз чанлы шәхсијјәтләрин фәалијјәтинин мәһсулуну тәдгиг едирәм. Сиз исә «чанлы шәхсијјәтләрдән» данышмағына данышырсыныз, әслиндә исә әсас олараг онларын һәгигәтән өз һәјат шәраитиндән, мөвчуд истеһсал мүнасибәтләри системиндән доған «нијјәт вә һиссләрә» малик «чанлы шәхсијјәти» дејил, бир кукла көтүрүб өз хүсуси «нијјәт вә һиссләринизи» онун башына долдурурсунуз. Ајдындыр ки, белә бир мәшғулијјәтдән анчаг мә'сум хәјаллар һасил олур; һәјат сиздән, сиз дә һәјатдан кәнарда галырсыныз*. Һәлә бу аздыр: сиз бир бахын ки, бу кукланын башына *нә* долдурурсунуз вә нә кими тәдбирләр тәблиғ едирсиниз. Зәһмәткешләрә артели «мүасир елмин вә мүасир мә'нәви идејаларын көстәрдији бир јол» кими мәсләһәт көрүркән, сиз кичик бир чәһәти: ичтимаи тәсәррүфатымызын бүтүн гурулушуну нәзәрә алмамышсыныз. Бунун капиталист тәсәррүфаты олдуғуну баша дүшмәдијиниз үчүн сиз көрмәмишсиниз ки, мүмкүн ола биләчәк бүтүн артелләр *бу зәмин үзәриндә* чүз'и вә јарымчыг тәдбирләр олараг галар, бунлар нә истеһсал васитәләринин, о чүмләдән дә пулун азлыг әлиндә тәмәркүзләшмәсини (бу тәмәркүзләшмә мүбаһисәсиз бир фактдыр), нә дә олдугча бөјүк әһали күтләсинин там бинәсиблијини арадан галдырмаз, бу јарымчыг тәдбирләр олса-олса анчаг бир овуч ајры-ајры кустарлары хырда буржуазија сыраларына галдырар. Сиз зәһмәткеш идеологундан дөнүб хырда буржуазијанын идеологу олурсунуз.

Лакин чн. Струвеје гајыдаг. Халгчыларын «шәхсијјәт» һаггындакы фикирләринин мәзмунсузлуғуну көстәрдикдән сонра о, сөзүндә давам едир: «Бу вә ја башга бир бөјүк тарихи тәкамүл һадисәсини изаһ етмәк јолундакы һәр бир тәшәббүс көстәрир ки, сосиолокија һәгигәтән даим фәрдијјәт үнсүрләрини ичти-

* «Тәчрүбә ону («јени тарихи јол имканыны») амансыз сурәтдә кичилдир»; «бу имкан, демәк олар, күндән-күнә азалыр» (чн. Михајловскинин сөзләридир. П. Струве ситат кәтирир, с. 16). Әлбәттә, һеч бир заман мөвчуд олмајан «имкан» дејил, хәјаллар азалыр. Һәм дә јахшыдыр ки, азалыр.

маи мәнбәләрә кәтириб чыхармаға чалышыр. Иш кәлиб «тарихи шәхсиҗҗәтә», «бөҗүк адама» чатанда һәмишә ону мүәҗҗән дөврүн руһунун «ифадәчиси», өз зәманәсинин нүмаҗәндәси кими көстәрмәҗә, — онун һәрәкәтләрини, онун мүвәффәгиҗҗәтләрини вә мүвәффәгиҗҗәтсизликләрини һадисәләрин бүтүн әввәлки кедишинин зәрури нәтичәләри кими көстәрмәҗә чәһд едилир» (32). Ичтимаи һадисәләри *изаһ етмәк,* җә'ни ичтимаи елм җаратмаг үчүн едилән һәр чүр тәшәббүсдәки бу үмуми мејл «ичтимаи тәкамүлүн әсас просеси олмаг е'тибары илә синфи мүбаризә нәзәриҗҗәсиндә өз ајдын ифадәсини тапмышдыр. Бир һалда ки, шәхсиҗҗәт һесабдан силинмишди, башга бир үнсүр тапмаг лазым иди. Белә бир үнсүр ичтимаи групдан ибарәт олду» (33). Ч-б Струве тамамилә һаглы олараг көстәрир ки, синфи мүбаризә нәзәриҗҗәси, сосиолокијанын «фәрдиҗҗәт үнсүрләрини ичтимаи мәнбәләрә» кәтириб чыхармаг јолундакы үмуми мејлини, нечә дејәрләр, баша чатдырыр. Бундан әлавә: синфи мүбаризә нәзәриҗҗәси бу мејли илк дәфә о гәдәр долғун вә ардычыл тәтбиг едир ки, сосиолокијаны елм дәрәчәсинә галдырыр. Бу, «груплар» анлајышы һаггындакы материалист тә'рифи әсасында әлдә едилмишди. Бу анлајыш өзлүҗүндә һәлә олдугча гејри-мүәҗҗән вә ихтијаридир: «груплары» фәргләндирмәк ме'јарыны һәм дини, һәм етнографик, һәм сијаси, һәм дә һүгуги вә с. һадисәләрдә көрмәк олар. Елә бир мөһкәм әламәт јохдур ки, бу әламәтә әсасән һәмин саһәләрин һәр бириндә бу вә ја башга «груплары» фәргләндирмәк мүмкүн олсун. Синфи мүбаризә нәзәриҗҗәси исә мәһз она көрә ичтимаи елмин олдугча бөҗүк мүвәффәгиҗҗәтидир ки, фәрдини ичтимаиҗә кәтириб чыхармаг үсулларыны тамамилә дүрүст вә гәти мүәҗҗән едир. Биринчиси, бу нәзәриҗҗә *ичтимаи-игтисади формасија* анлајышыны җаратмышдыр. Бу нәзәриҗҗә, һәр чүр инсан биркәҗашајышынын әсас фактыны — җашајыш васитәләри әлдә етмәк үсулуну әсас көтүрәрәк, җашајыш васитәләри әлдә етмәјин мөвчуд үсулларынын тә'сири алтында инсанлар арасында әмәлә кәлән мүнасибәтләри һәмин фактла әлагәләндирмиш вә бу мүнасибәтләр (Марксын терминолоки-

јасына көрә «истеһсал мүнасибәтләри») системиндә чәмиҹјәтин, сијаси-һүгуги формалар вә мә'лум ичтимаи фикир чәрәјанлары шәклиндә тәзаһүр едән *әсасыны* көстәрмишдир. Марксын нәзәриҹјәсинә көрә, һәр бир белә истеһсал мүнасибәтләри системи хүсуси бир ичтимаи организмдир вә онун өз доғулушунун, јашамасынын вә јүксәк формаја кечмәсинин, башга бир ичтимаи организмә чеврилмәсинин хүсуси ганунлары вардыр. Субјективистләр објектив вә үмумелми тәкрарланма ме'јарынын сосиолокиаја тәтбиг едилә биләчәјини инкар етдикләри һалда, бу ме'јар Марксын нәзәриҹјәси илә ичтимаи елмә тәтбиг едилди. Субјективистләр мәһз белә бир фикир јеридирдиләр ки, ичтимаи һадисәләр чох мүрәккәб вә мүхтәлиф олдуғуна көрә бу һадисәләрин мүһүмләрини мүһүм олмајанларындан ајырмадыгча онлары өјрәнмәк олмаз, белә ајырма үчүн исә «тәнгиди дүшүнән» вә «мә'нәви чәһәтчә инкишаф етмиш» шәхсиҹјәтин нөгтеји-нәзәри лазымдыр; белӛликлә дә онлар асанлыгла ичтимаи елми бир сыра мешшан мә'нәвиҹјаты нәсиһәтләринә чевирмәјә кәлиб чыхырдылар ки, бу мешшан мә'нәвиҹјатынын нүмунәләрини биз, тарихин мәгсәдәүјгун олмадығы һаггында вә «елм ишығыны» рәһбәр тутан јол хүсусунда философлуг едән ч. Михајловскидә көрдүк. Марксын нәзәриҹјәси мәһз бу дүшүнчәләрин көкүнү гырды. Мүһүм оланы мүһүм олмајандан фәргләндирмәјин јеринә, чәмиҹјәтин игтисади гурулушу — *мәзмун* илә сијаси вә идеја *формасы* фәрги гојулду: игтисади гурулуш анлајышынын өзү бунунла дүрүст изаһ олунду ки, анчаг хүсуси, тарихчә мүәјјән истеһсал мүнасибәтләри системи ганунларынын ола биләчәји јердә тәбиәт ганунларыны көрән кечмиш игтисадчыларын бахышы рәдд едилди. Субјективистләрин үмумиҹјәтлә «чәмиҹјәт» һаггындакы дүшүнчәләринин јеринә, мешшан утопијаларындан о јана кетмәјән (чүнки ән мүхтәлиф ичтимаи гајдалары ичтимаи организмләрин хүсуси нөвләри шәклиндә үмумиләшдирмәк имканы да ајдынлашдырылмамышды) мәзмунсуз дүшүнчәләрин јеринә, чәмиҹјәт гурулушунун мүәјјән формаларынын *тәдгиги* гојулду. Икинчиси, һәр бир белә ичтимаи-

игтисади формасија дахилиндә «чанлы шәхсијјәтләрин» һәрәкәтләри, сон дәрәчә мүхтәлиф олан вә әсла системә салына билинмәјәчәк кими көрүнән бу һәрәкәтләр үмумиләшдирилди вә истеһсал мүнасибәтләри системиндә ојнадыглары рола көрә, истеһсал шәраитинә көрә вә демәли, өзләриниң һәјат шәраитинә көрә, бу шәраитин мүәјјән етдији мәнафејә көрә бир-бириндән фәргләнән шәхсијјәт групларының һәрәкәтләринә, — бир сөзлә, өз мүбаризәси илә чәмијјәтин инкишафыны мүәјјән едән *синифләрин* һәрәкәтләринә кәтирилиб чыхарылды. Бунунла да тарихин чанлы шәхсијјәтләр тәрәфиндән јарадылдығы һаггындакы бош бир мүддәа илә кифајәтләниб бу шәхсијјәтләрин һәрәкәтләрини һансы ичтимаи шәраитин вә мәһз нечә мүәјјән етдијини тәһлил етмәк истәмәјән субјективистләрин тарихә ушагчасына садәдил, халис механики бахышы рәдд едилди. Субјективизмин јеринә, ичтимаи просеси тәбии-тарихи просес һесаб едән бахыш гојулду ки, бу бахыш олмадан, әлбәттә, ичтимаи елм дә ола билмәзди. Ч-б Струве чох һаглы олараг көстәрир ки, «сосиолокијада шәхсијјәтә әһәмијјәт вермәмәк вә ја, даһа доғрусу сосиолокијадан шәхсијјәти кәнар етмәк, әслиндә, елми идрак мејлиндә хүсуси бир һалдыр» (33), «фәрдијјәтләр» јалныз мә'нәви аләмдә дејил, физики аләмдә дә јашајыр. Бүтүн иш ондадыр ки, «фәрдијјәтләри» мүәјјән үмуми ганунлар чәрчивәсинә салмаг иши физики аләм үчүн чохдан баша чатдырылмышдыр, ичтимаи саһә үчүн исә ону јалныз Марксын нәзәријјәси мәһкәм мүәјјән етмишдир.

Русија субјективистләринин сосиоложи нәзәријјәсинә Ч. Струвенин сонракы е'тиразы ондан ибарәтдир ки, бүтүн јухарыда көстәрилән дәлилләрдән башга — «сосиолокија, бизим фәрдијјәт адландырдығымыз шеји *һеч бир һалда* илкин факт олараг гәбул едә билмәз, чүнки фәрдијјәт анлајышынын (даһа изаһ едилмәјә еһтијачы олмајан бу анлајышын) өзү вә она мүвафиг олан факт узун ичтимаи просесин нәтичәсидир» (36). Бу — чох доғру фикирдир вә бунун үзәриндә, хүсусән мүәллифин кәтирдији дәлилләрдә бә'зи јанлыш чәһәтләр олдуғу үчүн, дајанмағына дәјәр. Мүәллиф *Зим-*

мелин бахышларыны мисал кәтириб дејир ки, о өзүнүн «Ичтимаи тәбәгәләшмә һаггында» адлы әсәриндә, фәрдијјәтин инкишафы илә бу шәхсијјәтин дахил олдуғу групун тәбәгәләшмәси арасында билаваситә асылылыг олдуғуну сүбут етмишдир. Ч-б Струве бу мүддәаны ч. Михајловскинин нәзәријјәсинә — фәрдијјәтин инкишафы илә чәмијјәтин тәбәгәләшмәси («мүхтәлиф тәркибли олмасы») арасында әкс асылылыг олдуғу нәзәријјәсинә гаршы гојур. «Тәбәгәләшмәмиш мүһитдә, — дејә ч. Струве она е'тираз едир, — фәрд өзүнүн «јекрәнклији вә симасызлығы» чәһәтчә... «аһәнкдар бир там» олачагдыр. «Реал шәхсијјәт «үмумијјәтлә инсан организминә мәхсус бүтүн сифәтләрин мәчмусу» ола билмәз, садәчә она көрә ки, белә бир мәзмун долғунлуғу реал шәхсијјәтин гүввәси харичиндәдир» (38—39). «Шәхсијјәт фәрглӛнә билмәк үчүн тәбәгәләшмиш мүһитдә олмалыдыр» (39).

Бурада дејилӛнләрдән ајдын олмур ки, Зиммел мәсәләни мәһз нечә гојур вә нә ким дәлилләрлә әсасландырыр. Лакин ч. Струвенин нағыл етдијиндә мәсәләнин гојулушу, ч. Михајловскидәки кими нөгсанлыдыр. Фәрдијјәтин инкишафының (вә рифаһының) чәмијјәтин тәбәгәләшмәсиндән нә дәрәчәдә асылы олдуғу һаггындакы абстракт мүһакимә әсла елми мүһакимә дејилдир, чүнки чәмијјәтин һәр чүр гурулуш формасы үчүн јарарлы олан һеч бир нисбәт мүәјјән етмәк олмаз. «Тәбәгәләшмә», «мүхтәлиф тәркибли олмаг» вә с. анлајышының өзү, мәһз һансы ичтимаи шәраитә тәтбиг едилмәсиндән асылы олараг, тамамилә мүхтәлиф мә'на алыр. Ч-б Михајловскинин әсас сәһвиндә, конкрет бир ичтимаи формасијанын конкрет «тәрәггисини» өјрәнмәк әвәзинә, үмумијјәтлә «тәрәггини» гаврамаға чәһд едән мүһакимәләринин мәһз абстракт еһкамчылығындадыр. Ч-б Струве өз үмуми мүддәаларыны (јухарыда верилән мүддәалары) ч. Михајловскијә гаршы ирәли сүрүркән онун сәһвини тәкрар едиб конкрет тәрәггини тәсвир етмәкдән вә ајдынлашдырмагдан думанлы вә әсассыз еһкамлар аләминә кечир. Мисал көстәрәк. Ч-б Струве: «Фәрдин өз мәзмуну чәһәтдән аһәнкдар тамлығы групун инкишафы дәрәчәси

илә, јә'ни тәбәгәләшмәси дәрәчәси илә мүәјјән олунур» — дејир вә бу чүмләни курсивлә јазыр. Лакин бурада групун «тәбәгәләшмәсини» нечә анламаг лазым кәлир? Тәһкимчилик һүгугунун арадан галдырылмасы бу «тәбәгәләшмәни» күввәтләндирди, ја зәифләтди? Ч-б Михајловски мәсәләни икинчи мә'нада һәлл едир («Тәрәггы нә демәкдир?»); ч. Струве исә мәсәләни, ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн күввәтләндијинә әсасланараг, јәни ки, биринчи мә'нада һәлл едәрди. Бири—силк фәргләриниң јох олмасыны; дикәри исә игтисади фәргләрин әмәлә кәлмәсини нәзәрдә тутмушдур. Көрдүјүнүз кими, бу термин о гәдәр гејри-мүәјјәндир ки, ону бир-биринә әкс олан шејләрә аид етмәк олар. Даһа бир мисал. Капиталист мануфактурасындан машынлы ири сәнајејә кечилмәсини «тәбәгәләшмәнин» азалмасы һесаб етмәк оларды, чүнки ихтисаслашмыш фәһләләр арасындакы һиссә әмәк бөлкүсү кәсилир. Һалбуки фәрдијјәтин инкишафы үчүн мәһз икинчи һалда даһа әлверишли (фәһләдән өтрү) шәраит олдуғуна шүбһә едилә билмәз. Бурадан чыхан нәтичә одур ки, мәсәләнин гојулушунун артыг өзү дүзкүн дејилдир. Мүәллиф өзү е'тираф едир ки, шәхсијјәтлә груп арасында да антагонизм вардыр (Михајловски дә буну дејир). «Лакин һәјат, — дејә о әлавә едир, — һеч бир заман *мүтләг* зиддијјәтләрдән әмәлә кәлмир: һәјатда һәр шеј *дәјишир* вә *нисбидир,* ејни заманда да бүтүн ајры-ајры чәһәтләр бир-бири илә даим гаршылыглы әлагәдәдир» (39). Әкәр белә дирсә, онда груп илә шәхсијјәт арасында мүтләг нисбәтләр ирәли сүрмәк нәјә лазым иди? — мүәјјән ичтимаи формасијаның инкишафының гәти мүәјјән моментинә аид олмајан нисбәтләр ирәли сүрмәк нәјә лазым иди? нә үчүн кәрәк бүтүн дәлилләр Русијанын тәкамүлүндән ибарәт мүәјјән просес мәсәләсинә аид едилмәјәјди? Мүәллиф мәсәләни белә гојмаг тәшәббүсүндә олмушдур вә буну ахыра гәдәр давам етдирсәјди, онун дәлилләри чох күввәтләнмиш оларды, «Јалныз әмәк бөлкүсү, — ч. Михајловскинин нәзәријјәсинә көрә бәшәријјәтин күнаһы олан әмәк бөлкүсү, — о «шәхсијјәтин» инкишафы үчүн шәраит јаратмышдыр ки, ч. Михајловски онун наминә мүасир

әмәк бөлкүсү формаларына гаршы һаглы протест едир» (38). Бу чох көзәл дејилмишдир; анчаг «әмәк бөлкүсү» әвәзинә «капитализм» вә һәтта даһа мәһдуд сурәтдә: *рус капитализми* демәк лазым иди. Капитализмин мүтәрәгги әһәмијјәти мәһз ондадыр ки, о, инсан һәјатынын, ағыл күтлүјү јарадыб истеһсалчыларын өз мүгәддәратыны өз әлләринә алмасына имкан вермәјән әввәлки мәһдуд шәраитини дағытмышдыр. Тичарәт әлагәләриниң вә дүнја мигјасында мүбадиләнин олдугча инкишафы, чох бөјүк әһали күтләләринин даим өз јерләрини дәјишмәси, гәдимдән давам едән гәбилә, аилә, мүәјјән әразидәки ичма әлагәләрини гырмыш вә Гәрбин јени тарихиндә бу гәдәр бөјүк рол ојнајан инкишаф мүхтәлифлијини, «истеһдадлар мүхтәлифлијини, ичтимаи мүнасибәтләр зәнкинлијини»* јаратмышдыр. Русијада бу просес ислаһатдан сонракы дөврдә өзүнү вар гүввә илә көстәрди, о заман гәдим әмәк формалары чох бөјүк сүр'әтлә дағылырды вә бириничи јери иш гүввәсинин алыныб-сатылмасы тутду; бу исә кәндлини патриархал јарытәһкимли аиләдән, кәндин күтләшдиричи шәраитиндән ајырыр вә үстәлик дәјәрин јарытәһкимчи мәнимсәмә формаларыны халис капиталист формалары илә әвәз едирди. Бу игтисади просес ичтимаи саһәдә «шәхсијјәт һиссинин үмуми јүксәлиши илә», разночинләрин мүлкәдар синфини сыхышдырыб «чәмијјәтдән» чыхармасы илә, шәхсијјәтин мә'насыз орта әср сыхышдырылмаларына гаршы әдәбијјатын гызғын мүбаризәси вә с. илә нәтичәләнди. Шәхсијјәт һиссинин, өз һејсијјәт һиссинин мәһз ислаһатдан сонракы Русијада јүксәлмиш олдуғуну халгчылар, јәгин ки, инкар етмәзләр. Лакин онлар буна һансы мадди шәраитин сәбәб олдуғуну билмәк истәмирләр. Тәһкимчилик һүгугу заманында, ајдындыр ки, буна бәнзәр бир шеј ола билмәзди, — одур ки, халгчы «азадлыг» ислаһатыны алгышлајыр вә буржуа тарихчиләри кими, даркөз оптимизмә гапылдығыны көрмүр; Маркс һәмин буржуа тарихчиләри һаггында демишдир ки, онлар кәндли ислаһатына «көһнәликдән гур-

* *К. Marx.* «Der achtzehnte Brumaire», S. 98 u. s. w. (*К. Маркс* «Луи Бонапартын он сәккиз брүмери», 98-чи вә сонракы сәһифәләр. *Ред.*[105].

тулмаг» clairobscur*-у далындан бахараг көрмүрләр ки, бу «гуртулуш» анчаг бир форманын башгасы илә әвәз олунмасындан, феодал изафи мәһсулунун буржуа изафи дәјәри илә әвәз олунмасындан ибарәт иди. Биздә дә тамамилә бунун ејни иди. Әһалини олдуғу јерә бағлајан, ону ајры-ајры мүлкәдарларын тәбәәләри групларына парчалајан мәһз «көһнә задәкан» тәсәррүфаты системи шәхсијјәтин әзилмәсинә сәбәб олурду. Сонра, — шәхсијјәти бүтүн тәһкимчи буховларындан азад етмиш олан мәһз капитализм, шәхсијјәти әмтәә саһиби едәрәк (бу чәһәтдән ону һәр бир башга әмтәә саһибинә бәрабәр едәрәк) онунла базар арасында мүстәгил мүнасибәт јаратмыш вә шәхсијјәт һиссини јүксәлтмишдир. Ч-б халгчылара рус капитализминин мүтәрәггилијиндән данышанда онлар ријакарчасына дәһшәтә кәлирләрсә, бунун сәбәби анчаг одур ки, онлар ислаһатдан сонракы Русијада олан «тәрәгги не'мәтләринин» мадди шәртләри мәсәләси үзәриндә дүшүнмүрләр. Әкәр ч. Михајловски өз «сосиолокијасыны», рус капитализминә Русијанын тәсадүфи вә мүвәггәти олараг доғру јолдан чыхмасы кими бахыб буна гаршы протест едән «шәхсијјәтдән» башлајырса, лап бурадача өзү-өзүнә зидд кедәрәк анламыр ки, шәхсијјәтин бу протестини мүмкүн едән шәраити јалныз капитализм өзү јаратмышдыр. — Биз бу мисалдан бир даһа көрүрүк ки, ч. Струвенин дәлилләринин нә кими дәјишиклијә еһтијачы вардыр. Мәсәләни бүтүнлүклә Русијанын керчәклији зәмининә, белә бир чәһәти ајдынлашдырмаг зәмининә кечирмәк лазым иди ки, нә вардыр вә нә сәбәбә башга чүр дејил, мәһз бу чүрдүр: әбәс дејил ки, халгчылар бүтүн өз сосиолокијасыны гуруркән керчәклији тәһлил етмәк әвәзинә, нә «ола биләчәји» һаггында фикир јеридирдиләр; онлар көрмәјә билмәздиләр ки, керчәклик онларын хүљаларыны амансызчасына дағыдыр.

Мүәллиф «шәхсијјәтләр» нәзәријјәсинин тәһлилини бу ифадә илә гуртарыр: «сосиолокија үчүн шәхсијјәт мүһитин функсијасыдыр», «бурада шәхсијјәт формал

* — пәрдәси. *Ред.*

бир анлајышдыр вә бунун мәзмуну ичтимаи групун тәдгиги илә верилир» (40). Ахырынчы гаршыгојма субјективизмлә материализмин экслијини хүсусилә габарыг көстәрир: субјективистләр «шәхсијјәт» һаггында фикир јеридиркән бу анлајышын *мәзмунуну* (јә'ни бу шәхсијјәтин «нијјәт вә һиссләрини», онун ичтимаи һәрәкәтләрини) *a priori* мүәјјән едирдиләр, јә'ни «ичтимаи групу тәдгиг етмәк» әвәзинә өз утопијаларыны јерндирдиләр.

Ч-б Струве сөзүндә давам едәрәк дејир: материализмин дикәр «мүһүм чәһәти ондан ибарәтдир ки, игтисади материализм идејаны факта, шүүру вә кәрәклији варлыға табе едир» (40). «Табе едир» сөзү, әлбәттә, бурада о демәкдир ки, ичтимаи һадисәләрин изаһында табе јер верир. Субјективист-халгчылар бунун лап әксини едирләр: онлар өз мүһакимәләриндә «идеаллары» әсас көтүрүр вә әсла дүшүнмүрләр ки, бу идеаллар керчәклијин јалныз мә'лум ни'икасы ола билөрди, демәли, бу идеаллары фактлар әсасында јохламаг, фактлара көтириб чыхармаг лазымдыр. — Һәм дә бу сонунчу мүддәа изаһ едилмәсә, халгчыја ајдын олмаз. Бу нечә олан шејдир? — дејә халгчы дүшүнүр, — идеаллар кәрәк фактлары писләсин, бунлары нечә дәјишдирмәк лазым олдуғуну көстәрсин, фактлар әсасында јохланмаг дејил, фактлары јохласын. Фактлар әсасында јохланмаг фикри, көјләрдә сејр етмәјә адәт етмиш халгчыја, фактларла разылашмаг кими көрүнүр. Буну ајдынлашдыраг.

«Өзкә үчүн тәсәррүфатчылыг етмәјин» мөвчуд олмасы, истисмарын мөвчуд олмасы һәмишә һәм истисмар олунанларын өзләриндә, һәм дә «зијалыларын» ајры-ајры нүмајәндәләриндә бу системә әкс олан идеаллар доғурачагдыр.

Бу идеаллар марксист үчүн сон дәрәчә гијмәтлидир; марксист анчаг бу идеаллар зәмининдә халгчыларла мүбаһисәјә кирир, мәһз бу идеалларын гурулмасы вә һәјата кечирилмәси мәсәләси һаггында мүбаһисә едир.

Халгчы бу кими идеаллары доғуран фактын мөвчуд олдуғуну гејд етмәклә, сонра идеалын «мүасир елм вә мүасир мә'нәви идејалар» нөгтеји-нәзәриндән гануни

олдуғуна даир көстәришләр ирәли сүрмәклә кифајәтләнир [һәм дә анламыр ки, бу «мүасир идеjалар» анчаг, Гәрби Авропа «ичтимаи фикринин» jени доған гүввәjә күзәштләри демәкдир], даһа сонра исә «чәмиjjәтә» вә «дөвләтә» мүрачиәт едиб дејир: тә'мин един, горујун, тәшкил един!

Марксист дә һәмин идеалы әсас көтүрүр, лакин ону «мүасир елмлә вә мүасир мә'нәви идеjаларла»* дејил, *мөвчуд синфи зиддиjjәтләрлә* тутушдурур вә буна көрә дә һәмин идеалы «елмин» төләби кими дејил, филан синфин филан (објектив сурәтдә тәдгиг едилмәли) ичтимаи мүнасибәтләрдән доған вә бу мүнасибәтләрин филан хүсуси jjәтләри үзүндән анчаг филан чүр әлдә едилән төләби кими ифадә едир. Әкәр идеаллар фактларла *бу чүр* әсасландырылмаса, онда бу идеаллар мә'сум арзулардан ибарәт олараг галар, бунларын күтләләр тәрәфиндән гәбул олунмачағына вә демәли, һәjата кечәчәjинә һеч бир шанс галмаз.

Белӛликлә, ч. Струве материализми ичтимаи елмин jеканә дүзкүн методу һесаб етмәjә мәчбур едән үмуми нәзәри мүддәалары көстәрдикдән сонра Маркс вә Енкелсин бахышларыны шәрһ етмәjә кечир вә башлыча олараг Енкелсин әсәрләриндән ситатлар кәтирир. Китабын бу jери онун сон дәрәчә мараглы вә ибрәтли һиссәсидир.

Мүәллиф тамамилә һаглы олараг көстәрир ки, «Марксы рус публисистләри гәдәр анламаjанлара һеч jердә тәсадүф едилмир» (44). Һәр шеjдән әввәл, Марксын «тарих-фәлсәфә нәзәриjjәсини» анчаг «капитализм гурулушунун мәншәjини» ајдынлашдырмагдан ибарәт билән ч. Михајловски буна мисал кәтирилир. Ч-б Струве буна гаршы тамамилә һаглы олараг протест едир. Доғрудан да, бу сон дәрәчә характерик бир фактдыр. Ч-б Михајловски Маркс һаггында дәфәләрлә jазмыш, лакин *Марксын методунун* «сосиолокиjада субjектив метода» мүнасибәтиндән һеч вахт бир кәлмә

* Енкелс өзүнүн «Herrn E. Dührings Umwälzung der Wissenschaft» («Ч-б Ф. Дүрингин елмдә jаратдығы чевриличи». *Ред.*) әсәриндә чох көзәл демишдир ки, бу — өз анлајышыны, бу анлајышын экс етдирдиjи фактла дејил, башга анлајышла, башга фактын сурәти илә тутушдурмагдан ибарәт олан көһнә психоложи методдур[116].

дә данышмамышдыр. Ч-б Михајловски «Капитал» һаггында јазмыш, Марксын игтисади доктринасы илә «һәмрә'ј» олдуғуну (?) билдирмиш, лакин, — мисал үчүн, — белә бир мәсәләнин үстүндән чидди сүкутла кечмишдир ки, Русија субјективистләри, әмтәә тәсәррүфаты өз әдаләт идеалы әсасында јенидән гурмаг истәјән Прудонун методуна ујғун кәлмирләрми?* Бу ме'јар (әдаләт — justice éternelle ме'јары) ч. Михајловскинин «мүасир елм вә мүасир мә'нәви идеаллар» ме'јарындан нә илә фәргләнир? Һәм дә ичтимаи елмләр методунун тәбиәт елмләри методу илә ејниләшдирилмәсинә һәмишә бу гәдәр чидди протест едән ч. Михајловски нә сәбәбә Марксын белә бир бәјанатына гаршы мүбаһисәјә кириш мәмишдир ки, Прудонун бу чүр методу, «маддәләр мүбадиләсинин һәгиги ганунларыны тәдгиг етмәк» әвәзинә бу мүбадиләни «гоһумлуг» ганунлары әсасында јенидән гурмаг истәјән бир кимјачынын методу кими тамамилә мә'насыздыр? нә сәбәбә Марксын белә бир бахышына гаршы мүбаһисәјә кириш мәмишдир ки, ичтимаи просес «тәбии-тарихи просесдир»? Әдәбијјатла таныш олмамағы буна сәбәб көстәрмәк олмаз: јәгин ки, иш, әсла анламамагда вә ја анламаг истәмәмәкдәдир. Әдәбијјатымызда буну, кәрәк ки, биринчи олараг ч. Струве демишдир, — бу да онун бөјүк хидмәтидир.

Инди марксизм һаггында мүәллифин тәнгид едилмәси лазым кәлән бәјанатларына кечәк. Ч-б Струве дејир: «Биз е'тираф етмәјә билмәрик ки, бу нәзәриҗҗә *халис фәлсәфи чәһәтдән* һәлә *әсасландырылмамышдыр* вә һәлә, үмумдүнја тарихи кими олдугча бөјүк бир конкрет материалын өһдәсиндән кәлә билмәмишдир. Дејәсән, јени нәзәриҗҗә нөгтеји-нәзәриндән фактлара јенидән бахмаг лазымдыр; нәзәриҗҗәни фактлара әсасән тәнгид етмәк лазымдыр. Ола билсин ки, бир чох сәһвиликләр вә һәддән артыг тәләсик үмумиләшдирмәләр кәнар едиләчәкдир» (46). О гәдәр дә ајдын дејилдир ки, мүәллиф «халис фәлсәфи чәһәтдән әсасландырмаг» дејәндә нәји нәзәрдә тутур? Маркс вә

* «Das Kapital», I. B., 2-te Aufl., S. 62, Anm. 38 («Капитал», I чилд, 2-чи нәшри, сәһ. 62, гејд 38. *Ред.*)[117].

Енкелсин нөгтеји-нәзәриччә фәлсәфинин ајрыча мүстәгил јашамаға һеч бир һаггы јохдур вә фәлсәфә материалы мүсбәт елмин мүхтәлиф саһәләри арасында бөлүнүр. Беләликлә, фәлсәфи чәһәтдән әсасланма дедикдә *ја* онун дәлилләрини башга елмләрин гәти мүәјјән едилмиш ганунлары илә тутушдурмағы [ч. Струве өзү дә е'тираф етмишдир ки, психолокија, субјективизмдән әл чәкиб материализми гәбул етмәјә мәчбур едән әсаслар верир], *ја да* бу нәзәрјјәни тәтбиг етмәк тәчрүбәсини нәзәрдә тутмаг олар. Бу хүсусда исә ч. Струве өзү демишдир ки, «материализм бир сыра (буна NB) олдугча мүһүм тарихи фактлары дәрин елми, һәгигәтән *фәлсәфи* (курсив мүәллифиндир) сурәтдә шәрһ етмишдир, бу һәмишә материализмин хидмәти олараг галачагдыр» (50). Мүәллиф бу сон бәјанатында е'тираф едир ки, материализм — сосиолокијанын јеканә елми методудур, буна көрә дә, әлбәттә, бу нөгтеји-нәзәрлә «фактлара јенидән бахмаг», хүсусән Русија тарихинин вә керчәклијинин Русија субјективистләри тәрәфиндән бу гәдәр сә'јлә тәһриф едилмиш фактларына јенидән бахмаг лазымдыр. Ола биләчәк «сәһвиликләр» вә «һәддән артыг тәләсик үмумиләшдирмәләр» һаггында сон гејдә көлинчә, биз үмуми олдуғуна көрә ајдын олмајан бу гејд үзәриндә дајанмајараг, Марксын «һәддән артыг тәләсик үмумиләшдирмәләринә» «ортодоксијаја тутулмамыш» мүәллифин етдији дүзәлишләрдән бириня кечәк.

Бурада мәсәлә дөвләт үзәриндәдир. «Маркс вә онун ардычыллары» дөвләти инкар едиркән *«мүасир дөвләти* тәнгид етмәјә һәддән артыг» «үјмуш» вә «бир-тәрәфлилик» көстәрмишләр. Ч-б Струве бу үјмағы дүзәлдәрәк дејир: «Дөвләт һәр шејдән әввәл *гајда-ганун тәшкилатыдыр;* һөкмранлыг (синфи һөкмранлыг) тәшкилатына исә дөвләт елә бир чәмијјәтдә чеврилир ки, бурада бир гисим групларын башга бир гисим груплара табелији һәмин чәмијјәтин игтисади гурулушундан ирәли көлир» (53). Мүәллифин фикричә гәбилә јашајышы заманы дөвләт вар иди вә синифләр јох едиләндән сонра да галачагдыр, чүнки дөвләтин әламәти — мәчбуриjjәт һакимијjәтидир.

Мүәллифин һеч бир дәлили олмадығы һалда Марксы өз профессор нөгтеји-нәзәриндән тәнгид етмәсинә анчаг тәәччүб етмәк олар. Һәр шејдән әввәл, мүәллиф тамамилә јанлыш олараг дөвләтин фәргләндиричи әламәтини мәчбуријјәт һакимијјәтиндә көрүр: мәчбуријјәт һакимијјәти һәр чүр инсан биркәјашајышында, гәбилә гурулушунда да, аиләдә дә вардыр, һалбуки бунларда дөвләт олмамышдыр. Ч-б Струвенин дөвләт һаггында ситаты көтүрдүјү әсәрдә Енкелс дејир: «Дөвләтин мүһүм әламәти халг күтләсиндән ајрылмыш үмумн һакимијјәтдән ибарәтдир» [«Ursprung der Familie u. s. w.», 2-te Aufl., S. 84*; русча тәрчүмәси, сәһ. 109[118]], вә бир гәдәр јухарыда навкраријалар[119] тә'сис едилмәси һаггында дејир ки, дөвләт «гәбилә гурулушуну ики чүр сарсыдырды: биринчиси, үмуми һакимијјәт (öffentliche Gewalt — русчасында дүзкүн олмајараг: ичтимаи күввә — дејә тәрчүмә едилмишдир) јарадырды ки, бу даһа силаһлы халгын бирлијинә садәчә ујғун кәлмирди» (ib**, S. 79; — русча тәрчүмәси, сәһ. 105[120]). Беләликлә, дөвләтин әламәти — *һакимијјәти* өз әлиндә топлајан хүсуси шәхсләр синфинин мөвчуд олмасыдыр. Ичманын *бүтүн* үзвләри «гајда-ганун тәшкилатыны» нөвбә илә идарә етсә, әлбәттә, һеч кәс белә бир ичманы дөвләт адландыра билмәз. Сонра, ч. Струвенин мүасир дөвләт һаггындакы фикри даһа артыг әсассыздыр. Мүасир дөвләт һаггында: «һәр шејдән әввәл (sic!?!) гајда-ганун тәшкилатыдыр» демәк — Марксын нәзәријјәсинин чох мүһүм чәһәтләриндән бирини анламамаг демәкдир. Мүасир чәмијјәтдә һакимијјәти өз әлиндә сахлајан хүсуси тәбәгә — бүрократијадыр. Бу органын мүасир чәмијјәтдә һөкмранлыг едән буржуазија синфи илә билаваситә вә ән сых әлагәдар олдуғу һәм тарихдән көрүнүр (бүрократија феодаллара гаршы, үмумијјәтлә «көһнә задәкан» гурулушу нүмајәндәләринә гаршы буржуазијанын илк сијаси силаһы олмушдур, задәкан торпаг саһибләринин дејил, разночинләрин, «мешшанларын» сијаси һөкм-

* — «Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји», 2-чи нәшри, сәһ. 84. *Ред.*

** — ibidem — јенә орада. *Ред.*

ранлыг мејданына илк чыхышы олмушдур), һәм дә анчаг «халг ичәрисиндән чыхмыш» буржуаларын үзүнә ачыг олуб һәмин буржуазија илә мин чүр ән мөһкәм теллә бағлы олан бу синфин әмәлә кәлмәси вә топланмасы шәраитинин өзүндән көрүнүр*. Русија халгчылары әлејһинә чыхмаг кими јахшы бир фикрә кәлмиш мүәллифин сәһви адама хүсусилә она көрә ағыр кәлир ки, мәһз бу халгчылар һәр чүр бүрократијанын һәм өз тарихи мәншәји, һәм өз мүасир мәнбәји, һәм дә өз мәгсәди е'тибары илә халис вә анчаг буржуа тә'сисаты олдуғуну әсла анламырлар, белә бир тә'сисата исә, истеһсалчынын мәнафеји нөгтеји-нәзәриндән анчаг хырда буржуа идеологлары мүрачиәт едә биләрләр.

Марксизмин етикаја мүнасибәти үзәриндә дә бир гәдәр дајанмаға дәјәр. 64—65-чи сәһифәләрдә мүәллиф азадлығын зәрурәтә мүнасибәти һаггында Енкелсин көзәл изаһатыны гејд едир: «Азадлыг зәрурәти баша дүшмәкдир»[122]. Детерминизм фатализмин олмасыны нәинки фәрз етмир, әксинә, мәһз ағлаујғун һәрәкәт етмәк үчүн зәмин верир. Буну да әлавә етмәмәк олмаз ки, Русија субјективистләри һәтта ирадә азадлығы мәсәләси кими чох ади бир мәсәләдән дә баш чыхарда билмәмишләр. Ч-б Михајловски детерминизми фатализмлә гарышдырараг дап долашыб галмыш вә чыхыш јолуну... ики стул арасында отурмагда тапмышдыр: ганунаујғунлуғу инкар етмәк истәмәјәрәк иддиа етмишдир ки, ирадә азадлығы — бизим шүурумузун фактыдыр (әслиндә бу, Миртовун идејасыдыр вә ч. Михајловски буну ондан көтүрмүшдүр), буна көрә дә етика үчүн әсас ола биләр. Ајдындыр ки, бу идеjалар сосиолоқијаја тәтбиг едилдикдә утопијадан вә ја, чәмијјәтдә кедән синифләр мүбаризәсини нәзәрә алма-

* Мүгајисә ет: *К. Marx.* «Bürgerkrieg in Frankreich», S. 23 (Lpz. 1876) (*К. Маркс.* «Франсада вәтәндаш мүһарибәси», сәһ. 23. Лејпсиг, 1876. *Ред.*) вә «Der achtzehnte Brumaire», S. 45—46 (Hmb. 1885) («Он сәккиз брүмер», сәһ. 45—46, Һамбург, 1885, *Ред.*)[121]: «Франсыз буржуазијасынын мадди мәнафеји бу кениш вә чох гол-будаг атмыш механизмлә [бүрократијадан бәһс олунур] ән сых сурәтдә чулғашыр. Франсыз буржуазијасы өз артыг адамларыны бурада ишә верир вә мәнфәәт, фаиз, рента вә гонорар формасында әлдә едә билмәдикләрини дөвләт маашы формасында әлдә едир».

јан бош нәсиһәтдән башга бир шеј верә билмәзди. Буна көрә дә Зомбартын белә бир иддиасының һаглы олдуғуну е'тираф етмәмәк олмаз ки, «марксизмин өзүндә әввәлдән ахырадәк зәррә гәдәр етика јохдур»; марксизм нәзәри чәһәтдән, «етика нөгтеји-нәзәрини» «сәбәбијјәт принсипинә» табе едир; әмәли чәһәтдән— ону синфи мүбаризәјә кәтириб чыхарыр.

Ч-б Струве материализмин шәрһинә әлавә олараг, «халгчыларын бүтүн мүддәаларында чох мүһүм рол ојнајан ики амилә» — «зијалылара» вә «дөвләтә» материалист нөгтеји-нәзәриндән гијмәт верир (70). Бу гијмәтдә дә мүәллифин «ортодокс олмадығы», онун објективизми мүнасибәти илә јухарыда гејд етдијимиз һәмин чәһәти өзүнү көстәрмишдир. «Әкәр... үмумијјәтлә бүтүн ичтимаи груплар анчаг... ичтимаи синифләрә ујғун кәлдикләри вә ја онлара гошулдуглары һалда реал гүввә тәшкил едирләрсә, онда ајдындыр ки, «силксиз зијалылар» реал ичтимаи гүввә дејилдир» (70). Мүәллиф абстракт нәзәри мә'нада, әлбәттә, һаглыдыр. О, халгчылары, нечә дејәрләр, өз сөзләри илә тутур. Сиз дејирсиниз ки, Русијаны «башга јоллара» зијалылар јөнәлтмәлидирләр — сиз баша дүшмүрсүнүз ки, зијалылар бир синфә гошулмадыгда бир сыфырдыр. Сиз өјүнәрәк дејирсиниз ки, рус силксиз зијалылары һәмишә идеја «сафлығы» илә фәргләнмишләр — елә буна көрә дә онлар һәмишә ачиз олмушлар. Мүәллифин тәнгиди, зијалыларын чох гүдрәтли олдуғу һаггындакы мә'насыз халгчы *идејасыны,* өзүнүн «игтисади просесдә зијалыларын ачизлији» (71) һаггындакы тамамилә һаглы *идејасы* илә тутушдурмагла кифајәтләнир. Лакин белә тутушдурма азdыр. Рус чәмијјәтинин хүсуси бир групу олан рус «силксиз зијалылары» һаггында фикир јеритмәк үчүн, бүтүн ислаһатдан сонракы дөврү — разночинин задәканы сыхышдырыб тамамилә арадан чыхартдығы дөврү бу гәдәр јахшы көстәрән, кечмишдә вә инди шүбһәсиз мүәјјән тарихи рол ојнајан һәмин груп һаггында фикир јеритмәк үчүн, бизим «силксиз зијалыларын» идеjаларыны, хүсусән дә програмларыны *рус чәмијјәтиндәки синифләрин вәзијјәти вә мәнафеји* илә мүгајисә

етмәк лазымдыр. Бизи гәрәзкар сајмаға имкан јери гојмамаг үчүн, бунлары өзүмүз тутушдурмајачағыг вә мәғаләси I фәсилдә шәрһ едилмиш халғчыја иҹнад вермәклә кифајәтләнәчәјик. Онун бүтүн рә'ләриндән чыхан нәтичә тамамилә мүәјјәндир: габагчыл, либерал, «демократик» рус зијалылары буржуа зијалылары олмушдур. «Силксизлик», зијалы идеjаларынын синфи мәншәјини һеч дә арадан галдырмыр. Буржуазија һәмишә вә һәр јердә силксизлик наминә феодализмә гаршы үсјан етмишдир—бизdә дә көһнә задәкан, силк гурулушуна гаршы силксиз зијалылар чыхыш етмишләр. Вахты кечмиш силк чәрчивәләринә вә башга орта әср тә'сисатларына гаршы буржуазија һәмишә вә һәр јердә бүтүн «халғын» наминә — ичәрисиндә синфи зиддијјәтләрин һәлә инкишаф етмәдији «халғын» наминә чыхыш етмиш вә һәм Гәрбдә, һәм дә Русијада һаглы олмушдур, чүнки тәнгид олунан тә'сисатлар доғрудан да *һамыны* сыхышдырырды. Русијада силклијә гәти зәрбә вурулан кими (1861), — дәрһал «халғ» ичәрисиндәки антагонизм, бунунла да јанашы вә бунун нәтичәси олараг силксиз зијалылар ичәрисиндә либералларла кәндлиләрин идеологлары (Русијада биласитә истеһсалчыларын илк идеологлары кәндлиләр ичәрисиндә бир-биринә әкс синифләрин әмәлә кәлдијини көрмүрдүләр вә һәлә көрә дә билмәздиләр) олан халғчылар арасындакы антагонизм ашкара чыхмаға башлады. Игтисади инкишафын давамы рус чәмијјәтиндә ичтимаи әксликләрин тамамилә ашкара чыхмасына сәбәб олду, кәндлиләрин кәнд буржуазијасына вә пролетариата парчаланмасы фактыны гәбул етмәјә мәчбур етди. Халғчылыг марксизми өзүндән ајырараг, демәк олар, тамамилә хырда буржуазијанын идеолокијасына чеврилди. Буна көрә рус «силксиз зијалылары», *үмумбуржуа мәнафеjини мүдафиә етдији үчүн* «реал ичтимаи күввәдир»*. Әкәр буна бахмајараг јенә

* Халғчы арзуларындан чох бөјүк әксәриjjәтинин хырда буржуа характери I фәсилдә кеjд едилмишди. Бу характеристикаја уjғун кәлмәjән арзулар («әмәjи ичтимаиләшдирмәк» арзусу кими), мүасир халғчылыгда лап чүз'и бир jер тутур. Һәм «Русское Богатство» (1893, № 11—12. *Јужаковун* мәғаләси: «Русијанын игтисади инкишафы мәсәләләри»), һәм дә

дә һәмин гүввә мүдафиә етдији мәнафеләр үчүн мүнасиб тә'сиатлар јарада *билмәмишсә*, «мүасир Русија мәдәнијјәти мүһитини» (ч. В. В.) јенидән гура билмәмишсә, әкәр «сијаси мүбаризә дөврүндәки фәал демократизм» «ичтиман лагејдликлә» («Неделја»нын 1894-чү ил 47-чи №-синдә ч. В. В.-нин мәгаләси) әвәз олунмушса, — бунун сәбәби вәтәнимизин «силксиз зијалыларынын» јалныз хәјалпәрәст характери дејилдир, бунун башлыча сәбәби һәмин зијалылары төрәдиб онлара гүввә верән синифләрин вәзијјәтиндәдир, бу синифләрин икиүзлүлүјүндәдир. Шүбһәсиздир ки, Русија «мүһити» онлар үчүн бир чох мәнфи чәһәтләр вердији кими, бә'зи мүсбәт чәһәтләр дә верирди.

Русијада, халгчыларын фикринчә, «халис әмәк идеjасынын» нүмајәндәси олмајан синфин тарихи ролу хүсусилә бөјүкдүр; онун «фәаллыгыны» «лајла чалмаглa» јатыртмаг олмаз. Буна көрә дә марксистләр тәрәфиндән бу синиф һаггында ирәли сүрүлән фикир, марксистләр һаггында әсла ағлагәлмәз чәфәнкијат ујдурмағы өзүнә пешә едән ч. В. В.-нин инандырмаға чалышдығы кими һеч дә «демократик тели гырмаг» дејил, әксинә, лагејд «чәмијјәтин» әлдән бурахмагда олдуғу бу «телдән» јапышыр, онун ипкишаф етдирилмәсини, мөһкәмләндирилмәсини, һәјата јахынлашдырылмасыны тәләб едир.

Ч-б Струве зијалылара өз гијмәт вермәсиндәки натамамлыгла бәрабәр, чох да мүвәффәгијјәтли олмајан бејә бир ифадә дә ишләтмишдир. О дејир: «Көһнә игтисади гурулушун парчаланмасынын лабүдлүјүнү сүбут етмәк лазымдыр» (71). Биринчиси, мүәллиф «көһнә игтисади гурулуш» дедикдә нәји нәзәрдә тутур? Тәһкимчилијими? — лакин онун парчаланмасыны сүбут етмәјә һеч лүзум да јохдур. — «Хәлг истеһсалынымы»? — лакин мүәллиф ахы өзү бир аз ашағыда тамамилә һаглы олараг дејир ки, бу ифадә «һеч бир реал тарихи гајдаја үјғун дејилдир» (177), башга сөзлә дедикдә, бу, — әфсанәдир, чүнки биздә «тәһкимчилик

ч. В. В. («Нәзәри игтисад очеркләри», СПБ. 1895) кредитләр, торпаг саһиблијини кенишләндирмәк, көчүрмәләр вә и. а. кими көһнәлмиш чарәләр һаггында «сәрт» (ч. Јужаковун ифадәсидир) данышан ч. Н.—она протест едирләр.

һүгугу» ләғв едилдикдән сонра әмтәә тәсәррүфаты сүр'әтлә инкишаф етмәјә башлады. Јәгин, мүәллиф капитализмин о инкишаф пилләсини нәзәрдә тутмушдур ки, һәмин пилләдә капитализм орта әср тә'сисатларындан һәлә лап гуртармамышдыр, тичарәт капиталы һәлә күчлүдүр вә истеһсалчыларын бөјүк гисми үчүн хырда истеһсал һәлә давам едир. Икинчиси, мүәллиф бу лабүдлүјүн ме'јарыны нәдә көрүр? Филан синифләрин һөкмранлығындамы? мөвчуд истеһсал мүнасибәтләри системинин хассәләриндәми? Һәр ики һалда мәсәлә, бу вә ја башга гајдаларын (капиталист гајдаларынын) *мөвчуд олдуғуну гејд етмәкдән* ибарәтдир; мәсәлә *факты гејд етмәкдән* ибарәтдир вә мәсәләни һеч бир һалда кәләчәк һаггында фикир јеритмәк сәһәсинә кечирмәк лазым дејилди. Белә фикирләри, «вәтән үчүн башга јоллар» ахтаран ч. халгчыларын там инһисарында сахламаг лазым иди. Мүәллиф өзү сонракы сәһифәдәчә дејир ки, һәр бир дөвләт «мүәјјән ичтимаи синифләрин һөкмранлығынын ифадәсидир», дејир ки, «дөвләтин өз хәттини көкүндән дәјишдирмәси үчүн ичтимаи гүввәнин ајры-ајры синифләр арасында јенидән бөлүнмәси лазымдыр» (72). Бүтүн бунлар чох доғрудур вә чох сәрраст сурәтдә халгчылара гаршы чеврилмишдир, буна үјғун олараг мәсәләни дә башга чүр гојмаг лазым иди: Русијада («парчаланманын лабүдлүјүнү» вә и. а. дејил) капиталист истеһсал мүнасибәтләринин *мөвчуд олдуғуну* сүбут етмәк лазымдыр; сүбут етмәк лазымдыр ки, «әмтәә тәсәррүфатынын капиталист тәсәррүфаты олмасы» гануну Русија фактлары зәмининдә дә доғруја чыхыр, ја'ни биздә дә әмтәә тәсәррүфаты һәр јердә бөјүјүб капиталист тәсәррүфатына чеврилир; сүбут етмәк лазымдыр ки, һәр јердә, әслиндә буржуа гајдалары олан гајдалар һөкм сүрүр, бәднам халгчы «тәсадүфләри» вә ја «сијасәт» вә с. дејил, мәһз бу синфин һөкмранлығы истеһсалчынын истеһсал васитәләриндән азад олмасына вә һәр јердә онун өзкәләр үчүн тәсәррүфатчылыг етмәсинә сәбәб олур.

Бунунла да ч. Струвенин китабынын үмуми характер дашыјан биринчи һиссәсинин тәһлилини гуртараг.

III ФӘСИЛ

ИГТИСАДИ МӘСӘЛӘЛӘРИН ХАЛГЧЫЛАР ТӘРӘФИНДӘН ВӘ ч. СТРУВЕ ТӘРӘФИНДӘН ГОЈУЛУШУ

Мүәллиф сосиолокија мәсәләсини гуртардыгдан сонра даһа «конкрет игтисади мәсәләләрә» (73) кечир. Һәм дә өзүнүн мүгәддимәдә дедији кими, «үмуми мүддәалардан вә тарихи арајышлардан», «үмумбәшәр тәчрүбәси илә мүәјјән едилмиш мүбаһисәсиз дәлилләрдән» башламағы «тәбии вә гануни» һесаб едир.

Гејд етмәмәк олмаз ки, бу үсулда да, тәһлил едилән китабын әсас нөгсаны ораг лап әввәлдән гејд едилмиш абстрактлыг вардыр. Инди кечдијимиз фәсилләрдә (үчүнчү, дөрдүнчү вә бешинчи фәсилләрдә) бу нөгсан арзу едилмәјән ики чүр нәтичә вермишдир. Бир тәрәфдән, бу нөгсан мүәллифин халгчылар әлејһинә ирәли сүрдүју мүәјјән нәзәри мүддәалары зәифләтмишдир. Ч-б Струве *үмумијјәтлә* фикир јеридиб, натурал тәсәррүфатдан әмтәә тәсәррүфатына кечилмәсини тәсвир едир, дүнјада ишләрин әксәр һалларда филан вә филан чүр баш вермиш олдуғуну көстәрир вә бу заман ајры-ајры өтәри гејдләрлә Русијаја да кечәрәк «тәсәррүфат һәјатындакы тарихи инкишафын» үмуми просесини Русијаја да аид едир. Шүбһәсиздир ки, белә аид етмә тамамилә ганунидир вә мүәллифин «тарихи арајышлары» халгчылығын тәнгиди үчүн тамамилә зәруридир, чүнки халгчылар бир тәк Русијанын тарихини јаплыш тәсәввүр етмәклә галмырлар. Лакин бу мүддәалары даһа конкрет шәкилдә ифадә етмәк, үмуми просеси Русијаја аид етмәјин дүзкүнлүјүнү инкар едән халгчыларын дәлилләринә бу мүддәалары даһа мүәјјән сурәтдә гаршы гојмаг лазым иди; Русија керчәклијини халгчыларын филан чүр баша дүшдүкләрини, *һәмин* керчәклији марксистләрин нечә *башга чүр* баша дүшдүкләри илә тутушдурмаг лазым иди. Дикәр тәрәфдән, мүәллифин мүһакимәләринин абстракт характери онун мүддәаларынын јарымчыг галмасына сәбәб олур, јә'ни она сәбәб олур ки, мүәллиф филан просесин мөвчуд олдуғуну дүзкүн көстәриркән, бу, һалда һансы синифләрин мејдана кәлдијини арашдыр-

мыр вә көстәрмир ки, һансы синифләр өзләринә табе олан әһали тәбәгәләрини көлкәдә бурахараг бу просесин тәмсил едәнләри олмушлар; бир сөзлә, објективизм вә материализм терминләринин јухарыда гејд едилән мә'насы чәһәтдән бурада мүәллифин објективизми материализм дәрәчәсинә чатмыр*.

Ч-б Струвенин әсәринин гејд едилән фәсилләринә белә бир гијмәт вермәјин сүбутларыны биз инди, ајры-ајры, ән мүһүм мүддәалары тәһлил едиб көстәрәчәјик.

Мүәллиф сон дәрәчә догру дејир ки, «рус тарихиндә билаваситә истеһсалчыларын ағалардан асылылығына (һүгуги вә игтисади асылылығына) аз гала лап илк сәһифәләрдән башлајараг, «халг истеһсалы» идилликјасынын тарихи чыгырдашы кими тәсадүф едирик» (81). Натурал тәсәррүфат дөврүндә кәндли торпаг саһибинин әсарәти алтында олуб өзү үчүн дејил, бојар үчүн, монастыр үчүн, мүлкәдар үчүн ишләјирди, — Ч. Струве дә бу *тарихи факты* «истеһсал васитәләри истеһсалчынын иди» (81) дејән бизим орижинал сосиологларын бу ујдурмасына тамамилә һаглы олараг гаршы гојур. Бу ујдурмалар рус тарихини мешшан утопијасы хејринә тәһриф етмәк һалларындан биридир вә халгчылар бу чүр тәһрифләр етмәкдә һәмишә чох сәхавәтли олмушлар. Халгчылар керчәклијә ачыг көзлә бахмагдан, бу әсарәти онун әсил ады илә адландырмагдан горхараг, тарихә мүрачиәт едир вә иши елә гәләмә веридиләр ки, истеһсалчынын истеһсал васитәләринә саһиб олмасы кәндли әмәјинин «гәдимдән» әсасы, «әсрләр боју дајағы» олмушдур, буна көрә дә кәндлиләрин һазырда мүлкијјәтдән мәһрум едилмәсинә сәбәб феодал изафи мәһсулуну буржуа үстәлик

* Гејд едилмәлидир ки, објективизмлә материализмин белә нисбәтини Маркс өзүнүн: «Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte» («Луи Бонапартын он сәккиз брүмери». *Ред.*) әсәринин мүгәддимәсиндә көстәрмишдир. Маркс, һәмин тарихи һадисә һаггында Прудонун да бир әсәр јазмыш олдуғуну сөјләјир (Coup d'etat (Чеврилиш. *Ред.*)) вә өз нөгтеји-нәзәрини әкси олан онун нөгтеји-нәзәри һаггында белә дејир: «Прудон да дөвләт чеврилишини [декабрын 2-дә] әввәлки тарихи шикиштафын нәтичәси кими көстәрмәјә чалышыр. Лакин дөвләт чеврилиши тарихинин тәсвири онун әли илә, һәмин чеврилиш гәһрәманынын тарихи мәдһинә чеврилир. Беләликлә, о бизим *објектив* тарихчи адландырылапларын сәһвини тәкрар едир. Мән, әксинә, франсадакы *синфи мүбаризәнин*, нечә ади вә күлүнч бир шәхсијјәтин тәһрәман ролу ојнамасына имкан верән шәрант вә вәзијјәти јаратдығыны көстәрирәм» (Vorwort) [123].

дәјәринин әвәз етмәси дејил, ичтимаи тәсәррүфатымызын капиталистчәсинә гурулмасы дејил, мүвәффәгијјәтсиз бир сијасәтин нәтичәсидир, «милләтин бүтүн тарихи һәјатының көстәрдији јолдан» мүвәггәти «кәнара чыхылмасыдыр» (сөзләр ч. Јужаковундур, П. Струве ситат кәтирмишдир, с. 15). Һәм дә бу сарсаг нағыллары елә бир өлкә һаггында утанмадан данышырлар ки, орада кәндлиләрин тәһкимчилик үсулу илә ән кобуд, ән вәһши сурәтдә истисмар олунмасы анчаг лап бу јахынларда гуртармышдыр*, тәһкимчилик үсулу заманында исә истеһсал васитәләри нәинки истеһсалчынын дејилди, һәтта истеһсалчылар өзләри дә һәр һансы бир «истеһсал васитәсиндән» чох аз фәргләнирдиләр. Ч-б Струве бу «шит оптимизмә» чох сәрраст олараг, Салтыковун көскин бир тәнгидини гаршы гојур, һәмин тәнгид исә «халг истеһсалы» илә тәһкимчилик һүгугунун әлагәси һаггында, «гәдим дајаглар» дөврү «боллугунун» «анчаг [бунa фикир верин] лејбкампанијачылар[124] вә башга дружинникләр нәслинин пајына дүшдүјү» (83) һаггындадыр.

Сонра, ч. Струвенин, шүбһәсиз, Русија керчәклијинин гәти фактларына аид олуб сон дәрәчә доғру бир фикри ифадә едән ашағыдакы мүлаһизәсини гејд едәк. «Истеһсалчылар мүәјјән һүдуд дахилиндәки јерли базар үчүн дејил, узаг вә гејри-мүәјјән базар үчүн ишләмәјә башладыгда, рәгабәт, базар үстүндә мүбаризә кенишләндикдә бу шәраит техниканын тәрәггисинә сәбәб олур... Бир һалда ки, әмәк бөлкүсү мүмкүндүр, онда бу бөлкү мүмкүн гәдәр кениш кечирилмәлидир, лакин истеһсал техника чәһәтчә јенидән тәшкил едилмәздән әввәл јени мүбадилә (сатыш) шәраитинин тә'сири ондан ибарәт олачагдыр ки, истеһсалчы игтисади чәһәтчә тачирдән (бинәкардан) асылы вәзијјәтә дүшәчәкдир, бунун исә ичтимаи чәһәтдән һәлледичи әһәмијјәти вардыр. Халис техники тәрәггинин әһәмијјәтиндән мәст олмуш ч. В. В. кими «һәгиги марксистләримиз»

* Һәтта һәлә демәк олмаз ки, гәти гуртармышдыр. Бир тәрәфдән, өдәнч тә'дијәләри вардыр (бу тә'дијәләрә исә, мә'лумдур ки, анчаг торпағын гијмәти дејил, тәһкимчи һүгугу пулу да дахил олмушдур); о бири тәрәфдән, мәсәлән, «көсмк торпагларын» әвәзини кәндлиләрин ншләјиб өдәмәси феодал истеһсал үсулунун билаваситә давамыдыр.

буну нәзәрдән гачырырлар» (98). Бинәкдарын мејдана кәлмәсинин һәлледичи әһәмијјәти һаггындакы бу гејд олдуғча доғрудур. Бу һал о чәһәтдән һәлледичидир ки, истеһсалын капиталистчәсинә гурулмасынын артыг мөвчуд олдуғуну гәти сүбут едир, «әмтәә тәсәррүфатынын — пул тәсәррүфатынын—капиталист тәсәррүфаты олдуғу» мүддәасынын Русијаја да тәтбиг едилә биләчәјини сүбут едир, истеһсалчынын капитала елә бир табелијини јарадыр ки, бундан хилас олмаг үчүн истеһсалчынын өзфәалијјәтиндән башга бир чарә ола билмәз. «Истеһлакчы илә истеһсалчы арасында капиталист-саһибкар мејдана кәлдији замандан е'тибарән, — бу исә кениш вә гејри-мүәјјән базар үчүн истеһсал шәраитиндә лабүддүр, — биз гаршымызда капиталист истеһсалы формаларындан бирини көрүрүк». Һәм дә мүәллиф һаглы олараг әлавә едир ки, «әкәр *кустар* истеһсалы дедикдә, истеһсалчынын гејри-мүәјјән вә узаг базар үчүн ишләјиб *игтисади чәһәтдән тамамилә мүстәгил олдуғу* нәзәрдә тутулса, еһтимал, мә'лум олар ки, Русија *керчәклијиндә* бу чүр әсил кустар истеһсалы демәк олар јохдур». Лакин бурада әбәс јерә «еһтимал» сөзү вә кәләчәк заман фе'ли ишләдилмишдир: ири истеһсалын ев системинин вә кустарлары бинәкдарларын тамамилә әсарәт алтына алмасынын үстүн јер тутмасы—кустар пешәләримизин һәгиги гурулушунун кениш јајылмыш вә үстүн јер тутан *фактыдыр*. Бу гурулуш нәинки капиталист гурулушудур, һабелә, мүәллифин доғру гејд етдији кими, «капиталистләр үчүн сон дәрәчә әлверишли» бир гурулушдур, онлар үчүн чох бөјүк мәнфәәтләр, фәһләләр үчүн сон дәрәчә аз әмәк һаггы тә'мин едән вә фәһләләрин тәшкилини вә инкишафыны сон дәрәчә чәтинләшдирән бир гурулушдур (с. 99—101). Гејд етмәмәк олмаз ки, кустар пешәләримиздә капиталист истисмарынын үстүн јер тутдуғу факты чохдан мә'лумдур, лакин халгчылар буна әсла утанмадан е'тинасызлыг көстәрирләр. Онларын журнал вә гәзетләринин, демәк олар, бу мәсәләдән бәһс едән һәр нөмрәсиндә көрәрсиниз ки, һөкумәтин «сүн'и» ири капитализмә көмәк етдијиндән [бу капита-

лизмин бүтүн «сүн'илиҗи» ондан ибарәтдир ки, хырда дејил, иридир, кустар капитализми дејил, фабрик капитализмидир, әл капитализми дејил, механизм капитализмидир] вә *«халг* сәнајесинин ehтиjачы» үчүн heч бир иш көрүлмәдиjиндән шикајәт едилир. Хырда буржуанын мәhдудлуғу бурада өзүнү тамамилә ајдын көстәрир; хырда буржуа хырда *капитал* уғрунда ири капитала гаршы мүбаризә едир вә гәти мүәjjән едилмиш белә бир факта инадла көз jумур ки, бу «халг сәнајесиндә» дә еjни мәнафе әкслиjи вардыр вә демәли, чарә әһәмиjjәтсиз кредитләрдән вә саирәдән ибарәт дејилдир. Өз тәсәррүфатына бағлы олуб hәмишә бу тәсәррүфаты итирмәкдән горхан хырда тәсәррүфат сahибинә бүтүн бунлар дәhшәтли бир шеj кими, «әмәк мүгабилиндә әдаләтли музд hаггында» бир нөв «тәшвигат» кими көрүнүр, «сашки бу музду әмәк өз мәhсуллары илә jаратмырмыш», — буна көрә дә ајдындыр ки, зәhмәткеш кустарлар күтләсинин jеканә нүмајәндәси апчаг, фабрик-завод сәнајесинин «сүн'и», «шитиллик» шәраитиндәки истehсалчыдан ибарәт ола биләр*.

Ч-б Струвенин бир дә әкинчилик hаггындакы мүлаһизәси үзәриндә дајанаг. Бухар нәглиjjаты, мүбадилә тәсәррүфатына кечмәjә мәчбур едир, кәнд тәсәррүфаты истehсалыны әмтәә истehсалына чевирир. Истehсалын әмтәә характери исә шүбhәсиз «онун игтисади вә техника чәhәтдән сәмәрәли олмасыны» (110) тәләб едир. Мүәллиф бу мүддәаны, әкинчиликдә ири истehсалын үстүнлүкләриниn (куjа) сүбут олунмадығыны тәнтәнә илә көстәрән халгчылара гаршы хүсусилә мүhүм бир дәлил hесаб едир. Мүәллиф халгчылара чаваб верәрәк дејир: «Марксын нәзәриjjәсинә архалананлара, кәнд тәсәррүфаты истehсалынын игтисади вә техники хүсусиjjәтләринин әhәмиjjәтини инкар етмәк jарашмаз; Маркс өзү бу хүсусиjjәтләрин әhәмиjjәтини инкар етмиш олса да, — бу хүсусиjjәтләр сајәсиндә мүәjjән hалларда хырда мүәссисәләр игтисади чәhәтдән ири мүәссисәләрдән үстүн олур» (111). Бу jер әсла

* «Бүтүн просес ондан ибарәтдир ки, хырда истehсалын (сәнәтин) өз'зи үнсүрләри «капитализмә» jахынлашыр, диkәр үнсүрләри исә — истehсал васитәләриндән азад олан муздлу әмәjә» (с. 104).

ајдын дејилдир. Мүәллиф бурада һансы хүсусијјәтләрдән данышыр? Нә үчүн бунлары дүрүст көстәрмир? Марксын бу хүсусда өз фикрини һарада вә нечә сөјләдијини вә бу фикри дүзәлтмәјин һансы әсаслара көрә лазым олдуғуну нә үчүн көстәрмир?

«Хырда әкинчилик истеһсалы, — дејә мүәллиф давам едир, — кетдикчә даһа чох әмтәә характери алмалыдыр, буна көрә дә, хырда әкинчилик тәсәррүфатлары јашамаға гадир *мүәссисә* олмаг үчүн игтисади вә техники чәһәтдән сәмәрәли олмағын үмуми тәләбләрини тә'мин етмәлидир» (111). «Иш һеч дә хырда әкинчилик мүәссисәләрини ири мүәссисәләрин удуб-удмајачағында дејилдир — игтисади тәкамүлүн белә бир нәтичә верәчәјини көзләмәк чәтиндир — иш, мүбадиләнин тә'сири алтында бүтүн халг тәсәррүфатынын дәјишилмәсиндәдир. Халгчылар нәзәрдән гачырырлар ки, јухарыда гејд олунан «сәнајенин јајылмасы» илә әлагәдар олараг мүбадилә тәсәррүфатынын натурал тәсәррүфаты сыхышдырыб арадан чыхартмасы чәмијјәтин бүтүн гурулушуну тамамилә дәјишдирир. Әкинчи әһали (кәнд әһалиси) илә әкинчи олмајан әһали (шәһәр әһалиси) арасындакы кечмиш нисбәт, әкинчи олмајан әһалинин хејринә позулур. Тәсәррүфат һәјатынын јени шәраитинин тә'сири алтында кәнд тәсәррүфаты истеһсалчыларының игтисади типи вә психика тәрзи көкүндән дәјишилир» (114).

Бу парча, мүәллифин Маркс һаггында өз јаздығы илә нә демәк истәдијини бизә изаһ едир, бунунла да бәрабәр, јухарыда сөјләнмиш мүлаһизәни ајдын сүбут едир ки, конкрет просесин тәсвиринә архаланмајан еһкамчы шәрһ үсулу мүәллифин фикирләрини думанландырыб јарымчыг гојур. Халгчы бахышларының јанлыш олдуғуна даир мүәллифин ирәли сүрдүјү мүддәа тамамилә доғрудур, амма биткин дејилдир, чүнки сәмәрәли истеһсалын сәмәрәсиз истеһсалы әвәз етмәси шәраитиндә инкишаф едән синфи антагонизмин јени формалары көстәрилмир. Мүәллиф, мәсәлән, «игтисади сәмәрәнин» «ән јүксәк рента» (110) демәк олдуғуну өтәри көстәрмәклә кифајәтләнир, лакин јаддан чыхарыр әлавә етсин ки, *рента әкинчилијин бурҗуа үсулу*

илә гурулмасыны, jə'ни, биринчиси, əкинчилијин тамамилə базара табе олмасыны вə икинчиси, капиталист сəнајесинə мəхсус олан буржуазија вə пролетариат синифлəринин əкинчиликдə дə əмəлə кəлмəсини тəлəб едир.

Халгчылар бизим əкинчилијин куја капиталистчəсинə гурулмадыгы фикрини ирəли сүрəрək, мəсəлəни бнабырчасына мəhдуд вə jанлыш гојурлар, həр шеји анчаг ири тəсəррүфатларын хырда тəсəррүфатлары сыхышдырыб арадан чыхартмасындан ибарəт едирлəр. Ч-б Струве тамамилə hаглы олараг халгчылара дејир ки, онлар белə фикир jеридиркən əкинчилик истehсалынын үмуми характерини нəзəрдən гачырырлар, hалбуки Гəрби Авропа кəндлиляринин тəсəррүфаты буржуа тəсəррүфаты олдугу кими, əкинчилик истehсалынын үмуми характери хырда истehсал шəраитиндə дə буржуа характеридə ола билəр (вə бизdə догрудан да белəдир). Хырда мүстəгил тəсəррүфатын (Русија зиjалыларынын терминолокијасына көрə — «халг тəсəррүфатынын») hансы шəраитдə буржуа тəсəррүфатына чевриlдиjи мə'лумдур: бу шəраит, биринчиси, əмтəə тəсəррүфатынын hаким олмасыдыр ки, бу тəсəррүфат, истehсалчыларын бир-бириндən аjрылмыш олмасы нəтичəсиндə* онларын арасында рəгабəт доғурур вə күтлəни вар-jохдан чыхарараг аз мигдар адамлары варландырыр; бу шəраит, икинчиси, иш күввəсинин əмтəəjə вə истehсал васитəлəринин капитала чевриlмəсидир, jə'ни истehсалчынын истehсал васитəлəриндən азад едилмəсидир вə ən мүhүм сəнаје сahəлəринин капиталистчəсинə гурулмасыдыр. Хырда мүстəгил истehсалчы бу шəраитдə истehсалчылар күтлəсинə гаршы мүстəсна вəзиjjətdə олур, — нечə ки, инди бизdə дə, *həгигəтən мүстəгил* олан тəсəррүфат сahибләри өзкə үчүн ишлəjən вə jалныз «мүстəгил» тəсəррүфаты дејил, hətta jашамаг үчүн бир həфтəлик вəсаити дə олмаjан күтлə ичərисиндə истисна тəшкил едирлəр. Мүстəгил тəсəррүфат сahибинин вəзиjjəти вə мənафеји

* Ајдындыр ки, *тəсəррүфат* ајрылығындан бəhс олунур. Ичма торпаг *сahиблији* бу ајрылығы əсла арадан галдырмыр. Əн «бəрабəрləшдиричи» бөлүкдə дə кəндли өз торпаг сəhəсиндə тəкликдə тəсəррүфатчылыг едир, демəли, кəндли ајрылмыш, тəкlənмиш истehсалчыдыр.

ону, *башлыча олараг* әмәк һаггы илә јашајан истеһсалчылар күтләсиндән ајырыр. Истеһсалчылар күтләси, ичтимаи тәсәррүфатын башга чүр гурулмасындан ибарәт әсас мәсәләнин зәрури башланғычы олан «әдаләтли муздү» мәсәләсини ирәли сүрдүју һалда, — мүстәгил тәсәррүфат саһибини тамамилә башга бир шеј: кредит, хүсусән хырда «халг кредити», јахшылашдырылмыш учуз аләтләр, «сатышын тәшкили», «торпаг саһибликинин кенишләндирилмәси» вә с. даһа чох марагландырыр.

Ири тәсәррүфатларын хырда тәсәррүфатлардан үстүнлүју ганунунун өзү, анчаг әмтәә истеһсалы ганунудур вә демәли, һәлә әмтәә истеһсалына гәти чәлб едилмәмиш, базара табе едилмәмиш тәсәррүфатлара тәтбиг олуна билмәз. Буна көрә дә, белә бир дәлил ки, куја ислаһатдан сонра задәкан тәсәррүфатларының дүшкүнләшмәси вә хүсуси саһибкар торпагларыны кәндлиләрин ичарә етмәси бизим әкинчилијин капиталист тәкамүлү һаггындакы фикри инкар едир, — белә бир дәлил (ч. В. В. дә белә дәлил кәтирмәклә мәшғул олурду), анчаг ону сүбут едир ки, бу дәлилә әл атанлар мәсәләни әсла анламырлар. Ајдындыр ки, *әкинчилијин* кәндлиләр әлиндә олдуғу тәһкимчилик мүнасибәтләринин дағылмасы мүлкәдарларын бөһранына сәбәб олду. Лакин бу бөһранын, өз әһәмијјәтини итирмәкдә олан јарыфеодал әмәк формаларыны (ишләјиб өдәмәји) әвәз едән муздур вә күнәмуздчу әмәјинин кетдикчә анчаг даһа кениш тәтбиг едилмәсинә сәбәб олдуғу һәлә бир јана галсын, кәндли тәсәррүфатының өзү дә характерини хејли дәјишмәјә башлады: бу тәсәррүфат базар үчүн ишләмәјә мәчбур олду, бу исә кәндлиләрин тез бир заманда кәнд хырда буржуазијасына вә кәнд пролетариатына парчаланмасына кәтириб чыхарды. Бу парчаланма Русијада капитализм мәсәләсини гәти һәлл едир. Чі-б Струве көстәрилән просеси V фәсилдә изаһ едәрәк дејир: «Хырда әкинчи тәбәгәләшир: бир тәрәфдән, «игтисади чәһәтчә мөһкәм» кәндлиләр [демәк лазым иди: буржуа кәндлиләр], о бири тәрәфдән пролетар типли кәндлиләр инкишаф едир. Халг истеһсалынын әламәтләри капи-

талист әламәтләри илә бирләшиб бир ләвһә тәшкил едир ки, буnун да үзәриндә бу сөзләри ајдын охумаг олур: голчомаг кәлир» (сәһ. 177).

Ишин мәһз бу чәһәтинә, јени, «сәмәрәли» әкинчилији *буржуа үсулу илә гурмаға* диггәт вермәк лазым иди. Халгчылара көстәрмәк лазым иди ки, онлар кејд олунан просеси нәзәрә алмамагла кәндлиләрин идеологларыnдан дөnүб хырда буржуазијанын идеологлары олурлар. Онларын чох арзу етдикләри «халг истеһсалынын јүксәлдилмәси», кәндли тәсәррүфатынын белә тәшкили шәраитиндә анчаг хырда буржуазијаны «јүксәлтмәкдән» ибарәт ола биләр. Ән чох инкишаф етмиш капиталист мүнасибәтләри шәраитиндә јашајан истеһсалчыны көстәрәнләр исә, әксинә, тәкчә бу истеһсалчыnын дејил, бүтүн нәһәнк «пролетар» кәндлиләри күтләсинин дә мәnафејини дүзкүн ифадә едирләр.

Ч-б Струвенин шәрһинин јарытмаз, патамам вә јарымчыг олмасы онунла изаһ едилмишдир ки, ч. Струве сәмәрәли әкинчиликдән данышыркән, онун ичтимаи-игтисади гурулушуна характеристика вермәмишдир, бухар нәглиjjатынын сәмәрәсиз истеһсалы сәмәрәли истеһсал илә, натурал тәсәррүфаты әмтәә тәсәррүфаты илә нечә әвәз етдијини көстәриркән, бурада әмәлә кәлән јени синфи антагонизм формасына характеристика вермәмишдир.

Мәсәләләриn гојулушундакы бу нөгсан тәһлил олунан фәсилләрдәки мүлаһизәләриn чохунда өзүнү көстәрир. Буnу нүмајиш етдирмәк үчүн даһа бир нечә мисал кәтирәчәјәм. Мүәллиф дејир ки, әмтәә тәсәррүфаты вә кениш ичтимаи әмәк бөлкүсү «хүсуси мүлкиjjәт системинә, игтисади азадлыг принсипләринә вә фәрдиjjәтчилик һиссинә архаланараг инкишаф едир» (91). Милли истеһсалын тәрәггиси «хүсуси мүлкиjjәт системинин чәмиjjәт үзәриндәки һөкмранлығынын дәрәчәси» илә әлагәдардыр. «Ола билсин ки, бу кәдәрли бир һалдыр, лакин иш һәгигәтдә белә дир, бу — емпирик, тарихи сүрәтдә мүәjjәнләшмиш јанашы јашамагдыр. Инди, XVIII әср идеjалары вә принсипләринә бу гәдәр јүнкүлчәсинә е'тинасызлыгла јанашылдығы, һәм дә әслиндә һәмин әсрин сәһвинин өзү тәкрар едилдији

бир заманда, игтисади тәрәггинин хүсуси мүлкиҗәт системи илә, игтисади азадлыг принсипләри илә вә фәрдиҗәтчилик һисси илә бу мәдәни--тарихи әлагәси чох тез-тез јаддан чыхарылыр. Анчаг бу әлагәни нәзәрә алмадыгда үмид етмәк олар ки, игтисади вә мәдәни чәһәтдән инкишаф етмәмиш бир чәмиҗәт үчүн тәсәррүфатын тәрәггиси, бу көстәрилән принсипләр һәјата кечирилмәдән мүмкүн ола биләр. Биз бу принсипләрә һеч бир хүсуси рәгбәт бәсләмирик вә бунларын тарихән *кечичи* характердә олдуғуну чох јахшы анлајырыг, лакин ејни заманда бунларын чох бөјүк мәдәни күчүнү, јалныз мәнфи дејил, һәмчинин мүсбәт күчүнү дә көрмәјә билмәрик. Бу күчү анчаг, өз нәзәриҗәләри чәһәтдән өзүнүн һеч бир тарихи ирслә бағлы олмадығыны күман едән идеализм көрмәјә биләр» (91).

Мүәллиф, «тарихән јанашы јашамаг һалларыны» өзүнүн «објектив» гејд етмәсиндә тамамилә һаглыдыр, буна көрә дә онун дәлилләринин натамамлығы хүсусилә тәәссүфә сәбәб олур. Адам лап истәјир ки, она десин: сөзүнүзү ахырадәк сөјләјин! бу үмуми мүддәалары вә тарихи арајышы бизим Русија тарихинин мүәјјән дөврүнә кәтириб чыхарын, бунлары елә ифадә един ки, өз анлајышынызын халгчы анлајышындан нә сәбәбә вә мәһз нә илә фәргләндијини көстәрәсиниз, бунлары рус марксисти үчүн ме'јар олмасы лазым кәлән керчәкликлә тутушдурун, бүтүн бу тәрәгги вә мәдәниҗәтләрин пәрдәләдији синфи зиддиҗәтләри көстәрин*.

Ислаһатдан сонракы Русијада әмәлә кәлмиш «тәрәгги» вә «мәдәниҗәт», шүбһәсиз ки, «хүсуси мүлкиҗәт системи» илә әлагәдардыр — бу систем нәинки «азад әмәјин» вә капитала онун сатылмасынын һәјатда јаратдығы «бәрабәрлији» мәһкәмәдә дә тә'мин едән јени мүлки «чәкишмә» мүһакимәсинин јарадылмасы нәтичәсиндә илк дәфә олараг там долғун шәкилдә һә-

* Contra principia negantem disputari non potest (әсас мүддәалары инкар едәнлә мүбаһисә етмәк мүмкүн дејил. *Ред.*) — дејә мүәллиф, халгчыларла мүбаһисәдән данышыр. Бу, һәмин principia-ларын нечә ифадә етмәкдән, — үмуми мүддәалар вә арајышлар кими, јохса Русија тарихи вә керчәкliјинин филан вә филан *фактларыны башга чүр баша дүшмәк* кими ифадә етмәкдән асылыдыр.

јата кечирилди; бу систем һәм дөвләт гаршысындакы бүтүн мүкәлләфијјәт вә вәзифәләрдән хилас едилмиш мүлкәдарларын торпаг саһиблијинә, һәм дә *мүлкијјәтчи* кәндлиләрә чеврилмиш кәндлиләрин торпаг саһиблијинә аид едилди; бу систем һәтта «вәтәндашларын» јерли өзүнүидарәдә иштирак етмәси (сенз) кими сијаси һүгугу үчүн дә әсас көтүрүлдү вә и. а. Бизим «тәрәггинин» «игтисади азадлыг принсипләри» илә «әлагәси» даһа да шүбһәсиздир: биз һәлә I фәсилдә бизим халгчыдан ешитмишдик ки, бу «азадлыг», рус торпағынын топлајычылары олан «садә вә саггаллы» адамлары «хырда полис мә'муру гаршысында тә'зим етмәк» лүзумундан азад етмәкдән ибарәт олмушдур. Биз әмтәә тәсәрруфатынын инкишафы нәтичәсиндә «фәрдијјәтчилик һиссинин» нечә јарандығындан данышмышдыг. Вәтәнин тәрәггисинин бүтүн бу хүсусијјәтләрини бир јерә топладыгда (70-чи илләр халгчысының да чыхартдығы) белә бир нәтичәјә кәлмәмәк олмаз ки, бу тәрәгги вә мәдәнијјәт башдан-баша буржуа тәрәггиси вә мәдәнијјәти олмушдур. Мүасир Русија ислаһатдан әввәлки Русијадан чох јахшыдыр, лакин бүтүн бу јахшылашма тамамилә вә анчаг буржуазијаның, онун акентләри вә идеологларынын сајәсиндә мејдана кәлдији үчүн, истеһсалчылар бу јахшылашмадан истифадә етмәмишләр. Истеһсалчылар үчүн бу јахшылашмалар анчаг изафи мәһсул формасынын дәјишилмәси демәк иди, истеһсалчыны истеһсал васитәләриндән азад етмәјин анчаг јахшылашдырылмыш вә тәкмилләшдирилмиш үсуллары демәк иди. Буна көрә дә ч. халгчылар рус капитализминә вә буржуалығына гаршы протест едиркән мәһз бунлары тәмсил едәнләрә вә һәјата кечирәнләрә мүрачиәт етмәкдә лап ағлакәлмәз бир «јүнкүллүк» вә унутганлыг көстәрирләр. Онларын һаггында анчаг буну демәк олар ки: «өзләри өзүнүнкүләри танымырлар».

Мүасир халгчы ислаһатдан сонракы Русијаја вә «чәмијјәтә» белә бир тә'риф верилмәси илә разылашмаг игтидарында олмаз. Бу тә'рифә гаршы мүбаһисә етмәк үчүн исә мүасир халгчы ислаһатдан сонракы Русијанын буржуа характерини инкар етмәли оларды,

өз узаг әчдадынын, 70-чи илләр халгчысынын ајаға галхараг «кәләчәјин рәһнини» билаваситә истеһсалчыларын өзләриндә ахтармаг үчүн «халг ичәрисинә кедиркән» гаршысына гојдуғу мәгсәди инкар етмәли оларды. Әлбәттә, *мүасир* халгчы буну, бирдән, нәинки инкар етмәјә чәсарәт едәр, һәтта, ола билсин, сүбут етмәјә чалышар ки, тәдгиг едилән чәһәтдән јахшылыға доғру дәјишиклик әмәлә кәлмишдир; лакин бунунла о анчаг өзүнүн ән ади *балача буржуадан* артыг бир шеј олмадығыны, индијә гәдәр көрмәјәнләрин һамысына көстәрмиш оларды.

Охучунун көрдүјү кими, мән ч. Струвепин мүддәаларыны анчаг баша чатдырмалы, бунлары башга чүр ифадә етмәли, — «ејни сөзү башга чүр демәли» олурам. Суал олунур: буна еһтијач вармы? Бу әлавә вә нәтичәләр үзәриндә бу гәдәр әтрафлы дајанмаға дәјәрми? Бунлар өзлүјүндә ајдын дејилми?

Мәнә елә кәлир ки, ики сәбәбә көрә бунларын үзәриндә дајанмаға дәјәр. Биринчиси, мүәллифин мәһдуд објективизми сон дәрәчә тәһлүкәлидир, чүнки вәтәнин јоллары вә мүгәддәраты һаггында әдәбијјатымызда бу гәдәр көк салмыш көһнә, професор мүлаһизәләри илә керчәк просесин, — филан синифләр тәрәфиндән һәрәкәтә кәтирилән бу просесин дүрүст характеристикасы арасындакы һәдләри унутмаг дәрәчәсинә чатыр. Бу мәһдуд објективизм, марксизмдә көстәрилән белә ардычылсызлыг ч. Струвенин китабынын әсас нөгсаныдыр вә бу нөгсанын мәһз марксизмдән дејил, марксизмин кифајәт гәдәр јеридилмәдијиндән ирәли кәлдијини көстәрмәк үчүн бунун үзәриндә хүсусилә әтрафлы дајанмаг лазымдыр; бу нөгсан ондан ирәли кәлмир ки, мүәллиф өз нәзәријјәси үчүн керчәкликдән башга ме'јарлар көтүрүр вә доктринадан башга чүр әмәли нәтичәләр чыхарыр (тәкрар едирәм ки, бунлар мүмкүн дејил, доктринанын бүтүн ән башлыча мүддәаларыны корламадан ајрасыған шеј дејилдир), — ондан ирәли кәлир ки, мүәллиф нәзәријјәнин бир чәһәти, ән үмуми чәһәти илә кифајәтләнмиш вә нәзәријјәни там ардычыллыгла јеритмәмишдир. Икинчиси, мүәллифин мүгәддимәдә дедији белә бир фикирлә разылашмамаг

олмаз ки, халгчылығы хүсуси мәсәләләрдә тәнгид етмәздән әввәл «принсипиал мүбаһисә» васитәси илә «ихтилафын лап әсасларыны ашкара чыхармаг» (VII) лазым иди. Лакин мүәллифин мәһз бу мәгсәдинин јеринә чатмамыш һалда галмамасы үчүн оның, демәк олар, бүтүн мүддәаларына даһа конкрет мә'на вермәк лазымдыр, онун һәддән артыг үмуми олан гејдләрини Русија тарихи вә керчәклијинин конкрет мәсәләләринә аид етмәк лазымдыр. Бүтүн бу мәсәләләрдә рус марксистләринин гаршысында һәлә бөјүк ишләр дурур: материалист нөгтеји-нәзәриндән «фактлары көздән кечирмәк», — «чәмијјәтин» вә «дөвләтин» фәалијјәтиндә «зијалы» нәзәријјәләри илә пәрдәләнән синфи зиддијјәтләри ашкара чыхармаг лазымдыр, — нәһајәт, Русијанын «халг» истеһсалларында изафи мәһсулу мәнимсәмәјин сон дәрәчә мүхтәлиф олан бүтүн ајры-ајры формалары илә, бу мәнимсәмәнин габагчыл, ән чох инкишаф етмиш капиталист формасы, јә'ни «кәләчәјин рәһнини» тәмсил едән вә «истеһсалчы» идејасыны бә онун тарихи вәзифәсини инди биринчи сыраја кечирән формасы арасындакы әлагәни мүәјјән етмәк лазымдыр. Буна көрә, бу мәсәләләрин һәлли үчүн јол көстәрмәк тәшәббүсү нә гәдәр чәсарәтли көрүнсә дә, сонракы, әтрафлы тәдгиг нә гәдәр дәјишикликләрә, дүзәлишләрә сәбәб олса да, һәр һалда мүмкүн гәдәр даһа үмуми вә кениш мүзакирәдән өтрү бу мәсәләләри мүәјјән етмәк үзәриндә чалышмаға дәјәр.

Ч-б Струвенин, мәсәләләри дүзкүн гојмамасына сәбәб олан дар објективизми онун Лист һаггында, Листин «милли мәһсулдар күввәләр конфедерасијасына» даир «диггәтәлајиг нәзәријјәси» һаггында, фабрик сәнајесинин инкишафынын кәнд тәсәррүфаты үчүн әһәмијјәти һаггында, мануфактура-екинчилик дөвләтинин екинчилик дөвләтиндән үстүн олдуғу вә с. һаггында јеритдији мүһакимәдә ән јүксәк нөгтәјә чатыр. Мүәллиф белә күман едир ки, бу «нәзәријјә», «сөзүн кениш мә'насында капитализмин тарихән лабүд вә гануни олдуғуну» (123), «галиб кәлән әмтәә истеһсалынын мәдәни-тарихи гүдрәтини» (124) чох бөјүк «инандырычылыгла көстәрир».

Һәр чүр мүәјјән өлкәләрдән, мүәјјән тарихи дөврләрдән, мүәјјән синифләрдән санки јүксәјә галхан мүәллифин мүһакимәләринин профессорлара мәхсус бир характердә олмасы бурада өзүнү хүсусилә ајдын көстәрир. Бу мүһакимәјә нечә бахылырса бахылсын, — истәр халис нәзәри чәһәтдән, истәрсә дә әмәли чәһәтдән бахылсын, — һәмин гиҗмәт ејни дәрәчәдә дүзкүн олар. Халис нәзәри чәһәтдән башлајаг. Мүәјјән өлкә үчүн «капитализмин тарихән лабуд вә гануни олдуғуна» һәр һансы бир адамы фабрик сәнајесинин әһәмиҗјәти һаггында абстракт, сһкамчы нәзәриҗјәләрлә «инандырмағын» мүмкүн олачағыны зәнн етмәк гәрибә дејилми? Мәсәләни «Русское Богатство»дакы либерал профессорларын чох хошладыглары бу зәмин үзәринә гоҗмаг сәһв дејилми? Бүтүн иши, нәјин мәвчуд олдуғуну вә нә үчүн башга чүр дејил, мәһз бу чүр олдуғуну ајдынлашдырмаға кәтириб чыхартмаг марксист үчүн мәчбури дејилми?

Халгчылар бизим капитализми сүн'и битки, исти шитиллик биткиси һесаб едирләр, чүнки ичтимаи тәсәррүфатымызын бүтүн әмтәә гурулушу илә бизим капитализмин әлагәдар олдуғуну баша дүшмүрләр, онун «халг истеһсалымыздакы» көкләрини көрмүрләр. Бу әлагә вә көкләри онлара көстәрин, капитализмин ән аз инкишаф етмиш шәкилдә вә буна көрә дә ән пис шәкилдә халг истеһсалында да һөкмран олдуғуну онлара көстәрин, — онда сиз рус капитализминин «лабүдлүјүнү» сүбут етмиш оларсыныз. Көстәрин ки, бу капитализм әмәк мәһсулдарлығыны јүксәлдәрәк вә әмәји ичтимаиләшдирәрәк, һәр јердә «халг истеһсалында» әмәлә кәлмиш синфи, ичтимаи экслиҗи инкишаф етдириб ајдынлашдырыр, — буну көстәрин, онда сиз рус ири капитализминин «ганунилиҗини» сүбут етмиш оларсыныз. Бу мүлаһизәнин, тичарәт сиҗасәти мәсәләси илә әлагәдар олан әмәли чәһәтинә кәлинчә, ашағыдакылары демәк олар. Рус марксистләри тичарәт азадлығы вә һимајәчилик мәсәләсинин капитализм мәсәләси олдуғуну, буржуа сиҗасәти мәсәләси олдуғуну һәр шејдән әввәл вә һәр шејдән артыг гејд едиркән тичарәт азадлығына тәрәфдар олмалыдырлар,

чүнки өлкәнин игтисади инкишафыны ләнкидән, бүтүн буржуазија синфинин мәнафејинә дејил, анчаг бир овуч ән варлы олигархларын мәнафејинә хидмәт едән һимајәчилијин мүртәчелији Русијада өзүнү хүсуси бир гүввә илә көстәрир, — чүнки тичарәт азадлығы, капитализмдән хилас олмаг васитәләрини верән просесн сүр'әтләндирмәк демәкдир.

III фәслин сонунчу (XI) §-ы «капитализм» анлајышының тәһлилинә һәср едилмишдир. Мүәллиф бу сөзүн «сон дәрәчә сәрбәст» ишләдилдијини чох һаглы олараг көстәрир, онун «чох дар» вә «чох кениш» мә'нада баша дүшүлдүјүнә дair мисаллар кәтирир, лакин гәти мүәјјән әламәтләр көстәрмир; мүәллифин тәһлилинә бахмајараг, «капитализм» анлајышы тәһлил едилмәмиш галыр. Буну етмәк исә, кәрәк ки, о гәдәр дә чәтинлик тәшкил етмәсин, чүнки бу анлајыш елмә Маркс тәрәфиндән дахил едилмиш вә Маркс тәрәфиндән дә фе'лән әсасландырылмышдыр. Лакин ч. Струве бурада да «ортодоксијаја» гапылмаг истәмәзди. О дејир: «Маркс өзү *әмтәә* истеһсалынын *капиталист әмтәә* истеһсалына чеврилмәси просесини, бәлкә дә, инди һәгигәтдә олдуғундан сүр'әтли вә мүстәгим бир просес кими тәсәввүр едирди» (сәһ. 127, гејд). Ола биләр. Лакин бу тәсәввүр елми сүрәтдә әсасландырылмыш вә капиталын тарихи илә сүбут едилмиш јеканә тәсәввүр олдуғу үчүн, «бәлкә дә» аз «сүр'әтли» вә аз «мүстәгим» башга тәсәввүрләр олдуғуну билмәдијимиз үчүн биз Маркса мүрачиәт едәчәјик. Марксын нәзәриjjәсинә көрә капитализмин мүһүм әламәтләри (1) истеһсалын *үмуми* формасы олан әмтәә истеһсалыдыр. Мәһсул ән мүхтәлиф ичтимаи истеһсал организмләриндә әмтәә формасы алыр, лакин әмәк мәһсулунун белә формасы анчаг капиталист истеһсалында *үмуми* формадыр, мүстәсна олан, тәк-тәк һалларда олан, тәсадүфи олан форма дејилдир. Капитализмин икинчи әламәти (2) — јалныз әмәк мәһсулунун дејил, әмәјин өзүнүн дә, јә'ни инсанын иш гүввәсинин дә әмтәә формасы алмасыдыр. Иш гүввәсинин әмтәә формасынын инкишаф дәрәчәси

капитализмин инкишаф дәрәчәсини көстәрир*. — Бу тә'рифин көмәји илә биз, һәмин терминин јанлыш баша дүшүлдүјүнә даир Ч. Струвенин кәтирдији мисаллардан асанлыгла баш чыхара биләрик. Шүбһәсиздир ки, халгчыларын бу гәдәр тез-тез етдикләри кими, халг тәсәррүфатымызын техника чәһәтдән керилијинә, әл истеһсалынын кениш јер тутмасына вә саирәјә әсасланараг Русија гајдаларыны капитализмә гаршы гојмаг тамамилә мә'насыздыр, чүнки капитализм техниканын һәм ашағы олдуғу, һәм дә јүксәк инкишаф етдији шәраитдә мөвчуддур, буна көрә дә Маркс «Капитал»да дәфәләрлә гејд едир ки, капитал әввәлчә истеһсалы олдуғу шәкилдә өзүнә табе едир вә јалныз сонралар ону техника чәһәтдән дәјишдирир. Шүбһәсиздир ки, алманларын Hausindustrie-си, русларын «ири истеһсалын ев системи» сәнајенин капиталистчәсинә гурулмасындан ибарәтдир, чүнки бурада әмтәә истеһсалынын һаким олмасындан башга, пул саһиби дә истеһсалчыја һакимдир вә үстәлик дәјәр мәнимсәјир. Шүбһәсиздир ки, халгчыларын севдикләри кими, «торпағы олан» рус кәндлиләрини Гәрби Авропа капитализминә гаршы гојмаг да, капитализмин нә олдуғуну анчаг баша дүшмәмәји көстәрир. Мүәллифин тамамилә һаглы олараг гејд етдији кими, Гәрбдә дә бә'зи јерләрдә «кәндлиләрин јарынатурал тәсәррүфаты» (124) һифз олунуб галыр, лакин бу факт нә Гәрбдә, нә дә Русијада нә әмтәә истеһсалынын кениш јер тутдуғуну, нә дә истеһсалчыларын бөјүк әксәријјәтинин капитала табелијини арадан галдырмыр, бу табелик өз инкишафынын ән јүксәк вә сон һәддинә чатанадәк бир чох пилләләрдән кечир, лакин мәсәләни Марксын тамамилә дүрүст изаһ етдијинә бахмајараг, халгчылар бу пилләләри адәтән нәзәрә алмырлар. Бу табелик *тичарәт* вә *сәнәмчилик капиталындан* башланыр, сонра сәнаје капитализминә кечир ки, бу да әввәлләрдә техника чәһәт-

* «Das Kapital», II. Band (1885), S. 93 («Капитал», II ч. (1885), сәһ. 93. *Ред.)* — Гејд етмәк лазымдыр ки, Маркс бу көстәрилән јердә капитализмә һеч дә *дефинисија* (формал тә'риф. *Ред.)* вермир. Маркс үмумијјәтлә дефинисијаларла мәшғул олмурду. Бурада анчаг әмтәә истеһсалынын капиталист истеһсалына мүнасибәти көстәрилир ки, мәтндә дә бундан бәһс олунур[125].

дән тамамилә ибтидаи шәкилдә олур вә көһнә истеһсал системләриндән һеч бир шејлә фәргләнмир, сонра мануфактура тәшкил едир, — мануфактура исә һәлә јенә дә әл әмәјинә әсасланыр, кәниш јер тутан кустар пешәләриндә архаланараг, мүздлу фәһләнин торпагла әлагәсини позмур, — вә өз инкишафыны машынлы ири сәнаје илә баша чатдырыр. Анчаг бу сон, ән јүксәк мәрһәлә капитализмин инкишафынын ән јүксәк нөгтәсини тәшкил едир, тамамилә мүлкиҗјәтдән мәһрум едилмиш, гуш кими азад фәһләни *анчаг о* јарадыр*, капитализмин (һәм мадди, һәм дә ичтимаи чәһәтдән) «бирләшдиричи әһәмиҗјәтини» — халгчыларын адәтән үмумиҗјәтлә капитализмә иснад вердикләри бу чәһәти *анчаг о* јарадыр, капитализмин «доғма баласыны» капитализмә *анчаг о* гаршы гојур.

Китабын «Игтисади тәрәгги вә ичтимаи тәрәгги» адлы дөрдүнчү фәсли, үчүнчү фәслин билаваситә давамы олуб китабын, халгчылара гаршы «үмумбәшәр тәчрүбәси» фактларынын ирәли сүрүлдүјү һиссәсинә аиддир. Биз бурада, биринчиси, Марксын ардычыллары һаггында мүәллифин бир јанлыш бахышы [вә ја мүвәффәгиҗјәтсиз ифадәси?] үзәриндә вә, икинчиси, халгчылығы игтисади чәһәтдән тәнгид етмәк вәзифәләринин ифадәси үзәриндә әтрафлы даҗанмалы олачағыг.

Ч-б Струве дејир ки, Маркс капитализмдән јени ичтимаи гурулуша кечмәји, капитализмин кәскин сүгуту, дағылмасы шәклиндә тәсәввүр едирди. (Ч-б Струве белә һесаб едир ки, Марксын әсәрләриндин «бә'зи јерләри» бу фикрә кәлмәк үчүн әсас верир, һәгигәтдә исә бу бахыш Марксын *бүтүн әсәрләриндә* вардыр.) Онун ардычыллары *ислаһатлар уғрунда* мүбаризә едирләр. Марксын 40-чы илләрдәки нөгтеји-нәзәриндә «мүһүм бир корректив едилмишдир»: капитализми јени гурулушдан ајыран «учурум» әвәзинә, «там бир сыра кечидләр» олачағы гәбул едилмишдир.

Биз буну әсла дүзкүн һесаб едә билмәрик. «Марксын

* Халгчылар мәсәләни һәмишә белә гәләмә верирләр ки, торпагдан мәһрум едилмиш фәһлә — јалныз машынлы сәнајенин дејил, *үмумиҗјәтлә* капитализмин зәрури шәртидир.

ардычыллары» онун нөгтеји-нәзәриндә нә мүһүм, нә дә гејри-мүһүм һеч бир «корректив» (русча: *дүзәлиш*) етмәмишләр. Ислаһатлар уғрунда мүбаризә һеч дә «дүзәлиши» көстәрмир, учурум вә кәскин сүгут нәзәријјәсини азачыг да тәсһин етмир, чүнки бу мүбаризә ачыг вә мүәјјән сурәтдә гәбул едилмиш мәгсәдлә — мәһз «сүгута» чатмаг мәгсәди илә едилир; бунун үчүн «там бир сыра кечидләр» — мүбаризәнин бир фазисинин, бир пилләсинин о бирисинә кечмәси лазым олдуғуну исә 1840-чы илләрдә Маркс да гәбул едиб «Манифестдә» сөјләмишдир ки, јени гурулуша доғру һәрәкаты фәһлә һәрәкатындан (вә, демәли, ислаһатлар уғрунда мүбаризәдән) *ајырмаг* олмаз; өзү дә ахырда бир сыра әмәли тәдбирләр ирәли сүрмүшдүр[126].

Әкәр ч. Струве Марксын нөгтеји-нәзәринин *инкишафыны* гејд етмәк истәмишсә, онда, әлбәттә, һаглыдыр. Лакин онда биз бурада Марксын бахышларында *«дүзәлиш»* едилдијини дејил, мәһз әксинә: бунларын *јеринә јетирилдијини, һәјата кечирилдијини* көрүрүк.

Биз мүәллифин халгчылыға олан мүнасибәти илә дә разылаша билмәрик.

Мүәллиф дејир: «Бизим халгчы әдәбиҹјатымыз милли сәрвәтин вә халг рифаһынын, ичтимаи тәрәггинин, бөлкү тәрәггисинин бир-бириндә гаршы гојулмасыны гәбул етмишдир» (131).

Халгчылар бу чүр гаршы гојманы «гәбул етмәк» дејил, ислаһатдан сонракы Русијада тәрәгги, мәдәнијјәт вә сәрвәтлә — истеһсалчынын истеһсал васитәләриндән азад едилмәси, халг әмәји мәһсулунда истеһсалчынын пајынын азалмасы, јохсуллуг вә ишсизлијин артмасы арасында әкслик олдуғуну, Гәрбдә дә ејни гаршы гојманы јаратмыш олан бу әкслијин мөвчуд олдуғуну анчаг *гејд етмишләр.*

«...Бу әдәбиҹјат өз ишсанпәрвәрлик, халгсевәрлик характеринә көрә мәсәләни дәрһал халг рифаһынын хејринә һәлл етди вә, халга мәхсус бә'зи игтисади формалар (ичма, артел) игтисади бәрабәрлик идеалыны, еһтимал ки, тәчәссүм етдирдијинә көрә вә белӛликлә, халг рифаһыны тә'мин етдијинә көрә, күчлү мүбадиләнин тә'сири алтында истеһсалын тәрәггиси исә бу

формаларын игтисади вә психик әсасларыны арадан галдырараг, һәмин формалар үчүн heч дә әлверишли үмидләр вермәдијинә көрә, халгчылар, хүсуси мүлкијјәтә вә игтисади азадлыға әсасланан истеһсал тәрәггиси сәһәсиндә Гәрбин кәдәрли тәчрүбәсини көстәрәрәк, бир ичтимаи-игтисади идеал олмаг е'тибары илә «халг истеһсалы» адланыб халг рифаһыны тә'мин едән истеһсалы әмтәә тәсәрруфатына—капитализмә гаршы гојдулар вә дедиләр ки, рус зијалылары вә рус халгы бу идеалы горумаг вә даһа да инкишаф етдирмәк уғрунда мүбаризә апармалыдырлар».

Ч-б Струвенин шәрһиндәки нөгсанлар бу мүлаһизәдә өзүнү бүтүн ајдынлығы илә көстәрир. Халгчылыг, милли сәрвәт илә халг јохсуллуғунун бир-биринә гаршы гојулмасыны «гәбул етмиш» вә «Гәрбин тәчрүбәси» халг рифаһы «үмидини вермәдији» үчүн «мәсәләни» бөлкү хејринә «һәлл етмиш» олан «инсанпәрвәр» бир нәзәријјә кими тәсвир едилир. Һәм дә мүәллиф мәсәләнин белә «һәллинә» гаршы мүбаһисә етмәјә башлајараг нәзәрдән гачырыр ки, халгчылығын мәзмунуна гаршы дејил, онун анчаг идеалист, һәм дә садәдилхәјалпәрәст донуна гаршы мүбаризә едир; нәзәрдән гачырыр ки, мәсәләнин ч. халгчыларда адәт олдуғу профессорсајағы гојулушуна јол вермәклә, елә бунунла бөјүк сәһв бурахыр.— Гејд етдијимиз кими, халгчылыға *мәзмун* верән, рус хырда истеһсалчысынын нөгтеји-нәзәри вә мәнафејинин ин'икасыдыр. Нәзәријјәнин «инсанпәрвәрлији вә халгсевәрлији», һәм «көһнә задәкан» гајдалары вә ән'әнәләриндән, һәм дә ири капиталын зүлмүндән бөјүк әзаб чәкән бизим хырда истеһсалчынын әзилмиш вәзијјәтдә олмасынын нәтичәси иди. «Гәрбә» вә онун Русијаја олан тә'сиринә халгчылығын мүнасибәтини, әлбәттә, халгчылығын «Гәрбдән» бу вә ја башга бир идејаны «гәбул етмәси» дејил, хырда истеһсалчынын һәјат шәраити мүәјјән едирди: хырда истеһсалчы өз гаршысында Гәрби Авропа техникасыны көтүрән ири капитализмин дурдуғуну көрүрдү* вә ири капитализм тәрәфиндән әзил-

* «Отечественные Записки»нин јухарыда гејд едилмиш мәгаләси илә мүгајисә ет.

дији шəраитдə елə садəдил нəзəриjjəлəр jарадырды ки, бу нəзəриjjəлəр капиталист сијасəтини капиталист тəсəррүфаты илə изаһ етмək дејил, капитализми сијасəтлə изаһ едирди, ири капитализми рус һəjатына jабанчы, кənарданкəлмə бир шеj е'лан едирди. Хырда истеһсалчынын өз ајрыча хырда тəсəррүфатына бағлы олмасы ону дөвлəтин əсил характерини баша дүшмək имканындан мəһрум едирди — буна көрə дə о, дөвлəтə мүраҹиəт едəрək, хырда истеһсала («халг истеһсалына») көмək етмəсини вə буну инкишаф етдирмəсини ахыш едирди. Рус капитализм ҹəмиjjəтинə хас олан синфи əкслиjин инкишаф етмəмəси белə бир нəтиҹə доғурду ки, бу мешшанлыг идеологларының нəзəриjjəси үмумиjjəтлə əмəjин мənафеjинин нүмаjəндəси кими меjдана чыхды.

Мүəллиф, халгчыларын лап мəсəлəнин өзүнү мə'насыз шəкилдə гоjдугларыны көстəрмək вə jенə дə онларын бу мəсəлəни хырда истеһсалчы һəjатынын мадди шəраити əсасында «һəлл етдикləрини» изаһ етмək əвəзинə өзү, мəсəлənин гоjулушунда, халгчыларын игтисади тəрəггини вə jа ичтимаи тəрəггини *«көтүрмək»* фикрини хатырладан бир еһкамчылыг бүрүзə верир.

«Халгчылығын игтисади əсасларыны тəнгид етмək вəзифəси... ашағыдакылары сүбут етмəкдəн... ибарəтдир:

1) Игтисади тəрəгги ичтимаи тəрəггинин зəрури шəртидир; ичтимаи тəрəгги тарих е'тибары илə игтисади тəрəггидəн доғур вə инкишафын мүəjjəн пилləсиндə һəр ики просес арасында үзви сүрəтдə гаршылыглы тə'сир, гаршылыглы асылылыг əмəлə кəлмəлидир вə һəгигəтдə дə əмəлə кəлир» (133).

Үмумиjjəтлə дедикдə, бу мүддəа, əлбəттə, тамамилə доғрудур. Лакин бу мүддəа халгчылығын игтисади əсасларындан даһа чох, сосиоложи əсасларыны тəнгид етмək вəзифəляринн нəзəрдə тутур: əслиндə бу, I вə II фəсиллярдə бəһс олунан нəзəриjjəнин башга чүр ифадə едилмəсидир ки, һəмин нəзəриjjəjə көрə ҹəмиjjəтин инкишафы мəһсулдар гүввəляриn инкишафы илə мүəjjəн олунур. «Халгчылығын *игтисади əсасларыны*»

тәнгид етмәк үчүн бу кифајәт дејилдир. Мәсәләни daha конкрет шәкилдә ифадә етмәк, ону үмумијјәтлә көтүрүлән тәрәггидән капиталист рус чәмијјәтинин «тәрәггисинә», *бу* тәрәггинин баша дүшүлмәсиндәки јанлышлыглара, — tabula rasa, «халг истеһсалы», рус капитализминин зәминсизлији вә и. а. һаггындакы күлүнч халгчы нағылларыны төрәтмиш бу јанлышлыглара көчирмәк лазымдыр. Игтисади вә ичтимаи тәрәгги арасында гаршылыглы тә'сир әмәлә кәлмәлидир — демәк әвәзинә, Русијадакы ичтимаи тәрәггинин мүәјјән һадисәләрини көстәрмәк (вә ја һеч олмазса гејд етмәк) лазымдыр ки, халгчылар бунларын *филан* игтисади көкләрини көрмүрләр*.

«2) Буна көрә дә истеһсалын тәшкили вә әмәк мәһсулдарлығының дәрәчәси мәсәләси, бөлкү мәсәләсинә нисбәтән биринчи дәрәчәли мәсәләдир; мүәјјән тарихи шәраитдә, халг әмәјинин мәһсулдарлығы һәм мүтләг, һәм дә нисби чәһәтдән чох ашағы олдуғу заман, истеһсал моментинин биринчи дәрәчәли әһәмијјәти өзүнү хүсусилә кәскин көстәрир».

Бурада мүәллиф бөлкүнүн табе әһәмијјәти һаггында Марксын нәзәријјәсинә архаланыр. Марксын Гота програмы[127] һаггындакы гејдләриндән көтүрүлән сөзләр IV фәсил үчүн епиграф верилмишдир; бурада Маркс вулгар сосиализм илә елми сосиализми гаршылашдырыр вә көстәрир ки, елми сосиализм бөлкүјә о гәдәр дә әһәмијјәт вермәјәрәк, ичтимаи гурулушу *истеһсал мүнасибәтләринин* тәшкили илә изаһ едир вә белә һесаб едир ки, бу мүнасибәтләрин тәшкилинин артыг өзүндә мүәјјән бөлкү системи вардыр. Мүәллифин тамамилә һаглы олараг дедији кими, бу идеја Марксын бүтүн нәзәријјәсиндә кениш әкс олунмушдур вә халгчылығын мешшанлыг мәзмунуну ајдынлашдырмаг үчүн онун сон дәрәчә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Лакин ч. Струвенин ишләтдији чүмләнин икинчи ја-

* Е'тираз едиб дејә биләрләр ки, мән садәчә габаға гачырам: ахы мүәллиф демишдир ки, тәдричлә үмуми мәсәләләрдән конкрет мәсәләләрә кечмәк ниҗјәтиндәдир вә VI фәсилдә бунлары тәһлил едир. Лакин иш бурасындадыр ки, ч. Струвенин тәнгидинин көстәрилән абстрактлығы онун *бүтүн* китабының, о чүмләдән VI фәслин вә һәтта китабын сон һиссәсинин дә фәргләндиричи хүсусијјәтини тәшкил едир. Онун китабында дүзәлишә ән чох еһтијачы олан чәһәт мәһз *мәсәләләрин гојулушудур.*

рысы, хүсусилә дә ајдын олмајан «истеһсал моменти» кими бир термин бу идејаны олдуғча пәрдәләјир. Бәлкә дә адам чашыб галар ки, бу термини нә мә'нада баша дүшмәк лазымдыр. Халғчы хырда истеһсалчы нөгтеји-нәзәриндә дурдуғуна көрә өз чәтинликләрини сон дәрәчә сәһв изаһ едиб белә дүшүнүр ки, о өзү «јохсул» олдуғу һалда, гоншусу бинәкдар «варлыдыр», «јухарыда отуруб әмр верәнләр» анчаг ири капитала көмәк едирләр во и. а., бир сөзлә, бөлкүнүн хүсусијјәтләри илә, сијасәт сәһвләри вә с. илә изаһ едир. Бәс мүәллиф һансы нөгтеји-нәзәри она гаршы гојур: кәндли-кустарын чүз'и бир тәсәрруфатла мәшғул олмасына нифрәтлә бахыб өз истеһсалынын јүксәк инкишаф дәрәчәси илә фәхр едән, халг әмәјинин һәм мүтләг, һәм дә нисби чәһәтдән ашағы мәһсулдарлығыны јүксәлтмәкдә өз «хидмәти илә» ловғаланан ири капиталын нөгтеји-нәзәриними? јохса ири капиталын антиподунун нөгтеји-нәзәрини, — һәмин антиподун нөгтеји-нәзәрини ки, инди артыг олдуғча инкишаф етмиш мүнасибәтләр шәраитиндә јашадығы үчүн даһа сијасәтә вә бөлкүјә әсасланмагла гане ола билмәјиб әсил сәбәбин даһа дәринләрдә: истеһсалын (ичтимаи) тәшкилинин өзүндә, базарын нәзарәти вә рәһбәрлији алтында ичтимаи тәсәрруфатын фәрди мүлкијјәт әсасында гурулмасынын өзүндә олдуғуну анламага башлајыр. Белә бир суал охучуда тәбии олараг мејдана кәлә биләр, хүсусилә она көрә ки, мүәллиф бә'зән «истеһсал моменти» ифадәсини «тәсәрруфатчылыг» ифадәси илә јанашы ишләдир (бах: с. 171: халғчыларда «истеһсал моментинин нәзәрә алынмамасы һәр чүр тәсәрруфатчылығы инкар етмәк дәрәчәсинә чатыр»), хүсусилә она көрә ки, бә'зән мүәллиф истеһсал васитәләриндән артыг тамамилә әли чыхмыш истеһсалчы илә хырда истеһсалчы арасындакы мүнасибәти «сәмәрәсиз» вә «сәмәрәли» истеһсал нисбәти илә пәрдәләјир. Шүбһә јохдур ки, бу һал мүәллифин шәрһинин *објектив чәһәтдән* дөгрулуғуну азалтмыр; шүбһә јохдур ки, капитализм гурулушунун антагонистлијини баша дүшән һәр кәс ишин сонунчу мүнасибәт нөгтеји-нәзәриндән нә јердә олдуғуну асанлыгла тәсәввүр едә биләр. Лакин, мәһз чәнаб

Русија-халгчыларынын буну анламадыглары һамыја мә'лум олдуғу үчүн, онларла едилән мүбаһисәләрдә шәрһин даһа чох мүәјјән вә долғун олмасы, һәддән артыг үмуми абстракт мүддәаларын исә мүмкүн гәдәр даһа аз олмасы арзу едилир.

I фәслдә конкрет мисал васитәси илә көстәрмәјә чалышдығымыз кими, халгчылығын марксизмдән *бүтүн* фәрги, *рус капитализмини тәнгид етмәк характериндәдир.* Халгчы капитализми тәнгид етмәк үчүн истисмарын олдуғуну, истисмарла сијасәт арасындакы гаршылыглы тә'сири вә с. гејд етмәји кифајәт һесаб едир. Марксист бүтүн бу истисмар һалларыны мүәјјән истеһсал мүнасибәтләри системи кими, хүсуси ичтимаи-игтисади формасија кими изаһ етмәји вә бирләшдирмәји зәрури һесаб едир, бу формасијанын јашамасы вә инкишаф етмәси ганунлары објектив сурәтдә тәдгиг едилмәлидир. Халгчы капитализми тәнгид етмәк үчүн ону өз идеаллары нөгтеји-нәзәриндән, «мүасир елм вә мүасир мә'нәви идеалар» нөгтеји-нәзәриндән писләмәји кифајәт һесаб едир. Марксист белә һесаб едир ки, капитализм чәмијјәтиндә әмәлә кәлән синифләри әтрафлы сурәтдә өјрәнмәк лазымдыр; марксист анчаг мүәјјән синиф нөгтеји-нәзәриндән олан тәнгиди, — «шәхсијјәтин» мә'нәви дүшүнчәләринә дејил, чәмијјәтдә әмәлә кәлән ичтимаи просесин дүрүст ифадә едилмәсинә әсасланан тәнгиди әсаслы тәнгид һесаб едир.

Буну нәзәрә алараг, халгчылығын игтисади әсасларыны тәнгид етмәк вәзифәләрини мүәјјән етмәк истәнилсә, бу вәзифәләр тәхминән белә ифадә олуна биләр:

Сүбут етмәк лазымдыр ки, Русијада ири капитализмин «халг истеһсалына» мүнасибәти, тамамилә инкишаф етмиш истеһсалын инкишаф етмәмиш истеһсала мүнасибәтидир, капиталист ичтимаи формасијасынын ән јүксәк инкишаф пилләсинин бу формасијанын ашағы пилләсинә мүнасибәтидир*; сүбут етмәк лазымдыр ки, истеһсалчынын истеһсал васитәләриндән азад

* Ајдындыр ки, игтисади чәһәтин тәһлили ичтимаи, һүгуги-сијаси вә идеја үстгурумларынын тәһлили илә тамамланмалыдыр. Капитализмин «халг истеһсалы» илә әлагәсини баша дүшмәләри халгчыларда кәндли

едилмәсинә вә онун әмәји мәһсулунун пул саһиби тәрәфиндән мәнимсәнилмәсинә сәбәб һәм фабрикдә, һәм дә лап ичма кәндинин өзүндә сијасәт дејил, бөлкү дејил, әмтәә тәсәррүфатында зәрури олараг әмәлә кәлән истеһсал мүнасибәтләридир, өз мәнафеји е'тибары илә бир-биринә әкс олан синифләрин әмәлә кәлмәсидир ки, бу да капитализм чәмијјәтинин характерик чәһәтини тәшкил едир*; сүбут етмәк лазымдыр ки, халгчыларын капитализмдән јан кечәрәк јүксәк пилләјә галдырмаг истәдикләри керчәклијин (хырда истеһсалын) өзүндә капитализм вә она мәхсус олан синифләр әкслији вә синифләр тоггушмасы елә индидән мөвчуддур, — лакин бунлар истеһсалчынын мүстәгил фәалијјәтини чәтинләшдирән ән пис формададыр, бунун үчүн дә халгчылар, әмәлә кәлмиш ичтимаи әксликләри нәзәрә алмадыгларына вә «вәтән үчүн башга јоллар» хәјалына дүшдүкләринә көрә утопист-иртичачыдырлар, чүнки ири капитализм Русијанын һәр јериндә вә һәр тәрәфиндә мөвчуд олан бу әксликләрин мәзмунуну анчаг инкишаф етдирир, сафлашдырыр вә ајдынлашдырыр.

Русија капитализминин дејил, Гәрби Авропа капитализминин «зәрури» вә «мүтәрәгги» олдуғуну сүбут етмәјә чалышан мүәллифин сонракы шәрһи дә, халгчылығы игтисади чәһәтдән тәнгид етмәк вәзифәләрини чох абстракт шәкилдә ифадә етмәси илә билаваситә әлагәдардыр. Лакин бу шәрһ, халгчылыг доктринасынын игтисади мәзмунуна билаваситә тохунмаса да, бир чох мараглы вә ибрәтли шејләр верир. Гәрби Авропа фәһлә һәрәкатына е'тимадсызлыг сәсләри бизим халгчы әдәбијјатында дәфәләрлә учалмышдыр. Ч-б

ислаһатының, дөвләт һакимијјәтинин, зијалыларын вә и. а. *синфи* характердә *олмадығы* идејасыны доғурурду. Материалистчәсинә тәһлил бүтүн бу һадисәләри синфи мүбаризә үзәринә кәтирәрәк конкрет сурәтдә көстәрмәлидир ки, бизим Русијада ислаһатдан сонракы «ичтимаи тәрәгги» анчаг капиталист «игтисади тәрәггисинин» нәтичәси иди.

* Русијанын игтисади керчәклијинин, хүсусән дә халгчыларын өз садәдил хәјаллары үчүн материал көтүрәчәкләри керчәклијин. Ја'ни кәндли вә кустар тәсәррүфатынын «фактларынын тәкрар нәзәрдән кечирилмәси» көстәрмәлидир ки, истеһсалчының мәһкум вәзијјәтдә олмасының сәбәби бөлкүдә («кәндли јохсулдур, бинәкдар варлыдыр») дејил, мәһз истеһсал мүнасибәтләринин өзүндәдир, мәһз мүасир кәндли вә кустар тәсәррүфатының ичтимаи гурулушунун өзүндәдир. Бурадан ајдынлашмыш олар ки, «халг истеһсалында» да «истеһсалын гурулушу мәсәләси бөлкү мәсәләсинә нисбәтән бириичи дәрәчәли мәсәләдир».

Михајловски вә К°-сының марксистләрә гаршы сон мүбаһисәси заманы («Русскоје Богатство», 1893—1894) бу е'тимадсызлыг өзүнү хүсусилә ајдын көстәрди. Ч-б Михајловски о заман ја зырды ки, биз капитализмдән һәлә һеч бир јахшылыг көрмәмишик*. Бу мешшан бахышларының мә'насызлығыны ч. Струвенин кәтирдији фактлар чох көзәл сүбут едир, хүсусилә дә она көрә ки, бу фактлар ән јени буржуа әдәбијјатындан көтүрүлмүшдүр, бу әдәбијјатын исә мәсәләни шиширтдијини әсла күман етмәк олмаз. Мүәллифин кәтирдији ситатлар көстәрир ки, Гәрбдә һамы, һәтта буржуалар да, капитализмин јени ичтимаи-игтисади формасијаја кечмәсинин лабүд олдуғуну көрүр.

Капитализмин әмәји ичтимаиләшдирмәси о гәдәр ирәлиләмишдир ки, «халг тәсәррүфатының планаујғун тәшкили» зәрурәтиндән һәтта буржуа әдәбијјатында да учадан данышырлар. Мүәллиф тамамилә һаглы олараг дејир ки, бу — «заманын әламәтидир», капиталист гајдаларының тамамилә позулуб дағылмасының әламәтидир. Јалныз буржуа профессорларының дејил, мүһафизәкарларын да мүәллиф тәрәфиндән көстәрилән бәјанатлары олдугча мараглыдыр; онлар, Русија радикалларының һәлә индијә гәдәр инкар етмәк истәдикләри мәһз белә бир шеји е'тираф етмәјә мәчбур олурлар ки, — фәһлә һәрәкатыны «садәчә» мәдәнијјәт вә ја башга сијаси шәраит дејил, капитализмин төрәтдији мадди шәраит јаратмышдыр.

Бүтүн бу дејиләнләрдән сонра, мүәллифин белә бир мүлаһизәси үзәриндә дајанмағымыза чәтин даһа еһтијач олсун ки, бөлкү анчаг сәмәрәли истеһсала арха-

---

* Бурада гејд етмәмәк олмаз ки, ч. Струвејә чавабында ч. Михајловски Енкелси «өзүнә мәфтун олан» адландырыр, јалныз она көрә ки, Енкелс дејир: һазырқы заманын ән әсас, ән бөјүк факты, һазырқы заманы һәр һансы башга дөврдән јахшы бир дөвр едиб, онун әмәлә кәлмәси тарихинә бәраәт газандыран факт. Гәрбдәки фәһлә һәрәкатындан ибарәтдир.

Енкелсә тутулан бу һиддәтләндиричи ирад һазырқы рус халгчылығына гиймәт вермәк үчүн олдугча характеркидир.

Бу чәһаблар «халг һәгигәтн» һаггында бошбоғазлыг етмәји бачарырлар, бизим «чәмијјәтлә» данышмағы вә ону вәтән үчүн дүзкүн јол сечмәдијинә көрә данламағы бачарырлар, «ја инди, ја да һеч бир заман» дејә ширин нәғмәләр охумағы вә булары «10 ил, 20 ил, 30 ил вә даһа артыг» охумағы бачарырлар, — лакин бу ширин нәғмәләр кимин хатиринә охунурса, онун мүстәгил чыхышынын нә кими бөјүк бир әһәмијјәти олдуғуну әсла анламаг игтидарында дејилдирләр.

ландыгда тәрәгги едә биләр. Шүбһәсиз, һәмин мүддәанын мә'насы будур ки, анчаг сәмәрәли истеһсалa әсасланан ири капитализм истеһсалчы үчүн елә бир шәраит јарадыр ки, бу шәраит она башыны галдырмаг, һәм өзүнүн, һәм дә керидә галмыш истеһсал үзүндән һәмин шәраитдә олмајанларын фикрини чәкмәк вә гајғысына галмаг имканы верир.

Ч-б Струвенин биз анчаг ашағыдакы чүмләси һаггында икичә кәлмә гејд едәчәјик; о дејир: «Игтисади тәрәггини ләнкидән сон дәрәчә гејри-бәрабәр бөлкүнү капитализм јаратмамышдыр: бу бөлкү капитализмә ирс галмышдыр», романтикләрин сүд көлү дөврү һесаб етдикләри дөврдән ирс галмышдыр (с. 159). Әкәр мүәллиф бурада анчаг ону демәк истәјир ки, ч. халгчыларын унутмаға маил олдуглары бөлкү бәрабәрсизлији капитализмдән әввәл дә мөвчуд иди, онда бу доғрудур. Лакин, капитализмин бу бәрабәрсизлији күввәтләндирдији ашкар едилирсә, онда бу доғру дејилдир. Тамамилә јохсуллашмыш кәндли вә ја лүт илә банк, дәмирјол, сәнаје ағалары арасында ислаһатдан сонракы капиталист Русијасынын јаратдығы белә кәскин бәрабәрсизлик тәһкимчилик һүгугу заманы јох иди вә ола дә билмәзди.

V фәслә кечәк. Мүәллиф бурада «игтисади дүнјакөрүшү олмаг е'тибары илә халгчылыға» үмуми характеристика верир. «Халгчылар», ч. Струвенин фикринчә, «натурал тәсәрруфат вә ибтидаи бәрабәрлик идеологларыдыр» (167).

Белә характеристика илә разылашмаг олмаз. Халгчыларын хырда истеһсалчы идеологлары олдугларыны сүбут етмәк үчүн 1 фәсилдә көстәрилән дәлилләри биз бурада тәкрар етмәјәчәјик. Елә орада көстәрилмишди ки, хырда истеһсалчынын мәһз мадди һәјат шәраити, онун «тәсәрруфат саһиби» илә «фәһлә» арасында кечичи, орта мөвге тутмасы һәм халгчыларын синфи зиддијјәтләри анламамасына, һәм дә онларын програмынын мүтәрәгги вә мүртәче маддәләринин гәрибә шәкилдә бир-биринә гарышмасына сәбәб олур.

Бурада анчаг буну әлавә едәк ки, рус халгчылығы өзүнүн биринчи, јә'ни мүтәрәгги чәһәти илә Гәрби Авропа демократизминә јахынлашыр, буна көрә дә Франса тарихиндәки һадисәләр мүнасибәти илә 40 илдән артыг бундан әввәл демократизмә верилән дәһшәнә характеристика тамамилә рус халгчылығына аид едилә биләр:

«Демократ, хырда буржуазијаны, јә'ни елә *кечичи бир синфи* тәмсил едир ки, онда ики синфин мәнафеләри гаршылыглы сурәтдә күтләшмишдир, — буна көрә дә демократ белә хәјал едир ки, о синфи антагонизмдән үмумијјәтлә јүксәкдә дурур. Демократлар фәрз едирләр ки, имтијазлы синиф онлара гаршы дурмушдур, онлар исә милләтин бүтүн галан әһалиси илә бирликдә *халгдыр*. Онлар *халг һүгугуна* тәрәфдардырлар; онлар *халгын мәнафејини* тәмсил едирләр. Буна көрә дә мүхтәлиф синифләрин мәнафејини вә вәзијјәтини тәдгиг етмәјә онларын еһтијачы јохдур. Онларын өз васитәләрини чох чидди өлчүб-бичмәләринә еһтијач јохдур*... Әкәр мә'лум олурса ки, онларын мәнафеји мараг ојатмыр, онларын күчү *күчсүзлүкдән* ибарәтдир, онда бурада ја *вачиб халгы* мүхтәлиф дүшмән чәбһәләрә парчалајан зәрәрли софистләр мүгәссирдир**,.. ја ичранын һәр һансы бир хырда чәһәти үзүндән һәр шеј дағылмышдыр, ја да, нәһајәт, ирәличәдән нәзәрдә тутулмамыш бир тәсадүф, бу дәфә мүвәффәгијјәтсизлијә сәбәб олмушдур. Һәр һалда демократ ән инабырчы бир мәғлубијјәтә нә дәрәчәдә күнаһсыз дахил олмушдуса, бурадан ејни дәрәчәдә ләкәсиз чыхыр вә бурадан чыхыркән белә бир мөһкәм әгидәдә олур ки, о, галиб кәлмәлидир, о өзү вә онун партијасы көһ-

---

* Русија халгчылары да ејни илә белә дир. Онлар Русијада истеһсалчыја антагонист синифләрин олдугуну инкар етмирләр, лакин бу «сојғунчуларын» «халга» нисбәтән сон дәрәчә чүз'и олдугларыны дүшүнмәклә өзләринә тәсәлли верир вә һәр бир ајрыча синфин вәзијјәтини вә мәнафејини дүрүст тәдгиг етмәклә мәшғул олмаг истәмирләр; арашдырмаг истәмирләр ки, истеһсалчыларын мүәјјән дәрәчәсинин мәнафеји «сојғунчуларын» мәнафеји илә бирләшәрәк бу истеһсалчыларын «сојғунчулара» гаршы мүгавимәтинин күчүнү зәифләтмирми.

* * Русија халгчыларының фикринчә, мәрдимазар марксистләр мүгәссирдирләр, чүнки онлар «ичтимаи чәһәтдән гаршылыглы үјғунлашманын» вә «һәмрә'ј фәалијјәтин» (ч. Струведа ч. В. В.-нин сөзләриндир, с. 161) белә чошгун пеһрәләдиҗи бир зәминә капитализми вә онун синфи антагонизмләрини сүн'и сурәтдә чалајырлар.

нә нөгтеји-нәзәрдән әл чәкмәк дејил, әксинә, шәраит кәлиб онун сәвиҹҹәсинә чатмалыдыр» (ihm entgegenzureifen haben. «Der achtzehnte Brumaire u. s. w.», S. 39)[128].

Халгчылара верилән вә онлары нағурал тәсәррүфатын вә ибтидаи бәрабәрлијин идеологлары һесаб едән характеристиканын дүзкүн олмадығыны мүәллифин өзүнүн кәтирдији мисаллар көстәрир. Ч-б Струве дејир: *«Гәрибә бир һал* олараг гејд етмәк лазымдыр ки, ч.—он индијәдәк Василчикову либерал игтисадчы адландырыр» (169). Әкәр бу ад *маһиҹҹәт е'тибары илә* көтүрүлсә, һеч дә гәрибә дејилдир. Василчиков өз програмына учуз вә кениш јајылмыш кредит мәсәләсини дахил едир. Ч-б Николај — он көрмәјә билмәз ки, Русија кими бир капитализм чәмиҹҹәти зәмининдә кредит буржуазијаны анчаг гүввәтләндирәр, «капиталист мүнасибәтләрини инкишаф етдириб мөһкәмләндирәр» («Очеркләр», с. 77). Бүтүн халгчылар кими Василчиков да өз әмәли тәдбирләри илә анчаг тәкчә хырда буржуазијанын мәнафејини әкс етдирир. Бурада гәрибә бир шеј варса, о да анчаг будур ки, ч. — он «Русское Богатство» публисистләри илә бир сырада әјләширкән, онларын да тамамилә кијаз Василчиков кими хырда «либерал игтисадчысы» олдугларыны «индијәдәк» көрмүр. Утопизм нәзәриҹҹәси тәчрүбәдә мешшан тәрәггиләринә асанлыгла разылашыр. Һамыја пај торпағы верилмәсинин мә'насызлығыны е'тираф едән вә «зәһмәткешләр үчүн учуз кредит» тәклиф едән Головачев халгчылыға белә гијмәт верилмәсинин доғрулуғуну даһа артыг тәсдиг едир. Ч-б Струве бу «валеһедичи» нәзәриҹҹәни тәнгид едәрәк, онун анчаг нәзәри мә'насызлығына диггәт јетирир, онун хырда буржуа мәзмунуну исә санки көрмүр.

V фәсил мүнасибәти илә ч. Шербинанын «орта тәләбат гануну» үзәриндә дә дајанмамаг олмаз. Бу, ч. Струвенин VI фәсилдә габарыг шәкилдә мејдана чыхан малтусчулуғуна гијмәт вермәк үчүн әһәмиҹҹәтлидир. «Ганун» бундан ибарәтдир ки, кәндлиләри *пај торпағына көрә* груплашдырдыгда кәндли аиләси тәләбатынын (јә'ни мүхтәлиф еһтијачлар үчүн чәкилән

хәрчләрин) чох аз дәјишилән (груплара көрә чох аз дәјишилән) орта кәмијјәти алыныр, һәм дә ч. Шербина хәрчләри әһалинин һәр 1 нәфәринә көрә һесаблајыр.

Ч-б Струве мәнунијјәтлә гејд едир ки, бу «ганунун» «олдугча бөјүк әһәмијјәти вардыр», чүнки Малтусун «һамыја мә'лум олан» белә бир ганунуну тәсдиг едир ки, «әһалинин рифаһы вә төрәјиб артмасы, әһалијә мүјәссәр олан јашајыш васитәләриндән асылыдыр».

Бу ганунун ч. Струвени нә үчүн севиндирдији анлашылмыр. Анлашылмыр ки, ч. Шербинанын һесабламасыны нәјә көрә «ганун», һәм дә «олдугча бөјүк әһәмијјәти» олан бир ганун һесаб етмәк олар. Чох тәбиидир ки, ајры-ајры кәндли аиләләринин һәјатында о гәдәр дә бөјүк фәрг олмадығы бир шәраитдә кәндлиләри груплашдырдыгда, хүсусилә дә, верки вермәли олан ејни мигдарда аилә үзвүнә малик һәм варлы, һәм дә јохсул кәндлијә ејни мигдарда дүшән вә аиләнин рифаһыны билаваситә көстәрмәјән пај торпағынын мигдарыны (чүнки пај торпағы ичарәјә верилә биләр, вә ја үстәлик торпаг ичарә едилә биләр) әсас көтүрдүкдә аз дәјишилән орта кәмијјәтләр әлдә едирик. Ч-б Шербинанын һесабламасы анчаг буну сүбут едир ки, о, груплашдырма үчүн әлверишсиз бир үсул көтүрмүшдүр. Әкәр ч. Шербина бурада јени бир ганун кәшф етдијини зәнн едирсә, бу лап гәрибәдир. Бурада Малтус ганунунун сүбут олундуғуну күман етмәк дә аз гәрибә дејилдир; «кәндли үчүн мүјәссәр олан јашајыш васитәләри» һаггында күја, нә ичарәни, нә «кәсбкарлығы», нә дә кәндлинин мүлкәдардан вә бинәкардан игтисади асылылығыны нәзәрә алмадан пај торпағынын мигдарына көрә фикир јеритмәк олармыш. — Ч-б Шербинанын бу «гануну» барәсиндә (ч. Шербинанын бу ганун һаггында дедикләри көстәрир ки, «ганун» мүәллифинин өзү, әсла һеч бир шеји сүбут етмәјән өз орта рәгәмләринә олдугча бөјүк әһәмијјәт верир) ч. Струве дејир: «Бу һалда «халг истеһсалы» анчаг, муздлу әмәк тәтбиг едилмәјән тәсәррүфат демәкдир. Тәсәррүфатын белә тәшкилиндә «изафи дәјәр» истеһсалчынын әлиндә галыр ки, бу да шүбһәсиздир» (176). Мүәллиф һабелә көстәрир ки, әмәк

мәһсулдарлығы ашағы олдугда, бу чүр «халг истеһсалынын» нүмајәндәси јенә дә фәһләдән пис јашајыр. Мүәллифин малтусчулуға үјмасы, ситат кәтирдији мүддәаны дүрүст ифадә едә билмәмәсинә сәбәб олмушдур. Тичарәт капиталы вә сәләм *капиталы* һәр бир рус кәндиндә әмәји өзүнә табе едир вә истеһсалчыны муздлу фәһләјә чевирмәдән онун әлиндән алдығы изафи дәјәр, сәнаје капиталынын ишчидән алдығы изафи дәјәрдән аз олмур. Ч-б Струве јухарыда һаглы олараг көстәрмишди ки, капиталист мүстәгил (сәһирәи мүстәгил) истеһсалчыдан анчаг һазыр әмтәә сатын алса да, истеһсалчы илә истеһлакчы арасына *капиталист* кирдији замандан е'тибарән капиталист истеһсалы башланыр (сәһ. 99 вә гејд 2), одур ки, Русијанын «мүстәгил» истеһсалчыларындан капиталист үчүн (тачир, бинәкдар, голчомаг вә с. үчүн) ишләмәјәнләрини тапмаг асан дејилдир. Халгчыларын ән бөјүк сәһвләриндән бири будур ки, онлар рус ичтимаи тәсәррүфатынын капиталист тәшкили илә тичарәт капиталынын кәнддә там һөкмранлығы арасындакы ән сых вә гырылмаз әлагәни көрмүрләр. Буна көрә дә мүәллиф олдугча доғру дејир ки, «ч. халгчыларын ишләтдикләри мә'нада «халг истеһсалы» сөзләринин өзү, һеч бир реал тарихи гурулуша үјғун кәлмир. Бизим Русијада 1861-чи илә дәк «халг истеһсалы» тәһкимчилик гурулушу илә сых сурәтдә бағлы иди, 1861-чи илдән сонра исә әмтәә тәсәррүфаты сүр'әтлә инкишаф едирди ки, бу да халг истеһсалынын сафлығыны позмаја билмәзди» (177). Халгчы, истеһсал васитәләринин истеһсалчыја мәхсус олмасынын Русија һәјатында гәдимдән бәри әсас олдуғуну ирәли сүрмәклә, шүбһәсиз ки, өз утопијасынын хатириндә тарихи тәһриф едир, һәм дә үјдурма сөзләр васитәси илә тәһриф едир: тәһкимчилик һүгугу заманы мүлкәдар истеһсалчыја *она көрә* истеһсал васитәләри верирди ки, мүлкәдар үчүн бијар ишләјә билсин; пај торпағы натурал әмәк һаггы кими бир шеј иди, — изафи мәһсулу мәнимсәмәк үчүн «гәдим» бир васитә иди. Тәһкимчилик һүгугунун дағылмасы һеч дә истеһсалчыны «азад етмәк» дејилди; бу анчаг изафи мәһсул *формасының*

дәјишилмәси демәк иди. Инкилтәрәнин бу вә ја башга бир јериндә тәһкимчилик һүгугунун дағылмасы һәгигәтән мүстәгил вә азад кәндлиләр әмәлә кәтирмишдисә, бизим ислаһат бирдән-бирә «биабырчы» тәһкимчи изафи мәһсулундан «азад» буржуа үстәлик дәјәринә кечмиш олду.

IV ФӘСИЛ

РУСИЈАНЫН ИСЛАҺАТДАН СОНРАКЫ ИГТИСАДИЈЈАТЫНЫН БӘ'ЗИ ЧӘҺӘТЛӘРИНИН Ч. СТРУВЕ ТӘРӘФИНДӘН ИЗАҺЫ

Ч-б Струвенин китабынын сонунчу (алтынчы) фәсли ән мүһүм мәсәләјә — Русијанын игтисади инкишафына һәср едилмишдир. Фәслин нәзәри мәзмуну ашағыдакы һиссәләрә бөлүнүр: 1) экинчилик Русијасында әһали артыглығы, бу артыглығын характери вә сәбәбләри; 2) кәндлиләрин тәбәгәләшмәси, бунун әһәмијјәти вә сәбәбләри; 3) кәндлиләрин вар-јохдан чыхарылмасында сәнаје капитализминин ролу; 4) хүсуси саһибкар тәсәррүфаты; онун инкишафынын характери вә 5) рус капитализми үчүн базарлар мәсәләси. Бу мәсәләләрин һәр бири һаггында Ч. Струвенин дәлилләрини тәһлил етмәјә кечмәздән әввәл, онун кәндли ислаһаты һаггындакы мүлаһизәләри үзәриндә дајанаг.

Мүәллиф ислаһатын «идеалистчәсинә» баша дүшүлмәсинә гаршы протест едир вә әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәсини тәләб едән дөвләт еһтијачларыны, *өдәнч пулуну,* «ашағыдан» тәзјиги көстәрир. Тәәссүф ки, мүәллиф өз һаглы протестини ахыра чатдырмамышдыр. Халгчылар ислаһаты «чәмијјәтдә» «инсанпәрвәрлик» вә «азадлыг» идејаларынын инкишафынын нәтичәси һесаб едирләр. Бу факт шүбһәсиздир, лакин ислаһаты бу фактла *изаһ етмәк,* мәзмунсуз бир тавтолокијаја гапыларағ, «азадлығы» «азадлыг» идејаларындан ибарәт етмәк демәкдир. Идејалар хатиринә һәјата кечирилән тәдбирләрин *мәзмунуну* хүсуси оларағ нәзәрдән кечирмәк материалист үчүн зәруридир. Тарихдә елә бир мүһүм «ислаһат», һәтта

синфи характер дашыjан ислаһат да олмамышдыр ки, онун хејринә курултулу сөзләр сөjләнмиш вә jүксәк идеjалар ирәли сүрүлмүш олмасын. Кәндли ислаһатында да ejни илә беләдир. Кәндли ислаһатынын jаратдығы дәjишикликләрин һәгиги мәзмунуна диггәт верилсә, ашкар олар ки, бу дәjишикликләрин характери беләдир: кәндлиләрин бир гисми торпагсызлашдырылды вә — башлыҹасы — торпагларынын бир һиссәси өзләриндә сахланмыш галан кәндлиләр бу торпағы мүлкәдарлардан тамамилә өзкә малы кими *сатын алмаға,* һәм дә сүн'и сурәтдә артырылмыш гиjмәтлә сатын алмаға мәҹбур олдулар. Белә ислаһатлар jалныз бизим Русиjада дејил, Гәрбдә дә «азадлыг» вә «бәрабәрлик» нәзәриjjәләри донуна кеjдирилирди, вә һәлә «Капитал»да көстәрилмишди ки, азадлыг вә бәрабәрлик идеjаларыны jетишдирән зәмин мәһз әмтәә истеһсалы олмушдур. Һәр һалда, Русиjадакы ислаһаты һәjата кечирән бүрократик механизм нә гәдәр мүрәккәб олса да, буржуазиjанын өзүндән *заһирдә** нә гәдәр узаг олса да, — бурасы шүбһәсиздир ки, *белә бир* ислаһат зәмининдә мәһз *буржуа гаjдалары* jетишә биләрди. Ч-б Струве тамамилә һаглы олараг көстәрир ки, Русиjа кәндли ислаһатыны адәтән Гәрби Авропадакы кәндли ислаһатларына гаршы гоjмаг дүзкүн дејилдир: «Гәрби Авропада кәндлиләрин торпагсыз азад едилдикләрини вә jа, башга сөзлә, ганунвериҹилик jолу илә торпагсызлашдырылдыгларыны *(бу гәдәр үмуми шәкилдә)* иддиа етмәк әсла дүзкүн дејилдир» (196). Мән «бу гәдәр үмуми шәкилдә» сөзләрини нәзәрә чарпдырырам, чүнки кәндлиләри ганунвериҹилик jолу илә торпагсызлашдырмаг, кәндли ислаһатынын һәjата кечирилдиjи һәр jердә шүбһәсиз тарихи бир фактдыр, лакин бу, үмуми бир факт дејилдир, чүнки тәһкимчилик асылылығындан азад едилдикдә кәндлиләрин *бир гисми* Гәрбдә дә мүлкәдарлардан торпағы *сатын алмышдыр,* биздә дә сатын алыр. Торпағын бу *сатын алынмасы* фактының үстүнү анчаг

* Jухарыда көстәрилдиjи кими, һәгигәтдә бу механизм өзүнүн һәм тәркиби, һәм дә тарихи мәншәjи чәһәтдән анчаг буржуазиjаjа хидмәт едә биләрди.

буржуалар пәрдәләjиб иши белә гәләмә верә биләрләр ки, куjа «кәндлиләрин торпагла бирликдә азад едилмәси* Русиjаны tabula rasa етмишдир» (Ч. Јаковлев адлы бирисинин сөjләдиjи вә Ч. Михаjловскинин «үрәкдән бәjәндиjи» сөзләрдир — П. Струведә 10-чу сәһифәjә бах).

I

Ч-б Струвенин «әкинчилик Русиjасында әһали артыглығынын характери» һаггындакы нәзәриjjәсинә кечәк. Бу, ән мүһүм нөгтәләрдән биридир ки, бу нөгтәләрдә Ч. Струве марксизм «доктринасындан» кери чәкиләрәк малтусчулуг доктринасына кечир. Онун Ч. Н.—она гаршы мүбаһисәдә ирәли сүрдүjү бахышларын маһиjjәти бундан ибарәтдир ки, әкинчилик Русиjасында әһали артыглығы «капиталист характеринdә дејилдир, нечә дејәрләр, натурал тәсәррүфата уjғун олан ади әһали артыглығыдыр»**.

Ч-б Струве дејир ки, онун Ч.—она гаршы е'тиразы Марксын «нисби әһали артыглығы нәзәриjjәси әлеjһинә Ф.-А. Ланкенин үмуми е'тиразына тамамилә уjғун кәлир» (183, гејд); буна көрә биз дә, ону јохламаг үчүн, әввәлчә Ланкенин бу «үмуми е'тиразына» мүрачиәт едәк.

Ланке Марксын әһали гануну ндан өз «Фәһлә мәсәләси» әсәринин V фәслиндә данышыр (русча тәрчүмәси, сәһ. 142—178). О, Марксын белә бир әсас мүддәасындан башлаjыр ки, «үмумиjjәтлә, тарихән хүсуси jер тутан һәр бир истеһсал үсулуна уjғун олараг, әһалинин артмасынын өз хүсуси гануну вардыр ки, бу да анчаг тарихи әһәмиjjәтә маликдир. Төрәjиб артмағын абстракт гануну анчаг биткиләрә вә һеjванлара аиддир»[129]. Ланке бунун мүгабилиндә дејир:

* Доғрусуну сөjләмәк лазым кәлсә, белә демәк лазым иди: кәндлиләрин *бир гисминә өз* паj торпагларынын *бир һиссәсини икигат артыг гиjмәтлә* мүлкәдарлардан *сатын алмаг* имканы верилмәси. Һәтта, «имканы верилмәси» сөзләри дә јарамыр, чүнки кәндли бу чүр «паj торпағы илә тә'мин олунмагдан» бојун гачырсаjды, волост идарәсиндә она көтәк әурарды.лар.

** Ч-б Струве «Sozialpolitisches Centralblatt»-дакы (1893. № 1, 2 окт.) мәгаләсиндә бу ифадәни ишләдир. О әлавә едиб дејир ки, бу бахышы «малтусчулуг бахышы» һесаб етмир.

«Изн вериләрсә, гејд етмәлијик ки, биткиләр вә һејванлар үчүн дә, дүзүнү десәк, *төрәјиб* артмағын һеч бир «абстракт» гануну јохдур, чүнки үмумијјәтлә абстраксија, там бир сыра јекчинс һадисәләр ичәрисиндә үмуми оланы ајрыча көтүрмәк демәкдир» (143), сонра Ланке абстраксијанын нә демәк олдуғуну Маркса этрафлы изаһ едир. Ајдындыр ки, Ланке Марксын сөзләринин мә'насыны садәчә анламамышдыр. Маркс инсаны бу чәһәтдән биткиләрә вә һејванлара она әсасән гаршы гојур ки, инсан тарих бојунча дәјишән *мүхтәлиф ичтимаи организмләрдә* јашајыр, бу организмләр исә ичтимаи истеһсал системи илә вә демәли, бөлкү системи илә дә мүәјјән олунур. Инсанын төрәјиб артмасы шәраити билаваситә мүхтәлиф ичтимаи организмләрин гурулушундан асылыдыр, буна көрә дә әһали ганунуну һәр бир белә организм үчүн ајрылыгда өјрәнмәк лазымдыр; буну «абстракт» шәкилдә, ичтимаи гурулушун тарихчә мүхтәлиф формаларындан асылы етмәдән өјрәнмәк олмаз. Абстраксијанын *јекчинс* һадисәләр ичәрисиндән үмуми оланы ајрыча көтүрмәк демәк олдуғу һаггында Ланкенин вердији изаһат бүтүнлүклә онун өзүнә гаршы чевриләр; биз инсанын дејил, јалныз һејванларын вә биткиләрин јашајыш шәраитини јекчинс һесаб едә биләрик, зира биз билирик ки, инсан өз гурулуш типи чәһәтчә мүхтәлиф ичтимаи иттифаглар һалында јашамышдыр.

Ланке сонра Марксын капиталист өлкәсиндә нисби әһали артыглығы һаггындакы нәзәријјәсини шәрһ едәрәк дејир: «илк бахышда белә көрүнә биләр ки, бу нәзәријјә бүтүн үзви тәбиәт бојунча лап инсанын өзүнәдәк давам едән узун бир тели гырыр вә фәһлә мәсәләсинин әсасыны белә изаһ едир ки, инсан нәслинин варлығы, төрәјиб артмасы вә тәкмилләшмәси һаггындакы үмуми тәдгигләр куја бизим мәгсәдимиз үчүн, јә'ни фәһлә мәсәләсини анламаг үчүн тамамилә лүзумсуздур» (154)*.

* Бу «үмуми тәдгигләр» дә нәдән ибарәт ола биләр? Әкәр бунлар инсан чәмијјәтинин хүсуси игтисади формасијаларыны нәзәрә алмаса, мә'насыз бир шејә чевриләр. Әкәр бунлар бир нечә формасијаны әһатә етмәли олса, онда ајдындыр ки, «үмуми тәдгигләрдән» әввәл ајрылыгда һәр бир формасија үчүн хүсуси тәдгигләр олмалыдыр.

Марксын нәзәриjjәси, бүтүн үзви тәбиәт бојунча лап инсанын өзүнәдәк давам едән тели әсла гырмыр: бу нәзәриjjә анчаг тәләб едир ки, «фәһлә мәсәләси» — jалныз капитализм чәмиjjәтиндә мөвчуд олдуғу үчүн— инсанын төрәjиб артмасына даир «үмуми тәдгигләр» әсасында дејил, капиталист мүнасибәтләри гапунларына дајр хүсуси тәдгигләр әсасында һәлл едилсин. Лакин Ланке башга фикирдәдир; о дејир: «һәгигәтдә исә бу белә дејилдир. Һәр шејдән әввәл ајдындыр ки, фабрик әмәји һәлә өз илк башланғычындан *јохсуллуг* үчүн шәрт олур» (154). Сонра Ланке, өзлүjүндә ајдын олуб бизи зәррә гәдәр ирәлиjә апармаjан бу мүддәаны сүбут етмәjә сәһифә jарым һәср етмишдир: биринчиси, биз билирик ки, капитализм өз инкишафында истеһсалын һәлә фабрик истеһсалы шәкли алдығы мәрһәләдән әввәл, машынлар әһали артыглығына сәбәб олдуғу вахтдан әввәл јохсуллуг төрәдир; икинчиси, капитализмдән әввәлки ичтимаи гурулуш формасы, jә'ни феодализм вә тәһкимчилик дә өзүнә мәхсус јохсуллуг төрәтмиш вә бунu ирсән капитализмә вермишдир.

«Лакин һәтта белә гүввәтли бир көмәкчи [jә'ни еһтиjач] васитәси илә дә биринчи сәһибкар анчаг надир һалларда чох мигдарда фәһләни jени фәалиjjәт нөвүнә чәлб едә билир. Адәтән иш ашағыдакы гајда илә олур. Фабрик сәнајеси вәтәндашлыг һүгугу әлдә етмиш олдуғу jердән сәһибкар өзү илә мүәjjән гәдәр фәһлә кәтирир; бунлара, инди ишә олмаjан бир нечә кимсәсиз лүт әлавә едир*, сонралар исә фабрик фәһләләринин сајы, *бөjүмәкдә олан кәнчләр* һесабына артырылыр» (156). Ланке «бөjүмәкдә олан кәнчләр» кәлмәләрини курсивлә jазыр. Jәгин, «инсан нәслинин варлығы, төрәjиб артмасы вә тәкмилләшмәсинә даир үмуми тәдгигләр» мәһз бундан ибарәт олмушдур ки, фабрикчи jени фәһләләри зәифләшән гочалардан дејил, «бөjүмәкдә олан кәнчләрдән» топлаjыр. Мәрһәмәтли Ланке

* Бир дә ки, бу «кимсәсиз лүтләр» һарадан мејдана кәлмишдир? Еһтимал ки, Ланкенин фикринчә, бу — тәһкимчилик гајдаларының галыглары вә капитал һөкмранлығының нәтичәси дејил. «Онун нәтичәсидир ки, «доғуму көнүллү сүрәтдә мәһдудлашдырмаг мејли халгын адәтләриндә мөһкәмләнмәмишдир» (сәһ. 157)?

бу «үмуми тәдгигләри» даһа бүтүн бир сәһифәдә (157) давам етдирәрәк, охучуја нағыл едир ки, ата-аналар өз ушагларыны тә'мин етмәјә чалышырлар, бошбоғаз нәсиһәтчиләр исә инсанын көз ачыб көрдүјү вәзиҗҗәтдән чыхмаг чәһдини әбәс јерә писләјирләр, ушаглары мүстәгил кәсбкарлыға дүзәлтмәјә чалышмаг тамамилә тәбиидир. Јалныз һамыја мә'лум бајағы нәсиһәтләрдә јол верилә билән бүтүн бу мүлаһизәләри бир тәһәр охујандан сонра көлиб мәтләбә чатырыг:

«Торпағы хырда вә ири саһибләрин әлиндә олан әкинчилик өлкәсиндә, доғуму көнүллү сүрәтдә мәһдудлашдырмаг мејли халгын адәтләриндә мөһкәмләшмәмишсә, лабүд оларағ даим ишләк әл вә истеһлакчы артыглығы әмәлә көлир ки, бунлар һәмин әразинин мәһсулу илә јашамаг истәјирләр» (157—158). Ланке бу халис малтусчулуг мүддәасыны һеч бир сүбут көстәрмәдән ирәли сүрүр. Бу мүддәаны дөнә-дөнә тәкрар едән Ланке дејир ки, «белә бир өлкәнин әһалиси, өзлүјүндә чох сејрәк олса да, һәр һалда адәтән нисби әһали артыглығыны көстәрир», «базарда әмәјә тәләб аз олдуғу һалда әмәк тәклифи *һәмишә артыг олур*» (158), — лакин бүтүн бунлар тамамилә сүбутсуз галыр. «Фәһлә артыглығынын» һәгигәтән «лабуд» олдуғу һарадан чыхыр? Бу артыглыг илә халгын адәтләриндә доғуму көнүллү сүрәтдә мәһдудлашдырмаг мејлинин олмамасы арасындакы әлагәдарлыг һарадан чыхыр? «Халгын адәтләри» һаггында фикир јеритмәјә башламаздан әввәл бу халгын һансы истеһсал мүнасибәтләри шәраитиндә јашадығына нәзәр јетирмәк лазым көлмәздими? Мәсәлән, тәсәввүр едәк ки, Ланкенин көстәрдији хырда вә ири саһибләр мадди сәрвәт истеһсалында ашағыдакы гајда илә бирләшмишдиләр: хырда саһибләр өзләрини сахламаг үчүн ири саһибләрдән пај торпағы алыр вә бунун әвәзиндә ири саһибләр үчүн бијар ишләјәрәк онларын тарлаларыны бечәриридиләр. Сонра, тәсәввүр едәк ки, бу мүнасибәтләр дағылмышдыр вә инсанпәрвәрлик идејалары ири саһибләрин башыны о гәдәр кичәлләндирмишдир ки, онлар «өз кәндлиләринә торпаг вериб азад етмишләр», *јә'ни* пај торпагларынын тәгрибән 20%-ни кәсиб он-

ларын әлиндән алмыш, галан 80%-ни исә икигат артыг гиjмәтлә онлара сатыб пулуну вермәjә мәчбур етмишләр. Аjдындыр ки, беләликлә, «пролетариат азарына» гаршы тә'мин едилән бу кәндлиләр jашаjа билмәк үчүн jенә дә әввәлки кими ири саһибләрә ишләмәлидирләр, лакин инди онлар, әввәлки кими, тәһкимчи бурмистринин көстәриши илә дejил, сәрбәст бағлашма әсасында ишләjирләр, — демәли, иши бир-биринин әлиндән алмаға чалышырлар, чүнки инди онлар даһа бир-биринә бағлы дejилдирләр вә һәр бири өзү үчүн тәсәррүфатчылыг едир. Иши белә бир-бирinин әлиндән алмаг гаjдасы бә'зи кәндлиләри лабуд сурәтдә сыхышдырыб арадан чыхарачагдыр: бу кәндлиләр паj торпагларынын азалмасы вә пул тә'диjәләринин артмасы үзүндән мүлкәдар гаршысында даһа да зәифләдикләри үчүн, онларын рәгабәти изафи мәһсул нормасыны артырачаг вә мүлкәдар даһа аз мигдар кәндли ишләтмәклә кечинә биләчәкдир. Доғуму көнүллү сурәтдә мәһдудлашдырмаг мejли халгын адәтләриндә нә гәдәр мөһкәмләнсә дә, «артыглыг» әмәлә кәләчәjи лабүддүр. Ланкенин ичтимаи-игтисади мүнасибәтләри нәзәрә алмадан фикир jеритмәси, онун үсулларынын анчаг jарарсызлығыны ачыгча сүбут едир. Ланке исә бу чүр фикир jеритмәкдән башга даһа heч бир шej вермир. Ланке дejир: фабрикчиләрин истehсалы һәвәслә далдабучаг кәндләрә көчүрмәләринин сәбәби одур ки, орада *«һәр чүр иш үчүн һәмишә лазыми мигдарда һазыр ушаг әмәjи вардыр»* (161), лакин о тәдгиг етмир ки, ата-аналарын өз ушагларыны белә әсарәт алтына вермәjә «һазыр» олдугларыны һансы тарих, һансы ичтимаи истehсал үсулу jаратмышдыр. Ланкенин үсуллары онун белә бир мүлаһизәсиндә ән габарыг шәкилдә ашкара чыхыр: Ланке Марксдан ситат кәтирир; Маркс дejир ки, машынлы сәнаjе капитала гадын вә ушаг әмәjини сатын алмаг имканы вермәклә фәһләни «гул алверчисинә» чевирир.

Ланке галибанә бир әда илә дejир: «Демәли, мәтләб бу имиш!» «Мәкәр белә фикир етмәк олармы ки, ehтиjач үзүндән өз иш гүввәсини сатан фәһлә, ону бир тәрәфдән ehтиjач, дикәр тәрәфдән дә тамаһ вадар

етмәсәјди, өз арвадыны вә ушагларыны сатмаға асанлыгла разы оларды?» (163).

Мәрһәмәтли Ланкенин чанфәшанлығы о дәрәчәјә чатмышдыр ки, фәһләни Маркса гаршы мүдафиә едир вә Маркса сүбут етмәјә чалышыр ки, фәһләни «еһтијач мәчбур едир».

«... Кетдикчә артмагда олан бу еһтијач әслиндә, јашамаг уғрунда мүбаризәнин башга шәкил алмасы дејил, бәс нәдир?» (163).

«Инсан нәслинин варлығы, төрәјиб артмасы вә тәкмилләшмәсинә даир үмуми тәдгигләр» бах белә кәшфләрә кәтириб чыхарыр! Бизә дејирләрсә ки, «еһтијач» јашамаг уғрунда мүбаризәнин башга шәкил алмасыдыр, бу һалда биз «еһтијачын» сәбәбләри, онун сијаси игтисад мәзмуну вә инкишафынын кедиши һаггында, һеч олмазса, бир шеј өјрәнмиш олуругму? Ахы буну истәнилән һәр шеј һаггында, һәм фәһләнин капиталистә, һәм торпаг саһибинин фабрикчијә вә тәһкимли кәндлијә мүнасибәти вә и. а. вә и. а. һаггында да демәк олар. Ланкенин Марксы тәсһиһ етмәк чәһди белә мәзмунсуз бајағылыгдан вә ја садәдилликдән башга һеч бир шеј вермир. Инди көрәк, Ланкенин ардычылы олан Ч. Струве конкрет мәсәлә һаггында, ја'ни әкинчилик Русијасында әһали артыглығы һаггында ирәли сүрдүјү мүлаһизәләриндә бу тәсһиһи әсасландырмаг үчүн нә верир.

Ч-б Струве сөзә башлајыб дејир ки, әмтәә истеһсалы өлкәнин һәчмини артырыр. «Мүбадилә белә бир тә'сири јалныз истеһсалын техника вә игтисади чәһәтдән тамамилә јенидән тәшкил олунмасы јолу илә көстәрмәк дејил, истеһсал техникасы әввәлки пилләдә галдығы вә натурал тәсәррүфат әһалинин үмуми игтисадијјатында әввәлки кими үстүн рол ојнадығы һалларда да белә бир тә'сир көстәрир. Амма бу һалда гыса бир чанланмадан сонра тамамилә лабүд олараг «әһали артыглығы» әмәлә кәлир; лакин әмтәә истеһсалы бунда мүгәссир олса да, анчаг 1) *төрәдичи* олмаг е'тибары илә, 2) мүрәккәбләшдиричи бир чәһәт олмаг е'тибары илә мүгәссирдир» (182). Әһали артыглығы, әмтәә тәсәррүфаты олмадан да әмәлә кәлә биләрмиш:

әһали артыглығы капитализм характери дашымырмыш.

Мүәллифин ирәли сүрдүјү мүддәалар бунлардыр. Лап әввәлдән бу мүддәалар, Ланкедә көрдүјүмүз кими, һејрәт доғурачаг гәдәр әсассыздыр, натурал тәсәррүфат шәраитиндә әһали артыглығынын лабүд олдуғу иддиа едилир, лакин буну мәһз һансы просесин јаратдығы ајдынлашдырылмыр. Мүәллифин өз бахышлары үчүн субут һесаб етдији фактлары көтүрәк.

1762—1846-чы илләрин рәгәмләри көстәрир ки, әһали үмумијјәтлә һеч дә сүр'әтлә артмамышдыр: иллик артым — 1,07—1,5% олмушдур. Һәм дә Арсенјевин дедијинә көрә, «тахылчылыг» губернијаларында әһали даһа сүр'әтлә артмышдыр. Ч-б Струве белә бир нәтичәјә кәлир ки, бу «факт, халг тәсәррүфатынын ибтидаи формалары үчүн сон дәрәчә характеркидир, бурада әһалинин төрәјиб артмасы билаваситә тәбии мүнбитликдән асылыдыр, бу асылылыг, нечә дејәрләр, әл илә һисс олуна биләчәк бир асылылыгдыр». Бу — «әһалинин төрәјиб артмасы илә јашајыш васитәләри арасындакы ујғунлуг ганунунун» (185) фәалијјәтидир. «Торпаг саһәси нә гәдәр кениш вә торпағын тәбии мүнбитлији нә гәдәр јүксәк исә, әһалинин тәбии артымы да бир о гәдәр чох олур» (186). Бу нәтичә тамамилә әсассыздыр: тәкчә бир факта — Авропа Русијасынын мәркәз саһәсиндәки губернијаларындан Владимир вә Калуга губернијаларында 1790-чы илдән 1846-чы илә-дәк әһалинин ән аз артмасы фактына әсасланыларағ, әһалинин төрәјиб артмасы илә јашајыш васитәләри арасындакы ујғунлуг һаггында там бир ганун дүзәлдилир. Мәкәр «торпаг саһәсинә» әсасән әһалинин јашајыш васитәләри һаггында фикир јеритмәк олар? (Һәтта бу гәдәр аз рәгәмләрин үмуми нәтичәләр чыхармаға имкан вердији гәбул едилсә дә.) Мә'лумдур ки, бу «әһали» әлдә етдији «тәбии мүнбитлик» мәһсулунун һамысыны өзү үчүн көтүрмүрдү: әһали бу мәһсулун бир һиссәсини мүлкәдара, дөвләтә верирди. Ајдын дејилми ки, әһалијә дүшән «јашајыш васитәләринин» гәдәринә бу вә ја башга мүлкәдар тәсәррүфаты системинин — төјчү вә ја бијарын, мүкәлләфијјәт-

ләрин гәдәри вә алынмасы үсулларынын вә и. а.—көстәрдији тә'сир, истеһсалчыларын һеч дә тамамилә вә сәрбәст ихтијарында олмајан торпаг саһәсинин тә'сиринә нисбәтән өлчүјәкәлмәз дәрәчәдә артыг олмушдур? Бундан әлавә. Тәһкимчилик һүгугунда ифадә олунан ичтимаи мүнасибәтләрдән асылы олмајараг, әһали о заман да мүбадилә илә әлагәдар иди: мүәллиф һаглы олараг дејир ки, «е'мал сәнајесинин әкинчиликдән ајрылмасы, јә'ни ичтимаи, милли әмәк бөлкүсү ислаһатдан әввәлки дөврдә дә вар иди» (189). Суал олунур, вәзијјәт белә икән биз нә үчүн күман етмәлијик ки, Владимир губернијасынын батаглыг јердә јашајан кустарынын вә ја чодарынын «јашајыш васитәләри», «тәбии мүнбит торпағы» олан ади Тамбов әкинчисининкиндән аз олмушдур?

Сонра Ч. Струве, азад олунмаг әрәфәсиндә тәһкимли әһалинин азадлығына даир рәгәмләр көстәрир. Фикирләрини Ч. Струвенин билдирдији игтисадчылар көстәрирләр ки, бу һадисәјә сәбәб «рифаһын писләшмәсидир» (189). Мүәллиф бу нәтичәјә кәлир:

«Биз, азад олунмаг әрәфәсиндә тәһкимли әһалинин азалдығы факты үзәриндә она көрә дајандыг ки, зәннимизчә, бу факт Русијанын һәмин дөврдәки игтисади вәзијјәтини олдугча ајдынлашдырыр. Өлкәнин хејли һиссәсиндә... мөвчуд техники-игтисади вә ичтимаи-һүгуги шәраитдә әһали чох иди: бу шәраит, бүтүн әһалинин тәхминән 40%-инин аз-чох сүр'әтлә төрәјиб артмасы үчүн әсла әлверишли дејилди» (189). Бир һалда ки, тәһкимчилик ичтимаи гајдалары, јашајыш васитәләрини, төрәјиб артмасы тәдгиг едилән әһали күтләсинә вермәјиб бир овуч ири торпаг саһибләринә верирди, онда әһалинин төрәјиб артмасы илә јашајыш васитәләринин ујғунлуғу һаггында Малтус «ганунунун» бураја нә дәхли вар? Мүәллиф, мәсәлән, дејирсә ки, әһали ја сәнајенин зәиф инкишаф етдији аз мүнбит губернијаларда, ја да әһалиси сых олан халис әкинчилик губернијаларында ән аз артмышдыр,— онун бу мүлаһизәсини гијмәтли бир шеј һесаб етмәк олармы? Ч-б Струве бу..у «гејри-капиталист әһали артыглығынын» тәзаһүрү һесаб етмәк истәјир вә дејир

ки, бу, әмтәә тәсәррүфаты олмадан да әмәлә кәлмәли иди, бу, «натурал тәсәррүфата уjғундур». Лакин ejни дәрәчәдә, бәлкә daha чох hаглы олараг демәк оларды ки, бу әhали артыглығы тәhкимчи тәсәррүфатына уjғундур, әhалинин ләнк артмасы hәр шejдән чох, мүлкәдар тәсәррүфатларында әмтәә истеhсалынын артмасы нәтичәсиндә кәндли әмәjинин истисмар олунмасының шиддәтләнмәсиндән асылы иди, чүнки мүлкәдар тәсәррүфатлары daha бијар әмәjини jалныз өз ehтиjачлары үчүн дејил, *сатыш үчүн* тахыл истеhсалына сәрф етмәjә башламышдылар. Мүәллифин мисаллары онун өзүнүн әлеjhинәдир: бу мисаллар көстәрир ки, тарихдә хүсуси ичтимаи мүнасибәт системләрини вә бу системләрин инкишаф пилләләрини нәзәрә алмадан әhалинин төрәjиб артмасы илә jашajыш васитәләринин уjғунлуғу формулу әсасында әhали hаггында абстракт ганун дүзәлтмәк мүмкүн дејилдир.

Ч-б Струве ислаhатдан сонракы дөврә кечәрәк дејир: «тәhкимчилик hүгугу арадан галхдыгдан сонра биз әhалинин тарихиндә азадлыгдан әввәлки ejни әсас чәhәти көрүрүк. Төрәjиб артмаг енерkијасы үмумиjәтлә билаваситә торпаг сahәсиндән вә паj торпағындан асылыдыр» (198). Бу, кәндлиләри паj торпағынын мигдарына көрә груплара ајыран вә паj торпағынын hәчми бөjүк олдугча әhалинин бир о гәдәр чох артдығыны көстәрән кичик бир чәдвәл илә сүбут олунур. «Hәр шejдән әввәл истеhсалчының өз ehтиjачларыны билаваситә өдәмәк үчүн олан *натурал,* «шәхси истеhлак»... тәсәррүфаты *шәраитиндә башга чүр ола да билмәз»* (199).

Доғрудан да, *әкәр бу белә олсајды,* әкәр паj торпаглары биринчи нөвбәдә истеhсалчының ehтиjачларыны билаваситә өдәмәк үчүн олсајды, әкәр паj торпаглары бу ehтиjачлары өдәмәк үчүн jеканә мәнбә олсајды, — онда вә анчаг онда бу чүр фактлардан әhалинин төрәjиб артмасы hаггында үмуми бир ганун чыхартмаг оларды. Лакин биз билирик ки, бу белә дејилдир. Паj торпаглары «биринчи нөвбәдә» мүлкәдарларын вә дөвләтин ehтиjачларыны өдәмәк үчүндүр: бу «ehтиjачлар» вахтында өдәнилмәсә, hәмин паj торпаглары са-

hибләринин әлиндән алыныр; бу торпагларын үзәринә, онларын кәлир дәрәчәсиндән артыг верки гојулур. Сонра, бу — кәндлинин јеканә вәсаит мәнбәји дејилдир. Мүәллиф дејир: тәсәррүфатдакы кәсирин әhалијә хәбәрдарлыг вә тәзјиг тә'сири олмалыдыр. Кәнар пешәләр, әhалинин јашлы киши hиссәсини аиләдән ајырмагдан башга, төрәјиб артманы да ләнкидир (199). Лакин паj торпағы тәсәррүфатындакы кәсирин јери ичарә илә вә ја кәнар пешә кәсбкарлығы илә долдурулса, онда кәндлинин јашајыш васитәләри «чох төрәјиб артмаг» үчүн тамамилә кифајәт едәр. Шүбhәсиздир ки, белә әлверишли шәраит кәндлиләрин анчаг азлығы үчүн әмәлә кәлә биләр, лакин кәндлиләр дахилиндәки истеhсал мүнасибәтләри хүсуси олараг тәдгиг едилмәдикдә hеч нәдән көрүнмүр ки, бу артым бир бәрабәрдә олмушдур вә башлыча олараг, азлығын рифаhындан ирәли кәлмәмишдир. Нәhајәт, мүәллиф өз мүддәасыны сүбут етмәк үчүн натурал тәсәррүфаты дәлил кәтирир, ислаhатдан сонра исә, мүәллифин өзүнүн е'тираф етдији кими, әмтәә истеhсалы кечмиш hәјата кечиш сурәтдә дахил олмушдур. Ајдындыр ки, *төрәјиб артмаг hаггында үмуми ганун дүзәлтмәк үчүн* мүәллифин фактлары әсла кифајәт дејилдир. Бундан әлавә — нәзәрдән кечирилән чәмиjjәтдә истеhсал васитәләринин «биринчи нөвбәдә истеhсалчынын өз еhтијачларыны билаваситә өдәмәк үчүн олдуғуну» фәрз едән бу ганунун абстракт «садәлији», сон дәрәчә мүрәккәб фактлары hеч бир сүбут кәтирмәдән тамамилә јанлыш изаh едир. Мәсәлән, ч. Струве дејир ки, азадлыгдан сонра торпағын кәндлиләрә ичарәјә верилмәси мүлкәдарлар үчүн сәрфәли иди. «Беләликлә, кәндлиләрә мүјәссәр олан јеjинти сahәси, jә'ни кәндлиләрин јашајыш васитәләри артды» (200). Hеч бир шејлә hесаблашмадан бүтүн ичарәни беләликлә «јеjинти сahәси» hесабына дахил етмәк тамамилә әсассыз вә јанлышдыр. Мүәллиф өзү көстәрир ки, мүлкәдарлар, өз торпагларында истеhсал олунан мәhсулун чох бөjүк hиссәсини өзләри үчүн көтүрүрдүләр (200), буна көрә дә hәлә бахмаг лазымдыр ки, бу ичарә (мәсәлән, ишләjиб өдәмәк шәрти илә едилән ичарә) ичарәдарларын

вәзиҗҗәтини писләшдирмирдими, онларын үзәринә, нәтичәдә јеҹинти саһәсини азалдан тәәһһүдләр гојмурдуму. Сонра, мүәллиф өзү көстәрир ки, ичарә анчаг варлы (216) кәндлиләрә мүҹәссәр олур вә ичарә онларын әлиндә, «шәхси истеһлак» тәсәрруфатыны мөһкәмләтмәкдән даһа чох, әмтәә тәсәрруфатыны кенишләтмәк үчүн бир васитә олмалыдыр. Һәтта ичарәнин үмумиҗҗәтлә «кәндлиләрин» вәзиҗҗәтини јахшылашдырдығы сүбут едилмиш олсајды да, мүәллифин өзүнүн дедиҗи кими, ичарә нәтичәсиндә јохсуллар вар-јохдан чыхдығы (216) һалда, ҹә'ни ичарә бә'зиләринин вәзиҗҗәтини јахшылашдырыркән башгаларынын вәзиҗҗәтини писләшдирдиҗи һалда, бу чәһәтин нә әһәмиҗҗәти ола биләрди? Јәгин ки, көһнә, тәһкимчилик мүнасибәтләри илә јени, капиталист мүнасибәтләри кәндли ичарәсиндә чулғашыр; бу мүнасибәтләрин һеч бирини нәзәрә алмајан мүәллифин абстракт мүлаһизәси бу мүнасибәтләри баша дүшмәҗә һеҹ ким көмәк етмир, һәтта, әксинә, иши долашдырыр.

Мүәллифин истинад етдиҗи вә куја онун бахышларыны сүбут едән даһа бир чәһәт вардыр. Бу да мәһз она истинад етмәкдән ибарәтдир ки, «көһнә сөз олан *азторпаглылыг* сөзү елмин әһали артыглығы адландырдығы һал үчүн анчаг үмумиҗҗәтлә һәјатда ишләнән терминдир» (186). Беләликлә, мүәллиф санки бизим бүтүн халгчы әдәбиҗҗатымыза архаланыр, бу әдәбиҗҗат кәндли пај торпагларынын «кифајәт етмәдиҗи» фактыны шүбһәсиз мүәҗҗән етмиш вә «кәндли торпаг саһиблиҗини кенишләндирмәк» арзуларыны мин дәфәләрлә белә бир «садә» мүлаһизә илә «әсасландырмышды»: әһали артмышдыр — пај торпагларынын саһәси кичилмишдир — тәбиидир ки, кәндлиләр вар-јохдан чыхырлар. Лакин «азторпаглылыг» һаггындакы бу чеҗнәнмиш халгчы мүлаһизәсинин, чәтин ки, бир елми* әһәмиҗҗәти олсун, чәтин ки, бу мүлаһизә, вәтәнин дүзкүн јол илә

---

* Ҹә'ни бу мүлаһизә кәндлиләрин вар-јохдан чыхмасыны вә әһали артыглығыны *изаһ етмәк* үчүн әсла јарамыр, һәрчәнд «кифајәтсизлик» фактынын өзү, һабелә әһалинин артмасы үзүндән онун кәскинләшмәси шүбһәсиздир. Фактын олдуғуну көстәрмәк дејил, онун һарадан әмәлә кәлдиҗини изаһ етмәк тәләб олунур.

рahат ирәлиләмәси мәсәләсинә бахан комиссијада «хошниҹјәтли нитгләрдә» ишләдилмәкдән башга бир шеҗә ҹарасын. Бу мүлаһизәдә ағаҷларын архасында мешә көрүнмүр, һадисәнин заһири әламәтләри архасында мәнзәрәнин әсас иҷтимаи-игтисади фону көрүнмүр. Бир тәрәфдән, чох бөјүк торпаг фондунун «көһнә задәкан» гурулушу нүмаҷәндәләринин әлиндә олмасы, дикәр тәрәфдән, сатыш алмагла торпаг әлдә едилмәси кими әсас фон үзәриндә һәр һансы «торпаг саһиблијинин кенишләндирилмәси» әһәмиҷјәтсиз бир ҷарымчыг тәдбир олараг галаҷагдыр. Халгчыларын азторпаглылыг һаггындакы мүлаһизәләриниң дә, әһалинин төрәҷиб артмасынын ҷашаҷыш васитәләринә уҷғунлуғу һаггында Малтус «ганунларынын» да сәһви мөвчуд конкрет иҷтимаи-игтисади мүнасибәтләри нәзәрә алмаҷан мәһз абстракт «садәлијиндәдир».

Ч-б Струвенин дәлилләринин нәзәрдән кечирилмәси бизи белә бир нәтиҷәҷә кәтириб чыхарыр ки, онун әкинчилик Русијасында әһали артыглығына, куҷа әһалинин төрәҷиб артмасы илә ҷашаҷыш васитәләри арасындакы уҷғунсузлуғун сәбәб олдуғу һаггындакы мүддәасы әсла һеч бир шеҷлә сүбут олунмамышдыр. О өз дәлилләрини белә бир нәтиҷә илә гуртарыр: «белә-ликлә биз натурал тәсәррүфатда әһали артыглығыны көрүрүк ки, бу да әмтәә тәсәррүфатынын хүсусиҷјәтләри вә тәһкимчилик дөврүнүн иҷтимаи гурулушундан ирс галмыш башга мүһүм чәһәтләр нәтиҷәсиндә мүрәккәбләшмишдир» (200). Әлбәттә, «натурал» тәсәррүфатдан «әмтәә» тәсәррүфатына кечмәкдә олан бир өлкәдә баш верән һәр чүр игтисади факт һаггында демәк олар ки, бу — «әмтәә тәсәррүфатынын хүсусиҷјәтләри нәтиҷәсиндә мүрәккәбләшмиш натурал тәсәррүфат» һадисәсидир. Әксинә дә демәк олар: «натурал тәсәррүфатын хүсусиҷјәтләри нәтиҷәсиндә мүрәккәбләшмиш әмтәә тәсәррүфаты һадисәсидир»—лакин бунларын һамысы, *мөвчуд иҷтимаи-игтисади мүнасибәтләр* зәмининдә әһали артыглығынын нәинки *мәһз нечә* әмәлә кәлдиҗи «мәнзәрәсини», һәтта бу барәдә азаҷыг тәсәввүр дә верә билмәз. Ч-б Н.—она гаршы вә онун Русијада капиталист әһали артыглығы нәзәриҷјәсинә

гаршы мүәллифин ирәли сүрдүјү гәти нәтичәдә дејилир: «бизим кәндлиләримиз кифајәт гәдәр гида истеһсал етмирләр» (237).

Индиҗәдәк кәндлиләрин әкинчилик истеһсалынын вердиҗи мәһсул, дөвләт васитәси илә өдәнч тә'диҗәләри алан мүлкәдарлара кедир, — бу истеһсал кәндлиләрин әксәр күтләсинин мәһсулунун чох бөјүк һиссәсини онларын әлиндән алан тичарәт вә сәләм *капиталынын* әмәлиҗјатлары үчүн даими објектдир, — нәһајәт, «кәндлиләрин» өзләри арасында бу истеһсалын бөлкүсү елә мүрәккәбдир ки, үмумән вә орта һесабла мүсбәт олан шеј (ичарә), күтләләр үчүн мәнфи олур, Ч. Струве исә ичтимаи мүнасибәтләрин бу долашыг торуну ачмаг үчүн ону Горди дүјүну[130] кими кәсир, абстракт вә ән әсассыз бир мүлаһизә илә һәлл едиб дејир: «истеһсал кифајәт гәдәр дејилдир». Хејр, бу нәзәриҗјә һеч бир тәнгидә лајиг дејилдир: бу нәзәриҗјә, тәдгиг едилмәли олан шеји, — кәндлиләрин әкинчилик тәсәррүфатындакы истеһсал мүнасибәтләрини — анчаг долашдырыр. Малтус формулу иши белә гәләмә верир ки, куја бизим көрдүјүмүз шеј — рус кәндли тәсәррүфатынын мүасир гурулушунда чулғашан тәһкимчилик вә буржуа мүнасибәтләри дејил, tabula rasa-дыр.

Биз, әлбәттә, Ч. Струвенин бахышларыны тәкчә тәнгид етмәклә кифајәтләнмирик. Биз белә бир суал да вериб сорушмалыјыг: онун сәһвинин әсасы нәдән ибарәтдир? вә әһали артыглығыны изаһ етмәкдә мүгабил тәрәфләрдән (Ч. Н.—ондан вә Ч. Струведән) һансы һаглыдыр?

Ч-б Н. — он әһали артыглығына вердиҗи изаһыны, пешәләрин капиталистләшмәси үзүндән фәһлә күтләсинин «азад олмасы» факты илә әсасландырыр. Һәм дә о, анчаг ири фабрик-завод сәнајесинин артмасына даир рәгәмләри көтүрүр, бунунла јанашы олараг кустар пешәләринин артмасы фактына, ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн дәринләшдиҗини ифадә едән бу факта исә әһәмиҗјәт вермир*. О өз изаһыны әкинчилиҗә кечирир,

* Ислаһатдан сонра бизим кустар пешәләринин артдығы вә бир чох јени пешәләрин меҗдана чыхдығы факты мә'лумдур. Башга пешәләрин

онун ичтимаи-игтисади гурулушуну вә *инкишаф дәрәчәсини* дүрүст тәсвир етмәјә исә һәтта тәшәббүс дә етмир.

Ч-б Струве буна чаваб олараг көстәрир ки, «Марксын дедији мә'нада капиталист әһали артыглыгы техниканын тәрәггиси илә сых әлагәдардыр» (183); лакин ч. — он илә бирликдә ч. Струве белә һесаб едир ки, кәндли «тәсәррүфатының техникасы, демәк олар, тәрәгги етмәмишдир» (200), буна көрә дә о, әкинчилик Русијасында әһали артыглыгыны капиталист әһали артыглыгы һесаб етмир вә буна башга изаһлар ахтарыр.

Ч-б Струвенин ч. Н. — она чавабы доғрудур. Капиталист әһали артыглыгы ондан ирәли кәлир ки, *капитал* истеһсала һаким олур вә (мүәјјән мигдар мәһсул истеһсал етмәк үчүн) лазым кәлән фәһләләрин сајыны азалдараг, артыг әһали әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур. Маркс, әкинчиликдә капиталист әһали артыглыгы һагтында дејир:

«Капиталист истеһсалы кәнд тәсәррүфатыны гаврадыгда вә ја ону гаврадыгча, бу саһәдә ишләјән капитал артмагла бәрабәр кәнд фәһләләринә олан тәләб сон дәрәчә азалыр, һәм дә гејри-әкинчилик сәнајесиндә олдуғу кими, һеч дә фәһләләр ишдән чыхарылмагла бәрабәр ишә чохлу фәһлә чәлб олунмур. Буна көрә дә кәнд әһалисинин бир гисми һәмишә шәһәр вә ја мануфактура әһалисинә чеврилмәјә һазырдыр*. (Мануфактура — бурада һәр чүр гејри-әкинчилик сәнајеси мә'насындадыр.) Беләликлә, бу нисби әһали артыглыгы булағы даим ахыр. Лакин онун даим ахмасы үчүн, кənддә һәмишә өртүлү шәкилдә әһали артыглыгы олмалыдыр вә бу әһали артыглыгынын гәдәри анчаг о заман көрүнүр ки, һәмин булагдан су чәкиб апаран

капиталистләшмәси илә бәрабәр. бу фактын да нәзәри чәһәтдән изаһ олундуғу мә'лумдур; бунун изаһыны Маркс «сәнаје капиталы үчүн дахили базар јаранмасыны» изаһ едиркән вермишдир [«Das Kapital», 2. Aufl., S. 776. и. ff) («Капитал», 2-чи нәшри, сәһ. 776 вә сонракылар. *Ред.*)][131].

* Јери кәлмишкән. Ланке Марксын нәзәријјәсини кифајәт гәдәр аламадығы һалда бу нәзәријјәја онун тәсһиһ вермәсинә дә, еһтимал ки, бу факты мүшаһидә етмәси сәбәб олмушдур. Бу факты тәһлил едиркән мөвчуд (капиталист) ичтимаи истеһсал үсулуну әсас көтүрмәк вә онун әкинчиликдәки тәзаһүрүнә диггәт јетирмәк әвәзинә, Ланке өз башындан «халг адәтләриниң» мүхтәлиф хүсусијјәтләрини ичад етмәк фикринә дүшмүшдүр.

каналлар сон дәрәчә кениш ачылмыш олур. Бу сәбәбдән кәнд фәһләси минимум әмәк һаггы илә кифајәтләнмәјә мәчбурдур вә даим онун бир ајағы пауперизм батаглығында олур» («Das Kapital», 2. Aufl., S. 668)[132].

Ч-б Н. — он әкинчилик Русијасындакы әһали артыглығынын капиталист характерини она көрә *сүбут едә билмәмишдир* ки, буну әкинчиликдәки капитализмлә әлагәләндирмәмишдир: хүсуси мүлкијјәтчи тәсәррүфатынын капиталист тәкамүлүнү өтәри вә јарымчыг көстәрмәклә кифајәтләнәрәк, кәндли тәсәррүфатынын гурулушундакы буржуа хүсусијјәтләрини тамамилә нәзәрдән гачырмышдыр. Ч-б Струвә ч. Н. — онун шәрһиндәки бу нөгсаны, чох бөјүк әһәмијјәти олан бу нөгсаны дүзәлтмәли иди, зира әкинчиликдә капитализми, онун һөкмранлығыны вә ејни заманда онун һәлә зәиф инкишаф етдијини нәзәрә алмамаг, тәбиидир ки, дахили базарын јохлугу вә ја кичилмәси нәзәријјәсинә кәтириб чыхармышдыр. Ч-б Струве ч. Н. — онун нәзәријјәсини бизим әкинчиликдәки капитализмин конкрет фактлары илә гаршылашдырмаг әвәзинә, әһали артыглығынын капиталист характерини тамамилә инкар етмәклә башга бир сәһвә јол вермишдир.

Капиталын әкинчилик тәсәррүфатына кирмәси, ислаһатдан сонракы бүтүн тарихин характерик чәһәтини тәшкил едир. Мүлкәдарлар сәрбәст муздлу әмәкдән истифадә етмәјә кечирдиләр (ләпкми вә ја сүр'әтлә кечирдиләр — бу башга бир мәсәләдир), бу әмәк олдугча кениш јајыларағ, һәтта кәндли кәсбкарлыгларынын чох бөјүк һиссәсинин характерини мүәјјән едирди; мүлкәдарлар техниканы јүксәлдир вә машын тәтбиг едирдиләр. Һәтта өлүб кетмәкдә олан тәһкимчи тәсәррүфат системи — ишләјиб өдәмәк шәрти илә кәндлиләрә торпаг вермәк системи — кәндлиләрин рәгабәти нәтичәсиндә буржуа характери алырды ки, бу рәгабәт торпаг ичарә едәнләрин вәзијјәтини писләшдирир, даһа ағыр шәртләрлә* торпаг ичарә етмәјә вә

* Мәсәлән, Карышевин мәчмуәсиндә («Земство статистикасынын јекунлары». II чилд, с. 266), Ростов-Дон гәзасында кәндлиләрин скопшшинадакы[133] пајынын тәдричән әсалдығы һаггында көстәриләнләрә бах. Јенә орада, фәсил V, § 9—јарылыға торпаг ичарә етдикдә кәндлиләрин әмәклә әлавә һагг вермәләри хүсусунда.

дəмəли, фəһлələрin сајынын азалмасына сəбəб олурду. Кəндлиләрин кənд буржуазијасына вə пролетариата парчаланмасы кəндли тəсəррүфатында тамамилə ачыг мејдана чыхды. «Варлылар» экин јерини кенишлəндирир, тəсəррүфаты јахшылашдырыр [мүгајисə ет: *В. В.* «Кəндли тəсəррүфатында мүтəрəгги чəрəјанлар»] вə муздлу əмəкдəн истифадə етмəјə мəчбур олурдулар. Бунларын һамысы чохдан мүəјјəн олунмуш, һамылыгча гəбул едилмиш фактлардыр вə (индичə көрəчəјимиз кими) бунлары ч. Струве өзү дə көстərир. Мəсəлəни ајдынлашдырмаг үчүн рус кəндиндəки ən ади бир һадисəни дə көтүрək: «голчомаг», пај торпағынын ən јахшы һиссəсини «ичманын», даһа доғрусу, пролетар типли ичмачыларын əлиндəн алмышдыр вə «пај торпағы илə тə'мин олунан», борч вə тəəһһүдлəр ичиндə батыб галан, халгчыларын севдији ичма принсипləри үзүндən — ичтимаи чəһəтдəн гаршылыглы үјғунлашма вə əлбир фəалијјət үчүн — өз хејирхаһына бағлы олан јенə һəмин кəндлиләрин əмəји вə инвентары илə бу торпагда тəсəррүфатчылыг едир. Онун тəсəррүфаты вар-јохдан чыхмыш кəндлиләрин тəсəррүфатындан, əлбəттə, јахшы идарə олунур вə һəмин торпаг бир нечə хырда тəсəррүфат саһибинин əлиндə олдуғу вахта нисбətən инди хејли аз фəһлə тəлəб едир. Белə фактларын тək-тək дејил, үмуми бир һал олдуғуну һеч бир халгчы инкар едə билмəз. Халгчыларын нəзəријјəсинин орижиналлығы анчаг орасындадыр ки, онлар бу фактлары өз ады илə адландырмаг истəмирлəр, көрмəк истəмирлəр ки, бу фактлар *əкинчиликдə капиталын һөкмранлығы* демəкдир. Онлар јаддан чыхардырлар ки, һəмишə вə һəр јердə *капиталын* илк формасы тичарət капиталындан, пул капиталындан ибарət олмушдур, капитал истеһсалын техники просесини əввəлдə олдуғу кими көтүрүр вə јалныз сонралар ону техники чəһəтдəн дəјишдирир. Буна көрə дə онлар көрмүрлəр ки, мүасир əкинчилик гајдаларыны «көзлəнилəн» (?!) капитализмдən «мүдафиə етмəклə» (шүбһəсиз ки, анчаг сөздə мүдафиə етмəклə) капиталын анчаг *орта əср* формаларыны онун ən јени, халис буржуа формаларындан мүдафиə едирлəр.

Беләликлә, әкинчиликдә капиталын һөкмранлығыны инкар етмәк мүмкүн олмадығы кими, Русијада әһали артыглығынын капиталист характерини дә инкар етмәк олмаз. Лакин *капиталын инкишаф дәрәҹәсини*, ч. Н. — онун етдији кими, нәзәрә алмамаг, әлбәттә, тамамилә мә'насыздыр; ч. Н. — он мәсәләјә ујараг капиталын инкишафыны, демәк олар, баша чатмыш кими тәсәввүр едир, буна көрә дә дахили базарын кичилдији вә ја јохлуғу нәзәриҗҗәсини ичад едир, һалбуки һәгигәтдә капитал һөкмранлыг етмәкдә олса да, нисбәтән чох аз инкишаф етмиш шәкилдә һөкмранлыг едир; онун тамамилә инкишаф етмәсинә, истеһсалчыны истеһсал васитәләриндән тамамилә ајырмасына гәдәр һәлә бир чох ара пилләләр галмышдыр вә әкинчилик капитализминин ирәлиҗә доғру һәр бир аддымы дахили базарын *бөјүмәси* демәкдир; дахили базары исә, Марксын нәзәриҗҗәсинә көрә, мәһз әкинчилик капитализми јарадыр ки, Русијада бу базар кичилмәк дејил, әксинә, јаранмагда вә инкишаф етмәкдәдир.

Сонра, бизим әкинчилик капитализминин* һәтта ән үмуми шәкилдә олан бу характеристикасындан көрүрүк ки, һәмин капитализм кәнддә ичтимаи-игтисади мүнасибәтләрин *һамысыны* әһатә етмир. Биз онунла јанашы һәлә тәһкимчилик мүнасибәтләрини дә көрүрүк, — буну һәм тәсәррүфат саһәсиндә көрүрүк (мәсәлән, ишләјиб өдәмәк вә ичарә пулуну натура илә вермәк шәрти илә кәсик торпаглары ичарәјә вермәк — бурада тәһкимчилик тәсәррүфатынын бүтүн әламәтләри: һәм истеһсалчы илә истеһсал васитәләри саһиби арасында натурал шәкилдә «хидмәт мүбадиләси», һәм дә истеһсалчынын ону истеһсал васитәләриндән ајырмаг јолу илә дејил, торпаға *тәһким етмәк* јолу илә истисмар олунмасы көз габағындадыр), һәм дә даһа артыг дәрәчәдә ичтимаи вә һүгуги-сијаси саһәдә көрүрүк (һөкмән «пај торпағы илә тә'мин олунмаг», торпаға тәһким олунмаг, јә'ни азад сурәтдә бир јердән башга јерә кедә билмәмәк, өдәнч тә'дијәси, јә'ни јенә дә мүлкәдара төјчү вермәк, мәһкәмә вә идарә саһәсиндә

* Кәндлиләри вә мүлкәдарлары ајрыча көтүрмәклә әкинчилик капитализминдән ашағыда әтрафлы бәһс олуначагдыр.

имтијазлы торпаг саһибләринә табелик вә и. а.); шүбһәсиз ки, бу мүнасибәтләр дә кәндлиләри вар-јохдан чыхарыб ишсизлијә сәбәб олур, торпаға тәһким едилмиш муздурлар арасында «әһали артыглығы» төрәдир. Мүасир мүнасибәтләрин капитализм әсасы бу «көһнә задәкан» гајдаларынын һәлә дә күввәтли олан галыгларыны кәрәк пәрдәләмәсин; бу галыглары капитализм мәһз инкишаф етмәдијинә көрә *һәлә дағытмамышдыр*. Капитализмин инкишаф етмәмәси, «Русијанын керилији», халгчыларын «хошбәхтлик»* һесаб етдикләри бу керилик анчаг нәчабәтли истисмарчылар үчүн «хошбәхтликдир». Демәли, мүасир «әһали артыглығында» әсас капитализм хүсусијјәтләриндән башга, тәһкимчилик хүсусијјәтләри дә вардыр.

Әкәр биз бу сонунчу мүддәаны ч. Струвенин «әһали артыглығында» натурал тәсәррүфат вә әмтәә тәсәррүфаты хүсусијјәтләри олдуғу һаггындакы мүддәасы илә мүгајисә етсәк, көрәрик ки, биринчи мүддәа икинчини рәдд етмәк дејил, әксинә, она дахилдир: тәһкимчилик һүгугу «натурал тәсәррүфат» һадисәләринә, капитализм исә «әмтәә тәсәррүфаты» һадисәләринә аиддир. Ч-б Струвенин мүддәасы, бир тәрәфдән, мәһз һансы *мүнасибәтләрин* натурал тәсәррүфат мүнасибәтләри вә һансыларын әмтәә тәсәррүфаты мүнасибәтләри олдуғуну дүрүст көстәрмир, о бири тәрәфдән исә бизи, Малтусун әсассыз вә мәзмунсуз «ганунларына» доғру керијә чәкир.

Тәбиидир ки, бу нөгсанлар, сонракы шәрһин јарытмазлығына сәбәб олмушдур. Мүәллиф сорушур: «Бизим халг тәсәррүфаты бәс нә сүрәтдә, нә кими принсипләр әсасында јенидән *гурула биләр?»* (202). Јенә дә тамамилә профессорчасына ифадә едилән гәрибә бир суалдыр ки, ејни илә бу да, һазыркы јолун јарытмазлығыны гејд едиб вәтән үчүн даһа јахшы јоллар сечән ч. халгчыларын адәтән гојдуглары гајда илә ирәли сүрүлмүшдүр. «Бизим халг тәсәррүфатымыз» капиталист тәсәррүфатыдыр, онун тәшкилини вә «јенидән гурулмасыны», бу тәсәррүфаты «идарә едән» бур-

* «Русское Богатство»да ч. Јужаков демишдир.

жуазија мүәјјән едир. Бу буржуа тәсәррүфатының јенидән гурула биләчәји мәсәләси әвәзинә мәһз онун инкишафының ардычыл пилләләри мәсәләсини гојмаг лазым иди, мәһз о нәзәриҹјә нөгтеји-нәзәриндән гојмаг лазым иди ки, мүәллиф һәмин нәзәриҹјә хатиринә, ч. Н. — ону «шүбһәсиз марксист» адландыран ч. В. В.-јә көзәл чаваб верәрәк көстәрир ки, бу «шүбһәсиз марксист» синфи мүбаризәни вә дөвләтин синфи мәншәјини әсла анламыр. Мәсәләнин гојулушуну бу көстәрилән мә'нада дәјишдирмәк мүәллифи «кәндлиләр» һаггында 202—204-чү сәһифәләрдә охудуғумуз кими долашыг фикирләр јеритмәкдән хилас едәрди.

Мүәллиф ондан башлајыр ки, кәндлиләрин пај торпағы чатышмыр, кәндлиләр бу чатышмазлығын јерини торпаг ичарә етмәклә долдурурларса да, буна бахмајараг, «онларын хејли һиссәсинин» торпағы *һәмишә* азлыг едир; кәндлиләрдән бәһс едиркән онлары бир бүтөв кими көтүрмәк олмаз, чүнки бу, ујдурма бир шеј һаггында данышмаг оларды* (с. 203). Билаваситә бундан да белә нәтиҹә чыхарылыр:

«Һәр һалда истеһсалын кифајәт гәдәр олмамасы — бизим халг тәсәррүфатымызын *әсас, мүһүм* фактыдыр» (с. 204). Бу фикир тамамилә әсассыздыр вә онун әввәлки фикирлә һеч бир рабитәси јохдур: нә сәбәбә «әсас вә мүһүм факт» ондан ибарәт дејилдир ки, кәндлиләрин бир бүтөв кими көтүрүлмәси ујдурмадыр, чүнки онларын ичәрисиндә дүшмән синифләр әмәлә кәлмәкдәдир? Мүәллиф, һеч бир мә'лумат көстәрмәдән, «истеһсалын кифајәт гәдәр олмадығына» [бу кифајәтсизлик исә азлығын чохлуг һесабына варланмасына мане олмур] вә ја кәндлиләрин тәбәгәләшмәсинә аид фактлары әсла тәһлил етмәдән, јалныз малтусчулуг хејринә олан әсассыз әгидәјә көрә нәтиҹә чыхарыр. — «Буна көрә дә, — дејә о давам едир, — әкинчилик әмәјинин мәһсулдарлығыны артырмаг рус кәндлиләри үчүн билаваситә фајдалы вә әлверишлидир» (204). Һејрәт едирик: мүәллиф лап бу саат халг-

* «Ч-б Голубевин өз көзәл мәгаләләриндә јеритдији фикирләрин башлыча нөгсаны мәһз бундан ибарәтдир ки, бу ујдурмадан о әсла јахасыны гуртара билмир» (203).

чылары онларын «уjдурма» hаггындакы — үмумиjjәтлә «кәндлиләр» hаггындакы дүшүнчәләринә көрә чидди сурәтдә (һәм дә тамамилә hаглы олараг) тәгсирләндирдиjи hалда, инди өзү бу уjдурманы өз тәlлилинә дахил едир! Әкәр бу «кәндлиләр» ичәрисиндәки мүнасибәтләр елә дир ки, азлыг «игтисади чәһәтдән мөһкәмләнир», чохлуг исә пролетарлашыр, әкәр азлыг өз торпагларыны кенишләндириб варланыр, торпағы һәмишә азлыг едән чохлуг вар-jохдан чыхыр, әкәр белә дирсә, онда үмумиjjәтлә просесин «фаjдалы вә әлверишли» олдуғундан нечә данышмаг олар? Еһтимал, мүәллиф демәк истәjирмиш ки, просес кәндлиләрин һәр икн hиссәси үчүн фаjдалыдыр. Лакин онда мүәллиф, биринчиси, һәр бир аjрыча групун вәзиjjәтини арашдырмалы вә буну аjрыча тәдгиг етмәли иди, икинчиси исә, груплар арасында антагонизм вар икән аjдын мүәjjән етмәли иди ки, *һансы* групун нөгтеjи-нәзәринчә «фаjдалы вә әлверишли» олмагдан бәһс едилир. Ч-б Струвенин објективизминин jарытмазлығы вә натамамлығы бу мисалда дөнә-дөнә сүбут олунур.

Ч-б Н. — он бу мәсәләдә экс фикирдә олуб деjир ки, «мәһсул әмтәә шәклиндә истеһсал олунса, әкинчилик әмәjинин мәһсулдарлығыны артырмаг* халгын рифаһыны jүксәлтмәjә сәбәб ола билмәз» («Очерклəр», с. 266); буна көрә дә ч. Струве инди бу фикри тәкзиб етмәjә кечир.

О деjир ки, биринчиси, мүасир бөһранын бүтүн ағырлығынын тәзjиги алтында галан кәндли, **тахылы өз** истеһлакы үчүн истеһсал едир; о тахыл сатмаг деjил, әлавә тахыл алыр. Белә кәндли үчүн — онлар исә 50%-ә гәдәрдир (бираглылар вә атсызлар) вә һәр hалда 25%-дән аз деjилдир (атсызлар) — әмәк мәһсулдарлығыны артырмаг, тахылын гиjмәтинин дүшмәсинә бахмajараг, һәр hалда фаjдалыдыр.

Бәли, белә кәндли өз тәсәррүфатыны әлиндә сахлajыб jүксәк пилләjә галдыра билсәjди, мәһсулдарлығы артырмаг онун үчүн, әлбәттә, фаjдалы оларды.

* Ч-б Н.—он әлавә едәрәк деjир: «Нечә олса да» бу артырма «әрзу олунур вә зәруридир».

Лакин биратлы вә атсыз кәндлиләр мәһз бу шәраитә малик дејилдирләр. Техниканы јүксәлтмәк бир јаһа галсын, онлар ибтидаи аләтләр ишләдилән, торпаг диггәтсиз бечәрилән вә и. а. шәраитдә өз индики тәсәррүфатларыны әлләриндә сахлаја билмирләр, буна күчләри чатмыр. Техниканын бу јүксәлиши әмтәә тәсәррүфатынын артмасынын нәтичәсидир. Әмтәә истеһсалыны һазыркы инкишаф пилләсиндә тахыл сатмаг, һәтта әлавә тахыл алмалы олан кәндлиләр үчүн дә зәруридирсә, инкишафын сонракы пилләси тахыл сатмағы даһа артыг мәчбури едәчәкдир (натурал тәсәррүфатдан әмтәә тәсәррүфатына кечмәјин зәрури олдуғуну мүәллиф өзү е'тираф едир), буна көрә дә әкинчилији јүксәлтмиш олан тәсәррүфат саһибләринин рәгабәти бу кәндлини һөкмән вә дәрһал тамамилә мүлкијјәтдән мәһрум едәчәк, ону торпаға бағлы олан пролетардан, гуш кими азад пролетара чевирәчәкдир. Мән әсла демәк истәмирәм ки, белә бир дәјишиклик *онун үчүн* фајдасыз олар. Әксинә, бир һалда ки, истеһсалчы капиталын пәнчәсинә кечмишдир — бу исә, нәзәрдән кечирилән кәндлиләр групу һаггында шүбһәсиз баш вермиш бир фактдыр — она өз саһибкарларыны дәјишмәк имканы верән, онун әл-голуну ачан там сәрбәстлик онун үчүн чох «фајдалы вә әлверишлидир». Лакин Ч. Струве илә ч. Н. — онун мүбаһисәси гәтијјән *бу кими* мүлаһизәләр әтрафында дејилдир.

Ч-б Струве сөзүнә давам едәрәк дејир: икинчиси, ч. Н. — он «унудур ки, әкинчилик әмәјинин мәһсулдарлығыны артырмаг анчаг тәсәррүфат вә ја тарлачылыг *техникасында* вә *системиндә* дәјишикликләр етмәк јолу илә мүмкүндүр» (206). Доғрудан да, ч. Н. — он буну унудур, лакин бу мүлаһизә таванасыз кәндлиләрин, «пролетар типли» кәндлиләрин мүлкијјәтдән гәти мәһрум едилмәсинин лабүдлүјү мүддәасыны анчаг гүввәтләндирәр. Техниканы дәјишдириб јахшылашдырмаг үчүн артыг пул вәсаити лазымдыр, бу кәндлиләрин исә, һәтта әрзаг үчүн дә вәсаити јохдур.

Мүәллиф сөзүнүн ахырында дејир: үчүнчүсү, ч. Н. — он һаглы олмајараг иддиа едир ки, әкинчилик әмәјинин мәһсулдарлығыны артырмаг нәтичәсиндә

рəгабəтчиляр гиjмəти ашағы салмаға мəчбур олачаглар. Ч-б Струве һаглы олараг дежир ки, гиjмəти белə ашағы салмаг үчүн биздə экинчилик əмəjинин мəһсулдарлығы Гərби Авропа мəһсулдарлығына jалныз чатмаг дежил [чатса биз мəһсулу ичтимаи-зəрури əмəjин сəвиjjəсинə көрə сатачағыг], һəтта ону өтүб кечмəлидир. — Бу е'тираз тамамилə əсаслыдыр, лакин бу һəлə һеч дə техниканын jүксəлмəсинин мəһз һансы гисим «кəндлиляр» үчүн вə нə сəбəбə фajдалы олачағыны көстəрмир.

«Үмумиjjətлə ч. Н. — он экинчилик əмəjи мəһсулдарлығының артмасындан əбəс jерə бу гədəр горхур» (207). Ч-б Струвенин фикринчə, ч. Н. — он она көрə горхур ки, кənд тəсəррүфатының тəрəггисини, машынларын фəһləляри jалныз кетдикчə daһa артыг сыхышдырыб арадан чыхармасына сəбəб олан екстенсив экинчилиjин тəрəггисиндəн башга бир шəкилдə тəсəввүр едə билмир.

Мүəллиф экинчилик техникасының артмасына ч. Н. — онун мүнасибəтинə чох дүзкүн характеристика вериб ону «горху» адландырыр; мүəллиф тамамилə һаглы олараг дежир ки, бу горху мə'насыздыр. Лакин бизə елə кəлир ки, мүəллифин дəлилляри ч. Н. — онун əсас сəһвинə тохунмур.

Ч-б Н. — он марксизм доктринасына куjа там бир чиддиликлə тəрəфдар олдуғу һалда, jенə дə, капитализм чəмиjjətиндə экинчилиjин капиталист тəкамүлү илə е'мал сəнаjесинин тəкамүлү арасында бөjүк фəрг гоjур, — е'мал сəнаjесинин тəкамүлү саһəсиндə капитализмин мүтəрəгги иш көрдүjүнү, əмəjи ичтимаиләшдирдиjини гəбул едир, экинчилиjин капиталист тəкамүлү саһəсиндə исə гəбул етмир. Буна көрə дə е'мал сəнаjесиндə əмək мəһсулдарлығының артмасындан «горхмур», экинчиликдə исə — «горхур», *һалбуки ишин ичтимаи-игтисади чəһəти вə чəмиjjətин мүхтəлиф синифляриндə бу просесин ин'икасы һəр ики һалда тамамилə ejнидир...* Маркс бу мүддəаны ашағыдакы геjддə хүсусилə ajдын ифадə етмишдир: «Аллаһ Һабили гардашы Габилдən сорушдуғу кими, Милл, Рочерс, Голдвин Смит, Фаусетт вə и. а. вə и. а. кими филан-

троп инкилис игтисадчылары, Чон Брајт вә К°-сы кими либерал фабрикчиләр дә инкилис торпаг аристократларындан сорушурлар: бизим минләрлә кәндлиләримиз нечә олду? — Бәс сиз өзүнүз һарадан әмәлә кәлмишсиниз? Бу кәндлиләрин мәһв едилмәсиндән. Бәс нә үчүн сиз, мүстәгил тохучуларын, әјирчиләрин, сәнәткарларын нечә олдугларыны сорушмурсунуз?» («Das Kapital», I, S. 780, Anm. 237*). Сонунчу чүмлә, әкинчиликдәки хырда истеһсалчыларын мүгәддәратыны е'мал сәнајеситдәки хырда истеһсалчыларын мүгәддәраты илә ачыгча ејниләшдирир вә бу һалларын һәр икисиндә буржуа чәмијјәти синифләринин әмәлә кәлдијини гејд едир**. Ч-б Н. — онун әсас сәһви мәһз ондан ибарәтдир ки, бу синифләри, бизим кәндлиләримиз ичәрисиндә онларын әмәлә кәлмәсини нәзәрә алмыр, бу синифләрин әкслијинин һәр бир ардычыл инкишаф пилләсини тамамилә дүрүст изләмәји өзүнә мәгсәд көтүрмүр.

Лакин ч. Струве мәсәләни гәтијјән белә гојмур. О, ч. Н. — онун бу сәһвини нәинки дүзәлтмир, һәтта әксинә, тәрәггинин «кәндлиләр» үчүн «фајдалы олдуғу» һаггында, синифләрдән *јүксәкдә* дуран бир профессор нөгтеји-нәзәриндән фикир јеритмәклә *өзү бу сәһви тәкрар едир*. Синифләрдән јүксәјә галхмаг үчүн едилән бу чәһд мүәллифин мүддәаларыны сон дәрәчә думанландырыр вә бу думанлыг о јерә чатыр ки, бунлардан буржуа нәтичәләри чыхарыла биләр: капитализмин әкинчиликдә (һабелә капитализмин сәнаједә) истеһсалчынын вәзијјәтини писләшдирдији һаггындакы шүбһәсиз доғру мүддәаја о, һәмин дәјишикликләрин *үмумијјәтлә* «фајдалы» олдуғу мүддәасыны гаршы гојур. Бу она бәнзәр ки, бириси, буржуа чәмијјәтиндә машынлардан бәһс едиркән, зәһмәткешләрин вәзијјәтини машынларын писләшдирдији һаггында игтисадчы-романтикин нәзәријјәсини үмумијјәтлә тәрәггинин «фајдалы вә әлверишли» олдуғу һаггындакы сүбутларла рәдд етсин.

* «Капитал», I ч., сәһ. 780, гејд 237[134]. *Ред.*

** Хүсусилә XXIV фәслин 4-чү §-на бах: «Капиталист ичарәдарларын «кенезиси», Сәһ. 773—776[135].

Ч-б Струвенин мүлаһизәсинә халгчы, јәгин ки, белә чаваб верәр: ч. Н. — он әмәк мәһсулдарлығынын артмасындан дејил, буржуалыгдан горхур.

Биздәки капиталист гајдалары шәраитиндә экинчиликдә техниканын тәрәггиси буржуалыгла бағлыдыр, — бу шүбһәсиздир, лакин халгчыларын «горхуја» дүшмәси, әлбәттә, тамамилә мә'насыздыр. Буржуалыг — артыг керчәк һәјат фактыдыр, әмәк инди экинчиликдә дә капитала табедир, — буна көрә дә буржуалыгдан дејил, истеһсалчынын бу буржуалыгы башга дүшмәмәсиндән, бу буржуалыга гаршы өз мәнафејини мүдафиә едә билмәмәсиндән «горхмаг» лазымдыр. Буна көрә дә капитализмин инкишафынын ләнкимәсини дејил, әксинә, онун тамамилә инкишаф етмәсини, ахыра гәдәр инкишаф етмәсини арзу етмәк лазымдыр.

Капитализм чәмијјәтиндәки экинчиликдән бәһс едиркән ч. Струвенин бурахдыгы сәһвин әсасыны даһа әтрафлы вә даһа дүрүст көстәрмәк үчүн, техникада әмәлә кәлиб фикир јеридилмәсинә сәбәб олан дәјишикликләрлә јанашы синифләрин јаранмасы просесини (ән үмуми шәкилдә) тәсвир етмәјә чалышаг. Бурада ч. Струве там екстенсив экинчиликлә интенсив экинчилији фәргләндирир вә ч. Н. — онун сәһвләринин көкүнү бунда көрүр ки, о, екстенсив экинчиликдән башга һеч бир шејлә һесаблашмаг истәмир. Биз сүбут етмәјә чалышачағыг ки, ч. Н. — онун *әсас* сәһви бунда дејилдир, сүбут етмәјә чалышачағыг ки, экинчилик интенсив экинчилијә кечәндә буржуа чәмијјәти синифләринин әмәлә кәлмәси, әслиндә, екстенсив экинчилијин инкишафындакы кимидир.

Екстенсив экинчилик һаггында чох данышмаг лазым кәлмир, чүнки ч. Струве дә е'тираф едир ки, бу экинчиликдә буржуазија «кәндлиләри» сыхышдырыб арадан чыхарыр. Анчаг ики чәһәти гејд едәчәјик. Биринчиси. Техниканын тәрәггисинә сәбәб әмтәә тәсәррүфатыдыр; бунун һәјата кечирилмәси үчүн тәсәррүфат саһибинин әлиндә бош, артыг [онун истеһлакына вә истеһсал васитәләринин тәкрар истеһсалына нисбәтән артыг] *пул* вәсаити олмалыдыр. Бу вәсаити һарадан әлдә етмәк олар? Ајдындыр ки, бу вәсаити анчаг

бу јолла әлдә етмәк олар ки, әмтәә — пул — әмтәә тәдавүлү чеврилиб пул — әмтәә — үстәликли пул тәдавүлү шәклини алсын, башга һеч бир васитә илә әлдә етмәк олмаз. Башга сөзлә десәк, бу вәсаит анчаг капиталдан, *тичарәт вә сәнәм капиталындан* әлдә едилә биләр, о «ел һесабына јашајанлардан, голчомаглардан, тачирләрдән» вә и. а. әлдә едилә биләр ки, садәдил Русија халгчылары онлары капитализмә *дејил,* «сојғунчулуға» *аид* едирләр (санки капитализм сојғунчулуг дејилдир! санки Русијанын керчәклији бу «сојғунчулуғун» — ән садә вә ибтидаи голчомаглыгдан башламыш ән јени, сәмәрәли саһибкарлыға гәдәр, һәр чүр мүхтәлиф шәкилләринин гаршылыглы әлагәсини бизә көстәрмир!)*. Икинчиси, ч. Н. — онун бу мәсәләјә гәрибә мүнасибәтини гејд едәчәјик. 233-чү сәһифәдәки 2-чи гејддә о, «Чәнуби рус кәндли тәсәррүфаты»нын мүәллифи В. Ј. Постниковун бу фикрини рәдд едир ки, машынлар кәндли һәјәтинин бечәрмә саһәсини там икигат артырараг, һәр ишчијә 10 десјатиндән 20 десјатинә чатдырмышдыр, буна көрә дә «Русијанын јохсуллуғуна» сәбәб «кәндли тәсәррүфатынын хырда олмасыдыр». Башга сөзлә десәк: буржуа чәмијјәтиндә техниканын артмасы хырда вә керидә галмыш тәсәррүфатларын мүлкијјәтдән мәһрум едилмәсинә сәбәб олур. Ч-б Н. — он буна е'тираз едәрәк дејир: сабаһ техника бечәрилән саһәни даһа үчгат артыра биләр. Онда 60 десјатинлик тәсәррүфатлары 200 вә ја 300 десјатинлик тәсәррүфатлара чевирмәк лазым кәләр. — Бизим әкинчилијин буржуалығы мүддәасына гаршы белә бир дәлил кәтирмәк күлүнчдүр, бу она бәнзәр ки, бириси, бу күнкү бухар машыныны «сабаһ» елек-

* Бизим сәнаје капитализминин «халг истеһсалындакы», јә'ни «халг» сәләмчилијиндәки вә голчомаглыгдакы көкләрини пәрдәләмәк үчүн ч. халгчыларын чох дәрин бир үсулу да вардыр. Голчомаг өз «јығдығы пулу» дөвләт банкына гојур; онун гојдуғу пул банка, халг сәрвәтинин, халгын јығдығы пулун, халг тәшәббүскарлығынын артмасына, халгын кредит алмаг игтидарынын артмасына әсасланараг инкилисдән пул борч алмаг имканы верир. Борч алынан пулла «дөвләт» *капиталистләрә* көмәк едир — нә гәдәр узагкөрмәз бир сијасәт! «Һазыркы елмә» вә «һазыркы мә'нәви идеалара» нә гәдәр дә ачы бир е'тинасызлыг! Инди суал олунур: ајдын дејилми ки, әкәр дөвләт бу пуллары (капиталистләрин пулларыны) капитализмә дејил, «халг истеһсалына» сәрф етсәјди, бизим Русијада капитализм дејил, «халг истеһсалы» оларды?

трик машыны илә әвәз етмәк лазым кәләчәјини әсас тутараг, фабрик капитализминин зәифлијини вә ачызлыјыны сүбут етмәјә галхышсын. «Бош галан милјонларла иш гүввәсинин нә олдуғу да мә'лум олмур» — дејә ч. Н. — он әлавә едәрәк өз гаршысында буржуазијаны мәһкәмәјә чағырыр вә јаддан чыхарыр ки, буржуазијаны истеһсалчынын өзүндән башга мүһакимә едәчәк бир кәс јохдур. Еһтијат ишсизләр ордусунун әмәлә кәлмәси — буржуа сәнајесиндә олдуғу кими, буржуа әкинчилијиндә дә машын тәтбигинин зәрури нәтичәсидир.

Беләликлә, екстенсив әкинчилијин нөгсанлығы чәһәтдән, шүбһәсиздир ки, әмтәә тәсәррүфаты шәраитиндә техниканын тәрәггиси «кәндлинин» бир тәрәфдән фермерә (фермер дедикдә, әкинчиликдәки саһибкар, капиталист нәзәрдә тутулмагла), дикәр тәрәфдән муздура вә күнәмузд фәһләјә чеврилмәси илә нәтичәләнир. Инди, екстенсив әкинчилијин интенсив әкинчилијә кечмәси һадисәсинә бахаг. Ч-б Струве «кәндли» үчүн мәһз бу просесдән «фајда» көзләјир. Бу кечиди тәсвир едиркән истифадә етдијимиз материалын јарајыб-јарамадығы һаггында мүбаһисәјә мејдан вермәмәк үчүн ч. Струвенин бу гәдәр һәдсиз тә'рифләдији бир әсәрдән, ч. А. И. Сквортсовун* «Бухар нәглијјатынын кәнд тәсәррүфатына тә'сири» әсәриндән истифадә едәк.

Ч-б А. Сквортсов өз китабынын IV бөлмәсинин 3-чү фәслиндә екстенсив вә интенсив өлкәләрдә «бухар нәглијјатынын тә'сири алтында әкинчилик техникасынын дәјишмәсини» тәдгиг едир. *Әһалиси сых олан екстенсив өлкәләрдәки* бу дәјишиклијин тәсвирини көтүрәк. Күман етмәк олар ки, Авропа Русијасынын мәркәз һиссәси белә характеристикаја ујғун кәләр. Ч-б Сквортсов белә бир өлкәдә баш верәчәк дәјишикликләри,

---

* Әдәбијјатымызда ону адәтән марксистләр сырасына дахил едирләр. Бу да, ч. Н.—ону марксистләр сырасына дахил етмәк гәдәр әсассыздыр. Ч-б А. Сквортсов да синфи мүбаризә вә дөвләтин синфи характери нәзәријјәси илә таныш дејилдир. Онун «Игтисади етүдләр» дәки әмәли тәклифләри адн буржуа тәклифләриндән һеч шејлә фәргләнмир. Әкәр о. Русијанын кечиклијинә ч. халгчылардан даһа ачыг көзлә бахырса, онда *тәкчә* буна әсасән ч. Б. Чичерини вә бир чох башгаларыны да марксистләр сырасына дахил етмәк лазым кәләрди.

Ч. Струвенин фикринчә Русијада да һөкмән әмәлә кәлмәли олан ејни дәјишикликләри, ја'ни: фабрик истеһсалы инкишаф етмиш интенсив әкинчилик өлкәсинә чевриләчәјини габагчадан хәбәр верир.

Ч-б А. Сквортсовун дедикләрини изләјәк (4—7 §-лар, с. 440—451).

Өлкә екстенсив өлкәдир*. Әһалинин олдугча бөјүк һиссәси әкинчиликлә мәшғулдур. Мәшғулијјәтләр јекчинс олдуғуна көрә базар јохдур. Биринчиси, тәсәррүфатларын кичиклији вә икинчиси, мүбадиләнин јохлуғу үзүндән әһали јохсулдур: «әкинчинин өзүнүн истеһсал етдији ејинти мәһсулларындан башга, јердә галан тәләбат, демәк олар ки, анчаг биздә кустар пешәси адланан ибтидаи сәнәт мәһсуллары һесабына тә'мин олунур».

Дәмирјол чәкилмәси әкинчилик мәһсулларынын гијмәтини јүксәлдир вә демәли, әһалинин алычылыг күчүнү артырыр. «Дәмирјол чәкилмәклә өлкә учуз мануфактура вә фабрик мәһсуллары илә долур», бунлар јерли кустарлары вар-јохдан чыхарыр. Бу — «бир чох тәсәррүфатларын дағылмасынын» биринчи сәбәбидир.

Һәмин һадисәнин икинчи сәбәби — гытлыгдыр. «Бу вахтадәк әкинчилик дә ибтидаи үсулла, ја'ни һәмишә сәмәрәсиз сурәтдә идарә олунурду вә демәли, гытлыг надир бир һал дејилдир; дәмирјол чәкилдикдә исә, кечмишдә гытлыг нәтичәсиндә мәһсулун баһаланмасы һаллары ја һеч олмур, ја да һәр һалда, хејли азалыр. Буна көрә дә бурада лап биринчи гытлығын тәбии нәтичәси олараг, адәтән бир чох тәсәррүфатлар дағылыр. Нормал кәлән әкинләрин мәһсулундан артыг галан һиссә үмумијјәтлә нә гәдәр аз олурса вә әһали кустар пешәләри кәсбкарлығына нә гәдәр чох бел бағламалы олурса, һәмин нәтичә дә бир о гәдәр тез мејдана чыхыр».

---

* Ч-б А. Сквортсов көстәрир ки, екстенсив өлкә дејиләндә адәтән әһалиси сејрәк олан өлкәни нәзәрдә тутурлар (с. 439, гејд). Бу тә'рифи о јанлыш һесаб едәрәк, екстенсивлијини ашағыдакы әламәтләрини көстәрир: 1) әкинчилик мәһсулунун тез-тез бол вә ја гыт олмасы; 2) биткиләрин дәјишмәси вә 3) дахили базарларын, ја'ни е'мал сәнајесини өзүндә топлајан бөјүк шәһәрләрин јохлуғу.

Кустар пешәләри илә мәшғул олмадан кечинмәк үчүн вә интенсив (сәмәрәли) әкинчилијә кечмәклә өзүнү гытлыға гаршы тә'мин етмәк үчүн, — биринчиси, чохлу артыг пул вәсаити (әкинчилик мәһсулларыны даһа јүксәк гијмәтлә сатмагдан әлдә едилән пул вәсаити) олмалыдыр, икинчиси дә, әһалинин зијалы гүвәләри олмалыдыр ки, бунсуз сәмәрәлилији вә интенсивлији јүксәлтмәк мүмкүн дејилдир. Әлбәттә, әһали күтләси бу шәраитдән мәһрумдур: бу шәраитә анчаг азлыг маликдир*.

«Беләликлә, [јә'ни, кустар пешәләринин тәнәззүлү вә әкинчилијә олан тәләбләрин даһа чох артмасы нәтичәсиндә вар-јохдан чыхмыш бир чох тәсәррүфатларын «ләғв олунмасы» үзүндән] әмәлә кәлән артыг әһалинин бир гисмини, бу вәзијјәтдән јахшы чыхыб истеһсалын интенсивлијини артырмаға имканы олан тәсәррүфатлар һәзм едәчәкдир» (јә'ни, әлбәттә, муздлу фәһлә, муздур вә күнәмуздчу сифәти илә «һәзм олунаҹаглар». Ч-б А. Сквортсов, буну, ола билсин ки, чох ајдын һесаб етдијинә көрә, демир). Чох мигдарда чанлы гүввә сәрф едилмәси лазым кәләчәкдир, чүнки јахшы јоллар чәкилмәси нәтичәсиндә базарын јахынлығы, дашынмасы чәтин олан мәһсуллар истеһсал етмәјә имкан верир ки, «бунларын истеһсалы чох вахт хејли чанлы ишчи гүввәси сәрф олунмасыны төләб едир». Ч-б Сквортсов сөзүнә давам едәрәк дејир: «Лакин, дағылма просеси саламат галмыш тәсәррүфатларын јахшылашмасы просесиндән, адәтән, хејли сүр'әтлә кедир, одур ки, вар-јохдан чыхмыш тәсәррүфат саһибләринин бир гисми өлкәдән көчүб кетмәли олмаса да, һәр һалда шәһәрләрә көчүб кетмәлидир. Дәмир јоллар чәкиләндән бәри Авропа шәһәрләриндә әһали башлыча олараг, мәһз бу чүр вар-јохдан чыхмыш тәсәррүфат саһибләри һесабына артмышдыр».

Сонра, «Артыг әһали учуз ишләк әлләр демәкдир». «Торпаг мүнбит олдугда (вә иглим әлверишли олдуг-

* «Биз бу фикрә кәлмәлијик ки, белә бир өлкәдә (тәсәррүфат мәдәнијјәтинин мөвчуд сәвијјәси шәраитиндә әһалиси сых олан өлкәдә) бир тәрәфдән, артыг пул вәсаитинин азлығы, дикәр тәрәфдән исә әһалинин маариф сәвијјәсинин ашағы олмасы, шәраит дәјишмәдикдә бир чох тәсәррүфатлары ләғв олунмаға мәчбур едир» (442).

да...) бурада, битки әкиб бечәрмәк үчүн вә үмумијјәтлә, һәр бир сањә ваһидинә даһа артыг иш гүввәси сәрф олунмасыны тәләб едән әкинчилик мәһсуллары истеһсал етмәк үчүн һәр чүр шәраит вардыр» (443), бундан әлавә, тәсәррүфатларын кичик олмасы да («һәрчәнд бунлар, әввәлкинә нисбәтән, бәлкә бөјүјә дә биләр») машын тәтбиг олунмасыны чәтинләшдирир. «Бунунла јанашы оларағ, әсас капитал да дәјишмәз галмајачаг вә биринчи нөвбәдә чансыз инвентар өз характерини дәјишмәли олачагдыр». Машындан әлавә, «торпағы даһа јахшы бечәрмәк лүзуму, әввәлки ибтидаи аләтләрин даһа мүкәммәл аләтләрлә әвәз едилмәсинә, ағачын дәмир вә поладла әвәз едилмәсинә сәбәб олачагдыр. Һәмин дәјишиклик бурада, бу чүр аләтләр гајыран фабрикләрин мејдана кәлмәсинә сәбәб олачагдыр, чүнки бу аләтләр кустар үсулу илә аз-чох бабат гајрыла билмәз». Бу сәнаје сањәсинин инкишафына ашағыдакы шәртләр көмәк едир: 1) машыны вә ја онун һиссәсини тез әлдә етмәк лүзуму; 2) «бурада ишләк әлләр бол вә учуздур»; 3) јаначаг, тикили вә торпаг учуздур; 4) «тәсәррүфат ваһидләринин хырдалыгы нәтичәсиндә аләтләр ишләдилмәси артыр, зира, мә'лумдур ки, хырда тәсәррүфатлар нисбәтән даһа чох инвентар тәләб едир». Башга нөв истеһсаллар да инкишаф едир. «Үмумијјәтлә шәһәр һәјаты инкишаф едир». *Мә'дән сәнајеси* зәрури оларағ инкишаф едир, «чүнки бир тәрәфдән јығын-јығын адам бош галыр, о бири тәрәфдән исә — дәмир јолларын сајәсиндә, машынлы е'мал сәнајесинин вә башга сәнајенин инкишафы сајәсиндә мә'дән сәнајеси мәһсулларына тәләб артыр.

Беләликлә, дәмирјол чәкиләнәдәк әһалиси сых олан белә бир екстенсив әкинчилик рајону аз-чох сүр'әтлә, фабрик истеһсалынын аз-чох инкишаф етдији чох интенсив бир әкинчилик рајонуна чеврилир». Интенсивлијин артмасы тарлачылыг системинин дәјишилмәсиндә өзүнү көстәрир. Әкинчилик мәһсулунун артыб-азалмасы үзүндән үчтарлалы әкин мүмкүн дејилдир. Тарлачылыгда мәһсулун артыб-азалмасыны арадан галдыран «тохумдәјишмә системинә» кечмәк лазым

кәлир. Чох јүксәк интенсивлик тәләб едән *там тохумдәјишмә системи**, әлбәттә, бирдән-бирә һәјата кечирилә билмәз. Буна көрә дә әввәлчә *тохумдәјишмә нөвбәли тахыл әкини* тәтбиг олуначаг [биткиләр дүзкүн нөвбәләшдирилир], малдарлыг вә *јем отлары әкини* инкишаф едәчәкдир.

«Демәли, јоллар инкишаф етдикчә, бизим әһалиси сых олан екстенсив рајон нәтичәдә, чох вә ја аз бир сүр'әтлә јүксәк интенсив тәсәррүфат рајонуна чевриләчәк, һәм дә онун интенсивлији, јухарыда дејилдији кими, һәр шејдән әввәл, дәјишән капиталын чохалмасы һесабына артачагдыр».

Интенсив тәсәррүфатын инкишаф просесинин белә әтрафлы тәсвири ајдын көстәрир ки, бу һалда да техниканын тәрәггиси әмтәә истеһсалы шәраитиндә буржуа тәсәррүфатына доғру кедир, билаваситә истеһсалчыны парчалајыб интенсивлијин, јахшылашдырылмыш аләтләрин вә и. а. бүтүн фајдаларындан истифадә едән *фермерә* вә өз «азадлығы», өз «учузлуғу» илә «бүтүн халг тәсәррүфатынын кетдикчә даһа артыг инкишафы» үчүн ән «әлверишли шәраит» јарадан *фәһләјә* ајырыр.

Ч-б Н. — онун әсас сәһви онда дејилдир ки, јалныз екстенсив әкинчиликлә кифајәтләниб интенсив әкинчилијә е'тина етмир, бундадыр ки, рус әкинчилик истеһсалы саһәсиндәки синфи зиддијјәтләри тәһлил етмәк әвәзинә, охучуну мә'насыз дејинмәләрлә мәшғул едиб дејир: «биз» доғру јол илә кетмирик. Ч-б Струве бу сәһви тәкрар едәрәк синфи зиддијјәтләри «објектив» мүлаһизәләрлә пәрдәләјир вә ч. Н. — онун анчаг икинчи дәрәчәли сәһвләрини дүзәлдир. Бу, хүсусилә она көрә гәрибәдир ки, о өзү бу «шүбһәсиз марксистә» синфи мүбаризә нәзәриччәсини анламамагда тамамилә һаглы олараг төһмәтләндирир. Бу, хүсусилә она көрә тәәссүф едиләси шејдир ки, ч. Струве әкинчиликдә техниканын тәрәггисиндән «горхмағын» мә'насызлығы

* Һәмин системин әламәтләри бунлардыр: 1) бүтүн торпаг әкилир; 2) һеријк шуму мүмкүн гәдәр арадан галдырылыр; 3) нөвбәли әкиндә биткиләр үчүн дүзкүн нөвбә гојулур; 4) бечәрмә мүмкүн гәдәр диггәтли олур; 5) мал-гара пәјәдә сахланылыр.

һаггында тамамилә доғру олан фикринин сүбут олмаг әһәмиjjәтини белә бир сәһвлә зәифләдир.

Әкинчиликдә капитализм һаггындакы бу мәсәләни гуртармаг үчүн jухарыда дejиләнләрә jекун вураг. Ч-б Струве мәсәләни нечә гojур? О, әһали артыглығыны, адамларын төрәjиб артмасы илә jашajыш васитәләри арасында уjғунлуг олмамасы кими априори, әсассыз бир чәһәтлә изаһ едир, сонра көстәрир ки, бизим кәндлиләрин истеһсал етдиjи jejинти мәһсуллары «кифajәт гәдәр дejилдир» вә мәсәләни белә һәлл едир ки, техниканын тәрәггиси «кәндлиләр» үчүн фajдалыдыр, «әкинчилиjин мәһсулдарлығы jүксәлдилмәлидир» (211). О, марксизм «доктринасы илә бағлы» олсajды, мәсәләни нечә гojмалы иди? О, рус әкинчилиjиндәки мөвчуд истеһсал мүнасибәтләрини тәһлил етмәкдән *башламалы* иди вә — истеһсалчынын әсарәт алтында олмасы сәбәбиндән төсадүфи һаллардан вә сиjасәтдән дejил, әмтәә төсәррүфаты зәмининдә зәрури сурәтдә мejдана кәлән *капиталын* һөкмранлығындан ибарәт олдуғуну көстәрәрәк, — сонра, хырда истеһсалы бу капиталын нечә дағытдығыны вә бу һалда синфи зиддиjjәтләрин нә кими формалар алдығыны изләмәли иди. Сонра о көстәрмәли иди ки, инкишафын давам етмәси нәтичәсиндә капитал нечә бөjүjүб тичарәт капиталындан сәнаje капиталына чеврилир (екстенсив төсәррүфат шәраитиндә филан формалар вә интенсив төсәррүфат шәраитиндә филан формалар алыр), һәлә көһнә формасында тамамилә әсасы гojулмуш олан синфи экслиjи нечә инкишаф етдириб кәскинләшдирир вә «азад» әмәjи гәти олараг «сәмәрәли» истеһсала гаршы гojур. Белә едилсәjди, дәjишиклиjин «мүтәрәгги» характерини, онун истеһсалчы үчүн «фajдалы» олдуғуну тамамилә ajдынлашдырмагдан өтрү буржуа истеһсалынын вә буржуа истисмарынын бу ики ардычыл формасыны jалныз тутушдурмаг кифajәт едәрди: ajдын оларды ки, биринчи һалда әмәjин капитала табелиjини орта әср мүнасибәтләринин минләрлә гырынтысы пәрдәләjир, бу гырынтылар ишин маһиjjәтини истеһсалчынын көрмәсинә мане олур вә истеһсалчынын идеологунда «чәмиjjәтдән» көмәк көз-

ләмәјин мүмкүн олдуғу *вә с.* һаггында мә'насыз вә мүртәче идеjалар доғурур; икинчи һалда исә бу табелик орта әср буховларындан тамамилә азаддыр, буна көрә дә истеһсалчы өз «антиподуна» гаршы мүстәгил, шүурлу фәалиjjәт көстәрмәjә имкан тапыр вә бу фәалиjjәтин зәрури олдуғуну анлаjыр. Капитализмә «чәтин, әзиjjәтли jол илә кечмәк» һаггындакы мүлаһизәләр әвәзинә елә бир нәзәриjjә меjдана кәләрди ки, бу нәзәриjjә синфи зиддиjjәтләри көстәрмәкдән әлавә, «сәмәрәсиз» вә «сәмәрәли» истеһсалын, «екстенсив» вә «интенсив» тәсәррүфатын һәр бир формасында бу зиддиjjәтләри һәгигәтән ашкара чыхарарды.

Ч-б Струвенин китабынын, «экинчилик Русиjасындакы әһали артыглығынын характеринә» һәср едилән VI фәслинин биринчи һиссәсинә аид тәһлилин бизә вердиjи нәтичәни белә ифадә етмәк олар: 1) Ч-б Струвенин малтусчулуғу һеч бир факт мә'луматы илә мөһкәмләндирилмәмишдир вә методолокиjа чәһәтдән дүзкүн олмаjан еһкамчы мүлаһизәләрә әсасланыр. — 2) Әкинчилик Русиjасында әһали артыглығына сәбәб, әһалинин төрәjиб артмасы илә jашаjыш васитәләри арасында уjғунлуг олмамасы дејил, капиталын һөкмранлығыдыр. — 3). Әһали артыглығынын натурал тәсәррүфат характери һаггында ч. Струвенин мүддәасы анчаг о мә'нада доғрудур ки, тәһкимчилик мүнасибәтләринин галыглары әкинчилик капиталыны ләнкидәрәк, инкишаф етмәмиш вә буна көрә дә истеһсалчы үчүн хүсусилә ағыр олан формаларда сахлаjыр. — 4) Ч-б Н. — он әкинчиликдә капиталын һөкмранлығыны тәдгиг етмәдиjи үчүн, Русиjада әһали артыглығынын капиталист характерини сүбут етмәмишдир. — 5) Ч-б Н. — онун ч. Струве тәрәфиндән дә тәкрар олунан әсас сәһви ондан ибарәтдир ки, буржуа әкинчилиjинин инкишафында әмәлә кәлән синифләри тәһлил етмир. — 6) Синфи зиддиjjәтләри ч. Струвенин нәзәрә алмамасы шүбһәсиз белә бир нәтичәjә сәбәб олмушдур ки, техники jахшылашдырмаларын мүтәрәггилиjи вә әлверишли олмасы һаггындакы тамамилә доғру мүддәа сон дәрәчә мүвәффәгиjjәтсиз вә думанлы бир шәкилдә ифадә едилмишдир.

II

Инди VI фәслин, кәндлиләрин тәбәгәләшмәси мәсәләсинә һәср едилмиш икинчи һиссәсинә кечәк. Бу һиссә бундан әввәлки һиссә илә доғрудан-доғруја вә билаваситә бағлы олуб әкинчиликдә капитализм мәсәләсини тамамлајыр.

Ч-б Струве ислаһатдан сонракы биринчи 20 ил әрзиндә кәнд тәсәрруфаты мәһсуллары гијмәтләринин јүксәлдијини, әкинчиликдә әмтәә истеһсалынын кенишләндијини көстәрәндән сонра тамамилә һаглы олараг дејир ки, бундан «башлыча олараг торпаг саһибләри вә варлы кәндлиләр фајда көрдүләр» (214). «Кәнд әһалиси арасында тәбәгәләшмә артмалы иди вә тәбәгәләшмәнин илк мүвәффәгијјәтләри бу дөврә аиддир». Мүәллиф јерли тәдгигатчыларын көстәрдикләри бу чәһәти ситат кәтирир ки, дәмир јоллар чәкилмәси кәндлиләрин анчаг варлы һиссәсинин рифаһыны јүксәлтди, ичарә кәндлиләри бир-бири илә «ганлы-бычаг» едир ки, бу да һәмишә игтисади чәһәтчә күчлү олан үнсүрләрин гәләбәси илә нәтичәләнир (216—217). Мүәллиф В. Постниковун тәдгигиндән белә бир ситат кәтирир, варлы кәндлиләрин тәсәрруфаты базара артыг о гәдәр табе олмушдур ки, әкин саһәсинин 40%-и сатыш үчүн мәһсул верир; мүәллиф әлавә едир ки, мүгабил гүтбдәки кәндлиләр «өз игтисади мүстәгиллијини итирирләр вә өз иш гүввәләрини сатараг, муздурлуг дәрәчәсинә чатырлар»; мүәллиф белә бир һаглы нәтичә чыхарыр: «Зәиф һәјәтләрин варјохдан чыхмасындан игтисади чәһәтчә күчлү кәндли тәсәрруфатларынын фајда көтүрә билмәләринә сәбәб анчаг мүбадилә тәсәрруфатынын мејдана кәлмәсидир» (223). Мүәллиф дејир: «Пул тәсәрруфатынын инкишафы вә әһалинин артмасы бунунла нәтичәләнир ки, кәндлиләр ики һиссәјә бөлүнүр: бир һиссәси игтисади чәһәтчә мөһкәм кәндлиләрдир, бу һиссә јени гүввә нүмајәндәләриндән, бүтүн форма вә дәрәчәләрдән олан капитал нүмајәндәләриндән ибарәтдир; о бири һиссә исә јарыммүстәгил әкинчиләрдән вә әсил муздурлардан ибарәтдир» (239).

Бу «тәбәгәләшмә» һаггында мүәллифин гејдләри нә

гәдәр гыса олса да, нәзәрдән кечирилән просесин ашағыдакы мүһүм чәһәтләрини гејд етмәјимизә имкан верир: 1) Мәсәлә тәкчә әмлак бәрабәрсизлијинин әмәлә кәлмәси илә гуртармыр: «јени гүввә» — *капитал* јараныр. 2) Бу јени гүввәнин јаранмасы илә јанашы јени типли кәндли тәсәррүфатлары јараныр: биринчиси, игтисади чәһәтчә мөһкәм олан варлы тәсәррүфатлар типи јараныр; бунлар инкишаф етмиш әмтәә тәсәррүфаты илә мәшғул олурлар, јохсулларын ичарә етдикләри торпаглары өз әлләринә кечирирләр, өзкә әмәјини истисмар едирләр*; — икинчиси, өз иш гүввәсини капитала сатан «пролетар» кәндлиләр типи јараныр. 3) Бүтүн бу һаллар доғрудан-доғруја вә билаваситә әмтәә тәсәррүфаты зәмининдә әмәлә кәлмишдир. Ч-б Струве өзү көстәрмишдир ки, әмтәә истеһсалы олмадан бу һаллар мүмкүн дејилди, әмтәә истеһсалы мејдана кәлдикдә исә бунлар зәрури олду. 4) Һәмин һаллар («јени гүввә», јени кәндли типләри) *истеһсал* саһәсинә аиддир, һеч дә јалныз мүбадилә, әмтәә тәдавүлү саһәси илә мәһдуд дејилдир: капитал әкинчилик *истеһсалында* тәзаһүр едир; иш гүввәсинин сатылмасы да һәмчинин.

Просесин бу хүсусијјәтләри, кәрәк ки, бурада халис капитализм һадисәсинин мејданда олдуғуну, кәндлиләр ичәрисиндә капитализм чәмијјәтинә мәхсус *синифләрин* — буржуазијанын вә пролетариатын әмәлә кәлдијини ачыгча көстәрир. Бундан әлавә: һәмин фактлар әкинчиликдә капиталын һөкмранлығыны көстәрмәкдән башга, буну да көстәрир ки, капитал, әкәр белә демәк олараса, икинчи аддымыны атмышдыр. Даһа капитал, тичарәт капиталындан сәнаје капиталына, базарда һөкмранлыг едән капиталдан истеһсалда һөкмранлыг едән капитала чеврилир; варлы бинәкдарла јохсул кәндли арасындакы синфи әкслик, иши сәмәрәли гураң буржуа саһибкарла, өз азад әлләрини азад сурәтдә сатанлар арасындакы әкслијә чеврилир.

* Ч-б Струве бу хүсусијјәти көстәрмир. Бу хүсусијјәт һәм муздлу әмәкдән истифадә едилмәсиндә өзүнү көстәрир, — бу исә варлы кәндлиләрин тәсәррүфатында аз рол ојнамыр, — һәм дә бу варлы кәндлиләрин әлиндә сәләм вә тичарәт капиталының әмәлијјатында өзүнү көстәрир ки, ејни дәрәчәдә бу капитал да үстәлик дәјәри истеһсалчынын әлиндән алыр. Бу әламәти көстәрмәдән «капитал» һаггында данышмаг да олмаз.

Лакин ч. Струве бурада да өз малтусчулуғуну јеритмәдән кечинә билмәмишдир; онун фикринчә, көстәрилән просесдә ишин анчаг *бир чәһәти* («анчаг мүтәрәгги чәһәти») өзүнү көстәрир; бу чәһәтлә јанашы башга бир чәһәт дә вардыр ки, о да «бүтүн кәндли тәсәррүфатының техникача сәмәрәсизлијидир»: «бурада, нечә дејәрләр, бүтүн просесин тәнәззүл чәһәти өзүнү көстәрир», бу чәһәт кәндлиләри «таразлашдырыр», «әһалинин артмасы илә әлагәдар» тә'сир көстәрмәклә бәрабәрсизлији һамарлајыр (223—224).

Бу чох думанлы мүлаһизәдән анчаг ону көрмәк олур ки, мүәллиф чох абстракт мүддәалары конкрет дәлилләрдән үстүн тутур, адамларын төрәјиб артмасы илә јашајыш васитәләри арасындакы ујғунлуг «гануну» һәр шеја гарышдырыр. Дејирәм: гарышдырыр,— чүнки һәтта мүәллифин өзүнүн кәтирдији фактларла да гәти кифајәтләнилсә, просесдә марксизм «доктринасына» ујғун кәлмәјән вә малтусчулуғун гәбул олунмасыны тәләб едән конкрет хүсусијјәтләри көстәрәчәк бир дәлил тапмаг мүмкүн дејилдир. Бу просеси бир даһа гејд едәк: әввәлчә биз нисбәтән јекчинс олан натурал истеһсалчылар, кәндлиләр* көрүрүк. Әмтәә истеһсалынын мејдана кәлмәси ајрыча бир һәјәтин сәрвәтини базардан асылы едир, беләликлә дә, базардакы дәјишикликләр васитәси илә бәрабәрсизлик төрәдир вә бә'зиләринин әлиндә артыг пул топланмасына, бә'зиләринин исә вар-јохдан чыхмасына сәбәб олмагла бу бәрабәрсизлији кәскинләшдирир. Тәбиидир ки, бу пул јохсуллары истисмар етмәјә хидмәт едир вә капитала чеврилир. Нә гәдәр ки, вар-јохдан чыхан кәндлиләр өз тәсәррүфатларыны һәлә әлләриндә сахлајырлар, капитал онлара техникача сәмәрәсиз олан көһнә әсаслар үзәриндә әввәлки кими тәсәррүфатчылыг етмәк имканы верәрәк, онлары истисмар едә билир, истисмары онларын әмәк мәһсулуну сатын алмаг үзәриндә гура билир. Лакин вар-јохдан чыхма, нәһа-

* *Мүкәдәр үчүн ишләјән кәндлиләр.* Натурал тәсәррүфатдан әмтәә тәсәррүфатына кечилмәсини даһа ајдын көстәрмәк үчүн бу чәһәт бир кәнара гојулур — «Көһнә задәкан» мүнасибәтләри галыгларының истеһсалчының вәзиҗјәтини ишләшдирдији вә вар-јохдан чыхмагы хүсусилә ағыр формалара салдығы һаггында исә јухарыда данышылмышдыр.

јәт, елә бир инкишаф дәрәчәсинә чатыр ки, кәндли тәсәррүфатдан тамамилә әл чәкмәјә мәчбур олур; о даһа өз әмәјинин мәһсулуну сата билмир, чарәси анчаг өз әмәјини сатмаға галыр. Капитал онда тәсәррүфаты өз әлинә алыр, һәм дә — рәгабәт үзүндән — инди бу тәсәррүфаты сәмәрәли шәкилдә тәшкил етмәјә мәчбур олур; капитал буна кечмишдә «јығдығы» артыг пул вәсаити сајәсиндә имкан тапыр, инди о даһа тәсәррүфат саһибини дејил, муздуру, күнәмуздчуну истисмар едир. Суал олунур ки, бәс мүәллиф бу просесдә һансы ики чәһәти фәргләндирир? О нәјә әсасән белә бир гәрибә малтусчу нәтичә чыхармағы мүмкүн һесаб едиб дејир: «Бизим кәндлиләрин бир парча чөрәјини әлиндән алан дүшмән — капитализм дејил [бу «дејил» сөзүнә фикир верин], тәсәррүфатын техника чә сәмәрәсиз олмасыдыр» (224). Санки елә бир вахт олмушдур ки, бу бир парча чөрәк зәрури мәһсула вә мүлкәдарын, голчомағын, «мөһкәм» кәндлинин, капиталистин әлинә кечән изафи мәһсула бөлүнмәјәрәк, тамамилә истеһсалчынын өзүнә чатырды!

Лакин буну әлавә етмәмәк олмаз ки, мүәллиф «тәразлашма» мәсәләси һаггында даһа бир гәдәр изаһат верир. О дејир ки, «бир чох јерләрдә *кәнд әһалисинин орта тәбәгәсинин* гејд олунан *азалмасы* вә ја *һәтта јохалмасы,* јухарыда көстәрилән тәразлашманын нәтичәсидир» (225). Мүәллиф, «кәнд варлылары илә торпагсыз вә атсыз пролетариат арасындакы фәргин даһа чох артдығыны» гејд едән земство әдәбиҹјатындан ситат кәтирәрәк, белә бир нәтичә чыхарыр: «Бурада *тәразлашма,* әлбәттә, ејни заманда *тәбәгәләшмәдир,* лакин *бу чүр* тәбәгәләшмә зәмининдә јалныз *әсарәт* инкишаф едир ки, бу да игтисади тәрәгги үчүн анчаг манеә ола биләр» (226). — Белә ликлә, артыг индидән мә'лум олур ки, әмтәә тәсәррүфатының јаратдығы тәбәгәләшмәни «тәразлашмаја» дејил, јенә дә тәбәгәләшмәјә, лакин *башга чүр* тәбәгәләшмәјә, мәһз әсарәтә гаршы гојмаг лазымдыр. Әсарәт исә «игтисади тәрәгги үчүн» «манеә» олдуғуна көрә, мүәллиф бу «чәһәти» — «тәнәззүл доғуран» чәһәт адландырыр.

Бу мүлаһизә, әсла марксист үсуллары илә дејил,

чох гәрибә үсулларла гурулмушдур. «Әсарәт» вә «тәбәгәләшмә» нә исә ики мүстәгил, хүсуси «систем» кими мүгаjисә едилир; бири, «тәрәггиjә» көмәк етдиjи үчүн тә'рифләнир; о бириси, тәрәггини ләнкитдиjи үчүн писләнир. Синфи әксликләри тәһлил етмәк тәләбини jеринә jетирмәдиjи үстүндә ч. Н. — она һаглы һүчум едән ч. Струвенин бу тәләби бәс һарада галды, һагғында бу гәдәр jахшы данышдығы «кортәбии просес» нәзәриjjәси бәс һарада галды? Һалбуки тәнәззүл төрәтдиjинә көрә ч. Струвенин индичә мәһв етдиjи бу әсарәт, әкинчиликдә капитализмин, мәһз сонралар техниканын мүтәрәгги jүксәлишинә сәбәб олан капитализмин илкин тәзаһүрүндән башга бир шеj дejилдир. Доғрудан да, әсарәт нәдир? Әсарәт — өзүнүн истеһсал васитәләри олуб базар үчүн ишләмәjә мәчбур олан тәсәррүфат саһибинин пул саһибиндән асылы олмасыдыр, — бу асылылыг нә кими мүхтәлиф формада (истәр сәләм капиталы формасында, истәрсә сатышы инһисара алмыш бинәкдарын капиталы формасында) олурса олсун, һәмишә бунунла нәтичәләнир ки, әмәк мәһсулунун чох бөjүк һиссәси истеһсалчыjа дejил, пул саһибинә чатыр. Демәли, бу асылылыг халис капиталист маһиjjәтиндәдир* вә бүтүн хүсусиjjәти ондан ибарәтдир ки, капиталист мүнасибәтләринин бу илк, рүшеjм формасы бүтүнлүклә кечмиш мүнасибәтләрлә, тәһкимчилик мүнасибәтләри илә чулғанмышдыр: бурада азад мүгавилә jохдур, мәчбуриjjәтдән (бә'зән «jухарыда отуруб әмр верәнләрин» әмриндән, бә'зән тәсәррүфаты әлдә сахламаг арзусундан, бә'зән көһнә борчлардан вә и. а.) доған сөвдәләшмә вардыр; бурада истеһсалчы мүәjjән бир jерә вә мүәjjән бир истисмарчыjа бағлыдыр: әмтәә сөвдәсинин халис ка-

* Бурада бүтүн әламәтләр вардыр: зәмин олмаг е'тибары илә әмтәә истеһсалы, — нәтичә олмаг е'тибары илә ичтимаи әмәк мәһсулунун пул формасында инһисара алынмасы, — вә бу пулун капитала чеврилмәси. — Мән әсла унутмурам ки, *капитализм* бу илкин формаларына ајры-ајры һалларда капитализм гајдаларындан әввәл дә тәсадүф едилирди. Лакин иш мәһз орасындадыр ки, бу формалар мүасир рус кәндли тәсәррүфатында тәк-тәк һаллар дејил, бир гајдадыр, һаким мүнасибәтләр системидир. Бу формалар инди ири фабрик-завод машын капитализми илә әлагәjә (тиҹарәт дәврииjjәләри, банклар васитәси илә әлагәjә) кирмиш, бунунла да өз мејлини көстәрмишдир: — көстәрмишдир ки, һәмин «әсарәтин» нүмајәндәләри буржуазијанын вәһид вә бөлүнмәз ордусунун анчаг дөjүш өскәрләридир.

питалист мүнасибәтләринә мәхсус шәхсијјәтсиз характеринин әксинә олараг, бурада сөвдә һөкмән шәхси «јардым», «јахшылыг» характериндәдир, она көрә дә сөвдәнин бу характери лабүд олараг истеһсалчыны шәхси асылылыг, јарымтәһкимчи асылылыға вәзијјәтинә салыр. Мүәллифин: «тараҙлашма», «тәрәггү үчүн манеә», «тәнәззүл доғуран» ифадәләри кими ифадәләри — башга бир шеј олмајыб анчаг о демәкдир ки, капитал истеһсала әввәлчә көһнә әсаслар үзәриндә јиҙәләнир, техникача керидә галмыш истеһсалчыны өзүнә табе едир. Мүәллиф көстәрир ки, капитализмин мөвчуд олмасы һәлә һеч дә «бүтүн фәлакәтләрин тәгсирини» капитализмдә көрмәјә һагг вермир; мүәллифин бу сөзү о мә'нада доғрудур ки, башгалары үчүн ишләјән бизим кәндли јалныз капитализмдән дејил, капитализмин кифајәт гәдәр инкишаф етмәмәсиндән дә зәрәр көрүр. Башга сөзлә: чох бөјүк кәндли күтләсиндән өзү үчүн мүстәгил истеһсалы олан кәндли, демәк олар ки, һеч јохдур; «сәмәрәли» буржуа саһибкарлар үчүн ишләмәклә јанашы, анчаг пул капиталы саһибләри үчүн ишләмәји, јә'ни јенә дә капиталист истисмарыны көрүрүк; лакин бу капиталист истисмары инкишаф етмәмишдир, ибтидаи шәкилдәдир, бу сәбәбдән дә, әввәлән, зәһмәткешин вәзијјәтини он ҙат артыг писләшдириб ону бир сыра хүсуси, әлавә сыхынтылара салыр, икинчиси исә, она (вә онун идеологу олан халгчыја) имкан вермир ки, өзүнә едилән «писликләрин» синфи характерини анласын вә өз фәалијјәтини бунларын характеринә үјғунлашдырсын. Демәли, (ч. Струвенин дили илә дедикдә) «тәбәгәләшмәнин» «мүтәрәгги чәһәти» бундан ибарәтдир ки, әсарәт формасында кизләнән экслији бу «тәбәгәләшмә» үзә чыхарыр вә ону «көһнә задәкан» хүсусијјәтиндән мәһрум едир. Кәндлинин (...голчомаг гаршысында) бәрабәрләшмәсини мүдафиә едән халгчылығын «тәнәззүл төрәтмәси» бундан ибарәтдир ки, капиталы онун орта әср формаларында, — истисмары дағыныг, техникача керидә галан истеһсал илә, истеһсалчыја шәхси тәзјиг көстәрмәклә бирләшдирән бу формаларында сахламаг истәјир. Һәр ики һалда (һәм «әсарәт-

дә», һәм дә «тәбәгәләшмәдә») зүлмә сәбәб *капитализмдир;* мүәллифин бир-биринә әкс бәјанатлары, онун: иш «капитализмдә дејил», «техникача сәмәрәсизликдәдир», «кәндлиләрин јохсуллуғунда капитализм мүгәссир дејилдир» вә с. дәмәси анчаг буну көстәрир ки, ч. Струве инкишаф етмиш капитализмин инкишаф етмәмиш капитализмдән әлверишли олдуғу һаггындакы доғру фикрин мүдафиәсинә һәддән артыг үјмуш вә өз мүддәаларынын абстрактлығы нәтичәсиндә биринчини икинчијә, ејни һадисәнин инкишафынын ики ардычыл мәрһәләси кими дејил, башга-башга һадисәләр кими гаршы-гаршыја гојмушдур*.

III

Мүәллифин үјмасы өзүнү онун бир мүлаһизәсиндә дә көстәрир; о дејир ки, кәндлиләрин вар-јохдан чыхмасына сәбәб, әслиндә, ири сәнаје капитализми дејилдир. Мүәллиф бурада ч. Н. — он илә мүбаһисәјә кириширир.

Ч-б Н. — он фабрикдә һазырланан палтардан данышараг дејир ки, фабрик мәһсулларынын учуз истеһсалы бу мәһсулларын евдә һазырланмасынын азалмасына сәбәб олмушдур (ч. Струвенин әсәриндә с. 227).

Ч-б Струве белә чаваб верир: «Бурада иш тамамилә тәрсинә тәсвир едилмишдир ки, буну көстәрмәк чәтин дејилдир. Кәндли иплик материалы истеһсалынын азалмасы капиталист памбыг парча сәнајеси мәһсулларынын истеһсалы вә истеһлакынын артмасына сәбәб олмушдур, нәинки әксинә» (227).

Мүәллиф икинчи дәрәчәли тәфсилатлар вериб ишин маһијјәтини ағырлашдырмагла, чәтин ки мәсәләни

---

* Ола билсин, охучу сорушар ки, нәјә әсасән бу анчаг, ч. Струвенин *үјмасына* аиддир? — Она әсасән ки, мүәллиф тамамилә мүәјјән сүрәтдә капитализми, бүтүн тәсвир олунан һадисәләрин әмәлә кәлмәси үчүн әсас фон һесаб едир. Мүәллиф, бир тәрәфдән, әмтәә тәсәрруфатынын сүр'әтлә артдығыны, кәндлиләрин тәбәгәләшдијини, «јахшылашдырылмыш аләтләрин јајылдығыны» (245) вә с., о бири тәрәфдән дә, «кәндлиләрин торпагдан әлинин чыхдығыны, кәнд пролетариаты јарандығыны» (238) тамамилә ајдын көстәрмишдир. Нәһајәт, буна мүәллиф өзү јени гүввәнин — *капиталын* јаранмасы кими характеристика вермиш вә истеһсалчы илә истеһлакчы арасында капиталистин мејдана чыхмасынын һәлледичи әһәмијјәтини гејд етмишдир.

дүзкүн гојмуш олур. Фабрик сәнајесинин инкишаф етмәси факты үзәриндәки мүшаһидә әсас көтүрүлсә (ч. Н. — он исә мәһз бу факт үзәриндәки мүшаһидәни әсас көтүрүр), инкар етмәк олмаз ки, фабрик мәһсулларынын учузлуғу да әмтәә тәсәррүфатынын артмасыны сүр'әтләндирир, ев мәһсулларынын сыхышдырылыб арадан чыхарылмасыны сүр'әтләндирир. Ч-б Струве ч. Н. — онун бу чүр бәјанатына е'тираз етмәклә һәмин мүәллифә гаршы өз дәлилләрини анчаг зәифләтмиш олур; һәмин мүәллифин әсас сәһви исә бундадыр ки, «фабрики» «кәндлиләрдән» ајры олан бир шеј кими, тәсадүфи олараг, харичдән кәндлиләр үзәринә дүшмүш бир шеј кими көстәрмәјә чалышыр, һалбуки «фабрик» әслиндә (һәм ч. Н. — онун мөһкәм изләмәк истәдији нәзәриччәјә көрә, һәм дә Русија тарихинин фактларына көрә) бүтүн ичтимаи тәсәррүфатын вә демәли, кәндли тәсәррүфатынын да әмтәә гурулушунун инкишафынын анчаг баша чатмасыдыр. «Фабрикдәки» ири буржуа истеһсалы — кәнддәки, ағызлара дүшмүш «ичмадакы» вә ја кустар пешәсиндәки хырда буржуа истеһсалынын доғрудан-доғруја вә билаваситә давамыдыр. Ч-б Струве тамамилә һаглы олараг дејир: ««Фабрик формасынын» «даһа учуз» олмасы үчүн кәндли, пул тәсәррүфаты шәраитиндә игтисади чәһәтдән сәмәрәли олмаг нөгтеји-нәзәринә кечмәлидир». «Әкәр кәндлиләр натурал тәсәррүфатдан... јапышсајдылар, һеч бир чит... онлары тамаһа салмазды».

Башга сөзлә: «фабрик формасы» — *инкишаф етмиш* әмтәә истеһсалындан артыг бир шеј дејилдир, бу истеһсал исә кәндли вә кустар тәсәррүфатындакы *инкишаф етмәмиш* әмтәә истеһсалындан инкишаф етмишдир. Мүәллиф ч. Н. — она сүбут етмәк истәјир ки, «фабрик» илә «кәндлиләр» бир-бири илә баглыдыр, онларын гурулушунун тәсәррүфат «әсаслары» арасында антагонизм дејил*, ејнијјәт вардыр. Бунун үчүн дә мүәллиф мәсәләни кәндли тәсәррүфатынын игтисади

* Халгчылар буну ачыг вә гәти дејирдиләр, «шүбһәсиз марксист» ч. Н.—он исә һәмин чәфәнкијаты «халг гурулушу» вә «халг истеһсалы» һаггында дүманлы ибарәләрлә тәгдим едиб бунлары Марксын әсәрләриндән кәтирилән ситатларла долдурур.

гурулушу үзәринә кечирмәли вә Ч. Н. — она гаршы белә бир мүддәа ирәли сүрмәли иди ки, бизим хырда истеһсалчы (әкинчи кәндли вә кустар) хырда буржуадыр. Мүәллиф мәсәләни белә гојсајды, ону нәјин олмасы «лазымдыр», нәјин ола «биләчәји» вә и. а. һаггындакы мүлаһизәләр сабәсиндән, *нәјин мөвчуд олдуғуну* ајдынлашдырмаг вә *нә үчүн бунун башга чүр дејил, мәһз белә олдуғуну* изаһ етмәк сабәсинә кечирә биләрди. Бу мүддәаны рәдд етмәк үчүн халгчылар ја әмтәә тәсәррүфатынын артмасы вә кәндлиләрин тәбәгәләшмәси кими һамыја мә'лум вә шүбһәсиз фактлары [*бу фактлар исә* кәндлиләрин хырда буржуалығыны *сүбут едир*] инкар етмәли, ја да сијаси игтисадын ајдын һәгигәтләрини инкар етмәли олардылар. Бу мүддәаны гәбул етмәк — «капитализми» «халг гурулушуна» гаршы гојмағын мә'насызлығыны е'тираф етмәк демәкдир, «вәтән үчүн башга јоллар ахтармаг» лајиһәләринин вә «ичтиманләшдирмәк» һаггындакы арзуларла буржуа «чәмијјәтинә» вә ја һәлә јары «көһнә задәкан» «дөвләтинә» мүрачиәт етмәјин мүртәчелијини е'тираф етмәк демәкдир.

Ч-б Струве исә әввәлдән башламаг* әвәзинә ахырдан башлајыр; о дејир: «биз Русијанын игтисади инкишафы һаггында халгчылыг нәзәриjjәсинин ән әсас мүддәаларындан бирини, — ири е'мал сәнајесинин инкишафынын әкинчи кәндлини вар-јохдан чыхартдығы мүддәасыны рәдд едирик» (246). Бу лап, алманларын дедији кими, ваннанын сују илә бирликдә ушағы да тулламаг демәкдир! «Ири е'мал сәнајесинин инкишафы» капитализмин инкишафыны көстәрир вә ифадә едир. Кәндлини мәһз капитализмин вар-јохдан чыхартдығы исә, әсла халгчылығын дејил, *марксизмин* әсас мүддәасыдыр. Халгчылар белә һесаб едирдиләр вә белә һесаб едирләр ки, истеһсалчынын истеһсал васитәләриндән мәһрум олмасынын сәбәбләри, Русијанын ичтиман тәсәррүфатынын капитализм адланан спесифик гурулушу дејил, һөкумәтин куја мүвәффәгиjjәтсиз олан сијасәтидир («биз» јанлыш јол илә кетмишик

* Ја'ни, ири капитализмин «әбәдүд вә гануни» олдуғуну сүбут етмәк үчүн «әкинчи кәндлинин» хырда буржуалығындан башламаг.

вә и. а.), чәмиjjәтин күтлүjү, онун соjғунчулара вә фырылдагчылара гаршы кифаjәт гәдәр мөһкәм бирләшмәдиjидир вә с. Буна көрә онларын «тәдбирләри» дә «чәмиjjәтин» вә «дөвләтин» фәалиjjәтиндән ибарәт едилирди. Мүлкиjjәтдән мәһрум едилмәнин сәбәбләрини ичтимаи тәсәррүфатын капиталистчәсинә гуруллуғунда көрүб көстәрмәк исә, әксинә, һөкмән *синифләр мүбаризәси* нәзәриjjәсинә кәтириб чыхарыр (Ч. Струвенин әсәриндә мүраjисә ет, сәһ. 101, 288 вә бир чох башгалары). Мүәллифин ифадәсинин дүрүст олмамасы бурасындадыр ки, о, буржуа әкинчилиjинин бир-биринә әкс олан синифләриндән дejил, үмумиjjәтлә *«әкинчидән»* данышыр. Халгчылар дejирләр ки, капитализм *әкинчилиjи* мәһв едир, буна көрә дә өлкәнин бүтүн истеһсалыны әһатә етмәjә габил дejилдир вә бу истеһсалы jаңлыш jол илә идарә едир, марксистләр дejирләр ки, капитализм һәм е'мал сәнаjесиндә, һәм дә әкинчиликдә *истеһсалчыны* әзир, лакин истеһсалы jүксәк пилләjә галдырараг, «ичтимаиләшдирмәк» үчүн шәраит вә гүввә jарадыр*.

Ч-б Струвенин бу мәсәлә һаггында чыхардығы нәтичә беләдир: «Ч. Н. — онун ән әсас сәһвләриндән бири будур ки, о, *меjдана кәлмиш* капитализм гурулушунун бүтүн тәсәввүр вә категориjаларыны, индиjәдәк пул тәсәррүфатындан даһа чох натурал тәсәррүфат олан мүасир кәндли тәсәррүфатына аид етмишдир» (237).

Биз jухарыда көрдүк ки, дахили базарын «кичилмәсиндән» дәм вуран Ч. Н. — онун күлүнч сәһвинә сәбәб анчаг, рус әкинчилик капитализминин конкрет фактларына там е'тинасызлыг көстәрмәсидир. Лакин онун бу сәһви бүтүн капитализм категориjаларыны кәндлиләрә аид етмәсиндән дejил, ондан ирәли кәлмишдир ки, о, *капитализмин* һеч бир *категориjасыны* әкинчилик фактларына тәтбиг етмәмишдир. Капита-

* «Капиталист истеһсал үсулунун бөjүк хидмәти, бир тәрәфдән, әкинчилиjи сәмәрәләшдирмәсиндәдир, әкинчилиjи ичтимаи гаjдада идарә етмәк имканыны анчаг бу истеһсал үсулу jарадыр, — о бири тәрәфдән исә, торпаг мүлкиjjәтини мә'насызлыг дәрәчәсинә чатдырмасындадыр. Капиталист истеһсал үсулунун бүтүн башга тарихи тәрәггиләри кими, бу тәрәгги дә капитализм тәрәфиндән, билаваситә истеһсалчынын тамамилә диләнчи көкүнә салынмасы баһасына әлдә едилмишдир» («Das Kapital», III, B., 2. Th., S. 157) («Капитал», III чилд, 2-чи һиссә, сәһ. 157. *Ред*)[136]

лизмин ән мүһүм «категоријасы», әлбәттә, буржуазија вә пролетариат синифләридир. Ч-б Н. — он бунлары «кәндлиләрә» нәинки «аид етмәмишдир» (јә'ни бу категоријаларын мәһз һансы кәндли групларына вә ја дәрәчәләринә тәтбиг олуна биләчәјини вә бунларын нә дәрәчәдә инкишаф етдијини тәһлил етмәмишдир), эксинә, халис халгчычасына фикир јеридәрәк, «ичма» дахилиндә бир-биринә әкс үнсүрләри нәзәрә алмајыб үмумијјәтлә «кәндлиләрдән» бәһс етмишдир. Бунун да нәтичәсиндә онун әһали артыглығынын капиталист характери һаггындакы, әкинчинин мүлкијјәтдән мәһрум едилмәсинә капитализмин сәбәб олдуғу һаггындакы мүддәасы сүбут олунмамыш һалда галмыш вә анчаг мүртәче утопијаја хидмәт етмишдир.

IV

Ч-б Струве алтынчы фәслин VIII §-ында хүсуси сәһиб тәсәррүфаты һаггында өз фикирләрини шәрһ едир. О тамамилә һаглы олараг көстәрир ки, бу тәсәррүфатын алдығы формалар сых сурәтдә вә билаваситә, кәндлинин вар-јохдан чыхмасындан асылыдыр. Вар-јохдан чыхмыш кәндли «сон дәрәчә јүксәк ичарә гијмәтләри илә» мүлкәдары даһа «тамаһсылатмыр», буна көрә дә мүлкәдар муздур әмәјинә кечир. Сүбут олмаг үчүн, земство статистикасынын мүлкәдар тәсәррүфаты һаггындакы мә'луматыны тәһлил едән Распопинин мәгаләсиндән вә мүлкәдар әкинләринин артырылмасынын «мәчбури» характерини гејд едән чари статистика нәшриндән чыхарылмыш парчалар көстәрилир. Капитализмин инди әкинчиликдә һөкмранлыг етмәси фактыны онун әкинчиликдә «кәләчәји» вә «имканлары» һаггында данышыгларла бу гәдәр һәвәслә долашдыран ч. халгчылара чаваб олараг, мүәллиф *керчәклији* дүрүст көстәрир.

Биз бурада анчаг мүәллифин бу һадисәјә вердији гијмәт үзәриндә дајанмалыјыг; мүәллиф дејир ки, бу— «хүсуси сәһибкар тәсәррүфатында мүтәрәгги чәрәјанлардыр» (244), һәмин чәрәјанлары «игтисади тәкамүлүн лабүд мәнтиги» јарадыр (240). Биз горхуруг ки,

тамамилә доғру олан бу мүддәалар абстрактлығы үзүндән, марксизмлә таныш олмајан охучу үчүн анлашылмаз галсын; горхуруг ки, филан тәсәрруфат системләринин, филан синфи әкслик формаларынын дәјишмәси мүәјјән сурәтдә көстәрилмәсә, охучу мөвчуд чәрәјанын нә сәбәбә «мүтәрәгги» (әлбәттә, мәсәләни мәһз марксистин гоја биләчәји нөгтеји-нәзәрдән, мүәјјән синфин нөгтеји-нәзәриндән «мүтәрәгги») олдуғуну вә баш верән тәкамүлүн «лабүдлүјүнүн» мәһз нәдән ибарәт олдуғуну анламасын. Буна көрә дә, ишин халғчылар тәрәфиндән тәсвир едилмәси илә јанашы олараг, бу дәјишиклији (һеч олмазса ән үмуми шәкилдә) тәсвир етмәјә чалышаг.

Халғчы муздурлу тәсәрруфатын инкишафы просесини «мүстәгил» кәндли тәсәрруфатындан табе тәсәрруфата кечмәк кими тәсвир едир вә — тәбии олараг — буну тәнәззүл, дүшкүнлүк вә и. а. һесаб едир. Просесин белә тәсвири *факт чәһәтдән* ачыгча *јанлышдыр,* һәгигәтә әсла ујғун дејилдир, одур ки, бундан чыхарылан нәтичәләр дә мә'насыздыр. Халғчы, иши (кечмишә вә индијә аид) белә оптимистчәсинә тәсвир етмәклә мәһз халғчылыг әдәбијјатынын өзүнүн мүәјјән етдији *фактлардан үз дөндәриб* утопијалара вә имканлара тәрәф чеврилир.

Ислаһатдан әввәлки тәһкимчилик тәсәрруфатыны башланғыч нөгтәси көтүрәк.

О заман истеһсал мүнасибәтләринин әсас мәзмуну белә иди: мүлкәдар кәндлијә һәр бир ајрыча һәјәт үчүн торпаг верирди, тикинти үчүн ағач вә үмумијјәтлә истеһсал васитәләри (бә'зән билаваситә јашајыш вәсаити дә) верирди, беләликлә дә кәндлинин өз јемәјини өзүнүн әлдә етмәсинә имкан вермәклә ону *бүтүн изафи вахтыны* мүлкәдар үчүн ишләмәјә, бијар ишләмәјә мәчбур едирди. «Бүтүн изафи вахты» сөзләрини нәзәрә чарпдырыб гејд етмәк истәјирәм ки, һәмин систем шәраитиндә кәндлинин «мүстәгиллији» һаггында данышыг да ола билмәз*. Мүлкәдарын кәндлини «тә'мин едиб» она вердији «пај торпағы» *натурал әмәк һаггындан* башга бир шеј дејилди, тамамилә вә анчаг

* Мәи ишин *анчаг* тәсәрруфат чәһәти илә кифајәтләнирәм.

мүлкәдарын кәндлини истисмар етмәсинә, мүлкәдарын ишләк әлләрлә «тә'мин олунмасына» хидмәт едирди, heч бир заман кәндлинин өзүнүн һәгигәтән тә'мин олунмасына хидмәт етмирди*.

Әмтәә тәсәррүфаты мејдана чыхыр. Мүлкәдар өзү үчүн дејил, сатыш үчүн тахыл истеһсал етмәјә башлајыр. Бу, кәндли әмәјинин истисмар олунмасынын шиддәтләнмәсинә, — сонра да, пај торпағы системинин чәтинләшмәсинә сәбәб олур, чүнки кәндлиләрин јетишән нәсилләринә јени пај торпаглары вермәк даһа мүлкәдар үчүн сәрфәли дејилдир; нәтичәдә пул илә музд вермәк имканы мејдана кәлир. Кәндли торпағыны мүлкәдар торпағындан һәмишәлик ајырмаг (хүсусилә дә пај торпагларынын бир һиссәси кәсилиб көтүрүлсә вә «әдаләтли» «өдәнчи» алынса), һабелә пис мадди вәзијјәтә салынмыш вә, һәм кечмиш тәһкимли нөкәрләрлә, һәм «пешкәшлиләрлә»[137], һәм дә даһа чох тә'мин едилән кечмиш дөвләт вә ханәдан кәндлиләри илә вә саирләри илә рәгабәт етмәк мәчбуриjjәтиндә галан *ејни* кәндлиләрин әмәjиндән истифадә етмәк даһа әлверишли олур.

Тәһкимчилик һүгугу дағылыр.

Даһа инди базары нәзәрдә тутан тәсәррүфат (бу исә хүсусилә мүһүмдүр) системи дәjишилир, лакин бирдән-бирә дәjишилмир. Көһнә хүсусиjjәт вә «принсипләрә» jениләри әлавә олур. Бу jени хүсусиjjәтләр ондан ибарәтдир ки, Plusmacherei-ин әсасы даһа кәндлинин истеһсал васитәләри илә тәчһиз олунмасы дејил, әксинә, онун истеһсал васитәләриндән «азад» олмасы, онун пула мөһтаҹ олмасыдыр; даһа натурал тәсәррүфат дејил, натурал «хидмәтләр» мүбадиләси (мүлкәдар кәндлијә торпаг верир, кәндли исә изафи әмәк мәһсуллары, тахыл, кәтан вә с. верир) дејил, әмтәә илә, пулла «азад» бағлашма әсас олур. Ислаһатдан сонра Русијада гәрарлашан вә көһнә хүсусиjjәтләрлә jени хүсусиjjәтләри бирләшдирән тәсәррүфат формасы да мәһз будур. Әвәзиндә ишләмәк шәрти илә торпаг борч вермәк (мәсәлән, кәсик торпаглар

* Буна көрә дә, истеһсал васитәләринин «өзәлдән» истеһсалчының олдуғуну сүбут етмәк үчүн тәһкимчилик гаjдасы илә «торпаг верилмәсинә» истинад етмәк тамамилә сахтакарлыгдыр.

əvəzində təsərrüfat) kimi qədim üsullara «qışdan fəhlə tutmaq», jə'ni kəndlinin pula xüsusilə çox ehtijaçı olduğu və öz əməjini son dərəcə ucuz satdığı bir zamanda kəndlijə sonra işlədib ödəmək şərti ilə pul borc vermək, işlədib ödəmək şərti ilə taxıl borc vermək və s. də əlavə olunduq. Kördüjünüz kimi, keçmiş «votçinadakı» ictimai-iqtisadi münasibətlər ən adi *sələmçi* sövdəsi halını almışdır: bu əməlijjat tamamilə binəkdarın kustarlar üzərindəki əməlijjatına bənzəjir.

Şübhəsizdir ki, islahatdan sonra məhz belə bir təsərrüfat tipik təsərrüfat olmuş və bizim xalqçı ədəbijjatı Plusmacherei-in heç də xoşa gəlməjən bu formasını — təhkimçilik ən'ənə və münasibətləri ilə, öz «paj torpağına» bağlı olan kəndlinin tam acizliji ilə birləşmiş bu formanı çox gözəl *təsvir* etmişdir.

Lakin xalqçılar bilmək istəmirdilər və bilmək istəmirlər ki, bu münasibətlərin iqtisadi əsası nədən ibarətdir?

Burada hökmranlığın əsası daha çox kimi jalnız torpaq sahibliji dejil, bundan əlavə pul sahibliji idir ki, kəndlinin pula ehtijaçı vardır (pul isə — əmtəə təsərrüfatının təşkil etdiji ictimai əməjin məhsuludur), — və kəndlinin jaşajış vasitələrindən «azad» olmasıdır. Aydındır ki, bu — kapitalist münasibətidir, burjua münasibətidir. «Jeni» xüsusijjətlər — *kapitalın* əkinçiliklə hökmranlığının ilkin formasından başqa bir şej dejildir, bu hökmranlığın hələ «köhnə zadəkan» buxovlarından xilas olmamış formasından başqa, kapitalizm çəmijjətinə məxsus sinfi əkslidi doğuran, lakin buna hələ sabitləşdirməmiş formasından başqa bir şej dejildir.

Lakin əmtəə təsərrüfatı inkişaf etdikcə, kapitalın hökmranlığının bu ilkin formasını öz zəminini itirir: kəndlilərin var-joxdan çıxmasının indi daha çox ifşa dərəcəsinə çatmasını o deməkdir ki, kəndlilər öz inventarlarından məhrum olurlar, — həm təhkimli, həm də əsarətli əmək for-

масы исә мәһз бу аваданлыға әсасланырды, — белә-ликлә дә мүлкәдар өз инвентарындан истифадә етмәјә, кәндли исә муздур олмаға мәчбур олур.

Ислаһатдан сонракы Русијада мүлкәдарын өз инвентарындан истифадә етмәк үсулуна кечмәјә башладығы да јенә мүбаһисәсиз бир фактдыр. Бу факт халгчыларын кечмишлә әлагәни нәзәрә алмадан, инкишаф тәмајүлүнү нәзәрә алмадан халис метафизикчәсинә јанашдыглары әсарәт формасынын мејлини көстәрир; бу факт капитализмин инкишафынын *давамыны,* бизим капитализм чәмиҗјәтинә хас олуб әввәлки дөврдә «голчомағын» кәндлијә мүнасибәтиндә ифадә олунан, инди исә сәмәрәли тәсәррүфат саһибинин муздура вә күнәмуздчуја мүнасибәтиндә ифадә олунмаға башлајан синфи әкслијин инкишафынын давамыны көстәрир.

Мәһз бу сонунчу дәјишиклик халгчыда мә'јуслуг вә дәһшәт доғурур, о бағырмаға башлајыб «торпагсызлашмагдан», «мүстәгиллијин итирилмәсиндән», «капитализм гурулмасындан» вә онун «төрәдәчәји» фәлакәтләрдән вә и. а. вә саирәдән данышыр.

Бу мүлаһизәләрә гәрәзсиз бахын, — сиз бурада, әввәлән, јахшы ниҗјәтлә дә олса, *јалан* дејилдијини көрәрсиниз, чүнки бу муздурлу тәсәррүфатдан әввәл кәндлинин «мүстәгиллији» јох иди, изафи мәһсулун јарадылмасында иштирак етмәјән адама бу изафи мәһсулун верилмәсинин башга формалары вар иди. Икинчиси, халгчы протестинин сәһһи, әһәмиҗјәтсиз олдуғуну көрәрсиниз ки, бу протест дә, ч. Струвенин тутарлы ифадәсинә көрә халгчылығы вулгар сосиализмә чевирир. Бу «гурулма» нә үчүн һәр ики формада дејил, анчаг икинчи формада көрүлүр? нә үчүн протест истеһсал васитәләрини «хүсуси торпаг саһибләринин» әлиндә топламыш әсас тарихи факта гаршы дејил, бу инһисардан истифадә етмәјин анчаг бир үсулуна гаршы чеврилмишдир? Нә үчүн бәланын көкү һәр јердә вә һәр тәрәфдә әмәјн пул саһибинә табе едән истеһсал мүнасибәтләриндә дејил, бу мүнасибәтләрин *сонунчу* формасында бу гәдәр габарыг мејдана чыхан јалныз көлкү бәрабәрсизлијиндә көрүлүр? Мәһз бу әсас чәһәт — капитализмә гаршы едилиб ејни капиталист

мүнасибәтләри зәмининдә галан протест, — халгчылары буржуалыгдан дејил, буржуалығын анчаг кәскинләшмәсиндән горхан хырда буржуазија идеологларыдыр, һалбуки әсаслы дәјишиклији мәһз бу кәскинләшмә доғурачагдыр.

V

Ч-б Струвенин нәзәри мүлаһизәләринин сон һиссәсинә, «рус капитализми үчүн базарлар мәсәләсинә» (245) кечирик.

Мүәллиф биздә базарларын олмадығы һаггында халгчыларын јаратдығы нәзәријјәнин тәһлилинә белә бир суал илә башлајыр: «ч. В. В. капитализм дедикдә нәји нәзәрдә тутур?» Бу суал чох јериндә верилмишдир, чүнки ч. В. В. (үмумијјәтлә дә бүтүн халгчылар) Русија гајдаларыны капитализмин, һәр өлкәдә өз симасыны дәјишән әсас хүсусијјәтләри илә дејил, онун һәмишә бир «инкилис формасы илә» (247) тутушдурмушлар. Анчаг тәәссүф ки, ч. Струве капитализмин тамам тә'рифини вермәјәрәк, үмумијјәтлә «мүбадилә тәсәррүфатынын һөкмранлығыны» көстәрир [бу — бир әламәтдир; икинчи әламәт — пул саһибинин изафи дәјәри мәнимсәмәсидир, пул саһибинин әмәк үзәриндә һөкмранлығыдыр], «Авропанын гәрбиндә көрдүјүмүз гурулушу» (247), «бу гурулушун бүтүн нәтичәләрини», «сәнаје истеһсалынын тәмәркүзләшмәсини, сөзүн мәһдуд мә'насында капитализми» (247) көстәрир.

Мүәллиф дејир: «Ч-б В. В. «капитализм» анлајышынын тәһлилинә киришмәјиб буну Марксдан көтүрмүшдүр. Маркс исә, башлыча олараг истеһсалын мүбадиләјә табе олмасы зәмининдә инкишаф едән мүнасибәтләрин тамамилә јетишмиш бир мәһсулу олмаг е'тибары илә, дар мә'нада капитализми нәзәрдә тутурду» (247). Бунунла разылашмаг мүмкүн дејилдир. Биринчиси, әкәр ч. В. В. капитализм һаггындакы тәсәввүрүнү һәгигәтән Марксдан көтүрмүш олсајды, онун капитализм һаггындакы тәсәввүрү доғру оларды вә «инкилис формасыны» капитализмлә гарышдыра билмәзди. Икинчиси, әсла доғру дејилдир ки, Маркс

башлыча олараг «сәнаје истеһсалынын мәркәзләшмәсини вә ја тәмәркүзләшмәсини нәзәрдә тутурмуш» [ч. Струве дар мә'нада капитализм дејә буну нәзәрдә тутур]. Әксинә, Маркс әмтәә тәсәррүфатыны онун илк аддымларындан тәдгиг етмиш, капитализми садә кооперасија вә мануфактура кими ибтидаи формаларында, — истеһсалын машынла тәмәркүзләшдирилмәсиндән әсрләрчә габаг мөвчуд олмуш бу формаларында тәһлил етмиш, сәнаје капитализминин әкинчилик капитализми илә әлагәсини көстәрмишдир. Ч-б Струвенин өзү капитализм анлајышыны мәһдудлашдырараг дејир: «...ч. В. В. халг тәсәррүфатынын натурал гурулушдан әмтәә гурулушуна кечмәк јолундакы *илк* аддымларыны тәдгиг етмишдир». Демәк лазым иди: *сон* аддымларыны. Мә'лум олдуғу кими, ч. В. В. Русијанын анчаг ислаһатдан сонракы тәсәррүфатыны тәдгиг етмишдир. *Әмтәә* истеһсалы, ч. Струвенин өзү көстәрдији кими (189—190), ислаһатдан әввәлки дөврдә *башланмышдыр,* — вә һәтта памбыг парча сәнајесинин *капиталистчәсинә* гурулмасы да кәндлиләрин азад едилмәсиндән әввәлки дөврә аиддир. Ислаһат бу мә'нада *гәти* инкишафа тәкан верди; ислаһат әмәк мәһсулунун әмтәә формасыны дејил, иш күввәсинин әмтәә формасыны биринчи јерә кечиртди; ислаһат әмтәә истеһсалынын дејил, капиталист истеһсалынын һөкмранлығына мејдан верди. Ч-б Струве кениш мә'нада капитализмлә дар мә'нада капитализми* ајдын фәргләндирмәдији үчүн, көрүнүр ки, рус капитализминә, тамамилә вә гәти әмәлә кәлиб һазырда мөвчуд олан бир шеј кими дејил, кәләчәјә аид олан бир шеј кими бахыр. О, мәсәлән, дејир:

«Ч-б В. В. инкилис формасында капитализмин Русија үчүн лабүд олуб-олмадығы мәсәләсини гаршыја гојмаздан әввәл даһа үмуми вә буна көрә дә даһа мүһүм олан башга бир мәсәләни гаршыја гојуб һәлл етмәли иди: натурал тәсәррүфатдан пул тәсәррүфатына

* Көрүнмүр ки, мүәллиф бу анлајышлары һансы әламәт әсасында фәргләндирир? Әкәр дар мә'нада капитализм дедикдә анчаг машынлы сәнаје нәзәрдә тутулса, онда анлашылмыр ки, нә үчүн мануфактура да ајрыча көтүрүлмәсин? Кениш мә'нада капитализм дедикдә анчаг әмтәә тәсәррүфаты нәзәрдә тутулса, онда бурада капитализм јохдур.

кечмәк Русија үчүн лабүддүрмү вә sensu stricto* капиталист истеһсалынын үмумијјәтлә әмтәә истеһсалына мүнасибәти нечәдир?» (247). Мәсәләнин белә гојулушу чәтин ки мүнасиб олсун. Әкәр инди Русијада мөвчуд олан истеһсал мүнасибәтләри системи ајдынлашдырылса, онда бу вә ја башга инкишафын «лабүд» олуб олмадығы мәсәләси ео ipso** һәлл едилмиш олар. Әкәр бу систем ајдынлашдырылмаса, һәмин мәсәлә һәлл едилә билмәз. Кәләчәк һаггында (ч. халгчыларын севдији кими) мүлаһизәләр јеритмәк әвәзинә индини *изаһ етмәк* лазымдыр. Ислаһатдан сонра Русијада капитализмин, белә демәк оларса, харичи тәзаһүрү, ја'ни онун «зирвәләринин» (фабрик истеһсалынын, дәмир јолларын, банкларын вә с.) тәзаһүрү ән бөјүк бир факт олараг мејдана чыхды, буна көрә дә Русијада капитализм мәсәләси дәрһал нәзәри фикрин гаршысында дурду. Халгчылар сүбут етмәјә чалышырдылар ки, бу зирвәләр тәсадүфидир, бүтүн игтисади гурулушла әлагәдар дејилдир, зәминсиздир, буна көрә дә күчсүздүр; һәм дә онлар чох дар мә'нада «капитализм» анлајышына әсасланараг, јаддан чыхарырдылар ки, капиталын әмәјн әсарәтә алмасы, тичарәт капиталындан башлајыб «инкилис формасына» чатанадәк чох узун вә мүхтәлиф пилләләр кечир. Буна көрә дә марксистләр сүбут етмәлидирләр ки, бу зирвәләр — Русијада вә *һәр јердә,* бүтүн истеһсал саһәләриндә чохдан тәшәккүл тапыб әмәјин капитала табелијини доғуран әмтәә тәсәррүфатынын сон инкишаф аддымындан башга бир шеј дејилдир.

Ч-б Струвенин рус капитализминә һазыркы бир шеј кими дејил, кәләчәјә аид бир шеј кими бахмасы онун ашағыдакы мүлаһизәсиндә өзүнү хүсусилә ајдын көстәрмишдир: «нә гәдәр ки ганунла гәрарлашдырылмыш вә мөһкәмләндирилмиш мүасир ичма мөвчуд олачаг, онун әсасында «халгын рифаһы» илә һеч бир әлагәси олмајан мүнасибәтләр инкишаф едәчәкдир. [Доғрудандамы һәлә анчаг «инкишаф едәчәкдир», јохса о гәдәр чохдан инкишаф етмишдир ки, бүтүн халгчы әдәбијјаты,

* — дар мә'нада. *Ред.*
** — өзлүјүндә. *Ред.*

өзүнүн мејдана кәлдији замандан е'тибарән, бундан ијирми беш илдән дә бир гәдәр әввәл, бу һадисәләри тәсвир етмиш вә бунлара гаршы протест етмишдир?] Гәрбдә биз ири капиталист тәсәррүфаты илә јанашы парсел тәсәррүфатынын мөвчуд олдуғуна даир бир сыра мисаллар көрүрүк. Бизим Полша вә Чәнуб-Гәрб өлкәмиз ејни вәзијјәтдәдир. Демәк олар ки, вар-јохдан чыхмыш кәндлиләр торпагдан ајрылмадыглары үчүн вә онларын ичәрисиндә тараз лама тә'сири тәбәгәләшмәнин тә'сириндән күчлү олдуғу үчүн һәм ајры-ајры һәјәтләр Русијасы, һәм дә ичма Русијасы белә бир типә јахынлашыр» (280). Доғруданмы һәлә анчаг јахынлашыр, јохса артыг инди мәһз бу *типдәдир?* «Типи» мүәјјән етмәк үчүн, әлбәттә, һүгуги формалары дејил, гурулушун әсас игтисади хүсусијјәтләрини көтүрмәк лазымдыр. Әкәр биз рус кәнди игтисадијјатынын бу әсас хүсусијјәтләринә нәзәр салсаг, хырда торпаг саһәләриндә ајры-ајры кәндли һәјәтләрини көрәрик, артыг инди үстүн рол ојнајыб артмагда олан әмтәә тәсәррүфатыны көрәрик. Бунлар мәһз «парсел тәсәррүфаты» анлајышына мәзмун верән хүсусијјәтләрдир. Сонра биз Гәрбә аид мә'луматда дејиләнләри: кәндлиләрин сәләмчиләрә борчлу олдуғуну, мүлкијјәтдән мәһрум едилдијини ејни илә бурада да көрүрүк. Бүтүн фәрг — бизим һүгуги гајдаларын хүсусијјәтиндәдир (кәндлиләрин мүлки һүгуг бәрабәрсизлији; торпаг саһиблији формалары), биздә капитализм даһа зәиф инкишаф етдијинә көрә, бу хүсусијјәтләр «көһнә режимин» изләрини даһа долғун шәкилдә горујуб сахлајыр. Лакин бу хүсусијјәтләр бизим кәндли гајдалары *типинин* Гәрбдәки кәндли гајдалары типи илә јекчинслијини әсла позмур.

Ч-б Струве базарлар нәзәријјәсинин өзүнә кечәрәк дејир ки, В. В. вә Н. — он чәнаблары чыхылмаз бир даирә ичиндә долашыб галырлар: капитализмин инкишафы үчүн базарын бөјүмәси лазымдыр, капитализм исә әһалини вар-јохдан чыхарыр. Мүәллиф бу чыхылмаз долашыглығы өз малтусчулуғу илә сон дәрәчә мүвәффәгијјәтсиз шәкилдә дүзәлдәрәк кәндлиләрин вар-јохдан чыхмасының сәбәбини капитализмә дејил,

«əhalinin artmasına» aid edir!! Көстəрилəн мүəллифлəрин сəhви тамамилə башгадыр: капитализм кəндлиляри jалныз вар-jохдан чыхармаг дejил, онлары *тəбəгəляшдириб* буржуазиjаjа вə пролетариата ajырыр. Бу просес дахили базары кичилтмək дejил, ону *jарадыр:* əмтəə тəсəррүфаты, тəбəгəляшəн кəндлилярин həр ики гүтбүндə, həм «азад əмəjи» сатмаға мəчбур олан «пролетар» кəндлиляр ичəрисиндə, həм дə өз тəсəррүфатының техникасыны jүксəлдən (машынлар, аваданлыг, күбрə вə и. а. Ч-б В. В.-нин «Кəндли тəсəррүфатында мүтəрəгги чəрəjанлар»ыны мүгajисə ет) вə тəлəбаты инкишаф етдирəн буржуа кəндлиляр ичəрисиндə артыр. Просесин белə баша дүшүлмəси билаваситə Марксын сəнаjе капитализми илə экинчилик капитализминин нисбəти hаггындакы нəзəриjjəсинə əсасландығына бахмajараг ч. Струве буна əhəмиjjəт вермир, — бəлкə она көрə əhəмиjjəт вермир ки, ч-б В. В-нин «базарлар нəзəриjjəси» ону чашдырмышдыр. Ч-б В. В. куjа Маркса əсасланараг, Русиja чамаатына белə бир «нəзəриjjə» тəгдим етмишдир ки, куjа инкишаф етмиш капитализм чəмиjjətиндə «əмтəə артыглығы» лабүддүр; дахили базар кифajət едə билмəз, харичи базар лазымдыр. Ч-б Струве дejир: «Бу нəзəриjjə доғрудур (?!), зира белə бир факты гejд едир ки, изафи дəjəри нə капиталистлəрин, нə дə фəhлəлəрин истеhлакы реаллашдыра билмəз, 3-чү шəхсləрин истеhлакы лазымдыр» (251). Бу сөзлəрлə əсла разылашмаг мүмкүн дejилдир. Ч-б В. В.-нин «нəзəриjjəси» (əкəр буну нəзəриjjə адландырмаг оларса) шəхси истеhлакла мəhсулдар истеhлак арасындакы, истеhсал васитələри илə истеhлак шejləри арасындакы фəрги гəтиjjəн нəзəрə алмамагдан ибарəтдир, hалбуки буну (фəрги) нəзəрə алмадан капитализм чəмиjjətиндə бүтүн ичтимаи капиталын тəкрар истеhсалыны ajдынлашдырмаг мүмкүн дejилдир. Маркс буну «Капитал»ын II чилдиндə (үчүнчү бөлмə: «Бүтүн ичтимаи капиталын тəкрар истеhсалы вə тəдавүлү») бүтүн тəфсилаты илə көстəрмиш вə I чилддə дə габарыг сурəтдə гejд едəрəк, классик сијаси игтисадын белə бир мүддəасыны тəнгид етмишдир ки, бу мүддəаjа көрə капитал jығымы үстə-

лик дәјәрин сабит капитала (истеһсал васитәләринә) вә буна әлавә олараг әмәк һаггына чеврилмәсиндән ибарәт дејил, анчаг әмәк һаггына чеврилмәсиндән ибарәтдир. Ч-б В. В.-нин нәзәриҹҹәсинә верилән белә бир характеристиканы тәсдиг етмәк үчүн ч. Струвенин көстәрдиҗи мәгаләләрдән ики ситат кәтирмәклә кифајәтләнәчәјик.

Ч-б В. В. «Базарын әмтәә илә тәчһиз олунмасындан артыг галан һиссә» мәгаләсиндә дејир: «Һәр бир фәһлә өзүнүн истеһлак етдиҗиндән чох истеһсал едир вә бүтүн бу артыг аз адамын әлиндә топланыр; бу артығы онун саһибләринин өзләри истеһлак едирләр, бунун үчүн дә ону өлкәнин дахилиндә вә харичдә ән мүхтәлиф лазымлы мәһсула вә комфорт шејләринә мүбадилә едирләр; лакин онлар нә гәдәр јесәләр, нә гәдәр ичсәләр вә нә гәдәр ојнасалар (sic!!) — бүтүн изафи дәјәри сәрф едиб гуртара билмәзләр» («Отечественныје Записки», 1883-чү ил, № 5, сәһ. 14), буна көрә дә, «даһа чох ајдын олмаг үчүн» мүәллиф капиталистин наһар, сәфәр вә и. а. хәрчләри кими «ән башлыча хәрчләрини нәзәрдән кечирир». «Милитаризм вә капитализм» мәгаләсиндә даһа габарыг сурәтдә дејилмишдир: «Сәнајенин капиталистчәсинә гурулмасынын Ахиллес дабаны саһибкарларын бүтүн өз кәлирини истеһлак едә билмәмәләридир» (Русскаја Мысл», 1889-чу ил, № 9, сәһ. 80). «Ротшилд өз кәлиринин бүтүн артымыны истеһлак едә билмәз... садәчә олараг она көрә ки, бу... артым о гәдәр чох истеһлак шејләриндән ибарәтдир ки, онсуз да һәр бир шылтағы јеринә јетирилән Ротшилд һәгигәтән чәтинлик чәкәрди» вә и. а.

Бүтүн бу мүлаһизәләр, көрдүјүнүз кими, белә бир садәләвһ фикрә әсасланыр ки, куја капиталистин мәгсәди үстәлик дәјәр јығмаг дејил, шәхси истеһлакдыр,— белә бир сәһвә әсасланыр ки, куја ичтимаи мәһсул Марксын көстәрдиҗи $c + v + m$ (сабит капитал, истеһсал васитәләри, вә анчаг бундан сонра әмәк һаггы вә үстәлик дәјәр) шәклиндә бөлүнмәк дејил, А. Смитин вә Марксдан әввәлки бүтүн сијаси игтисадын көстәрдиҗи $v+m$ (дәјишән капитал үстәкәл үстәлик дәјәр) шәклиндә бөлүнүр. Бир һалда ки, бу сәһвләр дүзәл-

дилмишдир вә капитализм чәмиjjәтиндә истеһсал васитәләринин (ичтимаи мәһсулларын шәхси истеһлак үчүн дејил, мәһсулдар истеһлак үчүн, адамларын истеһлакы үчүн дејил, капиталын истеһлакы үчүн сәрф олунан һиссәсинин) чох бөjүк вә кетдикчә даһа артыг рол ојнадығы нәзәрә алынмышдыр, — бүтүн бәднам «нәзәриjjә» дә тамамилә пуча чыхыр. Маркс II чилддә сүбут етмишдир ки, харичи базарлар олмадан вә ч. Струвенин сон дәрәчә мүвәффәгиjjәтсиз ираэли сүрдүjү «үчүнчү шәхсләрин» иштиракы олмадан, сәрвәт jығымыны артыран капиталист истеһсалы тамамилә мүмкүндүр. Ч-б Струвенин бу мәсәлә һаггындакы мүлаһизәси хүсусилә она көрә һејрәтә сәбәб олур ки, дахили базарын Русиja үчүн башлыча әһәмиjjәти олдуғуну о өзү көстәрир вә «мәһкәм кәндлиләрә» архаланан «рус капитализминин инкишафы програмыны» ч. В. В.-jә ирад тутур. Һазырда бизим кәнддә бу «мәһкәм» кәндлиләрин (jә'ни буржуа кәндлиләрин) әмәлә кәлмәси просеси бизә капиталын мејдана кәлдиjини, истеһсалчынын пролетарлашдығыны вә *дахили базарын бөjүдүjүнү* ачыгча көстәрир: мәсәлән, «jахшылашдырылмыш аләтләрин jајылмасы» мәһз истеһсал васитәләри һесабына капитал jығымы демәкдир. Бу мәсәләдә, «имканлары» шәрһ етмәк әвәзинә, рус капитализми үчүн дахили базарын мејдана кәлмәсиндән ибарәт олан һәгиги просеси шәрһ вә изаһ етмәк хүсусилә лазым иди*.

Ч-б Струвенин китабынын нәзәри һиссәсинин тәһлилини бунунла гуртарараг, биз инди онун мүлаһизәләриндәки әсас үсуллара үмуми, нечә дејәрләр, jекунлашдырычы характеристика вермәjә, беләликлә дә лап әввәлдә ираэли сүрүлмүш мәсәләләри һәлл етмәjә башлаjа биләрик: «бу китабда мәһз нәләр марксизмә аид һесаб едилә биләр?», «мүәллиф доктринанын (марксизмин) һансы мүддәаларыны рәдд едир, тамамлаjыр вә jа дүзәлдир вә белә һалларда бундан нә чыхыр?»

* Һәмин мәсәлә чох мүһүм вә мүрәккәб мәсәлә олдуғуна көрә биз буна хүсуси бир мәгалә һәср етмәк фикриндәjик[138].

Мүәллифин мүлаһизәләринин лап әввәлдә гејд олунмуш әсас хүсусијјәти онун мәһдуд објективизмидир; бу објективизм просесин лабүд вә зәрури олдуғуну сүбут етмәклә кифајәтләниб бу просесин һәр бир конкрет мәрһәләсиндә она хас олан синфи антагонизм формасыны ашкара чыхармаға чалышмыр; бу објективизм, өз мүбаризәләри илә просеси әмәлә кәтирән ајры-ајры антагонист синифләрә дејил, үмумијјәтлә просесә характеристика верир.

Биз тамамилә баша дүшүрүк ки, өз «гејдләрини» тәкчә «објектив», һәм дә ән үмуми бир һиссә илә мәһдудлашдырмаг үчүн мүәллифин өз әсаслары олмушдур: биринчиси, мүәллиф халгчылара дүшмән олан бахышларын әсасларыны халгчылара гаршы гојмаг истәдији үчүн тәкчә principia*-ны шәрһ етмиш, бунлары инкишаф етдирмәји вә даһа конкрет шәкилдә ајдынлашдырмағы мүбаһисәнин сонракы инкишафына сахламышдыр, икинчиси, биз I фәсилдә көстәрмәјә чалышдыг ки, халгчылығын марксизмдән *бүтүн* фәрги рус капитализмини *тәнгид етмәјин характериндәдир*, ону башга чүр *изаһ етмәкдәдир*,—буна көрә дә, тәбии олараг, марксистләр бә'зән тәкчә үмуми «објектив» мүддәаларла кифајәтләнирләр, анчаг, бизим анлајышымызы (*һамыја мә'лум олан фактлар* һаггындакы анлајышымызы) халгчыларын анлајышындан фәргләндирән чәһәтләрә бөјүк диггәт верирләр.

Лакин бизә елә кәлир ки, ч. Струве бу чәһәтчә лап һәдди ашмышдыр. Шәрһин абстрактлығы чох вахт, анлашылмазлыға сәбәб олмаја билмәјәчәк мүддәалар доғурурду; мәсәләнин гојулушу, филан вә филан јол илә кедән ајры-ајры синифләр һаггында дејил, вәтәнин јоллары вә мүгәддәраты һаггында, адәтән олдуғу кими профессорчасына, јухарыдан фикир јеритмәк үсулундан, әдәбијјатымызда һөкм сүрән бу үсулдан фәргли дејилди; мүәллифин јеритдији фикирләр нә гәдәр конкретләшдирдисә, марксизмин principia-сыны изаһ етмәк бир о гәдәр гејри-мүмкүн олур вә үмуми абстракт мүддәалар сәвијјәсиндә галырды, рус чәмијјәтинин филан синифләринин филан вәзијјәтини, ис-

* — принсипләри. *Ред.*

тәһсалчыларын мәнафеjинә Plusmacherei-ин мүхтәлиф формаларынын филан мүнасибәтини гәти шәкилдә көстәрмәк бир о гәдәр зәрури олурду.

Буна көрә дә, мәсәләләри *башга чүр* гоjмаг зәрурәтини, синфи зиддиjjәтләр нәзәриjjәсини *даһа ардычыл* тәтбиг етмәк зәрурәтини көстәрмәк үчүн чалышыб мүәллифин мүддәасыны тамамламаг вә ajдынлашдырмаг, онун шәрһини аддым-аддым изләмәк бизә о гәдәр дә jерсиз көрүнмүрдү.

Дөвләт, әһали артыглыгы, дахили базар мәсәләләриндә ч. Струвенин марксизмдән ачыгча узаглашмасына кәлинчә, артыг бу хүсусда кифajәт гәдәр данышылмышдыр.

VI

Ч-б Струвенин китабында халгчылыгын нәзәри мәзмунунун тәнгидиндән башга, бир дә, халгчылыгын игтисади сиjасәтинә даир бә'зи геjдләр дәрч едилмишдир. Мүәллиф бу геjдләри өтәри сөjләjиб инкишаф етдирмиш олмаса да, буна бахмajараг, биз, һеч бир анлашылмазлыга jол вермәмәк үчүн бунлара тохунмаjа билмәрик.

Бу геjдләрдә, халгчыларын сиjасәтинә нисбәтән либерал сиjасәтинин, jә'ни буржуа сиjасәтинин «сәмәрәли», мүтәрәгги олдуғу, «ағлаujғунлуғу» вә с. көстәрилир*.

Ajдындыр ки, мүәллиф индики мүнасибәтләр зәмининдә галан икн сиjасәти мүгаjисә етмәк истәмишдир, — һәм дә *бу мә'нада* о, тамамилә һаглы олараг көстәрмишдир ки, капитализми ләнкидән сиjасәт jох, инкишаф етдирән сиjасәт «ағлаujғун» сиjасәтдир, —

* Бу геjдләрдән нүмунәчикләр көстәрәк: «Әкәр дөвләт... ири торпаг саһиблиjини дежил, хырда торпаг саһиблиjини мәһкәмләндирмәк истәjирсә, онда мөвчуд игтисади шәрантдә һәмин мәгсәдә, кәндлиләр ичәрисиндә һәjата кечирилмәси мүмкүн олмаjан игтисади бәрабәрлик далынча гачмаг jолу илә дежил, анчаг — кәндлиләрин һәjат габилиjjәти олан үнсүрләрини көмәк етмәк jолу илә, бу үнсүрләрдән игтисади чәһәтчә мәһкәм кәндли jаратмаг jолу илә нанл өла биләр» (240). «Мән көрмәjә билмәрәм ки, *белә* кәндлиләр (jә'ни: «игтисади чәһәтчә мөһкәм, әмтәә истеһсалына уjғунлашмыш кәндлиләр») jаратмаг мәгсәдини күдән сиjасәт jеканә ағлаujғун вә мүтәрәгги бир сиjасәт олар» (281). «Русиjә jохсул капиталист өлкәсиндән дөнүб варлы капиталист өлкәси олмалыдыр» (250) вә и. а.; сон чүмләдә исә дежилир: «капитализмдән өjрәнмәjә кедәк».

әлбәттә, она көрә јох ки, буржуазијаја хидмәт едәрәк кетдикчә истеһсалчыны она даһа артыг табе едир [бә'зи «садәдилләр» вә ја «акробатлар» исә белә бир мә'на вермәјә чалышырлар], она көрә ки, бу сијасәт капиталист мүнасибәтләрини кәскинләшдирәрәк вә сафлашдырараг, мәһз дәјишиклик кимдән асылыдырса, онун *ағлыны* ајдынлашдырыр вә әл-голуну ачыр.

Лакин биз гејд етмәјә билмәрик ки, ч. Струве тамамилә доғру олан бу мүддәаны мүвәффәгијјәтсиз ифадә етмишдир, бу мүддәаны о өзүнә мәхсус абстрактлыг үзүндән елә ифадә етмишдир ки, адам бә'зән она демәк истәјир: гојун өлүләр өз өлүләрини дәфн етсинләр. Бизим буржуазијанын мәнафејини ифадә едән, күчлү вә ири капиталын кичик капиталы әзмәли вә онун ибтидаи вә патриархал истисмар үсулларыны дағытмалы олдуғунун бүтүн бу «кәрәкликләрини» ифадә едән нәзәријјәләр вә програмлар јаратмаға бүтүн варлыгларыны һәср етмиш адамлар бизим Русијада һеч бир заман азлыг етмәмишдир.

Әкәр бурада да мүәллиф, шәрһи һәгиги просесин ифадәсини вермәјә кәтириб чыхармаға мәчбур едән, һәр бир «ағлаујғун», «сәмәрәли» вә мүтәрәгги сијасәт формасы архасындакы синфи зиддијјәтләри ашкара чыхармаға мәчбур едән марксизм «доктринасынын» тәләбләринә чидди әмәл етсәјди, онда ејни фикри башга чүр ифадә едәрди, мәсәләни башга чүр гојарды. О, либерализмин, јә'ни буржуазијанын, јағышдан сонра көбәләк битән кими, бөјүк ислаһатдан сонра мејдана чыхан нәзәријјә вә програмларыны Русијада капитализмин инкишафына даир һәгиги фактларла јанашы гејд едәрди. Беләликлә о, ичтимаи идејаларын игтисади инкишафла әлагәсини, биринчи фәсилләрдә сүбут етмәјә чалышдығы вә Русија фактларыны анчаг материалистчәсинә тәһлил етмәк васитәси илә гәти мүәјјән едилә биләчәк әлагәни Русијанын тимсалында көстәрәрди. Икинчиси, беләликлә о көстәрәрди ки, буржуа нәзәријјәләринә гаршы өз әдәбијјатында мүбаризә едән халгчылар нә кими бир садәдиллик едиб бу мүбаризәни елә апарырлар ки, куја бу нәзәријјәләр јалныз сәһв фикирләрдән ибарәтдир, гүдрәтли бир

синфин мәнафејини тәмсил етмир; о көстәрәрди ки, бу синфи инсафа кәтирмәјә чалышмаг ахмаглыгдыр вә ону анчаг башга бир синфин бөјүк бир гүввәси илә «инандырмаг» олар. Үчүнчүсү, беләликлә о көстәрәрди ки, биздә «кәрәклији» вә «тәрәггини» һәгигәтдә һансы синиф мүәјјән едир вә һансы «јолу» «сечмәк» һаггында фикир јеридән халгчылар нә гәдәр күлүнчдүрләр.

Ч-б халгчылар ч. Струвенин бу сөзләриндән бөјүк мәмнунијјәтлә јапышараг севиндиләр ки, һәмин сөзләрин мүвәффәгијјәтсиз ифадә едилмәси мүхтәлиф (ч. Јанжул кими) буржуа игтисадчыларына вә (ч. Головин кими) тәһкимчиләрә, үмуми рабитәдән гопарылмыш ајры-ајры ибарәләрә ирад тутмаг имканы вермишдир. Биз ч. Струвенин дедикләринин нә сәбәбә гәнаәтләндиричи олмадығыны көрдүк ки, бу да әлејһдарларын әлинә силаһ вермишдир.

Халгчылығы садәчә олараг вәтән үчүн дүзкүн јол көстәрмәјән бир нәзәријјә кими тәнгид етмәк чәһдләри*, халгчылығын «игтисади сијасәтинә» мүәллифин өз мүнасибәтини ајдын ифадә етмәмәсинә кәтириб чыхармышдыр. Ола билсин ки, бурада һәмин сијасәтин тәкчә јарысынын дејил, башдан-баша инкар едилдијини күман едәрләр. Она көрә дә бунун үзәриндә дајанмаг лазымдыр.

«Вәтән үчүн башга јолларын» мүмкүн олдуғуна даир философлуг етмәк — халгчылығын анчаг заһири өртүјүдүр. Онун мәзмуну исә — рус хырда истеһсалчысынын, хырда буржуасынын мәнафејини вә нөгтеји-нәзәрини тәмсил етмәкдән ибарәтдир. Буна көрә дә халгчы нәзәријјәдә бир Јанус[139] олуб бир үзү илә кечмишә, о бири үзү илә кәләчәјә бахыр, еләчә дә, хырда истеһсалчы һәјатда бир Јанус олуб бир үзү илә кечмишә бахыб өз хырда тәсәррүфатыны мөһкәмләндирмәк истәјир, үмуми игтисади гурулуш һаггында вә ону идарә едән синифлә һесаблашмаг лазым олдуғу һаггында һеч бир шеј билмир вә билмәк дә истәмир, о бири үзү илә исә кәләчәјә бахыб ону вар-јохдан чыхаран капитализмә гаршы дүшмәнчилик бәсләјир.

* «Тәнгиди гејдләр»ин мүәллифи халгчылығын игтисади зәминини көстәрир. (сәһ. 166—167), лакин онун көстәрдикләрини биз кафи һесаб етмирик.

Бурадан ајдындыр ки, халгчылығын бүтүн програмыны тамамилә, учдантутма рәдд етмәк әсла доғру олмазды. Бу програмын мүртәче чәһәти илә мүтәрәгги чәһәтини гәти фәргләндирмәк лазымдыр. Халгчылыг мүртәчедир, чүнки кәндлини торпаға вә көһнә истеһсал үсулларына, пај торпагларынын өзкәнинләшдирилмәзлији вә с. кими көһнә үсуллара бағлајан тәдбирләр* тәклиф едир, чүнки халгчылар пул тәсәррүфатынын инкишафыны ләнкитмәк истәјирләр, чүнки онлар «чәмијјәтдән» вә бүрократија нүмајәндәләринин тә'сириндән гисмән јахшылашмалар дејил, јолун дәјишдирилмәсини көзләјирләр (бир земство рәиси тәрәфиндән лајиһәси дүзәлдилән ичтимаи әкинләр һагғында «Русскоје Богатство»нун 1894-чү ил 7-чи нөмрәсиндә бәһс едән вә бу лајиһәләрә дүзәлишләр вермәклә мәшғул олан ч. Јужаков буна мисалдыр). Халгчы програмынын белә маддәләринә гаршы, әлбәттә, данышыгсыз мүбаризә етмәк лазымдыр. Лакин онларын програмында өзүнүидарә һагғында, «халг» арасында сәрбәст вә кениш сурәтдә билик јајмаг һагғында, учуз кредитләр, техниканы јахшылашдырмаг, сатышы гајдаја салмаг васитәси илә «халг» тәсәррүфатыны (јә'ни хырда тәсәррүфаты) «јүксәлтмәк» вә и. а., вә и. а., вә и. а. һагғында башга маддәләр дә вардыр. Бу кими үмуми демократик тәдбирләрин мүтәрәгги тәдбирләр олдуғуну, әлбәттә, ч. Струве өзү дә тамамилә тәсдиг едир. Бу тәдбирләр Русијанын капитализм јолу илә игтисади инкишафыны ләнкитмәк дејил, сүр'әтләндирәр, дахили базар јаранмасыны сүр'әтләндирәр, зәһмәткешин вәзијјәтини јахшылашдырмагла вә онун тәләбатынын сәвијјәсини јүксәлтмәклә техниканын вә машынлы сәнајенин тәрәггисини сүр'әтләндирәр, зәһмәткешин мүстәгил дүшүнмәсини вә һәрәкәт етмәсини сүр'әтләндирәр вә асанлашдырар.

Бурада анчаг белә бир суал ортаја чыха биләр; шүбһәсиз арзу олунан бу кими тәдбирләри ким даһа дүзкүн вә даһа јахшы көстәрир, — халгчылармы, јохса һәмчинин техники тәрәгги уғрунда чанфәшанлыг едиб

* Ч-б Струве олдугча доғру дејир ки, бу тәдбирләр анчаг, «торпаға мөһкәм бағланмыш муздурлар һагғында бә'зи Гәрби Авропа вә Русија торпаг саһибләринин чошгун хәјалларыны һәјата кечирә» биләрди (279).

ч. Струвенин чох хошуна кәлән ч. А. Сквортсов а la публисистләр? Мәнә елә кәлир ки, *бу чәһәтдән* халгчылығын гәти үстүн олдуғуна марксизм нөгтеји-нәзәриндән шүбһә етмәк олмаз. «Московскије Ведомости» програмының ири буржуазијанын мәнафеjинә мүнасибәти нечәдирсә, ч. Сквортсовларын тәдбирләринин дә бүтүн хырда истеһсалчылар синфинин, хырда буржуазијанын мәнафеjинә мүнасибәти еләдир. Бу тәдбирләр һамы үчүн деjил,* анчаг jухарыда отуруб әмр верәнләрдән илтифат көрән ајры-ајры сечмә адамлар үчүндүр. Нәһаjәт, бунлар бнабырчы дәрәчәдә кобуд тәдбирләрдир, чүнки кәндлиләрин тәсәррүфатына полис мүдахиләсини нәзәрдә тутур. Бүтүн бу тәдбирләрин мәчмусу «кәндли тәсәррүфатында истеһсалын тәрәггиси» үчүн һеч бир чидди тә'минат вә үмид вермир.

Халгчылар *бу чәһәтдән* хырда истеһсалчыларын мәнафеjини сон дәрәчә дүзкүн баша дүшүр вә тәмсил едирләр, буна көрә дә марксистләр халгчы програмының бүтүн мүртәче чәһәтләрини рәдд едәрәк, үмуми демократик маддәләрини нәинки гәбул етмәли, һабелә даһа дүрүст, даһа дәрин вә даһа кениш сурәтдә кечирмәлидирләр. Русиjада бу кими ислаһатлар нә гәдәр гәтиjjәтли олса, зәһмәткеш күтләләрин jашаjыш сәвиjjәсини нә гәдәр jүксәjә галдырса, — рус һәjатынын (артыг инди) ән мүһүм вә әсас ичтимаи әкслиjи бир о гәдәр кәскин, бир о гәдәр саф бир шәкилдә меjданa чыхар. Марксистләр «демократик тели» вә jа чәрәjаны, ч. В. В.-нин онлара бөһтан атыб дедиjи кими, һеч дә «гырмаг» деjил, әксинә, бу чәрәjанын инкишаф етмәсини вә гүввәтләнмәсини истәjирләр, онун һәjата jахынлашдырылмасыны истәjирләр, «чәмиjjәтин» вә «зиjалыларын» әлдән бурахмагда олдуғу «тели» галдырмаг истәjирләр**.

---

* Jә'ни, әлбәттә, техники тәрәггиjә *әли чатанларын* һамысы үчүндүр.

** «Неделjа», 1894-чү ил, № 47, ч. В. В.: «Тарихимизин ислаһатдан сонракы дөврүндә ичтимаи мүнасибәтләр бә'зи чәһәтләрдән Гәрби Авропа мүнасибәтләринә jахынлашмышдыр ки, бу да сиjаси мүбаризә дөврүндә фәал демократизмдән, сонракы заманларда исә ичтимаи лагеjдликдән ибарәтдир». Биз I фәсилдә көстәрмәjә чалышмышдыг ки, бу «лагеjдлик» тәсадүфи деjилдир, «чәмиjjәт» нүмаjәндәләрини верән вә мүасир мүнасибәтләрдән бир сыра мәнфи чәһәтләрлә бәрабәр чох әһәмиjjәтли мүсбәт чәһәтләри дә көтүрән синфин вәзиjjәти вә мәнафеjинин лабүд нәтичәсидир.

Бу тәләб — «тели» гырыб тулламаг дејил, әксинә, мөһкәмләтмәк тәләби — һеч дә бу вә ја башга «марксистин» шәхси әһвали-руһијјәсиндән тәсадүфи олараг ирәли кәлмир, марксистләрин хидмәт етмәк истәдикләри синфин вәзијјәти вә мәнафејиндән зәрури сурәтдә ирәли кәлир, онларын «доктринасының» әсас тәләбләриндән зәрури вә гәти сурәтдә ирәли кәлир. Асанлыгла анлашыла биләчәк сәбәбләрә көрә мән бурада һәмин мүддәанын биринчи һиссәсини тәһлил етмәк үзәриндә, «вәзијјәтин» вә «мәнафејин» характеристикасы үзәриндә даҗана билмирәм; һәм дә кәрәк ки, бурада иш өзлүјүндә ајдындыр. Јалныз икинчи һиссәдән, мәһз «гырылан тели» ифадә едән мәсәләләрә марксизм доктринасының мүнасибәтиндән бәһс едәчәјәм.

Марксистләр бу мәсәләләри ч. халгчыларын кечмишдә вә инди етдикләри кими дејил, *башга чүр гојмалыдырлар.* Халгчыларда мәсәлә «мүасир елм, мүасир мә'нәви идеҗалар» нөгтеји-нәзәриндән гојулур; иш елә гәләмә верилир ки, куја бу кими ислаһатларын һәјата кечирилмәмәсинин һеч бир дәрин сәбәби, *истеһсал мүнасибәтләринин* өзүндә олан һеч бир сәбәби јохдур, буна анчаг һиссләрин кобудлуғу: «ағыл шүасынын» зәифлији вә с. мане олур, куја Русија — бир tabula rasa-дыр вә бунун үзәриндә јалныз доғру јоллары дүзкүн чызмаг галыр. *Мәсәлә белә гојулдугда,* ајдындыр ки, онун «сафлығы» тә'мин олунурду, ч. В. В. дә бунунла ловғаланыр, һәгигәтдә исә бу «сафлыг» јалныз садәдил хәјалларын «сафлығы» демәкдир ки, бу да халгчы мүлаһизәләрини кабинет сөһбәтләри үчүн бу гәдәр јарарлы едир.

Марксистләрдә исә, һәмин мәсәләләр һөкмән тамамилә башга чүр гојулмалыдыр*. Ичтимаи һадисәләрин көкләрини истеһсал мүнасибәтләриндә ахтармаға вә бу көкләри мүәјјән синифләрин *мәнафеји илә* әлагәләндирмәјә борчлу олан марксистләр ејни desiderata-ны филан ичтимаи үнсүрләрин башга филан үнсүрләр

* Әкәр онлар өз нәзәриҗҗәләрини ардычыл сурәтдә кечирсәләр Биз артыг дәфәләрлә дедик кн. ч. Струвенин шәрһиннн гәнаәтләндиричи олмамасы мәһз ондан ирәли кәлмишдир ки. бу нәзәриҗҗә ч. Струве там чидди сурәтдә әмәл етмәмишдир.

вә синифләр тәрәфиндән мүгавимәтлә гаршыланан «арзулары» кими ифадә етмәлидирләр. Мәсәләнин белә гојулушу онларын «нәзәријјәләриндән» синифләрдән *јүксәјә* галхан профессор мүлаһизәләри үчүн, «парлаг мүвәффәгијјәт»* вә'д едән һәр чүр лајиһәләр вә мә'рузәләр үчүн истифадә етмәк имканыны тамамилә арадан галдырар. Бу, нөгтеји-нәзәри көстәрилән гајдада дәјишдирмәјин, әлбәттә, һәлә анчаг долајы үстүнлүјүдүр, лакин *мүасир* халгчылығын нә кими кәскин сурәтдә оппортунизм батаглығына јуварланмагда олдуғу нәзәрә алынса, бу үстүнлүк өзү дә чох бөјүкдүр. Лакин иш тәкчә долајы үстүнлүклә гуртармыр. Әкәр ејни мәсәләләр синфи антагонизм нәзәријјәсинә тәтбиглә гојулса [бунун үчүн, әлбәттә, Русија тарихинин вә көрчәклијинин «фактларыны јенидән нәзәрдән кечирмәк» лазымдыр], онда бу суаллара верилән чаваблар филан синифләрин ән мүһүм мәнафејини мүәјјән едәчәкдир,— бу чаваблар мәһз һәмин әлагәдар синифләр тәрәфиндән вә јалныз онларын тәрәфиндән әмәли сурәтдә истифадә едилмәк үчүн ** вериләчәкдир, — онда бүтүн бир марксистин көзәл ифадә етдији кими, «дар зијалы кабинетиндән» чыхараг истеһсал мүнасибәтләриндә, бу мүнасибәтләрин ән чох инкишаф етмиш вә саф шәклиндә иштирак едәнләрин өзләринә тәрәф чан атачагдыр ки, «телин гырылмасы» бу адамлара даһа артыг тә'сир едир, онлара «идеаллар» «лазымдыр», чүнки бунсуз онларын ишин пис кечир. Мәсәләнин белә гојулушу бүтүн бу көһнә мәсәләләрә, — верки, паспорт, көчүрмәләр, волост идарәләри вә с. мәсәләләринә, — бизим «чәмијјәтин» дөнә-дөнә мүзакирә вә изаһ етдији, дөнә-дөнә чејнәдији, дөнә-дөнә һәлл етдији вә инди даһа гәтијјән марагланмадығы мәсәләләрә јени чанлы бир һәрәкәт верәр.

Белəликлə, мәсәләјә һәр һансы чәһәтдән јанашсаг,—

---

* Ч-б Јужаковун сөзләридир.

** Әлбәттә, *бу* «истифадә» үчүн чох бөјүк һазырлыг иши, һәм дә маһијјәтчә нәзәрә чарпмајан бир иш төләб олунур. Бу истифадәјә *гәдәр* аз-чох узун бир дөвр кечә билər вә һәмин дөврдә гүввә вардыр, бу гүвәләрә анчаг «јанлыш јолдан чыхмағы» мәсләһәт көрмәк галыр, дејә инандырмаға чалышан ч. халгчыларын «шит оптимизминин» әксинә олараг, биз ачыгча дејәчәјик ки, һәлә вәтән үчүн јахшы јоллар көстәрмәјә гадир олан һеч бир гүввә јохдур.

истәр Русијада һөкм сүрән игтисади мүнасибәтләр системинин мәзмунуну вә бу системин мүхтәлиф формаларыны бунларын тарихән әлагәдар шәклиндә вә зәһмәткешләрин мәнафејинә мүнасибәтләри нөгтејинәзәриндән арашдырсаг, истәрсә дә «телиш гырылмасы» мәсәләсини вә бу «гырылманын» сәбәбләри мәсәләсини арашдырсаг, — һәр ики һалда бир нәтичәјә, «һәјатдан ајрылмыш әмәјин» јашадығымыз дөвр тәрәфиндән ирәли сүрүлән тарихи вәзифәсинин бөјүк әһәмијјәти олдуғу нәтичәсинә, бу синфин идејасының һәр шеји гаврајан әһәмијјәти олдуғу нәтичәсинә кәлирик.

ҺАЗЫРЛЫҒ МАТЕРИАЛЛАРЫ

В. Ј. ПОСТНИКОВУН «ЧӘНУБИ РУС КӘНДЛИ ТӘСӘРРҮФАТЫ» КИТАБЫНДА В. И. ЛЕНИНИН ГЕЈДЛӘРИ, ЊЕСАБЛАМАЛАРЫ ВӘ СӨЗЛӘРИН АЛТЫНДАН ХӘТТ ЧӘКДИЈИ ЊАЛЛАР[140]

. . . . . .

[9*]

Земствонун њәјәтбәнәјәт тутдуғу сијаһыдакы мә'лумата көрә, ајры-ајры кәндли групларында њәјәтләрин сајы вә торпаг пајынын орта њәчми бу рәгәмләрлә ифадә олунур:

КӘНДЛИ ДӘРӘҹӘЛӘРИ	*Днепр гәзасы*		*Мелитопол гәзасы*		*Бердјанск гәзасы*	
	Њәјәтләрин сајы	1 мөвчуд њәјәтә дес.	Њәјәтләрин сајы	1 њәјәтә мүнасиб торпаг	Њәјәтләрин сајы	1 њәјәтә торпаг
Б. Алман колонистләри	113	84	1 874	46	3 075	37.9
Б. Болгар колонистләри	—	—	285	75.7	4 149	38.1
Б. Дөвләт кәндлиләри	16 708	20.4	28 758	19.8	21 057	18.3
Б. Мүлкәдарларын мүлкиҹҹәтчи кәндлиләри	2 351	11.6	2 764	11.5	187	8.9
Б. Мүлкәдарлардан пешкәш торпаг алмыш кәндлиләр	414	3.1	1 297	3.2	326	2.3
Гәзаларда	19 586	19.3	34 978	20.5	28 794	23

Јекуну: 3 гәзада 83 358 њәјәтдән колонистләр 9496 њәјәт, ја'ни $>1/9$

* Бурада вә сочра квадрат мө'тәризәләрдә В. Ј. Постниковун китабынын сәһифәләри көстәрилмишдир. *Ред.*

. . . . . .

[107]

... Һазырда бизим земство статистикасы әдәбијјатында кәндли бүдчәләри һаггында аз мә'лумат вардыр, Воронеж губернијасынын бир нечә гәзасында исә бу мә'лумат һәтта һәјәтбәһәјәт сорғу јолу илә топланмышдыр... Лакин демәк лазымдыр ки, Воронеж статистикасында верилиб сијаһыјаалманын бир илиндә аид олан бу рәгәмләр кәндли тәсәррүфатына даир орта мә'луматы әкс етдирмир, чүнки кәндли аиләсинин бүдчәсинә хејли елә тәсәррүфат хәрчләри (мәсәлән, бајрам палтарына чәкиләи хәрч, чеһиз, оғуллар ајрылдыгда тәсәррүфат гурмаға чәкиләи хәрч, тикилиләрә вә ири инвентара чәкиләи хәрч) дахилдир ки, бунлар илләрә көрә вә, башлыча олараг, кәндлиләрә бүтүн бу чүр тә'чили хәрчләр үчүн вәсаит верән мәһсулдан асылы олараг олдугча чох дәјишилир.

?? нәјә көрә?

. . . . . .

[117]

Тавриданын 3 гәзасынын кәндлиләриндә

Өкүзләрин %-и		Әкин	Ат	Өкүз	Бир чүт гошгу һејванына көрә әкин
1/3-дәк	5 дес.-дәк әкәнләрдә	34 070 дес.	6 467	3 082	7.1 дес.
1/4 »	5—10 дес.-дәк әкәнләрдә	140 426 »	25 152	8 924	8.2 »
< 1/4	10—25 дес.-дәк әкәнләрдә	540 093 »	80 517	24 943	10.2 »
< 1/4	25—50 дес.-дәк әкәнләрдә	494 095 »	62 823	19 030	12.5 »
< 1/3	50 дес-дән чох әкәнләрдә	230 583 »	21 003	11 648	14.5 »
	Чәми	1 439 267 »	195 962	62 627	10.9 »

Иш гүввәсинин нисбәти әкин саһәсинә кечирилярсә, 100 дес. әкинә мүхтәлиф групларда бу гәдәр дүшдүјүнү көрәрик:

	Муздурларла бирликдә әһали			Гошгу һејванларынын сајы
	Һәјәтләр	*Нәфәр*	*Ишчи*	
5 дес.-дәк әкәнләр	28.7	136	28.5	28.2
5—10 » »	12.9	67	12.6	25
10—25 » »	6.1	41.2	9.3	20
25—50 » »	2.9	25.5	7	16.6
50 дес.-дән чох әкәнләр	1.3	18	6.8	14
Орта һесабла	5.4	36.6	9	18.3

Беләликлә, кәндлиләрдә тәсәррүфатын вә әкинин һәчми артдыгча, иш гүввәсини, адамлары вә мал-гараны сахламаг хәрчи, кәнд тәсәррүфатында бу ән башлыча хәрч тәдричән азалыр вә аз әкән групларда нисбәтән чох әкән групларда һәр бир десјатин әкинә дүшән хәрч демәк олар јарыбајары аз олур.

. . . . . .

[134]

Таврида земство сијаһыјаалмасы бирликдә бүтүн 3 гәза үчүн бу рәгәмләри верир:

	Колонијалар	Башга кәндләр	
Һәјәтләрин үмуми сајы	9 496	74 539*	84 035
Гошгу һејваны олмајан һәјәтләрин сајы	972	11 555	
Әкини олмајан һәјәтләрин сајы	865	5477	

* Бу һәјәтләр сырасына сијаһыјаалма заманы волостлара аид олмајан кәндләр дә дахил едилмишдир.

. . . . . .

[145]

Орта һесабла һәр һәјәтә дүшүр

	Бердјанск г.	Пај торпағы	Өз сатын-алма торпағы	Ичарә едилән торпаг
		Әкин јерләри десјатинлә		
10[141]	Әкмәјәнләр	6.8	3.1	0.09
8.0	5 дес.-дәк әкәнләр	6.9	0.7	0.4
10.1	5—10 дес. »	9	—	1.1
18.7	10—25 » »	14.1	0.6	4
39.5	25—50 » »	27.6	2.1	9.8
116.4	50 дес.-дән чох »	36.7	31.3	48.4
21.4	Гәзада	14.8	1.6	5
	Мелитопол г.			
9.4	Әкмәјәнләр	8.7	0.7	—
7.7	5 дес.-дәк әкәнләр	7.1	0.2	0.4
10.6	5—10 дес. »	9	0.2	1.4
17.6	10—25 » »	12.8	0.3	4.5
38.4	25—50 » »	23.5	1.5	13.4
100	50 дес.-дән чох »	36.2	21.3	42.5
22.2	Гәзада	14.1	1.4	6.7
	Днепр г.			
7.4	Әкмәјәнләр	6.4	0.9	0.1
6.1	5 дес.-дәк әкәнләр	5.5	0.04	0.6
10.3	5—10 дес. »	8.7	0.05	1.6
18.9	10—25 » »	12.5	0.6	5.8
36.3	25—50 » »	16.6	2.3	17.4
91.4	50 дес.-дән чох »	17.4	30	44
19.9	Гәзада	11.2	1.7	7.0*

* Үч гәзада көстәрилән ичарә торпаглары рәгәминә һәм пај торпағындан кәнар торпаглар, һәм дә пај торпаглары дахилдир.

. . . . . .

[150]

... Статистика мә'луматына көрә, 1884—1886-чы илләрдә хәзинәнин әкин торпагларынын ичарә едилмәси кәндлиләр арасында ашағыдакы шәкилдә бөлүнүрдү*

3 гәзада јекуну[142]

КӘНДЛИ ДӘРӘЧӘЛӘРИ	Бердјанск г.			Мелитопол г.			Днепр г.			Ичарәдар һәјәтләр	Десјатин
	ичарәдар һәјәтләрин сајы	нечә десјатин	һәр ичарәдар һәјәтә	ичарәдар һәјәтләрин сајы	нечә десјатин	һәр ичарәдар һәјәтә	ичарәдар һәјәтләрин сајы	нечә десјатин	һәр ичарәдар һәјәтә		
5 дес.-дәк әкәнләр	39	66	1.7	24	383	16	20	62	3.1	83	511
5—10 дес. »	227	400	1.8	159	776	4.8	58	251	4.3	444	1 427
10—25 » »	687	2 642	3.8	707	4 569	6.4	338	1 500	4.4	1 732	8 711
25—50 » »	387	3 755	9.7	672	8 564	12.7	186	1 056	5.7	1 245	13 375
50 дес.-дән чох »	113	3 194	28.3	440	15 365	34.9	79	1 724	21.8	632	20 283
Чәми	1 476	10 107	7	2 002	29 657	14.8	681	4 595	6.7	4 136	44 307
	1 453	10057						4 593			

* Ичарә шәртләринә көрә, ичарә едилән торпағын јалныз 1/3 һиссәсини кәндлиләрин шум.ламаг ихтијары вардыр. Галаны исә онларын мүлаһизәсинә көрә, бичәнәк вә ја мал-гара үчүн отлаг ола биләр.

. . . . . .

[279]

1. Бердјанск гәсасынын Орлов колонијасындан *меннонит Јаков Нејфелдин* үч иллик (1886—1888) *бүдчәси.*

. . . . . .

[280—281]

Үч илдә *орта* кәлир вә хәрч бу гәдәр олмушдур:

Кәлир

Буғда сатмагдан		894 м. 03 г.
Башга тахыл вә тәрәвәз сатмагдан		151 » 33 »
Ат, гарамал вә гојун	»	198 » 35 »
Јун	»	52 » 25 »
Јумурта вә јағ	»	24 » 63 »
Күләш	»	35 » 92 »
Тәзәк	»	8 » 83 »
Инвентар	»	63 » 33 »
Мүхтәлиф шејләрдән		30 » 80 »
Чәми		1 459 м. 47 г.

Хәрч

Мүлки вә хәзинәја верилән тә'дијәләр	168 м. 32 г.
Торпаг ичарәсинә	70 » — »
Ишчиләрә	146 » 66 »
Чобанлара	25 » 14 »
Мал-гара алмаға	54 » 75 »
Картоф вә тохумлуг буғдаја	15 » 08 »
Тикилиләрин тә'мириндә	32 » 18 »
Машын тә'мириндә вә алынмасына	77 » 13 »
Әт вә балыға	6 » 43 »
Гәһвә вә шәкәрә	25 » 20 »
Шәраб вә араға	5 » 98 »
Палтара	363 » 92 »
Ајаггабыја	38 » 72 »
Мүхтәлиф шејләрә	99 » 92 »
Чәми	1 129 м. 43 г.

37.61

Орта иллик галыг 330 м. 4 г.

. . . . . .

[282—283]

Бу характерик колонист бүдчәсинин тәһлили үзәриндә бир гәдәр дајанаг.

72 дес. тәсәррүфатдан иллик пул кәлири 1 459 м. 47 гәпијә бәрабәр олмушдур. О чүмләдән:

Тарлачылыг мәһсулларындан	1081 м. 28 г.
Һејвандарлыг »	284 » 06 »
Мүхтәлиф кәлирләр	94 » 13 »

Бир десјатин тәсәррүфат саһәсиндән кәлир 20 м. 27 г. олмушдур. Лакин бу ачыг пул кәлиридир. Там үмуми кәлир рәгәмини әлдә етмәк үчүн буна тәсәррүфат дахилиндә истеһлак олунмуш мәһсулларын бүтүн дәјәри әлавә едилмәлидир. Бу тәсәррүфат саһибинин дедијинә көрә, өз тәсәррүфатынын мәһсулларындан онун иллик истеһлакы ашағыдакы мигдарда олур:

1) Аиләнин вә ишчинин истеһлакы:	*мәбләғи*
10 чәтвәр буғда, 8 м. 25 сәпикдән	82 м. 50 г.
6 чәтвәр човдар, 5 манатдан	30 » — »
картоф, тәрәвәз вә бостандан	36 » — »
Чәми	148 м. 50 г.

2) Мәһсулдар мал-гараја:

а) инәкләрә: 250 пуд гуру от, 30 гәпикдән	75 м.
30 пуд човдар уну, 70 гәпикдән	21 »
100 пуд буғда вә арпа күләши	08 »
10 дес. отлаг, 5 манатдан	50 »
в) донузлара 18 чәтвәр арпа, 4 манатдан	72 »
Чәми	**226 м.**

Təsərrüfatda məhsullar mal-qara saxlanmasы heyvandarlыq məhsullarыnыn qida kimi işlədilməsinə xidmət edir, buna görə də iki əvvəlki jekuny birləşdirmək olar. Beləliklə, öz təsərrüfaty məhsullarыndan alynan bütün qida 374 m. 50 qəpijə başa gəlmişdir, bu da adambaşына 46 m. 81 q. xərc demәkdir, bundan isə 18 m. 56 q. bitki qidasыnыn və 28 m. 25 q. heyvandarlыq məhsullarыnыn pajына düşür*.

3) 8 qoşqu atы üçün:

109 çətvər arpa və julaf, 4 manatdan	436 m.
100 pud quru ot, 30 qəpikdən	30 »
400 pud saman, 10 qəpikdən	40 »
4 des. otlaq, işarə qiymәti ilə	20 »
Cəmi	526 m.

Bir atын jemi təsərrüfata 65 m. 75 qəpijə başa gəlmişdir.

4) Əkinə:

12 çətvər buğda, 8 m. 25 qəpikdən	99 m.
6 çətvər arpa, 4 manatdan	24 »
1 çətvər covdar, 5 manatdan	5 »
3 çətvər julaf, 4 manatdan	12 »
Cəmi	140 m.

Binanы gыzdырmağa:

2 kub saj. təzək kərpiçi, 10 manatdan	20 m.
1/4 kub saj. odun	7 »
500 pud kүlәş, 8 qəpikdən	40 »
Cəmi	67 m.

* Təsərrüfatda istehlak edilmiş tojuq üçün hələ köstərilməmiş galыr. Onun dəjərinin jerini burada nəzərə alыnmajan, təsərrüfatdan satылmыş jağa çevrilən jem doldura bilər.

Тәсәрруфатда сәрф едилән бүтүн мәһсулларын дәјәри бурада 1 107 м. 50 г. тәшкил едир, бу да тәсәрруфатын һәр десјатининә 15 м. 38 г. олур.

Тәсәрруфатын бүтүн ümуми кәлири, мәһсул вә пул кәлири 2 666 м. 97 г. тәшкил едир, бу да һәр десјатинә 35 м. 65 г. олур.

1 459.47
+1 107.5
2 566.97

Мәһсул вә пул хәрчини бирләшдирдикдә, ајры-ајры бәндләрә көрә ашағыдакы мәсрәфи алырыг.

	Чәми	*1 десјатинә*	
1. Торпағын һаггы	238 м. 32 г.	3 м. 31 г.	
2. Сәпин үчүн тохум	140 » — »	1 » 95 »	
3. Тикилиләрә	32 » 18 »	— » 45 »	109.31
4. Инвентара	77 » 13 »	1 » 07 »	
5. Чаван мал-гара јетишдирмәјә	54 » 75 »	— » 76 »	
6. Гошгу һејванларына	526 » — »	7 » 31 »	
7. Ишчиләрин маашы	171 » 80 »	2 » 40 »	
8. Аиләнин вә ишчиләрин јемәји	412 » 11 »	5 » 72 »	
9. Палтар вә ајаггабы	402 » 64 »	5 » 60 »	
10. Бинанын гыздырылмасы	67 » — »	— » 91 »	
11. Мүхтәлиф шејләр	115 » — »	1 » 60 »	
Чәми	2 236 м. 93 г.	31 м. 07 г.	

. . . . . .

[286]

3. Мелитопол гәзасынын Весјолоје кәндиндә јашајан *кәндли Степан Масловун будчәси...*

. . . . . .

[287]

Хәрч

26 дес. әкин јери үчүн ичарә һаггы 6 манатдан	156 м.
3 нәфәр үчүн верки вә мүлки хәрчләр	34 »
Мәһләтли ишчијә 2 ај үчүн	45 »
Нахырчыја һәр ил үчүн 50 гәпик вә һәр гојун үчүн 40 гәпик	8 »

Дәмирчијә атлары налламаг вә аләтләри тә'мир етмәк үчүн	32 м.	
6 нәфәр үчүн палтар вә ајаггабыја	284 »	333 м.
3 манатлыг чај вә 1 пуд шәкәр	9 »	
Пәһриз заманы 3 ведрә чәтәнә јағы, 5 манатдан вә гуру балыг	25 »	
Араг	15 »	
Чәми	608 м.	

Гејдләр вә һесабламалар 1893-чү илин мартындан тез олмајараг едилмишдир

Илк дәфә 1940-чы илдә Ленин мәчмуәсинин XXXIII китабында натамам чап едилмишдир

Әслиндән чап олунуб

ƏLAVƏLƏR

В. И. УЛЈАНОВУН (ЛЕНИНИН) ӘРИЗӘЛӘРИ

1887—1893-чү илләр

1

Симбирск Классик кимназијасынын
Алимәгам Директору Чәнабларына

Симбирск Классик кимназијасы
VIII синфинин шакирди
Владимир Улјановдан

ӘРИЗӘ

Камал имтаһанлары вермәк истәдијимә көрә мәни бу имтаһанлара бурахмағынызы Алимәгам Чәнабыныздан ачизанә хаһиш етмәји өзүмә шәрәф сајырам.

Симбирск. 18 апрел 1887-чи ил.

Симбирск кимназијасынын
VIII синиф шакирди
Владимир Улјанов

468 №-ли камал аттестатыны[143] вә бүтүн башга сәнәдләри сурәтләри илә бирликдә алдым *Владимир Улјанов.*

Илк дәфә 1924-чү илин јанварында «Молодаја Гвардија» журналынын 1-чи нөмрәсиндә бүтүнлүклә чап едилмишдир

Әлјазмасындан чап олунур

2

Император Казан Университетинин
Алимәгам Ректору Чәнабларына

Симбирск кимназијасы курсуну
битирән, мә'мур оғлу
Владимир Илјин Улјановдан

ƏRIZƏ

Тәһсилими давам етдирмәк үчүн Казан Университетинә дахил олмаг истәдијимә көрә, сурәтләри илә бирликдә тәгдим етдијим ашағыдакы сәнәдләр әсасында мәни һүгуг факүлтәсинин биринчи курсуна гәбул етмәк һаггында мүвафиг сәрәнчам вермәјинизи Алимәгам Чәнабыныздан ачизанә хаһиш етмәји өзүмә шәрәф билирәм: а) камал аттестаты, б) доғум вә хач сујуна салынмаг вахты һаггында шәһадәтнамә, в) атамын хидмәти һаггында формулјар сијаһы, г) һәрби мүкәлләфијјәт кечмәк үчүн чағырыш мәнтәгәсинә јазылмаг һаггында шәһадәтнамә вә д) ики фотошәкли.

Бунунла бирликдә Русија Император Университетләринин Ә'лаһәзрәт тәрәфиндән тәсдиг едилмиш низамнамәсинин 100-чү §-на әсасән Университетдә олдуғум бүтүн мүддәт әрзиндә университетин гајда вә гәрарларына табе олмағы өһдәмә көтүрүрәм.

Симбирск кимназијасы курсуну битирән
Владимир Улјанов

Казан шәһәри. 29 ијул 1887-чи ил[144].

Илк дәфә 1929-чу илдә «Красноје Студенчество» журналынын 1-чи №-дә чап едилмишдир

Әлјазмасындан чап олунур

3

Император Казан Университетинин
Алимәгам Ректору Ҹәнабларына

Һүгуг факүлтәсинин
1-чи семестр тәләбәси
Владимир Улјановдан

ӘРИЗӘ

Университет һәјатынын индики шәраитиндә университетдә тәһсилими давам етдирмәји мүмкүн һесаб етмәдијимә көрә, мәни Император Казан Университети тәләбәләри сырасындан харич етмәк һаггында лазыми сәрәнчам вермәјинизи Алимәгам Ҹәнабыныздан ачизанә хаһиш етмәји өзүмә шәрәф билирәм.

Һүгуг факүлтәси
1-чи семестр тәләбәси
Владимир Улјанов

Казан. 5 декабр 1887-чи ил[145].

Илк дәфә 1946-чы ил сентјабрын 24-дә «Известија» гәзетинин 225-чи №-дә чап едилмишдир

Әлјазмасындан чап олунур

4

Халг Маарифи Назири
Зати-алиләринә

Император Казан Университетинин
кечмиш тәләбәси
Владимир Улјановдан

ƏRIZƏ

Тәһсилими давам етдирмәкдән өтрү имкан әлдә етмәк мәгсәди илә Император Казан Университетинә дахил олмағыма ичазә вермәјинизи Зати-алиниздән ачизанә хаһиш етмәји өзүмә шәрәф билирәм.

Император Казан Университетинин
кечмиш тәләбәси
Владимир Улјанов

Казан. 9 мај 1888-чи ил.

Мәним үнваным: Профессор дөнкәси,
Завјалованын еви, Веретенникованын мәнзили[146].

Илк дәфә 1929-чу ил октјабрын 17-дә «Красноје Студенчество» журналынын 4-чү №-дә чап едилмишдир

Әлјазмасындан чап олунур

5

Дахили Ишләр Назири
Алиһәзрәт Ҹәнабларына

Кечмиш тәләбә
Владимир Улјановдан

ӘРИЗӘ

Күзәраным үчүн вәсаит әлдә етмәкдән вә аиләми сахламагдан өтрү али тәһсил алмаға ән чидди еһтијачым вардыр, буна көрә дә Русијада тәһсил алмаг имканым олмадығындан харичи университетә дахил олмагдан өтрү харичә кетмәјимә ичазә вермәјинизи Алиһәзрәт Ҹәнабыныздан ачизанә хаһиш етмәји өзүмә шәрәф билирәм.

Кечмиш тәләбә
Владимир Улјанов

Казан. 6 сентјабр 1888-чи ил.

Мәним үнваным: Казан, Профессор дөнкәси, Завјалованын еви, Веретенниковanын мәнзили[147].

Илк дәфә 1957-чи илдә «В. И. Ленинин кәнчлик илләри. Мүасирләрин хатирәләри вә сәнәдләр» китабында чап едилмишдир. «Молодаја Гвардија» нәшријјаты

Әлјазмасындан чап олунур

6

Халг Маарифи Назири
Алиһәзрәт Ҷәнабларына

Император Казан Университетинин
кечмиш тәләбәси
Владимир Улјановдан

ӘРИЗӘ

Кимназија курсуну битирдијим вахтдан кечән ики ил әрзиндә мән ихтисас тәһсили алмамыш бир адамын иш тапмасынын чох чәтин олдуғуну, бәлкә дә мүмкүн олмадығыны тамамилә јәгин етмишәм.

Буна көрә дә гоча анамдан вә азјашлы гардаш вә бачымдан ибарәт аиләми өз әмәјимлә сахламаг үчүн мәнә имкан верә биләчәк һәр һансы бир ишә сон дәрәчә еһтијачым олдуғундан, һәр һансы бир али мәктәбдә екстерн јолу илә һүгуг елмләри намизәди ады алмаг үчүн имтаһан вермәјимә ичазә вермәјинизи Алиһәзрәт Ҷәнабындан ачизанә хаһиш етмәји өзүмә шәрәф билирәм.

Император Казан Университетинин
кечмиш тәләбәси
Владимир Улјанов

Самара шәһәри, 28 октјабр 1889-чу ил.

Воскресенскаја күчәси, Катковун еви[148].

Илк дәфә 1925-чи илдә «Краснаја Летопис» журналынын 1-чи №-дә чап едилмишдир

Әлјазмасындан чап олунур

7

Халг Маарифи Назири
Алиһәзрәт Чәнабларына

Задәкан[149] Владимир Улјановдан

ӘРИЗӘ

Алиһәзрәт Чәнабыныз илтифат көстәриб 1884-чү ил низамнамәсинә әсасән идарә едилән университетләрдән бириндә имтаһан комиссијасында һүгуг факүлтәсинин фәнләриндән екстерн јолу илә сон имтаһанларымы вермәјимә ичазә вердијинә көрә, бу имтаһаны Император С.-Петербург Университети нәздиндәки имтаһан комиссијасында вермәјимә ичазә вермәнизи Алиһәзрәт Чәнабыныздан ачизанә хаһиш етмәји өзүмә шәрәф билирәм.

Задәкан *Владимир Улјанов*

Самара, 12 ијун 1890-чы ил.

Почт күчәси илә Соколинки күчәсинин тини,
Рытиковун еви[150].

Илк дәфә 1924-чү илдә «Краснаја Летопис» журналының 2-чи №-дә чап едилмишдир

Әлјазмасындан чап олунур

8

Император Санкт-Петербург Университети нәздиндәки Һүгуг Имтаһан Комиссијасынын Алимәгам Сәдри Чәнабларына

Задәкан Владимир
Илјин Улјановдан

ƏRIZƏ

Бу әризә илә бирликдә фотошәклими, Император Казан Университетиндән мәнә верилән шәһадәтнамәни, һүгуг факүлтәсинин фәнләриндән екстерн јолу илә сон имтаһанларымы имтаһан комиссијасында вермәк үчүн Алиһәзрәт Халг Маарифи Назири Чәнабларынын мәнә ичазә вердији һаггында Халг Маарифи Назирлији Департаментиндән алдығым шәһадәтнамәни, имтаһан комиссијасынын хејринә 20 манат вердијим барәсиндә университет хәзинәдарлығынын гәбзини вә гајдаларда тәләб олундуғу кими чинајәт һүгугундан јазы ишими тәгдим едәрәк, мәни Һүгуг Комиссијасында имтаһан вермәјә бурахмағынызы Алимәгам Чәнабыныздан ачизанә хаһиш етмәји өзүмә шәрәф билирәм.

С.-Петербург, 26 март 1891-чи ил.

Задәкан *Владимир Илјин Улјанов*[151]

Илк дәфә 1924-чү илдә «Краснаја Летопис» журналынын 2-чи №-дә чап едилмишдир

Әлјазмасындан чап олунур

9

Самара Даирә Мәһкәмәсинә

Самара Даирә Мәһкәмәси јанында андлы вәкил көмәкчиси олуб, Самара шәһәриндә Соколники күчәсиндә Рытиковун евиндә јашајан Владимир Илич Улјановдан

ӘРИЗӘ

Самара Даирә Мәһкәмәсиндән мәнә вәкиллик һүгугу верән шәһадәтнамә верилмәсини хаһиш етмәји өзүмә шәрәф билирәм. Һәм дә мәһкәмә ганунлары мәчәлләсинин (1883-чү ил нәшри) 406[5]-чы маддәсинин тәләбинә ујғун олараг тәсдиг едирәм ки, мүлки мүһакимә үсулу низамнамәсинин 246-чы маддәсиндә көстәрилән манеәләрдән һеч биринин мәним вәкиллик һүгугу алмағыма дәхли јохдур.

Андлы вәкил көмәкчиси
Владимир Улјанов

Самара. 28 феврал 1892-чи ил[152].

Илк дәфә 1957-чи илдә «В. И. Ленинин кәнчлик илләри. Мүасирләрин хатирәләри вә сәнәдләр» китабында чап едилмишдир. «Молодаја Гвардија» нәшријјаты

Әлјазмасындан чап олунур

10

Полис Департаментинин
Алимәгам Директору Чәнабларына

Самара Даирә Мәһкәмәси нәздиндә
андлы вәкил көмәкчиси
Владимир Илич Улјановдан

ƏRIZƏ

Самара Даирә Мәһкәмәсинин 1892-чи ил јанварын 30-да олмуш Үмуми Јығынчағынын чыхардығы гәрар әсасында андлы вәкил көмәкчиләри сырасына дахил едилдијимә көрә, сонра мән Мәһкәмәјә әризә вериб вәкиллик һүгугу барәсиндә мәнә шәһадәтнамә верилмәсини хаһиш етмишдим. Самара Даирә Мәһкәмәсиндә мәним шәхсијјәтим барәсиндә мә'лумат олмадығындан Мәһкәмә мәним әризәмә мүсбәт чаваб вермәкдә чәтинлик чәкдијиндә көрә, вәкиллик һүгугу алмағым барәсиндә мәнә шәһадәтнамә верилмәси үчүн Полис Департаменти тәрәфиндән бир манечилик олмадығы һаггында Самара Даирә Мәһкәмәсинин чәнаб сәдринә мә'лумат вермәјинизи Алимәгам Чәнабындан ачизанә хаһиш етмәји өзүмә шәрәф билирәм.

Андлы вәкил көмәкчиси
Владимир Улјанов

Самара, 1 ијун 1892-чи ил.

Почт күчәси илә Соколники күчәсинин тини,
Рытиковун еви[153].

Илк дәфә 1924-чү илдә «Краснаја Летопис» журналынын 1-чи №-дә чап едилмишдир

әлјазмасындан чап олунур

11

Самара Даирә Мәһкәмәсинин
Алимәгам Сәдри Чәнабларына

Андлы вәкил көмәкчиси
В. И. Улјановдан

ӘРИЗӘ

Вәкиллик һүгугум барәсиндә мәнә шәһадәтнамә верилмәси һаггында бу ил март ајында Самара Даирә Мәһкәмәсинә вердијим әризәјә* әлавә олараг, бир чә-нәти Алимәгам Чәнабыныза әрз етмәји өзүмә шәрәф билирәм ки, е'тибарлы олмағым һаггында мән ашағыдакы сәбәбләрә көрә шәһадәтнамә тәгдим едә билмирәм: курсу битирмәк һаггында мәнә аттестат верән Император С.-Петербург Университетинин мүдириҗҗәти мәнә е'тибарлы олмағым һаггында она көрә шәһадәтнамә верә билмир ки, мән һәмин университетдә тәләбә олмамышам вә Халг Маарифи Назири Алиһәзрәт Чәнабларынын 1890-чы ил мај ајында вердији ичазәјә әсасән һәмин университетин нәздиндәки Имтаһан Һүгуг Комиссијасында екстерн јолу илә имтаһан вермишәм. Мәним е'тибарлы олмағымы полисин тәсдиг етмәсинә көлдикдә, Полис Департаменти бу чүр шәһадәтнамәни ајры-ајры шәхсләрин хаһиши илә дејил, јалныз идарәләрин тәләби илә верир. Јухарыда дејиләнләрә әсасән вәкиллик һүгугум барәсиндә мәнә шәһадәтнамә верилмәсинә Полис Департаменти тәрәфиндән бир манечилик олмадығы барәсиндә Полис Департаменти

* Бах, бу чилд, сәһ. 585. *Ред.*

ч. Директорунун рә'јини сорушмағынызы Алимәгам Чәнабыныздан ачизанә хаһиш етмәји өзүмә шәрәф билирәм.

Самара. 11 ијун 1892-чи ил.

Андлы вәкил көмәкчиси
Влад. Улјанов[154]

Илк дәфә 1957-чи илдә «В. И. Ленинин кәнчлик илләри. Мүасирләрин хатирәләри вә сәнәдләр» китабында чап едилмишдир «Молодаја гвардија» нәшрижјаты

Әлјазмасындан чап олунур

12

Самара Даирә Мәһкәмәсинә

Андлы вәкил көмәкчиси
Владимир Илич Улјановдан

ӘРИЗӘ

Өзкә ишләрини апармаг һүгугу барәсиндә шәһадәтнамәнин һаггы олараг 75 манат вердијим һаггында Самара губерниja хәзинәдарлығынын 1893-чү ил јанвар тарихли 75 №-ли гәбзини, һәмчинин 1892-чи ил әрзиндә ишләри апардығым һаггында шәһадәтнамәни тәгдим едәрәк, 1893-чү ил әрзиндә өзкә ишләрини апармаг һүгугу барәсиндә мәнә шәһадәтнамә верилмәсини ачизанә хаһиш етмәји өзүмә шәрәф билирәм. Еjни заманда тәсдиг едирәм ки, мүлки мүһакимә үсулу низамнамәсинин 246-чы маддәсиндә көстәрилән манечиликләрин мәнә шәһадәтнамә верилмәсинә дәхли јохдур.

Самара, 5 јанвар 1893-чү ил.

Андлы вәкил көмәкчиси
Владимир Улјанов[155]

Илк дәфә, әлјазмасындан чап олунур

13

Самара Даирə Мəһкəмəсинин
Алимəгам Сəдри Чəнабларына

Андлы вəкил көмəкчиси
Владимир Илич Улјановдан

ƏRIZƏ

Санкт-Петербург Мəһкəмə Палатасы даирəсиндə андлы вəкил көмəкчиси вəзифəсинə кечмək нијјəтиндə олдуғумдан Самара Даирə Мəһкəмəси јанында андлы вəкил көмəкчиси олмағым, 1892 вə 1893-чү илләрдə өзкə ишләрини апармаг һүгугу барəсиндə шəһадətнамə алдығым һаггында мəлумат вəсигə вермəјинизи Алимəгам Чəнабындан ачизанə хаһиш етмəји өзүмə шəрəф билирəм.

Андлы вəкил көмəкчиси
В. Улјанов

Самара, 16 август 1893-чү ил[156].

Илк дəфə, əлјазмасындан чап олунур

В. И. ЛЕНИНИН
ТАПЫЛМАМЫШ ӘСӘРЛӘРИНИН СИЈАЊЫСЫ

ГЕЈДЛӘР

КӨСТӘРИЧИЛӘР

В. И. ЛЕНИНИН
ЊӘЈАТ ВӘ ФӘАЛИЈЈӘТИ ТАРИХЛӘРИ

В. И. ЛЕНИНИН 1891—1894-ҹү ИЛЛӘРӘ АИД ОЛУБ ИНДИЈӘДӘК ТАПЫЛМАМЫШ ӘСӘРЛӘРИНИН СИЈАЊЫСЫ

1891-ҹи ил

ҶИНАЈӘТ ЊҮГУГУНА ДАИР КУРС ИНША ЈАЗЫСЫ

Бу јазы ишини Владимир Илич Петербург университети јанында һүгуг имтаһан комиссијасы сәдринин адына вердији 1891-ҹи ил 26 март тарихли әризә илә бирликдә тәгдим етмишдир (бах: бу ҹилд, сәһ. 584).

1893-ҹү ил

В. В.-нин «РУСИЈАДА КАПИТАЛИЗМИН МҮГӘДДӘРАТЫ» КИТАБЫ МҮНАСИБӘТИ ИЛӘ В. И. ЛЕНИНИН САМАРАДА ЈАЗДЫҒЫ ӘСӘР

А. А. Ганшин өз хатирәләриндә јазыр ки, Владимир Иличин бу әсәринин ады дејәсән *«В. В.-нин әсәрләриндә халғчылығын әсасландырылмасы»* иди вә әсәр 1893-ҹү илдә Самарадан Петербурга көтирилмишди (бах: Владимир Илич Ленин һаггында хатирәләр. 1-ҹи һиссә, 1957, сәһ. 154).

В. В.-нин «Русијада капитализмин мүгәддәраты» китабыны В. И. Ленинин тәнгид етдији әсәри барәсиндә М. Г. Григорјев (бах: «Пролетарскаја Революсија», 1923, № 8, сәһ. 61), С. И. Митскевич (бах: Н. Ленин. ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?», «Московски рабочи» вә «Новаја Москва» нәшри, 1923, сәһ. XV, XVIII), И. Х. Лалајанс (бах: Владимир Илич Ленин һаггында хатирәләр, 1-ҹи һиссә, сәһ. 117) өз хатирәләриндә мә'лумат верирләр.

Н. Ј. ФЕДОСЕЈЕВ ИЛӘ ЈАЗЫШМА

В. И. Ленинин Н. Ј. Федосејев илә јазышмасы 1893-ҹү вә ја 1894-ҹү илдән башланмышды.

В. И. Ленин «Н. Ј. Федосејев һаггында бир нечә сөз» адлы мәгаләсиндә јазырды: «Бу гәдәр јадымдадыр ки, мәним Федосе-

јевлә јазышмам, марксист вә ја с.-д. дүнјабахышынын о заман мејдана чыхан мәсәләләриня аид иди... Ола билсин ки, мәндә Федосејевин мәктубларынын вә ја әлјазмаларынын бә'зи парчалары һарада исә галмышдыр, лакин бунлар галырмы вә бунлары ахтарыб тапмаг мүмкүндүрмү, — бу барәдә гәти һеч бир шеј дејә билмәрәм» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 33-чү чилд, сәһ. 467).

1894-чү ил

««ХАЛГ ДОСТЛАРЫ» НӘДИР ВӘ СОСИАЛ-ДЕМОКРАТЛАРА ГАРШЫ ОНЛАР НЕЧӘ МҮБАРИЗӘ ЕДИРЛӘР?»

II бурахылыш. 1894-чү илин јајында јазылмышдыр.

«БУРЖУА ӘДӘБИЈЈАТЫНДА МАРКСИЗМИН ӘКС ЕТМӘСИ» РЕФЕРАТЫ (1894-чү ИЛИН ПАЈЫЗЫ)

«12 ил әрзиндә» мәчмуәсинә мүгәддимәдә В. И. Ленин јазырды ки, «Буржуа әдәбијјатында марксизмин әкс етмәси» сәрлөвһәли рефератыны Петербург марксистләринин дәрнәјиндә охумушдур. В. И. Ленин белә гејд едирди: «Сәрлөвһәдән көрүндүју кими, бурада Струве илә мүбаһисә 1895-чи илин јазында чап едилән мәгаләдәкинә нисбәтән (чыхарылан сосиал-демократ нәтичәләри чәһәтчә) мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә кәскин вә гәтн иди. Гисмән сензура мүлаһизәләриня көрә, гисмән дә халгчылыға гаршы биркә мүбаризә үчүн легал марксизмлә «иттифаг» хатириня мүәјјән јерләр јумшалдылмышды» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 88—89). Дәрнәкдә сосиал-демократлар групундан В. И. Ленин, В. В. Старков вә С. И. Радченко; легал марксист әдәбијјатчылардан П. Б. Струве, А. Н. Потресов вә Р. Е. Классон вар иди.

1894—1895-чи илләр

СЕМЈАННИКОВ ЗАВОДУ ФӘҺЛӘЛӘРИНӘ МҮРАЧИӘТЛӘ БУРАХЫЛАН ВӘРӘГӘ

Вәрәгә Петербургда декабрын 23-дә Нева механики заводунда (кечмиш Семјанников заводунда) баш верән игтишаш мүнасибәти илә 1894-чү ил декабрын 24-дән (1895-чи ил јанварын 5-дән) сонра јазылмышдыр.

Н. К. Крупскаја өз хатирәләриндә көстәрирди ки, рус марксистләрининн бу илк тәшвигат вәрәгәсини В. И. Ленин јазмышдыр (бах: Н. К. Крупскаја. Ленин һаггында хатирәләр. М., 1957, сәһ. 19; «Творчество» журналы, 1920, № 7—10, сәһ. 5).

В. И. Ленин «Иван Василјевич Бабушкин» адлы некрологмәгаләсиндә (1910) јазырды ки, Семјанников фәһләләринә мүрачиәтлә бурахылан вәрәгәнин тәртибиндә И. В. Бабушкин фәал иштирак едиб, ону шәхсән јајырды.

В. И. ЛЕНИН ТӘРӘФИНДӘН ТӘРҶҮМӘ ЕДИЛӘН ӘСӘРЛӘРИН СИЈАһЫСЫ

1889-чу илин ахырлары — 1890-чы ил

К. Маркс вә Ф. Енкелс. «Коммунист Партијасының манифести» (алманчадан тәрҷүмә). Бу тәрҷүмә галмамышдыр.

М. И. Улјанова Самара (Алакајевка) дөврү барәсиндә хатирәләриндә А. И. Јерамасовун белә бир мә'луматыны верир. «О заман Владимир Илич К. Марксын вә Ф. Енкелсин «Коммунист манифести»ни чох көзәл тәрҷүмә етмишди, — дејә о јазыр. — Бу тәрҷүмәнин әлјазмасы әлдән-әлә кәзирди, ону биз Сызрана да апармышдыг. Бурада мән дәфтәри рәисләрин көзүндә е'тибарсыз сајылан бир нәфәр таныш мүәллимә вердим. Һәмин мүәллими нә үчүн исә Симбирскә халг мәктәбләри директорунун јанына чағырмышдылар. Мүәллимин анасы горхмушду ки, бирдән кәлиб ахтарыш едәрләр, буна көрә дә дәфтәри јох етмишди. Иличин һәмин тәрҷүмәсинин талеји белә олмушдур. Мән буну хатырладыгча вичдан әзабы чәкирәм, чүнки көзәл бир тәрҷүмәнин мәһв олмасында гисмән мән дә мүгәссир идим» (бах: Владимир Илич Ленин һаггында хатирәләр. 1-чи һиссә, сәһ. 65). А. И. Јерамасовун бу мә'луматы барәсиндә М. И. Семјонов (М. Блан) да өз хатирәләриндә бәһс едир (бах: «Ингилабчы Самара 80—90-чы илләрдә». Кујбышев нәшриҷјаты, 1940, сәһ. 55).

ГЕЈДЛӘР

[1] *«Кәндли һәјатында јени тәсәррүфат һәрәкаты. В. Ј. Постниковун «Чәнуби рус кәндли тәсәрруфаты» китабы барәсиндә»* мәгаләси В. И. Ленинин әлимиздә олан ән илк әсәрләриндән биридир. Бу мәгалә 1893-чү илин јазында Самарада јазылмышды вә әлјазмасы һалында Самаранын кәнч марксистләринин дәрнәкләриндә охунурду. Ленин һәмин мәгаләни Москвада нәшр олунан либерал «Русскаја Мысл» журналында чап етдирмәк фикриндә иди, лакин редаксија мәгаләни «журналын мәсләкинә мүвафиг олмадығы үчүн» гәбул етмәмишди. Ленин 1894-чү ил 30 мај тарихли мәктубунда бу мәсәлә һаггында јазмышдыр: «Мән һәтта садәдиллик көстәриб бу мәгаләни «Русскаја Мысл»а көндәрмишдим, орада исә буну, әлбәттә, рәдд етдиләр: «бизим мәшһур» шит либерал ч. В. В.-нин Постников һаггындакы мәгаләсини «Русскаја Мысл»ын 2-чи нөмрәсиндә охујанда, бу мәнә тамамилә ајдын олду. Адамда кәрәк белә бачарыг олсун ки, чох көзәл материалы тамамилә ејбәчәр шәклә салсын вә бүтүн фактлары ибарәпәрдазлыгла малалајыб өрт-басдыр етсин!» (Ленин мәчмуәси, XXXIII китаб, 1940, сәһ. 17).

Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институтунда Ленинин «Кәндли һәјатында јени тәсәррүфат һәрәкаты» мәгаләсинин ики әлјазмасы вардыр. Биринчи әлјазмасы (гарасы) Ленинин шәхси архивиндән алынмышдыр: икинчи әлјазмасына Владимир Илич мәгаләнин сон дәфә үзүнү көчүрәндә бә'зи әлавәләр едиб ону С. И. Митскевичә вермишди. 1894-чү ил декабрын 3-дә ахтарыш заманы С. И. Митскевичин әлиндән алынан бу әлјазмасы 1923-чү илдә Москва мәһкәмә палатасынын архивиндән тапылмыш вә елә о заман илк дәфә олараг, «Партијанын биринчи гурултајынын ијирми беш иллијинә (1898—1923) даир» мәчмуәдә дәрч едилмишдир. Бу нәшрдә «Кәндли һәјатында јени тәсәррүфат һәрәкаты» мәгаләси В. И. Ленинин дүзәлтдији икинчи әлјазмасындан чап едилир.

В. Ј. Постниковун «Чәнуби рус кәндли тәсәррүфаты» китабынын Ленинин гејдләри олан нүсхәси дә Марксизм-

Ленинизм Институтунда сахланылыр; һәмин гейдләр бу чилдин «Һазырлыг материаллары» бөлмәсиндә чап олунур.

Ленин бу мәгаләнин әсас материалындан, өзүнүн 1896—1899-чу илләрдә јаздығы вә 1899-чу илин мартында чап етдирдији «Русијада капитализмин инкишафы» китабынын икинчи фәслиндә истифадә етмишдир. — *1.*

[2] *Земство статистикасы* — земство идарәләринин тәшкил етдији статистикадыр. Губернија вә гәза земство идарәләри јанындакы статистика шө'бәләри, бүро вә комиссијалар статистика тәдгигаты илә мәшғул олур (кәндли вә пешә тәсәррүфатларыны һәјәтбәһәјәт сијаһыја алмаг, торпағын нә дәрәчә кәлирли олдуғуну мүәјјән етмәк, үзәрінә земство верҝиси гојулан торпаг вә әмлакы јенидән гиймәтләндирмәк, кәндли бүдчәләрини өјрәнмәк вә и. а.), гәза вә губернијалара анд зәнкин факт материалы олан бир чох ичмаллар вә статистика мәчмуәләри бурахырдылар.

В. И. Ленин земство статистикасынын мә'луматыны јүксәк гијмәтләндириб көстәрирди ки, «авропалылар бизим земство статистикасы илә јахындан таныш олсалар, јәгин ки, бу һал үмумијјәтлә ичтимаи статистиканын тәрәггисинә күчлү тәкан вермиш олар» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 5-чи чилд, сәһ. 217). Бунунла белә Ленин земство статистикачыларынын статистика мә'луматыны ишләјиб груплара ајырмаг методларыны тәнгид едирди. Ленин јазырды: «Ишин диггәтли апарылмасы вә әтрафлы көрүлмәси нөгтеји-нәзәриндән чох јахшы олан бизим земство статистикасынын ән зәиф чәһәти будур» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 20-чи чилд, сәһ. 72). Чоху халгчылыг мөвгеләриндә дуран земство статистикачылары чох вахт статистика мә'луматына биртәрәфли јанашырдылар. Одур ки, капитализмин инкишафы кедишиндә әмәлә кәлән ајры-ајры кәндли груплларынын мүһүм фәрг вә әламәтләри рәгәм сүтунлары архасында итиб кедирди.

Ленин земство статистикасы мә'луматыны өјрәнир, јохлајыр вә бунларын үзәриндә ишләјирди. Ленин рәгәмләри өзү һесаблајыр, јекун мә'луматы вә чәдвәлләр дүзәлдир, кәндли вә пешә тәсәррүфатлары һаггында әлдә едилән мә'луматы марксистчәсинә тәһлил едиб елми сурәтдә груплара ајырырды. Ленин земство статистикасынын зәнкин материалындан истифадә едәрәк, халгчыларын үјдурма схемләрини ифша едир, Русијанын игтисади инкишафынын һәгиги мәнзәрәсини көстәрирди. Ленин өз әсәрләриндә, хүсусән «Русијада капитализмин инкишафы» китабында земство статистикасынын материалындан кениш истифадә етмишдир (земство статистикасы һаггында В. И. Ленинин 1914-чү илдә јаздығы «Земство статистикасынын вәзифәләри мәсәләсинә даир» әсәринә бах). —*3.*

[3] «Земство статистикасы мә'луматына әсасән Русијанын игтисади тәдгигинә даир јекунлар» мәчмуәси нәзәрдә тутулур: I чилд—*В. В.* «Кәндли ичмасы», Москва, 1892-чи ил; II чилд—

Н. Карышев. «Кәндлиләрин паj торпағындан кәнар ичарәләри», Дерпт. 1892-чи ил. Бу әсәрләрин икиси дә либерал-халгчылыг мәсләкиндәдир. —*4.*

4 Русијада *ичма* (торпаг ичмасы) — кәндлиләрин торпагдан бирликдә истифадә етмәләри формасыдыр; бу формада нөвбәли әкин мәчбури олуб мешә вә отлаглар бөлүшдүрүлмүр. Рус торпаг ичмасының чох мүһүм әламәтләри бундан ибарәт иди ки, еллик зәманәт вар иди (пул тә'дијәләринин вахтында вә тамамилә верилмәјинә, һәмчинин дөвләтин вә мүлкәдарларын хејринә олан һәр чүр мүкәлләфијјәтләрин јеринә јетирилмәјинә кәндлиләр елликлә мәс'улијјәт дашымаға мәчбур иди), торпаглар мүнтәзәм сурәтдә јенидән бөлүшдүрүлүрдү вә торпагдан имтина етмәк һүгугу јох иди, торпағын алыныб сатылмасы гадаған едилмишди.

Русијада ичма чох гәдимдән мә'лумдур. Тарихи инкишафын кедишиндә ичма тәдричән Русијада феодализмин дајаглларындан бири олурду. Мүлкәдарлар вә чар һөкүмәти тәһкимчилик зүлмүну күчләндирмәк, өдәнч тә'дијәләрини вә верки ләри халгдан зорла гопартмаг үчүн ичмадан истифадә едирдиләр. В. И. Ленин көстәрирди ки, ичма «кәндлиш пролетарлашмагдан горумајараг, ишдә санки хырда истифаглара вә «өз варлығынын мә'насыны» тамамилә итирмиш дәрәчәләрә бағлы олан кәндлиләри бир-бириндән ајыран орта әср сәдди ролуну ојнајыр» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 15-чи чилд, сәһ. 67).

Ичма проблеми гызғын мүбаһисәләрә сәбәб олмуш вә кениш иктисади әдәбијјат доғурмушду. Халгчылар ичмаја хүсусилә бөјүк диггәт јетирир, ичманы Русијанын сосиализмә доғру хүсуси инкишаф јолунун рәһни һесаб едирдиләр. Халгчылар фактлары гәрәзкарлыгла сечиб сахталашдырараг вә «орта рәгәмләр» дејилән рәгәмләри ишә саларағ сүбут етмәк истәјирдиләр ки, Русијада ичма кәндлиләрин «хүсуси сабитлији» вармыш, куја ичма кәндлиләри онларын мәишәтинә капиталист мүнасибәтләрин кирмәсиндән горујурмуш, вар-јохдан чыхмагдан вә синфи тәбәгәләшмәдән «хилас едирмиш». Һәлә XIX әсрин 80-чи илләриндә К. В. Плеханов халгчыларын «ичма сосиализми» хәјалларының әсассыз олдуғуну көстәрди. 90-чы илләрдә исә В. И. Ленин халгчыларын нәзәриjjәсини тамамилә дармадағын етди. Ленин рус кәндләриндә капиталист мүнасибәтләринин нечә инкишаф етдијини вә капиталын патриархал кәнд ичмасына нечә дахил олуб, ичма ичәрисиндә кәндлиләри антагонист синифләрә: голчомаглара вә јохсуллара парчаладығыны чох бөјүк факт вә статистика материалы әсасында көстәрди.

1906-чы илдә чар һөкүмәти мүлкәдар вә голчомагларын хејринә олан бир ганун гәбул едиб кәндлиләрин ичмадан чыхмасына вә паj торпағының сатылмасына ичазә верди. Кәндләрдә ичма гурулушуну рәсмән ләғв едилмәсинин әсасыны гојуб кәндлиләрин тәбәгәләшмәсини күчләндирән бу ганун

гәбул олундугдан сонра доггуз ил әрзиндә ики милјондан артыг тәсәррүфат саһиби ичмалардан чыхды. —*9.*

[5] *Ревизијаја алынанлар* — тәһкимчилик Русијасында чан веркиси өдәмәли олан вә (о заман «ревизија» дејилән) хүсуси сијаһылара алыныб һесабланан кишиләрә (башлыча олараг кәндли вә мешшанлара) дејилирди. Русијада белә «ревизијалар» 1718-чи илдән е'тибарән кечирилирди; 1857—1859-чу илләрдә онунчу олан сон «ревизија» кечирилди. Бир сыра рајонларда кәнд ичмалары дахилиндә торпаг, ревизијаја алынанлара көрә јенидән бөлүшдүрүлүрдү. —*10.*

[6] В. И. Ленин чәдвәлин јекун рәгәмләриндә В. Ј. Постниковун сәһвләрини дүзәлдиб 1476-ны 1453; 10 107-ни 10057; 4595-и 4593 етмишдир (бах: бу чилд, сәһ. 569). —*16.*

[7] *Меннонитләр* — XVIII әсрин сонунда Гәрби Авропадан көчүб Русијаја кәлмиш тәригәтчиләрә верилән аддыр. Онлар бу ады тәригәтнн баниси олан һолландијалы Менно Симонсун адындан көтүрмүшләр. Меннонитләр башлыча олараг, Екатеринослав вә Таврида губернијаларында мәскән салмышдылар. Меннонит колонист тәсәррүфатларынын чохуварлы тәсәррүфат, голчомаг тәсәррүфаты иди. —*25.*

[8] *1861-чи ил «кәндли ислаһаты»* — Русијада тәһкимчилик һүгугуну ләғв едән бу ислаһаты чар һөкүмәти тәһкимчи мүлкәдарларын хејринә кечирмишди. Ислаһатын зәрурилији, өлкәнин игтисади инкишафынын бүтүн кедишиндән вә тәһкимчилик истисмарына гаршы күтләви кәндли һәрәкатынын артмасындан иряли кәлирди. «Кәндли ислаһаты» буржуа ислаһаты иди. Русијаны капитализм јолуна чәкән игтисади инкишафын күчү ислаһатын капиталист мәзмуну дашымасына сәбәб олду; «кәндли торпаглары нә гәдәр *аз* кәсилирдисә, бу торпаглар мүлкәдар торпагларындан нә гәдәр *әсаслы* сурәтдә ајрылырдыса, тәһкимчиләрә верилән бачын... мәбләғи нә гәдәр *аз* олурдуса,... бу мәзмун бир о гәдәр күввәтлә заһирә чыхырды» (В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 108). «Кәндли ислаһаты» Русијанын буржуа монархијасына чеврилмәси јолунда атылан аддым иди. 1861-чи ил февралын 19-да II Александр тәһкимчилик асылылығындан чыхан кәндлиләр һаггындакы Манифест вә «Әсаснамәләр»и имзалады. Чәми 22,5 млн. мүлкәдар кәндлиси «азад» едилди. Лакин мүлкәдар торпаг саһиблији сахланды. Кәндли торпаглары мүлкәдарын мүлкијјәти е'лан едилди. Кәндли јалныз ганунла гојулан норма әсасында (һәм дә мүлкәдарын разылығы илә) өдәнч верибпај торпағы ала биләрди. Кәндлиләр өдәнчи чар һөкүмәтинә верирдиләр, һөкумәт дә мүәјјән едилмиш мәбләғи мүлкәдарлара верирди. Тәхмини һесабламалара көрә ислаһатдан сонра задәканларын 71,5 млн. десјатин, кәндлиләрин исә 33,7 млн. десјатин торпағы вар иди. Ислаһат сајәсиндә мүлкәдарлар

кәндли торпағынын $^1/_5$ һиссәсиндән артығыны вә һәтта $^2/_5$ һиссәсини кәсиб көтүрдүләр.

Кәндли ислаһаты тәсәррүфатын көһнә бијар системинн јалныз бир гәдәр зәифләтди, лакин јох етмәди. Кәндлиләрин пај торпагларынын ән јахшы һиссәләри («кәсик торпаглар», мешәләр, чәмәнләр, суватлар, өрүшләр вә башгалары) мүлкәдарларын ихтијарында галырды, бунларсыз исә кәндлиләр мүстәгил тәсәррүфат гура билмирдиләр. Өдәнч һаггында сөвдәләшмә һәлә бағланмаздан әввәл кәндли «мүвәггәти мүкәлләфијјәтли» һесаб олунурду вә мүлкәдарын хејринә төјчү вә бијар шәклиндә мүкәлләфијјәт дашымалы иди. Кәндлиләрин өз пај торпағыны сатын алыб өз мүлкијјәтинә кечирмәси әслиндә мүлкәдарлар вә чар һөкүмәти тәрәфиндән кәндлиләрин сојулуб талан едилмәси иди. Кәндлиләрин өз борчларыны чар һөкүмәтинә вермәләри үчүн 6% тә'диҹә илә 49 ил мөһләт мүәјјән едилмишди. Өдәнч әмәлијјатындан галан борч илдән-илә артырды. Јалныз кечмиш мүлкәдар кәндлиләри өдәнч әмәлијјаты нәтичәсиндә чар һөкүмәтинә 1,9 милјард манат пул вермишдиләр, һалбуки кәндлиләрин ихтијарына кечән торпағын базар гиҹмәти 544 милјон манатдан артыг дејилди. Һәгигәтдә кәндлиләр өз торпаглары үчүн јүз милјонларла манат пул вермәјә мәчбур олурдулар ки, бу да кәндли тәсәррүфатларынын вар-јохдан чыхмасына вә кәндлиләрин күтләви сурәтдә јохсуллашмасына сәбәб олурду.

Н. Г. Чернышевски башда олмагла рус ингилабчы демократлары «кәндли ислаһатыны» тәһкимчилик характериндә олдуғу үчүн тәнгид едирдиләр.

В. И. Ленин 1861-чи ил «кәндли ислаһатыны» әкинчиликдә мејдана кәлән капитализмин хејринә кәндлиләрә едилән илк күтләви зоракылыг вә мүлкәдарларын капитализм үчүн «торпаглары тәмизләмәси» адландырмышдыр.

1861-чи ил кәндли ислаһаты һаггында Ф. Енкелсин «Алманијада сосиализм» мәгаләсинә (К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, XVI чилд, II һиссә, 1936, сәһ. 252—254) вә В. И. Ленинин «Тәһкимчилик һүгугу сүгутунун әлли иллији», «Јубилеј мүнасибәти илә», ««Кәндли ислаһаты» вә пролетар-кәндли ингилабы» әсәрләринә бах (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 72—76, 96—115.). —*26*.

9 Әљазмасында кәтирилән һесаблама мисалларында ајры-ајры јанлышлыглар көздән гачыб галмышды; чәми 1651 десјатин экин алыныр: һәр һәјәтә јалныз 5 десјатиндән артыг экини олан тәсәррүфатлар көтүрүлдүкдә, базара олан пул төләбинин мәбләғи 22498 манат едир. Һәр һәјәтә 5 десјатиндән артыг экини олан тәсәррүфатларын экин саһәси 1603 десјатин едәр. Лакин бу јанлышлыглар үмуми нәтичәләрә тә'сир көстәрмир.

В. И. Ленинин Әсәрләринин дөрдүнчү нәшринин биринчи чилдиндә бу һесаблама јанлышлыглары В. И. Ленинин кәтирдији әсас рәгәмләр дәјишдирилөрәк, арадан галдырылмышдыр.

Һәмин нәшрдә кәтирилән һесаблама мисаллары В. И. Ленинин әлјазмасында олдуғу кими верилмишдир. —*34.*

[10] *Гошгу ортаглығы* — кәнд јохсулларынын бирликдә ишләмәләринин гәдим садә формасыдыр ки, бир нечә кәндли һәјәти кәнд тәсәррүфаты ишләрини көрмәк үчүн өз гошгу һејванларыны вә башга истеһсал васитәләрини бирләшдирирди. В. И. Ленин «Русијада капитализмин инкишафы» китабынын икинчи фәслиндә гошгу ортаглығыны «кәндли буржуазија тәрәфиндән сыхышдырылараг ифлас едән тәсәррүфатларын кооперасијасы» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 3-чү чилд, сәһ. 64—65) адландырыр. —*38.*

[11] *Кәнд диванханасы* — чар Русијасында 1838-чи ил әсаснамәсинә әсасән дөвләт кәндлиләри үчүн тә'сис едилән хүсуси мәһкәмә иди; бу мәһкәмә кәндхудадан (сәдр) вә сечилән икн кәндлидән ибарәт олурду. Кәнд диванханасы биринчи пиллә мәһкәмәси олуб хырда мүлки ишләрә, хырда чинајәт ишләринә бахыр, чәримә, ичбари иш вә чубугла дөјүлмәк чәзалары верирди. Кәнд мәһкәмәсинин икинчи пилләси волост диванханасы иди. 1858-чи илдә волост вә кәнд диванханалары ләғв едилди, анчаг «диванхана» термини галыб ашағы кәнд мәһкәмәләри үчүн ишләнирди. —*42.*

[12] *«Русскаја Мысл»* — либерал-халғчы мәсләкли ајлыг журнал иди; 1880-чи илдән Москвада чыхырды. 90-чы илләрдә, марксистләрин либерал халғчыларла бирликдә мүбаһисәси дөврүндә бу журналын редаксијасы халғчылыг мөвгеләриндә галараг, бә'зән өз сәһифәләриндә марксистләрин мәгаләләрини јер верирди. Журналын бәдии әдәбијјат шө'бәсиндә мүтәрәгги јазычылардан А. М. Горки, В. Г. Короленко, Д. Н. Мамин-Сибирјак, Г. И. Успенски, А. П. Чехов вә башгаларынын әсәрләри чап олунурду.

1905-чи ил ингилабындан сонра бу журнал кадет партијасынын сағ чинаһынын органы олду вә П. Б. Струвенин редакторлуғу илә чыхмаға башлады. 1918-чи илин орталарында бағланмышдыр. —*47.*

[13] *Узунзолаг торпаглар* — кәндлиләрин километрләрлә (бә'зән һәр тәрәфә 25—30 километр) узаныб кедән пај торпаглары иди. Узунзолаг торпаглара Русијанын чәнуб вә шәрг дүзәнлик рајонларында тез-тез тәсадүф едилирди; бу рајонларда бир нечә јүз кәндли һәјәти олан ири кәндләр чохлуг тәшкил едирди (узунзолаг торпагларын тәсвиринә В. Ј. Постниковун «Чәнуби рус кәндли тәсәррүфаты» китабында бах, М., 1891, III фәсил. Кәндлиләрин узунзолаг торпаглары, сәһ. 69—105). —*52.*

[14] *«Вестник Јевропы»* — буржуа-либерал мәсләкли ајлыг тарихи, сијаси вә әдәби журналдыр; 1866-чы илдән 1918-чи илә дәк

Петербургда чыхырды, бу журналда ингилабчы марксистләр әлејһинә мәгаләләр чап олунурду. —*56*.

15 *Кәндли ишләринә бахан гәза идарәләри* чар Русијасынын кәнд вә волостларында «кәндли иҹтимаи идарә органларына» нәзарәт етмәк үчүн 1874-чү илдә јарадылмышды. Гәза задәкан башчыларының рәһбәрлик етдији бу идарәләр, гәза полиси рәисиндән, барышыг мәһкәмәси һакиминдән вә гәза земство идарәси сәдриндән ибарәт иди. Кәндли ишләринә бахан гәза идарәләри, губернаторун башчылығы илә кәндли ишләринә бахан губерниҹа идарәсинә табе иди. —*62*.

16 Сөһбәт 1891-чи илдәки ачлыгдан кедир. Ачлыг Русијанын шәрги вә чәнуб-шәрги губернијаларыны даһа чох бүрүмүшдү. 1891-чи ил ачлығы, өлкәдә бундан әввәл баш вермиш бу кими тәбии фәлакәтләрин һамысындан даһа шиддәтли иди. Зәһмәткеш әһалинин ағласығмаз фәлакәтләрә дүчар едән бу ачлыг кәндлиләрин күтләви сурәтдә вар-јохдан чыхмасына сәбәб олду вә ејни заманда Русијада капитализмин инкишафы үчүн дахили базарын јаранмасы просесини сүр'әтләндирди (Русијада 1891-чи ил ачлығы һаггында Ф. Енкелсин «Алманијада сосиализм» мәгаләсинә бах, К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, XVI чилд, II һиссә, 1936, сәһ. 253—254; һәмчинин бах: В. И. Ленин, Әсәрләри, 4-чү нәшри, 3-чү чилд, сәһ. 151, 543). —*65*.

17 В. И. Ленинин *«Базарлар мәсәләси дејилән мәсәләјә даир»* әсәри 1893-чү илин пајызында Петербургда јазылмышдыр.

Ленин бу әсәрин ән мүһүм мүддәаларыны әввәлчә Петербург марксистләри дәрнәјинин («гочалар» дәрнәји дејилән дәрнәјин) јығынчағында Г. Б. Красинин «Базарлар мәсәләси» мөвзусунда рефераты мүзакирә едилән замап шәһ етмишди. Дәрнәк үзвләринин дедикләринә көрә Ленинин чыхышы јығынчагда нәшрак едәнләрә чох бөјүк тә'сир бағышламышды. Н. К. Крупскаја Ленинин бу чыхышыны хатырлајараг јазмышдыр: «Базарлар мәсәләси мүсафир марксистин изаһындасон дәрәчә конкрет гојулур, күтләләрини мәнафеји илә әлагәләндирилирди, һәр шејдә һадисәләри конкрет шәраитдә вә инкишаф һалында көтүрән чанлы марксизм мүнасибәти һисс олунурду». (Н. К. Крупскаја. Ленин һаггында хатирәләр. М., 1957 сәһ. 10).

Ленин дәрнәјин ичласындакы чыхышында вә сонра јаздығы «Базарлар мәсәләси дејилән мәсәләјә даир» адлы рефератда Г. Б. Красинин сәһвләрини көстәрмишдир; Г. Б. Красин харичи базарларын мөвчуд олмасыны капиталист истеһсалы үчүн зәрури шәрт сајыр вә ичтимаи истеһсалын ики бөлмәси арасындакы рабитәни инкар едирди. Ејни заманда Ленин Русијада капитализмин мүгәддәраты мәсәләсиндә либерал халгчыларын бахышларыны, һабелә јаранмагда олан «легал марк-

сизм» нүмајәндәләринин көрүшләрини кәскин тәнгид етмишди.

Ленинин «Базарлар мәсәләси дејилән мәсәләјә даир» әсәри Петербургун вә башга шәһәрләрин сосиал-демократ дәрнәкләриндә јајылырды; бу әсәр халгчылыға вә «легал марксизмә» гаршы мүбаризәдә күчлү силаһ олду. Бу әсәрдә чыхарылан әсас нәтичәләри Ленин сонралар өзүнүн «Русијада капитализмин инкишафы» китабында инкишаф етдирмишдир.

Ленинин «Базарлар мәсәләси дејилән мәсәләјә даир» әсәринин итмиш һесаб олунан әлјазмасы јалныз 1937-чи илдә Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институтунун сәрәнчамына кечмишдир.

Әсәр илк дәфә «Болшевик» журналынын 1937-чи илдә чыхан 21-чи №-синдә чап едилмишдир; 1938-чи илдә Институт бу әсәри ајрыча китаб шәклиндә нәшр етмишдир; сонра о, В. И. Ленинин Әсәрләринин дөрдүнчү нәшринин биринчи чилдинә дахил едилмишдир. — *71.*

[118] *Үстәлик дәјәр* — изафи дәјәрдир (Маркс буна Mehrwert дејир). В. И. Ленин 90-чы илләрдәки әсәрләриндә «изафи дәјәр» термини илә јанашы «үстәлик дәјәр» терминини ишләдирди. Сонралар о анчаг «изафи дәјәр» термининдән истифадә етмишдир. —*77.*

[119] Техники тәрәггини нәзәрә алан кениш тәкрар истеһсалын схеми В. И. Ленинин әлјазмасында олдуғу кими верилир; бу схемдә олан ајры-ајры рәгәм јанлышлыглары мүһакимәнин кедишинә вә чыхарылан үмуми нәтичәләрә тә'сир көстәрмир. —*83.*

[120] «Истеһлак васитәләри үчүн истеһсал васитәләри» сүтунунда I (v+m)-ин там чәми верилир ки, јығым үчүн олан һиссә дә бураја дахилдир. Нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, I бөлмәдә јарадылмыш јени дәјәрин бир һиссәси II бөлмә үчүн истеһсал васитәләри олмајыб I бөлмә үчүн (әвәзләмәдән әлавә олараг) әлавә истеһсал васитәләриндән ибарәт олан аләтләр вә материалларда тәчәссүм едир. Истеһсал олунмуш истеһсал васитәләринин һансы һиссәсинин II бөлмәјә аид олдуғу вә һансы һиссәсинин I бөлмәдә галдығы һаггында анчаг сонракы илдә һәр ики бөлмәдә һәгиғәтдә ишдә олан сабит капиталын гәдәринә көрә фикир јеритмәк олар.

В. И. Ленинин әлјазмасында ики јанлышлыг көздән гачыб галмышды, ја'ни 3172 $^1/_2$ әвәзинә 3172 вә 10830 әвәзинә 10828 $^1/_2$ јазылмышдыр ки, бу да мәтндә кәтирилән схемдән ајдындыр. —*84.*

[121] Бах: К. Маркс. «Капитал», II чилд, 1956, сәһ. 442—443. —*86.*

[122] Бах: К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 115.—*98.*

[23] Бах: К. Маркс. «Капитал», II чилд, 1956, сәһ. 317 (32-чи гејд). —*104.*

[24] Һесаб јанлышлыглары дүзәлдилмишдир. Әљазмасында сәһв олараг 7014 вә 28275 јазылмышды. В. И. Ленин бу сәһви «Русијада капитализмин инкишафы» китабында дүзәлтмишдир (бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 3-чү чилд, сәһ. 70) —*112.*

[25] Һесаб јанлышлығы дүзәлдилмишдир. Әљазмасында сәһв олараг 149703 јазылмышды. —*112.*

[26] В. И. Ленинин ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр? («Русскоје Богатство»-нун марксистләрә гаршы мәгаләләринә чаваб)» китабы 1894-чү илдә јазылмышдыр (биринчи бурахылышы апрелдә, икинчи вә үчүнчү бурахылышлары јајда гуртармышдыр). Ленин бу китаб үзәриндә 1892—1893-чү илләрдә Самарада ишләмәјә башламышды. Ленин Самара марксистләри дәрнәјиндә охудуғу рефератларда марксизмин әлејһдарлары олан либерал халгчылары: В. В-ни (Воронтсову), Михајловскини, Јужакову, Кривенкону кәскин тәнгид едирди. Бу рефератлар ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» китабы үчүн һазырлыг материалы олду.

1894-чү илин пајызында Ленин өзүнүн ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» әсәрини Петербург марксист дәрнәјиндә охумушду. Н. К Крупскаја өз хатирәләриндә јазырды: «Бу китабын һамыны нечә валеһ етдији ајдымдадыр. Китабда мүбаризәнин мәгсәди сон дәрәчә ајдын гојулмушду. Һектографда чап олунан «Халг достлары» сонралар «сары дәфтәрләр» ады илә әлдән-әлә кәзирди. Бу дәфтәрләрдә имза јох иди. Дәфтәрләр чох кениш охунурду вә һеч шүбһә јохдур ки, о заманкы марксист кәнчләрә күчлү тә'сир бағышламышды» (Н. К. Крупскаја. Ленин һаггында хатирәләр, М., 1957, сәһ. 12).

Ленинин китабы ајры-ајры бурахылышларла нәшр едилирди. Биринчи бурахылыш 1894-чү илин ијунунда Петербургда һектографда чап едилиб, орада вә башга шәһәрләрдә кизли јајылмышды. 1894-чү илин ијулунда биринчи бурахылышын јенә һәмин үсулла чап олунан икинчи нәшри чыхды. Биринчи вә икинчи бурахылышларын тәхминән 100 нүсхәси август ајында Горкидә (Владимир губернијасында) А. А. Ганшин тәрәфиндән вә сентјабрда Москвада чап едилмишди. Һәмин илин сентјабрында Петербургда А. А. Ванејев һектографда биринчи бурахылышдан јенә 50 нүсхә (бу дөрдүнчү нәшри иди). үчүнчү бурахылышдан да тәхминән бир о гәдәр чап етмишди. Китабын бу нәшринин чилдиндә белә бир гејд вар иди: «Әјаләт сосиал-демократлар групунун нәшри». Бу гејд конспирасија мәгсәди илә едилмишди. Јерли тәшкилатлар Ленинин әсәрини мүхтәлиф јолларла чохалдырдылар: ајры-

ајры бурахылышлар әл илә көчүрүлүрдү, јазы машынында чап едилирди вә и. а. 1894-чү илдә Чернигов губернијасынын Борзна гәзасында сосиал-демократлар групу ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» китабыны һектографда чап етди. Бу нәшрин нүсхәләри Черниговда, Киевдә вә Петербургда ајрылды. Китаб 1894-чү илин ахырында Вилнода, 1895-чи илдә Пензада, тәхминән һәмин илдә Владимирдә охунурду. 1895—1896-чы илләрдә бу китаб Томск марксист төләбәләри арасында ајрылды. Ејни заманда ону Ростов-Донда, 1896-чы илдә Полтавада вә башга шәһәрләрдә охујурдулар.

Ленинин китабы «Әмәк азадлығы» групуна, һабелә харичдә олан дикәр рус сосиал-демократ тәшкилатларына јахшы мә'лум иди.

««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» китабынын биринчи вә үчүнчү бурахылышларынын һектограф нәшри 1923-чү илин әввәлләриндә Берлин сосиал-демократ архивиндә вә тәхминән ејни заманда Ленинградда М. Ј. Салтыков-Шедрин адына Дөвләт үмуми китабханасында тапылмышды.

В. И. Ленинин Әсәрләринин биринчи, икинчи вә үчүнчү нәшрләриндә бу әсәр 1923-чү илдә тапылан 1894-чү ил һектограф нәшрләриндән чап едилмишдир.

1936-чы илдә Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институту, Ленинин ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» китабынын 1894-чү ил һектограф нәшриниң јени нүсхәсини әлдә етди. Бу нүсхәдә чохлу редактә дүзәлишләри вардыр вә јәгин ки, китаб харичдә чапа һазырлананда бу дүзәлишләри Ленинин өзү етмишдир.

В. И. Ленин Әсәрләринин дөрдүнчү нәшриниң биринчи чилдиндә ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» әсәри 1936-чы илдә Институтун әлдә етдији һектограф нүсхәси әсасында дүзәлишләр нәзәрә алынараг чап едилмишдир. Үзәриндә мүәллифин ишләдији нүсхәјә әсасән мүвафиг јерләрдә дырнаглар курсивлә әвәз едилмиш, әсас мәтндә мө'тәризә ичәрисиндә верилән бир сыра әлавәләр исә сәһифәнин ашағысындакы һашијәләрә кечирилмишдир. Ленинин чәдвәл үчүн јаздығы вә әввәлки нәшрләрдә бурахылыб верилмәјән изаһат да (китаба I әлавә) чап едилмишдир.

Бу нәшрдә китабын биринчи вә үчүнчү бурахылышлары онун дөрдүнчү нәшриндәки ејни мәнбәјә әсасән чап олунур.

Китабын икинчи бурахылышы индијәдәк тапылмамышдыр. —*129.*

[27] ***«Русскоје Богатство»*** — 1876-чы илдән 1918-чи илин орталарынадәк Петербургда чыхан ајлыг журналдыр. 90-чы илләрин әввәлиндән бу журнал либерал халгчыларын органы олуб, С. Н. Кривенко илә Н. К. Михајловски тәрәфиндән редактә

едилирди. Журнал чар һөкүмәти илә барышмағы тәбliғ едиб марксизмә вә рус марксистләринә гаршы шиддәтли мүбаризә апарырды. Журналын әдәбијјат шө'бәсиндә тәрәггипәрвәр јазычылардан В. В. Вересајев, В. М. Гаршин, А. М. Горки, В. Г. Короленко, А. И. Куприн, Д. Н. Мамин-Сибиријак, Г. И. Успенски вә башгаларынын әсәрләри чап едилирди.

1906-чы илдән јарымкадет енеслөр («халг сосиалистләри») партијасынын органы олмушду. —*133.*

[28] Н. К. Михајловскинин 1893-чү илдә «Русское Богатство» журналынын 10-чу №-синдә чап едилән «Әдәбијјат вә һәјат» мәгаләси нәзәрдә тутулур. Марксистләр мәгалә мүәллифинә мәктублар көндәриб мәгалә һаггында өз рә'јләрини билдирмишдиләр. Мәктубларын бир һиссәси «Былоје» журналынын 1924-чү ил 23-чү №-синдә чап едилмишди. —*133.*

[30] Н. К. Михајловскинин «Карл Маркс ч. Ј. Жуковскинин мүһакимәси гаршысында» адлы мәгаләси нәзәрдә тутулур; бу мәгалә «Отечественные Записки» журналынын 1877-чи ил октјабр тарихли 10-чу №-синдә чап едилмишди. —*136.*

[31] Бах: К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969. Алманча бирinчи нәшрinә мүгәддимә, сәh. 10. —*137.*

[31] 1843-чү илин јајында К. Марксын Крејснахда јаздығы «Һекелин һүгуг фәлсәфәсинин тәнгидинә дair» әсәри нәзәрдә тутулур. Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институтунда бу әсәрин битирилмәмиш әлјазмасы сахланылыр; бурада Һекелин «Һүгуг фәлсәфәсинин әсаслары» әсәринин 261—313-чү §-ларынын мүфәссәл тәнгиди тәһлили верилмишдир. Маркс, «Һекелин һүгуг фәлсәфәсинин тәнгидинә дair» әсәринин «Кириш»и, 1844-чү илдә «Deutsch-Französische Jahrbücher»дә («Алман-Франсыз Салнамәси»ндә) чыхандан сонра өзүнүн бу бөјүк әсәрини чапа һазырлајыб нәшр етдирмәк ниҗјәтиндә иди. Лакин бу ниҗјәтини һәјата кечирмәк Маркса мүјәссәр олмады. Марксын әлјазмасыны илк дәфә 1927-чи илдә Марксизм-Ленинизм Институту орижиналын дилиндә чап етмишдир (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 1-чи чилд: сәh. 219—368. 414—429). —*139.*

[32] В. И. Ленин «Сијаси игтисадын тәнгидинә дair» әсәринин мүгәддимәсиндән ситат кәтирир. В. И. Ленин «Карл Маркс» мәгаләсиндә (1914) бу ситатын јени тәрчүмәсини вермишдир (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икичилдлик сечилмиш әсәрләри, I чилд, 1953, сәh. 345—347). —*140.*

[33] ***«Contrat social»*** («Ичтимаи мүгавилә») — Жан-Жак Руссонун әсас әсәрләриндәндир. Әсәрин бүтөв ады беләдир: «Du Contract social; ou, Principes du droit politique» («Ичтимаи мүгавилә һаггында вә ја Сијаси һүгуг принсипләри»); 1762-чи

илдә Амстердамда нәшр едилмишдир; 1906-чы илдә рус дилинә тәрчүмә олунмушдур. Бу әсәрин әсас идеjасы белә бир иддиадан ибарәтдир ки, һәр бир ичтимаи гурулуш инсанлар арасында азад сазишин, мүгавиләнин нәтичәси олмалыдыр. XVIII әср Франса буржуа ингилабы әрәфәсиндә ирәли сүрүлән «ичтимаи мүгавилә» нәзәриjjәси өз әсасы е'тибары илә идеалист нәзәриjjә олса да, ингилаби рол ojнамышдыр. Бу нәзәриjjә буржуа бәрабәрлиjи тәләбләринин ифадәси иди, феодал силк имтиjазларыны jох етмәjә вә буржуа республикасы гурмаға чағырыш иди. — *140.*

[84] Бах: К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 374. —*149.*

[85] *Карл Марксын «Отечественные Записки» редаксиjасына мәктубу,* Н. К. Михаjловскинин «Карл Маркс ч. J. Жуковскинин мүһакимәси гаршысында» мәгаләси илә әлагәдар олараг 1877-чи илин ахырларында jазылмышды. Марксын вәфатындан сонра Ф. Енкелс бу мәктубун үзүнү көчүрүб Русиjаjа көндәрмишди. Енкелсин дедиjинә көрә, мәктубун «франсызча эслиндән әл илә көчүрүлән сурәтләри узун заман Русиjаны долашмыш, сонра исә русча· тәрчүмәси 1886-чы илдә Ченеврәдә «Вестник Народноj Воли» журналында (5-чи №-синдә.—*Ред.*), даһа сонра Русиjанын өзүндә дә дәрч едилмишди. Марксын гәләминдән чыхан бүтүн jазылар кими бу мәктуба да рус дарәләриндә бөjүк диггәт jетирилмишди» (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, XVI чилд, II һиссә, 1936, сәһ. 396). Марксын мәктубу Русиjада илк дәфә «Юридически Вестник» журналынын 1888-чи ил 10-чу №-синдә чап едилмишдир (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Сечилмиш мәктублар, 1955, сәһ. 330—333). — *149.*

[86] Бах: Ф. Енкелс. «Анти-Дүринг. Чәнаб Jевкени Дүрингин елмдә jаратдығы чевриlнш» (Икинчи бөлмә. Сиjаси игтисад. Биринчи фәсил. Предмет вә метод), 1967, сәһ. 146.—*149.*

[87] Бурада гejд едилән әсәр — «Алман идеолокиjасы» К. Марксын вә Ф. Енкелсин бирликдә jаздыглары әсәрдир, оилар бу әсәр үзәриндә 1845—1846-чы илләрдә ишләмишләр.

Тәхминән 50 чап вәрәги һәчминдә олан әлjазмасы ики чилддән ибарәт иди; биринчи чилддә әсас е'тибары илә тарихи материализмин әсас мүддәалары ишләнмиш назырланмыш вә Л. Фejербахын, Б. Бауерин вә М. Штирнерин фәлсәфи бахышлары тәнгид едилмишди, икинчи чилддә исә «һәгиги сосиализмин» мүхтәлиф нүмаjәндәләринин бахышлары тәнгид олунурду.

1846—1847-чи илләрдә Маркс вә Енкелс өзләринин бу әсәри үчүн Алманиjада нашир тапмаға дәфәләрлә тәшәббүс етмишдиләр. Лакин полисин төрәтдиjи манеәләр үзүндән, һабелә наширләр Маркс вә Енкелсин мүбаризә етдикләри мәсләкләрин төрәфини сахлаjан нүмаjәндәләр олуб әсәрин нәшр олун-

масына рәдд чавабы вердикләринә көрә, бу тәшәббүсләр нәтичәсиз галмышды. Маркс вә Енкелсин сағлығында «Алман идеолокијасы» әсәринин II чилдинин бирчә IV фәсли 1847-чи илин август вә сентјабр ајларында «Das Westphalische Dampfboot» («Вестфалија Кәмиси») журналында дәрч едилмишди. Әсәрин әлјазмасы он илләрлә алман сосиал-демократијасынын архивләриндә јатыб галырды. «Алман идеолокијасы» әсәрини илк дәфә 1932-чи илдә Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институту алман дилиндә бүтүнлүклә нәшр етди. Әсәрин русча тәрчүмәси 1933-чү илдә чапдан чыхмышдыр (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 3-чү чилд).

«Алман идеолокијасы» әсәринә Енкелсин вердији характеристика онун «Лүдвиг Фејербах вә классик алман фәлсәфәсинин сону» әсәринин мүгәддимәсиндән көтүрүлмүшдүр (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икичилдлик сечилмиш әсәрләри, II ч. 1953, сәһ. 360). —*150.*

[38] Бах: Ф. Енкелс. «Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји» әсәринин алманча биринчи нәшринә мүгәддимә. (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икичилдлик сечилмиш әсәрләри, II чилд, 1953, сәһ. 168—169).—*151.*

[39] *Чәмијјәтин кентил, гәбилә гурулушу* — ибтидаи ичма гурулушудур вә ја бәшәријјәт тарихиндә биринчи ичтимаи-игтисади формасијадыр. Гәбилә гурулушунун мејдана кәлмәси мүасир инсан типинин тәшәккүл тапмасынын баша чатмасы илә бир вахта дүшмүшдүр. Гәбилә ичмасы тәсәрруфат әлагәләри вә ичтимаи әлагәләр әсасында бирләшмиш ган гоһумлары коллективи иди. Гәбилә гурулушу өз инкишафында ики дөвр, матриархат вә патриархат дөврү кечмишдир. Патриархат ибтидаи чәмијјәтин синфи чәмијјәтә чеврилмәси вә дөвләтин мејдана кәлмәси илә баша чатмышды. Ибтидаи ичма гурулушунда истеһсал мүнасибәтләринин әсасыны истеһсал васитәләри үзәриндә ичтимаи мүлкијјәт вә мәһсулун бәрабәр бөлүшдүрүлмәси тәшкил едирди. Бу һал, һәмин дөврдә мәһсулдар гүввәләрин ашағы инкишаф сәвијјәсинә вә характеринә ујғун иди. Даш аләтләр, сонралар исә каман вә ох тәбиәт гүввәләри илә вә вәһши һејванларла тәкбәтәк мүбаризә апармаға имкан вермирди.

Ибтидаи ичма гурулушу һаггында бах: К. Маркс. «Луис Г. Морганын «Гәдим чәмијјәт» китабынын конспекти» (Маркс вә Енкелсин архиви, IX ч., 1941) вә Ф. Енкелсин «Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји» әсәри. — *154.*

[40] *Маликанә системи* — Русијада XV әсрдә, хүсусилә XVI әсрдә мејдана кәлиб бәргәрар олмуш хүсуси феодал торпаг саһиблији системидир. Маликанә системи мәркәзләшдирилмиш дөвләтин тәшәккүл тапмасы вә мәркәзләшдирилмиш орду јарадылмасы илә гырылмаз шәкилдә әлагәдардыр. Һөкумәт,

феодал һөкмдарын мүлкијјәти сајылан маликанә торпағыны, ордуда вә ја сарајда гуллуг етмәк мүкәлләфијјәти мүгабилиндә гуллугчулара паjлаjырды. Паj торпағынын гәдәри бу торпағын саһибинин гуллуг вәзифәсинә уjғун олурду. Бојарын там вә ирси мүлкијјәти сајылан вотчинадан фәргли олараг, маликанә гуллугчулуг едән задәканын шәрти вә мүвәггәти мүлкијјәти иди.

XVI әсрин орталарында маликанә тәдричән ирси мүлкијјәтә чеврилмәjә башлајыр вә вотчинаја кетдикчә даһа чох јахынлашырды. XVII әсрдә феодал торпаг саһиблијинин икі формасы, jә'ни вотчинна илә маликанә арасындакы фәрг силинир, вотчина вә маликанә саһибләринин феодал һүгугларыбәрабәрләшир. 1714-чү илдә I Пјотрун тәкварислик һаггындакы фәрманындан сонра маликанә гәти олараг, задәкан-мүлкәдарларын хүсуси мүлкијјәтинә кечир. «Маликанә» термини Русијада бүтүн феодал дөврүндә ишләдилирди. — *156.*

41 *I Интернасионал — Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији,* пролетариатын илк бејнәлхалг тәшкилатыдыр. Бу тәшкилаты 1864-чү илдә Лондонда К. Маркс инкилис вә франсыз фәһләләри тәрәфиндән чағырылан бејнәлхалг фәһлә ығынчағында тә'сис етмишди. I Интернационалын јарадылмасы, фәһлә синфинин инкилаби партијасы уғрунда К. Марксын вә Ф. Енкелсин бир чох илләр боју апардыглары инадлы мүбаризәнин нәтичәсидир. В. И. Ленинин гејд етдији кими, Биринчи Интернасионал «фәһләләрин капитал үзәринә инкилаби тәзјигини һазырламаг үчүн фәһләләрин бејнәлхалг тәшкилатынын тәмәлини гојду», «сосиализм уғрунда пролетар мүбаризәсинин, бејнәлхалг мүбаризәнин тәмәлини гојду» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 29-чу чилд, сәһ. 309, 310).

I Интернационалын мәркәзи рәһбәр органы К. Марксын даими үзв олдуғу Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Баш Шурасы иди. Маркс о заман фәһлә һәрәкатында һөкм сүрән хырда буржуа тә'сиринә вә тәригәтчилик мејлләринә (Инкилтәрәдә тред-јунионизмә, роман өлкәләриндә прудонизмә вә анархизмә) үстүн кәләрәк, Баш Шуранын ән шүурлу үзвләрини (Ф. Лесснер, Е. Дупон, К. Јунг вә башгаларыны) өз әтрафында бирләшдирирди. I Интернасионал мүхтәлиф өлкәләрин фәһләләринин игтисади вә сијаси мүбаризәсинә рәһбәрлик едир вә онларын бејнәлхалг һәмрә'лијини мөһкәмләндирирди. Марксизми јајмагда вә сосиализми фәһлә һәрәкаты илә бирләшдирмәкдә I Интернасионал чох бөјүк рол ојнамышдыр.

Парис Коммунасы мәғлуб оландан сонра фәһлә синфинин гаршысында I Интернасионалын нәәли сүрдүjү принсипләр әсасында күтләви милли партијалар јаратмаг вәзифәси дурду. 1873-чү илдә К. Маркс јазмышды: «Авропада ишләрин вәзијјәтини нәзәрә алараг, Интернасионалын рәсми тәшкилини мүвәггәти олараг арха сыраја кечирмәји шәксиз фајдалы һесаб едирәм» (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Сечилмиш мәктуб-

лар, 1955, сәh. 304). 1876-чы илдә Филаделфија конфрансында I Интернасионал рәсми сурәтдә бурахылды. —*160.*

[42] В. И. Ленин дүз олмајан мүбаһисә методларыны көстәрмәк үчүн мүртәче «Новоје Времја» гәзетинин әмәкдашы В. Буренинин адыны үмуми исим мә'насында ишләдир. — *160.*

[43] *«Новоје Времја»* — 1868-чи илдән 1917-чи иләдәк Петербургда чыхан күндәлик гәзетдир. Мүхтәлиф наширләрә мәхсус олмуш вә өз сијаси мәсләкини дәфәләрлә дәјишдирмишди. Әввәлләр мө'тәдил либерал гәзет иди, 1876-чы илдән мүртәче задәкан вә бүрократ-мә'мур даирәләринин органы олмушду. 1905-чи илдән гаракүруһчуларын органы иди. Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра бу гәзет Мүвәггәти буржуа һөкүмәтинин әксингилаби сијасәтини тамамилә мүдафиә едирди вә болшевикләри гудузчасына көзүмчыхдыја салмышды. 1917-чи ил октјабрын 26-да (нојабрын 8-дә) Петроград Совети јанында Һәрби Ингилаб Комитәси бу гәзети бағлатды. В. И. Ленин «Новоје Времја» гәзетинин сатгын гәзет нүмунәси адландырырды.

В. Буренин, 1894-чү ил февралын 4-дә чап едилән «Тәнгиди очеркләр» адлы фелјетонунда Н. К. Михајловскини марксистләрә гаршы мүбаризәсинә көрә тә'рифләмишди. —*163.*

[44] Бах: Ф. Енкелс. «Аиләнин, хүсуси мүлкиҗәтин вә дөвләтин мәншәји» әсәринин биринчи нәшринә мүгәддимә (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икичилдлик сечилмиш әсәрләри, II чилд, 1953, сәh. 167). —*166.*

[45] Бах: К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәh. 13. —*166.*

[46] К. Марксын вә А. Руһенин редаксијасы илә Парисдә алман дилиндә нәшр олунан «Deutsch-Französische Jahrbücher» («Алман-Франсыз Салнамәси») журналы нәзәрдә тутулур. 1844-чү илин февралында журналын јалныз биринчи, гошa бурахылышы чыхды. Журналын пәшринин дајандырылмасынын әсас сәбәби Маркс илә буржуа радикалы Руһе арасындакы принсипиал ихтилафлар иди. —*167.*

[47] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 1-чи чилд, сәh. 379—380. —*167.*

[48] Фәлсәфәдә *триада* (јунанча trias) — үчпилләли инкишаф формулудур. Үчпилләли инкишаф идејасыны илк дәфә гәдим Јунаныстанын јени платончу философлары, о чүмләдән Прокл ирәли сүрмүшдү. Бу идеја алман идеалист философларындан Фихте вә Шеллингин әсәрләриндә өз ифадәсини тапмышдыр. Триада Һеkелин идеалист фәлсәфәсиндә ән кениш шәкилдә инкишаф етдирилмишдир; Һеkел белә һесаб едирди ки, һәр бир инкишаф просеси үч пилләдән кечир: тезис, антитезис,

синтез. Икинчи пиллә биринчинин инкары демәкдир вә она кечид өз әксинә чевриlмәкдир; үчүнчү пиллә икинчинин инкарыдыр, јә'ни инкары инкардыр; үчүнчү пиллә әслиндә башланғыч формаја гајытмаг, анчаг јени мәзмунла зәнкинләшмиш һалда вә јени, даһа јүксәк әсасда гајытмаг демәкдир. Һекелин триадасы елә бир схемдир ки, керчәклик сүн'и сурәтдә бу схемә ујғунлашдырылырды; триада схеминин ихтијари шәкилдә гурашдырылмасы тәбиәтин вә чәмијјәтин һәгиги инкишафыны тәһриф еднрди. К. Маркс, Ф. Енкелс вә В. И. Ленин Һекелин диалектикасынын сәмәрәли чәһәтләрини јүксәк гијмәтләндирәрәк, онун диалектик методуну тәнгиди сурәтдә јенидән ишләмиш, објектив дүнјанын вә инсан тәфәккүрүнүн ән үмуми инкишаф ганунларыны әкс етдирән материалист диалектиканы јаратмышлар. —*168*.

[49] Бах: Ф. Енкелс. «Анти-Дүринг» (Биринчи бөлмә. Фәлсәфә. Он үчүнчү фәсил. Диалектика. Инкары инкар). —*169*.

[50] Марксист диалектик методу В. И. Ленинин «Материализм вә емпириокритисизм», «Фәлсәфә дәфтәрләри», «Карл Маркс» вә башга әсәрләриндә ардычыл шәкилдә шәрһ олунмуш вә даһа да инкишаф етдирилмишдир. — *171*.

[51] Мәгаләнин мүәллифи (И. К—н) — Петербург университетинин профессору И. И. Кауфмандыр. Маркс бу мәгаләни диалектик методун ән јахшы шәрһләриндән бири кими гијмәтләндирмишдир (бах: К. Маркс. «Капитал», 1 чилд, 1969. Икинчи нәшринә сөзарды, сәһ. 19—21). —*171*.

[52] В. И. Ленин Ф. Енкелсин «Анти-Дүринг» әсәриндән көтүрдүјү бир парчаны (Биринчи бөлмә. Фәлсәфә. Он үчүнчү фәсил. Диалектика. Инкары инкар) өзү тәрчүмә едиб мәтнин сонракы сәһифәләриндә (бу нәшрин 175—180-чы сәһифәләриндә) ситат кәтирир. Бах: Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институту Азәрбајчан филиалынын нәшри, 1967, сәһ. 129—134 —*175*.

[53] Бах: К. Маркс «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 89.—*177*.

[54] Бах: К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 758. —*178*.

[55] К. Марксын «Капитал» әсәринин биринчи чилдинин икинчи нәшринә «Сөзарды» нәзәрдә тутулур. — *181*.

[56] *«Отечественные Записки»* — әдәби-сијаси журналдыр, 1820-чи илдә Петербургда нәшр олунмаға башламыш, 1839-чу илдән о заманын ән јахшы, мүтәрәгги журналы олмушду. Журналын ишиндә В. Г. Белински, А. И. Кертсен, Т. Н. Грановски, Н. П. Огарјов вә башгалары иштирак едирдиләр. 1846-чы илдән, Белински редаксијадан чыхандан сонра «Отечественные Записки» журналынын әһәмијјәти азалмаға башлады.

1868-чи илдән журнал Н. А. Некрасовун вә М. Ј. Салтыков-Шедринин ихтијарына кечди вә «Отечественныје Записки»нин јени чичәкләнмә дөврү башланды; бу заман журнал ингилаб-чы-демократ зијалылары өз әтрафында топлајырды. Некрасовун вәфатындан сонра (1877) журналда халгчыларын тә'сири үстүнлүк тәшкил етди.

Журнал даим сензура тә'гибләриндә уграјырды вә 1884-чү илин апрелиндә чар һөкүмәти тәрәфиндән бағланды. —*182.*

67 К. Маркс вә Ф. Енкелс тәрәфиндән «Коммунист партијасынын манифести»ндә шәрһ едилмиш ашағыдакы мүддәалар нәзәрдә тутулур:

«Коммунистләрин нәзәри мүддәалары һеч дә дүнјаны јенидәшдирмәк хәјалына дүшән бу вә ја башга бир шәхсин үјдурдуғу вә ја гурашдырдығы идејалара, принсипләрә әсасланмыр.

Бу мүддәалар давам едән синфи мүбаризәдәки кәрчәк мүнасибәтләрин јалныз үмуми ифадәсидир, көзүмүзүн гаршысында баш верән тарихи һәрәкатын ифадәсидир» (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Коммунист партијасынын манифести, 1972, сәһ. 41. —*186.*

68 Бах: Ф. Енкелс. «Анти-Дүринг» (Биринчи бөлмә. Фәлсәфә. Доггузунчу фәсил. Әхлаг вә һүгуг. Әбәди һәгигәтләр), 1967, сәһ. 91. —*187.*

69 Н. К. Михајловскинин ашағыдакы мәгаләләри нәзәрдә тутулур: «Карл Марксын китабынын русча нәшри барәсиндә» («Отечественныје Записки» № 4, апрел 1872-чи ил) вә «Карл Маркс ч. Ј. Жуковскинин мүһакимәси гаршысында» («Отечественныје Записки» № 10, октјабр 1877-чи ил).—*190.*

60 В. И. Ленин К. Марксын А. Рукеjә мәктубундан (сентјабр 1843-чү ил) ситат кәтирир (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, I чилд, сәһ. 381).—*193.*

61 В. И. Ленин, С. Н. Јужакову нәзәрдә тутур; онун сијаси-игтисади бахышлары ««Халг достлары» кимдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» китабынын икинчи бурахылышында хүсусилә тәнгид едилмишдир. Бу китабын икинчи бурахылышынын ја әлјазмасы, ја да һектограф нәшри тапылмамышдыр. —*194.*

62 К. В. Плехановун 1883-чү илдә Ченеврәдә (Исвечрә) тә'сис етдији илк рус марксист групу олан *«Әмәк азадлығы»* групу нәзәрдә тутулур. Бу група Плехановдан башга П. Б. Акселрод, Л. Г. Дејч, В. И. Засулич, В. Н. Игнатов да дахил иди.

«Әмәк азадлығы» групу марксизми Русијада јајмаг сahәсиндә чох иш көрмүшдүр. Бу груп, марксизм баниләринин әсәрләрини: Маркс вә Енкелсин «Коммунист партијасынын манифести», Марксын «Муздлу әмәк вә капитал», Енкелсин

«Сосиализмин утопијадан елмә доғру инкишафы» әсәрләрини вә башға әсәрләри рус дилинә тәрчүмә едиб харичдә нәшр едир вә Русијада јајырды. Плеханов вә онун групу халгчылыға чидди зәрбә ендирди. 1883 вә 1885-чи илләрдә Плехановун јаздығы вә «Әмәк азадлығы» групунун нәшр етдији рус сосиал-демократлары програмынын ики лајиһәси Русијада сосиал-демократ партијасыны һазырламаг вә јаратмаг јолунда мүһүм аддым иди. Плехановун «Сосиализм вә сијаси мүбаризә» (1883), «Бизим ихтилафларымыз» (1885), «Тарихә монист бахышын инкишафы мәсәләсинә даир» (1895) әсәрләри марксизм бахышларыны јајмагда бөјүк рол ојнады. Лакин «Әмәк азадлығы» групунун чидди сәһвләри дә вар иди: бу сәһвләр халгчылыг бахышларындан галыгларындан, кәндлиләрин ингилабилијини лазымынча гијмәтләндирмәмәкдән, либерал буржуазијанын ролуну һәддән артыг гијмәтләндирмәкдән ибарәт иди. Бу сәһвләр Плехановун вә групун башга үзвләринин сонракы меншевик бахышларынын рүшејми олду. «Әмәк азадлығы» групунун фәһлә һәрәкаты илә әмәли әлагәси јох иди. В. И. Ленин көстәрирди ки, «Әмәк азадлығы» групу «јалныз нәзәри чәһәтдән сосиал-демократијанын әсасыны гојмуш вә фәһлә һәрәкатына доғру биринчи аддымы атмышды» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 20-чи чилд, сәһ. 282).

1903-чү илин августунда РСДФП-нин икинчи гурултајында «Әмәк азадлығы» групу өз фәалијјәтини дајандырдығыны билдирди. —*204.*

63 *«Наширләрдән»* — Ленинин ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» әсәринин биринчи бурахылышынын биринчи нәшринә јазылан сөзардыдыр. — *212.*

64 *«Һәмин нәшрә даир»* — ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» әсәринин биринчи бурахылышынын икинчи нәшринә 1894-чү илин ијулунда јазылан сөзардыдыр. —*213.*

65 *«Јуридически Вестник»* — либерал-буржуа мәсләкли ајлыг журналдыр, 1867-чи илдән 1892-чи илədәк Москвада чыхмышдыр. —*219.*

66 Русијада тәһкимчилик һүгугуну ләғв етмәк һаггында чар II Александрын 1861-чи ил февралын 19-да имзаладығы Манифест нәзәрдә тутулур. —*232.*

67 Кәндлиләрин тәбәгәләшмәси барәсиндә В. И. Ленинин гејд етдији *бир нечә гәзаја аид мә'лумат* ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» китабынын (тапылмамыш) икинчи бурахылышына дахил олмушду.

Ленин кәндлиләрин тәбәгәләшмәси мәсәләсини «Русијада

капитализмин инкишафы» әсәриндә, хүсусилә онун «Кәндлиләрин тәбәгәләшмәси» адланан икинчи фәслиндә әтрафлы ишләјиб һазырламышдыр. —*238.*

[68] Чар Русијасында *четверт кәндлиләри* кечмиш дөвләт кәндлиләри категоријасына дејилирди; булар XVI—XVII әсрләрдә Москва дөвләтинин кәнар јерләриндә көчүрүлүб орада јерләшдирилән хырда гуллугчу адамларын нәвә-нәтичәләри иди. Бу кечмәләрә (казаклар, ишанчылар, әскәрләр) сәрһәди горудуглары үчүн мүвәггәти вә ја һәмишәлик кичик торпаг саһәләри верилир вә бу саһәләр «четвертлә» өлчүлүрдү. Дөвләт тәрәфиндән көчүрүлән бу кәндлиләрә 1719-чу илдән бирһәјәтлиләр ады верилди. Бирһәјәтлиләрә кечмишдә имтијаз верилирди вә онларын кәндли саһиби олмаг ихтијары вар иди. XIX әсрдә бирһәјәтлиләр һүгугча тәдричән кәндлиләрлә бәрабәрләшдирилдиләр. 1866-чы ил әсаснамәсинә көрә бирһәјәтлиләрин торпағы (четверт торпағы) онларын хүсуси мүлкијјәти һесаб едилди. —*240.*

[69] Бурада вә һәмин чилдин башга јерләриндә В. И. Ленин И. А. Гурвичин «Рус кәндинин игтисади вәзијјәти» адлы китабындан ситатлар кәтирир; 1892-чи илдә Њју-Јоркда инкилисчә чыхан бу китаб рус дилиндә 1896-чы илдә нәшр олунмушдур. Китабда гијмәтли факт материалы вардыр. Ленин бу китабы јүксәк гијмәтләндирмишдир. —*240.*

[70] В. И. Ленин, К. Марксын «Һекелин һүгуг фәлсәфәсинин тәнгидинә даир. Кириш» әсәриндән ситат кәтирир (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 415). — *251.*

[71] *Помпадурлар* — М. Ј. Салтыков-Шедринин «Помпадурлар вә помпадуршалар» әсәриндә јаратдығы үмумиләшдирилмиш сатирик образдыр; бөјүк рус сатирик јазычысы бу әсәриндә јүксәк рүтбәли чар мә'мурларыны, назирләри вә губернаторлары дамғаламышдыр. Салтыков-Шедринин бу сәрраст ибарәси рус дилиндә мөһкәм јер тутуб инзибати өзбашыналығы, јекәбашлыгы ифадә едир. —*262.*

[72] Г. И. Успенскинин *«Һамы бир тәндә»* мәгаләси онун 1881-чи илдә «Русская мысл» журналынын XI китабында чап едилән «Гочалар» һекајәсинин давамы вә сонудур. —*274.*

[73] *Гладстон ландбилләри* — XIX әсрин 70-чи вә 80-чы илләриндә Инкилтәрәдә либерал Гладстон һөкумәтинин һәјата кечирдији торпаг ганунларыдыр. Гладстон һөкумәти торпаг ичарәдарлары илә торпаг саһиби олан лендлордлар арасындакы мүбаризәни јумшалтмаг вә ичарәдарларын сәсләрини әлә кечирмәк мәгсәди илә ичарәдарлары күтләви сурәтдә торпагдан чыхарыб гован лендлордларын өзбашыналығыны чүз'и дәрәчәдә

мәһдудлашдырды. Һөкумәт һәмчинин ичарәдарларын верки галыглары мәсәләсини һәлл етмәји, «әдаләтли» ичарә һаггы тә'јин етмәк үчүн хүсуси торпаг мәһкәмәләри јаратмағы вә и. а. вә'д етди. Гладстон ландбилләри либерал буржуазијанын ичтимаи бошбоғазлығынын нүмунәсидир. —*277.*

[74] *«Неделја»* — либерал халгчы сијаси вә әдәби гәзетидир; 1866-чы илдән 1901-чи иләдәк Петербургда чыхырды. Гәзет мүтләгијјәтә гаршы мүбаризәнин әлејһинә чыхыр, «кичик ишләр» нәзәријјәси дејилән нәзәријјәни тәблиғ едир, ја'ни зијалылары ингилаби мүбаризәдән әл чәкиб «мәдәнијјәтчиликлә» мәшғул олмаға чағырырды. —*282.*

[75] XIX әсрин әввәлләриндә кениш јајылыб о дөврдә әсас идеја чәрәјанларындан бири олан франсыз утопик сосиализми нәзәрдә тутулур.

Франсыз утопик сосиализминин мејдана кәлмәсинин ичтимаи-игтисади әсасы зәһмәткеш күтләләрин кетдикчә даһа шиддәтлә истисмар едилмәсиндән, пролетариатла буржуазија арасында барышмаз зиддијјәтләрин ашкара чыхмасындан ибарәт иди. Франсыз утопик сосиализминин ән көркәмли нүмајәндәләри А.-К. Сен-Симон вә Ш. Фурје иди, онларын бахышлары тәкчә Франсада дејил, башга өлкәләрдә дә кениш јајылмышды. Лакин франсыз утопик сосиалистләри капиталист мүнасибәтләринин вә капиталист истисмарынын маһијјәтини ардычыл шәкилдә ашкара чыхарда билмәмиш, капиталист истеһсал үсулунун әсас зиддијјәтини ајдынлашдыра билмәмишдиләр. Онлар чәмијјәти сосиалистчәсинә јенидән гурмаг лүзумуну, өз ичтимаи-сијаси идеалларынын утопик характеринә үјғун олараг, зәканын наданлыг, һәгигәтин јалан үзәриндә гәләбә чалмасының зәрурилији илә әсасландырырдылар. Онларын бахышларынын јеткин олмамасынын сәбәби о дөврүн ичтимаи шәраити иди, ири капиталист сәнајесинин вә сәнаје пролетариатынын кифајәт гәдәр инкишаф етмиш олмамасы иди. Франсыз сосиализми һаггында әтрафлы мә'лумат алмаг үчүн Ф. Енкелсин «Сосиализмин утопијадан елмә доғру инкишафы» вә «Анти-Дүринг» әсәрләринә бах. В. И. Ленин франсыз утопист сосиалистләринин тә'лимләрини үмумијјәтлә франсыз ингилаби тә'лимләри илә әлагәдар шәкилдә тәһлил едәрәк, онлары марксизмин мәнбәләриндән бири кими гијмәтләндирир.

Франсыз маарифчиләринин идеjаларыны гаврамыш олан рус ингилабчы демократлары А. И. Кертсен, В. Г. Белински, Н. Г. Чернышевски, Н. А. Доброљубов Гәрби Авропа утопик сосиализминин бир чох чәрәјанларындан фәргли олараг, мүтләгијјәти девирмәк үчүн күтләләрин мүбаризәси идеjасыны, кәндли ингилабы идеjасыны мүдафиә едирдиләр. Лакин онлар сәһв олараг белә күман едирдиләр ки, сосиализмә доғру јол јарымфеодал кәндли ичмасындан кечир. Русија игтисади чәһәтдән зәиф инкишаф етмиш олдуғуна көрә, Чернышевски

башда олмагла рус ингилабчы демократлары сосиализм чәмиjjәтини гурмагда фәһлә синфинин һәлледичи ролуну ашкара чыхарда билмәмишдиләр. —*282.*

[76] В. В.-нин (В. П. Воронсовун) 1893-чү илдә чапдан чыхмыш «Бизим чәрәјанларымыз» китабы нәзәрдә тутулур. —*283.*

[77] Н. К. Михајловскинин В. В.-јә чавабы 1893-чү илдә «Русскоје Богатство»нун 10-чу №-синдә чап едилән «Әдәбиjjат вә һәјат» мәгаләсиндә верилмишди. —*283.*

[78] *Бакунинчиләр вә гиjамчылар* — анархизмин идеологу, марксизмин вә елми сосиализмин гаты дүшмәни М. А. Бакунинин (1814—1876) тәрәфдар вә ардычылларыдыр. Бакунинчиләр фәһлә һәрәкатынын марксизм нәзәриjjәсинә вә тактикасына гаршы инадла мүбаризә апарырдылар. Бакунизмин әсас мүддәасы һәр чүр дөвләти, о чүмләдән дә пролетариат диктатурасыны инкар етмәкдән, пролетариатын үмумдүнjа-тарихи ролуну анламамагдан ибарәтдир. Бакунин синифләри «бәрабәрләшдирмәк», «азад иттифаглары» ашағыдан бирләшдирмәк идеjасыны ирәли сүрмүшдү. Бакунинчиләрин фикринчә, «көркәмли» шәхсләрдән дүзәлдилән кизли ингилаби чәмиjjәт дәрһал галдырылан халг гиjамларына рәһбәрлик етмәли иди. Мәсәлән, бакунинчиләр бөлә күман едиридиләр ки, Русиjада кәндлиләр дәрһал үсjана галхмаға һазырдырлар. Онларын кизли гәсдләр дүзәлтмәк, дәрһал гиjам галдырмаг вә террорчулуг етмәк тактикасы авантүрист тактика иди, марксизмин үсjан тә'лиминә зидд иди. Бакунизм, вар-jохдан чыхмыш хырда мүлкиjjәтчинин идеолокиjасыны әкс етдириб хырда бүржуа чәрәјаны олан прудонизмә jахындыр. Русиjада бакунинчиләрин нүмаjәндәләриндән бири С. Г. Нечаjев иди, о, харичдә jашаjан Бакунинлә сых әлагә сахлаjырды. Онлар гәсдчи чәмиjjәтин програмыны «Ингилаби катехизис»дә шәрһ етмишдиләр. 1869-чу илдә Нечаjев Русиjада «Халг диваны» адлы мәһдуд гәсдчиләр тәшкилаты дүзәлтмәjә чәһд етмишди. Лакин о, анчаг Москвада бир нечә дәрнәк дүзәлдә билмишди. Чох кечмәдән чар һөкүмәти «Халг диваны» тәшкилатыны ашкара чыхартды вә 1869-чу илин декабрында дағытды. К. Маркс вә Ф. Енкелс бакунинчиләрин нәзәриjjәси вә тактикасыны кәскин сүрәтдә писләмишдиләр. В. И. Ленин бакунизми «өзү үчүн ничат jолу тапа билмәjиб үмидсизлиjә гапылан хырда буржуанын» дүнjакөрүшү кими гиjмәтләндирмишдир (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 18-чи чилд, сәһ. 11). Бакунизм, халгчылыгын идеja мәнбәләриндән бири олду.

Бакунин вә бакунинчиләр һаггында ашағыдакы әсәрләрә бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. «Сосиалист демократиjасы алjансы вә Бejнәлхалг Фәһлә Бирлиjи» (1873); Ф. Енкелс. «Бакунинчиләр иш башында» (1873). «Мүһачир әдәбиjjаты» (1875), һәмчинин В. И. Ленинин «Мүвәггәти ингилаби һөкумәт һаггында» әсәри (1905) вә башгалары. —*284.*

[79] *Народнајаволјачылар*—кизли «Земља и волја» чәмијјәтинин парчаланмасы нәтичәсиндә 1879-чу илин августунда јаранмыш олан «Народнаја волја» террорчу халгчыларын кизли сијаси тәшкилатынын үзвләридир. «Народнаја волја» тәшкилатына Ичраијјә комитәси башчылыг едирди; бу комитәнин тәркибинә А. И. Желјабов, А. Д. Михајлов, М. Ф. Фроленко, Н. А. Морозов, В. Н. Фигнер, С. Л. Перовскаја, А. А. Квјатковски вә башгалары дахил идиләр. «Народнаја волја» тәшкилатынын ән јахын мәгсәди чар мүтләгијјәтини јыхмаг иди. Бу тәшкилатын програмы үмуми сечки һүгугу әсасында сечилән «даими халг нүмајәндәлији» тәшкил едилмәсини, демократик азадлыглар е'лан олунмасыны, торпағын халга верилмәсини, завод вә фабрикләрин фәһләләрин әлинә кечмәси үчүн тәдбирләр ишләниб һазырланмасыны нәзәрдә тутурду. Лакин народнајаволјачылар кениш халг күтләләри ичәрисиндә јол тапа билмәјиб сијаси гәсд вә фәрди террор јолуна кечдиләр. Онларын террорчу мүбаризәси күтләви инғилаби һәрәкат тәрәфиндән мүдафиә едилмәди, бу исә һөкүмәтә имкан верди ки, амансыз тә'гибләр, е'дамлар вә фитнәкарлыгла тәшкилаты дармадағын етсин.

1881-чи илдән сонра «Народнаја волја» дағылды. Бу тәшкилаты бәрпа етмәк үчүн 80-чы илләрдә дәфәләрлә едилән чәһдләрдән һеч бир иәтичә чыхмады. Мәсәлән, 1886-чы илдә А. И. Улјанов (В. И. Ленинин гардашы) вә П. Ј. Шевырјов башда олмагла террорчу бир груп мејдана кәлмишди; бу груп «Народнаја волја» тәшкилатынын эн'әнәләринә шәрик иди. III Александра гаршы гәсд мүвәффәгијјәтсизлијә уғрадыгдан сонра груп ашкара чыхарылды вә онун фәал иштиракчылары е'дам едилди.

В. И. Ленин народнајаволјачыларын сәһв, утопист програмыны тәнгид етмәклә јанашы «Народнаја волја» үзвләринин чаризмә гаршы фәдакар мүбаризәсиндән бөјүк һөрмәтлә бәһс едирди. 1899-чу илдә В. И. Ленин «Русија сосиал-демократларынын протести»ндә көстәрмишди ки, «көһнә «Народнаја волја»нын хадимләри, бир овуч гәһрәмана јардым едән ичтимаи тәбәгәләрин мәһдудлуғуна бахмајараг, һәрәкат бајрағыны инғилаби нәзәријјәдән ибарәт олмадығына бахмајараг, рус тарихиндә бөјүк рол ојнаја» билмишләр (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 180). —*284.*

[80] Нүмајәндәли мәркәзи идарә нәзәрдә тутулур.

1873-чү илдә К. Маркс вә Ф. Енкелс бу мәсәлә барәсиндә јазмышлар: «О заман Русијада Земство мәчлисинин чағырылмасыны тәләб едирдиләр. Бә'зиләри бу мәчлисин чағырылмасыны малијјә чәтинликләрини һәлл етмәк үчүн, бә'зиләри исә монархијаја сон гојмаг үчүн тәләб едирдиләр. Бакунин ону Русијанын бирлијини нүмајиш етдирмәк, чарын һакимијјәти вә әзәмәтини мөһкәмләтмәк үчүн истәјирди» (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, XIII чилд, II һиссә, 1940, сәһ. 645).

Бир чох рус ингилабчыларынын фикринчә Земство мәчлисинин чағырылмасы чар сүлаләсини девирмәјә бәрабәр иди. Конститусија һазырламаг үчүн бүтүн вәтәндашларын нүмајәндәләриндән ибарәт Земство мәчлисинин чағырылмасы рус сосиал-демократ партијасынын програм тәләбләриндән бири иди. — *284.*

[81] Н. Г. Чернышевски вә А. И. Кертсен нәзәрдә тутулур. К. Марксын «Отечественные Записки» редаксијасына мәктубуна бах (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Сечилмиш мәктублар. 1955, сәһ. 331).—*285.*

[82] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Сечилмиш мәктублар, 1955, сәһ. 332.—*286.*

[83] «*Sozialpolitisches Centralblatt*» (Мәркәзи Ичтимаи-Сијаси Вәрәгә») — Алманија сосиал-демократијасы сағ ганадынын органыдыр. 1892-чи илдән чыхмаға башламышды. —*292.*

[84] Чар һөкумәтинә сатылыб онун гаршысында сүрүнән сатғын мәтбуат органлары: журнал вә гәзетләр нәзәрдә тутулур. — *295.*

[85] Н. И. Утин, А. Д. Трусов, В. И. Бартенев башда олмагла рус ингилабчы мүһачирләриндән ибарәт *халғчы сосиалистләр груну* нәзәрдә тутулур. Бу груп Ченеврәдә «Народное Дело» журналыны нәшр едирди. 1870-чи илин әввәлләриндә бу груп Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин (I Интернасионалын) рус бөлмәсини јаратмышды. 1870-чи ил мартын 22-дә Иентрнасионалын Баш Шурасы рус бөлмәсини Интернасионалын тәркибинә гәбул етди. Бөлмәнин хаһиши илә К. Маркс Баш Шурада бөлмәнин нүмајәндәси олмағы өз өһдәсинә көтүрдү. 1870-чи ил мартын 24-дә Маркс рус бөлмәси Комитәсинин үзвләринә јазмышды: «Мәнә тәклиф етдијиниз шәрәфли вәзифәни, Баш Шурада сизин нүмајәндәниз олмаг вәзифәсини мәмнуниjjәтлә гәбул едирәм» (Бах: «К. Марксын вә Ф. Енкелсин рус сијаси хадимләри илә јазышмасы», 2-чи нәшри, 1957, сәһ. 40). I Интернасионалын рус бөлмәсинин үзвләри бакунинчи анархистләрә гаршы Марксын мүбаризәсиндә она тәрәфдар чыхыр, Интернасионал идеjаларыны јајмаг үчүн ингилаби тәблиғатла мәшғул олур, рус ингилаби һәрәкатынын Гәрби Авропа ингилаби һәрәкаты илә әлагәсини мөһкәмләтмәјә чалышыр, Исвечрә вә Франса фәһлә һәрәкатында иштирак едирдиләр. Лакин рус бөлмәси үзвләринин бахышларында халғчылыг утопизми һәлә чох иди, мәсәлән, онлар ичманы идеаллашдырараг, ону «рус халғынын бөjүк наилиjjәти» адландырырдылар. Бөлмә Русиjадакы ингилаби һәрәкатла сых әлагә јарада билмәди ки, бу да онун 1872-чи илдә парчаланыб дағылмасынын әсас сәбәби олду. —*300.*

[86] А. Н. Енкелгардтын тәсәррүфатынын характеристикасыны В. И. Ленин «Русијада капитализмин инкишафы» китабында III фәслин VI §-да вермишдир. —*302.*

[87] *«Сосиал-Демократ»* — 1890—1892-чи илләрдә «Әмәк азадлығы» групунун харичдә (Лондон — Ченеврә) нәшр етдији әдәби-сијаси ичмалдыр. Русијада марксизм идеjаларыны jајмагда бөjүк рол ојнамышдыр; чәми дөрд китабы чыхмышдыр. «Сосиал-демократ»ын әсас иштиракчылары К. В. Плеханов, П. Б. Акселрод, В. И. Засулич иди.

В. И. Ленин Плехановун «Н. Г. Чернышевски» мәгаләсиндән ситат кәтирир (бах: «Сосиал-Демократ» № 1, 1890, сәh. 138—139, һабелә Н. Г. Чернышевски. Әсәрләринин там күллијjаты, XIII чилд, 1949, сәh. 187—188).—*303.*

[88] В. И. Ленин Н. Г. Чернышевскинин «Мүгәддимә» романындан ситат кәтирир (бах: Н. Г. Чернышевски. Әсәрләринин там күллијjаты, XIII чилд, 1949, сәh. 106).—*305.*

[89] В. И. Ленин, чар I Павелә вә чар I Александра jахын олдуғу үчүн бөjүк рүтбәjә чатмыш гәддар Аракчеjевин адыны үмуми мә'нада ишләдир; Аракчеjевин фәалиjjәти мүртәче полис истибдады вә кобуд һәрбчилик дөврү илә бағлы иди. Аракчеjев режиминин характерик хүсусиjjәти мәзлум күтләләрин ингилаби һәрәкатына вә һәр чүр азадлыг тәзаһүрүнә гаршы амансыз тәдбирләр көрмәкдән ибарәт иди. —*315.*

[90] Кечмиш народнаjаволjачылардан О. В. Аптекман, А. И. Богданович, А. В. Кедеоновски, М. А. Натансон, Н. С. Тjутчев вә башгаларынын иштиракы илә демократ рус зиjалыларының 1893-чү илин jајында jаратдыглары *«Народное право»* партијасы адлы кизли тәшкилат нәзәрдә тутулур. Бу тәшкилатын иштиракчылары сијаси ислаһатлар уғрунда мүбаризә үчүн бүтүн мүхалифәтчи күввәләри бирләшдирмәји өз гаршыларына вәзифә гојмушдулар. Тәшкилат ики програм сәнәди: «Манифест» вә «Мүһүм мәсәлә» адлы сәнәдләри бурахмышды. 1894-чү илин jајында чар һөкүмәти бу тәшкилаты дармадағын етди. Ленинин, народнојеправочулара бир партија кими вердиji гиjмәтә бу нәшрин 358—361-чи сәһифәләриндә, һабелә «Рус сосиал-демократларынын вәзифәләри» китабчасында бах (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 2-чи чилд, сәh. 349—350). Сонралар народнојеправочуларын чоху есер партијасына дахил олду. — *316.*

[91] Бах: К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәh. 760—761.—*337.*

[92] В. И. Ленин бу сөзләри И. А. Крыловун «Пишик вә Ашпаз» тәмсилиндән көтүрмүшдүр. —*338.*

[93] В. И. Ленин бурада вә даһа ирәлидә Ф. Енкелсин «Мәнзил мәсәләсинә даир» әсәринин икинчи нәшрinin мүгәддимәсиндән

өзүнүн тәрчүмә етдији ситаты кәтирир (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икичилдлик сечилмиш әсәрләри, I чилд, 1953, сәһ. 540). —*343.*

94 Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икичилдлик сечилмиш әсәрләри, I чилд, 1953, сәһ. 544. —*344.*

95 Бах: К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 446—447.—*345.*

96 В. И. Ленин П.-Ж. Прудона гаршы јөнәлдилән «Фәлсәфә јохсуллуғу» китабынын икинчи фәслиндә К. Марксын ирәли сүрдүју мүддәалары нәзәрдә тутур (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 146).—*346.*

97 В. И. Ленин К. Марксын «Гота програмынын тәнгиди» әсәриндән ситат кәтирир (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икичилдлик сечилмиш әсәрләри, II чилд, 1953, сәһ. 22). —*346.*

98 *Маниловчулуг* — Н. В. Гоголун «Өлү чанлар» әсәриндәки сүрәтләрдән Манилова хас олан характерик сифәтләрин мәчмусудур. Јазычы сентиментал, «хошtәбиәт» мүлкәдар Маниловун шәхсиндә прадәнсиз хәјалпәрәстә, бош хәјалчыја, авара бошбогаза хас олан сифәтләри тәчәссүм етдирмишдир. В. И. Ленин Маниловун адыны либерал халгчылара характеристика вермәк үчүн үмуми бир ад кими ишләдир. —*349.*

99 *Прокруст јатағы* — әфсанәви нәһәнк-гулдур Прокрустун адындан дүзәлдилән ифадәдир; Прокруст јолдан кәлиб кечәнләри алдадыб јанына кәтирәр вә јатағына узандырармыш: боју јатағдан узун оланларын ајагларыны кәсәрмиш, боју јатагдан кödәк оланлары исә ајагларындан дартыб узадармыш. *Прокруст јатағына узандырмаг* ифадәси дә бурадан әмәлә кәлмишдир ки, мүәјјән бир шеји мүнасиб олмајан формаја зорла вә сүн'и сүрәтдә ујғунлашдырмаг демәкдир. —*354.*

100 Бах: К. Марксын «Капитал» әсәринин биринчи чилдинин икинчи нәшриндә јазылан сөзләрдә (К. Маркс, «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 22). —*355.*

101 В. И. Ленин К. Марксын А. Рукеҗә мәктубундан (сентјабр 1843-чү ил) ситат кәтирир. Ленин һәмин мәктубдан бу нәшрин 193-чү сәһифәсиндә даһа бөјүк ситат кәтирмишдир (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 381). —*356.*

102 *«Халгчылығын игтисади мәзмуну вә ч. Струвенин китабында онун тәнгиди (Буржуа әдәбиҗатында марксизмин әкс етмәси). П. Струвенин «Русијанын игтисади инкишафы мәсәләсинә даир тәнгиди гејдләр» (Спб. 1894-чү ил) китабы барәсиндә»* мәгаләсини В. И. Ленин 1894-чү илин ахырлары—1895-чи илин әввәлләриндә Петербургда јазмышдыр. Бу мәгалә Ленинин

легал мәтбәадә чап олунан илк әсәридир. В. И. Ленин өзүнүн бундан әввәлки әсәрләриндә халгчы бахышларына вердији тәнгиди бу әсәриндә давам етдирәрәк, «легал марксистләрин» сәһв бахышларынын кениш тәнгидини вермишдир. Ленин «легал марксизмин» либерал-буржуа тәбиәтини башгаларындан әввәл дујуб мүәјјән етмишди. Һәлә 1893-чү илдә Ленин «Базарлар мәсәләси дејилән мәсәләјә даир» әсәриндә либерал халгчыларын бахышларыны ифша етмәклә јанашы о заман төрәјән «легал марксизм» иүмајәндәләринин көрүшләрини тәнгид едирди.

1894-чү илин пајызында Ленин Петербург марксистләринин дәрнәјиндә чыхыш едиб Струвенин вә башга «легал марксистләрин» бахышларына гаршы бир реферат охумушду; сонралар бу реферат «Халгчылыгын игтисади мәзмуну вә ч. Струвенин китабында оиун тәнгиди» мәгаләси үчүн әсас олду. 1907-чи илдә Ленин бу мәгалә һаггында, һабелә Петербург марксистләри дәрнәјиндәки чыхышы һаггында јазмышды: «Мән бу дәрнәкдә: «Буржуа әдәбијјатында марксизмин әкс етмәси» башлыглы бир реферат охумушдум. Башлыгдан көрүндүју кими, бурада Струве илә мүбаһисә 1895-чи илин јазында чап олунмуш мәгаләдәкинә нисбәтән (чыхарылан сосиал-демократ нәтичәләри чәһәтдән) мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә даһа кәскин вә мүәјјән иди. Мүбаһисә гисмән сензура мүлаһизәләринә көрә, гисмән дә халгчылыға гаршы бирликдә мүбаризә етмәк үчүн легал марксизмлә «иттифаг» хатиринә јумшалдылмышды. О заман Петербург сосиал-демократларынын ч. Струвеја «солдан вурдуғу тәканын» һеч дә нәтичәсиз галмадығыны јаидырылмыш мәчмуәдә ч. Струвенин мәгаләси (1895-чи ил) вә онун «Новоје Слово»дакы бә'зи мәгаләләри (1897-чи ил) ајдын сүбут едир» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 88—89.).

«Халгчылыгын игтисади мәзмуну вә ч. Струвенин китабында онун тәнгиди» мәгаләси «Тәсәррүфат инкишафымызын характеристикасына даир материаллар» мәчмуәсиндә *(К. Тулин* тәхәллүсү илә) чап едилмишди. Мәчмуә 1895-чи илин апрелиндә 2000 нүсхә чап олунмушду. Чар һөкумәти мәчмуәнин јајылмасыны гадаған едиб, там бир ил гадаған алтында сахлајандан сонра ону мүсадирә етди вә јандыртды. Мәчмуәнин анчаг 100 нүсхәја гәдәрини хилас етмәк мүмкүн олду вә бу нүсхәләр Петербургда вә башга шәһәрләрдә сосиал-демократлар арасында кизли јајылды.

Мәчмуәнин ән мүбариз вә сијаси чәһәтдән ән кәскин мәгаләси Ленинин әсәри иди. «Тәсәррүфат инкишафымызын характеристикасына даир материаллар» мәчмуәси һаггында мә'рузәсиндә сензор мәһз Ленинин әсәри үзәриндә хүсусилә әтрафлы дајанмышды. Сензор мәчмуә мүәллифләринин капитализм просесинин гаршысыалынмаз кедиши барәсиндә Марксын доктринасыны јеритдикләрини гејд едәрәк көстәрирди ки, К. Тулинин мәгаләси марксистләрин ән ачыг вә долгун програмыны ифадә едир.

1907-чи илин ахырларында Ленинин «Халгчылыгын игтисади мәзмуну вә ч. Струвенин китабында онун тәнгиди» мәгаләси «12 ил әрзиндә» мәчмуәсинин биринчи чилдиндә «Буржуа әдәбиjjатында марксизмин әкс етмәси» јарымсәрлөвһәси илә дәрч едилмишди. Һәмин мәчмуәнин биринчи чилдини 1907-чи ил нојабр ајынын орталарында (титул сәһифәсиндә 1908-чи ил геjд едилмишдир) «Зерно» китаб нәшриjjаты бурахмышды. Нәшр едилмәси нәзәрдә тутулан үч чилддән анчаг биринчи чилди вә икинчи чилдин биринчи һиссәсини бурахмаг мүмкүн олду. Биринчи чилдә Ленинин ады чәкилән әсәриндән башга ашағыдакы әсәрләри дә дахил иди: «Рус сосиал-демократларынын вәзифәләри», «Земствону тә'гиб едәнләр вә либерализм һаннибаллары», «Нә етмәли?», «Бир аддым ирәли, икн аддым кери», «Земство кампанијасы вә «Искра»нын планы» вә «Демократик ингилабда сосиал-демократијанын ики тактикасы». Биринчи чилд чапдан чыхандан бир аз сонра мүсадирә едилмишди, лакин тиражын хејли һиссәсини хилас етмәк мүмкүн олмушду, одур ки, китаб кизли јајылмагда давам едирди. —*363*.

103 *Truck-system* — фәһләләрин әмәк һаггыны фабрикчиләрин өзләринә мәхсус фабрик дүканларындан мал вә мәһсулла өдәмәк системидир. Фәһләләри истисмар етмәк үчүн әлавә васитә олан бу систем Русијанын кустар пешәләри рајонларында хүсусилә јајылмышды. —*376*.

104 В. И. Ленин бурада И. А. Крыловун «Чанавар вә чобанлар» тәмсилиндән ситат кәтирир. —*380*.

105 *Дил пәһләваны* — М. Ј. Салтыков-Шедринин либерал-буржуа мәтбуатына вә онун нүмајәндәләринә характеристика вермәк үчүн өз әсәрләриндә дәфәләрлә ишләтдији истеһзалы ифадәдир. Салтыков-Шедрин «Әјаләт адамынын Петербург күндәлији» әсәринин V фәслиндә либераллара ачы-ачы истеһза едәрәк јазыр: «Әсил иш олмадығына көрә сакит вахт кечирмәк үчүн «Дил Пәһләваиларынын Азад Иттифагы» адлы елми-әдәби чәмиjjәт тә'сис едилир». Салтыков-Шедрин бу «Иттифагын» «вәзифәләрини» ашағыдакы сөзләрлә характеризә етмишдир: «Һеч бир мүасир мәсәләнин үстүндән кечмәдән һәр шеј һаггында елә мүһакимә jeритмәк лазымдыр ки, бундан һеч вахт һеч бир шеј чыхмасын». —*383*.

106 *«Вест»* — мүртәче-тәһкимчи гәзетдир, 1863-чү илдән 1870-чи илә‌дәк Петербургда чыхмышдыр. —*384*.

107 *«Үрәк диктатурасы»* 1880-чы илдә әввәлчә «гијамчыларла» мүбаризә едән «Али бинакүзарлыг комиссијасы»нын рәиси, сонра исә дахили ишләр назири тә'jин олунан чар әʼjанларындан Лорис-Меликовун либералларла jeритдији вә узун чәкмәjән дилхошлуг сијасәтинә истеһза илә верилән аддыр. Лорис-

Меликов өз сијасәтини либераллара «күзәштләр» вә'д етмәк, ингилабчылары исә амансызчасына чәзаландырмаг үзәриндә гурмаға чәһд едирди. 1879—1880-чы илләрдәки ингилаби вәзијјәтдән доған бу һијләкәрлик сијасәтиндән мәгсәд ингилаби һәрәкаты зәифләтмәк вә мүхалифәтчи әһвали-руһијјәни либерал буржуазијаны чаризм тәрәфинә чәлб етмәк иди. 1879—1880-чы илләрдәки ингилаби һәрәкат далғасы дәф едилдикдән сонра чар һөкумәти «үрәк диктатурасы» сијасәтиндән әл чәкиб, мүтләгијјәтин «сарсылмазлығы» һаггында тәләсик манифест нәшр етди. 1881-чи илин апрелиндә Лорис-Меликов исте'фа вермәли олду. —*384.*

108 Мәсәлән, Г. И. Успенскинин ашағыдакы һекајә вә очеркләринә бах: «Кәнд күндәлијиндән», «Чек дәфтәрчәси», «Јолдан мәктублар», «Кәсилмәмиш әлагәләр», «Чанлы рәгәмләр».—*413.*

109 *Аркадија идиллијасы* — әдәбијјатда хошбәхт өлкәнин, хошбәхт вә гајғысыз һәјатын синоними кими ишләдилән истеһзалы ифадәдир. Аркадија — Пелопоннес јарымадасынын (Јунаныстан) мәркәзиндә дағлыг вилајәтдир; бу јерин әһалиси гәдимдә башлыча олараг, малдарлыгла мәшғул олурду. Антик вә классик әдәбијјатда Аркадија чобан вә әкинчиләрин сакит, хошбәхт һәјат кечирдикләри јер кими тәсвир олунурду.—*418.*

110 *Чәнаб Купон* — капиталы вә капиталистләри көстәрмәк үчүн XIX әсрин 80-чы вә 90-чы илләр әдәбијјатында ишләдилән бәдии ифадәдир. «Чәнаб Купон» ифадәсини илк дәфә Глеб Успенски «Ағыр күнаһлар» очеркиндә ишләтмишдир.—*419.*

111 *«Атчығаз»* — М. Ј. Салтыков-Шедринин сатирик «Атчығаз» нағылында, дөзүлмәз дәрәчәдә ағыр зәһмәтин үзүб тағәтдән салдығы јохсул кәндлинин аллегорик сурәтидир. Мүәллиф бу нағылда кинајәли шәкилдә дејир ки, инсан әсир олан «әфсанәви гүввәни» азад етмәдикчә «һәрәкәтсиз нәһәнк тарлалар» инсаны әсарәт ичиндә сахлајачагдыр. Ејни заманда Салтыков-Шедрин халгчыларын белә бајағы мүһакимәләрини лаға гојур ки, «атчығазын» өзү үчүн тапдығы «әсил әмәк» кәндли дөзүмлүјүнүн, онун мә'нәви мүвазинәтинин, ајдынлығынын вә бүтөвлүјүнүн рәһнидир. —*423.*

112 *Пруссијалы рекирунгорат* (мүлки мүшавир) — алман игтисадчысы барон А. Гакстһаузен нәзәрдә тутулур; XIX әсрин 40-чы илләриндә Русијаја кәлән бу алман игтисадчысы «Русијада халг һәјатынын дахили мүнасибәтләринин вә хүсусән кәнд тә'сисатларынын тәдгиги» адлы китабында рус кәндли ичмасыны әтрафлы тәсвир етмиш вә ичмаја тәһкимчилији мөһкәмкәмләндирән васитә нәзәри илә бахдығыны гејд етмишдир. Николај Русијасыны тә'рифләјән Гакстһаузен Гәрби Авропаја нисбәтән Русијанын үстүнлүјүнү бурада «пролетариатчылыг азарынын» олмамасында көрүрдү. К. Маркс вә Ф. Енкелс,

Гакстһаузенин чыхардығы нәтичәләрин мүртәчe олдуғуну геjд етмишләр. А. И. Кертсен вә Н. Г. Чернышевски Гакстһаузенин бахышларыны кәскин тәнгид едирдиләр. —*428.*

113 В. И. Ленин сензура мүлаһизәләрини нәзәрә алараг, «Әмәк азадлығы» групу тәрәфиндән нәшр едилән марксист әсәрләринин адыны чәкә билмәзди. Буна көрә дә охучуја В. В.-нин (Воронсовун) «Нәзәри игтисад очерклəри» китабына (Петербург, 1895) мүрачиәт етмәји мәсләһәт көрүр, чүнки бу китабын 257—258-чи сәһифәләриндә Плехановун «Социал-Демократ»да (икинчи китаб, август 1890-чы ил) чап олунмуш «Дахили ичмал» мәгаләсиндән (бах: К. В. Плеханов. Әсәрләри, III чилд, 1923, сәһ. 258—259) бөjүк бир ситат кәтирилиp. —*431.*

114 «*Московскиje Ведомости*» — Москва университетинин әввәлләрдә (1756-чы илдән) кичик вәрәгә шәклиндә нәшр етдиjи чох көһнә рус гәзетидир; XIX әсрин 60-чы илләриндән өз мәсләкиндә көрә монархист-милләтчи орган олуб мүлкәдар вә руһаниләрин ән мүртәчe тәбәгәләринин бахышларыны jеридирдн; 1905-чи илдән е'тибарән гаракүруһчуларын башлыча органларындан бири олмушду. 1917-чи ил Октjабр ингилабынадәк чыхырды. —*441.*

115 Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икичилдлик сечилмиш әсәрләри, II чилд, 1953, сәһ. 315.—*453.*

116 Бах: Ф. Енкелс. «Анти-Дүринг. Чәнаб Ј. Дүрингин елмдә jаратдығы чеврилиш», 1967, сәһ. 94.—*458.*

117 Бах: К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969-чу ил, сәһ. 94—95 (геjд 38).—*459.*

118 Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икичилдлик сечилмиш әсәрләри, II чилд, 1953-чү ил, сәһ. 272.—*461.*

119 *Навкрариjалар* — гәдим Афина республикасында кичик әрази даирәләрн иди. Навкрариjалар филаларда бирләширди. Навкрар (навкрариjа рәисләрн) коллекиjасы Афина дөвләтинин малиjjә ишләрини идарә едирди. Һәр бир навкрариjа дөвләтин һәрби еһтиjачы үчүн бир һәрб кәмиси гаjырмалы, ону силаһландырмалы, онун һеj'әтини вә бундан әлавә ики нәфәр сүвари вермәли иди. —*461.*

120 Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икичилдлик сечилмиш әсәрләри, II чилд, 1953-чү ил, сәһ. 268.—*461.*

121 Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икичилдлик сечилмиш әсәрләри, I чилд, 1953-чү ил, сәһ. 504—505, 265, һәмчинин Әсәрләри, 2-чи нәшри, 8-чи чилд, сәһ. 157—158.—*462.*

122 Бах: Ф. Енкелс. «Анти-Дүрinг» 1967-чи ил, сәh. 113.—*462.*

123 Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икичилдлик сечилмиш әсәрләри, 1 чилд, 1953-чү ил, сәh. 224.
Прудонун мәтндә гејд едилән әсәри «Дөвләт чеврилиши шәклиндә өзүнү көстәрән иҹтимаи ингилаб» адланыр.—*468.*

124 *Лејбкампанијачылар*—«лејб-кампанија» сөзүндән олуб 1741-чи илдә Јелизавета Петровнанын тахта чыхарылмасына көмәк едән Преображенски полкунун гренадјор ротасына мүкафат олараг верилән фәхри аддыр. Лејбкампанијачылара мүкафат олараг маликанәләр, мүхтәлиф күзәштләр вә имтијазлар верилмишди вә задәкан олмајанлар нәслән задәканлыг алмышды. Лејбкампанијачылар ләгәбини М. Ј. Салтыков-Шедрин илк дәфә өзүнүн «Пошехонје һекајәләри»ндә ишләтмишдир.—*469.*

125 Бах: К. Маркс. «Капитал», II чилд, 1956, сәh. 116—117.—*482.*

126 Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Коммунист партијасынын манифести, 1972, сәh. 48—49.—*484.*

127 *Гота програмы* — Алманија сосиал-демократ партијасынын програмы олуб 1875-чи илдә чағырылмыш Гота гурултајында, о вахта гәдәр бир-бириндән ајры олан ики алман сосиалист партијасынын: ејзенахлылар (Бебел вә Либкнехт тәрәфиндән рәһбәрлик едилән ејзенахлылар Маркс вә Енкелсин идеја тә'сири алтында идиләр) илә лассалчыларын бирләшдији заман гәбул едилмишди. Ејзенахлылар бүтүн мүһүм мәсәләләрдә лассалчылара күзәштә кедиб онларын вердикләри тә'рифләри гәбул етдикләринә көрә бу програм еклектик вә оппортунист програм иди. К. Маркс вә Ф. Енкелс Гота програмы лајиһәсинә, һәтта 1869-чу ил Ејзенах програмына нисбәтән кери јә атылмыш бөјүк бир аддым нәзәри илә бахараг, ону чох кәскин сурәтдә тәнгид етмишләр (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икичилдлик сечилмиш әсәрләри, II чилд, 1953-чү ил, сәh. 5—40).—*487.*

128 Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икичилдлик сечилмиш әсәрләри, I чилд, 1953, сәh. 258.—*494.*

129 Бах: К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәh. 634. —*499.*

130 *Горди дүјүну* — Гәдим јунан рәвајәтинә көрә Фрикија падшаһы Горди өз дөјүш арабасынын бојундуруғуну дишләјә сон дәрәчә долашыг дүјүнлә бағламышды. Белә бир е'тигад әмәлә кәлмишди ки, бу долашыг дүјүну ачан адам бүтүн Асијанын һөкмдары олачагдыр. Македонијалы Искәндәр бу дүјүну ачмадан ону гылынчы илә вуруб кәсмишди: «Горди дүјүнүнү вуруб кәсмәк» ифадәси дә бурадан әмәлә кәлмишдир ки, мә'насы долашыг бир мәсәләни, гарышыг иши сүр'әтлә, дүз-

дүзүнә вә ахырадәк һәлл етмәкдир. В. И. Ленин бурада бу ифадәни истеһзалы мә'нада ишләдиб ч. Струвенин маһтусчу көрүшләрини лаға гојур. —*511.*

131 В. И. Ленин «Капитал»ын биринчи чилдинин ијирми дөрдүнчү фәслини нәзәрдә тутур (§ 5—«Әкинчиликдәки ингилабын сәнајеја әкс тә'сири. Сәнаје капиталы үчүн дахили базар јаранмасы») (бах: К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 743).— *512.*

132 К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 644—645.—*513.*

133 *Скопшшина* — Русијанын чәнуб рајонларында сон дәрәчә ағыр шәртли натурал ичарә белә адланырды; ичарәдар мәһсулун мүәјјән һиссәсини (јарысыны, бә'зән исә даһа чох һиссәсини) «готман» мә'насында олан һәр «копна»дан торпаг саһибинә вермәкдән әлавә, адәтән мүхтәлиф «ишләр көрмәклә» дә өз әмәјинин бир гисмини она верирди. — *513.*

134 Бах: К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 746—747 (гејд 237).—*521.*

135 Бах: К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 740—742.—*521.*

136 Бах: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1969, сәһ. 637, 638.—*540.*

137 *«Пешкәшлиләр» вә ја пешкәш алан кәндлиләр* — кечмиш мүлкәдар кәндлиләринин бир һиссәсидир ки, бунлар 1861-чи илдәки ислаһат заманы мүәјјән бир јер үчүн «јухарыдан» вә ја «фәрманла», јә'ни ганунла гојулан пај торпағынын чәми дөрддә бир гәдәрини мүлкәдарла сазишә кәлиб (өдәнч вермәдән) диләнчи пајы кими пешкәш алырдылар. Кәндлиләрин кечмиш пај торпагларынын галан һиссәсини мүлкәдар өз әлинә кечириб, зорла торпагсызлашдырдығы «пешкәшли» кәндлиләри тәһкимчилик һүгугу ләғв олунандан сонра да игтисади әсарәт алтында сахлајырды. «Пешкәш» верилән пај торпағына халг арасында «дөрддә бир», «јетим пајы», пишик пајы вә «Гагарин» пај торпағы («пешкәш» пај торпаглары ганун лајиһәсини тәклиф едән кнјаз П. П. Гагаринин ады илә) ады верилмишди. —*543.*

138 В. И. Ленин бу мәсәләни өзүнүн «Русијада капитализмин инкишафы» адлы китабында (1899) әтрафлы тәдгиг етмишдир. —*552.*

139 *Јанус* — гәдим Рома әфсанәләриндә заман аллаһы, һәмчинин һәр бир башланғыч вә сонун, кириш вә чыхышын аллаһыдыр; бир-бириня әкс олан тәрәфләрә чевриlmиш ики үзлү тәсвир едилирди; кәнч үзү — ирәлијә, кәләчәјә, гоча үзү исә — кериjә, кечмишә бахырды. «Јанус», «ики үзлү Јанус» ифадәси

һәр һансы бир адамын мөвге вә ја вәзиjjәтиндәки зиддиjjәти, икилилиjи көстәрмәк үчүн ишләдилир. —*556.*

[140] В. Ј. Постниковун «Чәнуби рус кәндли тәсәррүфаты» китабы 1891-чи илдә Москвада чапдан чыхмышдыр. Бу китабда В. И. Ленинин гејдләри 1893-чү илин мартындан тез олмајараг едилмишдир. Ленин Постниковун китабыны «Кәндли һәjатында jени тәсәррүфат һәрәкаты» мәгаләсиндә әтрафлы тәһлил едир. Ленин бу китабын IX вә X фәсилләриндәки материалдан «Базарлар мәсәләси дејилән мәсәләjә даир» әсәриндә дә (бах: бу чилд, сәһ. 114—118) истифадә етмишдир. Ленин өзүнүн «Русиjада капитализмин инкишафы» әсәриндә Постниковун «Чәнуби рус кәндли тәсәррүфаты» китабына дәфәләрлә истинад едир. Ленин П. Маслова јаздыгы вә Әсәрләрinин бу нәшринә дахил едилән мәктубларында Постниковун китабы һаггында өз фикрини билдирир.—*565.*

[141] В. И. Ленин бу һесабламалары өзүнүн «Кәндли һәjатында jени тәсәррүфат һәрәкаты» мәгаләсинин чәдвәлиндә (бах: бу чилд, сәһ. 12) вермишдир. —*568.*

[142] В. И. Ленин бу һесабламалары өзүнүн «Кәндли һәjатында jени тәсәррүфат һәрәкаты» мәгаләсинин чәдвәлиндә (бах: бу чилд, сәһ. 17) вермишдир. —*569.*

[143] Һәмин *камал аттестатында* он бир фәндән верилән гиjмәтләр jазылмышды; Ленин он фәндән ә'ла гиjмәт —5, бир фәндән исә —4 алмышды. Аттестатда һәмчинин jазылмышды: «Ә'ла әхлагы вә сә'jи, елмләрдә, хүсусән гәдим дилләрдә ә'ла мүвәффәгиjjәтләри нәзәрә алынараг, Педагожи Шура бу гәрара кәлди ки, о, *Улјанов* гызыл медалла тәлтиф олунсун вә она, кимназиjа вә прокимназиjаларын 1871-чи ил иjулун 30-да *Ә'лаһәзрәт* тәрәфиндән тәсдиг едилмиш низамнамәсинин 129—132-чи §-ларында көстәрилән бүтүн һүгуглары верән аттестат верилсин...». Аттестатда 1887-чи ил 10 иjун тарихи jазылмышдыр. В. И. Ленин аттестаты иjунун 10-дан сонра алдығыны гејд етмишдир. —*577.*

[144] Әризәнин үзәриндә, јәгин ки, университет ректорунун белә бир дәркәнары вар: «Характеристика алынана гәдәр тә'хир едилсин. Бир сәтир ашағыда исә jазылмышдыр: «Гәбул олунсун».

Симбирск кимназиjасы директорунун Казан университетинә көндәрдиjи характеристикада белә jазылмышды:

«Чох исте'дадлы, даим чалышан вә сәлигәли Улјанов бүтүн синифләрдә биринчи шакирд олмуш вә курсу битирәндә мүвәффәгиjjәт, инкишаф вә әхлаг чәһәтләриндән ән ләjагәтли олдуғуна көрә *гызыл медалла* тәлтиф олунмушдур...»—*578.*

[145] Бу әризәни Ленин, 1887-чи ил декабрын 4-дә Казан университети тәләбә jығынчағы иштиракчыларына жандармларын ди-

ван тутмасына вә чаризмин нигилабчы тәләбәләри тә'гиб етмәсинә гаршы протест әламәти олараг вермишди. —*579.*

146 Әризәнин үзәриндә али мәктәбләр департаменти директорунун мүавини тәрәфиндән јазылмыш белә дәркәнар вар: «Һәмин әризә Казан тә'лим даирәсинин ч. мүдиријјәт рә'јинә көндәрилир».

Казан тә'лим даирәси мүдири халг маарифи департаментинә көндәрдији 1888-чи ил 14 ијун тарихли мә'луматда Ленинин 1887-чи ил декабрын 4-дә тәләбә ығынчағында иштирак етдијини билдирмиш вә «Владимир Улјанову тәкрар Казан университетинә гәбул етмәјин әсла арзу едилмәдијини» јазмышды. Бу мә'луматын һашијәсиндә белә јазы вар: «Әрз олунмаг үчүн» вә онун алтында: «Бу о Улјановун гардашы олмасын? Ахы о да Симбирск кимназијасындан иди? Бәли, бу, кағызын ахырындан көрүнүр. Гәтијјән гәбул етмәк олмаз». Мә'луматын јухарысында белә дәркәнар вар: «22 ијунда Назир чәнабларына әрз олунду, Зати-алиләри бујурдулар ки, әризә јазанын һаһиши рәдд едилсин. Директор Н. Аничков».— *580.*

147 Әризәнин үзәриндә ики дәркәнар вардыр. Бунлардан бири әризәнин јухары күнчүндәдир: «Г. Јевреинова. Полисин нәзарәти алтындадырмы». Ашағыдакы икинчи дәркәнарда јазылмышдыр: «Рәдд едилсин». Улјанов фамилијасынын алтындан карандашла чызыг чәкилмишдир.

Бу әризә мүнасибәти илә полис департаментинин директору Дурново 1888-чи ил сентјабрын 16-да Казан губернаторуна белә бир кағыз јазмышды: «Казан Университетинин кечмиш тәләбәси Владимир *Улјанов* Дахили Ишләр Назири чәнабларына мүрачиәтлә харичи университетләрдән биринә дахил олмаг үчүн онун харичә кетмәсинә ичазә верилмәсини хаһиш етмишдир.

Улјановун хаһишинин гәбул олунмасыны өз тәрәфимдән мүмкүн һесаб етмәдијимә көрә, она харичи паспорт верилмәмәсини вә полис департаментинин онун харичә кетмәсини вахтсыз һесаб етдијини опа билдирмәк барәсиндә әмр верилмәсини Алимәгам Чәнабларыныздан ачизанә хаһиш етмәји өзүмә шәрәф билирәм.

Бунунла бирликдә Алимәгам Чәнабларындан ачизанә хаһиш едирәм ки, ады чәкилән Улјанов Казандан чыхыб кетмиш оларса, онун мәһз һараја кетдијини Департаментә билдирин вә она паспорт верилмәмәси барәсиндә билаваситә өз адыныздан мүвафиг губернатора мә'лумат верин».—*581.*

148 Һәмин әризә илә әлагәдар олараг, халг маарифи назирлији 1889-чу ил нојабрын 11-дә полис департаментинә бир кағыз јазыб хаһиш етмишди ки, «Улјановун сијаси чәһәтдән е'тибарлы олдуғу барәсиндә» мә'лумат версин вә көндәрилән хаһиш барәдә өз рә'јини биләдирсин. Бу сорғуја чаваб олараг, полис

департаменти 1889-чу ил декабрын 4-дә хәбәр вермишди ки, «Казанда јашадығы заман Улјановун сијаси чәһәтдән е'тибарлы олмајан шәхсләрлә әлагә сахладығы мүшаһидә едилмишдир, бу шәхсләрдән бә'зиләри инди дөвләтә гаршы чинајәт етмәкдә тәгсирләндирилирәк, диндирилир». 1889-чу ил декабрын 10-да халг маарифи департаменти Ленинин хаһишини рәдд етди.

Анчаг 1890-чы илин јајында Ленинин анасы М. А. Улјанованын халг маарифи назиринә јаздығы әризәјә чаваб олараг, Владимир Иличә ичазә верилди ки, нәһајәт, университетләрдән биринди һүгуг факүлтәси фәнләриндән екстерн јолу илә имтаһан версин. —*582.*

149 Ленинин атасы Илја Николајевич Улјанов 1882-чи илдә задәкан ады алмышды. —*583.*

150 Әризәнин үзәриндә ики дәркәнар вардыр: «Әрз етмәк үчүн. Јахшысы будур Казанда имтаһан версин» вә «18 ијулда әрз едилди. Әмр едилди: әризә јазана билдирилсин ки, бу хаһиши илә имтаһан комиссијасынын сәдринә мүрачиәт етмәлидир. Директор әвәзи Езов».—*583.*

151 Әризәнин үзәриндә белә дәркәнар вар: «Халг Маарифи Назири чәнабларынын ичазәси илә».

1891-чи илин јазы вә пајызында Ленин Петербург университети нәздиндә һүгуг факүлтәси фәнләриндән бүтүн дөвләт имтаһанларыны э'ла верди. 1892-чи илин јанварында Владимир Иличин алдығы биринчи дәрәчәли дипломда белә гејд едилмишди: «Сон дәрәчә гәнаәтбәхш сајылан јазы ишини тәгдим едәндән вә јазылы чавабыны верәндән сонра ашағыдакы фәнләрдән шифаһи имтаһанларда тамамилә гәнаәтбәхш мүвәффәгијјәт көстәрмишдир: *Рома һүгугу еһкамы, Рома һүгугу тарихи, мүлки һүгуг вә мүһакимә үсулу, тичарәт һүгугу вә мүһакимә үсулу, чинајәт һүгугу вә мүһакимә үсулу, рус һүгугу тарихи, килсә һүгугу, дөвләт һүгугу, бејнәлхалг һүгуг, полис һүгугу, сијаси игтисад вә статистика, малијјә һүгугу, һүгуг енсиклопедијасы вә һүгуг фәлсәфәси тарихи».—584.*

152 Әризәдә белә бир арајыш вар: «Улјанов 1892-чи ил јанварын 30-дан ч. Хардин јанында андлы вәкил көмәкчисидир. Улјановун әхлаг кејфијјәтләри барәсиндә ишдә мә'лумат јохдур. Катиб вәз. көр.», сонра кәлән имза охунмур. —*585.*

153 Әризәнин үзәриндә белә бир дәркәнар вар: «Она билдирилсин ки, мүвафиг рә'ј әлагәдар мәһкәмә мүдириjjәтинин сорғусуна чаваб олараг верилечәкдир. 5/VI».—*586.*

154 Әризәнин үзәриндә белә дәркәнар вар: «Дахили Ишләр Назирлијинин Дөвләт Полис Департаментинә. 18 ијун № 1556».

Бу әризә мүнасибәти илә Самара даирә мәһкәмәсинин сәдри 1892-чи ил ијунун 18-дә полис департаментинә бир ка-

ғыз јазыб сорушур ки, «Улјановун мәһкәмә ишләри илә әлагәдар олараг вәкил сифәти илә ораја-бураја кетмәк һүгугуна малик олдуғу барәсиндә она бир шәһадәтнамә верилмәсинә манечилик вардырмы». Һәмин кағызын үзәриндә белә дәркәнар вардыр: «Улјанов кизли нәзарәт алтында сахлансын вә мәһкәмә ишләри илә әлагәдар олараг, ораја-бураја кетмәк һүгугуна малик олдуғу барәсиндә она шәһадәтнамә верилмәсинә манечилик олмадығы билдирилсин. 2 ијул».

Самара даирә мәһкәмәси шө'бәләринин 1892-чи ил 23 ијул тарихли үмуми јығынчағында белә гәрар гәбул едилмишди: «Улјановун хаһиш етдији шәһадәтнамә верилсин вә бу барәдә Губернија Хәбәрләриндә мә'лумат дәрч едилиб Әдлијјә назири чәнабларына әрз олунсун». —*588.*

155 Әризәнин үзәриндә белә дәркәнар вар: «1893-чү ил 7 јанвар, һәмин мәһкәмә шө'бәләринин үмуми јығынчағында *гәрара алынмышдыр:* Андлы Вәкил Көмәкчиси Улјановун хаһиш етдији шәһадәтнамә она верилсин вә бу барәдә Әдлијјә назири чәнабларына әрз олунсун».—*589.*

156 Әризәнин үзәриндә белә дәркәнар вар: «Хаһиш едилән шәһадәтнамә верилсин». —*590.*

В. И. ЛЕНИНИН СИТАТ КӘТИРДИЈИ ВӘ АДЫНЫ ЧӘКДИЈИ ӘДӘБИ ӘСӘРЛӘРИН ВӘ МӘНБӘЛӘРИН КӨСТӘРИЧИСИ

* *Анненский, Н. Ф. Доклад по вопросу о положении кустарей Павловского района.* — «Нижегородский Вестник Пароходства и Промышленности», 1891, № 1, стр. 10—16; № 2, стр. 40—45; № 3, стр. 58—62. — 220, 266.

[*Богданович, А. И.*] *Насущный вопрос.* [Смоленск], изд. партии «Народного права», 1894. 41 стр. (Вып. 1). — 358—359.

Буренин, В. П. Критические очерки. — «Новое Время», Спб., 1894, № 6443, 4 (16) февраля, стр. 2. — 163.

В. В. — *бах:* [Воронцов, В. П.]

«Вестник Европы». Спб., 1872, № 5, стр. 427—436. — 171

— 1893, № 1, стр. 55—92.—99.

— 1893, № 3, стр. 296—318.—56.

«Весть». Спб. — 384.

* *Военно-статистический сборник.* Вып. IV. Россия. Под общ. ред. Н. Н. Обручева. Спб., 1871. XXX, 922, 235 стр. — 102, 341.

Вопрос о рынках — *бах:* [Красин, Г. Б.]

[*Воронцов В. П.*] *В. В. Излишек снабжения рынка товарами.* — «Отечественные Записки», Спб., 1883, № 5, стр. 1—39. — 551.

* Јанында улдуз ѓојулмуш китабларда В. И. Ленинин ѓејдләри вардыр. Бу китаблар Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институтунун архивиндә сахланыр.

[*Воронцов, В. П.*] *В. В. Крестьянская община.* Общий обзор земской статистики крестьянского хозяйства А. Фортунатова. М., 1892. XLVI, 600, VI стр. (Бу нәшрдә: Итоги экономического исследования России по данным земской статистики. Т. I). — 4.

— *Милитаризм и капитализм.* — «Русская Мысль», М., 1889, № 9, стр. 70—90.—551.

— *Наши направления.* Спб., 1893, VI, 215 стр. — 283, 395.

— *Немецкий социал-демократизм и русский буржуаизм.* (П. Струве. Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России). — «Неделя», Спб., 1894, № 47, 20 ноября, стр. 1504—1508; № 48, 27 ноября, стр. 1543 — 1547; № 49, 4 декабря, стр. 1587—1593. — 383, 395, 422, 464—465, 558.

— *Очерки теоретической экономии.* Спб., 1895. 319 стр. — 431, 464.

— *Прогрессивные течения в крестьянском хозяйстве.* Спб., 1892. VI, 261 стр. — 108, 271, 274, 514.

— *Судьбы капитализма в России.* Спб., 1882. 312 стр.—289.

Гакстгаузен, А. Исследования внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России. Пер. с нем. и изд. Л. И. Рагозин. Т. I. М., 1870, XXII, 490 стр. — 428.

Гоголь, Н. В. Мертвые души. — 349.

Горбунова, М. К. Кружевной промысел. — В кн.: Боголепов, И. Промыслы Московской губернии. Вып. II. М., 1880, стр. 1 — 91 (Бу нәшрдә: Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. VI. Вып. II). — 117—122.

Григорьев, В. Н. Кустарное замочно-ножевое производство Павловского района. (В Горбатовском уезде Нижегородской губ. и в Муромском уезде Владимирской губ.). — Бу китабда: Рагозин, В. Материалы к изучению кустарной промышленности Волжского бассейна. Прил. к изд. «Волга». М., 1881, стр. XI—XVI, 1—124. — 267.

[*Даниельсон, Н. Ф.*] *Николай — он. Нечто об условиях нашего хозяйственного развития.* — «Русское Богатство», Спб., 1894, № 4, стр. 1 — 34; № 6, стр. 86—130. — 335 — 336, 337, 339, 341, 343, 346, 349, 350, 351, 352, 353.

— *Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства.* Спб., 1893. XVI, 353, XVI стр. — 99, 102, 123—124, 340, 341, 342, 343, 352—353, 454, 518, 522.

Дементьев Е. М. Фабрика, что она дает населению и что она у него берет. М., 1893. VIII, 246 стр. — 223—224.

Ермолов, А. С. Неурожай и народное бедствие. Спб., 1892. 270 стр. — 314.

Зибер, Н. И. Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях. Опыт критико-экономического исследования. Спб., 1885. VII, 598 стр. — 230.

Исаев, А. А. Промыслы Московской губернии. Т. II. 1. Металлические промыслы. 2. Гончарный промысел. М., изд. Моск. губ. земской управы, 1876. 200, IV стр. — 228—229.

Итоги экономического исследования России по данным земской статистики. Т. I—II. М. — Дерпт, 1892. 2 т. —5, 14, 513.

К—н, И. — бах: [Кауфман. И. И.]

Каблуков, Н. А. Вопрос о рабочих в сельском хозяйстве. М., ред. «Юридического Вестника», 1884. X, XXIV, 299 стр. — 378.

— *Очерк хозяйства частных землевладельцев.* М., изд. Моск. губ. земства, 1879, V, 200, 103 стр. (Бу нәшрдә: Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. V. Вып. I). — 259.

Кареев, Н. И. Старые и новые этюды об экономическом материализме. Материалы для истории и критики экономического материализма. Спб., 1896. VI, 162 стр. — 145.

* *Карышев, Н. А. Крестьянские вненадельные аренды.* Дерпт, 1892. XIX, 402. LXV стр. (Бу нәшрдә: Итоги экономического исследования России по данным земской статистики. Т. II).— 4, 14, 16, 19, 513.

— *Народно-хозяйственные наброски.* XII. Современные течения в крестьянском хозяйстве Нижегородской губернии. — «Русское Богатство», Спб., 1894, № 2, стр. 1—19. — 252, 270—273.

[Кауфман, И. И.] Точка зрения политико-экономической критики у Карла Маркса. — «Вестник Европы», Спб., 1872, № 5, стр. 427—436. — 171.

Короленко, С. А. Вольнонаемный труд в хозяйствах владельческих и передвижение рабочих, в связи с статистико-экономическим обзором Европейской России в сельскохозяйственном и промышленном отношениях. Спб., 1892. XX, 844 стр. (Деп. земледелия и сельской пром-сти. С.-х. и стат. сведения по материалам, полученным от хозяев. Вып. V). — 342—343.

[*Красин, Г. Б.*] *Вопрос о рынках.* [Реферат]. — 75—76, 80—82, 86—90, 104, 106—107.

Кривенко, С. Н. К вопросу о нуждах народной промышленности.— «Русское Богатство», Спб., 1894, № 7, стр. 154—170; № 9, стр. 35—71; № 10, стр. 94—130. — 383, 416, 417.

— *Письма с дороги.* Письмо 1-е. (Крестьянский бюджет в связи с переходом натурального хозяйства в денежное). — «Русское Богатство». Спб., 1894, № 1, стр. 150—170. — 217, 233, 233—236, 238, 241—244, 245—246, 254—256, 261.

— *По поводу культурных одиночек.* — «Русское Богатство», Спб., 1893, № 12, стр. 160—192. — 133, 217, 218, 219—220, 223, 252, 254, 256—257, 262—263, 264, 265, 269—270, 275, 281, 282, 284, 289—290, 291, 293, 294—295, 299—301, 345, 434.

Кружевной промысел — бах: Горбунова, М. К.

Крылов, И. А. Волк и Пастухи. — 380.

— *Кот и Повар.* — 338.

— *Слон и Моська.* — 163.

— *Щука.* — 319.

Ланге, Ф.-А. Рабочий вопрос. Его значение в настоящем и будущем. Пер. с 4 нем. изд. А. Л. Блека. С предисл. Р. И. Сементковского. Спб., Павленков, 1892. II, VI, 323 стр. — 499—505, 512.

Манифест социально-революционной партии «Народного права». [Листовка]. 19 февраля 1894 года. [Смоленск], 1894. 1 л. — 360.

Маркс, К. и Энгельс, Ф. Манифест Коммунистической партии. Декабрь 1847 г. — январь 1848 г. — 145, 150, 186, 287, 420—421, 484.

— *Немецкая идеология.* Критика новейшей немецкой философии в лице ее представителей Фейербаха, Б. Бауэра и

Штирнера и немецкого социализма в лице его различных пророков. 1845—1846 г. — 149—150, 190.

Маркс, К. К критике гегелевской философии права. Введение. Конец 1843 г. — январь 1844 г. — 139, 251.

— *Капитал.* Критика политической экономии. Т. I—III. 1867—1894 гг. — 134—137, 143—146, 147—148, 150, 151, 166, 171—174, 182, 185—186, 188, 189, 191, 193, 287, 459, 482, 498.

— *Капитал.* Критика политической экономии. Т. I. 1867 г. — 76, 82, 136—137, 139, 143—144, 149, 165—166, 171—174, 181, 187—189, 355, 356, 459, 550.

— *Капитал.* Критика политической экономии. Пер. с нем. Т. I. Кн. I. Процесс производства капитала. Спб., Поляков, 1872. XIII, 678 стр. — 177—180, 336—337, 345—346, 499—500, 501, 503.

— *Капитал.* Критика политической экономии. Т. II. 1885 г. — 76—85, 550, 552.

— *Критика Готской программы.* Замечания к программе германской рабочей партии 5 мая 1875 г. — 346, 487.

— *Нищета философии.* Ответ на «Философию нищеты» г-на Прудона. Первая половина 1847 г. — 145, 171, 287, 346—347.

— *Письмо в редакцию «Отечественных Записок».* (Письмо Михайловскому). Конец 1877 г. — «Юридический Вестник», М., 1888, № 10, стр. 270—273. Башлығы: Письмо Карла Маркса. — 149, 285—286.

— *Письмо к Руге.* Сентябрь 1843 г. — «Социал-Демократ», Женева, 1892, кн. 4, стр. 25—29. — 167, 193, 356.

— *Послесловие ко второму изданию* [первого тома «Капитала»]. 24 января 1873 г. — 166, 170—174, 181, 355—356.

— *Предисловие к «К критике политической экономии».* Январь 1859 г. — 139—140, 154—155.

— *Предисловие к первому изданию* [первого тома «Капитала»]. 25 июля 1867 г. — 137, 143—144.

Михайловский, Н. К. Записки профана. — Сочинения. Т. 3. Спб., 1881, 493 стр. — 136—137, 148, 446.

— *Карл Маркс перед судом г. Ю. Жуковского.* — «Отечественные Записки», Спб., 1877, № 10, стр. 321—356. — 135—136, 176, 182, 188, 189—190.

Михайловский, Н. К. Литература и жизнь. — «Русская Мысль», М., 1892, № 6, стр. 172—204. — 196—198, 218.

— *Литература и жизнь.* — «Русское Богатство», Спб., 1893, № 10, стр. 108—141. — 133, 283—284.

— *Литература и жизнь.* — «Русское Богатство», Спб., 1894, № 1, стр. 88—123. — 133—134, 135, 137, 145—163, 166, 167—168, 188—192, 193—194, 196, 199—200, 201, 202, 203, 204, 209, 287, 356—357.

— *Литература и жизнь.* — «Русское Богатство», Спб., 1894, № 2, стр. 148—168. — 133, 167—169, 169—170, 174—175, 181, 186—187, 210, 211.

— *Литература и жизнь.* — «Русское Богатство», Спб., 1894 № 10, стр. 45—77. — 390, 413.

— *Письмо в редакцию.* — «Отечественные Записки», Спб., 1883, № 7, стр. 97—112. Подпись: Посторонний. — 182.

— *По поводу русского издания книги Карла Маркса.* — «Отечественные Записки», Спб., 1872, № 4, стр. 176—184. — 190, 193, 276.

— *Что такое прогресс?* — 454.

«Московские Ведомости». — 441, 558.

Насущный вопрос — бах: [Богданович, А. И.]

«Неделя». Спб. — 282.

— 1894, № 47, 20 ноября, стр. 1504—1508; № 48, 27 ноября, стр. 1543—1547; № 49, 4 декабря, стр. 1587—1593. — 383, 395, 422, 464—465, 558.

«Нижегородский Вестник Пароходства и Промышленности». 1891, № 1, стр. 10—16. — 220.

Николай — он — бах: [Даниельсон, Н. Ф.]

«Новое Время». Спб. — 282.

— 1894, № 6443, 4 (16) февраля, стр. 2. — 163.

Новые всходы на народной ниве. — «Отечественные Записки», Спб., 1879, № 2, стр. 125—152. — 370—405, 407—413, 416—432, 463, 477, 485.

Общий устав императорских Российских университетов. 23 августа 1884 года. М., 1884. 15 стр. — 578, 583.

Орлов, В. И. и Каблуков, Н. А. Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. II. М., изд. Моск. губ. земства, 1878. 616 стр. — 259—260.

Орлов, П. А. и Будагов, С. Г. Указатель фабрик и заводов Европейской России. Материалы для фабрично-заводской статистики. [По сведениям за 1890 г., дополненным сведениями за 1893 и 1894 гг.] Изд. 3-е, испр. и знач. доп. Спб., 1894. II, XVI, 827 стр. — 341.

«Отечественные Записки». Спб. — 182, 184, 197, 267, 342, 434.

— 1872, № 2, стр. 202—236. — 267, 305—306.

— 1872, № 4, стр. 176—184. — 194, 276.

— 1877, № 10, стр. 321—356. — 135—136, 176—177, 182, 189—190.

— 1879, № 2, стр. 125—152. — 370—405, 407—413, 416—432, 463, 477, 485.

— 1883, № 5, стр. 1—39. — 551.

— 1883, № 7, стр. 97—112. — 182.

Памятная книжка Таврической губернии. Сост. стат. бюро Таврического губ. земства. Под ред. К. А. Вернера. Симферополь, 1889. 678 стр. (Бу нәшрдә: Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Т. IX). — 19.

Плеханов, Г. В. Н. Г. Чернышевский. — «Социал-Демократ», Лондон, 1890, кн. 1, февраль, стр. 88—175; Женева, 1890, кн. 2, август, стр. 62—142; 1890, кн. 3, декабрь, стр. 71 — 110; 1892, кн. 4, стр. 144—194. — 303, 304—305.

— *Наши разногласия.* Женева, тип. группы «Освобождение труда», 1884, на обл.: 1885. XXIV, 322 стр. (Б-ка современного социализма. Вып. III). — 204, 205, 294.

Плутократия и ее основы. — «Отечественные Записки», Спб., 1872, № 2, стр. 202—236. — 267, 305—306.

* *Постников, В. Е. Южно-русское крестьянское хозяйство.* М., 1891. XXXII, 391 стр.—1, 3, 5—69, 114—116, 523, 531, 565—574.

Посторонний — бах: Михайловский, Н. К.

Распопин, В. Частновладельческое хозяйство в России. (По земским статистическим данным). — «Юридический Вестник», М., 1887, № 11, стр. 460—486; № 12, стр. 629—647. — 541.

Рецензия на книгу: Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях. Опыт критико-экономического исследования. Н. И. Зибера. Спб., 1885 г. — «Русская Мысль», М., 1885, № 11, стр. 13—17. — 230.

«Русская Мысль». М., 1885, № 9, стр. 1—40. — 47, 261.

— 1885, № 11, стр. 13—17. — 230.

— 1889, № 9, стр. 70—90. — 551.

— 1892, № 6, стр. 172—204. — 196—198, 218.

«Русское Богатство». Спб. — 129, 133, 136, 152, 162, 194—195, 212, 213, 256, 265—266, 268, 276, 279, 282, 284—285, 294, 295, 310, 335, 369, 391, 396, 403, 480, 494—495, 516.

— 1893—1894. — 491.

— 1893, № 10, стр. 29—40, стр. 108—141. — 133, 252, 277—278, 279—280, 283—284.

— 1893, № 11, стр. 202—227.—133, 200, 252—253, 254, 464.

— 1893, № 12, стр. 145—159, стр. 160—192, стр. 186—209. — 133, 217, 218, 219—220, 223, 249, 252—253, 254, 255, 256—257, 262—264, 265—266, 267, 268, 269—270, 276, 281, 282—283, 284, 290, 291, 292—293, 294—295, 299—301, 345, 434, 464.

— 1894, № 1, стр. 88—123, стр. 150—170. — 133—134, 135, 137, 143—163, 166, 167—168, 188—193, 193—194, 196, 199, 202—203, 203—204, 205—209, 217, 233—236, 238, 241—243, 244—246, 255—256, 261, 287, 356—357.

— 1894, № 2, стр. 1—19, стр. 125—147, стр. 148—168. — 133, 160, 168—169, 170, 174—175, 181, 186—187, 210, 211, 253, 271—272, 277, 280.

— 1894, № 6, стр. 86—130. — 335—336, 338, 340, 341, 343, 346, 349, 350, 351, 352, 407.

— 1894, № 7, стр. 127—153. — 382, 557.

— 1894, № 10, стр. 45—77, стр. 94—130. — 382, 390, 414, 416.

Салтыков-Щедрин, М. Е. Благонамеренные речи. — 509.

— *Дневник провинциала в Петербурге.* — 383, 465.

— *За рубежом.* — 152.

— *Коняга.* — 423, 441, 442.

— *Либерал.* — 279—280.

— *Помпадуры и помпадурши.* — 262, 282, 314.

— *Пошехонские рассказы.* — 469.

Сборник сведений по России. 1890. Спб., изд. центр. стат. ком. м-ва внутр. дел, 1890. VI, 352 стр. (Статистика Российской империи. X). На русск. и франц. яз. — 102.

Сборник статистических сведений по Воронежской губернии. Т. II. Вып. II. Крестьянское хозяйство по Острогожскому уезду. С 8 карт. Сост. Ф. Щербина. Воронеж, изд. Воронежского губ. земства, 1887. XVIII, 454, 51 стр. — 48, 233, 236, 238—239, 240—241, 242, 262, 327—333, 494, 495.

Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. II. Сост. В. И. Орлов и Н. А. Каблуков. М., изд. Моск. губ. земства, 1878. 616 стр.— 259—260.

Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. V. Вып. 1. Очерк хозяйства частных землевладельцев. Сост. Н. Каблуков. М., изд. Моск. губ. земства, 1879. V, 200, 103 стр. — 259.

Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. VI—VII. Промыслы Московской губернии. М., изд. Моск. губ. земства, 1879 — 1883. 5 т.

Т. VI. Промыслы Московской губернии. Вып. I. Сост. В. Орлов и И. Боголепов. 1879. 287 стр. Вып. II. Сост. И. Боголепов. 1880. 264, 91, II стр. —45, 117—122.

Т. VII. Вып. I. Промыслы Московской губернии. Вып. III. Сост. стат. отделением Моск. губ. земской управы. 1882. VIII, 147, 338 стр. Вып. II. Женские промыслы Московской губернии. Вып. IV. Сост. М. К. Горбунова. 1882. XXXII, 299 стр. * Вып. III. Промыслы Московской губернии. Вып. V. Сост. стат. отделением Моск. губ. земской управы. 1883. 218 стр. — 45, 117, 224—225.

Сборник статистических сведений по Самарской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Новоузенский уезд. Т. VII. Самара, изд. Самарского губ. земства, 1890. II, 64, 453, V стр. — 111, 112, 271.

* *Сборник статистических сведений по Саратовской губернии.* Т. XI. Камышинский уезд. Саратов, изд. Саратовского губ. земства, 1891. III, II, 974 стр. — 111, 112.

Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Т. I—II. Симферополь, изд. Таврического губ. земства, 1885—1886. 2 т. — 51, 52, 53, 55, 56, 57, 110, 111, 112.

Свод законов гражданских. — Бу китабда: Свод законов Российской империи. Т. 10. Ч. I. Спб., 1887, стр. 27. — 156.

Сельскохозяйственный обзор Нижегородской губернии за 1892 год. Вып. III. Н.-Новгород, изд. Нижегородского губ. земства, 1893. 188, 12 стр. (Стат. отд-ние Нижегородской губ. земской управы). — 108.

Скворцов, А. И. Влияние парового транспорта на сельское хозяйство. Исследование в области экономики земледелия. Варшава, 1890. VIII, VI, 703 стр. — 524—529.

— *Экономические этюды.* I. Экономические причины голодовок в России и меры к их устранению. Спб., 1894. VIII, 185, 11 стр. — 209, 524.

Слонимский, Л. З. Крестьянские нужды и их исследователи. — «Вестник Европы», Спб., 1893, № 3, стр. 296—318. — 56.

«Социал-Демократ». Лондон, 1890, кн. 1, февраль, стр. 88 — 175. — 303, 304—305.

— Женева, 1892, кн. 4, стр. 25—29. — 167—168, 194, 356.

Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Днепровского уезда. Сост. стат. бюро Таврического земства. Симферополь, изд. Таврического губ. земства, 1886. III, 253 стр. (Бу нәшрдә: Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Т. II). — 50—51, 52, 54, 55—56, 110, 111, 112.

* *Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Мелитопольского уезда.* Вып. I. Сост. стат. бюро Таврического губ. земства. Симферополь, изд. Таврического губ. земства, 1885. VII, 280 стр. (Бу нәшрдә: Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Прил. к 1-му т. сб.). — 50, 52, 58.

Струве, П. Б. Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России. Вып. I. Спб., 1894, X, 293 стр. — 363, 367—369, 375, 387, 390, 431—439, 440—446, 449, 450, 452—455,

457—460, 462, 463, 465—473, 474—489, 492—499, 504—512, 516—523, 524, 528—541, 545—550, 551, 552—557.

Судебные уставы. Спб., 1883. 632 стр. — 585, 589.

Тверской, П. А. Десять лет в Америке. Из личных воспоминаний. — «Вестник Европы», Спб., 1893, № 1, стр. 55—92. — 99.

Точка зрения политико-экономической критики у Карла Маркса — бах: [Кауфман, И. И.]

Трирогов, В. Г. Община и подать. (Собрание исследований). Спб., 1882. 509 стр. — 53.

Указатель фабрик и заводов Европейской России — бах: Орлов, П. А. и Будагов, С. Г.

Успенский, Г. И. Грехи тяжкие. — 419.

Устав гражданского судопроизводства. — Бу китабда: Судебные уставы. Спб., 1883, стр. 34. — 585, 589.

Учреждение судебных установлений. — Бу китабда: Судебные уставы. Спб., 1883, стр. 70. — 585.

Харизоменов, С. А. Значение кустарной промышленности. — «Юридический Вестник», М., 1883, № 11, стр. 414—441; № 12, стр. 543—597. — 219.

Хроника внутренней жизни. — «Русское Богатство», Спб., 1893, № 12, стр. 145—159. — 265, 267, 268, 269.

Хроника внутренней жизни. —«Русское Богатство», Спб., 1894, № 2, стр. 125—147. — 160, 277, 280.

Чернышевский, Н. Г. Пролог. Роман из начала шестидесятых годов. — 303, 304—305.

Щербина, Ф. А. Крестьянское хозяйство по Острогожскому уезду. С 8 карт. Воронеж, изд. Воронежского губ. земства, 1887. XVIII, 454, 51 стр. (Бу нәшрдә: Сборник статистических сведений по Воронежской губернии. Т. II. Вып. II). — 48, 233, 234, 236, 238—239, 241, 243, 262, 327—333, 494, 495.

Энгельс, Ф. Анти-Дюринг. Переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом. 1876—1878 гг. — 149, 152, 168—169, 171, 175—181, 187, 462.

Энгельс, Ф. Положение рабочего класса в Англии. По собственным наблюдениям и достоверным источникам. Сентябрь 1844 г. — март 1845 г. — 105.

— *Предисловие* [к книге «Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии»]. 21 февраля 1888 г. — 150, 191.

— *Предисловие к первому изданию 1884 года* [книги «Происхождение семьи, частной собственности и государства»]. Конец мая 1884 г. — 151, 166.

— *Происхождение семьи, частной собственности и государства.* (Пер. с 4-го нем. изд.). Спб., Тиханов, 1894. XVII, 175 стр.— 461.

— *Развитие социализма от утопии к науке.* Начало 1880 г. — 171.

Южаков, С. Н. Вопросы экономического развития России. — «Русское Богатство», Спб., 1893, № 11, стр. 202—227; № 12, стр. 186—209. — 133, 195, 252—253, 254, 268—269, 464.

— *Министерство земледелия.* (Заметка по поводу слухов о его организации). — «Русское Богатство», Спб., 1893, № 10, стр. 29 — 40. — 252, 277 — 278, 279 — 280.

— *Нормы народного землевладения в России.* (Опыт экономического исследования о нормальной величине крестьянских наделов в России). — «Русская Мысль», М., 1885, № 9, стр. 1—40. — 47, 261—262.

— *Хроника внутренней жизни.* — «Русское Богатство», Спб., 1894, № 7, стр. 127—153. — 382, 557.

«Юридический Вестник». М., 1883, № 11, стр. 414—441; № 12, стр. 543—597. — 219.

— 1888, № 10, стр. 270—273.—285—286.

Dühring, E. Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus, 3-te Aufl. Leipzig, Fues (R. Reisland), 1879. XIV, 574 S. — 174—175, 177, 178, 180, 181.

Engels, F. Herrn E. Dührings Umwälzung der Wissenschaft. 1876—1878. — 152, 458.

— *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats.* Im Anschluß an Lewis H. Morgan's Forschungen. 2-te Aufl. Stuttgart, Dietz, 1886. VI, 147 S. — 461.

— *Vorwort* [zur 2-ten Auflage der Arbeit: «Zur Wohnungsfrage»]. 10. Januar 1887. — 343—344.

— *Zur Wohnungsfrage.* Zweite Hälfte 1872 — Januar 1873. — 343—344.

Goethe, J.-W. Zahme Xenien. — 281.

Hourwich, I. A. The economics of the russian village. New York, 1892. VI, 182 p. — 240, 274—275.

Kautsky, K. Karl Marx's Ökonomische Lehren. — 134—135.

Marx, K. Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte. 3-te Aufl. Hamburg, Meißner, 1885. VI, 108 S. — 455, 461—462, 468—469, 493—494.

— *Der Bürgerkrieg in Frankreich.* Adresse des Generalrats der Internationalen Arbeiter — Assoziation an alle Mitglieder in Europa und den Vereinigten Staaten. Neuer Abdruck. Leipzig, Genossenschaftbuchdruckerei, 1876. 56 S. — 461—462.

•— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. I. Buch I: Der Produktionsprozeß des Kapitals. 2-te Aufl. Hamburg, Meißner, 1872. 830 S. — 98, 177—179, 345—346, 459, 512—513, 520—521.

•— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. II. Buch II: Der Zirkulationsprozeß des Kapitals. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1885. XXVII, 526 S. — 85, 86, 104, 481—482.

•— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. III. T. 2. Buch III. Der Gesamtprozeß der kapitalistischen Produktion. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1894. IV, 422 S. — 540.

— *Vorwort zur 2-te Auflage* [der Arbeit: «Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte»]. 23. Juni 1869. — 467—468.

Mayer, S. Die soziale Frage in Wien. Studie eines Arbeitgebers. Wien, Becksche Universitätsbuchhandlung, 1871. XIV. 32 S. — 166.

Proudhon, P.-J. Revolution sociale, demontrée par le coup d'état. — 468.

Rousseau, J.-J. Du Contract social; ou, Principes du droit politique. — 140.

Simmel, G. Über soziale Differenzierung. Soziologische und psychologische Untersuchungen. Leipzig, Duncker & Humblot, 1890. VII, 147 S. — 453.

«*Sozialpolitisches Centralblatt*». Berlin, 1893, N 1, 2. Oktober, S. 1 — 3. — 292, 293, 294, 295, 334, 335, 339 — 340, 350, 351—353, 434, 499.

Struve, P. Zur Beurteilung der kapitalistischen Entwicklung Rußlands. In: «Sozialpolitisches Centralblatt», Berlin, 1893, N 1, 2. Oktober, S. 1—3.—292, 293, 294, 295, 334, 335, 339—340, 350, 351—353, 434, 499.

АДЛАР КӨСТӘРИЧИСИ

А

Анненски. Н. Ф. (1843—1912) — публисист вә статистикачы-игтисадчы, либерал халгчы һәрәкатынын көркәмли хадими. 80—90-чы илләрдә Казан вә Нижни Новгород земстволарында статистика ишләринин рәһбәри олараг, рус земство статистикасынын тәшкилиндә бөјүк рол ојнамышдыр. Онун рәһбәрлији вә редакторлуғу илә бир чох статистика әсәри нәшр едилмишдир. «Дело» вә «Отечественные Записки» журналларында әмәкдашлыг етмиш, либерал халгчы «Русское Богатство» журналы редаксијасынын тәркибинә дахил олмушдур. 1904—1905-чи илләрдә либерал буржуа «Азадлыг иттифагы»нын рәһбәрләриндән бири иди. 1906-чы илдә есерләрин сағ чинаһындан ајрылыб кадетләрә јахын олан хырда буржуа «халг сосиалистләри» партијасынын тәшкилатчы вә рәһбәрләри сырасына дахил олду. Өмрүнүн сон илләриндә сијаси ишдән узаглашмышды. —220, 267.

Арсенјев, К. И. (1789—1865) — чоғрафијачы, тарихчи вә статистикачы, 1819-чу илдән Петербург университети профессору, 1836-чы илдән Петербург елмләр академијасынын үзвү. 1835—1853-чү илләрдә Русијада статистика ишләринә башчылыг етмиш вә онун рәһбәрлији илә губернија статистика комитәләри јарамышды. Рус чоғрафија чәмијјәтинин (1845) баниләриндән бири олмушдур. Арсенјев статистика, чоғрафија вә тарих саһәсиндә бир чох әсәрләрин муәллифи иди. «Русија дөвләти статистикасынын тәсвири» (1818—1819) вә «Русијанын статистик очеркләри» (1848) адлы әсәрләриндә Русијанын рајонлашдырылмасыны илк дәфә елми сүрәтдә әсасландырмага тәшәббүс етмишди. 1818-чи илдә чапдан чыхан «Гыса үмуми чоғрафија» адлы әсәри 20 дәфә нәшр едилмиш вә 30 ил әрзиндә ән чох ајлылмыш чоғрафија дәрсликләриндән бири олмушду. Арсенјевин факт материалы чәһәтдән зәнкин олан гијмәтли әсәрләри Русијада игтисади чоғрафијанын тәшәккүл тапмасында чох бөјүк рол ојнамышдыр. —*505.*

Б

Баранов, Н. М. (1836—1901) — 1882-чи илдән 1897-чи илә дәк Нижни Новгород губернатору олмушдур: 1891—1892-чи илләрдәки

ачлыг заманында өз јекәбашлығы илә кениш ад газанмышды. В. Г. Короленконун ифшалары нәтичәсиндә онун ады әјаләт мүстәбидләри үчүн умуми бир ад олду. —*282.*

Бисмарк (Bismarck), *Отто-Едуард-Леополд* (1815—1898) — Пруссија вә Алманијанын дөвләт хадими вә дипломаты; Алманија империјасынын биринчи канслери олмуш, «дәмир канслер» кими ајамаланмышды. 1862-чи илдә Пруссијанын президент-назири вә харичи ишләр назири иди. Бисмаркын әсас мәгсәди дағыныг хырда алман дөвләтләрини «ган вә дәмирлә» бирләшдириб јункерләр Пруссијасынын һекемонлуғу алтында ваһид алман империјасы јаратмаг иди. 1871-чи илин јанварында Бисмарк Алманија империјасынын рејхсканслери вәзифәсини тутду. 1871-чи илдән 1890-чы илә‌дәк Алманијанын бүтүн харичи вә дахили сијасәтинә рәһбәрлик едәрәк, ону јункер-мүлкәдарларын мәнафејинә ујғун олараг истигамәтләндирир вә ејни заманда јункерләр илә ири буржуазијанын иттифагыны тә'мин етмәјә чалышырды.

Бисмарк 1878-чи илдә сосиалистләрә гаршы мүстәсна ганун тәтбиг етмәклә фәһлә һәрәкатыны боғмаға чәһд етмиш, лакин буна наил олмадығына көрә алдадычы ичтимаи ганунверичилик програмы ирәли сүрәрәк бә'зи фәһлә категоријаларыны мәчбури сүрәтдә сығорта етмәк ганунуну һәјата кечирмишди. Анчаг фәһлә һәрәкатыны әһәмијјәтсиз сәдәгәләрлә позуб дағытмаг чәһдләри нәтичәсиз галды. Бисмарк 1890-чы илин мартында исте'фаја чыхды. —*277.*

Блос (Blos), *Вилһелм* (1849—1927) — алман хырда буржуа тарихчиси вә публисисти; Алманија сосиал-демократ партијасы сағ чинаһынын нүмајәндәси. 1872—1874-чү илләрдә сосиал-демократ «Der Volksstaat» («Халг Дөвләти») гәзетинин редакторларындан бири олмушдур. 1877—1878-чи илләрдә вә 1890-чы илдән рејхстагда сосиал-демократ фраксијасынын үзвү иди. Блосун јеритдији оппортунист сијасәтини Маркс вә Енкелс кәскин тәнгид етмишләр. 1789-чу ил Франса ингилабынын вә 1848-чи ил алман ингилабынын тарихинә даир әсәрләри илә мәшһурдур.

1918—1920-чи илләрдә Блос, коммунистләрә диван тутдуғу үчүн ганлы һөкумәт адландырылан Вүртемберг һөкумәтинин назир-президенти олмушдур. Сонралар сијасәт сәһнәсиндән чәкилди.— *148.*

Брајт (Bright), *Чон* (1811—1889) — инкилис буржуа хадими, мануфактурист фабрикчи, фритредерләр һәрәкаты башчыларындан бири вә «Тахыл ганунларына гаршы мүбаризә чәмијјәти»нин (ја'ни харичдән кәтирилән тахыл үзәринә јүксәк көмрүк гојмаға гаршы мүбаризә чәмијјәтинин) банисидир. Брајт, аристократија үзәринә демагогчасына һүчум едиб өзүнү халг күтләләри мәнафејинин мүдафиәчиси кими көстәрмәклә бәрабәр, буржуазија илә аристократија арасында иттифага тәрәфдар олуб нш күнүнү ганунверичилик јолу илә гысалтмағын вә фәһләләрин башга тәләбләринин әлејһинә чыхырды. 60-чы илләрин сонундан Брајт ли-

бераллар партијасы лидерләриндән бири олуб либерал һөкумәтләриндә бир сыра назир мөвгеләри тутмушдур. —*521.*

Буренин, В. П. (1841—1926) — мүртәче публисист вә әдәбиҹатчы. 1876-чы илдән «Новоје Времја» гәзети редаксиҹасына дахил оларағ, сатғын «новоҹевремҹачылар» әдәби күрүһүнә башчылыг едирди. В. И. Ленин шәрәфсиз мүбаһисә методларыны көстәрмәк үчүн Буренинин адыны тез-тез чәкирди. —*160, 163, 192, 197, 291.*

В

В. В. — бах: Воронцов, В. П.

Василчиков, А. И. (1818—1881) — ири мүлкәдар, задәкан земство хадими, игтисадчы вә публисист. 1872-чи илдән онун өз тәшәббүсү илә тә'сис едилмиш Петербург кредит вә борч-әманәт ширкәтләри комитәсинин сәдри олмушдур. Аграр мәсәләсинә, јерли өзүнүидарә вә кредитә даир бир сыра әсәр нәшр етдирмишдир. «Русиҹада вә дикәр Авропа өлкәләриндә торпаг саһиблиҹи вә әкинчилик» (1876), «Русиҹада кәнд мәишәти вә кәнд тәсәррүфаты» (1881) вә дикәр әсәрләриндә Русиҹада ичманы горуҹуб сахламаға тәрәфдар чыхыр, синфи мүбаризәни арадан галдырмаг васитәсини ичмада көрүрдү. В. И. Ленин Василчикову характеризә едәрәк јазмышдыр: «Бүтүн халгчылар кими Василчиков да өз әмәли тәдбирләри илә анчаг тәкчә хырда буржуазиҹанын мәнафеҹини әкс етдирир» (бах: бу чилд, сәһ. 494). —*253, 395, 494.*

Веретенникова, А. А. (1833—1897) — В. И. Ленинин анасы М. А. Улјанованың бачысы. —*580, 581.*

Вернадски, И. В. (1821—1884) — буржуа игтисадчысы, Киҹев вә Москва университетләриндә сиҹаси игтисад профессору. «Економически Указател» журналы (1857—1861) илә «Економист» (1858—1865) журналының редактору; тәһкимчилиҹи тәнгид едәрәк буржуа гурулушуну вә игтисади либерализм принсипләрини мүдафиә едирди. Н. Г. Чернышевски «Современник»дә Вернадски илә мүбаһисәҹә аз јер ајырмамышды. Бу мүбаһисә Русиҹада либерал буржуазиҹа идеолокиҹасы илә сосиалист идеолокиҹасы арасында мүбаризәнин башландығыны әкс етдирирди. —*386.*

Вернер, К. А. (1850—1902) — халгчы мәсләкли земство статистикачысы. 1880—1889-чу илләрдә Москва вә Таврида губерниҹалары земство идарәләриниң статистика шө'бәләриндә ишләҹиҹди. 1895-чи илдән Москва кәнд тәсәррүфаты институтунда кәнд тәсәррүфаты игтисадиҹаты профессору олмушдур. Вернерин башлыча әсәрләри: «Мелитопол гәзасында кәндли тәсәррүфаты» (1887), «Таврида губерниҹасының ҹаддаш китабчасы» (1889), «Москва губерниҹасының Богородск гәзасында кустар сәнәтләри» (1890) вә башгалары. —*19.*

Витте, С. Ј. (1849—1915) — XIX әсрин сону — XX әсрин әввәлләриндә рус дөвләт хадими; чар Русијасының «һәрби-феодал империализминин» мәнафејини тәмсил едән Витте мүтләгијјәтин гаты тәрәфдары олуб, монархијаны, либерал буржуазијаја чүз'и күзәштләрә кетмәк вә вә'дләр вермәк, халга исә амансызчасына зүлм етмәк јолу илә мүһафизә етмәјә чалышырды; 1905—1907-чи илләр ингилабының јатырылмасы нәтичәсиндә тәшкилатчыларындан бири олмушдур. Јоллар назири (1892-чи илин феврал — август ајлары), малијјә назири (1892—1903) вә Назирләр шурасының сәдри (1905-чи илин сону — 1906-чы илин апрели) олдуғу заман Витте малијјә, көмрүк сијасәти, дәмир јоллары чәкмәк, фабрик ганунвериҹилији вә с. саһәсиндә ири буржуазијанын мәнафејинә ујғун тәдбирләр көрмәклә Русијада капитализмин инкишафына көмәк етмиш вә Русијанын империалист дөвләтләрдән асылылығыны күчләндирмишдир. В. И. Ленин Витгени «дәллал назир» адландырмышдыр. —*296*.

Воронтсов, В. П. (В. В.) (1847—1918) — рус игтисадчысы вә публисисти, 80—90-чы илләрдәки либерал халгчылыг идеологларындан бири; «Русијада капитализмин мүгәддәраты» (1882), «Русијада кустар сәнајесинин очеркләри» (1886), «Кәндли тәсәррүфатында мүтәрәгги чәрәјанлар» (1892), «Бизим мәсләкләримиз», (1893), «Нәзәри игтисад очеркләри» (1895) вә башга китабларын мүәллифи олан Воронтсов иддиа едирди ки, Русијада капитализмин инкишафы үчүн шәраит јохдур; о, хырда әмтәә истеһсалчысыны мүдафиә едәрәк, кәндли ичмасыны идеализә едирди. Воронтсов чар һөкүмәти илә барышмаг фикрини тәблиғ едир вә кәскин шәкилдә марксизмә гаршы чыхырды. К. В. Плеханов «Ч-б Воронтсовун (В. В.) әсәрләриндә халгчылығын әсасландырылмасы» адлы әсәриндә (1896) онун бахышларыны тәнгид етмишдир. В. И. Ленин өзүнүн чыхышларында вә 90-чы илләрдә јаздығы әсәрләриндә Воронтсовун мүртәче көрүшләрини ахырадәк ифша етмишдир. —*4, 106, 108, 125, 163, 259, 271, 274, 283, 289, 313, 336, 378, 383, 395, 422, 431, 465, 474, 493, 514, 517, 546—547, 550—551, 552, 558, 559*.

Г

Галвани (Galvani), *Луиҹи* (1737—1798) — италјан анатому вә физиологу; електрик елминин баниләриндән биридир, һејван организминдә електрик чәрәјаны олдуғуну мүәјјән етмишдир. Галванинин тәчрүбәләри физикада галваник чәрәјанын кәшф олунмасына көмәк етмишдир ки, бунун да тәбиәтшүнаслыг вә техниканын инкишафына бөјүк тә'сири олмушдур. Бу тәчрүбәләр електрофизиолокијанын әсасыны гојмушдур. Галванинин әсас әсәри: «Әзәлә һәрәкәтиндә електрик гүввәси һаггында трактат» (1791).—*168*.

Гладстон (Gladston), *Вилјам-Јуарт* (1809—1898) — инкилис сијаси вә дөвләт хадими, либерализмин лидери. Гладстон 1859-чу илдән Палмерстонун либерал һөкүмәтиндә малијјә назири олмуш,

сонралар либерал һөкүмәтләрининн һамысында иштирак етмишдир; 1868-чи илдән башлајараг бир нечә ил әрзиндә либерал һөкүмәтинә башчылыг етмишдир. Маһир сијасәтчи вә исте'дадлы натиг олан Гладстон әһалинин хырда буржуа тәбәгәләрини вә фәһлә синфинин јухары һиссәсини өз тәрәфинә чәлб етмәк үчүн бүтүн сијаси демагокија васитәләриндән вә сахта, јарымчыг ислаһатлардан истифадә едирди; ишгалчы мүстәмләкәчилик сијасәти јеридирди. Ирландија барәсиндә Гладстон һөкүмәти, К. Марксын ифадәси илә десәк, зоракылыг вә шиддәтли мүһафизә сијасәти јеридир, милли азадлыг һәрәкатыны бәһшичәсинә боғурду. 1894-чү илдә Гладстон исте'фаја чыхараг, фәал сијаси ишдән узаглашды. Сијаси хадим олмаг е'тибары илә Гладстон, Ленинин ифадәси илә десәк, «бу либерал буржуалар вә күт мешшанлар гәһрәманы» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 20-чи чилд, сәһ. 145) сон дәрәчә принсипсизлији, ријакарлығы вә икиүзлү олмасы илә фәргләнирди. К. Маркс Гладстона «бөјүк» (дырнаг ичиндә бөјүк) ләгәби верәрәк ону «гаты ријакар вә казуист» (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, ч. XXVII, 1935, сәһ. 129) адландырырды. —*277.*

Головачев, А. А. (1819—1903) — либерал мәсләкли ичтимаи хадим вә публисист; Твер губернијасында кәндлиләри азад едән комитәнин хадимләриндән бири; тәһкимчилик һүгугунун ләғв едилмәси лајиһәсини ишләјиб һазырламагда иштирак етмиш вә бу лајиһәнин хејли һиссәси 1861-чи ил 19 феврал «Әсаснамәләринин» әсасыны тәшкил етмишдир. 1858-чи илдән «Русски Вестник»дә, «Вестник Јевроπы»да, «Русскаја Мысл»да, «Спб. Ведомости»дә, «Московскије Ведомости»дә вә башга гәзет вә журналларда кәндли мәсәләсинә вә дикәр мәсәләләрә даир публисист кими чыхыш етмишдир. — *494.*

Головин, К. Ф. (1843—1913) — беллетрист (тәхәллүсү К. Орловски), мүртәче тәнгидчи вә публисист. Јазылары «Русски Вестник»дә, «Русскоје обозрениje»дә, «Вестник Јевроπы»да вә с. чап едилирди. «Русски Вестник»ин 1894-чү илдә чыхмыш 12-чи нөмрәсиндә «Ичманың ики јени әлејһдары» сәрләвһәли мәгалә илә чыхыш етмиш, А. Сквортсовун «Игтисади етүдләри»ни вә П. Струвенин «Русијаныи игтисади инкишафы мәсәләсинә даир тәнгиди гејдләр»ини тәһлил етмишдир. Бу мәгаләсиндә Головин марксистләрлә, ја'ни «легал марксистләрлә» «әл-әлә кетмәјин» мүмкүн олдуғуну билдирирди. Сонралар ифрат иртичачы вә тәһкимчи олуб бөјүк торпаг саһибләри илә монархијанын мәнафејини мүдафиә етмишдир. — *556.*

Григорјев, В. Н. (1852—1925) — халгчы мәсләкли ичтимаи хадим, статистикачы вә игтисадчы. Ингилаби фәалијјәтдә иштирак етдијинә көрә бир нечә дәфә сүркүн едилмишди. 1886-чы илдән 1917-чи илә дәк Москва шәһәр идарәсинин статистика шө'бәсиндә ишләмишдир. Илк әсәри Нижни Новгород сүркүнүндә јаздығы «Павлово рајонунда кустар сыфыл-бычаг истеһсалы» (1881) китабыдыр. Григорјев јерләрдә топладығы материал әсасында

1885-чи илдә өзүнүн ән бөјүк әсәриндә, «Рјазан губернијасында кәндли көчмәләри» адлы китабында јазмышдыр. 1897-чи илдә «Рус халг тәсәррүфатынын бә'зи чәһәтләриндә мәһсулун вә тахыл гијмәтләринин тә'сири» адлы либерал халгчы мөчмуәсиндә иштирак етмишдир. Григорјевин «1860-чы илдән 1917-чи илә дәк земствонун статистика әсәрләриндә олан материалларын мөвзу көстәричиси» адлы әсәри (2-чи бурах. 1926—1927) статистика тарихини өјрәнмәк үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир. В. И. Ленин өзүнүн «Русијада капитализмин инкишафы» китабында Григорјевин әсәрләриндә верилән бә'зи материаллардан истифадә етмиш вә ејни заманда хырда истеһсалы идеализә етдији үчүн ону тәнгид етмишдир.—*267.*

Гурвич, И. А. (1860—1924) — игтисадчыдыр. 1880-чи илдә халгчы мәтбәәсинин иши үстүндә һәбс едилмиш вә 1881-чи илдә Сибирә сүркүн олунмушдур. Сүркүндә олдуғу заман јерли кәндли көчмәләрини илк дәфә тәдгиг етмиш вә бунун нәтичәләрини «Кәндлиләрин Сибирә көчмәләри» әсәриндә (1888) үмумиләшдирмишдир. Сүркүндән гајыдандан сонра фәһләләр ичәрисиндә ингилаби тәблигатла мәшғул олуб Минск шәһәриндә јәһуди фәһләләрин илк дәрнәјинин тәшкилатчыларындан олмушдур. 1889-чу илдә Америкаја мүһаҹирәт едиб Америка һәмкарлар иттифагы вә сосиал-демократ һәрәкатында фәал иштирак етмишдир. 900-чү илләрин әввәлләриндә тәфтишчи олду. Гурвичин «Кәндлиләрин Сибирә көчмәләри» вә хүсусән «Рус кәндинин игтисади вәзијјәти» (1892, русчасы 1896-чы ил) әсәрләрини В. И. Ленин вә К. В. Плеханов јүксәк гијмәтләндирмишләр. —*240, 273—274.*

Д

Данијелсон, Н. Ф. (Н. — он, Ник. — он, Николај — он, — он) (1844—1918) — рус игтисадчы јазычысы, 80—90-чы илләрдәки либерал халгчыларын идеологларындан биридир; өз сијаси фәалијјәтиндә халгчыларын чарызмә гаршы ингилаби чыхышлардан онунла барышмаға доғру тәкамүлүнү әкс етдирмишдир. 60—70-чи илләрдә Данијелсон ингилаби разночин кәнчләрин дәрнәкләри илә әлагәдар иди. 1870-чи илин әввәлләриндә һәбс едилмишдир. К. Марксын «Капитал»ынын рус дилинә К. А. Лопатин тәрәфиндән башланмыш илк тәрчүмәсинин баша чатдырмышдыр. «Капитал»ын тәрчүмәси үзәриндә ишләдији заман К. Маркс вә Ф. Енкелс илә мәктублашыр вә өз мәктубларында Русијанын игтисади инкишафы мәсәләләринә дә тохунурду. Лакин Данијелсон марксизмин маһијјәтини анламады, одур ки, сонралар она гаршы чыхырды. 1893-чү илдә «Бизим ислаһатдан сонракы ичтимаи тәсәррүфатымызын очеркләри» китабыны нәшр етдирди; В. П. Воронтсовун әсәрләри илә бирликдә бу китаб либерал халгчылығын башлыча игтисади әсасыны тәшкил етмишдир. В. И. Ленин өзүнүн бир сыра әсәрләриндә Данијелсону кәскин тәнгид етмиш вә онун мүртәче көрүшләринин маһијјәтини ачыб көстәрмишдир. —*99, 102, 108, 123—124, 226—227, 253, 292, 295, 296, 334—336, 337, 339—344,*

345, 346, 349—353, 378, 434, 465, 494—495, 499, 511, 512, 513, 515, 517, 518—523, 524, 528, 530, 535, 537—539, 540—541, 549.

Дарвин (Darwin), *Чарлз-Роберт* (1809—1882) — бөјүк инкилис алими, материалист биолокијанын, нөвләрин мәншәји һаггында тәкамүл нәзәријјәсинин банисидир. Дарвин биринчи олараг, чаилы тәбиәтин инкишафы нәзәријјәсини чох бөјүк тәбиәтшүнаслыг материалы илә әсасландырмыш вә сүбут етмишдир ки, үзви дүнја о гәдәр дә мүрәккәб олмајан формалардан даһа мүрәккәб формалара доғру инкишаф етмиш вә јени формаларын мејдана кәлмәси дә көһнәләрининн јох олуб кетмәси кими тәбии-тарихи инкишафын нәтичәсидир. Дарвин нәзәријјәсинин әсас идејасы, нөвләрин тәбии вә сүн'и сечмә јолу илә әмәлә кәлмәси тә'лимидир. Дарвин иддиа едирди ки, дөјишкәнлик вә ирсијјәт организмләрә хас олан чәһәтдир, јашајыб мөвчуд олмаг уғрунда мүбаризәдә һејван вә ја битки үчүн фајдалы олан дәјишмәләр мөһкәмләниб галыр вә јығышыб ирсән кечир, јени һејван вә битки формаларынын мејдана кәлмәсини шәртләндирир. Дарвин бу нәзәријјәсинин башлыча принсип вә сүбутларыны «Нөвләрин мәншәји» (1859) китабында шәрһ етмишдир. Дарвинин нәзәријјәсини вә онун китабыны јүксәк гијмәтләндирән Маркс јазмышдыр ки, бунунла «тәбиәт елмләриндә «телеолокијаја» нлк дәфә олараг јалныз өлүм зәрбәси вурулмаг дејил, онун расионал мә'насы емпирик шәкилдә ајдынлашдырылмышдыр» (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Сечилмиш мәктублары, 1953, сәһ. 125). —*144.*

Дементјев, Ј. М. (1850—1918) — һәким вә статистикачы, мүтәрәгги ичтимаи хадимдир, әмәк статистикасы илә санитарија статистикасыны ишләјиб һазырламыш илк рус алимләриндән биридир. Москва губернијасы земствосунун ташкырығы илә Москва губернијасынын бир сыра фабрик вә заводларында 1879—1885-чи илләрдәки санитарија вәзијјәтини јохламыш вә фәһләләрин әмәк шәраитинин чох ағыр олдуғуну ашкара чыхардыб әтрафлы тәсвир етмишдир. Дементјевин «Фабрик әһалијә нә верир вә ондан нә алыр» адлы әсәринин (1893) бөјүк ичтимаи-сијаси әһәмијјәти вардыр. Дементјев бу әсәриндә Русијада куја фабрик фәһләләринин олмадығы һаггында халгчыларын јаланчы иддиаларыны рәдд едиб, һәм Русијада, һәм дә Гәрбин капиталист өлкәләриндә машынлы ири сәнајенин фәһләни лабүддән торпагдан гопардыб ајырдығыны сүбут едирди. Дементјев капиталистләрин фәһләләри амансызчасына истисмар етдикләрини вә капитализм шәраитиндә фабрикләрдәки ағыр әмәк шәраитинин фәһләләрин вә онларын аиләләринин сағламлығыны позуб хараб етдијини көстәрмишдир.— *222—223.*

Дүринг (Dühring), *Јевкени* (1833—1921) — алман философу вә игтисадчысыдыр. Дүрингин фәлсәфи көрүшләри позитивизм илә метафизик материализмин вә идеализмин еклектик гарышығындан ибарәт иди. Онун иртичачы-утопист «сосиалитар» тәсәррүфат системи јарымтәһкимчи Пруссија тәсәррүфаты формаларыны идеа-

лизә едирди. Фәлсәфә, сијаси игтисад вә сосиализм мәсәләләриндә Дүрингин зәрәрли вә долашыг көрүшләри Алманијанын бә'зи сосиал-демократлары ичәрисиндә өзүнә тәрәфдар тапырды ки, бу да һәлә мөһкәмләнмәмиш партија үчүн бөјүк тәһлүкә иди. Енкелс буну нәзәрә алараг, Дүрингин әлејһинә чыхды вә онун көрүшләрини: «Анти-Дүринг. Чәнаб Јевкени Дүрингин елмдә јаратдығы чевриліш» китабында (1877—1878) тәнгид етди. В. И. Ленин өзүнүн «Материализм вә емпириокритисизм» китабында вә бир сыра башга әсәрләриндә Дүрингин еклектик көрүшләрини дәфәләрлә тәнгид етмишдир.

Дүрингин әсас әсәрләри: «Фәлсәфә курсу» (1875), «Милли игтисадын вә сосиализмин тәнгиди тарихи» (1871), «Милли вә ичтиман игтисад курсу» (1873). — *169, 171, 175 — 177, 178, 179—181, 187, 192.*

Е

Енкелгардт, А. Н. (1832—1893) — публисист, халгчы олуб ичтиман-агрономик фәалијјәти илә, һабелә Смоленск губернијасында өзүнүн Батишшево маликанәсиндә сәмәрәли тәсәрруфат тәшкил етмәк тәчрүбәси илә шөһрәт газанмышды. В. И. Ленин «Русијада капитализмин инкишафы» китабында (III фәсил, § VI) Енкелгардын тәсәрруфатынын характеристикасыны верib халгчы нәзәријјәләринин тамамилә утопик олдуғуну онун тимсалында көстәрир. Енкелгардт «Отечественные Записки» журналында чап олунмуш «Кәнддән» адлы мәктубларын (1882-чи илдә ајрыча чап едилмишдир) вә кənd тәсәрруфаты мәсәләләриндә даир бир сыра башга әсәрләрин мүәллифидир; биринчи рус «Химически Журнал»ынын (1859—1860) редактору олмушдур. —*302.*

Енкелс (Engels), *Фридрих* (1820—1895) — елми коммунизмин баниләриндән бири, бејнәлхалг пролетариатын рәһбәри вә мүәллими, К. Марксын досту вә силаһдашыдыр (онун тәрчүмеји-һалы һаггында мә'лумат үчүн В. И. Ленинин «Фридрих Енкелс» мәгаләсинә бах. Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 1—15), — *105, 149—154, 161, 166, 169, 175—181, 187, 189, 191, 343—344, 444, 458—462, 491.*

Ж

Жуковски, Ј. Г. (1822—1907) — буржуа игтисадчысы вә публисистидир. «Современник»дә, «Вестник Јевропы»да јазырды, «Космос» журналы редакторларындан бири олмушдур. Өз әсәрләриндә мүхтәлиф игтисади нәзәријјәләри еклектик шәкилдә әлагәләндириб бирләшдирмәјә чәһд едирди. Марксист сијаси игтисадын дүшмәни Жуковски 1877-чи илдә «Вестник Јевропы»нын 9-чу нөмрәсиндә чап етдирдији «Карл Маркс вә онун Капитал һаггындакы китабы» мәгаләсиндә марксизмә кинли һүчумлар етмишди. Жуковскинин бу мәгаләси Русијада «Капитал» әтрафында чанлы мүбаһисәјә сәбәб олду. Н. Михајловски «Отечественные Записки»нин 1877-чи илин октјабрында чыхан 10-чу нөмрәсиндә «Карл

Маркс ч. Ј. Жуковскинин мүһакимәси гаршысында» башлыглы бир мәгалә јазмышды. Бу мәгалә К. Марксын «Отечественные Записки» редаксијасына мә'лум мәктубуну (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Сечилмиш мәктублар. 1955, сәһ. 330—333) јазмасына сәбәб олду. В. И. Ленин Жуковскини «вулгар буржуа» игтисадчысы адландырырды. — *136, 176, 182.*

З

Зибер, Н. И. (1844—1888) — рус игтисадчысы, публисисти. Кијев университетиндә сијаси игтисад вә статистика кафедрасынын профессору олуб 80-чы илләрдә бир сыра радикал вә либерал журналларда әмәкдашлыг етмишдир. 1881-чи илдә елми мәшғәлә мәгсәди илә Лондона олдуғу заман К. Маркс вә Ф. Енкелс илә шәхсән таныш олмушду. К. Марксын игтисади әсәрләрини Русијада биринчи олараг јајыб тәблиғ едәнләрдән иди. Зибер «Капитал»ын идејаларыны һәм шәрһ етмәјә чалышыр, һәм дә К. Марксын игтисади нәзәријјәсини онун «тәнгидчиләринә» гаршы мүбаризәдә мүдафиә едирди.

Лакин Зибер марксизми биртәрәфли анлајырды, Маркс нәзәријјәсинин инкилаби-тәнгиди чәһәти онун үчүн јад олараг галырды. 1871-чи илдә Зибер «Д. Рикардонун, сонракы әлавәләр вә изаһатларла әлагәдар шәкилдә көтүрүлән дәјәр вә капитал нәзәријјәси» мөвзусунда диссертасија јазды; К. Маркс «Капитал»ын биринчи чилдинин 2-чи нәшринә јаздығы сөзардында Зиберин бу диссертасијасыны мүсбәт гијмәтләндирмишдир. Зиберин бу әсәри јенидән ишләнмиш вә тамамланмыш шәкилдә 1885-чи илдә «Давид Рикардо вә Карл Маркс онларын игтисади-игтисади тәдгигатлары» ады илә нәшр едилди. Зиберин ашағыдакы әсәрләри дә мәшһур иди: «Марксын игтисади нәзәријјәси» (1876—1878-чи илләрдә «Знание» вә «Слово» журналларында чап едилмишдир), «Ибтидаи игтисади мәдәнијјәтин очерклари» (1883) вә башгалары. — *230.*

Зиммел (Simmel), *Георг* (1858—1918) — идеалист мәсләкли алман философу вә сосиологудур, Кантын ардычылыдыр. Берлин вә Страсбург университетләриниң профессору олмушдур. Зиммелин әсас әсәрләри: «Ичтимаи тәбәгәләшмә» (1890), «Тарихин фәлсәфи проблемләри» (1892), «Сосиолокија» (1908) вә башгалары. —*453.*

Зомбарт (Sombart), *Вернер* (1863—1941) — алман вулгар буржуа игтисадчысы, алман империализминин башлыча идеологларындан бири олмушдур. Бреславл, сонра да Берлин университетләринин профессору олмушдур. Зомбарт өз фәалијјәтинин әввәлләриндә «азачыг марксизм донуна салынмыш... сосиал-либерализм»ин (В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшри, 18-чи чилд, сәһ. 56) типик идеологларындан бири иди. Сонралар марксизмин ачыг дүшмәни олду; капитализми аһәнкдар тәсәррүфат системи кими тәсвир едирди, Марксын әмәк дәјәр нәзәријјәсини тәкзиб етмәјә

чалышыр, синфи мүбаризә нәзәриjjәсини, капиталын тәмәркүзләшмәсини, jохсуллашма нәзәриjjәсини ишкар едирди. Зомбарт өмрүнүн сон илләриндә фашизм мөвгеjиндә кечәрәк, Һитлер режимини мәдһ едирди. Зомбартын башлыча әсәрләри: «XIX әсрдә сосиализм вә ичтимаи һәрәкат» (1896), «Мүасир капитализм» (1902). —*462—463.*

И

Илjин, Вл. — бах: Ленин, В. И.

Исаjев, А. А. (1851—1924) — буржуа игтисадчысы вә статистикачысыдыр. Москва губернијасы земствосунда ишләjәндә бу губернијанын кустар сәнәтләрини тәдгиг етмәклә мәшғул олурду. Бир сыра али мәктәбләрдә сиjаси игтисаддан мүһазирә охуjурду. Бир нечә журналда әмәкдашлыг едирди; 1917-чи илдәк кениш jајылмыш сиjаси игтисад курсунун, һабелә сиjаси игтисад вә сосиолоkија мәсәләләринә даир бир чох китаб вә китабчанын мүәллифидир. К. Марксын игтисади нәзәриjjәсини буржуа реформизми руһунда шәрһ едирди, торпаг ичмасына, сәнәт артелларына вә кооперативләрә тәрәфдар чыхыб дејирди ки, куја бу формалар хырда тәсәррүфата ири тәсәррүфат үстүнлүкләри верир, сосиализмә кечмәjи асанлашдырыр. Исаjевин әсәрләри: «Москва губернијасынын сәнәтләри» (1876—1877), «Сиjаси игтисадын әсаслары» (1894), «Рус ичтимаи тәсәррүфатынын индики вәзиjjәти вә кәләчәjи» (1896) вә башгалары —*228.*

J

Јаковлев, А. В. (1835—1888) — хырда торпаг кредити, артел вә с. мәсәләләрә аид бир сыра әсәрин мүәллифидир. Струве өзүнүн «Русjанын игтисади инкишафы мәсәләсинә даир тәнгиди гејдләр» адлы әсәриндә Јаковлевин 1872-чи илдә «Неделја» мәчмуәсиндә чап едилән «Ассосиасија вә артел» мәгаләсиндән ајры-ајры парчалары ситат кәтирмишдир. —*438, 499.*

Јанжул, И. И. (1846—1914) — буржуа игтисадчысы вә статистикачы. Москва университетинин малиjjә һүгугу кафедрасынын профессору олмушдур. 1882-чи илдән Москва даирәси бирinчи чағырыш фабрик мүфәттиши олмушдур; бир сыра публисист мәгаләси, һәмчинин фабрик гануниричилиjинә вә фабрик мәишәтинә даир әсәрләри вардыр. Фабрик мүфәттиши сифәти илә көрдүjү ишләр һаггында белә бир китаб jазмышдыр: «Бирinчи чағырыш фабрик мүфәттишинин хатирә вә мәктубларындан» (1907). —*556.*

Јермолов, А. С. (1846—1917) — 1894-чү илдән 1905-чи илә дәк әкинчилик вә дөвләт әмлакы назири, сонра исә Дөвләт шурасынын үзвү олмушдур, тәһкимчи мүлкәдарларын мәнафеjини тәмсил

едирди. Кәнд тәсәррүфаты мәсәләләриндә дәир бир сыра әсәр јазмышдыр. 1892-чи илдә чыхан «Гытлыг вә халг фәлакәти» китабында һөкумәтин кәнд тәсәррүфаты сијасәтинә бәраәт газандырмаға чалышырды. —*296, 314.*

Јужаков, С. Н. (1849—1910) — либерал халгчы идеологларындан биридир, сосиолог вә публисистдир. «Отечественные Записки», «Вестник Јевропы» журналларында вә башга журналларда әмәкдашлыг едирди. «Русское Богатство» журналынын рәһбәрләриндән бири иди. Марксизмә гаршы шиддәтли мүбаризә апарырды. В. И. Ленин өзүнүн ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» әсәриндә (бах: бу чилд, сәһ. 129—361), хүсусән һәмин әсәрин (һәлә тапылмамыш) икинчи бурахылышында, һәмчинин «Кимназија тәсәррүфатлары вә ислаһ кимназијалары» вә «Халгчы лајиһәбазлығынын ичиләри» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 62—69, 467—499), мәгаләләриндә Јужаковун сијаси-игтисади бахышларыны кәскин тәнгид етмишдир. —*47, 133, 195, 212, 217—218, 221, 232, 243, 252—253, 254, 261—262, 268—269, 277—278, 279—280, 303, 314, 382, 401—402, 419, 440—443, 464, 469, 516, 557, 560.*

К

К. Т. — *бах:* Ленин. В. И.

Каблуков, Н. А. (1849—1919) — игтисадчы вә статистикачы. Москва университетинин профессору. 1885-чи илдән 1907-чи илә-дәк Москва губернијасы земствосунда статистика шө'бәсинин мүдири олмушдур. Онун рәһбәрлији илә «Москва губернијасына аид статистика мә'луматы мәчмуәләри» (1877—1879) тәртиб едилмишди. Бир сыра гәзет вә журналда әмәкдашлыг едирди. Өзүнүн игтисади вә статистик әсәрләриндә хырда кәндли тәсәррүфатынын «сабитлији» фикрини ирәли сүрүрдү, торпаг ичмасыны мүдафиә едиб дејирди ки, куја торпаг ичмасы формасы кәндлиләрин тәбәгәләшмәсинин гаршысыны ала биләр. Синфи мүбаризәнин ролу вә әһәмијјәти мәсәләсиндә дә марксизмә гаршы чыхыб синфи сүлһ тәблиғ едирди. В. И. Ленин өзүнүн бир сыра әсәрләриндә, хүсусән «Русијада капитализмин инкишафы»нда Каблуковун бахышларыны кәскин тәнгид етмишдир. 1917-чи илдә Каблуков буржуа Мүвәггәти һөкумәти јанындакы Баш торпаг комитәсинин ишиндә иштирак етмишди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Мәркәзи Статистика Идарәсиндә (МСИ) ишләмиш, мүәллимлик етмиш вә әдәби фәалијјәтлә мәшғул олмушдур. Башлыча әсәрләри: «Кәнд тәсәррүфатында фәһләләр мәсәләси» (1884), «Кәнд тәсәррүфаты игтисадијјатына даир мүһазирәләр» (1897), «Русијада кәндли тәсәррүфатынын инкишаф шәртләри һаггында» (1899), «Сијаси игтисад» (1918) вә башгалары. —*259—260, 378.*

Карејев, Н. И. (1850—1931) — либерал буржуа тарихчиси вә публисисти; субјектив сосиологлар мәктәби нүмајәндәләриндән

бири, идеалист-еклектикдир. 1879-чу илдән Варшава, сонра исә Петербург университетләриниң профессору олмушдур. 1905-чи илдән кадетләр партијасының үзвү иди. 90-чы илләрдән е'тибарән марксизмә гаршы ишадла мүбаризә етмишдир. Чохлу әсәр мүәллифидир; булардан ән гијмәтлиси франсыз кәндлиләриниң тарихинә даир ашағыдакы әсәрләрдир: «XVIII әсрин сонунчу рүбүндә Франсада кәндлиләр вә кәндли мәсәләси» (1879)—Маркс бу әсәрә мүсбәт гијмәт вермишдир, «Франсыз кәндлиләри тарихинин очерки» (1881). Полшанын тарихинә даир дә бир сыра әсәри вардыр. Онун «Јени заманда Гәрби Авропа тарихи» курсу (једди чилд) (1892—1917) кениш шөһрәт газанмышды. 1910-чу илдә Петербург елмләр академијасының мүхбир үзвү, 1929-чу илдә исә ССРИ Елмләр Академијасының фәхри үзвү сечилмишди. —*145.*

Карышев, Н. А. (1855—1905) — игтисадчы вә статистикачы, земство хадими. 1891-чи илдән Јурјев (Тарту) университетинин, сонра исә Москва кәнд тәсәррүфаты институтунун профессору олмушдур. Игтисадијјата вә статистикаја даир бир чох китабларын вә журнал мәгаләләринин мүәллифидир. Онун 1892-чи илдә чапдан чыхан «Кәндлиләрин пај торпагларындан кәнар нчарәләри» адлы докторлуг диссертасијасы «Земство статистикасы мә'луматына әсасән Русијанын игтисади тәдгигинин јекунлары»нын 2-чи чилдини тәшкил етди. «Русскије Ведомости» гәзетиндә, «Земство», «Русскоје Богатство» журналларында вә башга журналларда әмәкдашлыг едирди. Карышевин әсәрләри башлыча оларағ, Русијада кәндли тәсәррүфатынын игтисадијјаты мәсәләләринә һәср олунмушдур. Бу әсәрләрдә хејли статистика материалы топланмышдыр. Либерал халгчыларын бахышларына шәрик олан Карышев нчма торпаг саһиблијинә, сәнәт артелләринә вә дикәр кооперативләрә тәрәфдар чыхырды. В. И. Ленин өзүнүн бир сыра әсәрләри вә чыхышларында Карышевин халгчы бахышларыны кәскин тәнгид едәрәк, булларын буржуа маһијјәтини ифша етмишдир. — *4, 14, 16, 19, 252, 271—272, 273, 513.*

Каутски (Kautsky), *Карл* (1854—1938) — алман сосиал-демократијасынын вә II Интернасионалын лидерләриндән бири олмушдур; әввәлләрдә марксист иди, сонралар марксизмә хаин чыхыб сентризм идеологу олду; фәһлә һәрәкатында оппортунист чәрәјанлардан бири олан каутскичилијин банисидир. Каутски 1874-чү илдән сосиалист һәрәкатында иштирак етмәјә башламышды. О заман онун көрүшләри лассалчылыг илә јени малтусчулуғун вә анархизмин гарышығындан ибарәт иди. 1881-чи илдә К. Маркс вә Ф. Енкелслә таныш олан Каутски онларын тә'сири алтында марксизм мөвгејинә кечир; анчаг елә бу дөврдә дә оппортунизмә тәрәф тәрәддүдләри вә сәндәләмәләри үстүндә К. Маркс вә Ф. Енкелс ону дәфәләрлә кәскин тәнгид етмишдиләр. 80—90-чы илләрдә Каутски марксизмин нәзәријјәсинин ајры-ајры мәсәләләринә даир бир сыра нәзәри вә тарихи әсәрләр јазды: «Карл Марксын игтисади тә'лими», «Аграр мәсәләси» вә сайр әсәрләри она кениш шөһрәт газандырды. Ленин јазмышдыр: «Биз Каутскинин бир чох әсәрләрин-

дән билирик ки, о, марксист тарихчи олмағы *бачарырды,* онун сонракы хәјанәтинә бахмајараг, онун *бу чүр* әсәрләри тамамилә пролетариатын малы олараг галачагдыр» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 28-чи чилд, сәһ. 275), 900-чү илләрин әввәлләриндә, ингилаби һәрәкатын кениш јајылдығы дөврдә Каутскн пролетариатын ингилаби мүбаризәси вә сосиалист ингилабы әлејһинә чыхды. Каутски «Һакимијјәт јолу» адлы китабчасында (1909) е'тираф едирди ки, ингилаб дөврү башланыр, лакин Каутски *«сиjаси* ингилаб» мәсәләсинин тәһлилинә һәср едилән бу әсәриндә дә дөвләт мәсәләсиндән тамамилә јан кечирди. «Мәсәләдән мәһз белә јан кечмәјин, сүкут етмәјин, гәтиjjәтсизлијин лабүд нәтичәси олараг тамамилә оппортунизмә кечилмишдир» (В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшри, 25-чи чилд, сәһ. 515).

Биринчи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә Каутски сентрист, мүһарибәнин әввәлиндән исә сосиал-шовинист олур. Каутски ифрат империализм нәзәриjjәсинин мүәллифидир; Ленин бу нәзәриjjәнин мүртәче маһиjjәтини «II Интернасионалын ифласы» (1915), «Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир» (1916) вә башга әсәрләриндә ифша етмишдир. Октјабр ингилабындан сонра Каутски ачыгдан-ачыға пролетар ингилабына вә пролетариат диктатурасына гаршы, Совет һакимијјәтинә гаршы чыхды.

В. И. Ленин өзүнүн «Дөвләт вә ингилаб» (1917), «Пролетар ингилабы вә хаин Каутски» (1918) вә бир сыра башга әсәрләриндә каутскичилик нәзәриjjәләрини мәһв едичи тәнгид атәшинә тутмушдур. В. И. Ленин каутскичилик тәһлүкәсини ифша едиб јазмышдыр: «Фәһлә синфи, бу хаинлијә, ирадәсизлијә, оппортунизм гаршысында нөкәрчилијә вә марксизмин нәзәри чәһәтдән мисилсиз дәрәчәдә бајағылашдырылмасына гаршы амансыз мүбаризә апармадан өз үмумдүнја-ингилаби ролуну ифа едә бнлмәз» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 21-чи чилд, сәһ. 319). *—135, 161, 283, 347.*

Короленко, С. А. — статистикачы игтисадчыдыр; дөвләт әмлакы назирлијиндә ишләjирди; сонралар дөвләт нәзарәтчисинин јанында хүсуси тапшырыглар мә'муру олмушду. 1889-чу илдән 1892-чи илә-дәк дөвләт әмлакы назирлијнин тапшырығы илә «Авропа Русијасынын кәнд тәсәррүфаты вә сәнаје чәһәтдән статистик-игтисади ичмалы илә әлагәдар олараг, сәһибкар тәсәррүфатларында муздлу әмәк вә фәһләләрин jер дәjишдирмәләри» (1892) китабы үзәриндә ишләмишдир: бу китабы әкинчилик вә кәнд сәнајеси департаменти нәшр етмишдир. *—342.*

Косич, А. И. (1833-чү илдә анадан олмушдур) — 1887—1891-чи илләрдә Саратов губернатору иди. *—282.*

Кривенко, С. Н. (1847—1906) — публисист, либерал халгчылығын нүмајәндәси, ашағыдакы әсәрләрнн мүәллифидир: «Мәдәнн фәрдләр һаггында» (1893), «Јолдан мәктублар» (1894), «Халг сәнајесинин еһтијачлары мәсәләсинә даир» (1894) вә с.; «Отечественные Записки» журналынын әмәкдашы, либерал халгчы «Русское Богатство» журналынын, сонралар исә «Сын Оте-

чества» адлы либерал буржуа гәзетинин редакторларындан бири олмушдур. Кривенко өз әсәрләриндә чаризм илә барышмаг фикрини тәблиғ едәрәк, синифләрин антагонизмини вә зәһмәткешләрин истисмар олунмасыны өрт-басдыр едирди, Русијанын капитализм јолу илә инкишаф еләдијини инкар едирди. В. И. Ленин, ондан сонра исә К. В. Плеханов өзүнүн «Тарихә монист бахышын инкишафы мәсәләсинә даир» әсәриндә (1895) Кривенконун бахышларыны кәскин тәнгид етмишләр. *—133, 212, 217—301, 334, 340, 345, 383, 416.*

К

Кертсен, А. И. (1812—1870) — бөјүк рус ингилабчы демократы, материалист философ, публисист вә јазычы; «рус» сосиализминин баниси. Кертсен азадлыг һәрәкатына задәкан ингилабчысы кими гәдәм гојуб декабристләрин ән'әнәләрини давам етдирирди. 1829—1833-чү илләрдә Москва университетиндә тәһсил алдығы заман XVIII әср ингилабчы мүтәфәккирләринин вә утопист сосиалистләрин сијаси вә нәзәри тә'лимләрини өјрәнән ингилаби әһвалруһијјәли габагчыл кәнчләрин дәрнәјинә башчылыг едирди. 1834-чү илдә дәрнәјин дикәр үзвләри илә бирликдә һәбс еднлиб 1835-чи илдә Перм шәһәринә, сонра исә Вјатка, Владимир вә Новгорода сүркүн еднлмишди. 1842-чи илдә сүркүндән гајыдандан сонра Москвада јашады. Кертсенин о заман јаздығы «Елмдә дилетантизм» (1842—1843) вә «Тәбиәти өјрәнмәк һаггында мәктублар» (1844—1846) адлы фәлсәфи әсәрләр рус материалист фәлсәфәсинин инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. В. И. Ленин Кертсенә вердији характеристикада ону диалектик материализмә лап јахынлашыб тарихи материализм гаршысында дајанан көркәмли мүтәфәккир адландырмышдыр. 1847-чи илин јанварында Кертсен чар һөкумәти тәрәфиндән тә'гиб едилдијинә көрә харичә мүһаџирәт етмәли олду. Әввәлчә Парисдә, Ниссада јашады, 1852-чи илдә Лондон шәһәринә көчдү, орада рус мәтбәәси тә'сис едиб харичдә сәрбәст рус мәтбуаты јаратды. Кертсен бир нечә ингилаби интибаһнамә, китабча вә мәгалә јазыб чап етдирәндән сонра 1855-чи илдә «Полјарнаја звезда» («Гүтб улдузу») алманахыны, 1857-чи илдән е'тибарән исә Н. П. Огарјов илә бирликдә «Колокол»у («Зәнк») нәшр етмәјә башлады. Кертсен 1848-чи ил һәрәкатынын вә Марксдан әввәлки сосиализмин буржуа-демократик маһијјәтини анламајараг рус ингилабынын буржуа тәбиәтини башa дүшә билмир, демократизм илә либерализм арасында тәрәддүд едирди. 60-чы илләрдә Кертсен либерализмдән гәтијјәтлә узаглашмыш вә ингилабчы демократија тәрәфинә кечиб «өз нәзәриси... *Интернационала,* Марксын рәһбәрлик етдији Интернационала чевирмишди». (В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшри, 18-чи чилд, сәһ. 11) Кертсен Огарјова јаздығы мәктубда Марксын әсәрләринин русчаја тәрчүмә едилмәсини алгышлајырды.

В. И. Ленин «Кертсенин хатирәси» мәгаләсиндә (1912) рус азадлыг һәрәкаты тарихиндә Кертсенин ојнадығы рола гијмәт вермишдир. *—282—283, 285—286, 293.*

Л

Лавров, П. Л. (Миртов) (1823—1900) — халгчылыгын көркәмли идеологу вә сосиолокијада субјектив мәктәбин нүмајәндәсидир; рус халгчы зијалыларына бөјүк тә'сир көстәрән «Тарихи мәктублар» китабынын (1868—1869) вә ичтимаи фикир, ингилаби һәрәкат вә мәдәнијјәт тарихинә даир бир сыра китабларын («1873—78-чи илләрин халгчы тәблигатчылары», «Интернасионалын тарихинә даир очеркләр» вә с.) мүәллифидир. Лавров халгчыларын мүртәче нәзәријјәсинин—«гәһрәманлар» вә «гара чамаат» нәзәријјәсинин баниси иди; бу нәзәријјә чәмијјәтин инкишафынын објектив ганунаујгунлугларыны инкар едәрәк, бәшәријјәтин инкишафына «тәнгиди дүшүнән шәхсијјәтләрин» көстәрдикләри фәалијјәтин нәтичәси нәзәри илә бахырды.

Лавров «Земља и волја» чәмијјәтинин, сонралар исә «Народная волја» партијасынын үзвү иди. 1870-чи илдәи мүһачирәтдә олан Лавров «Вперјод» журналыны нәшр едирди (Сүрих — Лондон, 1873—1876), «Вестник Народној Воли»нин (1883—1886) редактору иди, «Рус ичтимаи-ингилаби һәрәкатынын тарихи үчүн материаллар» адлы халгчы мәчмуәләринин (1893—1896) редактә олунмасында иштирак едирди, I Интернасионалын үзвү иди, Маркс вә Енкелслә таныш олуб онларла мәктублашырды. —*435, 462.*

Ланке (Lange), *Фридрих-Алберт* (1828—1875) — јени кантчы алман буржуа философу, Сүрих вә Марбург университетләринин профессору. Буржуа профессорлары ичәрисиндә мүртәче бир һәрәкатын — «Канта доғру, керијә» һәрәкатынын тәшәббүсчүләриндән биридир. Ланке материализмин дүшмәни иди, белә һесаб едирди ки, материализм тәбиәти тәдгиг етмәк методу олмаг е'тибары илә мәгбул олдуғу һалда, фәлсәфи тә'лим олмаг е'тибары илә гәнаәтләндиричи дејилдир вә идеализмә доғру апармалыдыр. Ланке «өзүндә шеји» субјектив анлајыша чевирмәклә Кант фәлсәфәсинин дуализминә үстүн кәлмәјә чәһд едирди. Сосиал-дарвинизм мөвгеләриндә дурараг, биолокија гануналарыны бәшәр чәмијјәтинә шамил едирди. Малтусун әһали артыглыгы ганунунун тәрәфдары иди. Әсәрләри: «Фәһлә мәсәләси. Һазырда вә кәләчәкдә онун әһәмијјәти» (1865), «Материализм тарихи вә һазырда онун әһәмијјәтинин тәнгиди» (1865) вә с. В. И. Ленин өзүнүн бир сыра әсәрләриндә, хүсусән. «Материализм вә емпириокритисизм» китабында Ланкепи материализми сахталашдыран, чашбаш салан кими сәчијјәләндирмишдир. Мүасир буржуа фәлсәфәси Ланкенин елмә зидд фәлсәфи вә сосиоложи бахышларындан истифадә едир.— *499—504, 512.*

Ленин, В. И. (Улјанов, В. И., Вл. Илјин, К. Т., К. Тулин, В. Улјанов, Владимир Улјанов, Владимир Илјин Улјанов, Владимир Илич Улјанов) (1870—1924) — биографик мә'лумат. —*5, 212, 213, 217, 363, 376, 377, 392, 410, 423, 552, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587—588, 589, 590.*

Либкнехт (Liebknecht), *Вилһелм* (1826—1900) — алман вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын көркәмли хадими, алман сосиал-демократ партијасынын бани вә рәһбәрләриндән бири, Карл Либкнехтин атасы. Алманијада 1848—1849-чу илләр ингилабында фәал иштирак едирди; бу ингилаб мәғлуб оландан сонра әввәлчә Исвечрәјә, сонра исә Лондона мүһаҹирәт етмиш вә орада Маркс вә Енкелс илә јахынлашмышдыр. Маркс вә Енкелсин тә'сири алтында Либкнехт сосиалист олур; 1862-чи илдә Алманијаја гајыдандан вә I Интернасионал тәшкил едиләндән сонра онун ингилаби идејаларынын ән гызғын тәблиғатчыларындан бири вә Алманијада Интернасионалын бөлмәләринин тәшкилатчысы олур. 1875-чи илдә Алманија Bahнд Сосиал-Демократ партијасы јарадыландан сонра Либкнехт өмрүнүн сонунадәк Мәркәзи Комитәнин үзвү вә Мәркәзи Органын—«Vorwärts» («Ирәли») гәзетинин мәс'ул редактору олмушдур. 1867-чи илдән 1870-чи илә дәк Шимали Алманија рејхстағынын депутаты олмуш, 1874-чү илдән сонра исә дәфәләрлә Алманија рејхстағынын депутаты сечилмишдир; Прусија јункерләринин мүртәче харичи вә дахили сијасәтини ифша етмәк үчүн парламент трибунасындан бачарыгла истифадә етмишдир. Ингилаби фәалијјәти үстүндә дәфәләрлә һәбс едилмишдир. II Интернасионалын тәшкилиндә фәал иштирак едирди. Маркс вә Енкелс Либкнехти чох гијмәтләндирәрәк, ону Алманијада өзләринин башлыча дајагларындан бири һесаб едир, онун фәалијјәтини истигамәтләндирир вә ејни заманда оппортунист үнсүрләрә гаршы онун барышдырычы сијасәтини кәскин тәнгид едирдиләр. —*323.*

Лист (List), *Фридрих* (1789—1846) — алман вулгар буржуа игтисадчысы вә сијаси хадими; фабрикчи. 1817-чи илдән Түбинкен университетиндә профессор, 1819-чу илдән алман тиҹарәт иттифагынын башчысы олмушдур. Листин бахышлары јункерләрлә сазишә мејл көстәрән алман буржуазијасынын мүртәче характерини әкс етдирирди. 1841-чи илдә чап етдирдији «Сијаси игтисадын милли системи» адлы әсәриндә классик буржуа игтисадчыларынын нәзәријјәсини тәнгид етмәјә чалышырды. Милләтин игтисади инкишафынын әсасыны мануфактурада көрән Лист тәләб едирди ки, Алманијанын кәнч капиталист сәнајесини харичи рәгибләрдән мүдафиә едән көмрүк гојулсун. Лист белә күман едирди ки, көмрүк гојулмасы мануфактураның инкишафыны сүр'әтләндирмәли, милләтин игтисади инкишафы илә нәтичәләнмәли вә дөвләтин гүдрәтинин артмасына көмәк етмәли иди. Алманијанын кәнч сәнаје буржуазијасы Листин шәхсиндә өз мәнафеләринин гызғын мүдафиәчисини тапмышды. —*479.*

М

Малтус (Malthus), *Томас-Роберт* (1766—1834) — инкилис мүртәче буржуа игтисадчысы, иғтисадчылара инфрәт бәсләјән әһали нәзәријјәсинин баниләриндән бири. Малтус өзүнүн «Әһали гануну тәчрүбәси» адлы әсәриндә (1798) сүбут етмәјә чалышырды ки,

зәһмәткешләрин јохсуллуғунун сәбәбини капитализмин игтисади шәраитиндә дејил, тәбиәтдә, јер үзүндә доланачаг васитәләринин мүтләг чатышмазлығында ахтармаг лазымдыр. Малтусун схем «нәзәријәсинә» көрә доланачаг васитәләри истеһсалы куја јалныз әдәди силсилә илә артдығы һалда, әһали һәндәси силсилә илә артыр. Бу бәһанә илә Малтус мүһарибәләрә вә епидемијалара һагг газандырыб, бунлары әһалинин сајыны азалтмаг васитәси һесаб едирди, зәһмәткешләри евләнмәкдән чәкинмәјә чағырырды. Маркс јазмышдыр: «Елми мәсәләләрдә чыхардығы нәтичәләри Малтус үмумијјәтлә һаким синифләрдән вә хүсусән һәмин һаким синифләрин иртичачы үнсүрләриндән *«еһтијат»* едә-едә ујдурмушдур; бу исә о демәкдир ки, Малтус елми һәмин синифләрин мәнафеји хатиринә *сахталашдырыр»* (К. Маркс. «Изафи дәјәр нәзәријјәләри», II һиссә, 1968, сәһ. 126). Русијада Струве, Булгаков вә башгалары Малтусун нөгтеји-нәзәринә тәрәфдар чыхырдылар. Мүасир империалист буржуазија Малтусун нәзәријјәләрини чанландырыб зәһмәткешләрә гаршы мүбаризәдә вә империалист сијасәтинә һагг газандырмаг үчүн бу нәзәријјәдән бир аләт кими истифадә едир.— *495—496, 506, 516.*

Маркс (Marx), *Карл* (1818—1883) — елми коммунизмин баниси, даһи мүтәфәккир, ингилаби елмин корифеји, бејнәлхалг пролетариатын рәһбәри вә мүәллими (В. И. Ленинин «Карл Маркс (Тарчүмеји-һалы һаггында гыса мә'лумат вә марксизмин шәрһи)» мәгаләсинә бах. — Әсәрләри, 4-чү нәшри, 21-чи чилд, сәһ. 31 — 82). — *75, 76—80, 82—86, 98, 104, 134—140, 143—145, 148—155, 161—163, 166—182, 185—186, 189—196, 198, 202—207, 222, 230—231, 251, 285—287, 317—318, 334—335, 336—337, 342—344, 345—348, 351, 355—357, 416, 443, 444, 451—452, 455, 456, 458—462, 468—469, 471—472, 481—484, 488, 499—501, 503—504, 512—513, 515, 520—521, 538, 546, 550—552.*

Мејер (Mayer), *Зигмунд* — «Вјанада ичтимаи мәсәлә» китабынын (1871) мүәллифи, сапибкар. —*166.*

Менделејев, Д. И. (1834—1907) — бөјүк рус алими; кимјәви елементләрин дөврү ганунуну кәшф етмишдир; бу ганун маддә һаггында мүасир нәзәријјәнин тәбии-елми әсасыны тәшкил едир. Менделејев сонралар кәшф едилән бир нечә кимјәви елементин мөвчуд олдуғуну дөврү ганун әсасында габагчадан билдирмиш вә бунларын хассәләрини көстәрмишди. Өзүнүн «Кимјанын әсаслары» адлы классик әсәриндә (1869—1871) бүтүн гејри-үзви кимјаны дөврү ганун нөгтеји-нәзәриндән илк дәфә ардычыл шәкилдә шәрһ етмишдир. Менделејев елм вә техниканын ән мүхтәлиф саһәләриндә апардығы мүһүм тәдгигатлары илә мәшһурдур. Зәманәсинин габагчыл ичтимаи хадими олан Менделејев маарифи јајмаг, Русијанын мәһсулдар гүввәләрини инкишаф етдирмәк вә онун игтисади истиглалијјәти уғрунда гызғын мүбаризә апарырды. 1876-чы илдә Петербург елмләр академијасынын мүхбир үзвү сечилмишди; лакин онун 1880-чи илдә Елмләр академијасы үзв-

лүјүнә ирәли сүрүлән намизәдлији мүртәчe һаким даирәләрин тәзјиги алтында рәдд едилди, 1890-чы илдә исә Менделејев 1865-чи илдән профессорлуг етдији Петербург университетиндән чыхыб кетмәјә мәчбур олду. Менделејевин јарадычылыг ирси чап едилмиш 400-дән артыг әсәрдән ибарәтдир. Онун әсәрләри бүтүн дүнјада шөһрәт газанмышдыр. Менделејев бир чох харичи академија вә чәмијјәтләрин фәхри үзвү иди. —*386.*

Милл (Mill), *Чон-Стуарт* (1806—1873) — инкилис буржуа философу, мәнтигчи вә игтисадчыдыр, позитивизмин көркәмли нүмајәндәләриндәндир. 1865—1868-чи илләрдә инкилис парламенти ашағы палатасынын үзвү иди. Миллин башлыча фәлсәфи әсәрләри: «Силлокистик вә индуктив мәнтиг системи» (1843) вә «Сер Вилјам Һамилтон фәлсәфәсинин инчмалы» (1865). Әсас игтисади әсәри: «Сијаси игтисадын әсаслары» (1848). Милл буржуа сијаси игтисадынын елә нүмајәндәләринә мәнсубдур ки, онлар Марксын вердији тә'рифә көрә «капиталын сијаси игтисадыны пролетариатын артыг е'тинасыз бурахылмасы мүмкүн олмајан иддиалары илә үјғунлашдырмаға чалышырдылар» («Капитал», I чилд, сәһ. 17). Д. Рикардоја нисбәтән бир аддым кери чәкилән Милл әмәк дәјәр нәзәријјәсиндән үз дөндәриб ону бајағы истеһсал хәрчләри нәзәријјәси илә әвәз етмишди. Милл капиталистләрин мәнфәәтини елми чәһәтдән сахта олан имтина нәзәријјәси илә изаһ етмәјә чалышараг дејирди ки, куја гәнаәтчиллик истеһлак чәһәтдән капиталистләрә хас олан хүсусијјәтдир. Милл әһали проблеминдә Малтусун нәзәријјәсинин тәрәфдары иди. Н. Г. Чернышевски Миллин «Сијаси игтисадын әсаслары» китабынын тәрчүмәсинә (1860—1861) јаздығы гејдләриндә вә «Сијаси игтисад очеркләри (Миллә көрә)» (1861) әсәриндә онун игтисади көрүшләрини тәнгид етмишдир. —*520—521.*

Миртов — бах: Лавров, П. Л.

Михајловски, Н. К. (Постороннн) (1842—1904) — либерал халгчылығын көркәмли нәзәријјәчиси, публисист, әдәби тәнгидчи, позитивист философ, сосиолокијада субјектив мәктәбин нүмајәндәләриндән бири. Михајловскинин әдәби фәалијјәти 1860-чы илдә башланмышдыр. 70-чи илләрдә исә о, халгчыларын нәшрләрини тәртиб вә редактә едирди. Михајловски «Отечественные Записки» журналынын рәһбәрләриндән бири иди, «Русские Ведомости» гәзетиндә, «Северны Вестник», «Русская Мысл» журналларында әмәкдашлыг едирди, 1892-чи илдән исә «Русское Богатство» журналынын редактору олду вә онун сәһифәләриндә марксистләрә гаршы шиддәтли мүбаризә апарырды.

В. И. Ленин өзүнүн ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» (1894) китабында вә дикәр әсәрләриндә Михајловскинин бахышларыны тәнгид етмишдир. —*133—211, 212, 217—218, 256, 276, 279, 283—286, 287, 288, 289, 291, 338, 346—347, 355, 357, 387, 390, 401—402, 413, 435—439, 440, 445—446, 449, 451, 453—455, 456, 458—459, 462, 490, 499.*

Морган (Morgan), *Луис-Һенри* (1818—1881) — көркәмли Америка алими, етнограф, археолог вә тарихчи. Американ һиндиларинин ичтиман гурулушу вә мәишәтинин тәдгиги просесиндә әлдә едилән бөјүк етнографик материала архаланараг, ибтидаи ичма гурулушунун әсас формасы олан гәбиләнин инкишафы нәзәријјәсини әсасландырмышдыр. Морганын нәзәријјәси әсрләр боју һөкмран олмуш патриархал нәзәријјәјә зәрбә ендирди. Бу нәзәријјә чәмијјәтин рушејми вә әсас өзәји олмаг е'тибары илә патриархал аилəни әбәди сајырды. Енкелс Морганын бу кәшфини, елм үчүн мәлик олдуғу әһәмијјәти нәһәтдә, Дарвинин нөвләрин мәншәји нәзәријјәси вә ја Марксын изафи дәјәр нәзәријјәси кими кәшфләрлә бәрабәр тутурду. Морган синифләрдән әввәлки чәмијјәт тарихинин дөврләрини мүәјјән едиб јаратмага да тәшәббүс етмишди. Маркс вә Енкелс Морганын әсәрләрини јүксәк гијмәтләндирирдиләр. Маркс онун «Гәдим чәмијјәт» китабынын (1877) әтрафлы конспектини тәртиб етмиш, Енкелс исә «Аилənин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји» китабы үзәриндә ишләјəндә Морганын топладығы факт материалындан истифадә етмишдир.— *151, 154, 190—192.*

Н

Н. — он, Ник. — он, Николај — он — бах: Даниелсон, Н. Ф.

Наполеон I (Бонапарт) (1769—1821) — көркәмли франсыз сәркәрдәси, 1799—1804-чү илләрдәки Франса республикасынын биринчи консулу, 1804—1814 вә 1815-чи илләрдә Франса императору —*174.*

О

— он — бах: Даниелсон, Н. Ф.

Орлов, В. И. (1848—1885) — статистикачы, Русијада земство статистикасынын баниләриндән бири. Москва губернијасы земствосунун статистика шө'бәсинин мүдири. Тамбов, Курск, Орјол, Воронеж вә Самара губернијаларында да статистика иши онун рәһбәрлији илә көрүлүрдү. «Москва губернијасына даир статистика мә'луматы мәчмуәләри»нин хејли һиссәсини Орлов тәртиб етмишдир. К. Маркс, В. И. Ленин вә К. В. Плеханов Орловун вердији мә'луматдан истифадә етмишләр. —*259—260.*

П

П. С. — бах: Струве, П. Б.

Плеханов, К. В. (1856—1918) — Русијада марксизмин илк тәблиғатчысы, материалист дүнјакөрүшү уғрунда барышмаз мү-

бариз, рус вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын көркәмли хадими. Плеханов 1875-чи илдә, һәлә тәләбә олдуғу заман халгчыларла, Петербург фәһләләри илә әлагә дүзәлдиб ингилаби фәалијјәтә гошулмушду. 1877-чи илдә халгчы «Земља и волја» тәшкилатына дахил олмуш, 1879-чу илдә бу тәшкилатда тәфригә әмәлә кәләндән сонра исә, халгчыларын јенидән јарадылан «Чорны перадел» тәшкилатынын башында дурмушдур. Плеханов 1880-чи илдә харичә мүһаҹирәт едәрәк, халгчылыгла әлагәсини кәсир вә 1883-чү илдә Ченеврәдә илк рус марксист тәшкилаты олан «Әмәк азадлыгы» групуну јарадыр. Плеханов фәлсәфәјә, ичтимаи-сијаси нәзәријјәләр тарихинә, инчәсәнәт вә әдәбијјат нәзәријјәси мәсәләләринә даир бир чох әсәрләр јазмышдыр ки, бунлар елми сосиализм хәзинәсинә гијмәтли һәдијјәдир. В. И. Ленин јазмышдыр: Плеханов «1883-чү илдән 1903-чү иләдәк, 20 ил әрзиндә чохлу көзәл әсәрләр, хүсусилә оппортунистләрә, махистләрә, халгчылара гаршы әсәрләр вермишдир» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 20-чи чилд, сәһ. 371). В. И. Ленин Плехановун фәлсәфи әсәрләрини бејнәлхалг марксист әдәбијјатында ән јахшы әсәрләр адландырырды. Лакин Плехановун чидди сәһвләри вар иди: о, кәндлиләрин ингилаби ролуну лазымынча гијмәтләндирмирди, либерал буржуазнјаја фәһлә синфинин мүттәфиги нәзәри илә бахырды; пролетариатын һегемонијасы идејасыны сөздә гәбул едир, һәгигәтдә бу идејанын маһијјәтинә гаршы чыхырды.

РСДФП-нин II гурултајындан сонра Плеханов оппортунистләрә гаршы барышдырычылыг мөвгејинә кечди, сонра исә меншевикләрә гошулду. 1905—1907-чи илләрдәки бирinчи рус ингилабы дөврүндә әсас тактика мәсәләләриндә Плеханов илә болшевикләр арасында чох бөјүк ихтилаф вар иди. Сонралар Плеханов бир нечә дәфә меншевикләрдән узаглашыб меншевизм илә болшевизм арасында тәрәддүд едирди; 1908—1912-чи илләрдә меншевикләр партијанын кизли тәшкилатларыны ләғв етмәк јолуна кечдикдә Плеханов тәсвијәчиләрә гаршы чыхыб «партијалы меншевикләр» групуна башчылыг етди. 1914—1918-чи илләрдәки бирinчи дүнја мүһарибәси дөврүндә Плеханов сосиал-шовинизм мөвгејиндә дурурду. 1917-чи илдәки Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра Плеханов Русијаја гајыдыб Мүвәггәти һөкумәтин мүдафиә етмәк мөвгеји тутду, Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабына мәнфи мүнасибәт көстәрди.

Плехановун мүһүм нәзәри әсәрләри бунлардыр: «Сосиализм вә сијаси мүбаризә» (1883), «Бизим ихтилафларымыз» (1885), «Тарихә монист бахышын инкишафы мәсәләсинә даир» (1895), «Материализмин тарихинә даир очеркләр» (1896), «Ч-б Воронтсовун (В. В.) әсәрләриндә халгчылыгын әсасландырылмасы» (1896), «Тарихин материалистчәсинә анлашылмасы һаггында» (1897), «Тарихдә шәхсијјәтин ролу мәсәләсинә даир» (1898) вә башгалары. —*190, 204—205, 233, 294—295, 303, 304.*

Победоностсев, К. П. (1827—1907) — чар Русијасынын мүртәче дөвләт хадими, синодун баш прокурору, III Александрын чарлыгы заманында фе'лән һөкумәтин башчысы вә азғын тәһкимчилик

иртичасынын башлыча фитвачысы иди, II Николај заманында да бөјүк рол ојнамагда давам етмишдир. Победоностсев бүтүн өмрү боју ингилаби һәрәката гаршы шиддәтли мүбаризә апармышдыр. 60-чы илләрдәки буржуа ислаһатынын гәти әлејһдары, гејри-мәһдуд мүтләгијјәт тәрәфдары, елм вә маарифин дүшмәни иди. 1905-чи илин октјабрында буржуа-демократик ингилабы јүксәлдији заман исте'фа вермәјә мәчбур олуб сијаси фәалијјәтдән узаглашды. —*294.*

Постников, В. Ј. (1844—1908) — статистикачы-игтисадчы олуб әкинчилик вә дөвләт әмлакы назирлијиндә хәзинә торпагларыны јолуна гојмаг ишиндә ишләмиш, Сәрбәст игтисади чәмијјәтин үзвү олмушдур. «Чәнуби рус кәндли тәсәррүфаты» китабының (1891) мүәллифи олан Постников бу китаб үчүн Јекатеринослав, Таврида вә Херсон губернијаларында земство статистикасынын мә'луматыны топлајыб ишләмишдир. В. И. Ленин өзүнүн «Кәндли һәјатында јени тәсәррүфат һәрәкаты», «Базарлар мәсәләси дејилән мәсәләјә дair» (бах: бу чилд, сәһ. 1—126), «Русијада капитализмин инкишафы» әсәрләриндә Постниковун китабыны тәһлил едир. В. И. Ленин Постниковун бу әсәрини характеризә едәрәк јазмышдыр: «Кәндлиләрин тәбәгәләшмәсинә аид әдәбијјатда бу әсәр бириичи сајылмалыдыр» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 3-чү чилд, сәһ. 56). Ејни заманда В. И. Ленин гејд едирди ки, Постников игтисади мәсәләләрә бөјүк әһәмијјәт вериб бунлары рабитәли вә ардычыл шәкилдә изаһ етмәмишдир; Постниковун китабында тәсәррүфат просесләринин изаһында зиддијјәтә вә методоложи сәһвләрә јол верилмишдир. —*1—69, 114—115, 116, 523, 531, 565—574.*

Посторонни — бах: Михајловски, Н. К.

Прудон (Proudhon), *Пјер-Жозеф* (1809—1865) — франсыз публисисти, игтисадчы вә сосиолог, хырда буржуазијанын идеологу вә анархизмин баниләриндән бири. 1840-чы илдә «Мүлкијјәт нәдир?» китабыны чап етдирди. Прудон хырда хүсуси мүлкијјәтин әбәдиләшдирмәк хәјалында олуб ири капиталист мүлкијјәтинин хырда буржуа мөвгејиндән тәнгид едирди; «һаваЈы кредит» вермәклә фәһләләрин өзләри үчүн хүсуси истеһсал васитәләри дүзәлдиб сәнәткар олмаларына көмәк едәчәк хүсуси «халг банкы» тәшкил етмәк тәклифини ирәли сүрүрдү. Прудонун бу кими мүртәче характер дашыјан бир утопијасы да әлаһиддә «мүбадилә банклары» јаратмагдан ибарәт иди; о белә күман едирди ки, һәмин банкларын көмәји илә зәһмәткешләр өз әмәк мәһсулларынын әдаләтлә сатылмасыны гуја тә'мин едә биләрләр вә ејни заманда аләт вә истеһсал васитәләри үзәриндә капиталист мүлкијјәтинә тохунмазлар. 1846-чы илдә «Игтисади зиддијјәтләр системи вә ја јохсуллуг фәлсәфәси» китабыны чап етдирди вә бу китабда өзүнүн хырда буржуа фәлсәфи вә игтисади бахышларыны изаһ етди. Маркс «Фәлсәфә јохсуллуғу» адлы әсәриндә Прудонун бу китабыны мәһвединчи шәкилдә тәнгид едиб онун елми чәһәтдән әсассыз олдуғуну көстәрмишдир. 1848-чи ил ингилабы дөврүндә мүәссис-

ләр мәчлисинә сечилән Прудон фәһлә синфинин ингилаби чыхышларыны писләjирди; Прудон 1851-чи ил декабрын 2-дәки бонапартист чеврилишини бәjәнди, бу чеврилишдән сонра исә Франсада Икинчи империja режими гурулмушду. —*145, 459, 468—469.*

Р

Распопин, В. — статистикачы, «Jуридически Вестник»ин 1887-чи ил 11 вә 12-чи нөмрәләриндә чап едилән «Русиjада хүсуси сahибкар тәсәррүфаты (Земство статистикасынын мә'луматына көрә)» мәгаләсинин мүәллифидир. —*541.*

Рочерс (Rogers), *Чемс-Едвин-Торолд* (1823—1890) — инкилис буржуа тарихчи-игтисадчысы. 1859-чу илдән Лондон университетиндә, 1862-чи илдән исә Оксфорд университетиндә сиjаси игтисад вә статистика профессору олмушдур. 1880—1886-чы илләрдә либерал партиjасындан парламентин үзвү оланда Рочерс протекционизмин ардычыл әлеjһдары вә фритредерлиjин тәрәфдары кимн һәрәкәт едирди. Өзүнүн «Инкилтәрәдә экинчилик вә гиjмәтләр тарихи» адлы әсас әсәриндә (1866) кениш статистика материалы топлajыб бунун үзәриндә ишләмишдир. К. Маркс «Капитал»ын I чилдиндә бу китабын материалындан истифадә етмишдир.—*521—522.*

Руке (Ruge), *Арнолд* (1802—1880) — алман публисисти, кәнч hекелчи; буржуа радикалы. 1844-чү илдә Парисдә Маркс илә бирликдә «Deutsch-Französische Jahrbücher» («Алман-Франсыз Салнамәси») журналыны нәшр едирди. Арадан чох кечмәдән Маркс Рукедән аjрылды. 1848-чи илдә Франкфурт Милли мәчлисинин депутаты олуб сол чинаһа мәнсуб иди; 50-чи илләрдә Инкилтәрәдәки алман хырда буржуа мүһаjирләринин лидерләриндән бири иди; 1866-чы илдән сонра милли либерал вә Бисмаркын тәрәфдары олуб мәтбуатда Алманиjаны Пруссиjанын башчылыгы алтында jенидән бирләшдирмәк hеһинә чыхыш едирди. —*167.*

Руссо (Rousseau); *Жан-Жак* (1712—1778) — көркәмли франсыз маарифчиси олуб өз әсәрләриндә хырда буржуазиjанын идеолокиjасыны әкс етдирмиш вә XVIII әср франсыз буржуа ингилабынын идеjа чәһәтдән hазырланмасында мүһүм рол ojнамышдыр; франсыз буржуа-демократик әдәбиjjатынын баниләриндән биридир; буржуазиjа педагокикасынын инкишафына бөjүк тә'сир көстәрмишдир. Руссо ичтимаи бәрабәрсизлик мәсәләсини кәскин гоjмушду. Хүсуси мүлкиjjәти халг күтләсинә едилән ичтиман зүлмүн мәнбәjи сajан Руссо ejни заманда хүсуси мүлкиjjәти тамамилә jох етмәк тәрәфдары дejилди, бу мүлкиjjәти бир бәрабәрдә бөлүшдүрмәк кими утопик бир бәрабәрчилик нәзәриjjәси ирәли сүрмүшдү. Руссонун фәлсәфи бахышлары ардычыл дejилди. Руссо рuh вә материjаны бүтүн тәбии hадисәләрин башланғычы hесаб едирди, һәм дә материjаны пассив башланғыч сырасына кечириб

фәаллығы аллаһа иснад верирди. Руссо фәлсәфәсиндә үстүнлүк тәшкил едән мејл идеализм иди, лакин бир сыра һалларда о, материалист мүддәалар да ирәли сүрүрдү. Ичтиман бәрабәрсизлијин мәншәји вә артмасы һаггында Руссонун ирәли сүрдүју тә'лим көстәрир ки, о, чәмијјәтин инкишафында игтисади јјатын гәти ролу олдуғуну дујурду. Ф. Енкелс өзүнүн «Анти-Дүринг» әсәриндә Руссону диалектик кими характеризә едир.

Руссонун әсас әсәрләри: «Елмләрин вә инчәсәнәтләрин чанланмасы әхлагларын јахшылашмасына көмәк етдими?» (1750), «Инсанлар арасында бәрабәрсизлијин мәншәји вә әсаслары барәсиндә дүшүнчәләр» (1755), «Јулија вә ја Јени Елоиза» (1761). «Ичтиман мүгавилә һаггында вә ја сијаси һүгуг принсипләри» (1762), «Емил вә ја тәрбијә барәсиндә» (1762) вә башгалары. —*181.*

С

Салтыков-Шедрин, М. Ј. (1826—1889) — бөјүк рус сатирик јазычысы, ингилабчы демократ. Өз әсәрләриндә сатира методундан истифадә едәрәк, Русијанын тәһкимчи мүтләгијјәт гурулушуну мәһвединчи шәкилдә тәнгид етмиш, јекәбаш мүлкәдарлардан, чар бүрократијасы нүмајәндәләриндән вә горхаг либераллардан ибарәт бүтөв сурәтләр галерејасы јаратмыш, бәдии әдәбијјатда илк дәфә оларағ, бурҗуа ыртычы типләрини тәсвир етмишдир. «Зиддијјәтләр» (1847) вә «Долашыг иш» (1848) адлы илк повестләри үстүндә 1848-чи илин апрелиндә Вјатката сүркүн едилмиш, орада 7 илдән чох галандан сонра 1856-чы илин әввәлләриндә Петербурга гајыдыб «Н. Шедрин» тәхәллүсү илә «Губернија очеркләри»ни јазыр, даһа сонра, 60—80-чи илләрдә бир сыра ири әсәр јарадыр: «Бир шәһәрин тарихи» (1869—1870), «Хејирхаһ нитгләр» (1872—1876), «Головлјов чәнаблары» (1875—1880) вә башгалары. Ленин «Головлјов чәнаблары» романынын баш гәһрәманы Иудушканын сурәтини өлмәз сурәт адландырмыш, бу сурәтдән, һабелә Салтыковун дикәр сурәтләриндән өз әсәрләриндә истифадә едиб халга дүшмән олан ичтиман групларын вә сијаси партијаларын ич үзүнү ачыб көстәрмишдир. К. Маркс Салтыковун әсәрләрини јүксәк гијмәтләндирирди. 1863—1864-чү илләрдә Салтыков «Современник» адлы ингилабчы-демократик журналының әсас публисисти олур, 1868-чи илдән исә «Отечественные Записки» журналы редаксијасынын тәркибинә дахил олур. Некрасов вәфат едәндән сонра 1878-чи илдә журналын мәс'ул редактору вә демократ зијалыларын әсил мә'нәви рәһбәри олуб, 60-чы илләрин ингилаби демократијасынын бөјүк ән'әнәләрини давам етдирир. —*279, 469.*

Сениор (Senior), *Нассау-Уилјам* (1790—1864) — инкилис вулгар игтисадчысы; фабрикчиләрин мәнафејини мүдафиә едир вә Инкилтәрәдә иш күнүнү гысалтмаға гаршы фабрикчиләрин тәшвигатында (XIX әсрин 30-чу илләри) фәал иштирак едирди. Сениорун «Фабрик ганунверичилијинин памбыг парча сәнајесинә тә'сири барәсиндә мәктублар» адлы памфлетини (1837) К. Маркс «Капитал»ын I чилдиндә кәскин тәнгид етмишдир.—*85.*

Сквортсов, А. И. (1848—1914) — буржуа игтисадчысы, агроном, Новоалександрија кәнд тәсәрруфаты вә мешәчилик институтунун профессору; сијаси игтисада вә кәнд тәсәрруфаты игтисадијјатына даир бир сыра әсәрин мүәллифи. В. И. Ленин Сквортсовун буржуа бахышларыны өз әсәрләриндә дәфәләрлә тәнгид етмишдир. Сквортсовун башлыча әсәрләри: «Бухар нәглијјатынын кәнд тәсәрруфатына тә'сири» (1890), «Игтисади етүдләр» (1894), «Сијаси игтисадын әсаслары» (1898) вә башгалары. *—209, 524—529, 557—558.*

Слонимски, Л. З. (1850—1918) — публисист, «Вестник Јевроны» журналынын даими әмәкдашы. 90-чы илләрдә марксистләр әлејһинә мүбаһисәдә иштирак едирди, либерал буржуа нөгтеји-нәзәриндән чыхыш едирди. Бу мөвзуда онун јаздыгы мәгаләләр «Карл Марксын игтисади тә'лими» китабында (1898) вә башгаларында топланмышдыр. *—56, 350—351.*

Смит (Smith), *Адам* (1723—1790) — инкилис игтисадчысы, классик буржуа сијаси игтисадынын бөјүк нүмајәндәси. Өзүнүн «Халгларын сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат» адлы әсәриндә (1776) бириничи олараг көстәрмишдир ки, истеһсалын һәр һансы саһәсиндә сәрф едилән һәр чүр әмәк дәјәрини мәнбәјидир. О өзүнүн бу мүддәасына әсасланараг белә мүһүм бир нәтичәјә кәлмишдир ки, фәһләнин әмәк һаггы онун вердији мәһсулун бир һиссәсинин тәшкил едир вә онун јашајыш васитәләринин дәјәри илә мүәјјән олунур, капиталистләрин вә торпаг саһибләринин әлдә етдикләри кәлирин мәнбәји дә фәһләләрин әмәјиндән ибарәтдир. Смит бириничи олараг көстәрмишдир ки, капиталист чәмијјәти үч синифдән: фәһләләрдән, капиталистләрдән вә торпаг саһибләриндән ибарәтдир. Лакин буржуа дүнјакөрүшүнүн мәһдудлашдырдыгы Смит бу чәмијјәтдә синфи мүбаризә олдуғуну инкар едирди. Маркс сијаси игтисадын инкишафында Смитин хидмәтләрини гејд етмәклә бәрабәр онун бахышларында олан буржуа мәһдудлуғуну, зиддијјәтләри вә сәһвләри дә көстәрмишдир. Смит әмтәәнин дәјәринин ондакы иш вахты илә дүзкүн олараг мүәјјән едилмәсини әмәјин өзүнүн дәјәри илә гарышдырырды. Капитализм шәраитиндә дәјәрин јалныз кәлирдән: әмәк һаггындан, мәнфәәтдән вә рентадан әмәлә кәлдијини иддиа едән Смит әмтәә истеһсалында истеһлак олунан сабит капиталын дәјәрини сәһвән нәзәрә алмыр, онун үстүндән кечирди. Вулгар буржуа игтисадчылары капитализма идеоложи чәһәтдән мүдафиә етмәк мәгсәди илә Смитин сәһв мүддәаларындан истифадә етмишләр. В. И. Ленин Смити габагчыл буржуазијаның бөјүк идеологу кими сәчијјәләндирәрәк, онун тә'лимининин ајры-ајры мүддәаларыны өзүнүн бир сыра әсәрләриндә тәнгид едир. *—551—552.*

Смит (Smith), *Голдвин* (1823—1910) — инкилис тарихчиси, публисист вә игтисадчы; Оксфорд университетиндә јени тарих профессору; 1868-чи илдән Итака университетиндә (Њју-Јорк штаты) инкилис тарихи кафедрасына рәһбәрлик етмишдир. 1871-чи илдә Канадаја көчмүшдүр. Ирландија, Канада вә Америка

Бирләшмиш Штатларына аид мәсәләләр һаггында бир сыра әсәр јазмышдыр. *—520—521.*

Спенсер (Spencer), *Һерберт* (1820—1903) — инкилис философу, психолог вә сосиологу, позитивизмин көркәмли нүмајәндәси, чәмијјәтин үзви нәзәријјәси адланан нәзәријјәнин баниләриндән бири. Спенсер ичтимаи бәрабәрсизлијә бәраәт газандырмаға чалышараг бәшәр чәмијјәтини һејван организминә бәнзәдир вә һәјат уғрунда мүбаризә һаггында биоложи нәзәријјәни бәшәријјәт тарихинә кечирирди. Спенсерин мүртәче фәлсәфи вә сосиоложи бахышлары ону инкилис буржуазијасынын ән популјар идеологларындан бириндә чевирмишди. В. И. Ленин өзүнүн «Материализм вә емпириокритисизм» китабында Спенсерин бахышларыны тәнгид етмиш, онун бахышлары илә халғчы Н. К. Михајловскинин идеалист бахышлары арасында идеја рабитәси олдуғуну көстәрмишдир. Спенсерин әсас әсәри «Синтетик фәлсәфә системи»дир. (1862—1896). *—137.*

Струве, П. Б. (П. С.) (1870—1944) — рус буржуа игтисадчысы вә публисисти; 90-чы илләрдә «легал марксизмин» чох көркәмли нүмајәндәси; «Новоје Слово» (1897), «Начало» (1899) вә «Жизн» (1900) журналларынын әмәкдашы вә редактору олмушдур. В. И. Ленин Струвени «хаинлијин бөјүк устасы» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 509) адландырмышдыр. Струве һәлә өзүнүн «Русијанын игтисади инкишафы мәсәләсинә даир тәнгиди гејдләр» адлы илк әсәриндә (1894) халғчылығы тәнгид едиркән К. Марксын игтисади вә фәлсәфи нәзәријјәсинә «әлавәләр» ирәли сүрүб ону «тәнгид» едирди, вулгар буржуа сијаси игтисады нүмајәндәләриниң фикринә шәрик олурду, малтусчулуғу тәблиғ едирди, 900-чү илләрин әввәлләриндә Струве марксизм вә сосиал-демократија илә әлагәсини тамамилә кәсәрәк, либераллар чәбһәсинә кечди; либерал буржуа «Азадлыг иттифагы»нын (1904—1905) нәзәријјәчи вә тәшкилатчыларындан бири вә онун «Освобожденије» адлы гејри-легал органының (1902—1905) редактору олмушдур. 1905-чи илдә кадет партијасы тәшкил едиләндә Струве бу партија МК-сынын үзвү олду. 1905—1907-чи илләр ингилабы мәғлуб оландан сонра Струве либералларын сағ чинаһының лидери иди; 1914—1918-чи илләрдәки биринчи дүнја мүһарибәсинин башланғычындан Струве Русија империализминин тәчавүзкар идеологларындан бири олмушдур. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Струве Совет һакимијјәтинин гәддар дүшмәни олуб әксинғилабчы Врангел һөкумәтинин үзвү вә ағ мүһаҹир иди. *—292—296, 334, 335, 338—339, 349—353, 363, 367—369, 375, 383, 387, 390, 413, 416, 423, 431—432, 433—560.*

Т

Тверској, П. А.—1881-чи илдә Америкаја мүһаҹирәт етмиш рус мүлкәдарыдыр. «Вестник Јевропы» журналында әмәкдашлыг едирди. *—99.*

Триигов, В. Г. — статистикачы, Саратов губернијасы статистика комитәси сәдринин көмәкчиси. «Ичма вә верки» китабының (1882) мүәллифидир. —*53.*

Тулин, К. — *бах:* Ленин, В. И.

У

Улјанов, В. И. — *бах:* Ленин, В. И.

Успенски, Г. И. (1843—1902) — көркәмли рус јазычы вә публисисти, ингилабчы демократ. Илк дәфә 1862-чи илдә мәтбуатда «Идиллија» һекајәси илә чыхыш етмишдир. 1865-чи илдә Успенски «Современник» журналының әмәкдашы, бу журнал бағландыгдан сонра исә «Отечественные Записки» журналының даими әмәкдашы олду. Успенски өзүнүн «Растерјајев күчәсинин адәтләри» (1866), «Ифлас» (1869—1871), «Кәнд күндәлијиндән» (1877—1880), «Кәндли вә кәндли әмәји» (1880), «Торпағын һакимијјәти» (1882) вә башга әсәрләриндә шәһәр јохсулларына вә кәндлиләрә зүлм едилмәсини, онларын һүгугсузлуғуну бөјүк реалист усталығы илә тәсвир етмишдир. О өзүнүн халгчы бахышларына бахмајараг, капиталист мүнасибәтләрининин инкишафыны, кәндләрдә патриархал һәјат дајагларының мәһв олдуғуну вә ичманын дағылыб кетдијини дүзкүн көстәрмишдир. В. И. Ленин Успенскини јүксәк гијмәтләндирәрәк, ону «кәндли һәјатыны тәсвир едән ән јахшы јазычылардан» бири һесаб едирди вә өз әсәрләриндә гез-тез онун јазыларына истинад едирди. —*273—274, 370—372, 379, 413.*

Ф

Фаусетт (Fawcett), *Һенри* (1833—1884) — инкилис сијаси хадими, игтисадчысы вә Малтусун тәрәфдары. 1863-чү илдән Кембричдә сијаси игтисад профессору. 1865-чи илдә парламентә сечиләрәк, орада вигләрә гошулмушду. 1880-чи илдән Гладстон һөкүмәтинә дахил иди. Онун әсәрләри: «Британија фәһләсинин игтисади вәзијјәти» (1865), «Пауперизм; онун сәбәбләри вә ону мәһв етмәјин васитәләри» (1871) вә башгалары. —*520—521.*

Х

Харизоменов, С. А. (1854—1917) — көркәмли рус земство статистикачысы, игтисадчы. XIX әсрин 70-чи илләриндә «Землја и волја» халгчы тәшкилатынын үзвү иди, бу тәшкилат парчаландыгдан сонра исә «Чорны передел»ә гошулду; 1880-чи илдә инкилаби фәалијјәтдән узаглашыб статистика илә мәшғул олмаға башлады. Харизоменов Владимир губернијасында кустар сәнәтләрини тәдгиг етмиш, Таврида губернијасында һәјәтбәһәјат јохлама ишини апармыш, Саратов, Тула вә Твер губернијаларында статистика тәдгигатына рәһбәрлик етмиш, «Русскаја мысл» вә

«Јуридически Вестник» журиалларында игтисадијјат мәсәләләринә даир бир сыра мәгаләләр јазмышдыр.

В. И. Ленин 90-чы илләрдә јаздығы әсәрләриндә Харизоменовун статистика мә'луматындан тез-тез истифадә едирди. —*219.*

Һ

Һегел (Hegel), *Георг-Вилһелм-Фридрих* (1770—1831) — бөјүк алман философу, објектив идеалистдир. Һегелин фәлсәфәси XVIII әсрин сону—XIX әсрин әввәлләриндә алман идеализмини баша чатдырыб онун зирвәси олду. Һегелин тарихи хидмәти бундан ибарәтдир ки, о, идеалист диалектиканы дәриндән вә һәртәрәфли ишләјиб һазырламышдыр, бу да диалектик материализмин нәзәри мәнбәләриндән бири олмушдур. Һегелә көрә бүтүн тәбии, тарихи вә мә'нәви дүнја фәсиләсиз һәрәкәт, дәјишилмә, јенидән тәшкил олунма вә инкишаф һалындадыр; анчаг Һегел објектив дүнјаны, көрчәклији мүтләг руһун, мүтләг идејанын төрәмәси һесаб едирди. В. И. Ленин мүтләг идејаны идеалист Һегелин теолоҝи үјдурмасы адландырмышдыр. Һегелин фәлсәфәси үчүн характерик чәһәт диалектик метод илә мүһафизәкар, метафизик систем арасындакы дәрин зиддијјәтдир ки, бу да мәһијјәт е'тибары илә инкишафын дајандырылмасыны тәләб едирди. Һегел өзүнүн ичтимаи-сијаси бахышларына көрә мүртәче иди.

К. Маркс, Ф. Енкелс, В. И. Ленин Һегелин диалектик методуну тәнгиди сүрәтдә ишләјиб материалист диалектика јаратмышлар ки, бу да објектив дүнјанын вә инсан тәфәккүрүнүн инкишафынын ән үмуми ганунларыны әкс етдирир.

Һегелин башлыча әсәрләри: «Руһун феноменолокијасы» (1806), «Мәнтиг елми» (1812—1816), «Фәлсәфи елмләр енсиклопедијасы» (1817), «Һүгуг фәлсәфәси» (1821). Һегелин вәфатындан сонра нәшр олунан әсәрләри: «Естетикаја даир мүһазирәләр вә ја инчәсәнәт фәлсәфәси» (1836—1838) вә «Фәлсәфә тарихиндән мүһазирәләр» (1833—1836)—*139, 168—169, 171, 173—174, 177.*

Ч

Чернышевски, Н. Г. (1828—1889) — бөјүк рус ингилабчы демократы, алим, јазычы, әдәби тәнгидчи; рус сосиал-демократијасынын көркәмли сәләфләриндән бири олмушдур. Чернышевски Русијада 60-чы илләрдәки ингилаби-демократик һәрәкатын идеја илһамчысы вә рәһбәри иди. Чернышевски утопист сосиалист олдуғуна көрә кәндли ичмасы васитәси илә сосиализмә кечмәји мүмкүн һесаб едирди, лакин ејни заманда ингилабчы демократ олмаг е'тибары илә «өз дөврүнүн бүтүн сијаси һадисәләриндә ингилаби руһда тә'сир көстәрмәји бачарырды, кәндли ингилабы идејасыны, бүтүн көһнә һакимијјәти јыхмаг уғрунда күтләләрин мүбаризәси идејасыны сензура манеәләри вә сәдләри арасындан кечирәрәк јајырды» (В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 109—110). Чернышевски 1861-чи ил «кәндли ислаһатынын» тәһкимчи

характерини һиддәтлә ифша едәрәк, кәндлиләри үсјана чағырырды. 1862-чи илдә чар һөкуməти Чернышевскини һәбс едиб Петропавлов галасына салмышды; Чернышевски ики илә јахын бу галада галандан сонра једди ил каторга ишинә вә һəмишəлик Сибирдə јашамаға мəһкум едилди. Анчаг јаша долуб гочаланда сүркүндән азад едилди. Чернышевски өмрүнүн сонунадәк ичтимаи бәрабәрсизлијә, сијаси вә игтисади зүлмүн бүтүн тəзаһүрлəринə гаршы чарпышаи чошгун мүбариз олараг галды.

Рус материалист фəлсəфəсинин инкишаф етдирилмəси саһəсиндə Чернышевскинин хидмəти олдугча бөјүкдүр. Онун фəлсəфи бахышлары Марксдаи əввəлки бүтүн материалист фəлсəфəнин зирвəсини тəшкил едирди. Чернышевскинин материализми шигилаби, тə'сирли характер дашыјырды. Чернышевски мүхтəлиф идеалист нəзəријјələри кəскин тəнгид едиб Һекелин диалектикасыны материализм руһунда ишləјиб дəјишдирмəјə чалышырды. Сијаси игтисад, естетика, бəдии тəнгид вə тарих саһələриндə Чернышевски керчəклијин өјрəнилмəсинə диалектик шəкилдə јанашмағын нүмунələрини вермишдир. Чернышевскинин əсəрləри илə таныш олмуш К. Маркс бунлары чох јүксəк гијмəтləндирир, Чернышевскини бөјүк рус алими адландырырды. Ленин Чернышевски һагтында јазмышдыр: «Чернышевски јеканə вə һəгигəтən бөјүк рус јазычысыдыр ки, 50-чи илləрдəн 88-чи илə гəдəр мүкəммəл фəлсəфи материализм сəвијјəсиндə» гала билмишдир, «лакин Чернышевски рус һəјатынын керилији үзүндən Марксын вə Енкелсин диалектик материализми дəрəчəсинə јүксəлə билмəмишдир, даһа доғрусу јүксəлə билмəзди» (Əсəрləри, 4-чү нəшри, 14-чү чилд, сəһ. 378).

Чернышевски фəлсəфə, сијаси игтисад, тарих, етика, естетика саһəсиндə там бир сыра парлаг əсəрлəр јаратмышдыр. Онун ədəbi-тəнгиди əсəрləри рус ədəбијјаты вə инчəсəнəтинин инкишафына чох бөјүк тə'сир көстəрмишдир. Чернышевскинин «Нə етмəли?» романы (1863) əсасында Русијада вə харичдə бир чох ингилабчылар нəсли тəрбијələнмишдир.—*282, 285—286, 293, 302—305.*

Чичерин, Б. Н. (1828—1904) — дөвлəтшүнас-һүгугчу, тарихчи вə философ, либераллар һəрəкатынын көркəмли хадимидир. 1861-чи илдəн 1868-чи илədəк Москва университетинин профессору, 1882—1883-чү илləрдə Москва шəһəри бəләдијјə рəиси олмушдур. Сијаси бахышларына көрə конститусијалы монархија тəрəфдары иди. Фəлсəфədə гаты идеалист вə метафизик олмушдур. Əсас əсəрləри: «Мүлкијјət вə дөвлəт» (1882—1883), «Сијаси нəзəријјəлəр тарихи» (1869—1902), «Һүгуг фəлсəфəси» (1900) вə башгалары.—*386, 524.*

Ш

Шедрин — бах: Салтыков-Шедрин, М. Ј.

Шербина, Ф. А. (1849—1936) — земство статистикачысы, халгчы; рус будчə статистикасынын банисидир. 1884—1903-чү илləрдə Воронеж земство статистика шө'бəсинин мүдири иди. 1907-чи илдə

халг сосиалистләри партијасындан II Дөвләт думасынын үзвү олмушду. Русија елмләр академијасынын мүхбир үзвү иди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра харичә мүһачирәт етмишди. Јүзә јахын статистик әсәр тәртиб едиб өз редакторлуғу илә нәшр етдирмишдир; бунларын ичәрисиндә ашағыдакы әсәрләр дә вардыр: «Острогожск гәзасында кәндли тәсәрруфаты» (1887), «Воронеж земствосу. 1865—1889-чу илләр. Тарихи статистик ичмал» (1891), «Кәндли бүдчәләри» (1900). В. И. Ленин Шербинанын әсәрләриндән истифадә едир, ону халгчы олдуғуна көрә кәскин тәнгид едирди. —*233, 234, 236—239, 243, 491—495.*

В. И. ЛЕНИНИН
ҺӘЈАТ ВӘ ФӘАЛИЈЈӘТИ ТАРИХЛӘРИ
(1870—1894-чү илләр)

1870

Апрел, 10 (22). Владимир Илич Улјанов (Ленин) Симбирскдә (индики Улјановскда) анадан олмушдур.

1879

Август, 16 (28). Ленин Симбирск классик кимназијасынын биринчи синфинә гәбул едилмишдир.

1886

Јанвар, 12 (24). Ленинин атасы Илја Николајевич Улјанов вәфат етмишдир.

1887

Март, 1 (13). Ленинин бөјүк гардашы Александр Илич Улјанов III Александра гәсддә иштирак етдијинә көрә һәбс едилмишдир.

Апрел, 18 (30). Ленин камал аттестаты имтаһанларына бурахылмасы үчүн Симбирск кимназијасы директоруна әризә јазыр.

Мај, 5 (17) — ијун, 6 (18). Ленин Симбирск кимназијасында бурахылыш имтаһанлары верир.

Мај, 8 (20). III Александра гәсд етмәк үстүндә мәһкум олунмуш А. И. Улјанов вә башгалары е'дам едилмишләр.

Ијун, 10 (22). Ленин Симбирск кимназијасыны гызыл медалла гуртармышдыр.

Ијунун орталары. Ленин Казан университетинин һүгуг факүлтәсинә дахил олмағы гәрара алыр.

Ијунун ахырлары. Улјановлар аиләси Казана көчүр.

Ијул, 29 (август, 10). Ленин һүгуг факүлтәсинин биринчи курсуна гәбул едилмәк барәсиндә Казан университетинин ректоруна әризә верир.

Август, 13 (25). Ленин Казан университетинә дахил олур.

Сентјабр—нојабр. Ленин Казанда тәләбәләрин нигилаби дәрнәјиндә вә Самара-Симбирск һәмјерлиләр чәмијјәтиндә иштирак едир.

Октјабр, 6 (18). Ленин Казан университети мүфәттишинә әризә вериб хаһиш едир ки, ону 1887—1888-чи дәрс илинин биринчи јарысындакы мүһазирәләри динләмәјә јазсынлар. Әризәдә ихтисас фәнләриндән: рус һүгугу тарихиндән, Рома һүгугу тарихиндән, һүгуг енсиклопедијасындан башга илаһијјат вә инкилис дили дә көстәрилир.

Декабр, 4 (16). Ленин Казан университетиндә тәләбә јығынчағында иштирак едир.

Декабр, 4-дән 5-нә (16-дан 17-нә) кечән кечә. Тәләбә игтишашларында иштирак етдијинә көрә Ленин һәбс едилир.

Декабр, 5 (17). Ленин Казан университетинин ректоруна әризә вериб хаһиш едир ки, университет һәјатынын мөвчуд шәраитиндә тәһсили давам етдирмәк мүмкүн олмадығына көрә ону тәләбәләр сырасындан чыхарсынлар.

Ленин университетдән чыхарылыр.

Декабр, 7 (19). Ленин кизли полис нәзарәти алтында сахланмаг үчүн Казандан Казан губернијасынын Кокушкино кәндинә сүркүн едилир.

1888

Мај, 9 (21). Ленин халг маарифи назиринә әризә вериб хаһиш едир ки, онун тәкрар Казан университетинә дахил олмасына ичазә верилсин. Бу хаһиш рәдд едилир.

Сентјабр, 6 (18). Ленин дахили ишләр назиринә әризә вериб тәһсилини давам етдирмәк мәгсәди илә онун харичә кетмәсинә ичазә верилмәсини хаһиш едир. Бу хаһиш рәдд едилир.

Октјабрын әввәлләри. Ленин Кокушкино кәндиндән Казана гајытмаға ичазә алыр вә бүтүн Улјановлар аиләси Казана көчүр, Ленин полисин кизли нәзарәти алтына алыныр.

Пајыз. Ленин К. Марксын «Капитал»ыны өјрәнир. Н. Ј. Федосејевин тәшкил етдији марксист дәрнәкләриндән биринә дахил олур.

1889

Мај, 3—4 (15—16). Ленин Казандан Самара губернијасына, Алакајевка кәнди јахынлығындакы хутора көчүр.

Мај. Ленин «мүаличә үчүн» харичә кетмәсинә ичазә верилмәсини хаһиш едир. Полис департаменти она харичә паспорт верилмәси хаһишини рәдд едир.

Мај—ијун. «Самарскаја Газета»нын 1889-чу илдә чыхан 107, 109, 111, 113, 115, 117, 119, 121, 123 вә 125-чи №-ләриндә Ленинин (В. Улјановун) дәрс вермәк арзусунда олдуғу барәсиндә е'ланлар чап едилмишдир.

Ијул, 13 (25). Н. Ј. Федосејев вә онун Казанда тәшкил етдији марксист дәрнәкләринин, о чүмләдән Ленинин иштирак етдији дәрнәјин үзвләри һәбс едилир.

Октјабр, 11 (23). Ленин Алакајевка кәнди јахынлығындакы хутордан Самараја көчүр.

Октјабрын 11 (23)-дән сонра. Ленин Самарада дәрс верир.

1889-чу ил октјабрын 11-и (23-ү) илә 1893-чү ил августун 17-си (29-у) арасында. Ленин В. В.-нин (В. П. Воронтсовун) «Русијада капитализмин мүгәддәраты» китабы үзәриндә ишләјир; бу китабда гејдләр, һесабламалар едир вә бә'зи јерләринин алтындан хәтт чәкир. Ленин бу китабы өзүнүн ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» вә «Русијада капитализмин инкишафы» әсәрләриндә тәнгид етмишдир.

Октјабр, 28 (нојабр, 9). Ленин халг маарифи назиринә әризә вериб али мәктәбләрдән биринин јанында һүгуг елмләри намизәдлији имтаһанларыны екстерн јолу илә вермәсинә ичазә истәјир. Бу хаһиш рәдд едилир.

1890

1889-чу илин ахырлары — 1890-чы ил. Ленин Самарада Маркс вә Енкелсин әсәрләрини өјрәнмәкдә давам едир, «Коммунист партијасынын манифести»ни тәрчүмә едир вә бу тәрчүмә сонралар Самаранын кизли дәрнәкләриндә охунур (бу тәрчүмә галмамышдыр). Ленин А. П. Скљаренко вә В. А. Ионовла таныш олур вә Самара кәнчләри ичәрисиндә марксизми тәблиғ едир.

Мај, 12 (24). Ленинин анасы Марија Александровна Ульянова полис департаментинә мүрачиәтлә хаһиш едир ки, университетләрдән биринә дахил олмаг вә ја екстерн јолу илә дөвләт имтаһанларыны вермәк үчүн онун оғлуна ичазә верилсин.

Мај, 17 (29). М. А. Ульянова халг маарифи назиринә әризә вериб хаһиш едир ки, онун оғлу университетләрдән бириндә бурахылыш имтаһанларына бурахылсын. Бу хаһиш гәбул олунур.

Ијун, 12 (24). Ленин халг маарифи назиринә әризә вериб хаһиш едир ки, Петербург университетинин һүгуг факүлтәсинин фәнләриндән екстерн јолу илә имтаһан вермәсинә ичазә верилсин. Бу хаһиш гәбул олунур.

1890-чы ил ијунун 12-си (24-ү) илә 1891-чи ил апрелин 5-и (17-си) арасында. Ленин дөвләт имтаһанларына һазырлашмасы илә әлагәдар олараг А. Д. Градовскинин «Рус дөвләт һүгугунун әсаслары» (I—III ч.) китаблары үзәриндә ишләјиб бә'зи јерләринин алтындан чызыг чәкир вә китабын һашијәсинә чыхарышлар јазыр.

Јај. Ленин Алакајевка кәнди јахынлығындакы хуторда јашајыб арабир Самараја кәлир.

Августун ахырлары. Ленин Петербург университетинин һүгуг факүлтәсиндә дөвләт имтаһанлары вермәк барәсиндә данышыг апармаг үчүн биринчи дәфә Петербурга кәлир.

Август, 26 — сентјабр, 1 (сентјабр, 7—13). Ленин Петербурга кедәркән бир мүддәт Казанда галыр.

1890-чы ил сентјабрын 19-у (31-и) илә 1891-чи ил апрелин 10-у (22-си) арасында. Ленин дөвләт имтаһанларына һазырлашмасы мүнасибәти илә Ј. Јансонун «Статистика нәзәријјәси» китабы үзәриндә ишләјиб бә'зи јерләринин алтындан чызыг чәкир вә һашијәсиндә чыхарышлар јазыр.

Октјабр, 24 (нојабр, 5). Ленин Петербургдан Самараја јола дүшүр.

1891

Мартын ахырлары. Ленин имтаһан вермәк үчүн Петербурга кәлир.

Март, 26 (апрел, 7). Ленин Петербург университети јанындакы јохлама һүгуг комиссијасынын сәдринә әризә верир вә хаһиш едир ки, ону университет курсундан екстерн јолу илә имтаһан вермәјә бурахсынлар. Чинајәт һүгугуна даир јаздығы әсәрини әризәсиннә әлавә едир.

Мартын ахырлары — апрел. Ленин Али гадын (Бестужев) курсларынын јатагханасында галан бачысы Олга Илиннчна Улјановаја дәфәләрлә баш чәкир.

Апрел, 4—24 (апрел, 16—мај, 6). Ленин Петербург университетиндә һүгуг факүлтәси курсундан дөвләт имтаһанлары верир (јаз сессијасы).

Апрел. Ленин гарын јаталағы хәстәлијинә тутулан бачысы О. И. Улјанованы Александр хәстәханасына апарыр вә она мүнтәзәм сурәтдә баш чәкир.

Апрелин ахырлары—мајын әввәлләри. Ленин бачысы О. И. Улјанованын хәстәлији барәсиндә анасы М. А. Улјановаја хәбәр верир. О. И. Улјанова вәфат едир.

Мај, 10 (22). Ленин Волков гәбиристанында өз бачысы О. И. Улјанованын дәфн мәрасиминдә иштирак едир.

Јаз вә пајыз. Ленин техноложи институтунун мүәллими Л. Ј. Јавејнин јанына кедиб ондан марксист әдәбијјаты алыр.

Јаз вә ја јајыз.	Ленин өз гардашы А. И. Улјановун һәјаты вә елми ишн, һәмчнниш бачысы О. И. Улјанова барәсиндә бә'зи тәфсилат өјрәнмәк үчүн Петербург университетинин приват-досенти С. Ф. Олденбургун јанына кедир.
Мај, 17 (29).	Ленин Петербургдан Самараја јола дүшүр.
Јај—сентјабрын әввәлләри.	Ленин Самарада вә Алакајевка кәнди јахынлыгындакы хуторда јашајыр.
Сентјабрын биринчи јарысы.	Ленин Петербург университетиндә имтаһанларыны галан һиссәсини вермәк үчүн Петербурга кәлир.
Сентјабрын 10-у илә 15-и (22-си илә 27-си) арасында.	Ленин һүгуг саһәсинә аид мөвзуда јазылы имтаһан вернр.
Сентјабр, 16 (28)—нојабр, 9 (21).	Ленин Петербург университети јанында дөвләт имтаһанларыны вериб гуртарыр (пајыз сессијасы).
Октјабр, 20 (нојабр, 1).	Ленин харичә кетмәк мәсәләси илә әлагәдар олараг, полис департаменти директору мүавинишин гәбулунда олмушдур. Онун хаһиши рәдд едилмишдир.
Нојабр, 12 (24).	Ленин Петербургдан Самараја гајыдыр.
Нојабр, 15 (27).	Петербург университети һүгуг факүлтәсинин јохлама комиссијасы Ленини биринчи дәрәчәли диплома лајиг көрүр.

1892

Јанвар, 14 (26).	Ленин Петербург тәдрис даирәси идарәсиндән биринчи дәрәчәли университет диплому алыр.
Јанвар, 30 (февral, 11).	Ленин Самарада А. Н. Хардинин јанында андлы вәкил көмәкчиси вәзифәсинә гәбул едилир.
Февral, 28 (март, 11).	Ленин Самара даирә мәһкәмәсинә әризә вериб хаһиш едир ки, вәкил олмаг һүгугуна малик олдуғу барәсиндә она шәһадәтнамә верилсин.
Март—апрел.	Ленин Самара даирә мәһкәмәсиндә кәндлиләрдән Муленков, Опарин, Тишкин, Зорин вә башгаларынын ишинә бахыланда онларын вәкили кими чыхыш едир.

Мај. Ленин, А. И. Улјановаһын әри М. Т. Јелизаровла бирликдә Сызрана вә Бестужевка кәндинә кедир.

Ијун, 1 (13). Ленин полис департаменти директоруна әризә вериб хаһиш едир ки, вәкил олмаг һүгугуна малик олдуғу барәсиндә она шәһадәтнамә верилмәсинә полис департаменти тәрәфиндән манечилик олмадығы һаггында Самара даирә мәһкәмәси сәдринә хәбәр верилсин.

Ијун, 11 (23). Ленин Самара даирә мәһкәмәси сәдринә әризә вериб хаһиш едир ки, вәкил олмаг һүгугуна малик олдуғу барәсиндә она шәһадәтнамә верилмәсинә полис департаменти тәрәфиндән манечилик олмадығы һәмин департаментдән сорушулсун.

Ијун. Ленин Самара даирә мәһкәмәсиндә кәндлиләрдән Бамбуров, Чинов вә башгаларының ишинә бахыланда онларын вәкили кими чыхыш едир.

Ијул, 23 (август, 4). Ленин 1892-чи ил әрзиндә мәһкәмә ишләри апармаг һүгугу алыр.

Јај. Ленин арабир Алакајевка кәнди јахынлығындакы хутора кедир.

1892-чи илин јајы—1892—1893-ү илләрин гышы. Ленин халгчыларын бахышларыны тәнгид едән рефератлар јазыр вә бунлары кизли дәрнәкләрдә охујур. Бу рефератлар ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» әсәри үчүн һазырлыг материалы олмушдур.

Сентјабр — декабр. Ленин Самара даирә мәһкәмәсиндә ајры-ајры шәхсләрин мәһкәмә ишләринә бахыланда онларын вәкили кими чыхыш едир.

1893

Јанвар, 5 (17). Ленин Самара даирә мәһкәмәсинә әризә вериб хаһиш едир ки, она 1893-чү ил әрзиндә мәһкәмә ишләри апармаг һүгугуна малик олдуғу барәсиндә шәһадәтнамә верилсин.

Јанвар, 12 (24)—13 (25). Ленин Самара даирә мәһкәмәсиндә мәһкәмә ишләриндән биринә бахыларкән вәкил сифәти илә чыхыш едир.

Мартдан тез олмајараг. Ленин В. Ј. Постниковун «Чәнуби рус кәндли тәсәррүфаты» китабы үзәриндә ишләјиб онда гејдләр, һесабламалар едир вә ајры-ајры јерләринин алтындан чызыг чәкир. О, «Кәндли һәјатында јени тәсәррүфат һәрәкаты» мәгаләсиндә бу китабы әтрафлы тәһлил едир. Ленин өзүнүн «Базарлар мәсәләси дејилән мәсәләјә даир» мәгаләсиндә, сонра исә «Русијада капитализмин инкишафы» китабында Постниковун бу китабына истинад едир.

Март—апрел. Ленин Самара даирә мәһкәмәсиндә ајры-ајры шәхсләрин мәһкәмә ишләринә бахыланда онларын вәкили кими чыхыш едир.

Јаз. Ленинин әтрафында Самара марксистләри дәрнәји (А. П. Склјаренко, И. Х. Лалајанс) әмәлә кәлир. Ленин «Кәндли һәјатында јени тәсәррүфат һәрәкаты (В. Ј. Постниковун китабы барәсиндә)» реферат-мәгаләсини һазырлајыб дәрнәкдә охујур. Бу дәрнәк Волгабојунун габагчыл кәнчләринә бөјүк тә'сир көстәрмишдир.

20 мајдан (1 ијундан) сонра — 31 августдан (12 сентјабрдан) әввәл. Ленин Н. А. Карышевин «Халг тәсәррүфаты лајиһәси» мәгаләси («Русское Богатство», 1893, № 5) үзәриндә ишләјиб бә'зи јерләринин алтындан чызыг чәкир, һашијәләриндә гејдләр едир.

Јај. Ленин арабир Алакајевка кәнди јахынлығындакы хутора кедир.

Август, 16 (28). Ленин Петербург мәһкәмә данрәсинә кечмәк фикриндә олдуғуна көрә Самара даирә мәһкәмәсинин сәдринә әризә вериб хаһиш едир ки, она андлы вәкил көмәкчиси олдуғу барәсиндә, һабелә 1892 вә 1893-чү илләрдә мәһкәмә ишләрини апармаг һүгугуна малик олдуғу һаггында шәһадәтнамә алдығы барәсиндә вәсигә верилсин.

Августун 17-дән (29-дан) сонра. Ленин Самарадан Петербурга кедәркән Нижни Новгородда дүшүб јерли марксистләрлә таныш олур вә Петербургда кизли көрүш үчүн үнван алыр.

Августун ахырлары. Ленин Петербурга кедәркән Москвада дүшүб јерли марксистләрлә таныш олур.

Август, 26 (сентјабр, 7). Ленин Румјантсев музеји китабханасының (инди В. И. Ленин адына ССРИ Дөвләт китабханасы) гираәт салонунда ишләјир.

Август, 31 (сентјабр, 12). Ленин Петербурга кәлир.

Сентјабр, 3 (15). Ленин мәһкәмә вәкили М. Ф. Волкенштејнин јанында андлы вәкил көмәкчиси вәзифәсинә гәбул едилир.

Сентјабр, 21-дән (3 октјабрдан) тез —25-дән (7 октјабрдан) кеч олмајараг. Ленин Н. Ј. Федосејевлә көрүшмәк үчүн Владимир шәһәринә кедир. Бу заман Федосејев һәлә һәбсханадан азад едилмәдијинә көрә көрүш баш тутмур.

Сентјабр 1893—1895-чи илләр. Ленин андлы вәкил көмәкчиләри конфрансларына, һәмчинин Петербург даирә мәһкәмәси јанында андлы вәкилләр шурасына кедәрәк, бурада һүгуг мәсләһәтләри верир вә мәһкәмә ишләри апарыр.

Ленин Дөвләт үмуми китабханасына (инди Салтыков-Шедрин адына Дөвләт үмуми китабханасы), һәмчинии Сәрбәст игтисади чәмијјәтин китабханасына даим кәләнләрдән бири олур.

Октјабр, 5 (17). Ленин анасы М. А. Улјановаја мәктуб јазыб өзүнүн һәјат шәраитини билдирир, һүгуг мәсләһәтханасында јер алмағы көзләдијини хәбәр верир.

Октјабр. Ленин бачысы М. И. Улјановаја мәктуб јазыб үмуми китабханадакы иши барәсиндә хәбәр верир, бачысынын вә гардашынын нечә мәшғул олдуглары илә марагланыр.

1893-чү илин пајызындан әввәл. Ленин «Саратов губернијасына даир статистика мә'луматлары мәчмуәси, XI чилд, Камышин гәзасы» китабы үзәриндә ишләјиб, китабда гејдләр, һесабламалар едир, бә'зи јерләринин алтындан чызыг чәкир. Ленин бу мәчмуәдән өзүнүн «Базарлар мәсәләси дејилән мәсәләјә даир» вә «Русијада капитализмин инкишафы» әсәрләриндә истифадә етмишдир.

Пајыз. Ленин Петербургда технолог тәләбәләрин (С. И. Радченко, В. В. Старков, П. К. Запорожетс, Г. М. Кржижановски, А. А. Ванејев,

М. А. Силвин вә башгалары) марксист дәрнәјинә дахил олур. Дәрнәјин јығынчағында чыхыш едәрәк, Г. Б. Красинин «Базарлар мәсәләси» рефератыны тәнгид едир.

Ленин «Базарлар мәсәләси дејилән мәсәләјә даир» реферат-мәгаләсини јазыб марксист дәрнәјиндә охујур.

Ленин Н. Н. Обручевин редакторлуғу илә нәшр едилән «Һәрби статистика мәчмуәси. IV бурахылыш. Русија» китабы үзәриндә ишләјиб гејдләр едир, бә'зи јерләринин алтындан чызыг чәкир. Ленин бу мәчмуәдән өзүнүн «Базарлар мәсәләси дејилән мәсәләјә даир», ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» вә «Русијада капитализмин инкишафы» әсәрләриндә истифадә етмишдир.

1893—1894-чү илләрин пајыз вә гышы. Ленин Петербург фабрик вә заводларынын габагчыл фәһләләри (В. А. Шелгунов, И. В. Бабушкин вә башгалары) илә әлагәјә кирир.

Декабрын икинчи јарысы. Ленин П. П. Маслова мәктуб јазыб онун мәктубуну алдығыны, кәндли ислаһаты барәсиндә Н. Ј. Федосејевин мәгаләләрини она көндәрдијини вә «Русская Мысл» журналы редаксијасынын «Кәндли һәјатында јени тәсәрруфат һәрәкаты» мәгаләсини чап етмәк истәмәдијини она билдирир вә хаһиш едир ки, бу мәгаләјә гејдләрини версин.

1893 вә ја 1894-чү ил. Ленин марксист дүнјакөрүшү мәсәләләринә даир Н. Ј. Федосејевлә мәктублашмаға башлајыр.

1894

Јанварын әввәлләри. Ленин Москваја кәлир.

Јанвар, 9 (21). Ленин Москвада кизли јығынчагда халгчы В. В.-јә (В. П. Воронтсова) гаршы чыхыш едиб онун бахышларыны мәһведичи шәкилдә тәнгид едир.

Јанвар. Ленин Нижни Новгорода кедиб јерли марксистләр дәрнәјиндә В. В.-нин «Русијада капитализмин мүгәддәраты» китабы һаггында реферат охујур.

Ленин Петербурга гајыдыр, бурада Петербург марксистләри групуна вә мәркәзи фәһлә дәрнәјинә рәһбәрлик едир, Невская застава архасында вә башга рајонларда олан фәһлә дәрнәкләриндә мәшғәләләр кечирир.

Февралын ахырлары. Ленин Питер марксистләринин мүһәндис Класснун мәнзилиндә (Охтада) кечирилән мүшавирәсиндә иштирак едир. Мүшавирәдә Владимир Иличдән савајы Н. К. Крупскаја, Р. Е. Классон, Ј. П. Коробко, С. И. Радченко, Серебровски вә башгалары да иштирак едирдиләр. Бурада Ленин илк дәфә оларағ Крупскаја илә көрүшмүшдүр.

Ленин «легал марксистләрин» нүмајәндәләри олан А. Н. Потресов, П. Б. Струве, М. И. Туган-Барановски вә башгалары илә таныш олур. Сонралар онларла халгчылара гаршы мүбаризә етмәк үчүн мүвәггәти сазишә кәлир.

Апрелдән әввәл. Ленин Ф. Енкелсин «Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји» китабы үзәриндә ишләјиб бә'зи јерләрини алманчадан рус дилинә тәрчүмә едир.

Јаз — јај. Ленин ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» әсәрини јазыр, әсәрин биринчи бурахылышы ијунда Петербургда һектографда чап едилмишдир.

Мај, 30 (ијун, 11). Ленин «Кәндли һәјатында јени тәсәррүфат һәрәкаты» мәгаләсинә П. П. Масловун гејдләри илә әлагәдар оларағ, она мәктуб јазыр.

Илин биринчи јарысы. Ленин халгчы Н. А. Карышевин «Кәндлиләрин пај торпагларындан кәнар ичарәләри» китабы үзәриндә ишләјиб гејдләр едир вә бә'зи јерләринин алтындан чызыг чәкир. Ленин бу китабын адыны өзүнүн «Кәндли һәјатында јени тәсәррүфат һәрәкаты» вә «Халгчылығын игтисади мәзмуну вә ч. Струвенин китабында онун тәнгиди» адлы әсәрләриндә чәкир; сонра Ленин ону өзүнүн «Русијада капитализмин инкишафы» әсәриндә тәнгид етмишдир.

Ленин Петербург марксист дәрнәјиндә охудуғу рефератда халгчы Н. Карышевин «Кәндлиләрин пај торпагларындан кәнар ичарәләри» китабыны тәнгиди шәкилдә тәһлил едир.

Ијун, 14 (26). Ленин Москваја кедир. Јајы Москва әтрафында өз гоһумларының Кузминкидәки бағында кечирир.

Ијул. Ленинин ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» әсәринин биринчи бурахылышынын һектографда чап едилмиш икинчи нәшри Петербургда чапдан чыхыр.

Ијул — август. Ленин өзүиүн ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» китабының кизли нәшри илә әлагәдар олараг, Горкијә (Владимир губернијасы) А. А. Ганшинин јанына кедир.

Август, 27 (сентјабр, 8). Ленин Москвадан Петербурга гајыдыр.

Августун ахырлары. Ленинин ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» әсәринин биринчи бурахылышынын үчүнчү нәшри (Владимир губернијасында олан Горкидә) вә икинчи бурахылышынын биринчи нәшри Москвада чапдан чыхыр.

Сентјабр. Ленинин ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» әсәринин үчүнчү бурахылышынын биринчи нәшри вә биринчи бурахылышынын дөрдүнчү нәшри Петербургда кизли сурәтдә чапдан чыхыр.

Октјабр — нојабр. Ленинин ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» әсәринин икинчи бурахылышынын Петербургда кизли бурахылан икинчи нәшри чапдан чыхыр.

Пајыз. Ленин өзүнүн ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» әсәрини Петербург марксистләринин дәрнәјиндә охујур.

Ленин Петербург марксистләри дәрнәјинин јығынчағында «Буржуа әдәбијјатында марксизмин экс етмәси» рефератыны охујур вә бу рефератда Струвенин «Русијанын игтисади инкишафы мәсәләсинә даир тәнгиди гејдләр» китабында марксизмин буржуачасына тәһриф едилдијинн кәскин тәнгид едир.

Пајыз — гыш. Ленин Невскаја застава архасында, Петербург вә Выборг тәрәфләриндә олан фәһлә дәрнәкләриндә мәшғәләләр апарыр.

Декабр, 13 (25). Ленин М. И. Улјановаја мәктуб јазыб онун вә анасынын сәһһәтини сорушур, Москва университетинин һәјаты илә марагланыр, «Капитал»ын үчүнчү чилдинин чәтин тапылдығындан шикајәтләнир вә хаһиш едир ки, бу барәдә М. Т. Јелизарова хәбәр версин.

Декабр, 24 (5 јанвар 1895-чи ил). Ленин М. И. Улјановаја мәктуб јазыб онун сәһһәти үчүн нараһат олдуғуну билдирир, өзүнү чох јормамағы она төвсијә едир вә Н. В. Шелгуновун әсәрләри һаггында онун нә фикирдә олдуғу илә марагланыр.

Декабрын ахырлары. Ленин Петербург сосиал-демократ групунун үзвү, Али гадын (Бестужев) курслары тәләбәси олан хәстә С. П. Невзороваја баш чәкир.

24 декабрдан (1895-чи ил 5 јанвардан) сонра. Фәһлә И. В. Бабушкинин фәал иштиракы илә Ленин Семјанников заводунда баш верән һәјәчанлар мүнасибәти илә бу завод фәһләләриндә мүрачиәтлә вәрәгә тәртиб едир; бу вәрәгә рус марксистләринин биринчи тәшвигат вәрәгәсидир.

1894-чү илин ахырлары — 1895-чи илин әввәлләри. Ленин «Халгчылығын игтисади мәзмуну вә ч. Струвенин китабында онун тәнгиди (Буржуа әдәбиҹјатында марксизмин әкс етмәси)» әсәрини јазыр.

МҮНДӘРИЧАТ

Әсәрләрин там күллиҹатына мүгәддимә IX

Биринчи чилдә мүгәддимә XXI

1893-чү ил

КӘНДЛИ ҺӘЈАТЫНДА ЈЕНИ ТӘСӘРРҮФАТ ҺӘРӘКАТЫ *В. Ј. Постниковун «Чәнуби рус кәндли тәсәррүфаты» китабы барәсиндә* ..... 1—69

I 3

II 7

III 23

IV 36

V 65

БАЗАРЛАР МӘСӘЛӘСИ ДЕЈИЛӘН МӘСӘЛӘЈӘ ДАИР ..... 71—126

I 75

II 76

III 80

IV 86

V 90

VI 98
VII 106
VIII 123

1894-ҹү ил

«ХАЛГ ДОСТЛАРЫ» НӘДИР ВӘ СОСИАЛ-ДЕМОКРАТЛАРА ТАРШЫ ОНЛАР НЕЧӘ МҮБАРИЗӘ ЕДИРЛӘР? *(«Русское Богатство»нун марксистләрә гаршы мәгаләләринә чаваб)* 129—361

I бурахылыш 131

Наширләрдән 212
Һәмин нәшрә даир 213

III бурахылыш 215

Әлавә I 327
Әлавә II 334
Әлавә III 354

ХАЛГЧЫЛЫҒЫН ИГТИСАДИ МӘЗМУНУ ВӘ Ч. СТРУВЕНИН КИТАБЫНДА ОНУН ТӘНГИДИ (БУРЖУА ӘДӘБИЈЈАТЫНДА МАРКСИЗМИН ӘКС ЕТМӘСИ) *П. Струвенин «Русијанын игтисади инкишафы мәсәласинә даир тәнгиди гејдләр» (СПБ. 1894-ҹү ил) китабы барәсиндә* ..... 363—561

I фәсил. Халгчылыг profession de foi-сынын сәтри тәфсири 370

II фәсил. Халгчы сосиолокијасынын тәнгиди 433

III фәсил. Игтисади мәсәләләрин халгчылар тәрәфиндән вә ч. Струве тәрәфиндән гојулушу 467

IV фәсил. Русијанын ислаһатдан сонракы игтисади-јатынын бә'зи чәһәтләринин ч. Струве тәрәфиндән изаһы 497

I 499
II 531
III 537
IV 541
V 546
VI 554

ҺАЗЫРЛЫГ МАТЕРИАЛЛАРЫ

В. Ј. ПОСТНИКОВУН «ЧӘНУБИ РУС ҚӘНДЛИ ТӘСӘРРҮФАТЫ» ҚИТАБЫНДА В. И. ЛЕНИНИН ГЕЈДЛӘРИ, ҺЕСАБЛАМАЛАРЫ ВӘ СӨЗЛӘРИН АЛТЫНДАН ХӘТТ ЧӘКДИЈИ ҺАЛЛАР 565—574

ӘЛАВӘЛӘР

В. И. УЛЈАНОВУН (ЛЕНИНИН) ӘРИЗӘЛӘРИ. 1887—1893-чү илләр ..... 577—590

В. И. Ленинин 1891—1894-чү илләрә аид олуб индијәдәк тапылмамыш әсәрләринин сијаһысы ..... 593—595

В. И. Ленин тәрәфиндән тәрчүмә едилән әсәрләрин сијаһысы 596

Гејдләр ..... 597—631

В. И. Ленинин ситат кәтирдији вә адыны чәкдији әдәби әсәрләрин вә мәнбәләрин көстәричиси ..... 632—645

Адлар көстәричиси ..... 646—674

В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәти тарихләри ..... 675—687

ШӘКИЛЛӘР

В. И. Ленинин портрети. — 1918-чи ил ..... II—III

В. И. Ленинин портрети. — 1890—1891-чи илләр ..... XXVIII—1

В. И. Ленинин «Кәндли һәјатында јени тәсәррүфат һәрәкаты» әсәринин (1893-чү ил) әлјазмасынын биринчи сәһифәси ..... 2—3

В. И. Ленинин «Базарлар мәсәләси дејилән мәсәләјә даир» (1893-чү ил) әсәринин әлјазмасынын биринчи сәһифәси 73

В. И. Ленинин «Базарлар мәсәләси дејилән мәсәләјә даир» (1893-чү ил) әсәринин әлјазмасынын сон сәһифәси 127

В. И. Ленинин ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» (1894-чү ил) китабынын III бурахылышынын һектограф нәшринин чилди ..... 216—217

В. И. Ленинин ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» (1894-чү ил) китабынын III бурахылышынын һектограф нәшринин сон сәһифәси ..... 326—327

В. И. Ленинин «Халгчылығын игтисади мәзмуну вә ч. Струвенин китабында онун тәнгиди» әсәринин чап едилдији мәчмуәнин титул вәрәги. 1895-чи ил 365

Чилдин русчасыны чапа һазырламышлар:
А. Д. Коптсева (һазырлајычы),
Ј. Б. Струкова, В. В. Горбунов.

В. И Ленинин һәјат вә фәалијјәти тарихләрини вә әдәбијјат көстәричисини
А. П. Шербакова һазырламышдыр

Редакторлары *К. Д. Обичкин* вә *К. А. Остроухова*

★

Јығылмаға верилмиш 3/VII-1973-чү ил. Чапа имзаланмыш 3/XII 1973-чү ил. Кағыз форматы 84×108¹/₃₂. Кағыз № 1. Физики чап вәрәги 22¹/₂+5 јап. шәк. ⁶/₁₆ чап вәрәги. Шәрти чап вәрәги 37,48. Учот нәшр. вәрәги 39,2. Сифариш № 5-46. Тиражы 15 000. Гијмәти 65 гәп.

★

Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси

Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты,
Бакы, Һүсү Һачыјев күчәси, № 4.

★

26 Бакы комиссары адына мәтбәә,
Әли Бајрамов күчәси, № 3.

★